

श्री

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

नाम

भट्टोजिदीक्षितविरचिता पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

शिक्षा सूत्रपाठ गणपाठ धातुपाठ लिङ्गानुशासनसमेता, सर्वसूत्राणां

भकाराद्यनुक्रमेण पृष्ठाङ्कसहितसूचीसंवलिता च ।

गोरेइत्युपाङ्गजनार्दनसूनुना शिवरामशर्मणा

पणशीकरोपाङ्गवासुदेवशास्त्रिणा च

संशोधिता ।

तस्या इयं तृतीयावृत्तिः

मुंबय्यां

निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिः, भगीरथात्मजहरिप्रसादः,

गुर्जरोपाङ्गमहादेवात्मजजनार्दनशर्मा च

इत्येतं

निर्णयसागरादयान्त्रालये मुद्रापिता ।

ख्रिस्ताब्दः १८९१.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी.

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

अङ्गुष्ठा । १ । कल्लुक । २ । एओङ् । ३ । ऐऔच् । ४ । ह्यवरह् । ५ ।
लण । ६ । अमङ्गणनम् । ७ । अमन्त्र । ८ । घटधप । ९ । जघण्डदण ।
१० । खफछठथचटतव । ११ । कपय । १२ । शपसर । १३ । हल्लु ।
१४ । इति माहेश्वराणि मुद्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । ण्वामन्त्याहतः । लण्मुञ्चेऽकार-
श्च । हकारादिष्वकारउच्चारणार्थः ॥ हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥ हलिति सूत्रे-
ऽन्यमित् स्यात् ॥ आदिरन्त्येन सङ्केता । १ । १ । ७१ ॥ अन्येनेता महित
आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हलसंज्ञापाम् ॥ हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥
उपदेशोऽन्त्यं हलित् स्यात् । उपदेशाभावाच्चारणम् । ततोऽणतित्यादिसंज्ञामिदौ ॥
उपदेशोऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥ उपदेशोऽनुनासिकोऽतिसंज्ञः
स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्मुञ्चधावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रल
योः संज्ञा । प्रत्याहारेभ्यो न प्रहणम् । अनुनासिकहत्यादिनिर्देशात् । नञ्च ककारे
परेऽणकार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतरसूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यबहि-
यन्ते ॥ ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥ उअ ऊअ ऋअ ऋः ।
वां कालश्च कालोपस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । सप्रत्येकमुदात्तादि
भेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥ तात्त्वादियु सभागेषु स्थानेषुर्ध्वभागे
निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् । भागे ॥ नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥ स्पष्टम् ।
अर्वाच् ॥ समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥ उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मो स-
माहितेते ण्विन्त्योऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ तस्यादित उदात्तसमर्थह्रस्वम् । १
। २ ॥

उपहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तमार्थं नु

देवाभ्यन्ता ॥ अर्धेणाधुनादित्यत्र ह्यसिद्धं भविष्यति ॥ १ ॥

शासनम् ॥ आगतप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

सिद्धान्तकौमुद्याम्

परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे अयणं स्पष्टम् । अन्यत्र नृदात्तभुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । कः वांभाः । रघोनां न ये राः । शतशकं योः वाः । इत्यादिष्वनुदात्तः । अग्रिमौल इत्यादानुदात्तभुतिः । स वनविभोऽपि प्रत्येकमनुनासिका ननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुख्यनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ॥ मुख्यसंज्ञितनासिकयोर्बाणमाणावर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तद्विधम् । अ इ उ क णां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लघ्वर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घभावात् । ण्वामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥ तात्त्विकस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुड्वि सर्जनीयानां कण्ठः । इद्युशशां ताडु । ऋदुरषाणां मूर्धा । लुलुलसनां दन्ताः । उपुप ध्मानीयानामोष्ठौ । समकणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । त्रिहामूलीयस्य त्रिहामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि । यज्ञोद्विधा । आभ्यन्तर्गोषाश्च । आषाधतुर्धा । स्पृष्टेष्वष्टविधतसंवृतभेदान् । तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषास्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वरणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशाया न् विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि ॥ अ अ इति । ८ । ४ । २८ ॥ विवृतमनुगं संवृतोऽमेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायी संपूर्णा प्रत्यसिद्धत्वाद्वाक्यदृष्ट्या विवृतत्वममेव । यथा च सूत्रम् ॥ पूर्वप्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥ अधिकारोऽयम् । तेन संपादक्याध्यायीं प्रति त्रिपाथसिद्धा त्रिपाथामपि पूर्वप्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । बाह्यप्रयत्नस्वेकादशधा । विहारः संवारः श्वासोनादोषोषोऽधोषोऽल्पप्राणोमहाप्राणउदासोऽनुदासः स्वरितश्चेति । खया यमाः खयः २क२पौ विसर्गः शरपञ्च च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः । अयुमावर्गयम गायणश्चाल्पास्रवः स्मृताः । तर्गोष्वाशानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमोनाम पूर्वमदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिकृद्धीः । बल्लुलननुः । अगूभिः । वृद्धन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशाण्य यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः त्रिहामूलीयोपध्यानीयो विसर्गः शपसाश्चेत्येतेषां विहारः श्वासोऽधोषञ्च । अन्येषां तु संवागोनादोषोषञ्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमी सरलबाह्याभ्यप्राणाः । अन्ये महाप्राणादित्यर्पः । बाह्यप्रयत्नाच्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपपत्तास्तथाप्यान्तरतस्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्तइति बोध्यम् । कादयोमावसानाः । सरलका अन्तस्थाः । शपसद्वाक्यमाणः । अचः स्वराः । २क२प इति ।

१ अत्र विसर्जनीयपदेन अकारात्सर्वविसर्जनीयविक्षिप्तः । इकाद अयोगवाहविक्षिप्ताभाभ्यस्थानभागिनइति पाणिनीयविक्षिप्तावाक्यात् । स्वरसौष्टवित्यादि । २ अनुस्वारयमानो च नासिकास्थानमुच्यत इति ।

संज्ञाप्रकरणम् ।

संगमेशौ शिहामूल्योपध्यानीयौ । अं अः इत्यब्ः पराबनुस्वारविसर्गौ ॥ इति
स्थानप्रयत्नविवेकः ॥ कल्पवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाक्यम् * ॥ अकारहकारयोर्गि-
कारशकारयोर्झकारषकारयोर्लकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्यं प्राप्ते ॥ नाऽऽङ्गलौ ।
। १ । १ । १० ॥ आकारसहितोऽब् आब् सच्च हल् चेल्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः ।
तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं पठं सान्द्रमियेतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घा-
दीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलाद्वचं स्यात् । तथा हि ॥ अणुदित्स-
वर्णस्य चाऽप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ॥ प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अवि-
धीयमानोऽणु उदित्सर्वजन्य संज्ञा स्यात् । अत्राणु परेण णकारेण । कु नु दु तु पु
पते उदितः । तदेवम इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । हकारश्चिश्चतः । एवं
लकारोऽपि । एचोद्वादशानाम् । पदैतोरोगैतौश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूत्रा-
रम्भसामर्थ्यात् । तैश्चअतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युविति नापादनीयम् । नाज्जलाविति नि-
पेधो यगण्याभ्ररसमाज्ञायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽ-
कारस्यापि प्रकृष्टत्वान् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र होइइति दत्वं न भवति । अनुनासि-
काननुनासिकमेदेन एवलाट्टिथा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ तत्परस्त-
त्कालस्य । १ । १ । ७० ॥ तः परेयस्मात्सच्च तात्पर्यश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव
संज्ञा स्यात् । तेन अतृप्तृत्तृ इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञाः । अदिति द्वादशानाम् ॥ वृद्धि-
रादैच् । १ । १ । १ ॥ आदैश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ अदेच् गुणः । १ । १ । २ ॥
अदेच् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ सूबादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥ क्रियावाचिनो
भ्रादयोधातुसंज्ञाः स्युः ॥ प्राप्तीश्वराक्षिपाताः । १ । ४ । ५६ ॥ इत्यधिकृत्य ॥
बादयोऽस्तत्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अत्रव्यार्थाद्वादयोनिपातसंज्ञाः स्युः ॥ प्रा-
दयः । १ । ४ । ५८ ॥ अत्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे । १ ।
४ । ५९ ॥ गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च
स्युः । प्र परा अप सम अनु भव निम् निर दुस् दुर वि आव् नि अणि अपि अति सु
उद् अमि प्रणि पणि उप । एते प्रादयः ॥ न वेति विभाषा । १ । १ । ४४ ॥
विशेषाधिकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥ स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ ।
१ । ६८ ॥ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशब्दे पा संज्ञा तां विना ॥ येन विधि-
स्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् । स्वस्य च रूपस्य ॥
समासप्रवृत्तिः प्रतिषेधः * ॥ उगिग्रन्थग्रहणयजमं * ॥ विगमोऽवसा-
नम्
संज्ञा
यर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥ परः संनिकर्षः
यर्णानामपिनाशयितः संनिधिः संज्ञितासंज्ञः स्यात् ॥ सु-

सिङ्गन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥ मृचन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ हलो-
ऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥ अत्रिभरव्ययहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥
ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥ संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ॥ संयोगे परे ह्रस्वं
गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥ ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ॥ गुणवृद्धिश्चाद्याभ्यां यञ् गुणवृद्धी विधीयते
तत्रेकइति पद्ययन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ अथञ्च १ । १ । २ । २८ ॥ ह्रस्वार्थद्रुतशब्दै-
र्यञ्जाजिविधीयते तत्राऽचइति पद्ययन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ आद्यन्तौ टकितौ । १
। १ । ४६ ॥ टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादायन्तावयवौ स्तः ॥ मिद्वचोऽस्या-
त्परः । १ । १ । ४७ ॥ अचइति निर्धारणे षष्ठी । अथा मध्ये योऽन्यस्यस्मात्पर-
स्तस्यैवान्तावयवो मितस्यात् ॥ षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४९ ॥ अनिर्धाति
तसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ॥ स्थानेऽनन्तरतमः
। १ । १ । ५० ॥ प्रसङ्गे सति सप्तशतमभादेशः स्यात् ॥ यत्रावेकविधमान्तर्यं तत्र
स्थानतभान्तर्यं बलीयः ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥ स
प्रमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ तत्स्यदि-
त्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥ यत्रमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहि-
तस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ अलोऽन्यस्यस्य । १ । १ । ६२ ॥ षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यस्यादेशः स्यात् ।
दिङ्च । १ । १ । ६३ ॥ अयमन्यस्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येवस्यापवादः ॥ आदे-
परस्य । १ । १ । ६४ ॥ परस्य यद्विहितं तत्तत्प्रादेशबोध्यम् । अलोऽन्यस्येवस्याप-
वादः ॥ अनेकालं शित्सर्वस्य । १ । १ । ६५ ॥ लघुम् । अलोऽन्यस्यसूत्रापवादः ।
अष्टाभ्यऔशित्यादावादेः परस्येतदपि परत्वादेनेन बाधते ॥ स्वरितेनाधिकारः
। १ । ३ । ११ ॥ स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ परमित्यान्तरङ्गापवाद-
दानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ भर्मिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ निमित्तं
विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

इको यणचि । ३ । १ । ७७ ॥ इकः स्थाने यण् स्याद्वि संहितायां विधये । नृ-
धी उपास्यइति स्थिते । स्थानतभान्नयोदीकारस्य यकारः । सुधुम् उपास्यइति जाते ।
अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥ अचः परस्य परो द्वे वा लो म त्वचि । इति भका-
रस्य द्वित्वम् ॥ स्थानिचदादेशोऽनस्त्विचौ । १ । १ । ६६ ॥ आदेशः स्थानि-
वत्स्यात् न तु स्थान्यलाभ्यविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिचदादेशोऽनस्त्विचौ
चेति द्वित्वनिषेधेन शङ्क्योऽनस्त्विधाधिति तन्निषेधान् ॥ अचः । १ । १ । ६७ ॥
अस्त्विचौ । १ । १ । ६७ ॥ अस्त्विचौ । १ । १ । ६७ ॥ अस्त्विचौ । १ । १ । ६७ ॥

अव्यसंधिः ।

तादृचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य त्रिधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥ न पदान्तद्विर्व-
चनबारेयलोपस्वरस्ववर्णाऽनुस्वारदीर्घजश्चविधियुः । १ । १ । ५८ ॥ प-
दस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । इति
स्थानिवद्भावनियेधः ॥ झलां जश् झशि । ८ । ४ । ५३ ॥ स्पष्टम् । इति भका-
रस्य वकारः ॥ अवर्धनं लोपः । १ । १ । ६० ॥ प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं
स्यात् ॥ संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ॥ संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य
लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ यणः प्रतिषेधोवाक्यः * ॥ यणोमयोद्वे वाक्ये * ॥
मयइति पञ्चमी यणइति षष्ठीति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह भकार्यकारयो
द्वित्वविकल्पावधारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं
द्वियम् । मुञ्चधुपाप्यः । मङ्गलिः । भाब्रंशः । लाकृतिः ॥ नादिन्याकोशे पुञ्चस्य
। ८ । ४ । ४८ ॥ पुञ्चशब्दस्य न द्वे स्तः आदिनीशब्दे परे आकोशे गम्यमाने । पु-
ञ्चादिनी त्वमसि पापे । आकोशे किम् । तत्त्वकधने द्विर्वचनं भवत्येव । पुञ्चादिनी
मर्पिणी ॥ तस्यैरे च * ॥ पुञ्चपुञ्चादिनी त्वमसि पापे ॥ वा हतजगधयोः ॥ * ॥ पु-
ञ्चइति । पुञ्चइति । पुञ्चजग्धी । पुञ्चजग्धी ॥ अत्रिभ्रुतिषु शाकटायनस्य । ८
। ४ । ५० ॥ व्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः । इन्द्रः । रावुष्ट्रम् । रा-
ष्ट्रम् ॥ सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ॥ द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ॥ दी-
र्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ॥ द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ॥ अञ्चो-
हान्भ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यगोद्वे वा स्तः ।
हर्ष्यनुभवः । नहृप्यसि । हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ॥ हलः परस्य
यमोलोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपार-
म्भफलं तु भावित्योदेवताऽन्वेत्यादित्यं हविरित्यादौ । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञाना
जेह । माहात्म्यम् ॥ एञ्चोऽयवायाजः । ६ । १ । ७८ ॥ एचः क्रमादयू अव-
आव् आव् एते स्युश्चि ॥ तस्य लोपः । १ । ३ । ९ ॥ तस्येतोलोपः स्यात् । इति
यवचोलोपो न । उच्चारणसामर्थ्यात् ॥ एवं चेतसंज्ञापीड न भवति । हरये । विष्णवे ।
नायकः । पावकः ॥ बान्तो यिं प्रत्यये । ६ । १ । ७९ ॥ यकारादौ प्रत्यये परे
ओङोत्तोरयू आव् एतौ स्तः । गोर्षिकारोगव्ययम् । गोपयसोर्यदितियत् । नावा तर्ष ना-
व्यम् । नौवयोर्धर्मत्यादिना यत् ॥ गोर्यतौ छन्दस्युपसंख्यानम् * ॥ अध्वपरिमाणे
च * ॥ गुण्यः । कतिपूनीत्यादिना यूतिशब्दोन्निपातितः । बान्त इत्यत्र वकाराग्नोर्यु-
तावित्

स्मिन्परेऽपि पुञ्चशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः । २ यमिन्विधिस्तदादावल्-
भ्यते यो विधिविधीयते स तदानीं द्वेयः । तदन्तविधेरपवादात्प्राप्तम् ।

वकारान्त आदेशः स्यात् । वकारोऽन्तः प्रत्ययस्य ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव
 । ३ । १ । ८० ॥ यादौ प्रत्यये परे धातोरेव शब्दोऽन्तादेशोऽस्ति तन्निमित्तस्यैव ना-
 न्यस्य । लक्ष्यम् । अवश्यलाभ्यम् । तन्निमित्तस्यैवेति किम् । औपते । औपत ॥ अ-
 द्यजद्वयी शक्यार्थे । ३ । १ । ८१ ॥ यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । शेतुं शक्यं
 क्षयम् । शेतुं शक्यं जयम् । शक्यार्थे किम् । शेतुं शेतुं योग्यं शेत्यं पार्थं शेत्यं मनः ॥
 अद्यजद्वयी । ३ । १ । ८२ ॥ तस्मै प्रकृत्यर्थोऽयं तदर्थम् । शेतारः श्रौणीपुरिति
 बुद्ध्या आपणे प्रसारितं श्रव्यम् । श्रव्यमन्यत् । श्रवणार्थमित्यर्थः ॥ लोपः शाक-
 स्यस्य । ८ । ३ । १९ ॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तवर्णवर्जो लोपोऽस्ति परे । पूर्वजा
 सिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्वरसंभिः । इरपति । इग्नेहि । विष्णुइह । वि-
 ष्णुविह । श्रियाउगतः । श्रियायुगतः । गुराडुक्तः । गुरावुक्तः । कानि जन्ति कौ-
 स्तइत्यत्रास्तेरलोपस्य स्थानिवत्त्वेन गणावादेशौ प्राप्ते न पदान्तेति लोपेण पदान्तविधौ
 तन्निषेधाच्च स्तः ॥ एकः पूर्वपरयोः । ३ । १ । ८४ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ अङ्गुः
 । ३ । १ । ८५ ॥ अवर्णादपि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपैतः ।
 रमेशः । गङ्गायकम् ॥ उरुपरपरः । १ । १ । ५१ ॥ अ इति त्रिंशत् । संज्ञेयुक्तं
 तत्स्थाने योऽण् स परः सजेव प्रवर्तते । तच्चान्तरनम्यान् कृष्णद्विग्विपद्याऽऽ तव-
 स्कारइत्यत्राऽङ् । अङ्गोऽङ्गमिति पक्षे द्वित्वम् ॥ अङ्गोऽङ्गि स्वरर्णे । ८ । ४
 । ३६ ॥ इलः परस्य झरोलोपो वा स्वास्तवर्णे झरि । द्वित्वभावे लोपे सत्येकधम् । अ-
 सति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे बालति त्रिधम् । कृष्णभिः । कृ-
 ष्णद्विः । कृष्णद्विः । यणइति पञ्चमी मयइति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् लभ्य
 त्वनपि चेति । तेन तत्स्वकारइत्यत्र रूपबन्तुष्टयम् । द्वित्वं लक्ष्यं कस्यैव मोमबोद्ध-
 योरपि । तत्स्वकारादिषु वृषैर्बोधं रूपबन्तुष्टयम् ॥ वृद्धिरेवि । ३ । १ । ८६ ॥ आ-
 देवि परे वृद्धिरेकादेशः स्याद्गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गायः । देवैर्भयम् । कृष्णीक
 ष्ठयम् । पृथ्व्येवपृथ्वस्तु । ३ । १ । ८७ ॥ अवर्णदेवायोरेत्येवम्योऽङ् इति परं वृद्धिरे-
 कादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैतने । प्रष्टीहः । प्रजायोः किम् । उपेतः ।
 मा भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादस्यापेनेयं वृद्धिरेकि पररूपमित्यस्यैव बाधिका न स्वोमा-
 कोऽस्यस्य । तेनावैहीनि वृद्धिरसाधुरेव ॥ अष्टाद्विग्व्यामुपसंख्यानम् * ॥ अष्टाद्विणी
 सेना । स्वादीरेरिणोः * ॥ स्वरः । स्वेनेरितुं श्रीलम्बेति स्वरौ । लिङ्गविशिष्टपरिमाणया
 स्वरिणी । प्राबुद्धोऽप्येवैव्येयु * प्रीहः । प्रीहः । अर्धवद्गुणे नावर्णकत्वम् ॥ “अ-
 षेतिस्त्रे राजेः पृथक् आजिमहणाऽज्ञापकात्” तेन उद्धमङ्गोऽङ् ।

१ पुरस्तादपवादः अन्तरात्मिणीन्वापेन नोत्तरात् । * १ प्रातिप-
 त्तान्यस्यैव विशेषस्येव वा प्रातिपदिकयोर्धत्ताद्वयस्यैव सति
 बोध्यम् । ३ “ अयं पाठोमनोरमास्तः ”

कवचस्वन्तस्यैकदेशः । प्रोढवान् । प्रौढिः । इष इच्छायां तुदादिः । इष गमौ दिवादिः ।
 इष आभीक्ष्ण्ये क्षपादिः । एषां यमि ण्यति च पयः पय्यः इति रूपे तत्र पररूपे प्राप्ते-
 ऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु ईष उच्छे यश्च ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु । तयोर्वीर्यो-
 पयत्वान् । ईषः ईष्यः । तत्राङ्गुणे प्रेषः । प्रेष्यः ॥ कृते च तृतीयासमासे * ॥ सु-
 खेन कृतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसमार्गेदशाना-
 मृणे * ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि । कृणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तद्-
 णार्णम् । दशार्णोदिशः । नदी च दशार्णा । कृणशाब्दोदुर्गभूमौ जले च ॥ उपस-
 र्गादिति धातौ । ६ । १ । ९१ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरे-
 कादेशः स्यात् । उपाच्छति । प्राच्छति ॥ अन्तादिबच्च । ६ । १ । ८५ ॥ योऽयमे-
 कादेशः न पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे ॥ स्वरवसानयो-
 र्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ॥ खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्या-
 त्पदान्ते इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवज्रावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभयपार्श्वं क-
 र्तरिर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोरङ्गमे सिद्धे धाताविति योगवि-
 भागेन पुनर्द्विधाभाषार्थम् । तेन कृत्यकहति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ॥
 वा सुप्यापिचालेः । ६ । १ । ९२ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ सुब्धातौ परे
 वृद्धिर्वा स्यात् । आभिच्छलिमङ्गणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति । प्रर्थनीयति । सावर्ण्यात्
 लवर्णस्य मङ्गणम् । प्राल्कारीयति । प्रस्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घं न । उप अकारीयति ।
 उपाकारीयति ॥ एङि पररूपम् । ६ । १ । ९४ ॥ आदुपसर्गादेकारादौ धातौ परे प-
 ररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजने । उपोषति । इह वासुपीत्यनुवर्त्य वाक्यमेवेन व्याख्ये-
 यम् । तेन एकादौ सुब्धातौ वा । उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोषीयति । प्रौषीयति ॥
 एवेचानियोगे * ॥ नियोगोऽवेधारणम् । केच भोक्ष्यसे । अनवङ्गुमावेकशब्दः । अ-
 नियोगे किम् । तत्रैव ॥ अन्तोऽन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥ अच्चां मध्ये योऽन्यः
 न आदिर्यस्य तद्विसर्गं स्यात् । शकन्धादिषु पररूपं वाक्यम् * ॥ तच्च टेः । शकन्धुः ।
 कर्कन्धुः । कुलटा । सीमान्तः केशवेष्टे । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा ।
 पतङ्गलिः । सारङ्गः पशुपतिगोः । साराङ्गोऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । मार्जण्डः ॥
 ओम्बोद्ययोः समासे वा * ॥ स्थूलोतुः स्थूलौतुः । बिम्बोद्यः । बिम्बौद्यः । समासे किम् ।
 तत्रौद्यः ॥ ओमाङ्गोद्य । ६ । १ । ९५ ॥ ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् ।
 शिवायौ । शिव एहि शिवेति ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६ । १ ।
 १०८ ॥ योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटन इति ।
 पटि ॥ नाञ्जेडितस्यान्यस्य तु वा । ६ । १ । ९० ॥

आश्लेषितस्य प्रागुक्तं न स्यादस्यस्य नृ नकारमात्रस्य वा स्यात् । अथि बहुलं हे भवतइति बहुलवचनादित्यम् ॥ तस्य परमाश्लेषितम् । ८।१।२ ॥ त्रि-
 क्तस्य परं रूपमाश्लेषितसंज्ञं स्यात् । पठत्यदेति ॥ झलां जडांऽन्ते । ८।२।३९ ॥
 पदान्ते झलां जडाः स्युः । पठत्यदेति ॥ अकः स्ववर्णं दीर्घः । ६।१।१०१ ॥
 अकः स्ववर्णेऽपि परे दीर्घगतादेशः स्यात् । देव्याः । भीमाः । विष्णवयः । अथि-
 किम् । कुमारी शोते । नाश्रुलापिनि सावर्ण्यनिषेधम् न दीर्घगताकारयोः । महणक-
 शास्त्रस्य सावर्ण्यविधिविधेभाभ्यां प्रागनित्यसेः । अकः किम् । इत्ये । “अकोकि दीर्घं
 इत्येव सूचयम्” अति स्ववर्णे क्वा * ॥ होलकारः । होलकारः ॥ अति स्ववर्णे क्वा * ॥
 होलकारः । होलकारः । पते क्कारः सावर्ण्यान् । अति क्वा अति अथेत्सुभयत्राणि
 विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आशस्य मये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितोऽभ्येकारपरा ।
 द्वितीयस्य नृ मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्राणि अत्यन्त इति पालिकः प्रकृ-
 तिभावो वक्ष्यते ॥ एङ्कः पदान्तादिति । ६।१।१०६ ॥ पदान्तादेशोऽपि परे
 पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽय । विष्णोऽय ॥ सर्वत्र विभाषा गोः । ६।१।१२१ ॥
 लोके वेदे वैङ्मनस्य गोरनि वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते ॥ गोः अयम् । गोऽयम् । वङ्मन-
 स्य किम् । विश्रवमम् । पदान्ते किम् । गोः ॥ अवङ्क स्कोढायनस्य । ६।१
 । १२३ ॥ अतीति निवृत्तम् । अथि परे पदान्ते गोत्वक् वा स्यात् । गवाभम् । पदान्ते
 किम् । गथि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः ॥ इन्द्रे च । ६।१।१२४ ॥ गोत्वक्
 स्यादित्ये । गवेन्द्रः ॥ अथ प्रकृतिभावः ॥ हुतप्रशुषा अथि नित्यम् । ६।१
 । १२५ ॥ हुताः प्रशुषाश्च वक्ष्यन्ते तेऽपि नित्यं प्रकृता स्युः । एति कृष्णः अत्र
 गौश्वरि । हरी ण्णौ । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्याराधयेव प्रकृतिभावो
 यथा स्यादिकोऽसवर्णइति इत्स्वसमुचितो माभूत् ॥ इकोऽसवर्णं शाकल्यस्य
 ह्रस्वश्च । ६।१।१२६ ॥ पदान्ता इकोऽसवर्णेऽपि परे प्रकृता स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र
 इत्स्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकार्येणार्थकारो न कर्तव्य इति भाष्ये
 स्थितम् । अत्रि अत्र । अत्रयत्र । पदान्ता इति किम् । गीर्षी न । समामे * ॥ वाप्यचः ।
 मिति च * ॥ पार्थम् ॥ अत्यन्तः । ६।१।१२७ ॥ अति परेऽयः प्राग्वत् । अत्र अथिः
 अर्थाभिः । पदान्ता इत्येव । आच्छेत् । समामेऽप्यर्थं प्रकृतिभावः । अत्र अपीणाम् । अत्र
 पार्णिणाम् । वाक्यस्य टेः हुत उदात्तः । ८।१।८२ ॥ इत्यभिहितम् ॥ प्रत्यभिवादे
 ऽशुद्धे । ८।२।८३ ॥ अशुद्धविषये प्रत्यभिवादे वङ्मनस्य अत्र । तत् । ३
 बोदात्तः । अभिवादे देवदत्तोऽहम् । भो आपुष्मानेति ।
 अभिवादे गार्ग्यहम् । भो आपुष्मसो मय गार्धि ।

वाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव पुनरुच्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ भोगाज्जन्यविद्यां वेति
वाक्यम् * ॥ आयुष्मानेधि भो ३ । आयुष्मानेधीन्द्रजर्म ३ न । आयुष्मानेधीन्द्रपा
लित ३ ॥ दूराङ्गुते च । ८ । २ । ८४ ॥ दूरात्संशोधने यद्वाक्यं तस्य टेः पुनः
स्यात् । सकृन्विष देवदत्त ३ ॥ हैहयेप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ॥ एतयोः प्र
योगे दूराङ्गुते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव पुनः स्यात् । हे ३ गम । गम है ३ ॥ गुरो-
रन्तुतांऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राच्याम् । ८ । २ । ८६ ॥ दूराङ्गुते यद्वाक्यं तस्य
अत्रिजस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा पुनः स्यात् । हे ३ वदत्त । देवदत्त ३ त । देवदत्त ३ ।
गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य माभूत् । अमृतः किम् । कृष्ण ३ । एकैकमहणं
पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगोविभज्यते तेन सर्वः पुनोविकल्प्यते ॥ अमुतबहु-
पस्थिते । ६ । १ । १२८ ॥ उपस्थितोऽनार्थे इति शब्दस्य स्मिन्परे पुनोऽपुनरुच्यते
अपुनरुच्यं यथादिकं करोति । सुलोक ३ इति । सुलोकेति । वक्त्रिम् । अपुन इत्युक्ते-
ऽपुन एव विधीयते पुनश्च निविध्यते । तथा च प्रयुज्याभये प्रकृतिभावे पुनस्य अवर्णनं
न स्यात् । अर्मा ३ इति ॥ ईदृश्याक्तवर्मणस्य । ६ । १ । १३० ॥ ईदृ पुनोऽपि
परेऽपुनरुच्यते स्यात् । चिनुहि ३ इति । चिनुहीति । चिनुहि ३ इदम् । चिनुहीदम् । उ-
भयत्र विभाषेयम् ॥ ईदृदेहिचिनुचनं प्रयुज्याम् । १ । १ । १३१ ॥ ईदृदेवन्तं द्विवचनं
प्रयुज्यासंज्ञं स्यात् । हरी पतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पक्षे इमौ । मेणीषोऽप्येति
नु इवार्थे वशज्जोवाशब्दोवा शोधः ॥ अदसोमात् । १ । १ । १३२ ॥ अस्मात्परावी
द्वौ प्रयुज्यातः । अर्मा ईशाः । गमकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति
माद्वहणे एकरोऽप्यनुवर्तेन ॥ हो । १ । १ । १३३ ॥ अर्थं प्रयुज्याः स्यात् । अम्मे ईन्द्राङ्गु-
हस्यती ॥ निपातपकाजनाङ्ग । १ । १ । १३४ ॥ एकोऽजिपात आङ्गवर्जः प्रयुज्याः
स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के । उ उमेष्टः । अनाङ्गिमुक्तेरङ्गिदाकारः प्रयुज्या
एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । किन्तु न प्रयुज्याः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् ।
ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमात्रं जितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोगेति ॥
ओत् । १ । १ । १३५ ॥ ओदन्तो निपातः प्रयुज्याः स्यात् । अहो ईशाः ॥ संबुद्धौ शा-
कल्पस्येतावनार्थे । १ । १ । १३६ ॥ संबुद्धिमिमिक्षकओकारोवा प्रयुज्याऽवैदिके इतौ
परे । विष्णो इति । विष्णोइति । विष्णोविति । अमार्थे इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्याजवीन ॥
उच्यः । १ । १ । १३७ ॥ उच्यइतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ॥ ऊँ । १ । १ । १३८ ॥ उ-
च्यइतौ ~~प्रयुज्या~~ प्रयुज्या ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ॥ मयउच्योच्यो
वा ।

मयः परस्य उच्योच्योवा स्यादिति । किमु उक्तम् । किम्नुक्तम् । व-

इतौ च सप्तम्यर्थे । १ । १ । १३९ ॥ सप्तम्यर्थे पर्यवस-

अमीदृक्त्वं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तन् इति । स्रुपां स्रुगिति
सप्रत्यासृक् । अर्धप्रहणं किम् । वृत्तावर्धान्तरोपसंक्रान्ते मामून । वाण्यामशो वाण्य
शः ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८ । ४ । ५७ ॥ अप्रगृह्यस्याणोऽवमानेऽनु
नासिको वा स्यात् । दधि । दधि । अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥ इत्यप्यवसंधिः ॥

स्तोः शुना शुः । ८ । ४ । ४० ॥ सकारतवर्गयोः शाकारचवर्गाभ्यां योगे
शाकारचवर्गी लः । हरिद्रोते । रामश्चिनोति । सचिन शाकिञ्च ॥ शात् । ८
। ४ । ४४ ॥ शात्परस्य तवर्गस्य कुलं न स्यात् । विभः । प्रभः ॥ घुना घुः । ८
। ४ । ४२ ॥ स्तोः घुना योगे घुः स्यात् । रामण्यष्टः । रामष्टीकते । पेष्टा । तष्टीका ।
चकिण्ठौकसे ॥ न पदान्तादोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥ अनामिति लुप्तचष्टीकं प
दम् । पदान्तादृवर्गात्परस्यानामः स्तोः घुर्न स्यात् । पद् सन्तः । पद् ने । पदान्ता
त्किम् । ईडे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् ॥ अनाम्रवतिनगरीणामिति वाच्यम् * ॥ व-
ण्णाम् । वण्णवतिः वण्णगर्ग्यः ॥ तोः चि । ८ । ४ । ४३ ॥ तवर्गस्य लकारे परे
न सुलम् । सन्तः ॥ झलां जशोऽन्ते । ८ । ४ । ३९ ॥ वागीशः । चिद्रूपम् ॥
यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥ यरः पदान्तास्याऽनुनासिके
परेऽनुनासिकोवा स्यात् । एतन्मुगारिः । एतद्मुगारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरनमे स्व-
र्शे चरितार्थो विधिर्यं रेके न प्रवर्तते । चतुर्मुखः । प्रत्यये पापायां निवृत्तम् * ॥ त-
न्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि सद्योदमाः ककुदास्त इति । यवादिगणे दंष्ट्रादिनात-
नान् ॥ तोलि । ८ । ४ । ६० ॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लः । चिद्वि-
ल्लिति । नकारस्याऽनुनासिको लकारः ॥ उद्ः स्यात्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४
। ६१ ॥ उद्ः परयोः स्यात्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आवेः परस्य । उत्थानम् । उ-
त्तम्भनम् । अत्रायोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृशण्य धकारः । तस्य झगोझरीति पा-
क्षिकोलोपः । लोपाभावपक्षे तु धकारस्यैव अवर्णं न तु खरि चेति चतुर्थम् । चर्वं प्रति
धकारस्याऽस्तिङ्गत्वात् ॥ झयोहीऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥ झयः परस्य
इत्य पूर्वसवर्णोवा स्यात् । योषवतोनादवतोमहाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य इत्य तादृशो
वर्गचतुर्थ्यण्वादेशः । वाग्धरिः । वाग्हरिः ॥ शार्ङ्गछोटि । ८ । ४ । ६३ ॥ पदा-
न्तान् झयः परस्य शस्य छोवा स्यादिति । दस्य झुवेन जकारे कृते । खरि च । ८
। ४ । ५५ ॥ खरि झलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिबः । तच्छिबः ॥
छल्लममीति वाच्यम् * ॥ तच्छ्लोकेन । तच्छ्लोकेन । अमि किम् । तति ॥
मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ॥ मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारः ।

१ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः । पुंस्त्वं स्त्रीत्रम् । अत्र स्यान्वादेशस्योप-
संक्रान्तिः शाकारयोगे शाकारः चवर्गयोगे चवर्गः इत्यर्थे शादिति निषेधस्य च

हरि बन्धे । पदस्येति किम् । गम्यते ॥ नञ्वापदान्तस्य झल्लि । ८ । ३ । २४ ॥
 नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यद्वालि आक्रस्यते । झल्लि किम् । मन्प-
 ते ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ॥ स्पष्टम् । अङ्कितः । अ-
 क्षितः । कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वाद्नु-
 स्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वाच्च णत्वम् ॥ वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ ॥
 पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णोवा स्यात् । त्वङ्करोणि । त्वं करोणि । सैव्य-
 न्ता । संयन्ता । सैव्वत्सरः । संवत्सरः ॥ यैल्लोकम् । यंलोकम् । अत्रानुस्वारस्य प-
 क्षेऽनुनासिका यबलाः ॥ मोराजि समः कौ । ८ । ३ । २५ ॥ क्विबन्ते राज-
 तो परे समोमस्य मपब स्यात् । सम्राट् ॥ हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ॥ म-
 परे हकारे परे मस्य मपब स्यात् । झल्ल झल्ल बलने । किम् झल्लपति । किं झल-
 लति ॥ यबलपरे यबलावेति वक्तव्यम् * ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम्
 । १ । ३ । १० ॥ समसंज्ञन्धी विधिर्यधासंख्यं स्यात् । किंयद्वाः । किंवाः । किंवा-
 हलपति । किंहलपति । किंल्लहलपति । किंल्लहलपति ॥ नपरे नः । ८ । ३ । २७ ॥
 नपरे हकारे मस्य नः स्यात् । किन्हुते । किं हुते ॥ क्लोः कुक् कुक् शरि । ८ । ३
 । २८ ॥ ककारणकारयोः कुक्कुकावागमौ वा सतः शरि । कुक्कुकोरसिद्धत्वाच्चङ्गत्वं न ॥
 चय शरि पौष्करसादेरिति बाध्यम् * ॥ प्राक्क्षष्टः । प्राक्क्षष्टः । प्राक् व-
 ष्टः । सुगणद्वष्टः । सुगणद्वष्टः । सुगणष्टः ॥ डः सि धुट । ८ । ३ । २९ ॥
 ङात्परस्य मस्य धुट्वा स्यात् । षट्सन्तः । षट्सन्तः ॥ नञ्च । ८ । ३ । ३० ॥
 नकारान्तात्सत्य धुट्वा । मन्तः । मन्तः ॥ शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ॥ नस्य पदा-
 न्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शशछोटीति छत्वविकल्पः । पक्षे ह्रगोहरीति चलोपः ।
 । सम्बुद्धम् । सम्बुद्धम् । सम्बुद्धम् । अछौ अचछामचशाभशाविति च-
 तुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपातां विकल्पनात् ॥ इमोह्रस्वादच्चि इमु-
 यित्तयम् । ८ । ३ । ३२ ॥ इस्वात्परयोश्च तदन्तं यत्पदं तन्मात्परस्याऽचोनिगं इमु-
 ङागमः स्यात् । प्रत्यङ्गुत्मा । सुगण्णीशः । सम्बुद्धुतः ॥ समः सुटि । ८ । ३ । ५ ॥
 समोहः स्यात् सुटि । अलोऽन्यस्य ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३
 । १ ॥ अत्र ऋप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनामिकोवा स्यात् ॥ अनुनासिकात्परोऽनु-
 स्वारः । ८ । ३ । ४ ॥ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वागमः स्यात् । खरवसा-
 नयोर्विह ॥ विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥ खरि विसर्जनीयस्य सः
 स्यात् ॥ ॥ णीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते ॥ संपुक्तानां सौवक्तव्यः * ॥
 ॥ लोपमेकस्मिन् भाष्यम् * ॥ लोपस्यापि ऋप्रकरण-
 ङकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं नृकमेव । तत्रानविचे-

* नि सकारस्य द्वित्यपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविमर्गजिह्वामुलीयोरध्या-
नीयमानात्मकारोपनि शार्नुं च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्युक्तवान् । अनुस्वा-
सिकवतां त्रयाणां शरः खयइति कट्टिने पदम् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्विले
द्वादश । उपामष्टादशानां तकारस्य द्विगे यच्चान्तरेण पुनर्द्विगे च एकत्र द्वितं वि
तमिति वक्तव्यञ्चाशङ्क । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ॥ पूम् : स्वरूपम्परे । ८
। ३ । ६ ॥ अम्परे खयि पूम्प्राप्तस्य कः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति पत्व-
पर्यवसानम् ॥ कः ॥ पणोः प्राप्नो । अङ्गुर्वाप्तपक्षे नु पत्यप्राप्नो । संप्रकानामिति सः ।
पुंस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुंस्तुजः । पुंस्तुजः । अम्परे किम् । पुंसीरम् । खयि कि-
म् । पुंदासः । व्यावहारिके न । पुंल्यानम् ॥ नङ्छक्यप्रधानम् । ८ । ३ । ७ ॥ अ-
म्परे छयि तकारान्तस्य पदस्य कः स्यात् । न तु प्राधान्यपदस्य । विमर्गः । सत्वम् ।
श्रुतम् । शार्ङ्गविद्यम्भि । शार्ङ्गविद्यम्भि । बर्हिश्चायस्य । बर्हिश्चायस्य । पदस्य
किम् । इति । अम्परे किम् । सत्वसकः । खङ्गमुष्टिः । अप्रधान किम् । प्रधानत्वोति ॥
छन्पे । ८ । ३ । १० ॥ नृत्तित्यस्य कः स्याद्वा पकारे परे ॥ कुप्चोः ॥ कः ॥ पी
च । ८ । ३ । ३७ ॥ कवर्गे पवर्गे च परे विमर्जनीयस्य क्रमादिजिह्वामुलीयोरध्यामी-
यी लः बाधितवर्गः । येनैताप्राप्तइति न्यायेन विमर्जनीयस्य नङ्छक्यप्राप्तोऽप्यम् । न
तु छपरे विमर्जनीयस्यस्य । तेन वाचःशीममिवादी विमर्गपव । नृः ॥ पाहि । नृः
पाहि । नृः ॥ पाहि । नृः ॥ पाहि । नृः ॥ पाहि ॥ कानाञ्चेडिने । ८ । ३ । १५ ॥ कान-
कारस्य कः स्यादाञ्चेडिने परे । संप्रकानामिति सः । पदा ॥ कस्कादिषु च । ८
। ३ । ४ ॥ पञ्चिगङ्गास्य विमर्गस्य वः स्यादस्य नु सः । ॥ कः ॥ पयोष्यवां
इति सः । कौत्काय । कौत्काय । कम्कः । कौत्कम्कः । सतिक्पिडका । अनुक्ता
लम् । आकृतिगणोऽयम् ॥ संहितागामम् । ६ । १ । ७२ ॥ इतिगणम् ॥ छे च
। ६ । १ । ७३ ॥ इत्यस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितागामम् । अङ्गुष्मादिद्वाराज्जने-
न दः । तत्तत्त्वर्थाभिप्रायपूर्व भुवेन जः । तस्य कर्त्तव्यं चः । भुवस्याभिप्रायबोः
कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया ॥ शिवच्छाया ॥ आङ्गमाङ्गोऽम् । ६ । १ । ७४ ॥
पत्योऽम्परे तुक् स्यात् । पदान्तादिति विकल्पापवादः । आङ्गमादयि । माच्छिवम् ॥
दीर्घान् । ६ । १ । ७५ ॥ दीर्घाङ्गे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छेस्य ।
मेनासुराङ्गायेति ज्ञापकान् । चेच्छिवते ॥ पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥ दीर्घो-
पदान्ताङ्गे परे तुक् स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीच्छाया ॥ इति । ५ ॥

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥ विष्णुकाता ॥

रिचः

१ येन नामानि योविधिरभ्यन्ते तस्य वाचसीभवति । नङ्छक्यम्

२ यदिच्छक्यतुक्स्यात् तदिच्छक्यत्वेनचद्वयस्यान सतिपानपरिभाष

। ८ । ३ । ३६ ॥ शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयोन त्वन्यत् । कः त्वनः ।
 धमाधनः शोभनः । इह गभापथं सत्वं जिहामूलीयश्च न वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥
 शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयएव वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते । त्वपरे
 शरि वा विसर्गलोपोवक्तव्यः * ॥ रामस्थाता । रामः स्थाता । हरिस्फुरति । हरिः
 स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् । कुण्डोः कः कः पौ च । कः करोति । कः
 करोति । कः त्वनति । कः त्वनति । कः पचति । कः पचति । कः फलति । कः फ
 लति ॥ सोऽपदादौ । ८ । ३ । ३८ ॥ विसर्जनीयस्य सः स्यादपशापोः कुण्डोः पर-
 गोः । ॥ पुशकल्पकाम्येध्विति वाच्यम् * ॥ पयस्याशम् । यशस्कल्पम् । यशस्क-
 म् । यशस्काम्यति ॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् * ॥ प्रातःकल्पम् ॥ काम्ये रोरेवेति वा-
 च्यम् * ॥ नेह । गीः काम्यति ॥ इणः चः । ८ । ३ । ३९ ॥ इणः परस्य विसर्गस्य
 प्रकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥
 नमस्पुरसोर्गस्योः । ८ । ३ । ४० ॥ गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुण्डोः पर-
 गोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतिष्वान् कुण्डयोगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः
 करोति । पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतिस्वाप्नेह । पूः पुरौ पुरः
 प्रवेष्टव्याः ॥ इवुनुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥ इकारोक्तोपधस्या-
 प्रत्ययस्य विसर्गस्य चः स्यात्कुण्डोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । वृष्कृतम् । अप्रत्य-
 यस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न चत्वंम् । क-
 पाठान् । तेनेह न । मानुः कृपा ॥ मूहसः प्रतिषेधः * ॥
 मुहुःकामा ॥ तिरस्सोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ॥ तिरसः सोवा स्यात् कु-
 ण्डोः । तिरस्कृता । तिरःकर्ता ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्धे । ८ । ३ । ४३ ॥ कृ-
 त्वोर्धे वर्तमानामासेषां विसर्गस्य प्रकारोवा स्यात् कुण्डोः । द्विष्करोति । द्विःकरोति
 । चतुष्कपालः ॥ इसुसोः सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ॥ एतयो
 र्विसर्गस्य चः स्याद्वा कुण्डोः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । धनुष्करोति । धनुः करोति ।
 सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थे किम् । तिष्ठन् सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ॥ नित्यं
 समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८ । ३ । ४५ ॥ इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य
 नित्यं चः स्यात् कुण्डोः परगोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति
 किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि
 यत्कार्यः - न नित्यार्थः ॥ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी-

चत्वं

। ३ । ४६ ॥

भकारानुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्य स-
 षे न नुत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अय-
 क्षम् । अयःसहिता कुशा अयस्कृशा । अयस्कणी । अ-

तः किम् । गीःकारः । अन्वयस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । पद्यः करोति । अनुस्तरपदस्यस्य किम् । परमयशःकारः ॥ अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ॥ पतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अभस्पदम् । शिरस्पदम् । समामहस्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुस्तरपदस्येत्येव । परमशिरः पदम् ॥ कस्कादिषु च । भास्करः ॥ इति विस्मर्गसंधिः ॥ ॥ स्यौत्तममौडिति सुप्रात्यये शिवम् अर्च्ये इति स्थिते ॥ सप्तश्लोकः । ८ । २ । ३६ ॥ पदान्तस्य सस्य सप्तपञ्चदस्य च ङः स्यात् । जश्वापवादः ॥ रभुतादभुते । ६ । १ । ११३ ॥

परस्य रोहः स्यादभुतेऽति । भोमगोभयो इति प्राप्तस्य यत्त्वस्याऽपवादः । उक्तं कत्वस्याऽसिद्धत्वं तु न भवति । कत्वमनूष इत्यविधेः सामर्थ्यात् ॥ प्रथमयोः पूर्वः सवर्णः । ६ । १ । १०२ ॥ अकः प्रथमाद्वितीययोरपि परे पूर्वसवर्णदीर्घपकारादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ नादिचि । ६ । १ । १०४ ॥ अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आतुणः । पङ्कः पदान्तादिति । शिबोऽर्च्यः । अतइति तपदः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्रभागन्ता । अभुतात्किम् । पदि सुभोक्तः अत्र जाहि । हुतस्याऽसिद्धत्वाद्वातः परोऽयम् । अभुतादिनि विशेषणे तु तत्सामर्थ्यात्साक्षिद्वयम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घमिदृश्या चरितार्थत्वान् । अभुतइति किम् । तिष्ठन् पपभः भिदत् । गुरोरनृतइति हुतः ॥ इति च । ६ । १ । ११४ ॥ अभुतादतः परस्य रोहः स्यादशिरः । शिबोऽर्च्यः । रोहित्युकारानुबन्धमङ्गलतोहः । प्रातरन्न । धातुर्मङ्गलः । देवान् इह इति स्थिते कत्वम् ॥ भोमगोभयोअपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ॥ पतपूर्वस्य रोपदेशः स्यादशि परे । भमन्धिः सौवः । लोपः शाकत्वस्य । देवापिह । देवाइह । अशि किम् । देवाः सन्ति । पद्यापिह यत्त्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कत्वाशब्दं स्यात् । न ह्ययमस्त्विति । रोरिति समुदायरूपाभ्युपगमात् । भोम् भगोम् भयोम् इति सक्ता रन्ताभिपाताः । तेषां रोपेण कृते ॥ इयोर्लङ्गप्रत्ययान्तरः शाकटाग्रनस्य । ८ । ३ । १८ ॥ पदान्तयोर्वकार्यकारयोर्लङ्गप्रत्यययो वयो वा लोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वामोषाममभ्यमूलानां शैथिल्यं जायते सतपूच्चारणः ॥ ओलोगाग्र्यस्य । ८ । ३ । २० ॥ ओकारात्परस्य पदान्तस्याऽल्लुप्रत्ययस्य पकारस्य मित्वलोपः स्यात् । गार्ग्यमहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लङ्गप्रत्ययपक्षे भोपच्युत । पदान्तस्य किम् । तोषम् ॥ उच्चि च पदे । ८ । ३ । २१ ॥ अवर्णपूर्वयोः शौर्यवयो लोपउच्चि पदे । सव एकामिः । पदे किम् । तन्त्रयुतम् । वेत् । त्वम् । यदि तु प्रतिपदोक्तोभिपातकमिति प्रहीष्यते तर्ह्युत्तरार्थं च धाम् । ८ । ३ । २२ ॥ भोमगोभयोअपूर्वस्य लज्जलङ्ग

लि सर्वेषां मनेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्महे । भगो नमस्ते । अगो याहि ।
 देवानम्याः । देवायान्ति । हलि किम् । देवायिह ॥ रोऽसुपि । ८ । २ । ६० ॥
 अहोरेकादेशः स्यान्न तु सुपि । गेगपवादः । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् ।
 अहोभ्याम् । अत्राहभिति कत्वम् ॥ रूपरात्रिरप्यन्तरेषु कत्वं वाक्यम् * ॥ अहोरूपं ग-
 तम् । अहोरात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्द्वोरात्रः । अहोरप्यन्तरम् । अहोरादीनां
 पत्यादिषु वा रेफः * ॥ विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । भूर्पतिः । पक्षे विसर्गो
 पध्मानीयौ ॥ रोदि । ८ । ३ । १४ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥ ह्रलोपे पूर्वस्य दी-
 र्घोऽणः । ६ । ३ । १११ । डरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णेऽर्धाद् ढकाररेफात्मके
 परे पूर्वस्याणोदीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः । शंभूराजते । अणः किम् । नृढः । बृढः ।
 नृढ हिंसायाम् । बृढ उद्यमने । पूर्वप्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः ।
 लीढः । मनस् रथ इत्यत्र कत्वे कृते इति चेत्युक्ते गेरीति लोपे च प्राप्ते ॥ विप्रतिवे-
 धे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥ तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते ।
 पूर्वत्रामिदमिति गेरीत्यस्यासिद्धत्वाद्बुलमेव । मनोरथः ॥ एतत्तदोः सुलोपोऽको-
 रनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥ अकारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्-
 लि न तु नञ्समासे । एषविष्णुः । सशर्भुः । अकौः किम् । एषकोरुद्रः । अन-
 ञ्समासे किम् । अमः शिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥ सोऽचि लोपे चेत्यादपू-
 रणम् । ६ । १ । १३४ ॥ सइत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्लोपे सत्येव पूर्येत ।
 सेमामबिद्धि प्रभृति यईशिषे । इह अकमादएव गृह्यतइति वामनः । अविशेषाच्छ्लोक
 पादोऽपीत्यपरे । सैर्षदाशरथीरामः । लोपे वेदिति किम् । स इत् क्षेति । सण्वमुक्त्वा
 रयवधारणं तु स्यइच्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलप्रहणानुबुद्ध्या लभ्यते । तेनेह
 न । सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् ॥ इति स्वादिसंधिः ॥

च व प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥ भानुं प्रत्ययं
 प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ कृत्तद्धितसमा-
 साश्च । १ । २ । ४६ ॥ कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण
 सिद्धे समासप्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वं भागः पदं तस्य वेदवति तर्हि समास-
 त्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥ प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥ आपञ्चमपरिसमाप्तेरपि
 कारोऽयम् ॥ परश्च । ३ । १ । २ ॥ अयमपि तथा ॥ ऋधापप्रातिपदिकात्
 । ४ ।

न्तादाबन्ताद्यानिपदिकाबेल्यापञ्चमपरिसमाप्तेरपि कारः । प्रातिप-
 ष्यस्यापि प्रहणमित्येव सिद्धे ऋधावप्रहणं ऋदाबन्तात्तद्धितो-
 ष्य माभूदित्येवमर्थम् ॥ स्वौजसमौदृष्टाभ्या-

ः । सैषकर्णोमहास्यागी सैषराज्ञापुषिष्ठिरः ।

मिद्वान्तकौमुद्याम्

मिभस्केभ्याभ्यस्मङ्मिभ्याभ्यस्सङ्सोसामङ्गयोस्सुप । ४ । १ । २ ॥
 इयन्तादायन्ताप्रातिपदिकाश्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङ्ग्योक्तकारेकारौ तदा
 टङ्पात्रेतः ॥ विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ सुमिहौ विभक्तिसंज्ञौ स्मः । तत्र
 सु भौ जम् इत्यादीनां सप्तानां विकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राक् संज्ञास्माभि-
 मिहपि व्यवहारः ॥ सुपः । १ । ४ । १०३ ॥ सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश
 पक्षवचनद्विवचनत्रयवचनसंज्ञानि स्युः ॥ द्व्येकयोश्चिबचनैकवचने । १ । ४ । २२ ॥
 द्विलैकवचनोऽन्ते स्तः ॥ बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥ बहुल्ये पतस्यान ।
 रुक्विसर्गोः । रामः ॥ सरूपाणामेकदोषएकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ॥ ए-
 कविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेकैव शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।
 नादिचि । नृदिगेचि । रामो ॥ चुट्ट । १ । ३ । ७ ॥ प्रत्ययाणौ चुट्ट इती स्मः ।
 इति तस्येवंज्ञायाम् ॥ न विभक्तौ तुस्माः । १ । २ । ४ ॥ विभक्तिरुपास्तवर्ग-
 सकारमकाराहतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्यम् ॥ अतोऽगुणे । ३ । १ । ९७ ॥
 अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वालपूर्वसवर्णदीर्घः ।
 अतोऽगुणे इति हि पुरस्तादपवादाभनन्तगाम्भीर्याभ्यन्ते नोनरामिति स्यायेताकः स-
 वर्णइत्यस्यैवायमपवादोऽनु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः ॥ एकवचनं संबुद्धिः । २ ।
 ३ । ९ ॥ संबोधने प्रथमायाएकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ गृह्णुस्वात्संज्ञेः ।
 ३ । १ । ६९ ॥ एङ्गान्ताद्ग्वान्ताबाङ्गाद्गुण्यने संबुद्धेर्ध्वं । संबुद्ध्याक्षिप्तस्यास्यैक-
 ह्स्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरकुलेति हे राम । हे रामी । हे रामाः । पञ्चम्यङ्
 किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वाभिरुत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्स्वात्परत्वं
 नास्ति ॥ अमि पूर्वः । ३ । १ । १०७ ॥ अकोऽङ्गपि परतः पूर्वरूपमेकादेशः
 स्यात् । रामम् । रामी ॥ लशक्तवित्ते । १ । ३ । ८ ॥ तद्धितवर्जप्रत्ययाणां लश-
 कवर्गाहतः स्युः । इति शमः शस्येवंज्ञा ॥ तस्माच्छस्मोनः पुंसि । ३ । १ ।
 १०३ ॥ पूर्वसवर्णदीर्घात्यरोपः शसः सकारस्ताम्य नः स्यात्पुंसि ॥ अट्टकुप्वाङ्-
 तुम्भवाद्येऽपि । ८ । ४ । २ ॥ अट्ट कवर्गपवर्गभाह् नुम् पतौर्जस्यैवपामंभवं
 मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रप्ताभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति
 निषेधं बाधितुमाक्रमहणम् । नुम्प्रहणमनुत्वारोपलक्षणार्थम् । तवाकर्तुं शक्यम् । अयो-
 गवाहनामट्स्वपदेऽस्त्योक्तवान् । इति णत्वे प्राप्ते । पदान्तस्य । ८ । ४ । २७ ॥
 पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥ यस्मात्प्रत्ययविधि-
 येऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥ यः प्रत्ययोयस्मात्किपते तदापि

अजन्तपुस्तिकम् ।

दिप्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्य-
धिकस्य वा माभूत् ॥ अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ टाङ्गसिङ्गसा-
मिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ॥ अकारान्तादङ्गादीनां क्रमादिनादयआदेशाः स्युः ।
णत्वम् । रामेण ॥ सुपि च । ७ । ३ । १०२ ॥ यच्चादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः
स्यात् । रामाभ्याम् ॥ अतोभिसरेस् । ७ । १ । १०९ ॥ अकारान्तादङ्गादिसि
मेम् स्यात् । अनेकाल्वात्सर्वादेशः । रामैः ॥ ऊर्ध्वः । ७ । १ । १३ ॥ अतोऽङ्गा-
त्यस्य डेइत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्तात्सुपि
चेति दीर्घः । संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । क-
ष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्याभिनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ॥ बहुवचने
झल्येत् । ७ । ३ । १०३ ॥ झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः ।
बहुवचने किम् । रामः रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पञ्चध्वम् । ज-
ज्ञम् ॥ चाबसानं । ८ । ४ । ५६ ॥ अबसाने झलां चरोवा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे
स्वचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चर्त्वे-
ऽप्यान्तरतम्यात्सस्य सएव न तु तकारः । अरुपप्राणतया प्रयत्नमेदात् । अतएव सः-
ञ्ज्ञेति तादेशआरभ्यते ॥ ओसि च । ७ । ३ । १०४ ॥ ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः
स्यात् । रामयोः ॥ ह्रस्वनद्यापोनुद् । ७ । १ । ५४ ॥ ह्रस्वान्ताद्यन्तादाबन्ता-
द्याङ्गात्परस्यापोनुडागमः स्यात् ॥ नामि । ६ । ४ । ३ ॥ नामि परेऽजन्ताङ्गस्य
दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घोयद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । संनिपा-
तपरिभाषाविरोधान् । मामीत्यनेन स्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः ।
सुपि एत्वे कृते ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८ । ३ । ५५ ॥ आपादपरिमाम्प्र-
धिकारोऽयम् ॥ इणकोः । ८ । ३ । ५७ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ आदेशप्रत्यययोः
। ८ । ३ । ६० ॥ सहेः माङ् । सहेति सूत्रात्मज्ञेति पप्रथन्त पप्रथमुवर्तते । इणकत
गीर्भ्यां परस्यापदान्तस्यादेशप्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ।
विबृताबोधस्य सस्य तादृशण्व षः । रामेषु । इणकोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्य-
ययोः किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एव कृ
ष्णमुकुत्वादयः ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥ सर्वादीनि शब्द-
स्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तम्यार्पायं सन्तु । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकम् । तेन प-
रमसर्वत्रे ममवकानित्यत्राकष सिद्धयति ॥ जसः शी । ७ । १ । १७ ॥
अदन्तः प जसः शी स्यात् । अनेकाल्वात्सर्वादेशः । मच्चावणस्तुह-
रल्लवमिति मन्त्रम् । सर्वादेशात्वाद्यागिखंज्ञायाण्वा-

विधिरिति किम् । अजन्तपुस्तिकम् ।

भावात् । सर्वे ॥ सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ॥ अतः सर्वनाम्नोऽङ्ग इत्यस्य स्मे
 ग्यात् । सर्वस्मै ॥ इमिङ्गयोः स्मात्स्मिनी । ७ । १ । १२ ॥ अतः सर्वनाम्नो
 इमिङ्गयोरेतौ स्तः । सर्वस्मान् ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ॥ अ-
 नर्णान्तात्सर्वनाम्नोविहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एवमप्ये । सर्वेयाम् । सर्वस्मिन् ।
 शेषं रामवत् । एवं विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वोदयश्च पञ्चविंशत् । सर्व, विश्व, उभ,
 उभय, इतर, इतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, मिम । पूर्वपरा-
 वरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञानिधनाख्यायाम् । अन्तरे
 बहिर्योगोपसंख्यानयोः । तद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदम्, एक, द्वि, युष्मद्,
 अस्मद्, भवत्, किम् । इति । उभशब्दोद्गित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्वि-
 वचनान्तः । तस्यैव पाठस्य उभकावित्युक्तार्थः । नच कप्रत्ययेनेष्टमिष्टिः । द्विवच-
 नपरत्वाभावेनोभयतः उभयश्रेयादविनागच्छप्रसङ्गात् । तदुक्तम् । उभयोऽप्यश्रेयि । अन्य-
 श्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति इतरतः ।
 तस्माज्जस्यपञ्चादेशस्य स्थानिकत्वात् न तयप्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते
 विभक्तिनिर्पेक्षत्वेनान्तरङ्गवाचिर्न संज्ञा भवति । उभये । इतरइतमी प्रत्ययौ ।
 यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुमिच्छन्ममिति ज्ञापकान् । तन्मापीह
 तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनभावात् । अन्यतरान्यतमद्वयव्युत्पत्तौ स्व-
 भावाद्द्विवचनविषये निर्धारणे वर्तते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् संज्ञा । त्व-
 त्व इति द्वयव्यवस्थान्यवस्थायां । एकवदाद्योऽपरोऽनुदात्तइत्येके । एकस्तान्ताइत्य
 परे । नेमइत्ये । समः सर्वपर्यायः । मुख्यपर्यायस्य नेह गृह्यते । यथासंख्यमनवैशः
 समानमिति ज्ञापकान् ॥ अन्तरं बहिर्योगिनि गणसूत्रेऽप्युपैति वक्तव्यम् ॥ अन्तराया
 पुनि ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्
 । १ । १ । ३४ ॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता ना
 जमि वा स्यात् । पूर्वे । पूर्वोः ॥ स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमोक्त्यवस्था । व्यवस्थायां
 किम् । दक्षिणागापकाः । कुशलाइत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरुवः ॥ स्वम-
 ज्ञानिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥ ज्ञानिधनाख्यायाम् स्वशब्दस्य या प्रा-
 ता संज्ञा सा जमि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीयाइत्यर्थः । आत्मानइति वा । ज्ञा-
 निधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञानयोऽर्थात् ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः । १
 । १ । ३६ ॥ बाह्ये परिधानीयं चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा । अन्तरे
 अन्तरे अन्तरावा गृहाः । बाह्याइत्यर्थः । अन्तरे अन्तरावा । अन्तरावा
 इत्यर्थः ॥ पूर्वादिभ्योऽनवभ्योवा । ७ । १ । १३

अजन्तपुङ्क्तिम् ।

नो या स्तः । पूर्वस्मान् । पूर्वान् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ।
 एकशब्दः संख्यायां नियैकवचनान्तः ॥ न बहुव्रीहौ । १ । १ । २९ ॥ बहुव्री-
 हौ विकीर्णिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य सत्वत्कपितृकः । अहकं पि-
 ता यस्य समत्वपितृकः । इह समासाद्व्यग्रेण प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिद्धयते ।
 अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तते । सच्च समासेऽपि श्रूयते । अ-
 नित्कान्तो भवकान्तमतिभवकानिति वत् । भाष्यकारस्तु त्वकपितृकोमकपितृकइति रूपे
 इष्टापत्तिं कुलैतत्सूत्रं प्रत्याबध्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभू-
 तास्तु न सर्वावयवः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः सं-
 ज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वानाम कश्चित्स्मै सर्वाय देहि ।
 अतिक्रान्तः सर्वमतिस्वर्वास्माअतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥
तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥ अत्र सर्वनामन्त न स्यात् । मासपूर्वाय । तृ-
 तीयासमासार्धवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥ इन्द्रे च । १ । १ । ३१ ॥ इन्द्रे उ-
 क्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधोऽन्त त्ववयवानाम् । नचैवं त-
 दन्तविधिना सदुपक्रमः । सर्वनामोविहितस्यामः सुष्ठिति व्याख्यातत्वात् ॥ **विभा-**
या जनि । १ । १ । ३२ ॥ जमाथारं शीमावाक्यं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये इन्द्रे उ-
 क्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीमावर्धं प्रत्येव विभापेत्युक्तमतो
 नाकच् । किन्तु कप्रत्ययएव । वर्णाश्रमेतरकाः । प्रथमचरमतयारुपाधकतिप-
 यनेमाश्च । १ । १ । ३३ ॥ एते जमः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञावा स्युः । प्रथमे । प्रथ-
 माः । शेषं रामवत् । तयःप्रत्ययः ततस्तदन्ताप्राध्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं
 रामवत् । त्रये । त्रयाः । शेषं सर्ववत् । विभाषाप्रकरणे तीयस्य क्तिस्तुपसंख्यानम् * ॥
 द्वितीयस्मै । द्वितीयायैत्यादि । एवं तृतीयः । अर्धवद्ब्रह्मणोऽहम् । पटुजातीयाय । निर्ज-
 रः ॥ जरायाजरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥ जराशब्दस्य जरन् वा
 स्थावरादौ विभक्ता । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । अनेकाल्त्वाम्बर्वादेशे प्राप्ते
 निर्दिश्यमानस्यादेशाभयान्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान् जरशब्दस्य जरस् । नि-
 ज्ञरसी । निर्जरमः । इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरम् । निर्जरमा । निर्जरसे । नि-
 ज्ञरमः । पठे इत्यादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सं-
 क्षिप्तवाचिभाषायां अनित्यत्वमाश्रित्य जरनि कृते निर्जरमिन् निर्जरमादिति रूपं ननु
 निर्जरम् नि केष्वित्युक्तम् । तथा भिमि निर्जरमैरिति रूपान्तरमुक्तम् ।
 निर्जरम् निर्जरस्यैव रूपमिति स्वीकृतं एतच्च भाष्यविरुद्धम् ॥

॥ नदोषन्यकप्रत्ययसुदक्षाम्भ्रमप्रभृतिषु । ६ ।

माम्, हृदय, निशा, भस्त्रम्, गृध, दोष, यकत्, शकत्

उदक, आस्य एषां पदादयभावेनाः स्युः शमादौ वा । यत् आसनश्चरस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादानम् । पदा । पादेन इत्यादि ॥ मुह्यन्तर्पुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥ स्युः प्रत्याहारः स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १ । ४ । १७ ॥ कष्यग्यावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥ यच्च भस्म । १ । ४ । १८ ॥ यकारादिष्वन्नादिषु च कष्यप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भस्मं स्यात् ॥ आकङ्क्षादादेका संज्ञा । १ । ४ । १९ ॥ इतर्क्य कङ्क्षाराः कर्मभारगृह्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । वा पराऽन्यकाश्च न । तेन शमादावचि भस्मज्ञैव न पदन्वयः । भनोत्तत्वं न । दत्तः । दत्ता । तदर्थं । दत्तामिग्यादि । मानः । मामा । ग्यामि गान्ते गान्ते च यलोपः । भाभ्याम् । मामिगित्यादि ॥ अङ्गोपोऽनः । ३ । ४ । १३४ ॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरोपोऽन तस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ इषाभ्यां नोषः संज्ञानपदे । ८ । ४ । १ ॥ एकपदस्थाभ्यां रेकवकाराभ्यां परस्य नस्य जः स्यात् । गृष्ठाः । गृष्ठा । पूर्वस्मादपि विधौ ग्यानिवडावहति पक्षे नु अङ्गवयवावहत्वात् नत्वम् । पूर्ववासिज्ञे न स्थानिवदिति नु इह नास्ति । तस्य दोषः संज्ञोपलक्षणत्वगतत्वेभ्योऽपि निषेधात् ॥ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥ नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपक्षे पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं वक्ष्ये तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । लोपोपस्थात्विहत्वादीर्घत्वमेवैतत्वं च न । गृभ्याम् । गृभिमिः । गृभ्यहत्यादि ॥ विहत्वादा विहृत्योः । ६ । ४ । १३६ ॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरोपोऽन तस्याकारस्य लोपोवा स्यात् विहृत्योः परयोः । गृष्णि । गृष्णि । पक्षे रामवत् । पक्षे विलुप्ते प्रभृतिवृत्तं प्रकारार्थम् । तथा च । भौकः इयामपि दांपजादंशभाष्ये ककुहोऽवशी इत्युदाहृतः । तेन पक्षिभ्यरणोऽस्त्रियां, स्वान्तं इत्यन्तस्य मग्नहति संगच्छते । आसन्त्यं प्राप्तामृतिरिति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । दोषश्चास्यस्य नपुंसकत्वमप्यत एव प्राप्यते । तेन हस्तिर्न दोर्निशाचरहति संगच्छते । भृजबाहु प्रवेष्टोदोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषे तस्य तथाविधस्य भजतइति । इयोर्दोर्मोदोऽहः ॥ संख्याविसायापूर्वस्याहस्याऽहमन्यतदस्यां औ । ६ । ३ । ११० ॥ संख्याविपूर्वस्याहस्याऽहमादेशोवा स्यात् औ । अह्नि । अह्नि । अह्ने । विगतमहोदयहः । ज्यह्ति । ज्यह्नि । ज्यहे । अहः सायः सायाहः । सायाह्नि । सायाह्नि । इत्यदन्ताः ॥ ॥ विहत्वा ॥ दीर्घाजसि च । ६ । १ । १०१ ॥ इति इति च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घेन स्यात् । वृद्धिः । विहत्वा ययपीह औकि नादिष्वेव सिद्धं जसि नु सत्यपि

गौर्यौ गौर्यश्चाद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥ आतोधातोः । ६ । ४ ।
 । १४७ ॥ आकारान्तोयोधानुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्यस्य ।
 विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् ।
 टा सवर्णदीर्घः । हाहा । के वृद्धिः । हाहै । ङसिङ्सोदीर्घः । हाहाः । ओसि
 वृद्धिः । हाहौः । औ । आङ्गुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आतइति योगविभागादधा-
 तोरप्याकारलोपः कश्चित् । क्वः । इमः ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥ हरिः । प्रथमयोः पूर्वस-
 र्णः । हरी ॥ जस्ति च । ७ । ३ । १०९ ॥ ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि प-
 रे । हरयः ॥ ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ॥ ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । ए-
 ङ् ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम । हरी । हरीम् । शेषोऽध्यससि । १ ।
 । ४ । ७ ॥ अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ पाबिबुतौ तदन्तं सखिबर्जं विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । म-
 ल्यै । एकसंज्ञाधिकारात्तिद्धे शेषप्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रभ्ये । इदुतौ कि-
 म् । मात्रे ॥ आङोनाऽस्त्रियाम् । ७ । ३ । १२० ॥ वेः परस्याङोना स्यादस्त्रि-
 याम् । आङिति टासंज्ञा प्राप्तिरिति । अत्रियां किम् । मत्या ॥ घेऽङिति ।
 । ७ । ३ । १११ ॥ घिसंज्ञकः । सुपि गुणः स्यात् । हरये । वेः किम् । सख्ये ।
 ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्टी । घेऽङिसीति गुणे ङिति ॥ ङसिङ्सोऽङ् ।
 । ६ । १ । ११० ॥ पङोऽङसिङ्सोरिति परे पूर्वस्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । ह-
 र्योः । हरीणाम् ॥ अङ्घ घेः । १ । ३ । ११९ ॥ इदुभ्यामुत्तरस्य केरौत्स्यात् केर-
 न्नादेशश्चाकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपरयमिगविक्रयादयः ॥ अनङ् सौ ।
 । ७ । १ । ९३ ॥ सख्युरङ्गस्याऽनङ्गादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिबोऽनङ्गादेशः ॥
 अलोऽन्यात्पूर्वङ्गपथा । १ । १ । ६५ ॥ अन्यादलः पूर्वोऽङ्गपथासंज्ञः ॥ स-
 र्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६ । ४ । ८ ॥ नान्तस्योपधायादीर्घः स्यादसंबुद्धौ स-
 र्वनामस्थाने परे ॥ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ॥ एकाल्प्रत्ययोयः
 सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ हलङ्ग्याभ्योदीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६ । १ ।
 ६८ ॥ हलन्तात्परं दीर्घौ यौ क्थापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते ।
 हल्ङ्ग्याभ्यः किम् । प्रामणीः । दीर्घोऽङ्गिम् । निष्कौशाङ्गिः । अतिखट्वः । सु-
 तिसीति किम् । अयैस्सीत् । तिपा सङ्घर्षितस्य सिपोऽङ्गणात्सिबोप्रहणं नास्ति ।
 अपृक्तमिति किम् । विभक्तिः । हल् किम् । विभेदः । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो
 न स्यात् (लोपस्याभिद्वत्वात्) । सखा । हेसखे ॥ सख्युरसंबुद्धौ । ७ ।
 । १ । १ ॥ सख्युरसंबुद्धिर्जं सर्वनामस्थानं णिकार्यकृतं स्यात् ॥ अञ्चो-
 णि मिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ ।
 ३ । विसंज्ञाऽभावाच्च तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ।

अथान्यासपदस्य । ६ । १ । १ । १० ॥ त्रिनिशब्दाभ्यां स्त्रीनीशब्दाभ्यां कृत्यणादेशाभ्यां व-
रस्य कश्चिदस्योक्तस्यपान् । सक्त्युः ॥ अतोत् । ७ । ३ । १ । १८ ॥ इदृश्यां वारस्य के-
रीत्यपान् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्थां । सक्त्यो । शेष इतिवत् । शोभनः सत्त्वा तुमत्वा ।
तुमत्वायो । तुमत्वायः । अनर्हणित्वावयोराङ्गत्वान्नदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सवि-
रूपत्वाभावात्सत्त्वीनि निषेधाप्रवृत्तेर्यिसंज्ञा । तुमत्विना तुमत्त्वे । कश्चिदस्योर्गुणे क-
ते कृत्यणादेशावाभावात् क्यग्यातिगुत्वं न । तुमत्त्वं । तुमत्त्वो इत्यादि । पदप्रति-

॥ सत्त्वा भविसत्त्वा । परमः सत्त्वा यस्येति विग्रहे । परमसत्त्वा । परम-

। गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्तेते । सत्त्वप्रतिष्ठात्वाऽनिसत्तिः । लिङ्-
विशिष्टपरिभाषाया भवित्यत्वात् ङच् । इतिवत् । इहानङ्गित्वे न भवतः ।

क्षिपेतिरिति द्वन्द्वत्वेन सत्त्विशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपक्षोक्तयोः प्रतिप-
दोक्तस्यैव महत्त्वान् ॥ पतिः समासपद । १ । ४ । ८ ॥ पतिशब्दः समास

एव यिसंज्ञः । पत्वा । पत्ये । पत्युः । पत्यौ । शेष इतिवत् । समासे तु भूपतिना ।
भूपतये । कतिशब्दोमित्यं बहुवचनान्तः ॥ बहुवचनान्तुदतिसंख्या । १ । १ ।

। २३ ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ इति च । १ । १ । २५ ॥ इत्यन्ता संख्या वद-
संज्ञा स्यात् ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुल्लुपः । १ । १ । ३१ ॥ लुक्श्लुल्लुपश्चन्दैः क-

तं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥ पदभ्योलुक । ७ । १ । ७२२ ॥ पदभ्यः
परयोर्जश्चस्मोलुक् स्यात् ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्तेऽपि नवाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसिक्तेति गुणे प्राप्ते ॥ न लुप्ततदङ्गस्य
। १ । १ । ६३ ॥ लुक् श्लु लुप एते लुप्तन्तः । लुप्तता शब्देन लुप्ते नञिचित्तमङ्गकार्यं न स्यात्

न । कनि२ । कनिभिः । कनिभ्यः२ । कनीनाम् । कनियु । अमृशृप्पमवदसंज्ञकास्त्रिभु स
रूपाः । विशब्दोमित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः ॥ त्रैस्त्रयः । ७ । १ ।

। ६३ ॥ विशब्दस्य त्रयादेशः स्यादिति । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे न त्रिति के-
चित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुनस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिभु । द्विशब्दोमित्यं द्विवचनान्तः ॥ द्व्य-

दादीनामः । ७ । ३ । १०५ ॥ ण्यमकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्तानामे-
वेतिः * ॥ द्वी२ द्वाभ्याम् । द्वयोः२ । द्विपर्यन्ताना किम् । भवान् । भवन्ती ।

भवन्त्यः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाशान्तर्गणकार्यत्वात् । द्विनाम् पश्चिन् ।
द्विः । द्वी । द्वाविष्कान्तोऽतिद्विः । इतिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वी इत्यादि । औदुलो-

मिः । औदुलोमी । बहुवचने तु उदुलोमाः ॥ लोभोऽपत्येपु बहुवचकारो ॥ वाह्वा-
दीभ्योऽपवादः । औदुलोमिम् । औदुलोमी । उदुलोमान् ॥ ॥ इति

तत्प्रमीरित्युणादिसूत्रेण माहर्षप्रत्ययः सच कित् । वानं प्रथि

मि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि पूर्वः । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वात-
 प्रमीन । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ ।
 वातप्रम्याम् । दीर्घत्वाच्च नुद । डौ तु मवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययी-
 पत्यादयः । यान्यनेनेति ययीर्मार्गः । पानि लोकमिति पपीः सूर्यः । थापोः किहे चेति
 ईप्रत्ययः । किबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि डौ च विशेषः । वातप्रम्यम् ।
 वातप्रम्यः वातप्रम्यि । एरनेकाचइति वक्ष्यमाणोयण् । प्रधीवत् । बहुषः श्रेयस्यां
 यस्य सप्तश्रेयसी । दीर्घकथन्तत्वाद्गुण्यभिति सुलोपः ॥ **यू क्यारुयौ नदी । १ ।**
। ४ । ३ ॥ इतुदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीमंज्ञौ स्तः ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च * ॥ पूर्व
 क्यारुयस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः । ७ । ३ ।**
। १०७ ॥ अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संयुजौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रे-
 यसीन् ॥ **आण नद्याः । ७ । ३ । ११२ ॥** नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागम् स्यात् ॥
आटब्ब । ६ । १ । ९० ॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै ।
 बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वाद्भुद । बहुश्रेयसीनाम् ॥ **केराम्नद्याङ्गीभ्यः । ७ ।**
। ३ । ११६ ॥ नद्यन्तादाबन्ताङ्गीशब्दाच्च केराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुद बाध्यते ।
 बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अकथन्तत्वाच्च सुलोपः । अतिलक्ष्मीः ।
 शेषं बहुश्रेयसीन् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । व्यजन्ता-
 दाचारकिबन्ताद्वा कर्तरि क्तिप् । हलङ्घाबिति सुलोपः ॥ **अचिभुधातुभुवां खो-**
रियहुवडौ । ६ । ४ । ७७ ॥ भ्रुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रूइत्यस्य चाङ्गस्ये-
 यङ्गवडौ स्तोऽज्ञादौ प्रत्यये परे । ङिबोत्यन्तादेशः । आन्तरतस्यादेरियङ् । ओङवङ् ।
 इतीयङि प्राप्तं ॥ **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ६ । ४ । ८२ ॥** धात्ववयवसंयोगपूर्वोऽन-
 भवति यद्वर्णस्तदन्तोयोधातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादज्ञादौ प्रत्यये परे ।
 इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च । कुमार्यम् । कुमार्यः ।
 कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमारीनाम् । कुमार्याम् । प्रमीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् ।
 प्रध्यः । उन्नयनीलुषीः । धातुना संयोगान्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः ।
 हे उन्न्यीः । उन्न्यम् । केराम् । उन्न्याम् । एवं प्रामणीः । अनेकाचः किम् । नीः । निपौ ।
 नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम् । नियः । केराम् । नियाम् । असंयोग-
 पूर्वस्य किम् । सुधियौ । यवक्रियौ ॥ गतिकारकेतगृहपदस्य यण् नेज्यते * ॥ शुद्ध-
 धियौ, कथं तर्हि दुर्धियोवृश्चिकभियेत्यादि । उन्न्यते । दुःस्थिता धीर्यया
 मिति धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । गत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव
 श्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंभ-
 दलोपोश्च ॥ न **सुधियोः । ६ । ४ । ८५ ॥** एतयोर्यण् न

मिहान्तकौमुद्याम्

'म्यादधि सुपि । सुवियी । सुविग्रह्यादि । मत्वापमिच्छति । मन्वीयति । ततः कित्
 अलोपयन्तेयी । अलोपस्य स्थानिकवाच्यणि प्राप्ते कौ लुप् न स्थानिकम् । एकदेशविकृत-
 म्पानव्यतयाऽनकणित्वे । मन्वा । मन्वायी । मन्वायः । हे मन्वीः । अमि पूर्वस्यान्ववाच्यणि
 प्राप्ते ततोऽपि परत्वात्सक्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते । मन्वागम् । मन्वागौ । शसि यप् ।
 सक्यः । सह येन वर्ततइति सव्यः । तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः ।
 सुतमिच्छतीति सुतीः । सकयी । सुकयी । सुत्पी । क्यत्वाविति दीर्घस्यापि बहुणावुक्त-
 रः । सकयुः । सुकयुः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्ती-
 ममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां कर्मिस्तोर्गण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् क्यत्वादित्युत्पद्यते ।
 लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । शुष्कीपतेः क्तिप् शुष्कीः । इयक् । शुष्कयी । शुष्किन् । क-
 मिक्स्वोः शुष्कियइत्यादि ॥ ॥ इति ईदन्ताः ॥ ॥ शुभूर्हरिवत् । एवं विष्णुवागुमान्वा-
 दयः ॥ तूच्छस्त्वोऽङ्गः । ७।१।१५ ॥ कोष्ठुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असंबुद्धौ सर्वनाम-
 स्थाने परं । क्रोष्ठुशब्दस्य स्थाने क्रोष्ठुशब्दः प्रयोक्तव्यइत्यर्थः ॥ क्रतोरुक्ति सर्वनाम-
 स्थानयोः । ३ । ३ । ११० ॥ कौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताकृत्य गुणः स्यात् । इति
 प्राप्ते ॥ ऋतुशानस्पुरुर्द्वंसोनेहर्सा च । ७ । १ । ९४ ॥ ऋदन्तानामुच्चनसादीन-
 वाऽनक् स्यादसंबुद्धौ सौ परं ॥ अमृन्तृचस्वस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असंबुद्धौ सर्वनाम-
 स्थानाम् । ६ । ४ । ११ ॥ अवादीनामुपधायादीर्घः स्यात्संबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे
 नञ्वादिमहर्णं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां च । उद्गुत्तुश्च
 नु भवत्येव । समपेक्षेत्रे उदात्तादिति भाष्यप्रयोगात् । कोष्टा । कोष्टागौ । कोष्टा-
 क्रोष्टागम् । कोष्टागौ । कोष्टान् ॥ विभाषा तृतीयादिष्वन्वि । ७ । १ । ९७ ।
 अजादियु तृतीयादियु क्रोष्टवां नृभवत् । कोष्टा । कोष्टे ॥ ऋतुशान् । ३ । १ । १११
 ऋदन्तान् कर्मिस्तोरिति परं उकारगकादिनाः स्यात् । स्यात्तम् ॥ रास्मस्य । ८ । २
 ९४ ॥ रेफास्वयोगान्तरस्य सम्भवे लोपोना-स्यस्य । रेफस्य विभक्तः । क्रोष्टः । भाति
 परत्वात्तुज्जवावे प्राप्ते ॥ नुमचिन्तृज्जवावेभ्योनुद पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ क्रोष्टनाम
 क्रोष्टरि । क्रोष्टाः । पक्षे हलादी च संभुवनम् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ इडः । इडौ । इडः
 इडम् । इडौ । इडमित्यादि । अतिचमृशब्दे नृ नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचम् । अ-
 तिचम्यः । अतिचम्याः १ । अतिचम्यनाम् । अतिचम्यनाम् । कलपूः ॥ ओः सुपि
 । ६ । ४ । ८६ ॥ भाववयवसंयोगपूर्वोऽन भवति यद्वर्णस्तदन्तोपोपातुस्तदन्त-
 स्थानेकावोऽङ्गस्य यप् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य कल-
 प्यौ । कलप्यइत्यादि । एवं सुत्वादयः । अनेकावः । किम् । कल-
 प्यवयवेति किम् । उद्गुः । उद्गौ । उद्गुः । असंयोगपूर्व-
 टमुवः । गतीत्यादि किम् । परमंलुपौ । लुपि किम् । लुतु

स्वभुवौ । स्वभुवः ॥ वर्षाभ्वश्च । ६ । ४ । ८४ ॥ अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सु-
 पि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दम्भतीति दम्भूः । अन्तुदम्भूजम्भूकफेलुकर्कन्धूदिधिधूरित्यु-
 णादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दम्भ्वौ । दम्भ्वः । दम्भूम् । दम्भ्वौ । दम्भून् । शेषं ह्रस्ववत् ।
 दृभिति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्तिप् । दन्भूः ॥ दन्भूकरपुनःपूर्वस्य भुवोयण् व-
 क्तव्यः * ॥ दन्भ्वम् । दन्भ्वइत्यादि । खलपूर्वत करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे
 तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूयौगिकः पुंसि ।
 पुनर्भवावित्यादि । दग्भूकारभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ धाता । हेधातः ।
 धातारौ । धातारः ॥ ऋवर्णाक्षस्य णत्वं वाच्यम् * ॥ धातूणामित्यादि । एवं नञ्नादयः ।
 उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नञ्नादिग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्च दीर्घः । पितरौ । पितरः ।
 पितरम् । पितरौ । शेषं धातुवत् । एव जामातुभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ॥
 नृ च । ६ । ४ । ६ ॥ नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् ॥ इति
 ऋदन्ताः ॥ ॥ कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादि-
 त्वे रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिरइत्यादि गीर्घत् । इत्याभावपक्षे
 तु ऋदुशनश्चि ऋतोऽङीति च तपरकरणादनङ्गणौ न । कूः । क्रौ । क्रः । कूम् ।
 क्रौ । कूम् । क्रा । क्रे इत्यादि ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥ गम्ल शङ्क अनयोरनुकरणे-
 ऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ ।
 गमून् । गम्ला । गम्ले । ञसिञ्सोस्तु ऋतवदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल् ।
 शकुल् । इत्यादि । इति लृदन्ताः ॥ सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः ।
 इत्येदन्ताः ॥ गोतोऽणित् । ७ । १ । ९० ॥ गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्त्वं
 स्यात् । गौः । गावौ । गावः ॥ औतोऽम्शसोः । ६ । १ । ९३ ॥ आ ओत
 इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकारपकादेशः स्यात् । शसा साङ्गर्चात्सुबे-
 व अम् गृह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे ।
 गोः । इत्यादि ॥ ओतोऽणिति वाच्यम् * ॥ विहितविशेषणं च * ॥ तेन । सुद्यौः ।
 सुद्यावौ । सुद्यावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानाच्चेह । हेभानो ।
 भानवः । उः शंभुः स्मृतोयेन सः स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ ।
 स्मृताः इत्यादि । इत्योदन्ताः ॥ रायोऽहलि । ७ । २ । ८५ ॥ रैशब्दस्याऽऽका-
 रान्तादेशः स्याद्वलि विभक्तौ । अचि आयादेशः ॥ राः । रायौ । रायः । रायम् । रा-
 यौ । रायः । गयः । राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः ॥ ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लाव
 म् । ग्लावौ । १ । इत्यादि । औतोऽम्शसोरितिह न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण

—१. ॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

—७ । १ । १८ ॥ आबन्तादङ्गात्परस्वीङः शी स्यात् । औ-

किंयौकारविभक्तः संज्ञा । रमे । रमाः ॥ संक्षुब्धौ च । ७ । ३ । १०४ ॥ भाग-
कारः स्यात्संक्षुब्धौ । एकद्वयविविदि संक्षुब्धलोपः । इ रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् ।
रमे । रमाः । स्त्रीयात्रायाभावः ॥ आङि चापः । ७ । ३ । १०५ ॥ आङि ओ-
मि च परे आद्यन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥
याङापः । ७ । ३ । ११३ ॥ आपः परस्य विद्वत्तस्य याङागमः स्यात् । वक्षिरे-
वि । रमायै । सर्वणर्थायैः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमा-
सु । एवं दुर्गादयः ॥ सर्वनाम्नः स्याङ्कुस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ॥ आद्यन्ता
सर्वनाम्नः परस्य क्तिन् स्याद् स्यादापञ्च द्वयः । यादोऽपवाकः । सर्वस्मै । सर्वस्याः ॥
एकारवैजाय पूर्वान्तात्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्नइति भृद । सर्वसाम् । सर्वस्याम् ।
सर्वयोः । सर्वाम् । एवं विशाव्यआद्यन्ताः ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ
। १ । १ । ३८ ॥ अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । विष्णु
मान्यन्तराले इति प्रविपरोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणाच्चेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्याऽ
म्मुभाषाम्नास्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिसंग्रहण स्यदार्थम् । अन्तरस्यै ज्ञानायै । ज्ञानायै
इत्यर्थः । अपुरी-युक्तेर्चेह । अन्तस्यै नमस्यै ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्
। ७ । ३ । ११५ ॥ आभ्यां क्तिन् स्याद् स्यादापञ्च द्वयः । इदं सूत्रं त्यक्तुं प्राक्प-
म । तीयस्य क्तिन्पुसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः ।
द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेष रमावन । एव तृतीया । अम्भार्थनयोर्द्विस्वः । हे
अम्ब । हे अक् । हे अक् । अयंयुक्ताये दलकाम्नद्वतां हस्येन । हे अम्बाहे । हे अ-
म्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरस्यै । ज्ञायाया-पस्याज्जरम् । आमि नृदः परत्वाज्जर-
म् । जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावन । इह पूर्वापरविभेदेन ज्ञायाया-प-ता रा-
नियान्तविभाषाया अमि-यता साङ्गिय जरस्यै इति व-निदाहस्योक्तमृदम् । यथापि जरसा
वैज्ञस्य स्थानिवद्वाच्येनाव-नवामा-प-य । ओहभाः । आङि चापः । यादापः । द्वयन-
शापः । केराम् । इति पञ्चापि विभयः प्राप्ताः । एव नवानिज्जगत्तु तथाप्यनस्मिभार्थयु-
क्तेर्न भवन्ति । आभाविनि प्रतिलय आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणान् । एव हल-
ङ्ग्यादिस्मृतेऽपि आ आप् च ई इति प्रकृपादवित्यदः निष्पत्तौशास्त्रिक-पार्श्वेतिहृदीयेमहणं
प्रत्याख्येयम् । नन्वेवमप्यतिखट्वागेत्यत्र स्यादभ्रयमाकाराव स्थानिवद्वाच्येनाप-त्वं वाभि-
त्य याद् स्यादिति वाच्यम् । आद्यन्तं यदङ्गं ततः परस्य याङ्विधानात् । उपसर्जनस्यप्राप्य-
ये तदादिनियमान् । पदञ्जइति नामिकायामस्य । नमः । ममा । नोभ्य-प्राप्याः । पक्षे
सुटि च रमावन । निशायाविश । निशः । निशा ॥ ब्रह्म-
राजभ्राजच्छर्शा षः । ८ । २ । ३३ ॥ ब्रह्मारीनां
ऽन्तादेशः स्याज्जलि पदान्ते च । यस्य जश्च्येन डकारः

सुपि ङः सीति पक्षे भुद् । चत्वंम् । तस्यामिद्धत्वाच्चोद्धितीयाइति टतयोध्रयौ न । न
पदान्ताट्टोरिति टुत्वं न । निट्सु । निट्सु ॥ षढोः कः सि । ८ । २ । ४१ ॥
पस्य हस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । के-
चित्सु ब्रश्चादिसूत्रे दादेर्भातोर्गिति सूत्राद्धातोर्गित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन अकारे ।
निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वं । श्रुत्वं । चत्वंम् । निष्शु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति ।
जश्त्वंस्यामिद्धत्वात् ॥ मांसपृतनामानूनां मांसपृत्त्ववोवाच्याः शमादौ वा * ॥ पृतः ।
पृता । पृट्भ्याम् । पक्षे मुटि च रमावत् । गोपाविश्रपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् ।
स्त्रीत्वाभ्रत्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ॥ डिति ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ॥
इयबुवड्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ ह्रस्वौ च इडवर्णौ स्त्रियां वा नदी-
मजौ स्तोत्रिति परे । आण नशाः । मल्यै । मतये । मल्याः । मतेः । नदीत्वपक्षे
औदिति डेगैस्त्वे प्राप्ते ॥ इदुद्भ्याम् । ७ । ३ । ११७ ॥ नदीमंजुकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य
डेगम् स्यात् । पक्षे अश नः । मत्याम् । मती । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः ॥ अचिन्नतुरोः
स्त्रियां तिसृचतस्र् । ७ । २ । ९९ ॥ स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तोविभक्तौ
परतः ॥ अचिरक्ततः । ७ । २ । १०० ॥ तिसृचतस्र् एतयोर्भ्रकारस्य रेफादेशः
स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः २ । आमि नुमचिरेति नुद् ॥ न तिसृच-
तस्र् । ६ । ४ । ४ ॥ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति
अचिन्नतुरोर्देशोपणाश्रित् । प्रियास्त्र्यस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आमि तु
प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्रोयस्य सहति विग्रहे तु प्रियतिस्मा । प्रिय-
तिस्मौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रोयस्य तत्कुले प्रियत्रि । स्वमो
लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणभावाच्च तिस्रादेशः । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे
प्रियतिस्र् । रादेशालूर्ध्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु
यक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुमग्भावौ । प्रियतिस्मा । प्रियतिसृणा इत्यादि ।
द्वेगत्वे सत्याप । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम् । द्वे
गौरि । गौर्ये इत्यादि । एवं बाणीनशादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रह-
णादन्वि णिद्वद्भावे च प्राप्ते ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ सम्वी । सम्व्यौ । सम्वयः
इत्यादि गौरीवत् । अज्यन्तत्वाच्च सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीर्तन्ड्या
दयः ॥ स्त्री । हे स्त्रि ॥ स्त्रियाः । ६ । ४ । ७९ ॥ स्त्रीशब्दस्येयक् स्यादजादौ प्रत्य-
ये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥ वाम्शसोः । ६ । ४ । ८० ॥ अमि शमि च स्त्रिया
इयद् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ ।
स्त्रियोः । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः ।

स्वयंभुः पुंवत् ॥ न षट्स्वस्वादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥ षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्वादिभ्यश्च ङीष्ठापौ न स्तः ॥ स्वस्मा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा तुहिता तथा । याता मातेति समैते स्वस्वादय उदाहृताः ॥ अप्तृभिति दीर्घः । स्वस्मा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । जमि मातृः । यौगोवत् । राः पुंवत् ॥ नौर्लोवत् ॥

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोस्म । ७ । १ । २४ ॥ अतोज्ञान क्लीबाल्पमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः । जानम । ण्वृहत्स्वादिति हल्मात्रलोपः । हे जान ॥ नपुंसकाच्च । ७ । १ । १९ ॥ क्लीबाल्पमोरस्यौङ्गः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥ यस्येति च । ६ । ४ । १४८ ॥ भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥ औङ्गः इयां प्रतिषेधो वाच्यः * ॥ ज्ञाने ॥ जहशसोः शिः । ७ । १ । २० ॥ क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥ शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥ शि इत्येतदुक्तमंज स्यात् ॥ नपुंसकस्य झलचः । ७ । १ । ७२ ॥ झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपभादीर्घः ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं भवनवनफलादयः ॥ अद्वुत्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७ । १ । २६ ॥ पञ्चभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरवृद्धादेशः स्यात् ॥ टेः । ६ । ४ । १४३ ॥ डिति परे भस्य टेलोपः स्यात् । वाचसाने । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः । टेलुमत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसर्वर्णदीर्घः ण्वृहत्स्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ॥ एकतरात्प्रतिषेधोवक्तव्यः * ॥ एकतरम् । सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते । झलन्तत्वाज्जुम् ॥ सान्तमहत्तः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ॥ सान्तसंयोगस्य महत्तश्च योनकारस्तस्योपभाषयादीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरसि । अजरणि । अमि लुक्रोपवादमम्भात्रं बाधित्वा परत्वाज्जरम् । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरसि । अजरणि । शेषं पुंवत् । पदञ्जइति ह्रदयोदकास्यानां ह्रद् उदन आसन । ह्रन्दि । ह्रदा । ह्रद्व्यामित्यादि । उदानि । उद्रा । उद्व्यामित्यादि । आमानि । आम्ना । आसव्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मान्व्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अतएव भाष्यं मांस्यचन्याउवायाइत्युदाहृतम् । अयम्भयादित्वेन भत्वात्मयोगान्तलोपोन । पदञ्जइत्यत्र हि छन्दः । अयनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्यपोर्भित्यत्र मांसइच्छन्दसीति वार्तिके छन्दोमहणमात्रं । छन्दोमहणमात्रं न चिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या-

इति चा-यम् ॥ हस्मान्पुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ॥ श्रीं प्राति
पदिकस्याऽनन्त्य हस्वः स्यात् । श्रीयः ज्ञानयत् । श्रीपायः । अत्र सन्निपातपरिभाषया
भावेभावाभ्यासाकारलोपोऽन्त्यः ॥ स्वर्मान्पुंसकान् । ७ । १ । २३ ॥ श्रीषादङ्गा-
रामोऽन्त्यः स्यात् । श्रीम् ॥ इत्कोऽपि विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ॥ इगन्त्यः श्री-
रामः नृमागमः स्यादन्ति विभक्तौ । वारिणी । वारिणी । ननुमन्तेति निषेधस्यान्त्य-
लोपोऽन्त्योऽन्तिमितोऽन्त्यः । हे वारि । हे वारि । भावेना । वारिणा । वारिणीति गु-
णे प्राप्ते ॥ शृङ्गोऽन्त्यः शृङ्गोऽन्त्यः शृङ्गोऽन्त्यः पुंस्त्रियप्रतिषेधेन * ॥ वारिणी । वारिणीः ।
वारिणीः । नृमन्तिरिति नृद । नार्मीति वीर्यः । वारिणीयम् । वारिणी । वारिणीः । इति
दी हस्वित् ॥ नृनीयादिषु भाषितपुंसके पुंस्त्रियलक्षस्य । ७ । १ । ७४ ॥
प्रवृत्तिनिमित्तकं भाषितपुंसकमिगन्ते श्रीं पुंवद्वा स्याद्वादाविति । अनार्यः । अनारिने
इत्यादि । शेष वारियत् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलुः तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृ-
त्तिनिमित्तकत्वात् ॥ अस्थिद्वयस्य श्लेष्मणामनकुदात्तः । ७ । १ । ७५ ॥
एवमनकुं स्याद्वादाविति सन्तोदात्तः । अक्षोपोऽन्त्यः । दक्षः । दक्षे । दक्षः । दक्षः । २ ।
दक्षि । दक्षि । शेष वारियत् । एवमस्थिसंज्ञायां । नदन्त्यस्याप्यनद । अग्निदक्षः ।
सुति । सुतिनी । सुतीति । हे सुते । हे सुति । सुतिषा । सुतिना । प्रत्या । प्रतिना ।
मधु । मधुनी । मधूति । हे मधो । हे मधु । एवमस्थ्यादयः । सानुशब्दस्य क्यूः ।
सूति । सानूति । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । नृत्वंश्यान्त्यविप्रतिषेधेन नृम् । प्रिय-
क्रोष्टुति । टावौ पुंस्त्रिय । पक्षे प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुवे ।
अन्यत्र नृत्वंश्यान्त्यविप्रतिषेधेन नृमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । नमनिर्गति
नद । प्रियक्रोष्टुनाम् । सुत् । सुत्नी । सुत्ति । पनस्तदन्त्यः । यदन्त्यः । सुत्ना । या-
त् । भातणी । भातुणि । हे भातः । हे भात । भाया । भातया । एतः ज्ञानकर्त्रादि-
यः ॥ एष्वङ्गस्य वादेऽन्त्यः । १ । १ । ४८ ॥ आदिभ्यामानपुं हस्वेऽप्यङ्गस्य स्यात् ॥
प्रशु । प्रशुनी । प्रशुति । प्रशुनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तः प्रश इति नम्य नापि
तपुंसकत्वाभावात् । एवमङ्गेऽपि । प्रशि । प्रशिणी । प्रशिणि । प्रशिणा । एकदेशविकृत-
स्यान्त्यत्वादायोऽन्त्योऽन्त्यः । प्रशभ्याम् । प्रशभिः । नृमन्तिरिति नृत्वात्वे प्रशर्णाविति
माधवः । रन्तुन्तु सन्निपातपरिभाषया नृत्वात्वे न । नार्मीति वीर्यस्यान्त्यभावा-
भ्यापपरिभाषां साधनइत्युक्तम् । प्ररीणाम् । मनु । मनुनी । मनुति । मनुना ।
मनुने । इत्यादि ॥ ॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥

होहः । ८ । २ । ३१ ॥ इत्यङ्गः स्यादङ्गलि पदान्ते क । इत्यङ्गः स्यात् ।
पदान्तत्वाज्जङ्गः । अष्टवर्षे । लिट् । लिट् । लिट् । लिट् । लिट् । लिट् । लिट् ।
लिङ् । लिङ्भ्याम् । लिङ् । लिङ् । लिङ् । लिङ् । लिङ् । लिङ् । लिङ् ।

दाद्रेर्भातोर्हस्य घः स्याज्जलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अभांगित्यत्र यथा स्यात् ।
 दामलिहमात्मानमिच्छति दामलिहति । ततः क्षिप् दामलिद् । अत्र भाभुत् ॥ **एकाचो**
बशोभष् झपन्तस्य स्थवोः । ८ । २ । ३७ ॥ धातोर्गवयवोयएकाच् झपन्त-
 स्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचोधातोरिति सा-
 मानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्षिप् । णिलांषः
 गर्धप् । झर्लति निवृत्तम् । स्त्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्य-
 पदेशिनज्ञानेन भात्ववयवत्वाद्भूमावः । जश्त्वचत्वे । ध्रुक । ध्रुग । दुहौ । दुहः । प-
 त्वचत्वे । ध्रुत् ॥ **वा द्रुहमुहणुहृष्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥** ण्पां हस्य वा घः
 स्याज्जलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक । ध्रुग । ध्रुद् । ध्रुइ । दुहौ । दुहः । ध्रुभ्याम् ।
 ध्रुद्भ्याम् । ध्रुभु । ध्रुद्भु । ध्रुद्भु । एव मुहणुहृष्णिहाम् ॥ विश्ववाद । विश्ववाइ । वि-
 श्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहं । विश्ववाहौ ॥ **इग्यणः संप्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥**
 यणः स्थाने प्रयुज्यमानोयङ्क् ससंप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ **वाहऊद । ६ । ४ । १३२ ।**
 भस्य वाहः संप्रसारणमूद् स्यात् ॥ **संप्रसारणाच्च । ६ । १ । १०८ ॥** संप्रसार-
 णादनि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधत्सु । विश्रौहः । विश्रौहेत्यादि । छन्दस्येव
 णिवरिति पक्षे णिजन्ताद्विच् ॥ **चतुर्गनदुहोरासुदात्तः । ७ । १ । ९८ ॥** अन-
 गोगम् स्यात्सर्वनामस्थाने सचोदात्तः ॥ **मावनदुहः । ७ । १ । ८२ ॥** अस्य नुम
 स्यात्सौ परे । आदित्यभिकारादवर्णात्परोऽयं नुम । अतोविशेषविहितेनापि नुमाभासन
 बाध्यते । आमा च नुमन बाध्यते । सोलोपः । नुमविधिसामर्थ्याद्वसुस्त्विति दत्वं न ।
 संयोगान्तलोपस्यामिद्वत्वाश्लोपोन । अनदान् ॥ **अम् संभुहौ । ७ । १ । ९६ ॥** च-
 तुर्गनदुहोरागम् स्यात्संभुहौ । आमोपवादः । हे अनद्वन । अनदाहौ । अनदाहः । अ-
 नदुहा ॥ **वसुस्वसुध्वस्वनदुहा दः । ८ । २ । ७२ ॥** सान्तवस्वन्तस्य संसादेश्च दः
 स्यात्पदान्ते । अनदुह्यामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् ।
 स्वस्तम् । धस्त्वम् ॥ **सहः साडः सः । ८ । ३ । ५६ ॥** साडरूपस्य सहः सस्य भृग्यादेशः
 स्यात् । नृगापाद् । नृगापाइ । नृगमाहौ । नृगमाहः । नृगापाद्भ्यामित्यादि । नृगं सहवश्यर्थे
 छन्दसि सह इति ण्विः । लोके तु साहयनेः क्षिप् । अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ **दिव**
औत् । ७ । १ । ८४ ॥ दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अन्विभित्वेन स्यात्स्विन्वासा
 वाद्वलुङ्गयाधिति सुलोपान् । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ॥ **दिवउत् । ८**
१ । १ । ३१ ॥ उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः । चनु-
 रः । चतस्रिः ॥ **षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५९ ॥** षट्संज्ञकभ्यश्चतु-
 ण्य । द्वित्व । चतुर्णाम् ॥ **गोः सुपि । ८ । ३ ।**
विमर्जनीयोनान्यरेकस्य पत्वम् । पस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥

शार्ङ्गऽस्त्रि । ८ । ४ । ४९ ॥ अत्रि परं शार्ङ्गं द्वे स्त्रः । वनय । प्रियवराः ।
 द्वे प्रियवराः । प्रियवत्परा । प्रियवत्पारः । गौणत्वे तु नृत्वं भेदयेत् । प्रियवत्पराय ।
 प्राधान्ये तु स्थापय । परमवत्पराय । कमल कमला या भावदायः कमल । कमलौ ।
 कमलः । पत्त्रं । कमलपु ॥ **मोनाभातोः** । ८ । २ । ६४ ॥ पातोर्म्य नः स्थापदान्ते ।
 मत्वस्यासिद्ध्यासंलोपान् । प्रशाम्यतीति प्रशान् । पशामौ । प्रशामः । पशान्स्यामि-
 त्यादि ॥ **किमः कः** । ७ । २ । १०३ ॥ किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकवसहितस्या-
 प्यगमादेशः । कः । कौ । के । कम । कौ । कान । इत्यादि सर्वत्र ॥ **इदमोमः**
 । ७ । २ । १०८ ॥ इदमोमः स्यात्सौ परे । गदाशब्दापवादः ॥ **इदोऽय पुंसि**
 । ७ । २ । १११ ॥ इदमइतोऽय स्यात्सौ पुंसि । सोऽलोपः । अयम् । गदाशब्द-
 रूपात्वं च ॥ **इमोमः** । ७ । २ । १०९ ॥ इदमोमस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे ।
 गदादेः संबोधनं नाम्नीत्युत्सर्गः ॥ **अनाप्यकः** । ७ । २ । ११२ ॥ अककार-
 म्बोदमइदोऽम स्यादापि विभक्तौ । आक्षिति टा इत्याभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः ।
 अनेन ॥ **हल्लि लोपः** । ७ । २ । ११३ ॥ अककारम्बोदमइदोऽलोपः स्यादापि ह-
 लादौ ॥ नानर्थक्यलोपन्यविधिरनव्यासविकारे ॥ **आशन्नबदेकस्मिन्** । १ ।
 । १ । २१ ॥ एकस्मिन् श्रियमाण कार्यमादाविव्याञ्जनइव स्यात् । आश्याम् ॥
नेदमदमोरकोः । ७ । १ । १११ ॥ अककारयोऽिदमदमोर्भिसण्णं न स्यात् ।
 पत्वम् । पभिः । अयम् । निष्पत्तौ हेः स्मै पश्चाद्वि लोपः । अस्मै । आश्याम् ।
 पभ्यः । अस्मात् । आश्याम् । पभ्यः । अय । अनयाः । प्याम् । अस्मिन् । अनयोः ।
 प्यु । ककारगोत्रे तु अयकम् । इमकौ । इमो । इमकम् । इमकौ । इमकान । इम-
 केन । इमकाभ्याम् । इमकैः ॥ **इदमोऽन्वादेशोऽशनुदाकास्तुर्त्वायादौ** । २ । ४ ।
 ३२ ॥ अन्वादेशविषयस्त्वमांऽनुवालोऽश आदेशः स्यान्नापीयात् । पश्चात्तन्म साकञ्च
 कार्यम् ॥ **द्वितीयादौ स्त्वेनः** । २ । ४ । ३४ ॥ विनायाया नोमोश्च परवइवम
 तदोर्गोनादेशः स्यात्तन्वादेशः । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपासकस्य कार्यान्तरं विनातु पञ्चग-
 वानमन्वादेशः । यथातेन व्याकरणमर्थतमेन इन्द्रोऽगारपुंति । अनयाः । गतिव क-
 लमेनयोः प्रभृतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनात् । एनेन । एनयाः । गणयन्नेति च ।
 सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणदत्तु । सुगणदत्तु । सुगणम् । किय । अनुनासि-
 कस्य किञ्चलोपिति शीर्षः । सुगाण । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाणत्तु । सुगाणदत्तु ।
 सुगाणदत्तु । परत्वाद्गुपार्थार्थः । इन्द्रवादिलोपः । त्वान्तलोपः । राज् ॥ **न हिम-**
बुद्धयोः । ८ । २ । ८ ॥ नम्प लोपान् स्यात् ङौ मबुद्धौ च । इ राजन् । न पञ्चदस्युदा-
 हरणम् । सुपां सुलुगिति केलुक् । निषेधमात्रार्थाप्रत्ययलक्षणे ॥ **आमन्** ॥
 डान्तस्यदे प्रविषेधोक्तव्यः । * ॥ बर्मेणि निदाभस्य बर्म

ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोऽनः । नुत्वम् । न चाल्लोपः ।
 स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निपेधात् । नापि बहिरङ्गवयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे पाठो परि-
 भाषा प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषया अभिवृत्तेः ज्योर्ज्ञः । राज्ञः । राजा ।
नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्बिधौ कृति । ८ । २ । २ ॥ सुब्विधौ स्वरविधौ
 सज्ञाविधौ कृति तुग्बिधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वा-
 दाद्यमेत्यमैस्त्वं च न । राज्ञभिः । राज्ञे । राज्ञभ्याम् । राज्ञभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः ।
 राजाम् । राजि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः ।
 अस्य भयिपयेऽल्लोपे कृते ॥ **हलि च । ८ । २ । ७७ ॥** रेफवान्तस्य धातोरुभाया
 इ होर्दीर्घः स्याद्वलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निपेधात् । बहिरङ्गपरि-
 भाषा तृक्त-न्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीप्तः प्रतिदीप्तित्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥
न संयोगादमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ॥ वक्तागमकारान्तसंयोगात्परम्यानोऽकार-
 म्य लोपोन स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्जभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा ।
 ब्रह्मभ्यामित्यादि ॥ **इनहनपूर्वार्थस्यां शौ । ६ । ४ । १२ ॥** ण्वा शब्देवां-
 भायादीर्घानान्यत्र इति निषेधं प्राप्तं ॥ **सौ च । ६ । ४ । १३ ॥** इत्यादीनामुपभाया
 दीर्घः स्यादसौ सौ परं वृत्रहा । हे वृत्रहन । एकाजुत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्र-
 हणौ वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥ **होहन्तेऽग्निघ्नेषु । ७ । ३ । ५४ ॥**
 अग्नि णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुल्वं स्यात् । **हन्तेः । ८ । ४ ।**
२२ ॥ उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्व स्यात् । प्रहण्यात् ॥ **अस्पृष्टस्य**
। ८ । ४ । २२ ॥ हन्तेरस्पृष्टस्यैव नस्य णत्वं नाम्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसाम-
 ध्यादन्तस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति नान्यं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्व-
 मपि निवर्त्यते । नकारे परे कुल्वविधिसामध्यादल्लोपोन स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्र-
 घ्ना इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्नइत्यादौ वैकल्पिकं णत्व माधवेनोक्तं तद्वाणवार्तिकविरु-
 द्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्त्रिभ्यमन्पण । यशस्त्रिभ्यो विन्प्रत्यये इतोऽनर्थक्येऽपि इन
 ह्नित्यत्र ग्रहण भवत्येव । अनिनम्मनग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि
 प्रयोजयन्तीति वक्तव्यम् । अर्यमिण । अर्यमणि । पूमिण । पूमणि ॥ **मघवा बहुलम्**
। ६ । ४ । १२८ ॥ मघवनशब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । क इत् । उ-
गिदक्षां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७ । १ । ७० ॥ अधातोः ऋगितानलोपिनोऽक्ष
 तेऽनुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घं कर्तव्ये
 संयोगान्तलोपस्य तद्वत्त्व न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च श्वश्रुश्रिति निपातना-

पृथपदे पृथमेव पठित तथापि भाष्यकृता योगविभागेन व्याख्यातमनो-

मया शब्दान्मनसा च भाषयामासि जन्तुद्वयार्थादिमार्थान्वेतुं सूत्रं प्रयत्नयानमाकरे ।
 हर्षित्तनिति निःशङ्कोमलेषु भाषयानमार्थान् भाष्टिः । भाषयानो । भाषयन्तः । हेमचय
 न । भाषयन्तम् । भाषयानो । भाषयन्तः । भाषयता । भाषयतामित्यादि । कृपाभावे
 मया । जन्तुमार्थानिषो नानि तन्निवन्त मथोदात्त जन्तुभ्ये । अनोदात्त नृ लोऽन्तेपी
 नि विशेषः । भाषयानो । भाषयानः । रति रानरन् ॥ अगुवमर्थोनामनञिने । ६
 । ४ । ११३ ॥ अन्नन्तानां भवेज्जकानामपामनादने परे संप्रसारणे स्यात् । संप्रसार
 णाच्च । आहुणः । संपातः । अन्नन्तानां किम् । भषयन्तः । भाषयता । स्त्रियां संपयनी ।
 अतद्धिने किम् । भाषयन्तम् । संपातना । संपयन्त्यामित्यादि । शूनः । शूना । अभ्यामि
 त्यादि । युवज्जन्तु तस्योऽय कते ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६ । १ । ३७ ॥
 संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यथाः संप्रसारणे न स्यात् । इति यकारस्य नेचमम् । अत
 एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वे संप्रसारणम् । युतः । युता । युदभ्यामित्यादि । अर्धो । अ
 र्धन्तः ॥ अर्धेणस्त्रसाधनञः । ६ । ४ । १२७ ॥ नया रक्षितस्यावैजन्तस्याङ्क
 स्य लङ्गन्तादेशः स्यान्न नृ सौ । तमिन्वास्त्रम् । अर्धन्तो । अर्धन्तः । अर्धन्तम् । अर्धे
 न्तो । अर्धन्तः । अर्धन्ता । अर्धज्ञामित्यादि । अनधः किम् । अनतो यत्प्रवत् ॥ पथि-
 मध्यमुक्षामात् । ७ । १ । ८६ ॥ एवामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आभाति
 ति प्रश्लेषेण शुद्धापाय्य न्यक्तविधानाज्ञाननाशिकः ॥ इतोऽन्त्यसर्वनामस्थाने
 । ७ । १ । ८६ ॥ पन्थादेश्वास्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ थोन्धः । ७
 । १ । ८७ ॥ पथिमथोन्धस्य न्धादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्थानो ।
 पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानो ॥ भस्त्र टेलोपः । ७ । १ । ८८ ॥ भस्त्रजकस्य प-
 न्थादेश्ठेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । पथ मन्थाः । अमुक्षाः । स्त्रिया
 नान्तलक्षणे ङीप् भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । सुमथी । नमरी । अनुमरी गेता । भान्तं
 नपुंसके न भवति न लुप्तमिति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् ॥ सप्तद्वौ नपुंस
 कानां नलोपोष्ठा बाध्यः * ॥ हे सुपथिम् । हे सुपथि । नलोपः सुपथ्वरेति नलोप
 स्यामिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणोन । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थान
 व्यात् सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथि
 भ्यामित्यादि ॥ णान्ता पट् । १ । १ । २४ ॥ पान्ता नान्ता च संज्ञया पद
 मज्ञा स्यात् । पङ्कथोलुक् । पञ्च ७ । संज्ञया किम् । विपुषः । पामानः । शतार्थ
 मङ्गलाणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन नृत्तस्य नृमस्तद
 विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः ७ । पदचतुर्भ्यश्चेति नृद ॥ नो धायाः । ६ ।
 ४ । ७ ॥ नान्तस्योपधायादीर्घः स्यात्तामि परे । नलोपः । पञ्च ७ । परमपञ्च ।
 परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुप्तम् । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्च

पञ्चम । एवं सप्तम नवम दशम ॥ अष्टनआ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ॥
 अष्टनआत्वं स्याद्वलादौ विभक्तौ ॥ अष्टाभ्यऔश्च । ७ । १ । २१ ॥ कृताका
 गदष्टनः पर्योर्जस्शसोर्गौश्च स्यात् । अष्टभ्यइतिवक्तव्ये कृतात्वनिर्देशोऽजस्शसो-
 विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टनआत्वम् । अष्टनोदीर्घादिति सूत्रे दीर्घप्र
 ण्याज्ज्ञापकात् । अष्टौ २ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु ।
 आत्माभावे । अष्ट अष्ट । इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे तालाभावे राजवत् । शसि प्रिया-
 ष्टः । इह पूर्वस्मादपि विश्रावहोपस्य स्थानिवद्भावाच्च पृत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्ग-
 स्याऽहोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टा इत्यादि । जश्शसोर्गनुमीयमानमात्वं प्राधान्यए-
 व न तु गौणनायाम् । तेन प्रियाष्टोहलादावेव वैकल्पिकमात्मम् । प्रियाष्टाभ्याम् ।
 प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु । प्रियाष्टोराजवत्सर्व हाहावच्चापरं हलि ।
 भयभावः । जश्चत्वे । भुन । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधा । भुश्याम् । भुस्तु ॥ ऋत्वि-
 रदधृक्स्वर्गिदगुणिगञ्जुयुजिक्कुञ्चां च । ३ । २ । ५९ ॥ पभ्यः क्तिन् स्यात् ।
 भलाक्षणिकमपि क्विक्कार्य निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्तिन् । क्तावितौ ॥
 कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥ संनिहिते प्रात्ययिकारं तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्स्नजः
 स्यात् ॥ वेङ्गपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ ॥ अष्टकस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धिते-
 ति प्रातिपदिकत्वात्वादयः ॥ युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥ युजः सर्वनाम-
 स्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । सयोगान्तस्य लोपः ॥ क्तिन्प्रत्ययस्य कुः । ८ ।
 २ । ६२ ॥ क्तिन्प्रत्यययोगस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नम्य कुत्वेनानुना-
 सिकोऽकारः । युञ् । नश्चापदान्तस्येति नुमांऽनुस्वारः परस्मवर्णः तस्याऽसिद्धत्वा
 द्वाः कुरिति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि ।
 असमासे किम् ॥ चोः कुः । ८ । २ । ३० ॥ चवर्गस्य कवर्गः स्याज्जलि पदान्ते
 च । इति कुत्वम् । क्तिन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ ।
 सुयुजः । युजेरिति भानुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणेन न्विका निर्देशः । तेनह
 न । युज्यते समाभत्ते इति युक् । युज समाभौ दैवादिक्आत्मनेपदी । संयोगान्तलो
 पः । म्वन । म्वजौ । म्वजः । इत्यादि । ब्रश्चेति पत्वम् । जश्चत्वे । गद् । गङ् ।
 गजौ । राजः । गद्गु । गद्गुम् । एवं विश्राद् । देवेद् । देवेजौ । देवेजः । विश्रश्चद् ।
 विश्रश्चद् । विश्रश्चजौ । विश्रश्चजः । इह रज्जियज्याः कुत्वं नेति क्तिन्वे चदयन्ते । पग्मि
 द् । पक्वविभौ राजिमाहचर्यात् । दृभ्राजृ दीर्घादिति फणादिरेव गृह्यते । गम् । गन्-
 भ्राजृदीर्घादिति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग । विभ्रागभ्यामित्यादि ॥
 प्रगौ व्रजः * ॥ परानुपपदे व्रजः क्तिप् स्यादीर्घश्च पदान्तरि-
 त्वं व्रजर्ताति पग्मिद् । पग्मिजौ । पग्मिजानः ॥ वि-

एष अम मान्तपन्वावशिष्यते ननु विक्रियतइति व्याख्यानाद्वा ॥ त्वमावेकव-
चने । ७ । २ । ९० ॥ एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तोविभक्तौ ॥
द्वितीयायां च । ७ । २ । ८७ ॥ युष्मदस्मदोर्गाकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । यु-
वाम् । आवाम् ॥ शमोन । ७ । १ । २९ ॥ नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्व्यां
परस्य शमोनकारः स्यादसोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् ।
अस्मान् ॥ योऽचि । ७ । २ । ८९ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य स्यादनादेशेऽज्ञादौ परतः ।
त्वया । मया ॥ युष्मदस्मदोर्नादेशे । ७ । २ । ८६ ॥ अनयोर्गाकारः स्याद-
नादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । तुभ्य-
महौ डङि । ७ । २ । ९६ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तोडङि । अमादेशः ।
शोपे लोपः । तुभ्यम् । ममम् । परमतुभ्यम् । परमममम् । अतितुभ्यम् । अतिममम् ।
युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ भ्यसोभ्यम् । ७ । १ । ३० ॥ भ्यसोभ्यम् । अभ्यम्
वा आदेशः स्यात् । आगः शोपे लोपस्यान्यलोपत्वम् । तत्राङ्गुत्तपरिभाषया ण्वं न ।
अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ एकवचनस्य च । ७ । १ ।
३२ ॥ आभ्या पक्षस्येकवचनस्य अस्यान् । त्वन् । मन् । इमेऽनेति सुवचम् ।
युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ पञ्चम्याअत् । ७ । १ । ३१ ॥ आभ्या पञ्चम्याभ्यसो-
ऽस्यान् । युष्मन् । अस्मन् ॥ तवममौ डङि । ७ । २ । ९६ ॥ अनयोर्मपर्य-
न्तस्य तवममौ स्तोडङि ॥ युष्मदस्मद्व्यां डसोऽज्ञा । ७ । १ । २७ ॥ स्पष्टम् ।
तृषि । मम् । युवयोः । आवयोः ॥ मामआकम् । ७ । १ । ३३ ॥ आभ्यां परस्य
रामआकं स्यात् । भाविनः सुटोतिवृत्त्यर्थं मसुटुनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् ।
त्वषि । मषि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥ समस्यमानं श्रृङ्गत्वार्थिनि
युष्मदस्मदी । समानार्थोऽस्त्यसंख्यश्रेस्तांयुवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥ सुतृप्तुडस्सु
परतआदेशाः स्युः सदेव ते । त्वाहौ युवयवौ तुभ्यमहौ तवममावपि ॥ २ ॥ एते
परत्वाद्वाचन्ते युवावौ रिपये स्त्रुते । त्वमावपि प्रयाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
श्रृङ्गसंख्यः समानार्थोवहर्त्ये युष्मदस्मदी ॥ तयोर्गश्रृङ्गतार्थत्वाच्च युवावौ त्वमौ न
च ॥ ४ ॥ त्वां मां वा अतिव्रतान्इति विग्रहे । अतिवचम् । अत्यहम् । अतित्वाम् ।
अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अति-
मान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अति-
माभिः । अति म । अतिममम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिव्यभ्यम् । अ-
तिमभ्यम् । --तोः । अतिवचन् २ । अतिमन् २ । भ्यामि प्राग्वत् । अतिवत् ।

[illegible]

ग्रिश् मे स्वामी ॥ पश्यार्थेऽश्चानालोचने । ८ । १ । २५ ॥ अचाक्षुषज्ञानार्थेर्धातु-
भिर्योगे पते आदेशान स्युः । चेतसा त्वा समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भ-
क्तस्त्व रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥ **सपूर्वायाः प्रथमाया
विभाषा । ८ । १ । २६ ॥** विद्यमानपूर्वाग्रथमान्तात्पर्यग्नयोरग्न्यादेशेऽप्येते आ-
देशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वा त्रायते समाम । त्वा मेति वा ॥ **साम-
न्वितम् । २ । ३ । ४८ ॥** संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्वितसंज्ञं स्यात् ॥ **आ-
मन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ॥** स्पष्टम् । अग्रे तव । देवाम्मा-
न्वाहि । अग्रे नय । अग्रइन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिदन्तनिघातआम-
न्वितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव नइत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः
प्राचीनं रक्षेत्येवाश्रित्यादेशः । एवमिमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुनइत्यादिभ्यः
प्राचीनामन्वितताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषा निघातः ॥ **नामन्विते
समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८ । १ । ७३ ॥** विशेष्य समानाधिक-
रणे आमन्विते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्रे तेजस्विन ॥
विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ७४ ॥ अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति व-
क्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्विते विशेषणं परे अविद्यमा-
नवद्भा । ययं प्रभवः । देवाः शरण्याः । युष्मान् भजे । वोभजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि
वैकल्पिकादेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादो ॥
पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥ पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदा
देशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्यामित्यादि । अग्नि मन्यतीत्यग्निमत । अग्निमद् ।
अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्यामित्यादि । ऋत्विगादिसूत्रेणाश्वेः स्युपपदे क्तिन ॥
अनिदितां हल उपधायाः कृति । ६ । ४ । २४ ॥ हलन्तानामनिदितामङ्गा
नामुपधायात्मस्य लोपः स्यात्किति कृति च । उगिदच्चासिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः ।
नुमोन्कारस्य क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन इकारः । प्राच् । अनुस्वारपरस्वरणां ।
प्राञौ । प्राञः । प्राञम् । प्राञौ ॥ अच् । ६ । ४ । १३८ ॥ लुप्तकारस्याश्वतेर्भ
स्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ च्वा । ६ । ३ । १३८ ॥ लुप्ताकारनकारेऽश्वतौ परे पूर्वस्या
णोदीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यङ्गौ । प्रत्यङ्गः ।
प्रत्यङ्गम् । प्रत्यङ्गौ । अचइति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रचरते । अकृतव्य
हइति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अममश्चर्ताति विग्रहे । अदस् अञ् इति स्थि
ते ॥ **चिद्वर्गदेशः । ६ । ३ । ९२ ॥** अनयोः सर्वनाम्न-
यदेशः । अदस् अञ् इति स्थिते यण् ॥ **अदसो-**
॥ ८० ॥ अदसोऽस्मान्तस्य दापरस्य उदौ स्मोदस्य मथ ।

त्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । भवतीति भवन ॥ उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ॥
 पापद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसजे स्तः ॥ नाभ्यस्ता
 च्छतुः । ७ । १ । ७८ ॥ अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम न स्यात् । ददत् ददद् । ददतौ ।
 ददतः ॥ जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥ षट्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम
 ण्येऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं ज्ञाप्रत् । द्रविद्रत् ।
 शासत् । चक्रासत् । दीधीवेव्योङित्वेऽपि छान्दसत्वाद्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीभ्यन्
 वेव्यन् । गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामिभ्यादि ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालो-
 चने कश्च । ३ । २ । ६० ॥ त्यदादिपृषपदेष्वजानार्थादृशोर्भातोः कच् स्याच्चान् कि
 न ॥ आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ६१ ॥ सर्वनाम्नआकारोऽन्तादेशः स्याद्गृहशव
 तुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रूति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन
 पक्षे कः । ताहक् । ताहग् । ताहशौ । ताहशः । पत्वापवादत्वात्कुत्वेन स्वकारइति
 कैयटः । ह्रस्वत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे खण्व श्रूयते ननु गः । जश्त्वं प्रति कुत्वस्या
 सिद्धत्वादिगादिभ्योयदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । ब्रश्चेति पत्वम् ।
 जश्त्वन्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विशम् ॥ नशोर्वा । ८ । २ । ६३ ॥
 नशेः ऋवर्गोऽन्तादेशोवास्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नट् । नशौ । नशः । नग्भ्या-
 म् । नड्भ्यामित्यादि ॥ स्पृशोऽनुदके किन् । ३ । २ । ५८ ॥ अनुदके सुप्युप-
 पदे स्पृशेः किन् स्यात् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो
 यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् किप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । पटगकाः प्राग्वत् । अभृ-
 पा प्रागल्भ्ये । अस्माद्वृत्तिगादिना किन् द्वित्यमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं
 जश्त्वेन डः गः कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृपौ । दधृपः । दधृग्भ्यामित्यादि ।
 रक्षानि मृष्णानीति रक्षमुट् । रक्षमुट् । रक्षमुपौ । रक्षमुपः । पट्भ्योलुक् । पट् ।
 पट् । पटिः । पट्भ्यः २ । पट्चतुर्भ्यश्चेति नट् । अनामिति पर्युदास्मात् प्रुत्वनिषेधः ।
 यरोऽनुनासिकइति विकल्प आगित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनाभिलषमनुनासिकः । प
 ण्याम् । पटत्तु । पट्सु । तदन्तविधिः । परमपट् । परमपण्याम् । गौणत्वे तु प्रिय
 पपः । प्रियपण्याम् । रुत्वं प्रति पत्वस्यासिद्धत्वात्समजुपौरुगिति रुत्वम् ॥ वोरूप
 धायादीर्घइकः । ८ । २ । ७६ ॥ रेफवान्तस्य भावोरूपधायाइकोर्दीर्घः स्यात्प
 दान्ते । पिपटीः । पिपटिपौ । पिपटिषः । पिपटीभ्याम् । वा शरीणि या विमर्जनीयः ॥
 नुम्बिमर्जनीयशार्थवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ॥ एतैः प्रलोके व्यवहानेऽपि इण
 कुभ्या परस्व सन् मृध्न्यादेशः स्यात् । घृत्वेन पूर्वस्य पत्वम् । पिपटीण्यु । पिपटीःपु ।
 प्रत्येकमिति व्यभिच ॥ इकव्यवधाने पत्वं न । निम्न । निम्ने । नुमग्रहण नुम्भ्या
 भावयानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । प्सु । अनप्य न शर

अदसोदात्तस्यैतईत्यादस्य च मोवदर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रामिदमिति विभक्ति-
कार्यं प्राक् पश्चादुल्लमत्वे । अमुम् । अम् । अम्न् । मुखे कृते विसंज्ञाया नामाद्यः ॥
न मु ने । ८ । २ । ३ ॥ नामावे कर्तव्ये कृते च मुभावोनाभिद्धः स्यात् । अमुना ।
अमूभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमी-
पाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥ ॥ इति हलन्ताः पुष्टिज्ञाः ॥

नहोघः । ८ । २ । ३४ ॥ नहोहस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत् । उ-
पानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानध्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् णिह प्रीतावित्य-
स्माद्विगादिना किन् । निपातनात्तलोपपत्वे । किञ्चन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्चन-
त्वं । उणिक् । उणिग् । उणिहौ । उणिहः । उणिग्भ्याम् । उणिक्षु । द्यौः । दिवौ ।
दिवः । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः । एव पृः । चतुरश्वतस्यादेशः । चतस्रः २ । चतस्र-
णाम् । किमः कादेशे टाप । का । के । काः । सर्वात्र ॥ यः सौ । ७ । २ ।
११० ॥ इदमोदस्य यः स्यात्नौ । इदमोमः । इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप । दश्चेति मः ।
इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् ३ । आभिः ।
अभ्यै । अस्याः । अनयोः २ । आत्मा । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् ।
एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादिना सूत्रेः किन् अमागमश्च निपातितः ।
स्रक् । स्रग् । स्रजौ स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप । स्या । त्ये । त्याः ।
एव नद् यद् एतद् । वाक् वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अपशब्दोनि-
त्य बहुवचनान्तः । अमृञ्छिति दीर्घः । आपः । अपः ॥ अपोभि । ७ । ४ ।
४८ ॥ अपस्वकारः स्याद्वादौ प्रत्यये परे । अद्रिः । अद्र्यः २ । अपाम् । अप्सु । दिक ।
दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्यदादिष्विति दशेः किन्विधानादन्यथा-
पि कुत्वम् । हक् हग् । हशौ । हशः । विद् । विट् । विषौ । विषः । विद्भ्याम् ।
विदात्सु । विट्सु । सह जुपते इति सजः । सजुषौ । सजुषः । सजुर्भ्याम् । सजुष्यु ।
सजुषु । पञ्चस्यामिद्वत्वाद्बुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । अ-
सौ । त्यदाद्यत्वं टाप । औडः शी । उगमत्वे । अम् । अम् । अम्म् । अम् । अम् । अ-
मुया । अम्भ्याम् । अम्भिः । अमुष्यै । अम्भ्याम् । अम्भ्यः । अमुष्ठाः २ । अ-
मुयोः २ । अम्पाम् । अमुष्याम् । अम्पु ॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनटुन् । स्वनटुद् । स्वनटुही । चतुरनटुहोभ्याम् । स्वन-
ति । पुनस्तद्वन् । शेषं पुंवन् । दिवडन् । विमलशु अहः । अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमा-
श्रित्य पूर्वपदस्य चत्वरणस्यपि पदसंज्ञायां प्राप्तायामुत्तरपदत्वे चारशादिविती प्रति-
पेय इति प्रत्ययलक्ष्णे विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ किम् । दयिसेनौ ।

एवमस्यैव कुत्वे तु न । याः । वारी । अक्षलन्त-यात्र नम् ।

द्यु । न चेह चयोद्वितीयाइति पक्षे ककारस्य स्वकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्तृसा-
मिद्वत्त्वान् । कुक्पक्षे तु तस्यामिद्वत्त्वान् । जश्वाभावपक्षे चयोद्वितीयादेशास्त्रीणि रूपा-
णि वर्धन्तप्यव । उद्यमेपां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् । रूपाण्यश्चाक्षिभूतानि ५२७
भवन्तीनि मनीषिभिः ॥ १ ॥ निर्यङ् । निर्यङ्गी । निर्यङ्गि । पूजाया तु । निर्यङ् । ति-
र्यङ्गी । निर्यङ्गि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पङ्क्तिरिति वा यकृन् । यकृत् । य-
क्ता । यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ता । शकता । ददत् ।
ददती ॥ वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७९ ॥ अभ्यस्तात्परोयः शता तदन्तस्य स्त्री
वत्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने । ददन्ति । ददति । तुदत् ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ।
७ । १ । ८० ॥ अवर्णान्तादङ्गात्परोयः शतुर्वचयवस्तदन्तस्याङ्स्य नुम् वा स्याच्छीन-
द्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ॥
शपश्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ॥ शपश्यनोर्गात्परोयः शतुर्वचयवस्तदन्तस्य
नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ।
स्वप् । स्वप् । स्वपी । नित्यात्परादपि । नुम् प्राक् अमृश्रिति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् ।
स्वाम्पि । निग्नक्ताशत्व प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहाश्रमेव । स्वम्पि । स्व-
पा । अपोभि । स्त्रज्याम् । स्वद्विः । अतिषिषतीत्यादिना धनेकम् । रूयम् । धनुः ।
धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विस्मर्जनीयेति पत्वम् । धनृषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं
चधृङ्गैरिगदयः । विपठिपतेः क्तिप् । वोरिति दीर्घः । विपठीः । विपठिणी । अङ्गोपस्य
स्थानिवचनाच्छलन्तलक्षणानुम् न । स्वनिधौ स्थानिवक्त्याभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न ।
विपठिषि । विपठिर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयासी । पयसा । पयोभ्यामित्या-
दि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमानि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्यं । अम् । अम्
नि । शेषं पुंयत् ॥

॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥ स्वरादयोनिपाताभाव्ययमंजाः
स्युः । स्वर , अन्तर , प्रातर , पुनर , सनुतर , उज्जैस , नीचैस , जनेस , कथक , कने ,
युगपत् , आगत , पथक , ज्ञप्त , श्रप्त , दिवा , रात्रौ , सायम् , चिरम् , मनाक , ईषत् ,
जोषम् , मृणीम् , ब्रह्म , अयम् , समया , विहता , स्वयम् , वृथा , नक्तम् , नय , हे
तौ , इहा , अहा , सामि , वय , ब्राह्मणवत् , क्षत्रियवत् , सना , सनत् , सनात् ,
उपधा , निरग , अन्तरा , अन्तरण , ज्योह , रुम् , शम् , सहसा , विना , नाना , स्वप्नि ,
स्वभा , अलम् , औषद् , औषद् , अन्यत् , अस्मि , उवांश , क्षमा , रिहायसा , दो-
षा , भृषा , मिथ्या , पुषा , मिथ्या , मिथ्यम् , प्रायम् , मृहम् , प्रवाहकम् , प्रवाहिका ,
हलम् , अकम् , सार्धम् , नमत् , शिकृत् , विकृत् , अम् , आम , प्रवाग् ,

ण्टका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणोऽपीप् प्राप्तः । बाला । वत्सा ।
होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयमि प्रथमइति ङीप् प्राप्तः ॥ संभ्रंखाजिनशणपि
ण्डेभ्यः फलात् * ॥ संफला । भस्त्रफला । इथापोरिति ह्रस्वः ॥ सदचक्राण्डप्रान्तश-
तैकेभ्यः पुष्पात् * ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः * ॥
पुंगवे तु शूद्रा । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्रा । कुञ्जा । उणिहा । देवविशा । ज्ये
ष्टा । कनिष्ठा । मभ्यमेति । पुंगवेऽपि । कोकिला जातावपि । मूलात्रयः * । अमूला ॥
ऋन्नेभ्योऽपीप् । कर्त्रा । दण्डिनी ॥ उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥ उगितन्तात्प्रातिप-
दिकान् स्त्रियां ङीप् स्यात् । पचन्ती । भवन्ती । शप्त्रयनोरिति नुम् । उगिदचामिति
सुत्रेऽभ्रग्रहणेन भातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यश्चेतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उवास्वत् ।
किप् । अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् । अश्चेतेस्तु स्याद्वत् । प्राची । प्रतीची ॥
वनोर च । ४ । १ । ७ ॥ वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकान् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्मा
न्तादेशः । वन्निति वृत्तिपूकनिपूवनिपा सामान्यग्रहणम् । प्रत्यग्रहणे यस्मात्स्वविहि-
तस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । मृ-
त्वानमतिस्कान्ता अतिस्त्वरी । अनिधीवरी । शर्वरी । वनोन ह्रशइति वक्तव्यम् * ॥
ह्रशन्ताद्धातोर्विहितोयोवन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकान् ङीप् रश्म नेत्यर्थः ।
ओण् अपनयने वनिप् । विड्वनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ बहुव्रीहौ
वा * ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे ङाप् वक्ष्यते ॥ पादोऽन्यतरस्याम् । ४ ।
१ । ८ ॥ पाच्छब्दः कृतसमामान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकान् ङीप्वा स्यात् । द्विपदा ।
द्विपात् ॥ टावृचि । ४ । १ । ९ ॥ ऋचि वान्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात् । द्विपदा
ऋक् । एकपदा * ॥ न पदस्वस्त्रादिभ्यः । पक्ष । चतस्रः । पक्षेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि
णान्ता पठिति पदसंज्ञां प्रति नलोपः सुषुम्भरिति नलोपस्यामिद्धत्वात् पद स्वस्त्रादिभ्य-
इति न टाप् ॥ मनः । ४ । १ । ११ ॥ मन्नन्तात्र ङीप् । सीमा । सीमानौ ॥ अ-
नोबहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बह्वयज्वा । बह्वयज्जानौ ॥
डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ॥ सत्रद्वयोपात्ताभ्यां टाप् वा स्यात् ।
सीमा । सीम । सीमानौ । दामा । दामे । दामानौ । न पुंमि दामेत्यमरः । बह्वयज्वा ।
बह्वयज्ये । बह्वयज्जानौ ॥ अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ॥
अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनोवा ङीप् स्यात् । पक्षे टाबुनिपेधौ । बह्वराज्ञा । बह्वरा-
ज्यौ । बह्वराजे । बह्वराजानौ ॥ प्रत्यग्रस्थान्कात्पूर्वस्यान्द्वाप्यनुपः । ७ ।

१ मभस्त्रा, गदन्तु । मत्वाग्निन नाभाहस्य णापनिधेयान् पाककणेति सूत्रे परित्यज्य पक्षे । त्रिपाभा-
येन निर्दिष्टमनोमणं जातं न भवितव्यम् । एतेभ्यो धाताम्, येभ्योऽपि नातह्रास्यमात्रेण । तेन
अ णिप् ण्यभ्यः षोडशम् ।

३ । ४४ ॥ प्रत्ययस्थात्कारालृविस्थाऽकारम्यंकारः स्यादापि परे सभापु सपः परो नचेत् । सर्बिका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थानिकम् । द्वाक्रोर्त्तानि शका । अमुपः किम् । बहुपरिग्राजका नगरी । कालिकम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य माभूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपि किम् । कारकाः ॥ मामभनर कयोमपसंख्यानम् * ॥ मामिका । नगन कायर्त्तानि नरिका ॥ त्यक्यपोश्च * ॥ दाक्षिणालिका । इहलिका ॥ न यामयोः । ७ । ३ । ४५ ॥ यन्तदोम्येञ् स्यात् । यका । सका । यकाम । तकाम । त्यकनश्च निषेधः * ॥ अथत्यका । उपत्यका । आशिषि वुनश्च न * ॥ जीविका । भवका ॥ उत्तरपदलोपे न * ॥ देवदक्षिका देवका ॥ क्षिपकादीनां च * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ तारका ज्योतिषि * ॥ अन्यत्र तारिका ॥ वर्णका तान्तवे * ॥ अन्यत्र दर्शिका ॥ वर्णका शकुनौ प्राचाम् * ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ अप्टका पितृदेवत्ये * ॥ अप्टिकान्या ॥ सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् * ॥ इह वा अ इति ऋद्धेः । कात्पूर्व स्याकारादेशोवेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे डीनइवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रैस्त्वबाध नार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका । सूतकेत्यादि ॥ उदीचामातः स्थाने एक-पूर्वायाः । ७ । ३ । ४६ ॥ एकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने यांऽकारस्त्वस्य कात्पूर्वस्येष्टा स्यादापि परे । केऽणइति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटका । चटकिका । अतः किम् । सांकाश्ये भवा सांकाशिका । यकेति किम् । अशिका । स्त्रीप्रत्ययेति किम् । शुभं यातीति शुभया अज्ञाता शुभया शुभयिका ॥ नागनयको स्तु नित्यम् * ॥ सुनयिका सुपाकिका ॥ भस्त्रैपाजाजाह्वास्वा नम्रपूर्वाणामपि । ७ । ३ । ४७ ॥ स्वेत्यन्तं लुप्तपट्टीकं पदम् । एपामनइहा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपमर्जनार्थम् । अन्यस्य तुत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एपा हा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्त्वम् । अन्तर्धर्मीनां रिभक्तिमाश्रित्या सुपइति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमेषका । अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहण संज्ञोपमर्जनार्थम् । इह हि । आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यानोविशेषण ननु द्वैषथोरसंभवात् । नात्यन्तेपामव्यभिचारात् । स्वशब्दस्यनुपमर्जनमाश्रित्यार्था अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतम् । कप्रत्ययान्तवाङ्मयपुदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विक्का परमस्विकेति नित्यमेवेत्यम् । निर्मस्वका । निर्मस्विका । एषका । एषिका । कृतपत्वनिर्देशाच्चेह विकल्पः । एतिके । एनिकाः । अजका । अजिका । जका । जिका । द्विके । द्विके । निःस्वका । निःस्विका ॥ अष्टपिपतुस्का-

१ क्षिपका, ध्रुवका, चरका, मेवका, करका, चटका, अवहा, हट हा, एते क्षिपकादय । आकृतिगणोऽयम् ।

च । ७ । ३ । ४८ ॥ एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽतइद्वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततोविहितस्य नित्यम् । अज्ञाता खट्वा अखट्टिका । शैपिके कपि तु विकल्पणम् ॥ आदाच्चार्षाम् । ७ । ३ । ४९ ॥ पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुष्कात्तु शुभ्रिका ॥ अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥ अधिकारोऽयं यन्स्तिरित्यभिव्याप्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥ ट्ठिङ्गाणञ्झयमजदघ्नञ्मात्रचूतयपठकृञ्कञ्जकरपः । ४ । १ । १५ ॥ अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रिया ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वाग्नेह । बहुकुरुचरा । नदट् नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुटोङित्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनाच्च भवति । श्रः शानचः शिञ्चत्वेन कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्लिधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । पेन्द्री । औत्मी । ऊरुद्वयमी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । याद्वी । द्यवी ॥ तान्छीलिकं णेऽपि * ॥ चौरी । नञ्स्त्रजीककृख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् * ॥ स्त्रेणी । पौस्त्री । शाक्तीकी । आढ्यङ्कणी । तरुणी । तलुनी ॥ यञश्च । ४ । १ । १६ ॥ यञन्तास्त्रियां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते ॥ हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ॥ हलउत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादिति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारमात्रं ङीप् * ॥ द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणाग्नेह । देवस्यापत्यं देव्या । देवायञ्जाविति हि यञ् प्राग्दीव्यनीयानत्यपत्याधिकारपठितः ॥ प्राचां ण्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥ यञन्ताल्लोपा स्यात् स्त्रियां सञ्च तद्धितः ॥ पः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥ प्रत्ययस्यादिः प इत्यात् ॥ आयनेयीनीयियः फट्स्वच्छां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ॥ प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायञादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । पितृसामर्थ्यात् ण्फणोक्तेऽपि स्त्रीत्ये पिङ्गङ्गिति वक्ष्यमाणोङीप् । गार्गीयणी ॥ सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः । ४ । १ । १८ ॥ लोहितादिभ्यः कतशब्दान्ते ज्योत्यन्त्रेभ्योनित्य ण्फः स्यात् । लौहियायनी । कात्यायनी ॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । ४ । १ । १९ ॥ आभ्यां ण्फः स्यात् । टाड्वीपांगववादः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यायणी । ढकृ च मण्डकादिगण । मण्डकायनी ॥ आमुंरूपसंख्यानम् * ॥ आमुगायणी ॥ वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥ प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तान् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमार्या ॥ वयस्यचरमदति वाच्यम् * ॥ वयूदी । चिर-

१ मर्गायन्तमर्णोर्गो २ कतश्चशब्दे तन्त्रादीनां बहुव्रीहिसङ्गपुरुषश्च । कण्ठानु शकल एवः परस्मै-भ्योऽङ्गोर्गो ३ तन्त्रादीनां फादीनां तत्र प्रयोगानम् ।

ण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः । कन्यायान् । कन्या-
याः कनीन चेति निर्देशात् ॥ द्विगोः । ४ । १ । २१ । अदन्ताद्दिगोर्डीप् स्यात् ।
त्रिलोकी । अजादित्वाञ्चिफला । ज्यनीका सेना ॥ अपरिमाणविस्तारिचतुश्च-
ल्येभ्योन तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ॥ अपरिमाणान्ताद्विस्तारान्ताच्च द्विगोर्डी-
प् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः प्रीता पञ्चाश्वः । आर्क्षयिष्यक अभ्यर्षयितुं लु-
क् । द्वौ विसौ पचति द्विविस्ता । द्वाविचिता । द्विकम्यल्या । परिमाणान्ताद् द्वाविचिता ।
तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वी ॥ काण्डान्तान्धेष्ट्रे । ४ । १ । २३ ॥
क्षेत्रे यः काण्डान्तोद्विगुस्ततोऽपीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विका-
ण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लोद्विगोर्निगमिति
लुक् । क्षेत्रे किम् । द्विकाण्डी रज्जुः ॥ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ ।
२४ ॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्डीप् वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः
सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ॥ ऊधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ॥ ऊधोऽन्यस्य
बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डापङ्गीयनिषेधेषु प्राप्तेषु ॥
बहुव्रीहेरुधसोऽपीप् । ४ । १ । २५ ॥ ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्डीप् स्यात् स्त्रियाम् ।
कुण्डोष्ठी । स्त्रियां किम् । कुण्डोधोऽनुकम् । इहाऽनङापि न । तद्विधौ स्त्रियामित्यु-
पसंख्यानात् ॥ संख्याऽव्ययादेर्डीप् । ४ । १ । २६ ॥ ङीपोऽपवादः । द्व्यूष्मी
अत्यूष्मी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ताअत्यूष्माः ॥ दामहायनान्ताच्च । ४ ।
१ । २७ ॥ संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्वायनान्ताच्च ङीप् स्यात् । दामान्ते डापप्रतिषेधयोः
प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाऽनन्युच्चेरुद्धामा वङ्-
वेत्यत्र डाप्रतिषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी वाला ॥ त्रिचतुर्ह्यां हायनस्य णत्वं
वाच्यम् * ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीवणत्वं चेष्ट्यम् * ॥ त्रिहायणी । च-
तुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र । त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ॥ नित्यं संज्ञाछन्द-
सोः । ४ । १ । १९ ॥ अत्रन्ताद्बहुव्रीहेरुपशालोपिनोऽपीप् । सुराङ्गी नाम नगरी ।
अन्यत्र पूर्वेण विकल्पव वेदे तु शतमूर्ध्नी ॥ केवलमामकभागधेयपापापरस-
मानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ॥ पभ्योऽनवभ्योनित्यं ङीप् स्यात्सं-
ज्ञाछन्दसोः । अयोतइन्द्रः केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पार्षी । अपरी । समा-
नी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थ-
म् । अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ॥ अन्तर्वर्त्यप्रतिषेधानुक्तम् ।
४ । १ । ३२ ॥ एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । कत्रेभ्योऽङीप् । गर्भिण्या । मीवद्वर्त्यकायां च
प्रकृतिभागी निपात्येते । तत्रान्तरस्यस्या गर्भइति विग्रहे अ । इत्यधिकरणशब्दे
प्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तोऽनुक्तम् निपात्येते । इतिवर्त्तते ॥

निपात्यते । अन्तर्वन्नी । पतिवन्नी । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्यस्यां शालायां घटः । पति-
मती प्रथिवी ॥ **पत्युर्नोयज्ञसंयोगे** । ४।१।३३ ॥ पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन
संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्तात्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकागात् ॥
विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४ ॥ पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नोवा स्यात् ।
गृहस्य पतिः । गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं
किंतु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ
वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नील्युपचारात् । यद्वा । आचारकि-
यन्तात्कर्तरि क्तिप् । अस्मिश्च पक्षे । पत्नियौ । पत्नियः इतीयञ्चिषये विशेषः । सपूर्व-
स्य किम् । गवां पतिः स्त्री ॥ **नित्यं सर्पह्यादिषु** । ४।१।३५ ॥ पूर्वविकल्पा-
पवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी ।
वीरपत्नी ॥ **पूतकतोरै च** । ४।१।३६ ॥ इय त्रिसूत्री पुंयोगप्लेव्यते * ॥ पूतक-
तोः स्त्री पूतकतायी । यया तु कृतवः पूताः स्यात्पूतकतयेव सा ॥ **वृषाकप्यशिकुसि-**
तकुसिदानामुदात्तः । ४।१।३७ ॥ ण्णामुदात्तणे आदेशः स्यात् ङीप् च ।
वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । ह्रस्विणू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योगिति
च । अग्रायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दोह्रस्वमध्योनतु दीर्घमध्यः ॥
मनोरौ वा । ४।१।३८ ॥ मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तपकारश्च वा ताभ्यां
मनियोगशिष्टोऽङीप् च । मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः ॥ **वर्णादनुदात्ता-**
त्तोपधात्तोऽनः । ४।१।३९ ॥ वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपस-
र्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । णी । एता । रोहिणी । रोहि-
ता । वर्णानां तणनिनितान्तानामिति फिट्मूत्रेणाद्युदात्तः । ज्येण्या च शल्लयेति गृह्य-
सूत्रम् । त्रीण्येतानि यस्याइति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात्किम् । श्रेता । वृतादीनां चेत्यन्तो-
दात्तोऽयम् । अवश्येव शितिः स्त्री ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् * ॥ पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥
असितपलितयानं * ॥ अमिता । पलिता ॥ छन्दसि क्रमेकं * ॥ अमिक्ती । पलि-
क्ती ॥ अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव ॥ **अ-**
न्यतोऽङीप् । ४।१।४० ॥ तोपधभिन्नाङ्गणवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्
त्रिया ङीप् स्यात् । कल्माषी । मारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वचोगुमिति मध्योदा-
त्तावेता । अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा । कपिला ॥ **पिद्मौरादिभ्यश्च** । ४।१।४१ ॥

१ समान, एक, वार, पिण्ड, श, ब्राह्म, भद्र, पुत्र, दासान्धर्मादि । २ मार, म-
रुत्य, मनुष्य, शङ्ख, गिह्य, हय, गवय, मकर, शृणु, पट, तण, दुण, श्रौण, हरिण, काकण, पत्र,
उष्णक, आमलक, कुव, स्व, बदर, कर्कर, तर्कर, शर्कर, गुल्फ, शिल्पण्ड, मरुद, श्रुताण्ड, सनन्द,
सुपव, मरिचन्द, गाण्डश, मायक, मानन्द, मन्थर, मारु, आपञ्चिक, शाकुल, सर्म, शर्प,
गण्डक, मय, पण्डक, मय, मलक, मालक, मालव, मारुत, वेतप, द्रुम, अतस,

विज्ञौगौरादिभ्यश्च डीष् स्यात् । नर्वकी गौरी । अनङ्गही । अनङ्गाही ॥ विष्प-
 ल्यादयश्च ॥ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ सूर्यातिष्यागस्त्यमस्त्यानां यउपधा-
 याः । ६।४। १४० ॥ अङ्गस्योपधायायस्य लोपः स्यात्सन्नेषः सूर्याद्ययवः ॥ मन्त्य-
 स्य डधाम् * ॥ सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङगा च ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपइति वा-
 च्यम् * ॥ मत्सी । मातरि पिबेति पित्त्वादेव सिद्धे गौगदिषु मातामर्षाशब्दपाठादनित्यः
 यितं डीष् दंष्ट्रा ॥ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका-
 मुककबरादृत्यमत्रापवनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायो-
 विकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु । ४।१। ४२ ॥ ण्यगुणादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
 क्रमादृत्यादिष्वर्थेषु डीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उन्मादि-
 त्वादन्तत्वे टिड्हेति डीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडि दाहं । गु-
 रोश्च हलइति अपत्यः । यस्तु अमृते जारजः कुण्डइति मनुष्यजानिवचनस्त्वतोऽना-
 तिलक्षणोडीष् भवत्येव । अमत्रे हितम्भीविषयत्वाभावादप्राप्नोडीष् विधीयते ननु
 नियम्यते । गोणी आवपन चेत् । गोणान्या । स्थली अत्रिमा चेत् । गलाऽन्या ।
 भाजी आणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थला चेत् । नागाऽन्या । गजगानी नाम-
 शब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तउदाहरणम् । सर्पवानी नृ दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र
 प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनान्छादनं चेत् नी-
 लाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्यइत्यन । अनान्छाऽनेऽपि न
 सर्वत्र कितु ॥ नीलादौषधौ * नीली ॥ प्राणिनि च * ॥ नीली यौः ॥ संज्ञायां
 वा * ॥ नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी मैथुनेच्छा
 चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशाना संनिवेशविशेषः । कवगाऽन्या निश्चेत्यर्थः ॥
 शोणात्प्राचाम् । ४।१। ४३ ॥ शोणी शोणा ॥ योतोऽगुणश्चनान्त् ।
 ४।१। ४४ ॥ उदन्ताद्गुणवाचिनोवा डीष् स्यात् । मूर्ती । मरुः । उतः किम् ।
 शुचिः । गुणेति किम् । आखुः ॥ खरुसंयोगोपधात्र * ॥ खरुः पतिरग्न इत्या । पा

उभय, भृङ्ग, दह, मठ, छेद, पेश, मेद, धनु, तक्षग, अत्रङ्ग, अनङ्गा, पण, रण, र, देह, काकादन, गवादन, तेजन, रजन, लवण, ओद्गाहमान, गौतम, पातक, भवमान, भीति, भीति, मौलिनि, यान, मेद, आलम्बि, आलजि, आलन्धि, आलक्षि, केलाह, भापक, भाग, न, ग, गो, मू, लाट, शातन, पोतर, पातन, पानट, आस्तरण, अधिकरण, अधिकार, आप्रदायण, पणसाहिन, मेनन, गुण-
 जलात्संज्ञायाम्, अण्डर, सुन्दर, महल, मन्थर, मण्डल, पट, पिण्ड, पित्र, पण्ड, यद, शम, अर, आर्द, हृद, पाण्ड, भाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कल, कन्दर, तरुण, तलन, कन्माप, बह, मण्ड, भाग, भाग, भाग, रोहिणी, रेवती, नक्षत्रे विकल्प निरुक्त, पुष्कल, कटाक्षोणिचने, पा, पिपन्ना, ह्यग्नौ, कोशातकी, शमी, वरी, शरी, पृथिवी, सोर्षा, मातामही, पितामही, शर । ५ गोराशब्दम्
 मिदम् ।

ण्टः ॥ ब्रह्मादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥ ण्योवा ङीप् स्यात् । गत्री । बहुः ॥ कृदि-
कारादकिनः ॥ गत्रिः । गत्री ॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके ॥ शकटिः । शकट्री ।
अक्तिन्नर्थात्किम् । अजननिः । किन्नन्तत्वादप्राप्ते त्रिधर्थ पद्धतिशब्दोपे पठ्यते ।
हिमकापिहतिपु चेति पट्टावः । पद्धतिः । पट्टती ॥ पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ ।
४८ ॥ या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततोङीप् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥ पा-
लकान्ताञ्च * ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ सूर्यादेवतायां चाप वाच्यः * ॥ सूर्य-
स्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् । सूर्यी कुन्ती मानुषीयम् ॥ इन्द्रवरुणभ-
वशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ॥
ण्यामानुगागमः स्यात् ङीप् च । इन्द्रादीना षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोगप्रेष्यते ।
तत्र ङीपि मिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ॥ हि-
मारण्ययोर्महत्त्वे * ॥ महद्धिमं हिमानी । अरण्यानी ॥ यवाहोपे * ॥ दुष्टोयवो
यवानी ॥ यवनाङ्गियाम् * ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ मातुलोपाध्याययोगानुस्वा
५ ॥ मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी ॥ या तु स्वयमेवाध्यापिका त-
त्र वा ङीप् वाच्यः * ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ आचार्यादण्वं च ५ ॥ आचा-
र्यस्य स्त्री आचार्यानी पुंयोगइत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ अर्थक्षत्रियाभ्यां वा
* ॥ स्वार्थे । अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या त्रेत्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया ।
पुंयोगे तु । अर्या । क्षत्रिया । कथं ब्रह्मणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्म
ण्यण् ॥ क्रीतात्करणपूर्वात् । ४ । १ । ५० ॥ क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां
ङीप् स्यात् । वस्त्रक्रीती । कचित्र । भनक्रीता ॥ क्तादल्पाख्यायाम् । ४ । १ ।
५१ ॥ करणादेः क्तान्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादल्पत्वे शोले । अञ्जलिमी दौः ॥ बहुव्री-
हेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५२ ॥ बहुव्रीहः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां
ङीप् स्यात् ॥ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् * ॥ तेन बह्वन्त्रमुकालमुखादिपूर्वाञ्च । करु-
मित्री । नेह । बहुकृता ॥ जानन्ताञ्च * ॥ दन्तजाना । पाणिगृहीती भार्यायाम् * ॥
पाणिगृहीतान्या ॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४ । १ । ५३ ॥ पूर्वेण नियं प्राप्ते
विकल्पोऽयम् । भुगपीती । भुगपीता । अन्तोदात्तात्किम् । वस्त्रच्छा । अनाच्छादना
दित्युदात्तनिषेधः । अतएव पूर्वेणापि न ङीप् ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगो-
पधात् । ४ । १ । ५४ ॥ असंयोगोपसर्जनादसंयोगो-
पधात् ङीप् केशानमिश्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखा । चन्द्रमुखा । सं

१ बहु, पद्धि, भङ्गि, भर्त्ता, गङ्गा, शकटि, शक्ति, शम्भे, शारि, वारि, गर्ग, राघ, शार्प, डे, कपि, यष्टि, मृ - १ प्राण्यङ्गा, अदिकारास्तिन, मर्त्याऽन्तर्गत्योदित्येके, वण, अराट, पण, च, विह, ईशा - १ इ, अक्ष, अज, चन्द्रमाया, नयाय, हत्याण, उरार, पुराण, अहन् ।

योगोपधात् सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा । भेदयं मूर्तिमन्त्राङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥ सुस्वेदा । द्रवत्वात् । सुज्ञाना । अमूर्तत्वात् । मुमुखा शाला । अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा । विकारजत्वात् ॥ अतत्त्वं तत्र दृष्टं च ॥ मृकेशी मृ-
केशा वा गृह्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ तेन चेतत्तथा गुणम् * ॥ सु-
स्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणित्रत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥ नासिकोदरौष्ठज-
ङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४ । १ । ५५ ॥ एभ्योवा डीप् स्यात् । आशयोर्भेदलक्षणो
निषेधोवाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पक्षानां तु असंयोगोपधादिति पशु-
दासे प्राप्ते वचनम् । मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्चलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य आशयः ।
तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः ॥
अङ्गनात्रकण्ठेभ्योवक्तव्यम् * ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गैयादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन पक्षा-
रेण संग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्ति-
कानि ॥ पुच्छाच्च * ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कबरमणिविषयशरेभ्योनित्यम् * ॥
कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च * ॥
नित्यमित्येव । उलूकपक्षीशाला । उलूकपुच्छी सेना ॥ न क्रोडादिवह्न्यचः । ४ । १ । ५६ ॥
क्रोडादेर्बह्नश्च स्वाङ्गात् डीप् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुगः क्रोटा । अक्रानिगणो-
ऽयम् । सुजघना ॥ सहनञ्चविद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ॥ सहेत्यादित्रि-
कपूर्वाच्च डीप् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ॥ नखमुखात्संज्ञायाम् । ४
। १ । ५८ ॥ डीप् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । सज्ञायां किम् । त्राश्रमर्था क-
न्या ॥ दिक्पूर्वपदान्डीप् । ४ । १ । ६० ॥ दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदि-
कात्तरस्य डीषोडीबादेशः स्यात् । प्राञ्जुखी । आशुदात्त पदम् ॥ वाहः । ४ । १ ।
६१ ॥ वाहन्तात्प्रातिपदिकात् डीप् स्यात् । डीपेवानुवर्तते न डीप् । दिग्यदात्त च मे
दित्यौही च मे ॥ सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ॥ इतिशब्दः
प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । छन्दस्यपि कश्चित् । सखी । अशिश्वी । आ-
धेनवोभुनयन्तामशिश्वीः ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥
जातिवाचि यत्र च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां डीप् स्यात् ॥ आक्रानिग्रहणा
जातिः ॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदा-
ख्यातनिर्ग्राह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि
सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली सत्यन्तं किम् । शुक्ला । सकृदित्यादि कि-

१ इदं श्लोकवार्तिकम् । २ मध्येऽपवादो पूर्वोन्विधीन्याधन्ते नोत्तरान् । तेनाष्टादि पञ्चसु अमयोगो
पधादिति निषेधएव बाध्यते नतु सहनञ्चविद्यमानइति । पूर्वोपस्थितेषु अङ्गनात्रकण्ठेभ्योवक्तव्यम् ।
३ क्रोडा, नख, खुर, गोखा, उखा, शिखा, बाल, शफ, शक्र । आक्रान्तिगणः । तेन भग, गज
नाल, भुज, गुद, कर, इत्यादि । इति क्रोडादि । ४ इदं श्लोकवार्तिकम्

म् । देवदत्ता ॥ गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाधेतृवाची च शब्दो
जातिकार्यं लभतइत्यर्थः । औपगवी । कटी । बह्वृची । ब्राह्मणीसत्र तु शाङ्गैरवा
दिपाठान् डीना डीप् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका ।
अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रति-
षेधः * ॥ हयी । गवयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्येति यलोपः । मनुषी । मत्स्यस्य डधा-
म् * ॥ मत्सी ॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४ । १ । ६४ ॥
पाकाशुत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि डीप् स्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी ॥
शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओपधिविशेषे रुढाण्ते ॥
इतोमनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥ डीष् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमे-
यस्यापत्वं औदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः * ॥ ऊकुतः । ४ । १ । ६६ ॥
उक्तागन्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामृङ् स्यात् । कुरुः । कुरुनादिभ्योऽण्यः ।
तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् । अर्घ्यगुः ॥ अप्राणिजातेश्चरज्ज्वा
दीनामुपसंख्यानम् * ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्यण्व । अलाट्वा । कर्कन्ध्वा ।
अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङ्घः फलम् ॥ प्राणिजा
तेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥
स्त्रियामृङ् स्यात् । भद्रबाहुः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः ॥ पङ्कोश्च । ४ । १ । ६८ ॥
पङ्गुः । अशुरम्योकाराकारलोपश्च चादृङ् । पुंयोगलक्षणस्य डीषोऽपवादः । लिङ्गवि
शिष्टपरिभाषया स्यादयः । अश्रूः ॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥
उपमानवाचि पूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादृङ् स्यात् । कर्मभोरुः ॥ संहि-
तशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० ॥ अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः ।
सैन शफोरुः । शफौ स्रुगौ ताविव संहिलष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादशौआद्यश्च । ल-
क्षणोरुः । वामोरुः ॥ संहितसहस्राभ्यां चेति वक्तव्यम् * ॥ हितेन सह संहितौ ऊरु
यस्याः सा संहितोरुः । संहते इति सहौ ऊरु यस्याः सा सहोरुः । यद्वा । विशमान-
वचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वनिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥ संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ॥
कटुकमण्डल्योः संज्ञायां स्त्रियामृङ् स्यात् । कटुः । कमण्डलुः । संज्ञाया किम् । क-
टुः । कमण्डलुः । अन्तर्हन्दाय वचनम् ॥ शाङ्गैरवागञ्जोडीन् । ४ । १ । ७३ ॥
शाङ्गैरवादेरञ्जोयोकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनोडीन् स्यात् । शाङ्गैरवी । बैदी । जाति

१ इतदप्यसंख्यानम् । २ सौतगमा । ३ सौतगमा । ४ तेन निर्दिष्टमित्यर्थं चातनयकदन् । ५ शाङ्गैरवा,
कापटव, गौपमूल्य, क्षाण, गौपम, कामण्डल्य, ब्राह्मणकृत्य, आतिथ्य, आनिधय, भाशोक्य, वात्स्यायन,
भाषायन, ककस्य, १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

२ सञ्ज्ञायां प्रादिभ्यु ह्रस्वायम् । पुनर्योगादृङ् । इति शाङ्गैरवादि । पुनश्चोऽप्यत्र
१ वा २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

रित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । नृनरगोर्द्विश्चेति गणसमृद्धम् । नार्गा ॥ यङश्चाप ॥ ४ ।
 १ । ७४ ॥ यङन्तात् स्त्रिया चाप स्यात् । यङइति ङ्यङ्ग्यङाः सामान्यग्रहणम् ।
 आम्बष्ठथा । कारीषगन्ध्या ॥ घाद्यवश्चाप वाच्यः * ॥ पातिमाध्या ॥ आवट्याश्च
 ॥ ४ । १ । ७५ ॥ अस्माच्चाप् स्यात् । यवश्चेति ङीपोऽपवादः । आवटश्चादोगादिः ।
 आवट्या ॥ तद्धिताः ॥ ४ । १ । ७६ ॥ आपश्चमसमाप्तेरधिकारांऽयम् ॥ यूनस्मिन्
 ॥ ४ । १ । ७७ ॥ युवचशब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्सच तद्धितः । लिङ्गविंशष्टपरिभाषया
 सिद्धे तद्धिताधिकारउत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवोयुवानोयस्या
 सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययः ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ॥
 नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे
 लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः ।
 कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गानियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रादयस्यां
 दाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् ।
 परिमाणमात्रे द्रोणोऽब्रीहिः । द्रोणरूप यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नोऽब्रीहिरित्यर्थः ।
 प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थेन पारिच्छे
 दपरिच्छेदकभावेन ब्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वनन संगथा । एकः । द्वौ ।
 बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्भिभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥ संबोधने च । २ । ३ । ४७ ॥ इह
 प्रथमा स्यात् । हे राम ॥ कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ कर्तुर्गीप्सिततमं कर्म
 । १ । ४ । ४९ ॥ कर्तुः क्रियया आयुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः क्रिय । मापे-
 ज्वश्चं बध्नाति । कर्मण ईप्सितामाधानतु कर्तुः । तमवग्रहणं क्रिय । एयमा भावनं भुङ्क्ते ।
 कर्मैत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशन्तीत्यर्थः स्यात् ॥
अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥
 अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरि भजति । अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र
 इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमाम्नैः । तिङ् हरिः । सेव्यत्वं । कृत
 लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः शतेन क्रीतः शल्यः । समाप्तः प्राप्तआनन्दोऽयं सप्राप्ता
 नन्दः । कचित्रिपातेनाभिधानम् । यथा । विषवृक्षोऽपि सर्वार्थं स्वयं छेत्तुमसंशयम् ।
 साप्रतमित्यस्य हि युज्यतइत्यर्थः ॥ **तथायुक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥**
 ईप्सिततमवक्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छन् तृणं
 हृष्टशति । ओदनं भुञ्जानोविषं भुङ्क्ते ॥ **अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥** अपादाना
 दिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । तुलानुपचरणः ॥ चिच्छविच्छासु
 शुमुषाम् । कर्मयुक्तं स्यादकथितं तथा स्यान्नैहकावहकम् । नदीनां नदीनाम्

धा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यत्तुज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्य-
र्थः । गां दोग्धि पयः । बलि याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानो-
दनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्वि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति ।
वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् ।
सुधां क्षीरनिधिं मग्नानि । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति व-
हति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलि भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अ-
भिपद्यते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ अकर्मक-
धातुभिर्योगे देशः कालोभावोगन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् * ॥ कुरून्
स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥ गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थ-
शब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता सणौ । १ । ४ । ५२ ॥ गत्याद्यर्थाणां श-
ब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता सणौ कर्म स्यात् ॥ शत्रुनगमयस्वर्गं वेदार्थं
स्वानवेदयत् । आशयन्नामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विभिम् ॥ १ ॥ आसयत्सलिले पृथ्वी यः
समे श्रीहरिर्गतिः ॥ गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् ।
गमयति देवदत्तोयज्ञदत्तं तमपरः प्रयुञ्जे । गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः
॥ नीवद्भोते * ॥ नाययति वाहयति वा भारं भूत्येन ॥ नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनियेधः
* ॥ वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ आदिखाद्योर्न * ॥ आदयति खादयति वाजं बटु-
ना ॥ भक्षेर्हिसार्थस्य न * ॥ भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान्
सस्यम् ॥ जल्पयति प्रभृतीनामुपसंग्यानम् * ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं
देवदत्तः ॥ दृष्टेऽश्च * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न
तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन जायते । तेन स्मरति त्रिवर्तीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापय-
ति देवदत्तेन ॥ शब्दायतेन * ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाक-
र्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेषां कर्मकाः । न त्विविदिता
तत्कर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यार्थो कर्मव्य भवति । देवदत्तेन पाचयती
त्यादौ तु न ॥ हृष्टोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ हृष्टोरणौ यः कर्ता स
णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भूत्येन वा कटम् ॥ अभिवादिहृष्टो
रात्मनेपदे वेति वाच्यम् * ॥ अभिवादयते दर्शयते देव भक्तं भक्तेन वा ॥ अधि-
शीकृत्वासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ अधिपूर्वाणामेवामाधारः कर्म स्यात् । अ-
विशेते अधितिष्ठति अन्यान् न वक्कण्ट हरिः ॥ अभिनिविदाश्च । १ । ४ ।
४७ ॥ अभिनीत्यन्त्यवयवस्य विशेषाभावात् कर्म स्यात् । अभिनिविशते सम्मार्गम् ।
णि सप्रदात्तं सूत्रादिह मणिकमुत्याऽन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित-
प्रत्ययान्तकविभ्र । पापऽभिनिवेशः ॥ उपान्वध्याङ्सः । १ । ४ । ४८ ॥

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अभिवसति आवसति
 वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अमुक्त्यर्थस्य न * ॥ वने उपवसति ॥ उभसर्वतसोः कार्या भिगु-
 पर्यादिषु त्रिषु ॥ द्वितीयाश्रेष्ठितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते * ॥ उभयतः कृष्ण गोपाः ।
 सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरिलोकं हरिः । अध्यभिलोकम् ।
 अधोऽधोलोकम् ॥ अभितः परितः समयानिकपाहाप्रतियोगेऽपि * ॥ अभितः कृष्ण-
 म् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यत
 इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥ अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ ।
 ४ ॥ आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरि न सुखम् ॥
 कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥
 लक्षणे शोलेऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते
 द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥ एतेन योगे द्वितीया स्यात् । त्रयमनु प्रावर्षत । हेतुभूत-
 जपोपलक्षित वर्षणमित्यर्थः । परापि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेऽभूतत्वादिना
 सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥ तृतीयार्थे । १ । ४ । ८५ ॥ अस्मिन् शाल्ये-
 ऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववमिता सेना । नद्या सह सवद्वेत्यर्थः ॥ पितृ वधये ।
 कः ॥ ह्रीने । १ । ४ । ८६ ॥ ह्रीने शोलेऽनुः प्राग्वत् । अनु हरि सुराः । हरेर्ह्रीना
 इत्यर्थः ॥ उपोऽधिके च । १ । ४ । ८७ ॥ अधिकं ह्रीने च शाल्ये उपे-
 त्ययं प्राक्संज्ञः स्यात् । अधिके सप्रमा वक्ष्यते । ह्रीने उपहरि सुराः ॥
 लक्षणेऽभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तः । १ । ४ । ९० ॥
 एव्यर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादयउक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे वृक्षं प्रतिपर्यन्तं वा । विद्यावते वि-
 द्युत् । इत्यभूताख्याने भक्तोविष्णुं प्रतिपर्यन्तं वा । भागं लक्ष्मीर्हरिं प्रतिपर्यन्तं
 वा । हरेर्भागइत्यर्थः । वीप्साया वृक्षंवृक्षं प्रतिपर्यन्तं वा मिश्रति । भद्रोपसर्ग-याभा
 वात्र षत्वम् । एषु किम् । परिपिञ्चति ॥ अभिरभागे । १ । ४ । ९१ ॥ भागवर्त्ते
 लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्त्तते । भक्तोहरिमभि । देवदेवमभिमिश्र-
 ति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिप्यास्तदीयताम् ॥ अधिपरी अनर्थकौ । १ ।
 ४ । ९३ ॥ उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिमज्ञायाभाह
 निर्गताविति निघातोऽन् ॥ सुः पूजायाम् । १ । ४ । ९४ ॥ सुगिक्तम् ॥ सु-
 स्तुतम् । अनुपसर्गत्वात् षः । पूजायां किम् । सुपिक्तं किं नवात्र । श्रेयोऽयम् ॥ अ-
 तिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ९५ ॥ अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः
 स्यात् । अतिदेवान् कृष्णः ॥ अपिः पदार्थसंभावनाऽन्वयसंगेर्ह्रीसमुच्च-
 येषु । १ । ४ । ९६ ॥ एषु शोलेऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् ।
 सर्गत्वात् षः । सभावनायां लिङ् । नस्याप्य विषयभूते भ

लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्व्विषय इति पट्टी तु अपिशब्दबलेन ग-
म्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम ।
द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषोबिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णु-
म् । संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचागा-
नुज्ञा । भिन्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम् । गर्हा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । समुच्चये ॥
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्या-
णी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः ।
अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ **स्वतन्त्रः कर्ता ।**
१ । ४ । ५४ ॥ क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ **साधकतमं कर-**
णम् । १ । ४ । ४२ ॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तम-
पमहणं किम् । गङ्गाया घोषः ॥ **कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १५ ॥** अन-
भिहिते कर्तृणि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतोवाली ॥ प्रकृत्यादिभ्य
उपसख्यानम् * ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समनैति ।
विपमेणैति । द्वित्रौणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ॥ **दिवः**
कर्म च । १ । ४ । ४३ ॥ दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्कारणसंज्ञम् ।
अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥ **अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥** अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां
द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः । अ-
पवर्गे किम् । मासमधीतोनायातः ॥ **सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १० ॥** सहार्थे-
न युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकसार्थसंयोगे-
ऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । वृद्धोऽग्नेत्यादिनिर्देशान् ॥ **येनाङ्गविकारः । २ । ३ ।**
२० ॥ येनाङ्गं विकृतेनाङ्गिनोविकारोऽलक्ष्यते तत्तत्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः ।
अक्षिसंश्लिप्तकाणत्वविशिष्टइत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि काणमस्य ॥ **इत्थं-**
भूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥ कचिप्रकारं प्राप्स्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटा-
भिन्नापसः । जटाजायतापसत्वविशिष्टइत्यर्थः ॥ **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ ।**
३ । २२ ॥ संपूर्णस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा संज्ञानेति ॥
हेतौ । २ । ३ । २३ ॥ हेत्यर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिमाधारणं निर्वापापमाधारणं
च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषय व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन
हृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ
प्रयोगिका । अन्त्येण । श्रमेण सात्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रिया प्रति श्रमः
श्रमेण श्रानेनश्रान्पाययति पयः । श्रानेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ अशिष्टव्यवहारे
प्रयोगे चतुर्थ्या तृतीया * ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । धर्मं तु भार्यायै

संयच्छति ॥ कर्मणा यमभिप्रैति ससंप्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ दानस्य
 कर्मणा यमभिप्रैति ससंप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ चतुर्थी संप्रदाने । २ । ३ । १३ ॥
 विप्राय गां ददाति । अनभिहितइत्येव । दानीयोविप्रः ॥ कियया यमभिप्रैति सोऽपि
 संप्रदानम् * ॥ पत्ये शेते ॥ कर्मणः कर्णसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा * ॥ पशुना
 रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ॥
 रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदान स्यात् । हरणे रोचते भक्तिः ।
 अन्यकर्तृकोऽभिलाषोरुचिः । हरिनिष्ठप्रतीर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय
 रोचते मोदकः पथि ॥ श्लाघहृद्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । १ । ४ । ३४ ॥
 एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरत्कृष्णाय श्लाघते हृते निष्ठते
 शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥ भारेरुत्तमर्णः । १ ।
 ४ । ३५ ॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णउक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः ।
 उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥ स्पृह्येरीप्सितः । १ । ४ ।
 ३६ ॥ स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः
 किम् । पुष्पेभ्योवने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षवियक्षाया नु पर-
 त्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥ कुधद्रुहोर्ष्यास्यार्थानां यंप्रति कोपः ।
 १ । ४ । ३७ ॥ कुधावर्षानां प्रयोगे यंप्रति कोपः सउक्तसंज्ञः स्यात् । हरणे कु-
 धयति । द्रुहयति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् । भार्यामीर्षयति । मैनाम-
 न्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गृणेषु दोषा-
 विष्करणम् । दुहादयोऽपि कोपप्रभवाएव गृह्यन्ते । अतोविशेषणं सामान्येन यंप्रति
 कोपइति ॥ कुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १ । ४ । ३८ ॥ सोपमर्गमोर्गनयोर्गं
 प्रति कोपस्तत्कारक कर्मसंज्ञं स्यात् । कूर्मभिक्षुर्धयति अभिद्रुहयति ॥ राधीक्ष्यो-
 र्यस्य विप्रश्नः । १ । ४ । ३९ ॥ एतयोः कारक संप्रदानं स्यात् । यदीयांविप्रिभः
 प्रश्नः कियते । कृष्णाय राधयति ईक्षते वा । प्रष्टोगर्गः शुभाशुभं पर्यालोचनार्थः ॥
 प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता । १ । ४ । ४० ॥ आभ्या परस्य श्रुणोतेत्येति
 पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिश्रुणोति । आश्रु-
 णोति वा । विप्रेण मद्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीतइत्यर्थः ॥ अनुप्रतिगृणश्च ।
 १ । ४ । ४१ ॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रे
 ऽनुगृणाति प्रतिगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोमाह्वयतीत्यर्थः ॥ परिक-
 यणे संप्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ॥ नियतकाल भोगा म्भीकरणं पथि
 क्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शक्ताय
 क्रीतः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या * ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ कृपि सं-----

भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते इत्यादि ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च * ॥ वांताय
 कपिला विशुत ॥ हितयोगे च * ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥ क्रियार्थोपपदस्य च
 कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥ क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनो-
 ऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्योयाति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः ।
 नमस्कुर्मोन्नहिहाय । नृमिहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥
 तुमर्थाच्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥ भाववचनाच्चेति सूत्रेण योविहितस्त-
 दन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा-
 ऽलंबषड्योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥ णभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । ह्रग्ये नमः । उप
 पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी * ॥ नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति ।
 अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थप्रहणम् । तेन दैत्येभ्योहृगिरलं
 प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रश्वादियोगे षष्ठ्यपि माधुः । तस्मै प्रभवति सण्णां
 ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बभूवुर्भुवनत्रयस्येति भिन्नम् । वषट्छिन्दाय । चकारः
 पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्दिवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिपीति षष्ठी बाधित्वा चतुर्थ्येव
 भवति । स्वस्ति गोभ्योभ्यान् ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।
 २ । ३ । १७ ॥ प्राणिवर्जं मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं
 मन्ये तृणाय वा । इयना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्ये ॥ अप्राणिष्वि-
 त्यपनीय नौकाकान्तशुकशृगालवज्र्येष्विति वाच्यम् ॥ तेन न त्वा नावमन्त्रं वा मन्ये
 इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वा शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्ये-
 व ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाच्चतुर्थ्यां चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १२ ॥
 अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि ण्ते सश्रेष्ठायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां
 किम् । मनसा हरिं प्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गच्छाभिष्टिते
 ऽध्वन्येवाय निषेधः । यदा तृपथात्पन्थापवाक्रमितुमित्यते तदा चतुर्थी भवत्येव ।
 उत्पत्तेन पथे गच्छति ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥ अपायोतिश्चे-
 पस्तस्मिन्माद्यं ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥ अपादाने पञ्चमी । २ ।
 ३ । २८ ॥ ग्रामादायाति । भावतांऽश्नापवति । कारक किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥
 जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् * ॥ पापाज्जुगुप्सते विरमति । भर्माप्रमा-
 दयति ॥ भीष्मार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । ३५ ॥ भयार्थानां त्राणार्थानां च प्र-
 योगे भयहेतुर्गपादानं स्यात् । चोराद् विभेति । चोराग्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये
 विभेति प्रायते ॥ पराजंरमोढः । १ । ४ । २६ ॥ पराजंरः प्रयोगेऽसत्तांऽर्थं

उपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । अमोहः किम् । आभ्युपगम्यते ।
 अभिभवतीत्यर्थः ॥ वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ प्रवृत्तिविधानो
 वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् । यद्येभ्योणा वार-
 यति । ईप्सितः किम् । यद्येभ्योणा वारयति क्षेत्रे ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमि-
 च्छति । १ । ४ । २८ ॥ व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनोऽदर्शनस्याभावाच्चिच्छति
 तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । सौरात्र दिदृक्षते । इच्छति
 ग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्या सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥ आख्यातोप-
 योगे । १ । ४ । २९ ॥ नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्या-
 यादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ ।
 ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुमुपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ भुवः प्र-
 भवः । १ । ४ । ३१ ॥ भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतागङ्गा प्रभवति ।
 तत्र प्रकाशतइत्यर्थः ॥ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च * ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनादे-
 क्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षतइत्यर्थः । श्वशुराग्निहोति । श्वशुरं वीक्ष्ये
 त्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्व नशाः ॥ यत्तथा
 ध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालासप्तमी च वक्तव्या
 * ॥ वनाद्वाभोजनं योजने वा । कार्तिक्याआग्रहायणी मासे ॥ अन्यागादितर-
 ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २ । ३ । २९ ॥ एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् ।
 अन्यइत्यर्थप्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्योभिन्नइतराणां कृष्णात् । आ-
 राद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वोग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दोदिक्शब्दः । तेन
 संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । भवययवाभि
 योगे तु न । तस्य परमाग्रेडितमिति निर्देशात् । पूर्व कायस्य । भूभृत्परादस्य
 तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति पट्टी वाचितुं प्रथमग्रहणम् । प्राक् प्रत्यया
 ग्रामात् । आच् दक्षिणा ग्रामात् । आहि दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादानं पञ्चमी-
 ति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिर्योगे पञ्चमी । भवाप्रभृति
 आरभ्य वा सेव्योहरिः । अपपरिवहिरिति समासविधानाज्जापकाद्वाहिर्योगे पञ्चमी ।
 ग्रामाद्बहिः ॥ अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ॥ एतौ वर्जने कर्मप्रवचनार्थो लः ॥
 आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८९ ॥ आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वच-
 नग्रहणादभिधावपि ॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ॥ एतैः कर्मप्रवच-
 नीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अपहरेः परिहरेः संसारः । परित्र धिनं । लक्षणार्थो
 तु हरिपरि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्ब्रह्म ॥ प्रतिः प्रि प्रप्तिदानयोः
 । १ । ४ । ९२ ॥ एतयोरर्थयोः प्रतिकृतसंज्ञः स्यात् ॥ प्रानिधिप्रुति

च यस्मात् । २ । ३ । ११ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रत्युन्नः कृष्णा-
 त्यति । तिलेभ्यः प्रतीयच्छति माषान् ॥ अकर्तृवृत्ते पञ्चमी । २ । ३ । २४ ॥
 कर्तृवर्जितं यद्वृत्तं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्वद्धः । अकर्तारि किम् । शतेन
 बन्धितः ॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ॥ गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्च-
 मी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् ।
 बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । भूमादग्निमान् । ना-
 स्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ ।
 ३२ ॥ एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्या ग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्च-
 मीद्वितीये चाऽनुवर्तते । पृथग् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ॥ करणे च
 स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ॥ ण्योऽद्रव्यवच-
 नेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण
 हतः ॥ दूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीया च । २ । ३ । ३५ ॥ ण्योद्वितीया स्याच्चा-
 त्यञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अ-
 न्तिकम् अन्तिकान् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह । दूरः पन्थाः ॥ षष्ठी
 शेषे । २ । ३ । ५० ॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषस्त-
 त्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्यैव । सतां
 गतम् । सर्पिषोज्ञानंति । मातुः स्मरति । ण्धोदकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः ।
 फलानां वृत्तः ॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ शोले
 षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतौ वसति ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ॥ सर्व-
 नाम्नोहेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ शोले तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति ।
 कस्य हेतौः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ किं निमित्तं वसति । केन
 निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं कोहेतुः । किं प्रयोजनमित्यादि ।
 प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रयमाद्वितीये न स्तः । जानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । जा-
 नाय निमित्तायेत्यादि ॥ षष्ठ्यन्तसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥ एतशोगे षष्ठी
 स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्याभपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि
 उपरिष्ठान् ॥ एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ॥ एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् ।
 एनपेति योगविभागात्पष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामे ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥ दूरा-
 न्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥ एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च ।
 दूरं निकटं ग्रामं । ग्रामाद्वा ॥ जाऽविद्वर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ॥ जानांतर-
 र्थस्य करणे विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषोज्ञानम् ॥ अर्धागर्थदयशां
 णि । २ । ३ । ५२ ॥ एषा कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पि-

षो दयनम् । ईशनं वा ॥ कृञः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ॥ कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणधाने । ण्योदकस्योपस्करणम् ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ॥ भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वजितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम् * ॥ रोगस्य चौरज्वरः । चौरसंतापोवा । रोगकर्तृकं चौरसबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥ आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ॥ आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषानाथनम् । आशिषीति किम् । माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याच्ञेत्यर्थः ॥ जास्मिन्प्रहणननाटकाथपिषां हिंसायाम् । २ । ३ । ५६ ॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननम् । प्रहणनं वा । नट अवस्यन्दने चुगदिः । चौरस्यो-ज्जाटनम् । चौरस्य काथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । श्वन क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहृणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ॥ दिवस्त्नदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥ द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मण दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥ विभाषोपमर्गे । २ । ३ । ५९ ॥ पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥ प्रत्ययबुद्धौ विषोदेवतासंप्रदाने । २ । ३ । ६१ ॥ देवतासंप्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रत्यययोः कर्मणोहविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् । अग्नये ह्यग्नयः हविषोवपाया मेदसः प्रेष्यअनुब्रूहि वा ॥ कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ॥ कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽङ्गाभोजनम् । द्विरहोभोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् ॥ कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥ कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥ गुणकर्मणि वेष्यते * ॥ नेताऽश्वस्य सुभ्रं सुभ्रस्य वा । कृति किम् । तद्धितं माभूत् । कृतपूर्वकटम् ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्रयोंगवां दाहोऽङ्गोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकारयोर्नायं नियमः * ॥ भेदिकाविभित्ता वा रुद्रस्य जगतः ॥ शेषे विभाषा * ॥ स्त्रीप्रत्ययइत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हेरेर्हृणिवा वा । केचिद्विशेषं विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥ क्तस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकेति पवादः । मतोबुद्धः पूजितोवा ॥ अधिकरणवाचिनश्च । २ । ६८ ॥

पट्टी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाग्वलर्थ-
 तृनाम् । २ । ३ । ६९ ॥ पपां प्रयोगे पट्टी न स्यात् । लादेशः । कुर्वन् कुर्वाणो
 वा सृष्टि हरिः । उः । हरि दिदृशुः । अलंकरिण्युर्वा । उक् । दैत्यान् घातकोहरिः ॥
 कमेरनिषेधः * ॥ लक्ष्म्याः कामकोहरिः । अव्ययम् । जगत सृष्ट्वा । सुख कर्तुम् ।
 निष्ठा । विष्णुना हतदैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थाः । ईषत्करः प्रपञ्चो
 हरिणा । तृप्तिरिति प्रत्याहारः शत्रुशानचाविनि तृशब्दादारभ्यातृनोनवारात् । शानन् ।
 सोम पवमानः । चानश् । आत्मनं मण्डयमानः । शत्रु वेदमधीयन् । तृन् । कर्तो
 लोकात् ॥ द्विषः शत्रुर्वा * ॥ मुरस्य मुरं वा द्विषन् । सर्वोऽयं कारकपृष्ठथाः प्रति-
 षेधः । शेषे पट्टी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥ अकेनोर्भवि-
 व्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० ॥ भविष्यत्कस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे
 पट्टी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । ब्रजंगामी । शतंदायी ॥ कृत्यानां कर्तरि
 वा । २ । ३ । ७१ ॥ पट्टी वा स्यात् । मया मम वा मेव्योहरिः । कर्तरीति कि-
 म् । गेयोमाणवकः साम्नाम् । मव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र यो-
 गोविभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्ताविर्ते नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्यावज्र गा-
 वः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा उक्तोऽर्थः ॥ तुल्यर्थगतुलोपमाभ्यां तृतीया-
 ऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ७२ ॥ तुल्यार्थयोगे तृतीया वा स्यात्पक्षे पट्टी । तुल्यः
 सहशः समोवा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्ण-
 स्य नास्ति ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । २ । ३ ।
 ७३ ॥ एतदर्थयोगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे पट्टी । आशिषि । आयुष्य चिरंजीवितं कृ-
 णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एव मद्रं मद्रं कुशल निरामय सुख श अर्थः प्रयोजनं
 हित पथ्य वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थ-
 ग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्त्यतरोन पठनीयः ॥ आधारोऽधिकरणम् । १ ।
 ४ । ४५ ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियायाभाधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥
 समस्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥ अविकरणे समसी स्यात् । चकाराद्वान्ति-
 कार्थेभ्यः । औपमेयिकोवैपयिकांऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्या
 पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरं अन्तिके वा ॥ दूरान्तिका
 र्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ कर्मोन्विपयस्य कर्म-
 ण्युपसंख्यानम् * ॥ अधीनी व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्म-
 रीनिः ॥ साध्यः प्रयोगे च * ॥ साधुः कृष्णोमातरि । असाधुर्मातुले ॥ निमित्ता
 र्कर्मयोगे * ॥ निमित्तं फलम् । योगः संयोगः समवायात्मकः ॥ चर्मणि द्वीपिनं

हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जगम् । केशेषु चमरीं हन्ति मीम्रि पुष्कलकोहतः ॥ १ ॥ हेनौ
 तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थम् । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलकोगन्धमृगः । योगविशेषे
 किम् । वेतेनेन धान्यं लुनाति ॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥
 यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानास्तु गतः ॥ अर्हा
 णां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च * ॥ सत्सु तत्सु अमन्तआसते ।
 असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु अमन्तस्तरन्ति । अमत्सु तत्सु स-
 न्तस्तिष्ठन्ति ॥ षष्ठी चानादरे ॥ २ । ३ । ३८ ॥ अनादशधिके भावलक्षणे ष-
 ष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतोवा प्रात्राजीत । रुदन्तं पुत्रादिकमनाहृत्य सन्यस्तवा-
 नित्यर्थः ॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ २ । ३ ।
 ३९ ॥ णैः सप्तमियोगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं रचन-
 म् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गाण्वानुभवितु ज्ञानइत्यर्थः ॥
 आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ २ । ३ । ४० ॥ आभ्यां योगे षष्ठीसप्त-
 म्यौ स्तस्तादर्थ्येऽर्थः । आयुक्तोव्यापारितः । आयुक्तः कुशलोवा हरिपूजने हरिपूजनस्य
 वा । आसेवायां किम् । आयुक्तोगौः शकटे । ईषयुक्तइत्यर्थः ॥ यतश्च निर्धारणम्
 । २ । ३ । ४१ ॥ जातिगुणक्रियामंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारण-
 यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गया गोषु वा कणा बह-
 क्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन शीघ्रः । छात्राणा छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥
 पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥ विभागोविभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेदण्य-
 तत्र पञ्चमी स्यात् । मायुगः पाटलिपुत्रकेभ्यआढ्यतगः ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चा-
 यां सप्तम्यप्रतेः ॥ २ । ३ । ४३ ॥ आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न न प्रतेः
 प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणोवा । अर्चायां किम् । निपुणोराज्ञाभूयः । इह नच
 कथने तात्पर्यम् । अप्रत्यादिमिरिति वक्तव्यम् * ॥ साधुनिपुणोवा मातरं प्रनियं-
 नु वा ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २ । ३ । ४४ ॥ आभ्यां योगे तृती-
 या स्यात्सात्सप्तमी । प्रसितउत्सुकोवा हरिणा हरौ वा ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ २ । ३ ।
 ४५ ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे योलुपंजया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानान्तृतीया
 सप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । मूलेनावहयेदेवी श्रवणेन विमर्जयेत् । मूले श्रवणं इति वा ।
 लुपि किम् । पुण्ये शनिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २ । ३ । ५ ॥ श-
 किद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अथ भुक्त्वाऽयं ब्रह्मे ब्रह्माद्रा भोक्ता ।
 कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्रा लक्ष्योऽधिक्येन कर्तृकर्मशक्त्या-
 र्म्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्ण्येते । अधिकमिति नमः
 दधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिकोहरिः ॥ अधिरीश्वर ।

। ४ । ९७ ॥ स्वस्वामिसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयमंज्ञः स्यात् ॥ यस्मादधिकं यस्य
चेत्स्वरवचनं तत्र सप्तमी । २ । ३ । ९ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्या
त् । उपपदार्थे हरेर्गुणाः । पदार्थादधिकादित्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण स-
प्तमी । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना ।
अषडक्षेत्यादिना खः ॥ विभाषा कृत्रि । १ । ४ । ९८ ॥ अधिः करोतौ प्राक्सं-
ज्ञाया स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यतइत्यर्थः । इह विनियो-
क्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातान् ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥ पदसंबन्धी योगविधिः सममर्थीभिनो
योग्यः ॥ प्राक्कडारात्समासः । २ । १ । ३ ॥ कडाराः कर्मधारयइत्यतः प्राक्
समासइत्यधिक्रियते ॥ सह सुपा । २ । १ । ४ ॥ संहति योगोविभज्यते । सु-
बन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टमिद्वयत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽय
समासः सच छन्दस्येव । पर्यभूतत्वं । अनुव्यचलत्वं ॥ सुपा । २ । १ । ४ ॥ सु
सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥ सुपोधातुप्रातिपदिकयोः
। २ । ४ । ७ ॥ एतयोरवयवस्य सुपोलुक् स्यात् । भूतपूर्वं चरति निदेशाद्भूतश-
ब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्व भूतोभूतपूर्वः ॥ इवेन सह समासोविभक्त्यलोपश्च ॥ जीमू-
तस्य ॥ अत्र्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ अत्र्ययं विभक्तिस-
मीपसमृद्धिर्बृहच्चार्थाभावात्त्ययामसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चात्प्रातुप-
वर्त्यगौपयस्यादृश्यसंपत्तिस्माकल्यान्तवचनेऽपु । २ । १ । ६ ॥ अत्र्ययमिति
योगोविभज्यते । अत्र्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽत्र्ययीभावः ॥ प्रथमानिर्दिष्टं
समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ ॥ समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमंज्ञं
स्यात् । उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥ समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् ॥ ए-
कविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥ विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपस-
र्जनमंज्ञं स्यात् ननु तस्य पूर्वनिपातः ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ॥
उपसर्जनं योगोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अत्र्य-
यीभावात्प्रत्ययस्य ॥ नात्र्ययीभावादतोऽम् त्वपश्चस्याः । २ । ४ । ८३ ॥
अदन्तादत्र्ययीभावात्सुपोऽन्तं लुक् तस्य पञ्चमी पिना अमादेशश्च स्यात् । दिशार्थोऽर्थे
अपदिशम् । ऋषेऽत्र्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्रिययामित्यमरः ॥ तृतीयासप्त-
म्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥ अदन्तादत्र्ययीभावत्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्या
त् । अपदिशम् । शन । अपदिशम् । अपदिशं । बहुलमग्रणात्सुमद्रमन्मत्तगङ्ग
प्रादौ सप्तम्यानित्यमम्भावः । विभक्त्यादेर्यमर्थः । विभक्त्यर्थः । यं यमानमन्त्य-

यं सुवन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ नात्र । हरो इत्यभिहरि । सम
 म्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि डि अवि इत्यलौकिकं विप्रहवाक्यम् । अत्र निपाते-
 नाभिहितेऽयधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी ॥ **अव्ययीभावश्च । १ । ४ । १८ ॥**
 अयं नपुंसक स्यात् । ह्रस्वोनपुंसके प्रातिपदिकस्य । गोपायतीति गाः पवीति वा गोपाः
 तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा
 लङ्काम्, आगद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः । अभितः परितः । अन्यागादिति द्वितीया
 पञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां न्यूद्धिर्दुर्वचनम् । वि-
 गता ऋद्विवृद्धिः । मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो
 ध्वंसः । निद्रा सप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशइतिहरि । विष्णोः
 पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात्समेतं ध्वंसने चेति भा-
 ष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्तापदार्थानतिवृत्तिमाहृश्यानि यथार्थोः । अनुरूपम् । रूपम्
 योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्तायां कर्मप्रवचनीयमजाविधा
 नसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरे
 सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण सा
 युगपदिति विग्रहे ॥ **अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ॥** सहस्य सः स्याद
 व्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाहम् । सद्दशः सख्या समन्ति । यथा
 र्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राण
 संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः
 तृणमप्यपरिलज्ज्य सतृणमस्ति । साकल्येनेत्यर्थः । नत्वत्र तृणभक्षणं तावयम्
 अन्ते । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥ **यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ॥** असादृश्ये पठ
 यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हररूपमानत्वं यथाशब्दार्थात्
 यति । तेन सादृश्य इति वा यथार्थइति वा प्राप्तं निरिध्यते ॥ **यावद्वचधारणे । २ । १ । ८ ॥**
 यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामायावच्छ्लोकम् ॥ **सुप् प्रतिना मात्रार्थे । २ । १ । ९ ॥**
 शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं वृक्षं प्रति विधातव्यं
 विशुत् ॥ **अक्षशलाकासंख्याः परिणा । २ । १ । १० ॥** श्वव्यवहारं पराज
 य एवायं समासः । अक्षेण विपरीत वृत्त अक्षपति । शलाकापति । एकपति ॥ **वि
 भाषा । २ । १ । ११ ॥** अधिकारोऽयम् । पतत्सामर्थ्यादेव प्रार्थानाना नित्यसमास-
 त्वम् । सुप् सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकान् ॥
अपपरिवहिरश्चवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ॥ अपविष्णु सिंहाः । अपवि-
 ष्णोः । परिविष्णु । परिविष्णोः । बहिर्वचनम् । बहिर्वचनम् । प्रा नान् ॥
आद्वार्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ॥ पतयोरङ् पञ्चम्यन्तम् ना सम

सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आमुक्तेः । आबाल हरिभक्तिः । आबालेभ्यः ॥
 लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । २ । १ । १४ ॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्र-
 ती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्नि-
 प्रति ॥ अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ॥ यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभू-
 तेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गतइत्यर्थः ॥
 यस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥ यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेना-
 नुः समस्यते । अनुगङ्गं वागणसी । गङ्गायाऽनु । गङ्गादैर्घ्यमदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्य-
 र्थः ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥ पतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गा-
 वोयस्मिन्काले सतिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः । पुंवद्भावविग्रहः
 समासान्तश्च निपात्यते ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥ पारमध्यश-
 द्बौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । पदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः ।
 पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्यगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि ।
 गङ्गायाः पारात् । गङ्गायामध्यात् ॥ संख्या वंद्येन । २ । १ । १९ ॥ वंशोद्दि-
 श्वा विश्वया जन्मना च । तत्र भवोवश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ
 मुनी वंशौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विश्वा तद्गतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि
 व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ॥ नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥ नदीभिः सह
 संख्या प्राग्वत् ॥ समाहारे चायमिष्यते * ॥ सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥ अन्यपदार्थे
 च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्य
 समस्यते संज्ञायाम् ॥ विभाषाभिर्कारोऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उ-
 न्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ॥ समासान्ताः । ५ । ४ । ६८ ॥ इत्यविकृत्य ॥
 अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥ शरदादिभ्यष्टन् स्यात्समा-
 सान्तोऽव्ययीभावः । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश । अन-
 स । मनस । उपानह । दिव । हिमवत् । अननुह । दिश । हश । विश । चेतस ।
 चतुर । व्यद । तद् । यद् । नित्यत् । जरायाज्जरम् च । उपज्जरम् । प्रतिपरस्मन्नुच्यो-
 ऽक्षः । गम्येति च । प्रत्यक्षम् । अक्षः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यात्-
 व्ययीभावः । परोक्षे लिटिति निपातनात्परस्म्यौकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रिये-

१ तिष्ठद्गु, तद्वद्गु, भाषाणां भा, रात्रिभ्यम्, पदेष्टव्यम्, लज्जयवम्, लज्जमानयवम्, पतयाम्, पुरातनयवम्, सहजयवम्, सदित्यभाषणायाम्, सप्तनयवम्, सदित्यभाषणायाम्, गममभि, समपदानि, गृह्यम्, विपमम्, दृपमम्, निपमम्, अपमम्, भाषाणां भाषणम्, पापयवम्, गम्यममम्, प्राक्षम्, प्रयवम्, प्रममम्, प्रदीक्षणम्, गपति, भय-
 प्रति, इति निष्ठम् ॥ २ शरदः, विपाश, अनस, मनस, उपानह, अननुह, दिश, हिमवत्, चेतस, चतुर, व्यद, तद्, यद्, नित्यत्, जरायाज्जरम् च, उपज्जरम्, प्रतिपरस्मन्नुच्यो-
 ऽक्षः, गम्येति च, प्रत्यक्षम्, अक्षः, परोक्षमिति विग्रहे, समासान्तविधानसामर्थ्यात्-
 व्ययीभावः, परोक्षे लिटिति निपातनात्परस्म्यौकारादेशः, परोक्षम्, परोक्षा क्रिये-

त्यादि तु अर्शआशचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥ अनश्च । ५ । ४ । १०८ ॥ अन्न-
न्तादव्ययीभावादृच स्यात् ॥ नस्तद्धिते । ५ । ४ । १४४ ॥ नान्तस्य भस्य टेनो-
पः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ ।
१०९ ॥ अन्नन्तं यत्कीदृशं तदन्तादव्ययीभावादृच वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्म ॥
नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० ॥ वा टच् स्यात् । उपनद-
म् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपप्राज्ञायणम् । उपप्राज्ञायणि ॥
ज्ञयः । ५ । ४ । ११२ ॥ ज्ञयन्तादव्ययीभावादृच्वा । उपसमिधम् । उपसमिध ॥
गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११३ ॥ गिर्यन्तादव्ययीभावादृच वा स्यात् । सेनकप्र-
हणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥ अधिकारांऽय । प्राग्वद्ब्रीहः ॥ द्विगुश्च । २ । १ ।
२३ ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । सम्ख्यापूर्वोद्विगुश्चेति
पठित्वा चकारश्लेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वान् । समासान्तः प्रयोजनम् ।
पञ्चराजम् ॥ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ ।
२४ ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते सतत्पुरुषः । कृष्णं
श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतोदुःखातीतः ॥ गम्यादीनामुपसंख्यानम् * ॥ ग्राम
गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ॥ स्वयं सेन । २ । १ । २५ ॥ द्विती-
येति न सम्बध्यतेऽयोग्यत्वान् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः ॥ स्वदा क्षेपे । २ ।
१ । २६ ॥ खट्वाप्रकृतिक द्वितीयान्तं कान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् ।
खट्वाखण्डोजात्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥ मामि २ ।
१ । २७ ॥ सामिकृतम् ॥ कालाः । २ । १ । २८ ॥ कतेत्येव । अनत्यन्तसयोगार्थं
वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमात्रवचनित्यर्थः ॥ अत्यन्त-
संयोगे च । २ । १ । २९ ॥ कालइत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहुर्न सुखं मुहु-
र्तसुखम् ॥ तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥ तत्कृतेति लुप्त-
तृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् ।
शङ्कुल्या खण्डः । शङ्कुलाखण्डः । धान्येनाथोधान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्षणा
काणः ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रइलक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ॥
तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे । मासानं कार्या-
पणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारइलक्षणः ।
मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गमसन्ध्यादि चानुपसर्गग्रहणम् ।
गुडसंमिश्राधानाः ॥ अवरस्योपसंख्यानम् * ॥ मासेनावरोमासवरः ॥

कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥ कर्तरि कर्णे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् ।
 हरिणा त्रातोहरित्रातः । नखैर्भिन्नोनखभिन्नः ॥ कृद्व्रह्णे गविकारकपूर्वस्यापि ग्रह-
 णम् * ॥ नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया ।
 बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता किम् ।
 काष्ठैः पचतितराम् ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥ स्तुतिनिन्दाफलक-
 मर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि कर्णे च तृतीया कृत्यैः प्राग्वत् । वातच्छेद्यं
 तृणम् । काकपेया नदी ॥ अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥ संस्कारकद्रव्यवा-
 चकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनोदध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वाग
 सामर्थ्यम् ॥ मध्येण मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ॥ गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्र-
 णक्रियाद्वाग सामर्थ्यम् ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥
 चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थोदिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभा-
 न एव । बलिरभितग्रहणाज्जापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्व-
 ग्रामादयस्तु पट्टीसमाप्ताः ॥ अर्थेन नित्यसमाप्तोविशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् * ॥
 द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवायूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् ।
 गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥ पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ॥ चोराद्वयं चोरभयम् ॥ भय-
 भीतभीभिरिति वाच्यम् * ॥ वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः ॥ अपेतापोढमुक्तप-
 तिनापत्रस्तैरल्पशः । २ । १ । ३८ ॥ एतैः महाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते सतत्पुरुषः ।
 सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तर्ङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् ।
 प्रासादापतितः ॥ स्तोकास्तिकदृगार्थकृच्छ्राणि केन । २ । १ । ३९ ॥
 स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दृगादागतः । वि-
 प्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः श्लोकादिभ्यश्चलुक् ॥ पट्टी । २ । २ ।
 ८ ॥ राज्ञः पुरुषोराजपुरुषः ॥ राजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥ णभिः पण्य-
 न्तं समस्यते । तत्रकाभ्यां कर्तृगत्वस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । श्रावणयाजकः । देवपूजकः ॥
 गुणाक्षरेण तर्ङ्गोपश्रेति वक्तव्यम् * ॥ तर्ङ्गन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्वरप्रत्यय-
 लोपश्च । न निर्धारणइति पृणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः ।
 सर्वश्वेतः । सर्वेषा महचरः । सर्वमहान् ॥ कृद्योगा पट्टी समस्यतइति वाच्यम् * ॥
 इध्मस्य ब्रश्चनः इध्मब्रश्चनः ॥ न निर्धारणे । २ । २ । १० ॥ निर्धारणे या पट्टी
 सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ प्रतिपदविधाना पट्टी न समस्यतइति वा-
 च्यम् * सर्पिकज्ञानम् ॥ पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकर-

णेन । २ । २ । ११ ॥ पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः । गुणे । काकस्य काष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्तादिति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनिलोऽयं गुणेन निषेधः । तदशिष्यं सज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु म्यादेव । स्वरे विशेषः । सन् । द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणो वा । किकरइत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विव बहुलग्रहणान्न । गोर्वेनोरित्यादिषु पोढायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते ॥ **केन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ॥** मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितोयः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतोबुद्धः पूजितोवा । राजपूजितइत्यादौ तु भूते कान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ॥ **अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ॥** केन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥ **कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥** उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्योगवां दोहोऽगोपेन ॥ **तृजकाभ्यां कर्तरि । २ । २ । १५ ॥** कर्त्रर्थेतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुर्बुधुवनविधातुश्च कलहइति । शेषषष्ठ्या समासइति कैयटः ॥ **कर्तरि च । २ । २ । १६ ॥** कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुर्गमिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्याअभावात् ॥ **नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥** एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । सज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकाया तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १८ ॥** अवयविना सह पूर्वोदयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी षष्ठीसमासापवादः पूर्व कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः ॥ एकदेशिना किम् । पूर्व नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वदृष्टान्नाणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वहैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् तेन मध्यरात्रः उपारताः पश्चिमरात्रगोचराइत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ **अर्धं न पुं । २ । २ । २॥** समांशवाच्यर्धशब्दोनित्यं क्लीबे सप्राग्वत् । एकविभक्तावषट् । त्वचनम् * ॥

शिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चद्वी इत्यादि सिद्धयति । अर्धं
पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । क्लीबे किम् । प्रामार्थः । द्वयैक्येण । अर्धं पिप्पलीनाम् ॥
द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥ एवान्येकदेशिना
सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षायाद्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया
भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे पट्टीस-
मासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥ **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥** पक्षे द्वितीया-
तेति समासः । प्राप्तोजीविका प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जी-
विकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविका
प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ॥ **कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥**
परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासोजातस्य यस्य स मास-
जातः । ब्रह्मजातः । द्वयोरहोः समाहारोब्रह्मः । ब्रह्मोजातस्येति विग्रहे ॥ उत्तरपदेन
परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसम्भानम् * ॥ द्वे अहनी जातस्य यमा
सब्रह्मजातः । अहोऽह इति वक्ष्यमाणोऽह्लादेशः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहारइति
निषेधः ॥ **सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥** सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा ।
अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति खः । ईश्वरार्थी
नः ॥ **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । २ । १ । ४१ ॥** एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सा-
काशसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥ **ध्वाङ्ग्रेण क्षेपे । २ ।**
१ । ४२ ॥ ध्वाङ्गवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थं न्वाङ्गस्य
तीर्थध्वाङ्गः । तीर्थकाकइत्यर्थः ॥ **कृत्यैर्ऋणे । २ । १ । ४३ ॥** सप्तम्यन्तं कृ-
त्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासे देयमृणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्ष-
णार्थम् । पूर्वाह्णे गेयं साम ॥ **संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ॥** सप्तम्यन्तं
सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमाश्रित्यसमासोऽयम् । अरण्ये ति
लकाः । वने कसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्याइत्युक्त ॥ **क्तानाहोरात्रावयवाः । २ ।**
१ । ४५ ॥ अहोरात्रेऽवयवाः सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वार्द्धकत-
म् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अह्नि दृष्टम् ॥ **तत्र । २ । १ । ४६ ॥**
तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्र मुक्तम् ॥ **क्षेपे । २ । १ । ४७ ॥**
सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतमे न कुलस्थितं तण्णत् ॥ **पात्रेसमि-**

१ शौण्ड, घृत्, कितव, व्याउ, प्रवीण, सर्वात, अन्तर, आधि, पत्र, पति त, इक्षु, नप, । एण्य ।
इति शौण्डादिः ।

२ पात्रेसमिता, पात्रेसमिता, उदुम्बरकृमि, कपकच्छप, अयस्क इत्य, उदुम्बरमशक, । एण्य-
कुम्भमण्डक, उदुम्बरकृमि, नगरकाक, । एण्यमशक, । एण्यमशक, । एण्यमशक, ।
मेहेन्दर्वा मेहेविजिता, मेहेन्द्राड, मेहेन्द्रा मेहेन्द्रा, मेहेन्द्र, मेहेन्द्र, मन्त्रम । एण्यमशक, ।
१०

तादयश्च । २ । १ । ४८ ॥ एते निपालन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव संगताः नतु कार्ये । गेहेश्वरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे षट्कतया प्रवेशोन । परमाः पात्रेसमिताः । पूर्वकालैकसर्व-
 जरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ४९ ॥ विशेषणं वि-
 शेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति निय-
 मबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलितः स्नातानुलितः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः ।
 जरत्रैयायिकाः । पुगणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥ दिक्संख्ये
 संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ॥ समानाधिकरणेनेत्यापादपरिमितेरेविकारः । संज्ञा-
 यामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वपुकांशमी । सप्रर्पयः । नेह । उत्तगावृक्षाः । पञ्च
 ब्राह्मणाः ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥ तद्धितार्थं विषये
 उत्तरपदे च परतः समाहारे च वान्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौ-
 र्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ब्रूति ब्रुः ॥ सर्वनाम्नोद्दिष्टिमात्रे पुंव-
 द्भावः * ॥ आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे
 उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकारउदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु
 समाहारोनास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे । पण्णां मातृणामपत्यं पाप्मानुरः ।
 पञ्च गावोधनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीह्याववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ द्वन्द्वतत्पुरु-
 षयोर्त्तरपदे नित्यसमासवचनम् * ॥ गोरत्तद्धितलुकि । ५ । ४ । ९२ ॥ गोन्ता-
 तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तोन तद्धितलुकि । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवधनः ॥
 संख्यापूर्वोद्दिष्टः । २ । १ । ५२ ॥ तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वोद्दिष्टः स्यात् ॥
 द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥ द्विग्वर्थः समाहारएकवत्स्यात् । सनपुंसकमि-
 ति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ॥ कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥ कुत्स्यमा-
 नानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसृचिः । मीमांसकदुर्दुरुद्धः ॥ पापाणके
 कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ॥ पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । आणककुलालः ॥
 उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥ घनइव श्यामोयमश्यामः ।
 इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते ।
 पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ ।
 ५६ ॥ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्व-

गोष्ठेश्वर, गोष्ठेविजिती, गोष्ठेक्षेत्री, गोष्ठेपटु, गोष्ठेपाण्डित, गोष्ठेप्रगल्भ, कर्णतिरिगिरी, कर्णनुकचुरा ।
 इति पात्रेसमितादिराकृतिगणः ।

१ व्याघ्र, सिंह, कृक्ष, कृषभ, चन्दन, वृक्ष, वृष, वराह, हस्तिन्, श, कितव । इति व्याघ्रादिराकृतिगणः । तेन घनश्याम, नृसोम, मुखपद्म, पुण्डरीक, पल-
 पार्थिवचन्द्र इत्यादि सिद्धम् । मलम्, फरफिसल

निपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृनोमः । व्याघ्रादिगकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे
किम् । पुरुषोव्याघ्रश्च शृङ्गः ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ ।
५७ ॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहु-
लग्रहणात्कचित्रिलम् । कृष्णसर्पः । कचित्र । गमोजामदम्पः ॥ पूर्वोपग्रथ-
मचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । २ । १ । ५८ ॥ पूर्वनिपालनिय-
मार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ अपरस्यार्थं पश्चादध्यापकः । ॥
अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्थः । कथमेकवीरइति । पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादेनेन समामे
वीरैकइति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ ।
१ । ५९ ॥ श्रेण्यादिषु ल्यर्थवचनं कर्तव्यम् * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कताः श्रेणी-
कृताः ॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्च । २ । १ । ६० ॥ नञ्विशिष्टेन कान्तेना
नञ् कान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ शाकपार्थिव्यादीनां सिद्धये
उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् * ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवप्राधान्यः ॥
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २ । १ । ६१ ॥ सद्गैयः । वक्ष्यमा-
णेन महत्तमाकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टगौः । पद्मादुद्धृत-
इत्यर्थः ॥ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ॥ गोवृन्दारकः ।
व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥ कतरकतमौ जाति-
परिग्रहे । २ । १ । ६३ ॥ कतरकठः । कतमकलापः । गोवं च चरणैः सहैति
जातित्वम् ॥ किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ॥ कुस्मितां गजां किं गजा । गेन रश्मिनि ।
पोदायुवतिस्तोककतिपयगृप्तिधेनुवशावेहहृत्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रिया-
ध्यापकधूर्तैर्जातिः । २ । १ । ६५ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म-
धारयः । १ । २ । ४२ ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदर्शयेषु । ६ । ३ । ४२ ॥
कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतोभाषितपम्कात्परकृद्भाषायास्मिन्भाषितं पूर्वम्
वत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानर्मी । कण्ठननुदर्शः । गता-
प्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिपिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रययते । पानकस्त्री ।

१ श्रेणी, एक, एग, गकृन्द्, राशि, निषय, निचय, निधन, पर, दन्, र्, मण्ड, म, प्राण, वदान्य, अध्यापक, अधिकपक, प्राधान्य, क्षत्रिय, प, पाण्डित, कुश, नम, विपुल, कण्ठ । इति श्रेण्यादिः ।

२ कृत, मित, भुत, गत, उक्त, समागत, समायात, समाख्यात, समर्थात, भाषार्थात, समागत, अवकल्पित, उपकृत, उपाकृत । इति कृतादिगकृतिगणः । तेन ग, कर्तृत्वं दर्शय, र, कर्ता, । । । । उदित । एते श्रेयाः ॥

३ शाकपार्थिव, कुल, न, भजानैः रश्मि । भाकृतिगणोऽयम् । तेषां कृताप्राप्त, नन्तानन्त, विधीयते, गतप्रत्यागत, तानयात, कयाकयित, पुटापट्टिता, फटाफटितान् मन्तव्यमन्तरा । इति श्रेयाः ।

दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सौम्रभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एव पाचकजातीया ।
 पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्रीपुंमलक्षणा । इभयुवतिः । अभिस्रोतः ।
 उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्पसृता गोगृष्टिः । धेनुः नवप्रसूतिका गोधेनुः । व
 शा वन्ध्या गोवशा । वेहत् गर्भघातिनी गोवेहत् । वष्कयणी तरुणवत्सा गोवष्क-
 यणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठभूर्तः ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ २
 । १ । ६६ ॥ एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमर्चचिका । गोप्रकाण्डम् ।
 गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयोऽनियतलिङ्गान्तु विशेष्य
 निन्नाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका ॥ युवा खलतिपलितवलिनजरती-
 भिः । २ । १ । ६७ ॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिश-
 ब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती ।
 युवत्यामेव जरतीधर्मोपालम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यात् ॥ कृत्यतुल्याख्या
 अजात्या । २ । १ । ६८ ॥ भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सद्गश्वेतः । अजाला
 किम् । भोज्यओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ॥ वर्णोवर्णेन २ ।
 १ । ६९ ॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ॥ कडाराः कर्मधारये
 । २ । २ । ३८ ॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वप्रयोज्याः । कडारजैमिनिः ।
 जैमिनिकडारः ॥ कुमारः श्रमणादिभिः । २ । १ । ७० ॥ कुमारी श्रमणा कु-
 मारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गवि-
 शिष्टपरिभाषायाएतदेव ज्ञापकं बोध्यम् ॥ चतुष्पादोगर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥
 चतुष्पाज्जातिवाचिनोगर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् ॥ गोगर्भिणी* ॥ मयूरव्यंसकादयश्च

१ मतल्लिका मर्चचिका प्रकाण्डमुदतल्लजो । प्रशस्तवाचकान्यमूर्त्नित्यमर ।

२ कडार, गडुल, खा, खाड, काण, कुण्ड, खलति, गौर, रक्ष, मिथुन, पित्र, पित्रल, तनु, जठर,
 बधिर, मठर, कुत्र, बर्बर । इति कडारादि । कचिचु । ना, काक, अन्न, शुक, शगल, प्रकृति, प्राय, गौव,
 सम, विपम, द्विद्रोण, पञ्चक, साहस्र, प्रति, परि, अनु । एतेऽपि दृश्यन्ते ।

३ श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दार्सा, बन्धनी, अन्यापक, अभिरूपक, पण्डित,
 पट, मृदु, कुशल, चपल, निपुण । इति श्रमणादि ।

४ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ ५ । नेह । रवस्तिमती गर्भिणी ।

५ मयूरव्यंसक, छात्रव्यंसक, कम्बोजमुण्ड, यवनमुण्ड, । छन्दमि । हस्तेष्ट्या, पाद्रेष्ट्या, लाङ्गलेष्ट्या,
 पुनर्दोष, एहीडादयोऽन्यपदार्थे, एहीडम्, एहिपचम्, एहिवाणिजा, क्रिया, अपेक्षिवाणिजा, प्रेक्षिवा-
 णिजा, एहिस्वागता, अपेक्षिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेक्षिद्वितीया, प्रेक्षिद्वितीया, एहिक्कटा, अपेक्षिक्कटा, प्रेक्षि-
 कटा, आहरकरटा, प्रेक्षिकरटा, प्रेक्षिकर्दमा, प्रेक्षिकर्दमा, विधमचडा, उद्धमचडा, आहरचैला, आहरव-
 निता, आहरवसना, कृन्तविचक्षणा, उद्धरोत्सुजा, उद्धरावसुजा, उद्धमविधमा, उत्पचक्षिमा, उत्पतनिपता,
 उच्चावचम्, उच्चनीचम्, आचोपचम्, आचपराचम्, निश्चप्रचम्, अकिंचन, प्राकालकः, पीत्यस्थि-
 रक, भुक्त्वासुहित, प्रोध्यपापीयान्, उत्पत्यपाकला, निपत्यरोहिणी, निपत्य, अपेक्षिप्रवसा,
 विवसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया, जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तार चाभिदधाति, जहजोडः, जा

॥ २ । १ । ७२ ॥ एते निपालयन्ते । मयूरोव्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको भूतः । उदक्काऽना-
क्च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्च-
नः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्रीतपिबतेत्येवं मततं यत्राभिधीयते सा
अश्रीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ॥ एहीटादयोऽन्यपदार्थे ॥ * ॥ एहीट
इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रि-
यायां सा उद्गरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्हिम पाठः ॥ जहि कर्मणा बह-
लमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति * ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते अभीक्ष्ण्ये
गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयतइत्यर्थः ॥ जहिजोष्टः । जहिन्मन्त्रः ॥ नास्मि कुतो
भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ॥ ईपदकृता
॥ २ । २ । ७ ॥ ईषत्पिङ्गलः ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् * ॥ ईषद्गुणम् ॥ नथ
॥ २ । २ । ६ ॥ नब् सुपा सह समस्यते ॥ नलोपोनजः । ६ । ३ । ७३ ॥
नवोनस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥ तस्मान्ब्रुडचि । ६ । ३ ।
७४ ॥ लुप्तकाराग्नवत्तरपदस्याजार्दनुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावेऽन्यर्था-
भावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलव्यसंदेहाः प्रयोजनमिति अवृत्तायामसंज्ञितमिति
च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविविधादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥ नञोनलो-
पस्तिङि क्षेपे * ॥ अपचसि त्वं जालम् ॥ नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सप्तसुपेनि समा-
सः ॥ नभ्राणनपान्नवेदानामत्यानमुचिनकुलनग्वनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकं
षु प्रकृत्या । ६ । ३ । ७५ ॥ पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुत्रन्तः । न शय्याअनय्या
न असत्यानासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न श्वमस्य नश्वम्
न स्त्री न पुमान् नपुंसकं । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । दा-
यतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेष्टः । न भक्तमभिमन्त्रि-
नाकः ॥ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७ ॥ नगइत्यत्र नच प्रकृत्या रा ।
नगाः अगाः पर्वताः । अप्राणिर्निति किम् । अगोवृषलः जतिन । नित्यं द्वाभ्यामा-
निलभिलनुवर्तमाने ॥ कुगतिप्रादर्यः । २ । २ । १८ ॥ एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते ।
कुस्मितः पुरुषः कपुरुषः । गतिश्चेत्यनुवर्तमाने ॥ ऊर्ग्यादिचिच्चिडाचश्च । १ । १ ।

[illegible][illegible]

४।६१॥ एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । उर्रीकृत्य । शुद्धीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् * ॥ कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य ॥ अनुकरणं चानितिपरम् । १।४।६२॥ खादकृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरखीवत् ॥ आदरानादरयोः सदसती । १।४।६३॥ सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥ भूषणेऽलम् । १।४।६४॥ अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृत्यविषया ॥ अन्तरपरिग्रहे । १।४।६५॥ अन्तर्हृत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हृत्वा गतः । हतं परिगृह्य गतइत्यर्थः ॥ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते । १।४।६६॥ कणेहृत्य पयः पिवति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सममीप्रतिरूपकोनिपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ॥ पुरोऽव्ययम् । १।४।६७॥ पुरस्कृत्य ॥ अस्तं च । १।४।६८॥ अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्त्वंगत्य ॥ अच्छ गत्यर्थवदेपु । १।४।६९॥ अव्ययमित्येव । अच्छगत्वा । अच्छोय । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥ अदोऽनुपदेशे । १।४।७०॥ अदःकृत्य । अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदःकृत्वा ॥ तिरोऽन्तर्धौ । १।४।७१॥ तिरोमृग्य ॥ विभाषा कृत्रि । १।४।७२॥ तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा ॥ उपाजेऽन्वाजे । १।४।७३॥ एतौ कृत्रि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च । १।४।७४॥ कृत्रि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ ऋयर्थेति वान्यम् * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनान् ॥ अनत्याधानउरगमिमनसी । १।४।७५॥ उरसिकृत्य । उरसिकृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनगिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चिन्तेत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणि शोते ॥ मध्ये पदे निवचने च । १।४।७६॥ एते कृत्रि वा गतिसंज्ञाः स्युर्गत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचनं कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥ नित्यं हस्तं पाणावुपयमने । १।४।७७॥ कृत्रि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ॥ प्राध्वं

ली, सकला, केवासी, वार्दाली, पार्दाली, आलम्बी, आही, तन्धी, ताली, आताली, धूली, अदमसा, वशला, मरुसा, मरुसा, वन्धा । इत्यादि ।

१ साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भ्रष्टा, रोचना, आस्था, अमा, धृष्टा, प्राज्या, प्राजरुहा, रीज्या, वीजरुहा, ससर्पा, अर्थे, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आद्रम्, अ ५ विक्रमने, विहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस्, आविस्, आकृतिगणोऽयम् । अत्र लवणादीनां प ॥ तिस्रक्षामनियोगेन न्तत्वं निपासते ।

बन्धने । १ । ४ । ७८ ॥ प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वे-
त्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा ॥ जीविकोपनिषदावौप-
स्ये । १ । ४ । ७९ ॥ जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उ-
पनिषत्कृत्य । औपस्ये किम् । जीविका कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः ।
अत्र वार्तिकानि ॥ प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमया * ॥ प्रगतआचार्यः प्राचार्यः ॥ अत्याद-
यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया * ॥ अतिक्रान्तोमालामतिमालः ॥ अवादयः कृष्टाद्यर्थे
तृतीयया * ॥ अवकुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ पर्यादयोगलानाद्यर्थे चतुर्थया * ॥
परिगलानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या * ॥ निष्क्रान्तः कौ-
शाम्ब्यानिष्कौशाम्बिः ॥ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः * ॥ वृक्षं प्रति ॥ तत्रापपदं
सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कु-
म्भादि तद्वाचकं पदमुपपदमंजं स्यात्तस्मिन् सत्वेव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ॥
उपपदमतिङ् । २ । २ । १९ ॥ उपपदं सुबन्त समर्थेन नित्य समर्थेन । अति
डन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अम कार अ इत्यलौकिक
प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवाव भूत् । माडि लुडिति सप्तमीनिर्देशान्माडु-
पपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्ततइति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं
पृथक्कृत्वातिङ्ग्रहणं तत्रापकृत्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च गतिकारकोपपदाना
कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुबुल्लत्तेरिति सिद्धम् ॥ व्याघ्री । अभ्रघ्रीणी । कच्छपी ॥
अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥ अमैव तुल्यविधान यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह
समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह । कालसमयवेलासु तुमुन । कालः समयवेला वा भो
कुम् । अमैवेति किम् । अग्रेमोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभावाग्रे प्रथमपूर्वेणिति क्पाणमु-
लौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ ।
२ । २१ ॥ उपपदंशस्मृतीयामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । भूल
केनोपपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपपदंशम् ॥ क्त्वा च । २ । २ । २२ ॥ तृतीयाप्रभृतीन्युप-
दानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उभैःकृत्य । उभैःकृत्वा । अव्ययेन यथाभिप्रेत
ति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अल क्त्वा । खल क्त्वा ॥ तत्पुरुषस्याङ्गुलः
संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ॥ संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समामान्ताऽन-
स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य ऋङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यानिर्गङ्गुलम् ॥ अहःसंव-
कदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४ । ८७ ॥ पञ्चयोगेन स्यात्तत्पुरुषस्याव्ययादेः
अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वा रात्रः । पूर्वे रात्रः पूर्-
रात्रः । संख्यातरात्र पुण्यरात्रः । द्वयोरात्रयोः समाहारोद्विगत्रम् । अनिरात्रयो-
रात्रौ वातिकेपु सर्वत्रादिशब्दः प्रहारे नन प्रभर्ता ।

रात्रिमतिगत्रः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ ५।४।९१ ॥ प्तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यात् ।
 परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः ॥ अहष्टखोरेव ॥ ५।४।९४ ॥ टिलोपः स्यान्ना-
 न्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भूतोब्यहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । तमधीष्टइत्यधिकारे द्वि-
 गोर्वेत्यनुवृत्तौराज्यहःसंवत्सराच्चेति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चेह । मद्राणां
 राज्ञी मद्रराज्ञी ॥ अहोऽहृएतेभ्यः ॥ ५।४।८८ ॥ सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्लादेशः
 स्यात्समासान्ते परे ॥ अहोऽदन्तात् ॥ ८।४।७ ॥ अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याहो-
 ऽह्लादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाहः । पूर्वाहः । संख्याताहः । द्वयोरहोर्भवः । काला-
 ट्ठच् । द्विगोर्लुगनपत्यइति ठबोलुक् । ब्यहः । खियामदन्तत्वाट्टाप् । ब्यह्ला । ब्यहप्रियः ।
 अत्यहः । क्षुभ्रादिषु च ॥ ८।४।३९ ॥ ण्वु ण्वं न स्यात् । दीर्घाह्नी प्राट् ।
 एवं चैतदर्धमहइत्यदन्तानुकरणक्लेशेन कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति णत्ववागणाय
 क्षुभ्रादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकगणान्तेह । परागतमहः पराहः ॥
 न संख्यादेः समाहारे ॥ ५।४।८९ ॥ समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्लादेशो
 न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरहोः समाहारोब्यहः त्रयहः ॥ उत्तमै-
 काभ्यां च ॥ ५।४।९० ॥ आभ्यामह्लादेशेन । उत्तमशब्दोऽन्यार्थः । पुण्यशब्द-
 माह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः
 प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संप्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ॥
 अग्राख्यायामुरसः ॥ ५।४।९३ ॥ टच् स्यात् । अश्वानामुरइव अश्वोरसम् ।
 मुख्योऽश्वइत्यर्थः ॥ अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ५।४।९४ ॥
 टच्स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् । मण्डूकसरस-
 मिति जातिः । महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ॥
 ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः ॥ ५।४।९५ ॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधा-
 रणइत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः सचासौ तक्षा च कौटतक्षः ॥ अतेः
 शुनः ॥ ५।४।९६ ॥ अतिश्वोवराहः । अतिश्वी सेना ॥ उपमानादप्राणिषु
 ॥ ५।४।९७ ॥ अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टस्यात् । आकर्षः श्वेव आ-
 कर्षश्च । अप्राणिषु किम् । वानरः श्वेव वानरश्चा ॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्शः
 ॥ ५।४।९८ ॥ चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फल-

१ क्षुभ्र, वृनमन, नन्दिन्, नन्दन, नगर । एतानि त्रीण्युत्तरपदानि सज्ञाय प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी, हरिनन्दनः, गिरिनगरम् । वृत्तिर्यङिप्रयोजयति, नरीश्रुत्ये । नर्तन, गहन, नन्दन, निवेश, विवास, अग्नि, अन्न, एतानि सप्तोत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनमित्यादि । आचार्यादणत्वं च आकृतिगणोऽयम् । अत्र पायन्तरम् । क्षुभ्र, लघु, वृनमन, नर, नगर, नन्दन, वृत्तिर्यङि, गिरिनन्दी-यहनमन, निवेश, निवास, अग्नि, अन्न, आचार्यभोगीन, चतुर्हायन, इरिकादीनि वनोत्तरपदानि सज्ञाय, इरिका, तिमिर, सभ्र, कुवेर, हरि, कर्मार । इति क्षुभ्रादि ॥

कमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥ नावोद्धिगोः । ५ । ४ । १०० ॥ नावोद्धिगोः
 षच् स्यात् तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः दिनारूपः । द्विगोर्द्धगत्तत्पु
 इत्यत्र अचीलास्यापकर्षणाद्वलादेर्न लुक् । पञ्चनारप्रियः । दिनानाम् । दिनारम् । अ
 तद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनोः ॥ अर्धार्च ॥ ५ । ४ । १०० ॥
 अर्धार्चावष्टच् स्यात् । नावोऽर्धम् । अर्धनावम् । क्रीचल्लोकात् ॥ स्वार्थाः प्राचाम्
 । ५ । ४ । १०१ ॥ द्विगोर्धार्च स्वार्थाष्टच्चा स्यात् । द्विगारम् । द्विगारि । अर्ध
 खारम् । अर्धखारि ॥ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ॥ दृज्या ग्यान् द्विगोः ।
 ब्रज्जलम् । ब्रज्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्या क्रीतोऽञ्जलिः ॥ ब्रज्जणो
 जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ॥ ब्रजान्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासेन जान-
 पदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रजा सुराष्ट्रब्रजाः ॥ कुम्भद्वयामन्यतरस्याम्
 । ५ । ४ । १०५ ॥ आभ्यां ब्रजणोवा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुम्भिनोऽब्रजा कुम्भः ।
 कुम्भजा ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥ महत्त
 आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे ज्ञातीयं च परे । महाप्रज्ञः । महाप्र
 ज्ञा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महत्तः संज्ञा महत्त्वत्वा
 लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासोऽग्रहीत्यतश्चि चेत् महाबाहून्
 स्यात् । तस्माद्व्यञ्जनप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्मैति परिभाषा नेह प्रत्ययेन । समानादि
 करणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादानाम् । प्रागेत्यादशभ्यश्चि निर्देशात् । एका
 दश । महतीशब्दस्य पुंवकर्मधारयेति पुत्रज्ञाय कते आत्म् । महाजातीयः ॥ महदा
 घासकरविशिष्टेऽपुंससंख्यानां पुंवज्ञायश्च * ॥ असमानाधिकरणार्थमिदम् । महत्त्वोम-
 ह्यत्वा घासोमहाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपालं हरति * ॥
 अष्टकपालः ॥ गयि च युक्ते ॥ गोशब्दे परे युक्तत्वात् परे गभ्येऽष्टनभावात् स्यात् ।
 अष्टगवं शकटम् । अष्टप्रत्यन्येत्यत्रास्ति योगविभागाद्वहन्तीहावयन् । अष्टानां
 गवां समाहारः अष्टगवम् । तत्पुक्तत्वाच्च शकटमष्टगवमिति सा ॥ अष्टप्रत्यनः संख्या
 यामबहुव्रीह्यशीत्योः । ६ । ३ । ४७ ॥ आभ्यान् । द्वौ च दश च द्वावश्च ।
 अधिकारशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबह्व्रीह्यशीत्योः किम् ।
 द्वित्राः । द्व्यशीतिः ॥ प्राकशतादिनि वक्तव्यम् * ॥ नेह द्विशतम् । द्विशतम् ॥ द्वेष्ट्र
 यः । ६ । ३ । ४८ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ।
 बहुव्रीहौ तु । त्रिदश । त्रिविंशः । सुत्रार्थे बहुव्रीह्यः । अशीत्यौ नृद्व्यशीतिः । प्राक श
 तादिष्वेव । त्रिंशत् । त्रिंशत् । त्रिंशत् ॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतां सर्वेषाम् ।
 ६ । ३ । ४९ ॥ त्रिंशत् प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् ।
 द्विचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् ।

शत् । एवं पञ्चाशत्पष्टिसप्ततिनवतिषु ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६ । ३ ।
 ७६ ॥ एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च । नञोविशल्या सह समासे कृते
 एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्ममासः । अनुनामिकविकल्पः । एकेन न विं-
 शतिः एकान्न विशतिः । एकाद्न विशतिः । एकोनविशतिरित्यर्थः ॥ पण्डत्वं दत्तदश-
 धासूत्तरपदादेः घृत्वं च धासु वेति वाच्यम् * ॥ षोडश । षोडश । षोढा । षड्धा ॥
 परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥ एतयोः । परपदस्येव लिङ्गं स्यात् ।
 कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥ द्विगुप्राप्तापञ्चालं पूर्वगतिसमासेषु
 प्रतिषेधोवाच्यः * ॥ पञ्चसु कपालेषु सस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तोजीविकां
 प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अतएव ज्ञापकात्ममासः ।
 निष्कौशास्विः ॥ पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४ । २७ ॥ द्विवचनमतन्वम । अश्ववड-
 वौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ॥ रात्राहाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ ॥ एतद-
 न्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंसेव । अनन्तरत्वात्परवलिङ्गतापवादोऽप्यय परत्वात्ममाहारनपुंसक-
 तां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः द्वयहः ॥ संख्यापूर्वं रात्रं
 क्लीबम् ॥ द्विरात्रं । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ॥ अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥
 तत्पुरुषइत्येव । अन्यत्र तु । अपथोदेशः । कृतसमासान्तनिर्देशाश्रेह । अपन्थाः ॥
 अर्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अ-
 र्धर्चः । अर्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थं, शरीरं, मण्डं, पीयूषं, देहं, अङ्गुशं, क-

१ अर्धर्चं, गोमयं, कषायं, कार्पाषणं, कुतपं, कुणपं, कषाटं, शङ्खं, गृथं, ययं, ध्वजं, कवन्धं, प-
 त्रं, गृहं, सरकं, कसं, दिवसं, यूपं, अन्धकारं, दण्डं, कमण्डलुं, मण्डं, मतं, द्वीपं, पत्तं, चक्रं, घर्मे,
 कर्म, मोदकं, शतमानं, यानं, नखं, नखरं, चरणं, पुच्छं, दाडिमं, हिमं, रजतं, मञ्जुं, पिधानं, सारं, पात्रं,
 घृतं, रवः, औषधं, आढकं, चषकं, द्रोणं, खलीनं, पात्रीव, पट्टाकं, वारं, बाणं, प्रोथं, कर्षिं, शकं,
 शालं, शीलं, शुक्रं, शीघ्रं, कवचं, रेणुं, कृणं, कपटं, शीकरं, मुसलं, गुर्वणं, वर्णं, पुष्पं, चमसं, क्षीरं, कर्षं,
 आकाशं, अष्टापदं, मङ्गलं, निधानं, निर्यासं, जम्भं, वृत्तं, पुत्तां, बुत्तां, दधेयितं, शृङ्गं, निगदं, खलं, मधुं,
 मूलं, मूलकं, स्थूलं, शराव, नालं, वप्रं, विमानं, मुखं, प्रमीव, शूलं, वज्रं, कटकं, कण्टकं, कर्पटं, शिखरं,
 कल्कं, नाटं, मत्तकं, वलयं, कुसुमं, तणं, पङ्क, कुण्डलं, किरीटं, कुगुदं, अर्मुदं, अङ्गुशं, तिमिरं, आश्रमं,
 भूषणं, इत्यसं, मुकुलं, वसन्तं, तटागं, पिटकं, विटङ्कं, विटङ्गं, पिण्याकं, मापं, कोशं, फलकं, दिनं,
 दैवतं, पिनाकं, समरं, स्याणं, अनीकं, उपवासं, शाकं, कर्पासं, विशालं, चपालं, खण्डं, दरं, विटपं,
 णरं, बलं, मृणालं, हस्तं, आर्द्रं, हलं, सूत्रं, ताण्डव, गाण्डीव, मण्डपं, पटहं, योधं, योधं, पार्थं,
 शरीरं, देहं, फलं, छलं, पुरं, राष्ट्रं, बिम्बं, अम्बरं, कुट्टिमं, मण्डलं, कुण्डं, कुडपं, ककुदं, खण्डलं,
 तोमरं, तोरणं, मन्त्रकं, पञ्चकं, पुङ्गं, मध्यं, बालं, छालं, वल्मीकं, वर्षं, वल्लं, वसुं, उद्यानं, उद्योगं,
 ज्ञेहं, त्तनं, स्तेनं, स्वरं, सगमं, निष्कं, क्षेमं, शुकं, छत्रं, क्षत्रं, पवित्रं, योवनं, कलहं, पञ्चिकं, वक्त्रकलं, कुञ्जं,
 विहारं, लोहितं, विषाणं, भवनं, अरण्यं, पुलिनं, हलं, दटं, आसनं, ऐरावतं, तीर्थं, लोमशं, तमालं,
 लोहं, दण्डकं, शपथं, प्रतिसरं, दाहं, धनुसं, मानं, वर्षस्कं, कूर्चं, तण्डकं, सहस्रं, ओदनं, प्रयागं,
 शकटं, अपराह्णं, नीडं, शकलं, तण्डुलं, मुस्तकं । इत्यर्थर्चादि ।

लश । इत्यादि ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ ।
 २ । ५८ ॥ एकोऽप्यर्थोवा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः ॥ अस्म-
 दोद्वयोश्च । १ । २ । ५९ ॥ एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदोबहुवचनं वा स्यात् ।
 वयं ब्रूमः । पक्षेऽहं ब्रवीमि । आवां ब्रूवइति वा ॥ सविशेषणस्य प्रविशेषः * ॥
 पटुर्हं ब्रवीमि ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ॥ द्वित्वे
 बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे । पूर्वाः
 प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रदन्ते
 बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ॥ बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च
 पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । विशाखानुगाथाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्य
 पुनर्वसवोमाणवकाः ॥ सनपुंसकम् । २ । ४ । १७ ॥ समाहारं द्विगुर्द्वन्द्वश्च
 नपुंसकं स्यात् । परवह्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ अकारान्तोच्चरणद्विगुः
 खियामिष्टः * ॥ पञ्चमूली ॥ आवन्तोवा * ॥ पञ्चमूर्ता । पञ्चगमम् ॥ अनोनलो
 पञ्च वा द्विगुः खियाम् * ॥ पञ्चतक्षी । पञ्चनदम् ॥ पात्रायन्तस्य न * ॥ पञ्च-
 पात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामदः क्लीबतेष्टा * ॥ पुण्याहम् ।
 सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः * ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः कपादादः
 क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थाखिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशा-
 नेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः । सामान्ये नपुंसकम् * ॥ मुदु पवति । प्रातः कमनी
 यम् ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १९ ॥ अधिकादेशमम् ॥ संज्ञायाम्
 कन्धोशीनरेषु । २ । ४ । २० ॥ कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्ता चेदशीनरे
 शोत्पन्नायाः कन्धायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशम्यः । तया कन्धा सौशम्यकन्ध-
 म् । संज्ञाया किम् । वीर्यकन्धा । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्धा ॥ उपज्ञापकम्
 तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥ उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नापसक स्यात्
 तयोरुपज्ञायमानोपक्रममाणयोरगदिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिग्यने । पाणिनेरुपज्ञा पाणि-
 न्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥ छाया बाह्व्ये । २ । ४ । २२ ॥ तायान्वन पुरुषो
 नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षणां छाया इक्षुच्छाम । रिभापस्तेनेति विरूपस्या
 यमपवादः । इक्षुच्छायानिपादिन्यइति तु आसमन्ताभिप्रादिन्यइत्याश्चप्रक्षेपायो यः ॥
 सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥ राजपर्यायपर्योऽमनुष्यपर्योश्च सभा-
 न्तस्तत्पुरुषोनपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ पर्यायपर्योऽमनुष्यपर्योश्च सभा-
 राजसभा । चन्द्रशेखरसभा । अमनुष्यशब्दोक्त्या रक्षःविशानार्दानाह । रक्षःसभम् ।
 विशाचसभम् ॥ ७ ॥ ह्य च । २ । ४ । २४ ॥ सवानार्थं या सभा नदन्त्य
 त्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंज्ञावद्भ्यः । अज्ञाय किम् । भामसभा ।

र्मशालेत्यर्थः ॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ ।
 २६ ॥ एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् ।
 यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनि-
 शा । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयइत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनोराजा । असेना । परमसेना ॥

॥ इति तत्पुरुषः ॥

शेषोबहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥ अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना
 ध्यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासोक्तः सशेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥ अनेकमन्यप-
 दार्थे । २ । २ । २४ ॥ अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते सबहु-
 व्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्त-
 मुदकं यं प्राप्तोदकोग्रामः । ऊढरयोऽनङ्गान् । उपहृतपशुरुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली ।
 पीताम्बरोहरिः । वीरपुरुषकोग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकर-
 णानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । प्रादिभ्योधातुजस्य वाच्योवा चोत्तरपदलोपः * ॥
 प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्योवा चोत्तरपदलोपः * ॥ अविद्यमान-
 पुत्रः अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अन्तिक्षीरा गौः ॥ स्त्रियाः
 पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ ।
 ३ । ३४ ॥ भाषितपुंस्कादनूङ् ऊढोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्यञ्चम्याअलुक्
 षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्परऊढोऽभावोयत्र तथाभू-
 तस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे
 नतु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रागावोयस्येति लौकि-
 कविग्रहे । चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा
 जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहुनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्रा जर-
 तीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्गः । तन्वीदीर्घाजङ्गः । त्रिपदे बहुव्रीहौ
 प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वाभा-
 वात् । उत्तरपदशब्दोहि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवइति
 वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् कृतइत्यत्र यथा । तेनोपानत्यस्य
 पुंवदेव । चित्राजरदुरित्यादि । अतएव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चि-
 त्राजरदुरिति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोःपि पुंवत् । जरश्चित्रगुः । कर्मधारयो
 त्तरपदे तु चित्रजरद्वीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणिकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः
 भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् । वामोरूभार्यः । समानाधिकरणे किम्
 कल्याण्याः माता कल्याणी माता । स्त्रियां किम् । कल्याणी यस्य सक्तस्याणी
 प्रधानः । पूरण्यां तु ॥ अपूर्वणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ ॥ पूरणार्थप्रत्ययान्त

यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरूपं स्यात् । कल्याणी पञ्चमी गामां रात्रीणां
ताः कल्याणीपञ्चमात्रयः । स्त्रीप्रमाणी यस्य सस्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्य-
त्ययश्च प्रधानापूर्ण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेलुक्तोदाहरणे मुख्यः । अन्यत्र
तु ॥ नवृत्तश्च । ५ । ४ । १५३ ॥ नवृत्तपदाद्दन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कस्यान् ।
पुंवद्भावः ॥ केऽणः । ७ । ४ । १३ ॥ के परेऽणोह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ न
कपि । ७ । ४ । १४ ॥ कपि परे ह्रस्वोन् स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र
तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिपु-
किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः ।
सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला ।
तनया ॥ सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्तिर्यस्य सदृढभक्तिः । स्त्रीविवक्षायां तु दृ-
ढा भक्तिः ॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ । ३५ ॥ तमिलादिषु कृत्व
सृजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणन कर्तव्यम् । अत्राप्यतिव्यापिपरि-
हास्य । व्रतसौ । तरुणपौ । चण्डजातीयरौ । कल्पदेशीयरौ । रूपपाशपौ । या-
ल् । तिलूथनौ । बह्वीषु । बहुत्र । बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । घञ्भेति
वक्ष्यमाणोह्रस्वः परत्वालुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरी । पटुमार्तीया ।
दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुधा । प्रशम्भा
वृत्ती वृत्तिः । अजाभ्योहिता अजभ्या ॥ शसि बह्वल्यार्थम् पुंवद्भावोक्तव्यः * ॥
वहीभ्योदेहि बहुशः । अल्यभ्योदेहि अल्पशः ॥ त्वत्लोपुणवचनस्य + ॥ शुक्राया
भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्यभावः कर्त्रीत्यम् । शरदः कृतार्थत्वादौ
तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ भस्यादे तद्धिते * ॥ हगितिना समुहोहाभिकम् । अदे
किम् । गौहिण्यः । स्त्रीभ्योहगिति ङोऽत्र गृह्याते । असेहगिति दकि, तु पुंवदेव ।
अम्राणी देवताऽस्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्मपन्नशब्दान्छा-
र्ज्जवादित्वात् डिन्येकः । समानः पतिर्यस्यादिति निग्रहे विराड्निघञ्चन पतिशब्दमा-
श्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गाद्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कृत्यायः । भाषयोः
शिवाद्यण् । सपत्न्याअपत्यं सपत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युस्त्वत्त्वक्षणा-
प्यप्यव न त्वण् । शिवादौ रूढयोरिव ग्रहणात्सपत्यः ॥ ठकृच्छ्रोश्च * ॥ भवत्यापदा
त्राभावत्वाः । भवदीयाः । एतद्भार्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नां
वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति भाष्यकारेण प्रस्था गतार्थत्वात् । सर्वमयः । सर्वकाम्यति । सर्व-
का भार्या यस्य सर्वकाम्यः । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । भर्तृपाद्वेति लिङ्गात् ।
तेनाकचि एकशेषं च न । सर्विका । सर्वाः ॥ भर्तृपादीनामण्डादिषु * ॥

त्र्याअण्डं कुकुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ॥ **क्यङ्-**
मानिनोश्च । ६ । ३ । ३६ ॥ एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाच-
 रति श्येतायते । स्वभिन्नां कांचिदर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीया स्त्रि-
 यं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ॥ **न कोपधायाः** । ६ । ३ । ३७ ॥ कोपधायाः स्त्रि-
 यान पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ॥ कोप-
 धप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् * ॥ नेह । पाका भार्या यस्य सपाकभार्यः ॥ **संज्ञा-**
पूरण्योश्च । ६ । ३ । ३८ ॥ अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दान-
 क्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः ।
 पञ्चमीपाशा ॥ **वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे** । ६ । ३ ।
 ३९ ॥ वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुं-
 वत् । सौव्रीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभा-
 र्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् । तावद्वार्यः ॥ रक्ते तु
 काषायी कन्था यस्य सकाषायकन्थः । विकारे तु हैमी मुद्रिका यत्येति हैममुद्रिकः ।
 वृद्धिशब्दे वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । मौवश्रभार्यः ॥
स्वाङ्गाच्चेतः । ६ । ३ । ४० ॥ स्वाङ्गाद्यईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः ।
 स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ अमानिनीति वक्तव्यम् * ॥
 सुकेशमानिनी ॥ **जातेश्च** । ६ । ३ । ४१ ॥ जातेः परोयः स्त्रीप्रत्यसदन्तं न
 पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहोहा-
 स्तिकमित्यत्र भस्याह इति तु भवत्येव ॥ **संख्ययाऽव्ययासन्नादराधिकासं-**
ख्याः संख्येये । २ । २ । २५ ॥ संख्येयार्थया संख्ययाव्ययादयः समस्यन्ते
 सबहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ
 संख्येयेति वक्ष्यमाणोऽह ॥ **ति विंशतेर्दिति** । ६ । ४ । १४२ ॥ विंशतर्भस्य
 तिश्चदस्य लोपः स्याद्विति । आसन्नविंशाः । विंशतेरामन्नादित्यर्थः । अद्वग्विंशाः ।
 अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयोवा द्वित्राः द्विगवृत्तादश द्विदशाः । विंशतिरित्य-
 र्थः ॥ **दिङ्नामान्यन्तराले** । २ । २ । २६ ॥ दिशोनामान्यन्तराले वाच-
 प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न
 ऐन्द्रयाश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् ॥ **तत्र तेनेदमिति सरूपे** । २ । २ । २७ ।
 सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहर्णविषये इदं शुद्धं प्रवृत्तमित्य-
 समयेते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये सबहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विपर्ययविशेषोऽभ्यते
अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ ॥ दीर्घइत्यनुवृत्तौ इत्ति कर्मव्या-
 हारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् समानान्तोऽवक्ष्यते । निष्ठद्वभ्रुतिविभ्रुः

यस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशकेशि ।
 दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहस्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥ ओर्गुणः । ६ । ४ ।
 १४६ ॥ उपवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्विते । अवादेशः । बाह्वबाह्वि । ओरोदिनि
 वक्तव्ये गुणोक्तिः सज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि मि
 द्द्रम् । सरूपे इति किम् । हलेन मुसलेन ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ ।
 २८ ॥ तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥ वोपसर्जनस्य । ६ ।
 ३ । ८२ ॥ बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रोवा
 आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । प्रकृत्याशिपि
 । ६ । ३ । ८३ ॥ सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिपि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ॥
 अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् * ॥ सगवे । सवत्साय । सहलाय ॥ बहुव्रीहौ संख्ये
 ये डजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३ ॥ संख्येये योबहुव्रीहिसंस्मादृच स्यात् ।
 उपदशाः । अबहुगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ संख्यायाम्
 तुरुरुषस्य वाच्यः ॥ निर्गतानि त्रिशतानिस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतो
 ऽङ्गुलिभ्योनिस्त्रिंशः खड्गः ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् । ५ । ४ । ११३ ॥
 व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः पच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य
 सदीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् ॥ दीर्घमक्थि शकटम् । स्थलाश्वा वेणु
 यष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ॥ अङ्गुलेर्दारुणि । ५ । ४ । ११४ ॥ अङ्गुल्यन्ता
 द्बहुव्रीहेः पच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयोस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिमन्त्रावय
 धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याङ्गुला यष्टिः ।
 तद्वितार्थे तत्तुरुषे तत्तुरुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥ त्रि-
 त्रिभ्यां पमूर्ध्नः । ५ । ४ । ११५ ॥ आभ्या मूर्ध्नः पः स्याद्बहुव्रीहौ । त्रिमूर्धः ।
 त्रिमूर्धः ॥ नेतुर्नक्षत्रे अव्यक्तव्यः * ॥ मृगनेता यासां ताः मृगनेत्रागत्रयः । पुष्यनेत्राः ॥
 अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमः । ५ । ४ । ११७ ॥ आभ्यां लोमोऽस्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः ।
 बहिर्लोमः ॥ अञ्जनात्मिकायाः संज्ञायां नमं चास्थूलात् । ५ । ४ । ११८ ॥
 नासिकान्ताद्बहुव्रीहेश्च स्यात् नासिकाशब्दश्च नम प्राप्नोति ननु स्थूलप्राप्तं ॥ पूर्व
 पदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥ पूर्वपदस्थात्रिमित्तात्परम्यं नम्य णः स्यात्
 ज्ञायां ननु गकारव्यवधाने । द्रुवि नसिकाऽस्य द्रुणमः । खरणमः । अगः किम् ।
 ऋचामयनं ऋगयनम् । अण्गयनादिभ्यइति निपातनान् णत्वाभावमाश्रित्य अगइति
 प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थलात्किम् । स्थूलनासिकः । खुरखराभ्या वा नम * ॥ मृ-
 रणाः । खरणाः । नपीप्यते * ॥ मृरणमः । खरणमः ॥ उपसर्गाच्च । ५ ।
 ४ । ११९ ॥ प्रादेयानासिकाशब्दस्वदन्ताद्बहुव्रीहेश्च नासिकायानमादेशश्च । अमं

ज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य सउन्नसः । उपसर्गादनोत्परश्चि सत्रं तद्व-
 ङ्क्त्वा भाष्यकारआह ॥ **उपसर्गाद्वहुलम् । ८ । ४ । २८ ॥** उपसर्गस्थात्रिसिप्ता-
 त्परस्य नसोनस णः स्याद्वहुलम् । प्रणसः ॥ वैभोर्वक्तव्यः * ॥ विगता नासिकाऽस्य
 विग्रः ॥ ख्यश्च * ॥ विख्यः । कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया ना-
 सिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ॥ **सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणी-**
पदाजपदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ॥ एते बहुव्रीहावचप्रत्ययान्तानिपा-
 ल्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः ।
 शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्वयोऽस्य चतुरश्रः । ण्याइव पादावस्य णी-
 पदः । अजपदः । प्रोष्ठोगौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥ **नष्टदुःसुभ्यांहलि स-**
क्थ्योरन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १२१ ॥ अन्तु स्यात् । अहलः । अहलिः । अस-
 क्थः । असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योगिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अपाक्तिः ॥
नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ॥ नष्टदुःसुभ्याइवेव । अप्रजाः ।
 दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥ **धर्मादनिकेवलात् । ५**
४ । १२४ ॥ केवलात्पूर्वपदात्परगे यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्वहुव्रीहेरनित्यं स्यात् । कल्याणध-
 र्मा । केवलात्किम् । परमः स्वोधर्मोयस्येति त्रिपदं बहुव्रीहौ माभूत् । स्वशब्दोही-
 ह न केवलं पूर्वपदं किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधार-
 यपूर्वपदोबहुव्रीहिः । एवं तु परमस्वधर्मैत्यपि माध्वेव । निवृत्तिधर्माऽनुच्छित्तिधर्मे-
 त्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते ॥ **जम्भा सुहरिततृणसोमैभ्यः । ५**
४ । १२५ ॥ जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भोभक्ष्ये दन्ते च । शोभनोज-
 म्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं मध्यय यस्य तृणमिव दन्ताभ्येति वा तृण-
 जम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः ॥ **दक्षिणेर्मा लुब्धयोरो**
५ । ४ । १२६ ॥ दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रणइत्यर्थः ।
इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ॥ कर्मव्यतिहारं यावद्बहुव्रीहिस्त्वन्मादि-
 स्यात्समासान्तः । केशकेशि । मुसलामुसलि ॥ **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ।**
 तादर्थ्यं चतुर्थ्येषा । एषां सिद्धार्थमिच् प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे त-
 द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ॥ **प्रसंभ्यां जानुनो**
र्जुः । ५ । ४ । १२९ ॥ आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्जुर्गदेशः स्याद्वहुव्रीहौ । प्रगते-
 जानुनी यस्य प्रजुः । सजुः ॥ **ऊर्ध्वाक्षिभापा । ५ । ४ । १३० ॥** ऊर्ध्वजुः । ऊ-

१ द्विदण्डि, द्विमुसलि, उभाहस्ति, उभयाहस्ति, उभाहस्ति, उभयाहस्ति, उभा-
 कर्णि, उभयाकर्णि, उभापाणि, उभयापाणि, उभाबाहु, उभयाबाहु, एकपा-
 निकुच्यकर्णि, सहतपुच्छि, अन्तेवासि । इति द्विदण्ड्यादि ।

ध्वजानुः ॥ धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ॥ धनुस्तस्य बहुव्रीहिरनङादेशः स्यात् ।
 शार्ङ्गधन्वा ॥ वा संज्ञायाम् । ५ । ४ । १३३ ॥ शतधन्वा । शतधनुः ॥ जाया-
 यानिङ् । ५ । ४ । १३४ ॥ जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ॥ लोपोन्वो-
 र्वलि । ६ । १ । ६६ ॥ वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया यस्य
 युवजानिः ॥ गन्धस्येदुत्प्रतिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ ॥ पञ्चयोगन्धस्य
 इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्वन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ गन्धस्यो
 त्वे तदेकान्तग्रहणम् * ॥ एकान्तएकदेशश्च । अविभागेन लक्ष्यमाणइत्यर्थः । सुग
 न्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः । नेह शोभनागन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्धआप
 णिकः ॥ अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ॥ सपस्य गन्धोलेशोयस्मिस्तन
 सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धोगन्धकआमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति वि-
 श्वः ॥ उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ॥ पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धि ॥ पादस्य
 लोपोहस्त्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ॥ हस्त्यादियजितादुपमानापस्य पादश-
 व्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणाय समामान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपा
 त् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसुलपादः ॥ कुम्भपदीपु च । ५ । ४ ।
 १३९ ॥ कुम्भपद्यादिपु पादस्य लोपोडीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । पादः पत । कुम्भ
 पदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः ॥ संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ॥ पादस्य
 लोपः स्यात्समासान्तोबहुव्रीहौ । द्विपात । सुपात ॥ वयसि दन्तस्य दत् । ५ । ४
 । १४१ ॥ संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन्त । त्रिदन्त ।
 षट् दन्ताभ्यः षोडश । सुदन्त । सुदन्ती । वयसि किम् । द्विदन्तः कर्षी । त्रिदन्तः ॥
 स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ॥ दन्तस्य दत् स्यात्समासान्तोबहुव्रीहौ ।
 अयोदन्ती । फालदन्ती । संज्ञायां किम् । समदन्ती ॥ विभाषा इयाचारोकाभ्या
 म् । ५ । ४ । १४४ ॥ दन्तस्य दत् बहुव्रीहौ । इयावदन्त । इयावदन्तः । अगोकदन्त ।
 अगोकदन्तः ॥ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ॥ पञ्चो
 दन्तस्य दत् वा । कुङ्कुमादन्त । कुङ्कुमादन्तः ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः
 । ५ । ४ । १४६ ॥ अजातककुत् । पूर्णककुत् ॥ त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ ।
 १४७ ॥ त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञेया पर्वतविशेषस्य । त्रिककुतोऽयः ॥

१ हस्तिन्, कुहाल, अश्व, कश्चित्, कस्त, कर्षक, कटोरक, गणेश, गणेशक, हणेश, हणेशक, अज, कपोल, जालपिण्ड, महेला, दामी, यणिहा, कुम्भ । इति त्रयोदश । २ कल्पस्य, पश्यस्य, जालपदी, मुनिपदी, शः, गुणपदी, अतप । सूत्रपदी, गोभाषदा, कृष्णपदा, विपदा, तपसा, विपदा, षट्पदी, दामीपदी, तृष्ण, शिशुपदी, विष्णुपदी, गुणपदी, विपदा, वागीपदा, मण्डपदा, अण्डपदा, जनिपदी, शोणपदी, दृपदा, सूक्तपदी, शकृपदा, अण्डपदा, कल्पपदा, वापदा, सत्पदा । इति पञ्चाशदश ।

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ॥ लोपः स्यात् । उक्ताकुत् । विकाकुत् ।
 काकुदं तालु ॥ पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ॥ पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥
 सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ॥ सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्रावोनि-
 पात्यते । सुहृन्मित्रम् । सुहृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ॥ उरःप्रभृतिभ्यः
 कप् । ५ । ४ । १५१ ॥ व्यूहोऽस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनड्वन्, पयः,
 नौः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति
 विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । अर्थान्नवः ॥ अनर्थकम् । नवः किम् । अपा-
 र्थम् । अपार्थकम् ॥ इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ॥ बहुदण्डिका नगरी । अ-
 निनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति ॥ बहुवारिमका ।
 स्त्रियां किम् ॥ बहुदण्डी । बहुदण्डिकोग्रामः ॥ शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५४ ॥
 अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः । महाय-
 शाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यात्कि-
 म् । उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्नादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः ॥ आपो-
 ऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५५ ॥ कप्यावन्तस्य ह्रस्वोवा स्यात् । बहुमालाकः ।
 बहुमालकः । कवभावे बहुमालः ॥ न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५६ ॥ शेषादिति
 प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवाअस्य विश्वेदेवः ॥ ईयसश्च । ५ । ४ ।
 १५७ ॥ ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति ह्र-
 स्वे प्राप्ते ॥ ईयसोबहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् * ॥ बहवः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहु-
 व्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥ वन्दिते आतुः । ५ । ४ । १५७ ॥ पूजितेऽर्थे यो
 भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तोभ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति
 निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥
 नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५९ ॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप्
 न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्री ग्रीवा बहुतन्त्रीधमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावा-
 द्रस्वोऽन् । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । धनुतन्त्रीका वीणा ॥ निष्प्रवाणि-
 श्च । ५ । ४ । १६० ॥ कवभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवाय-
 शलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समस्तवान् । नवइत्यर्थः ॥ सप्तमी-
 विशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्व प्रयो-
 ज्यम् । कण्ठेकालः । अतएव ज्ञापकाव्यधिकरणपदोबहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ सर्वना-
 मसंख्ययोरुपसंख्यानम् * ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिथोऽनयोः समाङ्गे संख्यापूर्वं श-

१ उरस्, सपिस्, उपातह, पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, दधि ; शालि, अर्थान्नवः ।
 इत्युग-प्रभृतयः ।

वदपरविप्रतिषेधात् * ॥ द्वयन्यः ॥ संख्यायाअल्पीयस्याः * ॥ द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि द्वादश ॥ वा
प्रियस्य * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ गड्वादेः परा सप्तमी * ॥ गडुकण्ठः । कचित्र । वहे-
गडुः ॥ निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्व स्यात् । कृतकृत्यः ॥ जातिका
लसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रागिक
चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ॥ वाहिताभ्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥ आहि
ताभिः । अभ्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ + ॥ अस्य
शतः । दण्डपाणिः ॥ कचित्र । विवृताभिः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ॥ अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते सद्द्वन्द्वः ।
समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः
समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वयइतरेतरयोगः । समूहः
समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये भिक्षामष्ट गा जानयेत्यन्वाचय न न
समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिगौ । सजापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्होत्रपोतृनेष्टोद्गातारः ।
द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥ राजदन्तादिषु परम्
। २ । २ । ३१ ॥ एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ॥ भर्मा
दिष्वनियमः * ॥ अर्थभर्मी । भर्मार्थी । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य
जम्भावोदम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ॥ द्वन्द्वे चि । २ । २ । ३२ ॥
द्वन्द्वे विसृज्य पूर्व स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः
शेषे * ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ॥ अजायदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥ इदं
द्वन्द्वे पूर्व स्यात् । ईशकृष्णौ ॥ बहुष्वनियमः । अभ्रथेन्द्राः । इन्द्राभ्रथाः ॥ प्यन्ता
दजायदन्तं विप्रतिषेधेन * ॥ इन्द्राप्ती ॥ अल्पाक्षतरम् । २ । २ । ३४ ॥ शिव-
केशवौ ॥ क्तुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कलि
कारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ लम्बक्षरं पूर्वम् * ॥ कुशकाशम् ॥

१ आहिताभिः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातसम्पुः, तलपातः, प्रपातः, पदपातः, गतार्थः । आकृति-
गणोऽयम् । तेन गडुकण्ठः, अस्युजतः, दण्डपाणिः । इत्यादि श्रेयम् । इत्यादिताभ्यादिः ।

२ राजदन्तः, अभ्येक्षणम्, लिप्तसामितम्, नम्रमृषितम्, सक्तमपाम्, भृशमृषितम्, भार्यभयम्, पातपाम्,
उत्तगाढम्, उल्लूखलसुमलम्, तण्डुलकण्ठम्, मृदुपुण्ड्रम्, आरससामयिकम्, निरससामयिकम्, पतपाम्,
सु, शुद्धार्यम्, जातहराजानां, विप्रत्येताजानां, अक्षिन्नम्, दाम्यम्, भामादपमानम् । भवकला, पतपाम्,
अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थसामा, कामागौ, वैतामिलम्, सौजवा, मातास्थानाय गमम्, पतपाम्,
स्वूलपलासम्, स्थूलः— उशारयाजम्, मितास्थम्, निरास्थाना, भार्यापता, दम्पता, दम्पता, जपताप,
पुत्रपती, पुत्रपशु, कैर्जः, शिवायाजम्, निर्योनाम्, मातृपता, भामापता, पतपाम्, पतपाम्, पतपाम्,
वृद्धिगुणौ । आकृतिगणोऽय राजदन्तादि ।

अभ्यर्हितं च * ॥ तापसपर्वतौ ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविदुःशूद्राः ॥
 भ्रातुर्ज्यायसः * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ ।
 २ ॥ एषां द्वन्द्वण्यवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् ॥ गथिकाश्वारोहम् ।
 समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहारण्य यथा
 स्यात् ॥ अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥ चरणानां द्वन्द्वण्यवत्स्यात्सि-
 ङ्गस्योपन्यासे ॥ म्येणोर्लुङीति वक्तव्यम् * ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यग्रात्कठकौ-
 शुभम् ॥ अध्वर्युक्ततुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ॥ यजुर्वेदे विहितोयः क्रतुस्तु
 द्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्वण्यवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्ततुः किम् ।
 इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ॥ अध्य-
 यनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ॥ अध्ययनेन प्रत्यामन्ना आग्न्या येषां
 तेषां द्वन्द्वण्यवत् । पदककमकम् ॥ जातिर्ग्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ॥
 प्राणिवर्ज्यजातिवाचिना द्वन्द्वण्यवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु । विदुःशूद्राः ।
 द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्यण्वयमेकवद्भावः ।
 द्रव्यविशेषविवक्षायां तु । बदरगमलकानि ॥ विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामाः
 । २ । ४ । ७ ॥ ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वण्यवत्स्यात् ।
 उद्धयश्च इगवती च उद्धयेगवति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च
 कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकैकयाः । अग्रामाः किम् ।
 जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ ॥ क्षुद्रजन्तवः । २ ।
 ४ । ८ ॥ एषां समाहारे द्वन्द्वण्यवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलाक्षुद्रजन्तवः ।
 येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ९ ॥ एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् ॥
 गोव्याघ्रम् । काकोलूकमित्यादौ परत्वादिभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारणं बाध्यते ॥
 शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥ अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्रा-
 ग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्विष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः ॥ गवाश्वप्रभृती-
 नि च । २ । ४ । ११ ॥ यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दामीदासमित्यादि ॥
 विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्त-
 राणाम् । २ । ४ । १२ ॥ वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः । अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्भा ।
 वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यप्रोधम् । प्लक्षन्यप्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृ-

१ क्षुद्रजन्तुरनस्थ स्यादथ वा क्षुद्रण्य यः । शत वा प्रगतौ येषां कैचिदानकुलावधि ।

२ गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैविकम्, अजाविकम्, अजैविकम्, कुब्जवामनम्, कुब्जजितरातम्, पुत्रपौत्रम्,
 श्वचण्डालम्, ब्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीपट्टदम्, शाटीपट्टिन्, उष्ट्रक्षरम्, उष्ट्रशशम्,
 मूत्रशकटम्, मूत्रपुरीषम्, यक्षन्मदं, मासशोणितम्, दर्भशरम्, दर्भप्लीकम्, अर्जुनम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणी-
 लपम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम् । एते गवाश्वप्रभृतयः ।

षताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ब्रीहियवम् । ब्रीहियवाः । दधिमृतम् । दधिमृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुक्वकम् । शुक्वकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्य-
तृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्वएकवदिति वाच्यम् * ॥ बदराणि चामलकानि च बदरा-
मलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह बदरामलके । शयिकाश्चारोहौ । पुष्पान्य-
ग्रोधौ इत्यादि । विभाषावृत्तेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये
प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गवानिले प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव श-
कुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु महतेरेतत्प्रयोगप्वेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रह-
णम् । एव पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्य-
था परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥ **विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ।**
२ । ४ । १३ ॥ विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भा स्यात् । शीतोष्णम् । शी-
तोष्णे । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः सखिरुद्धार्थानां यदि भवति
तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतत्प्रयोगप्व । र्शा
तोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्ध किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाञ्चिकः समाहारद्व-
न्द्वोभवत्येव ॥ **न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥** एतानि नैकवत्स्युः । दधिप-
यसौ । इध्मावर्हिषी । निपातनादीर्विः । ऋक्सामे । वाष्पनमे ॥ **अधिकरणेनाव-**
त्त्वे च । २ । ४ । १५ ॥ द्रव्यसंख्यायगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश द-
न्तोष्ठाः ॥ **विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥** अतिकर्णनावन्वयस्य सामीप्येन प-
रिच्छेदे समाहारप्वेत्येवंरूपोपनिमयोवा स्यात् । उपदश दन्तोष्ठम् । उपदशाः दन्तो-
ष्ठाः ॥ **आनङ् क्रनोद्वन्द्वे । ६ । ३ । २६ ॥** विद्यायोनिमवन्वयवाचिनामदन्तानां
द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतागौ । होतापोतनेष्टोद्गातागः । मातापितरौ ।
पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतोमण्डूकप्रुला पुत्रइत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ॥ **देवताद्वन्द्वे च**
। ६ । ३ । २६ ॥ इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । रायशब्दपयोगं प्रतिषेधः ।
* ॥ अग्निवाग् । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । नेन
ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागिनो नानापिलोकं प्रसिद्धं साह-
चर्यम् ॥ **ईदमे सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ॥** देवताद्वन्द्वे इत्येव ॥ **अग्नेः**
स्तुतस्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ॥ अग्नेः परंपामेषां स्वस्य पः स्तुतमसं ।
अग्निपुत्र । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥ **इहोहौ । ६ । ३ । २८ ॥**

१ दधिमृतम्, मर्षि ' - ' मधुमृतम्, ब्रह्मप्रजापती, राजाप्रजापती, रक्ष प्रजापती, वृक्ष प्रजापती, को, प्रवर्योपमर्दी, शुक्र, , इमावाग्नी, दक्षप्रजापती, व सप्तप्रजा, उत्तरप्रजा, वा १११११, १२१११ मेवे, ऋक्सामे, वाष्पनमे । इति दधिपयशादयः ।

वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्यादेवताद्वन्द्वे । अग्रामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं
कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौ-
किके वाक्ये अनङ्गीत्वं च वाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्ये
त्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः । विष्णौ न * ॥ आग्नावैष्णवम् ॥ दिवोद्यावा । ६ । ३ ।
२९ ॥ देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामा ॥ दिवसश्च पृथिव्याम्
। ६ । ३ । ३० ॥ दिवइत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य क्तत्वं
माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि दृष्टा-
नुविधिः । द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योरगतिमित्यत्र पदकाराविसर्गं पठन्ति ॥
उपासोषसः । ६ । ३ । ३१ ॥ उपस्यशब्दस्योपासादेशोदेवताद्वन्द्वे । उपासासूर्यम् ॥
मातरपितराबुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥ मातरपितरौ । उदीचा किम् । माता-
पितरौ ॥ द्रव्हाच्चुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ॥ चवर्गान्तादृषहा-
न्ताच्च द्रव्हाट्च् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्वजम् । शमीहृष-
दम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

॥ इति द्रव्धः ॥

सरूपाणाम् । रामौ । रामाः ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् * ॥ वक्रदण्डश्च
कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ॥ वृद्धोयूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः
। १ । २ । ६५ ॥ यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं
स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् । गर्ग-
गार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिर्कौ । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥
स्त्रीपुंवच्च । १ । २ । ६६ ॥ यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । ग-
र्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यवत्रोश्चेति लुक् । दाक्षी च दा-
क्षायणश्च दाक्षी ॥ पुमान् स्त्रिया । १ । २ । ६७ ॥ स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शि-
ष्यते तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहि-
तृभ्याम् । १ । २ । ६८ ॥ भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्री ॥
नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ॥ अक्षीवेन सहो-
क्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्यात्तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् । शुक्रः पटः । शु-
क्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्रम् । तानीमानि शुक्रानि ॥ पिता मात्रा ।
१ । २ । ७० ॥ मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । मा-
तापितरौ वा ॥ श्वशुरः श्वश्रवा । १ । २ । ७१ ॥ श्वश्रवा सहोक्तौ श्वशुरोवा शिष्यते
तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरौ ॥ नि सर्वै-

नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥ सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । सच देव-
दत्तश्च तौ ॥ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते * ॥ सच यश्च यौ ॥
पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् ॥ सच यश्च तौ ॥ त्यदादितः शेषे पुञ्जपुंसकनालिङ्ग-
वचनानि * ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्जदत्ता च तानि । पुञ्जपुंसक-
योस्तु परत्वात्पुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति
वक्तव्यम् * ॥ कुकुटमयूर्याविमे । मयूरीकुकुटाविमौ । तच्च सा च अर्थपिप्पलयौ ते ॥
ग्राम्यपशुसङ्गेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥ ण्णु सहविवक्षाया स्त्री शिष्य
ते । पुमान् स्त्रियेत्यापवादः । गावइमाः । ग्राम्येति किम् । रग्वइमे । पशुग्रहण
किम् । ब्राह्मणाः । संघेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्साइमे । अनेकश-
फेभ्यति वाच्यम् * ॥ अश्वाइमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वान् ।
तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येयन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवज्रावश्च न । पन्यानौ
पन्थानइत्यादौ समासान्तौ ॥ ॥ इत्येकशेषः ॥

कृत्तद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः ।
वृत्त्यर्थवबोधकं वाक्यं विग्रहः सद्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वा
त्साधुलौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुर्लौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुषः । राजनं अस् पुरुष
सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः । अस्वपदविग्रहोऽपि । समासश्चतुर्विधश्चेति तु प्रायोऽवादः ।
अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वानि कारवद्विभूतानामपि सह संप्रति विधानाय । परं
दार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ।
उभयपदार्थप्रधानोऽद्वन्द्वः । इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । संप्रति उन्मत्तगङ्गमि
त्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषं द्वित्राश्यादिबहुव्रीहौ दन्तोऽप्रमियादिद्वन्द्वे वा
भावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः तद्विशेषोऽङ्गिगुः । अनेकपदार्थं द्वन्द्वबहुव्रीहौ
व । तत्पुरुषस्य कचिदेवेत्युक्तम् । किञ्च ॥ सुपां सुपा विष्वा नाम्ना धातुनापि नि
डां तिडा । सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः पद्विधोऽर्थः ॥ १ ॥ सुपा सुपा राजत्पुरुषः ।
तिडा पर्यभूतः । नाम्ना कुम्भकारः । धातुना कटपृः । अजस्रम् । तिडां ति-
डा पिबतखादता । खादतमोदता । तिडां सुपा । कृन्तविचक्षणंति यस्या क्रियायां
सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंस्कदादौ पाठात्समासः ॥

॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

अक्षपूरब्धूः पथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ॥ अभनक्षे इति च्छेदः । अक्ष-
घन्तस्य समासस्य अक्षयोऽन्तावयवः स्यात् । अक्षे या भूस्तदन्तस्य तु न । अर्ध-
र्चः । अनृचवहृचावर्धतर्गव । नेह अनृचगाम । बभुक् मुक्तम् । विष्णाः पृः

विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः ॥ द्रव्यन्तरूपसर्गोभ्योऽपईत् ।

६ । ३ । ९७ ॥ अपइति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । पष्ठयर्थे प्रथमा । ण्भ्योऽपस

ईत्यात् । द्विगताआपोयस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् ।

समापोदेवयजनमिति तु समाआपोयस्मिन्निति बोध्यम् । कृतस्समान्तग्रहणात्रे-

ह । स्वप् स्वपी ॥ अवर्णान्ताद्वा * ॥ प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् ॥

ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ९८ ॥ अनोः परम्यापम्य ऊत्यादेशे । अनूपोदेशः । राज-

तुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथोरस्यपयोदेशः ॥ अच् प्रत्यन्व-

वपूर्वात्सामलोमः । ५ । ४ । ७५ ॥ एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समामादच् स्यात् ।

प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् । कृष्णोद-

क्पाण्डुसंख्यापूर्वायाभूमेरजिष्यते * ॥ कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः

प्रासादः ॥ संख्यायानदीगोदावरीभ्यां च * ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजिनि योग-

विभागादन्यत्रापि । पञ्चानामः ॥ अक्ष्णोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ॥ अचक्षुःप-

र्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥ अचतुरविचतुरसुचतु-

रस्त्रीपुंसधेन्वनडुहवर्त्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वेष्टीवपदष्टीवन-

क्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुपद्मयुपव्यायु-

षर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ॥ एते

पञ्चविंशतिरजन्तानिपात्यन्ते । आद्यास्त्रयोबहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अच-

तुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ त्र्युपाभ्या चतुरोऽजिष्यते * ॥ त्रिचतुराः । चतुर्णां

समीपे उपचतुराः । ततएकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वननुहौ । ऋक्सामे । वा

ङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दारगश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च

अष्टीवन्तौ च ऊर्वेष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्टीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य

पद्मावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मा-

न्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीर्यायां द्वन्द्वोनिपात्यते । अह-

न्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् ।

निश्चितं श्रेयोनिःश्रेयसम् । तत्पुरुषएव । नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः

पुरुषायुषम् । ततोद्विगू । व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततोद्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्र-

यः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीप उपशुनम् । टिलोपाभा-

वः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां चर्वसम् । ५ । ४ । ७८ ॥ अच् स्यात् । ब्रह्मचर्वसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पत्यगजभ्या चेति वक्तव्यम् * ॥

पत्यवर्चसम् । राजवर्चसम् । अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५ । ७९ ॥ अवतम-

सम् । संतमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् ॥ श्वसो-

वसीयदश्रेयसः । ५ । ४ । ८० ॥ वसुशब्दः प्रशस्तवाची नतः ईयमुनि वर्मायः ।
 श्वशब्दोत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्ममानः । श्राव
 सीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयात् ॥ अन्ववतप्ताद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ॥ अनुग्रह
 सम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ ॥
 उरसि इति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ ॥
 एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायामिति समासः ॥ द्विस्तावा
 त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ॥ अन्प्रत्ययट्रिलोपः समासश्च निपात्यते ।
 यावती प्रकृतौ वेदिस्ततोद्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेद निपातनम् । वेदिगिनि
 किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥ उपसर्गाद्ध्वनः । ५ । ४ । ८५ ॥ प्रग
 तोऽध्वानं प्राध्वोरथः ॥ न पूजनात् । ५ । ४ । ८६ ॥ पूजनार्थत्वेभ्यः समामा-
 न्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा ॥ स्वतिभ्यामेव * ॥ नेह परमराजः । पूजनाकि-
 म् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवाय निषेधः । नेह ।
 सुसक्थः । स्वक्षः ॥ किमः क्षेपे । ५ । ४ । ८७ ॥ क्षेपे यः किञ्चिदस्त्वतः पर
 यत्तदन्तात्समासान्तान् स्युः । कुसितोगजा किराजा । किमखा । किंगौः । क्षेपे कि-
 म् । किराजः । किसखः । किगवः ॥ नञस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ८८ ॥ समा-
 सान्तोन । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अभुरं शकटम् ॥ पथोविभाषा ।
 । ५ । ४ । ८९ ॥ नञपूर्वात्वधोवा समामान्तः । अपयम् । अपन्याः । तत्पुरुषादि-
 त्वेव । अपयोदेशः । अपय वर्तते ॥ ॥ इति समामान्ताः ॥

अलुगुत्तरपदे । ६ । ३ । १ ॥ अलुगभिकारः प्रागानङः उत्तरपदभिकारस्या-
 पादसमाप्तेः ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ६ । ३ । २ ॥ ण्यः पञ्चम्याअलुग-
 स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । ण्वमन्तिकार्यद्वयार्थकृच्छेभ्यः । उत्तरपदे किम् । निष्क्रा-
 न्तः स्तोकात्रिस्तोकः ॥ ब्राह्मणाञ्छसिन उपसंख्यानम् * ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि
 उपचाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाञ्छमी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थं पञ्च-
 म्युपसंख्यानदेव ॥ ओजःसहोऽम्भस्तमस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३ ॥
 ओजसाकृतमित्यादि ॥ अञ्जम उपसंख्यानम् * ॥ अञ्जसाकृतम् । आर्जनेन । न
 मित्यर्थः ॥ पुंसानुजोऽनुपान्वइति च * ॥ यस्यामजः पुमान् सपुमानुजः । अनु-
 पान्वोजाल्यन्धः ॥ मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ॥ मनसा यत्रा ॥ आज्ञा-
 यिनि च । ६ । ३ । ५ ॥ मनसइत्येव । मनसा आज्ञात् जीत्यमस्य मनसाज्ञार्था ॥

१ स्तोकात्रिस्तोकादिभ्यः सुपसंख्यानम् । आर्जनेन । न

आत्मनश्च । ६ । ३ । ६ ॥ आत्मनस्तृतीयायाअलुक् स्यात् । पूरणइति वक्तव्य-
 म् * ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मना पञ्चमः । जनार्दनस्वात्मचतुर्थ
 एवेति बहुव्रीहिर्बोधः । पूरणे किम् । आत्मकृतम् ॥ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः
 । ६ । ३ । ७ ॥ आत्मनइत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतु-
 र्थ्येषा । चतुर्थीति योगविभागात्समासः ॥ परस्य च । ६ । ३ । ८ ॥ परस्मै-
 पदम् । परस्मैभाषा ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ॥
 हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्याअलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ॥ गवियुधिभ्यां स्थिरः
 । ८ । ३ । १० ॥ आभ्या स्थिरस्य सप्तमः पः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वच-
 नादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ ह-
 द्युभ्या च * ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥ कारनास्त्रि च प्राचां हलादौ । ६ ।
 ३ । १० ॥ प्राचां देशे यत्कारनाम् तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्याअलुक् ।
 मुकुटे कार्षापणम् । दृषदि माषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाभ्येव प्राचामेव
 हलादावेवेति । कारनास्त्रि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचां
 किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः
 नदीदोहः ॥ मध्याह्नुरौ । ६ । ३ । ११ ॥ मध्येगुरुः ॥ अन्ताच्च * ॥ अन्तेगुरुः ॥
 अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ॥ कण्ठेकालः । उरसिलोमा ।
 अमूर्धमस्तकात्किम् । मूर्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मु-
 खकामः ॥ बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ॥ हलदन्तात्सप्तम्याअलुक् ।
 हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । हलदन्तेति किम् । गुप्तिबन्धः ॥ तत्पुरुषे कृति बहु-
 लम् । ६ । ३ । १४ ॥ स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । क्वचिन्न कुरुचरः ॥ प्रा-
 वृद्शरत्कालादिवां जे । ६ । ३ । १५ ॥ प्रावृपिजः । शरदिजः । का-
 लेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥ विभाषा वर्षक्षरशरचरात् । ६ । ३ ।
 १६ ॥ णभ्यः सप्तम्याअलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः ।
 शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥ घकालतनेषु कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ॥
 सप्तम्याविभाषाऽलुक् स्यात् । घे । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्नेतमे । पूर्वाह्नतमे । काले ।
 पूर्वाह्णकाले । पूर्वाह्नकाले । तने । पूर्वाह्नतने । पूर्वाह्नतने ॥ शयवामवासिष्वका-
 लात् । ६ । ३ । १८ ॥ खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी ।
 ग्रामवासी ॥ हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ अपोयोनियन्मतुषु * ॥ आप्सु योनिरु-
 त्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । आप्सु भवोऽप्सव्यः । आप्सुमन्तावाज्यभागौ ॥ नेन्त्स-
 ङ्बभ्रातिषु च । ६ । ३ । १९ ॥ इन्नन्तादिषु सप्तम्याअलुक् । स्थण्डिलशायी ।

साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबद्धः ॥ स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ॥ समस्याभ-
लुप्त । समस्यः । भाषायां किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्टः ॥ षष्ठ्याआक्रोशे । ६ ।
३ । २१ ॥ चौरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ वाग्विद्वक्पश्यद्वापुक्ति-
दण्डहरेषु * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोह्रः ॥ आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रि-
काऽऽमुष्यकुलिकेति च * ॥ अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः । नटादिवात्फक् । अमुष्य
पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादिवाहुच् । एवमाऽमुष्यकुलिका ॥ देवानांप्रियश्च
ति च मूर्खे * ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥ शेषपुच्छलाङ्गलेषु शुनः * ॥ शुनःशेषः । शुनः
पुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ॥ दिवश्च दासे * ॥ दिवोदासः ॥ पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६
। ३ । २२ ॥ षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः । निन्दा
यां किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ॥ कृतोविद्यायोनिर्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ॥
विद्यासंबन्धयोनिर्बन्धवाचिनऋदन्तात्षष्ठ्याअलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः ।
पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ विद्यायोनिर्बन्धेभ्यस्तत्त्वात्तत्तत्प्रहणम् + ॥ नेत्र
होतृधनम् ॥ विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ॥ ऋदन्तात्षष्ठ्याअलुक्
वा स्वसृपत्योः परयोः ॥ मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५ ॥ आ-
भ्यां स्वसृः सस्य पोवा स्यात् समामे । मातुःप्वसा । मातुःम्वसा । पितुःप्वसा । पि-
तुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ॥ मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ॥ आभ्या परम्य
स्वसृः सस्य षः स्यात्समामे । मातृप्वसा । पितृप्वसा । असमामे तु मातुः षासा ।
पितुः स्वसा ॥

॥ इत्यलुक्समासः ॥

घरूपकल्पचेलज्जुवगोघ्रमहतेषु ऊर्ध्वोऽनेकाचोह्रस्वः । ६ । ३ ।
। ४३ ॥ भाषितपुंस्कावोर्डी तदन्तस्यानेकाचोह्रस्वः स्याद्वरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु
चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिस्था । ब्राह्मणिकत्पा ।
ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिज्जुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ज्वः पचाद्यानि नन्यादेऽजगणयो
रभावोऽपि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कृत्स्नतर्काति । नेः कृत्स्नतर्काति ह्रस्व
नैरिति समामः । उथः किम् । दत्तावरा । भाषितपुंस्कार्किसम् । आमलकीवरा । कृत्-
लीतरा ॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ॥ अजयन्तनपात्रप
न्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वोवा स्यात् । ब्राह्मण-पुत्ररा । ब्राह्मण-पुत्ररा । म्पितरा ।
क्षितरा ॥ कृत्स्नान् * ॥ लक्ष्मीवरा ॥ उगितश्च । ६ । ३ । ४५ ॥ उगितः पराया
नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वोवा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वान्नापदं न नान्यथादि-
ष्विति पुंन । विद्वद्भ्यः । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेभ्यण्युदाहृत नान्यथादि-
ह्रस्वेभ्यदणलासेषु । ६ । ३ । ५० ॥ ह्रदय लिखतीति ह्रदयः । ह्रदयस्य प्रिय

हृद्यम् । हृद्यस्येदं हार्दम् । हृल्लामः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृद्यलेखः ।
 लेखग्रहणमेव ज्ञापकं उत्तरपदाधिकारे तदन्तविभिर्नास्तीति ॥ वा शोकव्यग्रो-
 गेषु । ६ । ३ । ५१ ॥ हृच्छोकः । हृद्यशोकः । सौहार्दम् । सौहृद्यम् । हृ-
 द्रोगः । हृदयगोगः । हृद्यशब्दपर्यायोहृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमि-
 दम् ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ॥ एत्तरपदेषु
 पादस्य पदहृद्यदन्तआदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्य-
 तिभ्यां पादे चेतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्यभावोनिपातनात् । पदगः । पदोपहतः ।
 पद्यत्यन्तदर्थे । ६ । ३ । ५३ ॥ पादस्य पत्स्यादन्तदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति
 पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । पादार्थाभ्यां चेति यत् ॥ इके
 चरतावुपसंख्यानम् * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् घ्न ॥ हिमका-
 षिहितिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥ पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ॥ ऋचः शो । ६ ।
 ३ । ५५ ॥ ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्री पच्छः शंसति । पादपादमित्य-
 र्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ॥ वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ ।
 ५६ ॥ पादस्य पत् । पद्धोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादश-
 ब्दः ॥ निष्के चेति वाच्यम् * ॥ पन्मिश्रः । पादनिष्कः ॥ उदकस्योदः संज्ञा-
 याम् । ६ । ३ । ५७ ॥ उदमेघः ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् * ॥ क्षीरोदः ॥
 पेयवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ॥ उदपेष्पनिष्टि । उदवामः । उदवाह-
 नः । उदधिर्वटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतर-
 स्याम् । ६ । ३ । ५९ ॥ उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली ।
 पूरयितव्येति किम् । उदकपर्वतः ॥ मन्थौदनसक्तुचिन्दुवज्रभारहारवीवध-
 गाहेषु च । ६ । ३ । ६० ॥ उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः ॥
 इकोह्रस्वोऽङ्गयोगालवस्य । ६ । ३ । ६१ ॥ इगन्तस्याङ्गणन्तस्य ह्रस्वोवा
 स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्गयइति कि-
 म् । गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ इयहुवङ्गभाविना
 मव्ययानां च नेति वाच्यम् * ॥ श्रीमदः । भूभङ्गः । शुक्लीभावः ॥ अभ्रकुंसादीनामि-
 ति वक्तव्यम् * ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अकारोऽनेन विधीयत
 इति व्याख्यानतरम् ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा कुसोभाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्री-
 वेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥ एकतद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ॥
 एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतं एकरूपम् । एकक्षीरम् ॥
 ऊचापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ॥ रेवतिः । अजक्षीरम् ॥
 त्वे च । ६ । ३ । ६४ ॥ त्वप्रत्यये ड्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् । अजाल्वम् । रो

हिणित्वम् । रोहिणीत्वम् ॥ **व्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६।१।१३ ॥**
 व्यङ्ग्यतस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ **संप्रसारणस्य ।**
। ६।३।१३९ ॥ संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुद-
 गन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वोऽन । स्त्रीप्रत्यये नानुपसर्ग-
 नेनेति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमाभे-
 ह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥ **बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६।१।१४ ॥** बन्धुशब्दे उ-
 त्तरपदे व्यङ्ग्यः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुगन्ध्या इति कारीषगन्धीबन्धुः ।
 बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्यायाबन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । द्वौबनिर्देशस्तु श-
 ब्दस्वरूपापेक्षया ॥ मातृमातृकमातृपु वा * ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्या-
 मातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषग-
 न्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातृजादेशः कश्चिकल्पश्च । बहुव्रीहा-
 वेवेदम् । नेह । कारीषगन्ध्यायामाता कारीषगन्ध्यामाता । चित्तवसाम्भ्यां चित्तवसाम्भ्यां बहुव्री-
 हिस्वरं बाधते ॥ **इष्टकेशीकामालानां चित्ततूलभारिषु । ६।३।६५ ॥** इष्ट-
 कादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चित्तादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचित्तम् ।
 पकेष्टकचित्तम् । इष्टीकतूलम् । मुञ्जेपीकतूलम् । मालभारि । उत्पलमालभारि ॥ **कारे-**
सत्यागदस्य । ६।३।७० ॥ सुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ अगो-
 श्चेति वक्तव्यम् * ॥ अस्तुङ्कारः ॥ धेनोर्भव्यायाम् * ॥ धेनुम्भव्या । लोकस्य प्रणे * ॥
 लोकम्पृणः । पृणइति मूलविभुजादित्वाकः ॥ इत्येऽनभ्याशस्य * ॥ अनभ्याशमिलः ।
 दूरतः परिहर्तव्यइत्यर्थः ॥ भ्राष्ट्राभ्योर्निधे * ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अमिमिन्धः ॥ गिले-
 ऽगिलस्य * ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले च * ॥
 तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे * ॥ उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥ **रात्रेः**
कृति विभाषा । ६।३।७२ ॥ रात्रिश्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमदः । रात्र्यदः ।
 अखिदर्धमिदं सूत्रम् । खिति तु अरुद्धिपदिनि नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिमन्यः ॥
सहस्य सः संज्ञायाम् । ६।३।७८ ॥ उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां
 किम् । सह युध्वा ॥ **ग्रन्थान्ताधिके च । ६।३।७९ ॥** अनयोः परयाः स-
 हस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी ॥ **द्वितीये चानु-**
पारुष्ये । ६।३।८० ॥ अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षमिका निशा ।
 राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते । **समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृ-**
त्युदर्केषु । ६।३।८४ ॥ समानस्य सः स्यादुत्तरपदे नतु मूर्धादिषु । अनु भ्राता
 सगर्भ्यः । अनु सगर्भः सगर्भ्यः । योनः सनुत्यः । तत्र भवइत्यर्थं सगर्भस्यगृहसनु-
 ताद्यत । अमूर्धादिषु किम् । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समान

स्येति योगोविभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं मजातीयमित्यादि मिद्भमिति काशिका ।
 अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति । सदृशः सख्या समखीति यथा । तेनायमस्व-
 पदविग्रहोबहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि ॥ **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिना-
 मगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८५ ॥** एषु द्वादशसूक्तग-
 पदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदइत्यादि ॥ **चरणे ब्रह्मचारिणि
 । ६ । ३ । ८६ ॥** ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः
 शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्य सः ।
 ब्रह्मचारी ॥ **तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ ॥** तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य
 सः स्यात् । मतीर्थ्यः । एकगुरुकः । समानतीर्थेवासीति यत्प्रत्ययः ॥ **विभाषोदरे
 । ६ । ३ । ८८ ॥** यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः ॥ **दृग्दृ-
 शवतुषु । ६ । ३ । ८९ ॥** सदृक् । सदृशः ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् * ॥ सदृक्षः ।
 वतुस्तुतार्थः ॥ **इदंकिमोरीशकी । ६ । ३ । ९० ॥** दृग्दृशवतुषु । इदमईश कि-
 मः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतूदाहरण तु वक्ष्यते ॥ दृक्षे चेति
 वक्तव्यम् * ॥ ईदृक्षः । कीदृक्षः । आ सर्वनाम्नः । दृक्षे च । तादृक् । तादृशः ।
 तावान् । तादृक्षः । दीर्घः । मत्वोत्वे । अमूदृशः । अमूदृक् । अमूदृक्षः ॥ **समासे-
 ऽङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ९० ॥** अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे ।
 अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ॥ **भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ९१ ॥**
 भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । अममामे तु । भीरोः
 स्थानम् ॥ **ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८ । ३ । ९२ ॥** आभ्यां स्तोमस्य सस्य मू-
 र्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः ॥
सुषामादिषु च । ८ । ३ । ९८ ॥ सस्य मूर्धन्यः । शोभनं नाम यस्य सुषामा ।
 सुषन्धिः ॥ **एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ९९ ॥** सस्य मूर्धन्यः । हरिपेणः ॥
 एति किम् । हरिसक्थम् । संज्ञायां किम् । प्रयुसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः ।
 इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥ **नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ॥** एति सस्य संज्ञायाम-
 गकारान्मूर्धन्योवा । रोहिणीपेणः । रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः ।
 आकृतिगणोऽयम् ॥ **अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगात्रीराशास्थास्थि
 तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ६ । ३ । १०१ ॥** अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशी

१ सुषामा, निषामा, दुषामा, सुषेध, निषेध, दुषेध, सुषन्धि, निषन्धि, दुषन्धि, सुष, दुष, गौरिपक्थ, संज्ञायाम्, प्रतिष्ठािका, जलापाहम्, नौपेनचम, दुन्दुभिपेवणम्, एतिसङ्ख्यामगात् । हरिपेण, नक्षत्राद्वा, रोहिणीपेण । आकृतिगणोऽयं सुषामादि ।

२ एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा । एतद्वगसूत्रद्वयमपि केचित्पाणिनीयसूत्रपाठे प्रसिद्धम्

शीर्गादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः ।
 अन्यदूतिः । अन्यद्वाराः । अन्यदीयः । अपष्ट्रीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वार्शाः । अन्या
 शीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायमन्यदी
 यः गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥ अर्थे विभाषा । ६ । ३ । १०० ॥ अन्यदर्भः । अ
 न्यार्थः ॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । १०१ ॥ अजादावुत्तरपदे । कुस्मितो-
 ऽश्वः । कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् । कूट्टोगजा ॥ औ च * ॥ कुस्मिताश्वयः कन्नयः ॥
 रथवदयोश्च । ६ । ३ । १०२ ॥ कद्वयः । कद्वदः ॥ तृणे च जातौ । ६ । ३ । १०३ ॥
 कत्तृणम् ॥ का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ ॥ कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन
 तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥ ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५ ॥ ईषज्जल काम-
 लम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः ॥ विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ॥
 कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधाभिलिख्यते । ईष-
 त्पुरुषः । कापुरुषः ॥ कवं चोष्णे । ६ । ३ । १०७ ॥ उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः कय का
 च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कटुणम् ॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्
 । ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधुनि स्युः । पृ-
 षतः उदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहकोवलाहकः । पूर्वपदस्य यः उत्तरपदादेश
 लत्वम् ॥ भवेद्वर्णागमाङ्गसः सिद्धोवर्णविपर्ययात् । गृहोत्सा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोद-
 रम् ॥ १ ॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावोवा + ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् ।
 उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ दुरोदाशनाशदमध्येपुल्वमुत्तरपदादेशः प्रुत्तं च * ॥ दुःखेन
 दाश्यते दृडाशः । दुःखेन नाश्यते दृणाशः । दुःखेन दभ्यते दृढम् । खल त्रिभ्यः ।
 दम्भेर्नलोपोनिपात्यते । दुःखेन भ्यायतीति दृढ्यः । आतश्चेति काः । द्रुवन्तोऽस्या गीद
 न्तीति वृप्ती । द्रुवच्छब्दस्य वृ आदेशः । सदेरधिकरणे ङट् । आकृतिगणाऽयम् ॥
 संहितायाम् । ६ । ३ । ११४ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टप
 ञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य । ६ । ३ । ११५ ॥ कर्णशब्दे परे
 लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणार्कर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीना
 किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः ।
 छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥ नहिवृत्तिवृषिपृथ्विभिरुचिसहितानिपु
 कौ । ६ । ३ । ११६ ॥ क्विबन्तेषु ण्यु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत । नीशृत । प्राकृद् ।
 मर्मावित् । नीरूक् । अभीरूक् । कर्तापद् । परीतत् । कायिति किम् । परिणहनम् ।
 विभाषा पुरुषइत्यतोमण्टकइत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन गतिरिति

रकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥ वनगिर्यांः संज्ञायां कोटरकिंशुल
कादीनाम् । ६ । ३ । ११७ ॥ कोटरादीनां वने परे किंशुलकादीनां गिरौ परे
दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ वनं पुरगामिश्रकामिश्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः ।
८ । ४ । ४ ॥ वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्यण्व णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः
पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयोबोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशोनियमार्थः ।
अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । मिश्रकावणम् । सारिका
वणम् । कोटरावणम् । एभ्यएवेति किम् । असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् ।
राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्याअलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकोगिरिः ॥
वले । ६ । ३ । ११८ ॥ वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः ॥ मतौ
बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११९ ॥ अमरावती । अनजिरादीनां किम् ।
अजिरवती । बह्वचः किम् । ब्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती ॥ शरा-
दीनां च । ६ । ३ । १२० ॥ शरावती ॥ इकोवहेऽपीलोः । ६ । ३ । १२१ ॥
इगन्तस्य दीर्घः स्याद्बहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम् । पिण्डवहम् । अपी
लोः किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्वादीनामिति वाच्यम् * ॥ दारुवहम् ॥ उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्ये बहुलम् । ६ । ३ । १२२ ॥ उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्बह्वन्ते
परे नतु मनुष्ये । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ॥ इकः काशे
। ६ । ३ । १२३ ॥ इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः ।
इकः किम् । प्रकाशः ॥ अष्टनः संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२५ ॥ उत्तरपदे दीर्घः ।
अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः ॥ चित्तेः कपि । ६ । ३ । १२७ ॥ एक
चितीकः ॥ नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२९ ॥ विश्वानरः ॥ मित्रे चपौ । ६ ।
३ । १३० ॥ विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रोमाणवकः । शुनोदन्तदंष्ट्रा
कर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घोवाच्यः * ॥ आदन्तः । इत्यादि । प्रनिरन्तः शरे
ध्रुवक्षेत्राकार्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ॥ एभ्यो

१ कोटर, मिश्रक, सिध्रक, पुरग, शारिक । इति कोटरादिः ।

२ किंशुलक, शाव, नड, अजन, भजन, लेहित, कुकुट । इति किंशुलकादि ।

३ अजिर, खदिर, पुलिन, हस, कारण्डव, चक्रवाक । इत्यजिरादि ।

४ शर, वश, धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु । इति शरादिः ।

५ पील्वादिराकृतिगणः ।

६ अमानुष्यादिष्विति वक्तव्यम् * । प्रसवे, । प्रसार । प्रहार । सादकारयोः कृत्रिमे × । एषो
ऽस्य प्रासादः । एषोऽस्य प्राकार, । कृत्रिमइति किमर्थम् । एषोऽस्य प्रसादः प्रकारः । प्रतिवेशादीनां विभा
षा × । प्रतिवेश । प्रतीवेश । प्रतिकार । प्रतीकार । बहुलग्रहणस्यैवायं प्रप

७ अभियुक्तोक्तिरियम् ।

वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्यवणम् । इह पात्वरत्वाणत्वम् ॥ **विभाषौष-**
धिवनस्पतिभ्यः । ८।४।६ ॥ णभ्योवनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावनम् । दूर्वावनम् ।
 शिरीषवनम् । शिरीषवनम् । अच्यञ्ज्यामेव * । नेह । देवदारुवनम् ॥ इरिका-
 दिभ्यः प्रतिषेधोक्तव्यः * ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् ॥ **वाहनमाहितात् ।**
। ८।४।८ ॥ आरण्यं यदुह्यते तद्वाचिस्थानिमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं
 स्यात् । इक्षुवाहनम् । आहिताकिम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ।
 वहतेत्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥ **पानं देशे । ८।४।९ ॥** पूर्वपदस्था-
 न्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाऽ-
 शीनगः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ॥ **वा भावक-**
रणयोः । ८।४।१० ॥ पानस्येत्येव । क्षीरपानम् । क्षीरपाणम् ॥ गिरिनंशा-
 दीनां वा * ॥ गिरिनदी । गिरिणदी । चक्रनितम्बा चक्रणितम्बा ॥ **प्रातिपदि-**
कान्तनुम्बिभक्तिषु च । ८।४।११ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य ण्णु स्थितम्
 नस्य णोवा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ । नुमि प्रीतिवापाणि । रिभक्तौ ।
 माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्त्वैव णत्वम् ।
 नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुमिभाना-
 त्त्वंकोहि नुम नत्तरपदस्य । किञ्च । प्रतिष्ठात्रित्यादौ द्विधेर्नुमांणत्वार्थमपि नुम
 ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु शुभ्रादित्वात् ॥ युवादेर्न * ॥ रम्ययूना पम्पकानि ।
 एकाजुत्तरपदे णः । निलमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरि मानयर्ताणि हरिमार्णा । नुमि ।
 क्षीरपाणि । विभक्तौ क्षीरपेण । रम्यविणा ॥ **कुमति च । ८।४।१३ ॥** कर्मणि
 वल्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥ **पदव्यवायेऽपि**
। ८।४।३८ ॥ पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥
 अतद्धितइति वाच्यम् * ॥ आर्द्रगोमयेण । शुक्रगोमयेण ॥ **कुस्तुम्बुरुणि जातिः**
। ६।१।१४३ ॥ अत्र सुणिपात्यन्ते । कुस्तुम्बुरु णान्याकम् । श्रियः गगनन्धम् ।
 जातिः किम् । कुस्तुम्बुरुणि । कुस्मितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ॥ **अपरस्पराः**
क्रियासातत्ये । ६।१।१४४ ॥ सुणिपात्यन्ते । अपरस्पराः सार्थागच्छन्ति ।
 सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्षियेति किम् । अपरस्परागच्छन्ति । अपरे च परं
 च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ॥ **गोपपदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६।१।**

१ इरिका, मिरिका, चिन्गिरा । इतीरिकादिवाक्यनिगणः । २ गिरिनदी, गिरिनम्, गिरिनम्, गिरिनम्, चक्रनदी, चक्रनितम्ब, तुयमान, मापान, आगम्यम् । इति गिरिनयादिसाक्यनिगणः । ३ युवान, पक्ष । इत्यादि युवादि ।

। १४५ ॥ सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे सगोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेविते त्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । ६ । १ । १४६ ॥ आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् । आपदापदम् ॥ आश्चर्यमनित्ये । ६ । १ । १४७ ॥ अहुते सुट् । आश्चर्यं यदि समुज्जीत । अनित्ये किम् । आचर्य कर्म शोभनम् ॥ वर्चस्केऽवस्करः । ६ । १ । १४८ ॥ कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्त्रमलं तस्मिन् सुट् । अवकीर्यतइत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः ॥ अपस्करोरथाङ्गम् । ६ । १ । १४९ ॥ अपकरोऽन्यः ॥ विष्किरः शकुनिर्विकिरोवा । ६ । १ । १५० ॥ पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुद्धिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगोमाभूदिति वृत्तिसन्न । भाष्यविरोधात् ॥ प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ॥ कश गनिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते पत्व च । सहायः पुरोगयर्गो वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशांऽश्च । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन भावन्तरोपसर्गाच्च ॥ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषीति किम् । प्रक्वोदेशः । हरिचन्द्रोमाणवकः ॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ॥ मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरोग्राहः । मकरी समुद्रः ॥ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ॥ ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥ कारस्करोवृक्षः । ६ । १ । १५६ ॥ कारं करोतीति कारस्करोवृक्षः । अन्यत्र कारकः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥ एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा । तद्बृहत्तोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च * ॥ तात्पूर्व चत्वेन दकागोबोभ्यः तद्बृहत्तोदैकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः बृहस्पतिः ॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः * ॥ प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

१ पारस्करोदेशे, कारस्करोवृक्षः, रथस्यानदी, किष्कु, प्रमाणम्, किष्किन्धा, गुह्य, तद्बृहत्तोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च, प्राप्नुतौ गवि कर्तरि च, प्रायस्य चित्तिचित्तयोः । इति पारस्करादिराकृतिगणः

२ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुहृत्कारो वेति भाष्यम् ।

समर्थानां प्रथमाद्या । ४ । १ । ८२ ॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसंधिकार्यमिति यावत् ॥ **प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ॥** तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥ **अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥** ण्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः ॥ **तद्वितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥** चिति णिति च तद्विते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥ **किति च । ७ । २ । ११८ ॥** किति तद्विते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्योमञ्चइति तु प्रामादिकमेव ॥ **दित्यदि-त्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । ४ । १ । ८५ ॥** दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाश्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरदित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ यमाश्चेति काशिकायाम् * ॥ याम्यः ॥ पृथिव्यान्वाजौ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवाद्यन्वाजौ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिषष्टिलोपोयश्च * ॥ बाह्यः ॥ ईकवच * ॥ बाहीकः ॥ स्थाभोऽकारः * ॥ अश्वत्थामः । प्रपोदरादित्वात्मस्य तः ॥ भवार्थे तु लुग्वान्यः * ॥ अश्वत्थामा ॥ लोभोऽपत्येषु बहुष्वकारः * ॥ बाह् ॥ ऽपवादः । उदुलोमाः । उदुलोमान् । बहुषु किम् । औदुलोमिः । यत् * ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्योहेतुभ्यआगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥ **उत्सादिभ्योऽण् । ४ । १ । ८६ ॥** औत्सः । अप्रिकलिभ्यां ह्रस्वत्त्वः * ॥ अग्रेरपत्यादि आमेयम् । कालेयम् ॥

॥ इत्यपत्यादिविकारागन्तार्थस्माधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सूत्रौ भवनात् । ४ । १ । ८७ ॥ धान्यानां भवनइत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमाच्चञ्सूत्रौ स्तः । स्रैणः । पौस्तः । वत्यर्थे न । स्त्री पुंवश्चेति ज्ञापकान् । स्त्रीवन । पुंवन् ॥ **द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ॥** द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितोऽजादिर्नपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयत्वस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्विगोर्निमित्तम्येति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् । पञ्चगव्यरूपम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोगरूपं द्वैमित्रिः ॥ **गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ॥** अजादौ प्राग्दीव्यतीये चिवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । वृद्धाच्छः ॥ **आपत्यस्य च तद्वितेऽनानि ।**

१ अश्वपति, रथानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, क्षेत्रपति । इत्यपत्यादिः ।

२ उत्स, उदपान, विक्किर, विनद्, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, वरुण्यमं, धेन, पत्नी, पत्नी, जगति, विधुप, अनुप, जनपद, भरत, उर्शागर, ग्रीष्म, पालु, कुण, उदस्यान, देशे, प्रपदश, भजकीय, रथन्तर, मन्थन्विन, शृङ्ग, महव, सत्यव, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रयसान, उष्णिह, ककुभ, सुवर्ण, देव । मन्थान्छन्दसि इत्युत्सादिः ।

६।१।१५१ ॥ हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्तद्विधे पगे न त्वाकारे । गार्गी-
याः । प्राग्दीव्यतीये । किम् । गर्गेभ्योहितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्यः आगतं गर्ग-
रूपम् । **यूनि लुक्** । ४।१।१० ॥ प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षितं यु-
वप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो
यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणोलुकि वृद्धत्वाभावाच्छो
न ॥ **पैलादिभ्यश्च** । २।५।५९ ॥ एभ्योयुवप्रत्ययस्य लुक् । पीलापावेत्यण् ।
तस्मादणोब्रचइति फिच् । तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च ॥ तद्राजाज्ञाणः ॥ **व्यच्-**
मगधेत्यणन्तादाङ्गशब्दादणोब्रचइति फिजोलुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥ **इव्यः**
प्राचाम् । २।४।६० ॥ गोत्रे यइच् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तच्चद्वोत्रं
प्राचा भवति । पत्रागारस्यापत्यम् । अतइच् । यन्त्रिजोश्चेति फक् । पत्रागारिः पिता
पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥ **न तौल्वलिभ्यः** । २।
४।६१ ॥ तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वण प्राप्तः तुल्वलः ।
ततइचि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ॥ **फक्फिप्रोग्न्यतरस्याम्**
। ४।१।९१ ॥ यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य
छात्राः कातीयाः । कात्यायनीयाः । यस्मत्स्यापत्यं यास्मत्कः । शिवाग्रण् । तस्यापत्यं
युवा यास्कायनिः । अणोब्रचइति फिच् । तस्य छात्राः यास्कायाः यास्कायनीयाः ॥
तस्यापत्यम् । ४।१।९२ ॥ पष्ठयन्तात् कृतमन्धेः समर्थोदपत्येऽर्थे उक्ताव-
क्ष्यमाणाश्च प्रत्ययावा स्युः । उपगोरपत्यं औपगव्रः । आदिबृद्धिर्गन्धोपयाबृद्धी बाध-
ते ॥ तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्तमर्गः शेषगणानौ बृद्धान्यस्य प्रयो
जनम् ॥ १ ॥ योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । कृतमन्धेः किम् । गौतमिनिः ।
अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । यस्ममुपगोरपत्यं
चैत्रस्य । प्रथमात्मिकम् । अपत्यवाचकात्पष्ठयर्थे माभूत् । चाग्रहणाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीति
सूत्रादन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपवपत्यम् । जातित्वान् जीप् । औपग-
वी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । खैणः । पौल्लः ॥ **अपत्यं पौत्रप्रभृति गो-**
त्रम् । ४।१।१६२ ॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रमञ्जं स्यात् ॥ **जीवति**

१ पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यकामि, राहवि, रावणि, आदकि, आद्विजि, आदभेधि, आदमस्मि-
नौदशजि, देवस्थानि, पैदलौदायनि, राहक्षति, मौलिहि, गणि, आदमन्धि, आद्राहमानि, आवित्रहानि,
औदछदि, तद्राजाज्ञाण । आकृतिगणोऽयम् । इति पैलादि ।

२ तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, देवमिजि, देवति, बार्कलि, नेकलि, देवयजि, देवमति,
चाफष्टकि, बैन्वकि, बैम्बकि, आनुरोहिनि पांष्करसादि, आनुगाहति, आनुति, आनुहानि, नैमिथी, प्राडा-
हति, बान्धकि, वैशीति, आहिनासि, आहिंसि, आसुरि, नैमिपि, आसिबन्धकि, पाथि, कारिणुपालि, पैक-
णि, वेनति, वैहकि । इति तौल्वल्यादिः ।

तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ॥ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थोदि
तद्युवसंज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम् ॥ भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ॥ ज्येष्ठे
भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थोदिर्युवा स्यात् ॥ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरत-
रे जीवति । ४ । १ । १६५ ॥ भ्रातुर्गन्धस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृ-
तेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं
सपिण्डस्य । तद्वन्निर्देशउभयोरुक्तकार्षणः । स्थानेन वयसा चोक्तप्रे पितृव्ये माता-
महे भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्योवा । स्थविरिति किम् ।
स्थानवयोन्यूनं गार्ग्येण । जीवतीति किम् । मृते मृतोवा गार्ग्येण ॥ वृद्धस्य च
पूजयामिति वाच्यम् * ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां ग-
म्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ॥ यूनश्च कुत्साया
गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् * ॥ गार्ग्योर्जात्मः । कुत्सेति किम् । गार्ग्यायणः ॥ एको
गोत्रे । ४ । १ । १६६ ॥ गोत्रे एकपत्न्यापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोगोत्रापत्यं औप-
गवः । गार्ग्यः । नाडायनः ॥ गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा । यद्वा स्वव्यू-
नसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।
मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥ पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगो-
स्तृतीये औपगवादिश्च स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं
फगित्तोः परम्परया मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशत प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनाम-
पीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोर्णा इष्टे मिद्धेऽपि अण्णन्तादित्रयि स्यात् ।
चतुर्थे फगिति फगित्तोः परम्परया शततमे गोत्रेऽष्टनवतरेनिष्टप्रत्ययाः स्युः ।
अतोऽनियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्युक्तम् ॥ गोत्राद्वान्यस्त्रियाम् । ४ । १ ।
१६७ ॥ गृन्त्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य
युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रिया गोत्रत्वादेकपत्न्य प्रत्ययः ॥ अतश्च । ४ । १ । १६८ ॥
अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकान्प्रत्ययान्तादिश्च स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः ॥ बाह्या-
दिभ्यश्च । ४ । १ । १६९ ॥ बाह्विः औट्टलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ॥ सुधातुर-
कङ्क च । ४ । १ । १७० ॥ चादिश्च । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषाद-

१ वृद्धस्य च युनश्चेति वार्तिके सप्तपिण्डे कर्त्तव्यमिति ।

२ बाहु, उपबाहु, उपबाहु, निवाहु, शिवाहु, वराहु, उपविन्दु, वृषली, वृकला, लृग, यलाका,
मुषिका, कुशला, झगला, धुवता, ध्रुवता, सुमिना, दर्मिना, पुष्करसद, अनुहरद्, देवशर्मन्, अमिशर्मन्, अ-
शर्मन्, पुशर्मन्, कृतामन्, गुनामन्, पवन, समन्, अष्टन्, अमिर्ताजम, सत्यापम्, सुधावन, उदभु, माव,
शिरस, शराभिन्, मर्माक्षि, क्षेमश्रद्धिन्, शङ्कलतादिन्, खरनादिन्, नगरमादन्, प्राकारमादिन्, लोमन्,
अजीगतं, कृष्ण, गुषिष्ठि, अर्जुन, साम्भ, गद, प्रवृष्ट, उदङ्क, उदक, संज्ञायाम्, समुयोऽम्भसो, सलोपथ ।
आकृतिगणोऽयम् । तेन, सार्त्तकि, जाद्वि, ऐन्द्रशमि, आजधेनवि । इति बाह्वादि ।

चण्डालविम्बानां चेति वक्तव्यम् * ॥ न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ता-
भ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ॥ पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किंतु
ताभ्या पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुटकिरित्यादि ॥ गोत्रे कुञ्जादि-
भ्यश्चफञ् । ४ । १ । ९८ ॥ व्रातचफओरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥ व्रात-
वाचिभ्यश्चफवन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यात्तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुल्ये तत्राज-
त्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राह्मयन्यः । स्त्रियां कौञ्जायनी । गोत्रत्वेन जातित्वान्डीप् । अनन्तरा-
पत्ये कौञ्जिः ॥ नैडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥ गोत्रल्येव । नाडायनः ।
चागयणः । अनन्तरोनाडिः ॥ हैरितादिभ्योऽञ् । ४ । १ । १०० ॥ ण्यो-
ऽवन्तेभ्योयूनि फक् । हरितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याशून्यगमः । नहि
गोत्रादपरोगोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणोहरितादिः ॥ यजिप्रोश्च । ४ । १ । १०१ ॥
गोत्रे यौ यजिबौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरापत्यम्पेति यलोपोन । गार्ग्याय-
णः । दाक्षायणः ॥ शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ । १०२ ॥
गोत्रे फक् । अजिबोरपवादः । आगौ विदादी । शारद्वतायनोभार्गवश्चेत् । शार-
द्वतोऽन्यः । शौनकायनोवात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायणभ्रायणश्चेत् । दार्भि-
रन्यः ॥ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ॥ ण्योगोत्रे
फग् वा । द्रौणायणः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः ।
अनादिग्रिह द्रोणः । अश्वत्थार्यनन्तरे तूपचागत ॥ अचृप्यानन्तर्यं विदादि-
भ्योऽञ् । ४ । १ । १०४ ॥ ण्योऽञ् गोत्रे । ये त्वत्रानृपयस्तेभ्यः आनन्तर्ये । सूत्रे
स्वार्थे ञ्यञ् । विदस्य गोत्रापत्यं वैदः । अनन्तरोवैदिः । बाहदेराकृतिगणत्वादिव् ।

१ कुञ्ज, व्रध, शङ्ख, भरमन्, गण, लोमन्, शठ, शाक, शृण्वा, शम, रिपाश, रुद्रन्द, रुक्मम् ।
इति कुञ्जादि ।

२ नड, चर, वक, मुक्क, इतिक, इतिश, उपरु, एरु, लमरु, शलङ्क, शलङ्क, ग, सप्तल, प्राज्ञप्य,
तिक, अभिशर्मन् वृषगणे, प्राण, नर, साकय, दाम, मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल, किङ्कर, किङ्कल, काश्य-
प, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णरणी, ब्राह्मणवासिष्ठे, भमिथ, लिथु, विष, कुमार,
क्रोष्टु, क्रोष्ट च, लोह, दुर्ग, स्तम्भ, शिशपा, अग्रलण, शरद्व, सुमन्त, गुमत, निमत, कृत्, जलन्धर,
अध्वर, युगन्धर, हसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पिण्ड, पञ्चाल, चमसिन्, रुक्मस्य, स्थिरक, ब्राह्मण, शटक, बर,
अश्वल, खरप, लङ्क, इन्ध, अल, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्ड । इति नडादि ।

३ अय गण. अस्मिन्नेव पृष्ठेऽथ स्थितौ विदादिगणान्तर्गतोद्वेद्यः ।

४ विद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, किन्दर्भ, विश्वानर, कृष्टिपेण, अतभाग,
हयैश, प्रियक, आपस्तम्ब, कूचवार, शरद्वत, शुनक, धेनु, गोपवन, शिशु, शिन्दु, भाजक, भाजन, भ्राधव-
तान, श्यामक, श्यामाङ्क, श्यावलि, श्यापर्ण, हरित, किन्दास, वड्मस्क, अर्क, लूष, वश्याग, विष्णुद्वि,
प्रतिबोध, रथीतर, रथन्तर, गविष्ठिर, निषाद, शबर, अलस मटर, स्रपाकु, हृदु, पुनर्भू, पुत्र, दुहित,
ननान्द, परल्लो, परशु च इति विदादि ।

पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ॥ **गर्गादिभ्योयञ्** । ४ । १ । १०५ ॥ गोत्रइत्येव ।
 गार्ग्यः । वात्स्यः ॥ **यञञोश्च** । २ । ४ । ६४ ॥ गोत्रे यद्यवन्तमवन्तं च तदवय-
 वयोगेतयोलुक्स्यात्तत्कृते बहुल्वे नतु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । बिदाः । ऊर्वाः ।
 तत्कृते इति किम् । प्रियगार्ग्यः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः ।
 औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दौहित्राः ॥ **मधुब-**
ञ्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६ ॥ गोत्रे यञ् । माधव्योब्राह्मणः ।
 माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिककृपिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे-
 ऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यार्थम् । बाभ्रव्यायणी ॥ **कपि-**
बोधादाङ्गिर्गमे । ४ । १ । १०७ ॥ गोत्रे यञ् स्यात् । कायः । बौध्यः । आङ्गि-
 र्गमे किम् । काप्यः । बौधिः ॥ **वतण्डाच्च** । ४ । १ । १०८ ॥ आङ्गिरमइत्येव ।
 वातण्ड्यः । अनाङ्गिर्गमे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यत्रणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥
लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०९ ॥ वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् ।
 शाङ्गिर्वादिस्त्वान् चीन । वतण्डी । अनाङ्गिर्गमे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादिस्त्वात् ष्फः ।
 अणि तु वातण्डी । ऋषिवाह्मक्ष्यमाणः प्यङ् न ॥ **अंश्वादिभ्यः फञ्** । ४ । १ ।
 ११० ॥ गोत्रे । आश्वायनः ॥ पुंमि जाते * ॥ पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य
 गोत्रापत्यं जातायाः । पुंसीति किम् । जातायाअपत्यं जातेयः ॥ **भर्गात्रैर्गते** । ४ ।
 १ । १११ ॥ गोत्रे फञ् । भार्गायणकैर्गतेः भार्गिरन्यः ॥ **शिंवादिभ्योऽण्** ।
 ४ । १ । ११२ ॥ गोत्रइति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पत्ने तिकादि-

१ गर्ग, वत्स, वात्रामे, सत्कृति, अज, व्याघ्रपात्, विदभूत्, प्राचीनयोग, भगति, पुलस्ति, चमस,
 रैम, अगिर्वेद्य, शङ्ख, शङ्ख, शङ्ख, एक, धूम, आनड, मनसू, धवजय, वक्ष, विद्यावसू, जरमाण, लोहित,
 संशित, वः, वय, मण्ड, गण्ड, शङ्ख, लिङ्ग, गृहलु, मनु, मङ्गु, अलिगु, त्रिगीगु, मनु, तन्तु, मनायी, सनु,
 कथक, कत्यक, कक्ष, दक्ष, तनु, तथक्ष, तल्लुक्ष, तण्ड, वतण्ड, कपि, कत, कुरुकत, अनङ्ग, कण्व, शकल,
 गोकक्ष, अगर्ग, कपिन्दी, यक्षवल्क, पर्णवल्क, अमयजात, विरोहित, ग्रपण, रङ्गण, शण्डिल, चणक,
 लुलुङ्क, मुहल्ल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जतुकर्ण, महित, मन्वित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पुतिमाप, स्वय,
 अरका, पराका, पिहल, कृष्ण, गोलन्द, उल्लू, तितिक्ष, मिपत्, मिण्णत्, भडित, भण्डित,
 दल्म, चैहित, शिफित्तित, देवट्ट, इन्द्रह, एकल, पिपल, षट्दमि, गुलाभिन्, उक्थ, कुडीगु ।
 इति गर्गादिः ।

२ भश्म, अश्मन्, शङ्ख, शङ्ख, शिद, पुट, रोहिण, लज्ज, पिहल, भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रहत्,
 रामोद, श्रीवाकाश, काण, गौलाङ्क, अर्क, स्वन, वन, पाद, चक्र, कुल, पुल, श्रविष्ठा, वीक्ष, पविन्द, पवित्र,
 गोमिन्, श्याम, धूम, धूम, वाग्मिन्, विधानर, कुट, शपात्रेये, जन, जड, खड, श्रीष्म, अर्ह, केत, विशय,
 विशाल, गिरि, चपल, खुप, दाम, सैय, प्राभ, आनुशुब्ध, पुसिजाते, अनेन, सुगनस, दुर्मनस, नम, क्षान्त,
 ध्वन, आश्वेयभारद्वाजे, भरद्वाजाश्वेये, उन्म, आतव, कितव, शिव, स्वदिर । इत्यादि ।

३ शिव, प्रोष्ठि, प्रोष्ठिक, पञ्च, जम्भ, भग्नि, दण्ड, कृदार, ककुभ, भ्रम, अनमिस्त्वान, कोहित, सुक्ष,

त्वात् फिच् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाट्ठक् । गाङ्गेयः ॥ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषी-
 भ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ । १ । ११३ ॥ अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् ।
 ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धेभ्यः किम् ।
 वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं
 शौभनेयः ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥ ऋषयोमन्त्र-
 द्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः । श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः ।
 आनिरुद्धः । शौरिरिति तु बाह्यादित्वादिच् । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । इव
 एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाट्ठक् । आत्रेयः ॥ मातुरु-
 त्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ॥ संख्यादिपर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः
 स्यादण्यप्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । पाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं
 प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थपेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् ।
 सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः ॥ कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥
 ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्निधौ कनीनादेशश्च । कानीनोऽप्यामः कर्णश्च । अनुदाया
 एवापत्यमित्यर्थः ॥ विकर्णशुङ्गच्छगलादृत्सभरद्वाजात्रिपु । ४ । १ ।
 ११७ ॥ अपत्येऽण् । वैकर्णोवात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गोभारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः ।
 छागलआत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु शुङ्गेल्यावन्तं पठन्ति तेषां ढक प्रत्युदाहरणम् ।
 शौङ्गेयः ॥ पीलायावा । १ । ४ । ११८ ॥ तन्नामिकाणं बाधित्वा अचइति ढकि
 प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥ ढक् च मण्डूकात् । ४ ।
 १ । ११९ ॥ चादण् । पक्षे इच् । माण्डूकेयः । माण्डुकः । माण्डूकिः ॥ स्त्रीभ्यो
 ढक् । ४ । १ । १२० ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्यादित्वात्सौ-
 मित्रिः । शिवादित्वात्सापतः ॥ अचः । ४ । १ । १२१ ॥ अचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये
 ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थइत्यत्र तु तस्येदमित्यण् ॥ इतश्चा-
 निजः । ४ । १ । १२२ ॥ इकारान्ताद् अचोऽपत्ये ढक् स्यात् न विचन्नात् ।
 दौलेयः । नैधेयः ॥ शुभ्रादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ ॥ ढक स्यात् । शुभ्रस्या-

सधि, मुनि, ककुत्स्थ, कहोड, कोहड, कडूषय, कहय, रोधक, पित्रल, खन्नन, वतण्ड, तृण, कर्ण,
 क्षीर, दद, जलदद, परिल, पिष्ट, हेदय, गोपिका, कपालिका, जटिलिका, बाधिरिका, मतिष्ठा, शृण्णक,
 खन्नार, खन्नार, रेश, लेख, रिख, आलेखन, विश्रवण, रवण, वर्तनाक्ष, व्रीवाक्ष, पिटक, नक्ष्त्राक, नभाक,
 ऊर्णनाभ, जरत्कार, पुरोहितिका, सुरोहिका, आर्यश्चेत, सुपिष्ट, मसुर, कर्ण, मयूरकर्ण, खड्गक, तक्षक, म-
 छिषेण, गह्वा, विपाश, यस्क, लख, दुह्य, अयरधूण, लणकर्ण, पर्ण, मलन्दन, विरूपाक्ष, भूमि, इला, मपत्नी,
 ब्रह्मचोन्मथा, त्रिवेणी, त्रिवण च । इति शिवादिः ।

१ शुभ्र, विष्ट, पुर, ब्रह्मकृत, शतद्वार, शलाथल, शकालात्र, लेखात्र, विकाम, रोहिणी, रुक्मिणी, ध-
 मिणी, दिश, शालक, अजवस्ति, शकान्धि, विमाट विधवा, शुक्र, विश, देवतर, शकुनि, शुक्र, उग्र, शव-

पत्यं शौत्रेयः ॥ विकर्णकुषीतकात्कादये । ४ । १ । १२४ ॥ अपत्ये ढक् ।
वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्योवैकर्णिः । कौषीतकिः ॥ भ्रुचोवुक् च । ४ । १ ।
१२५ ॥ चाढक् । औवैयः ॥ प्रवाहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ॥ प्रवाहण-
शब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाह-
णेयः । प्रवाहणेयः ॥ तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ॥ ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तर-
पदस्यादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः । बा-
ह्यातद्धितनिमित्ता वृद्धिर्द्वाश्रयेण विकल्पेन बाधितु न शक्यतइति सूत्रारम्भः ॥ कल्या-
ण्यादीनामिनङ् । ४ । १ । १२६ ॥ णामिनङादेशः स्यात् ढक् च । कल्याणि-
नेयः । बान्धकिनेयः ॥ कुलटायावा । ४ । १ । १२७ ॥ इनञ्चात्र विकल्पते ढक्
तु नित्यः पूर्वणैव । कौलटिनेयः । कौलटेयः । मती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभि-
चारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्योवेति पक्षे ढक् । कौलटेयः ॥ हृद्गमिन्धव-
न्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १९ ॥ हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोश्चाचामादेरचोवृद्धि-
भित्ति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं मौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभगिनेयः ।
सक्तुप्रधानाः मिन्धवः सक्तुमिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः ॥ चटकायाऐरक् ।
४ । १ । १२८ ॥ चटकस्येति वान्यम् * ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया खियाअपि ।
चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ खियामपत्ये लुगक्तव्यः ॥ तयोरेव क्य-
पत्यं चटका । अजादित्वाद्याप् ॥ गोधायाढक् । ४ । १ । १२९ ॥ गौधेरः ।
शुभ्रादित्वापक्षे ढक् । गौधेयः ॥ आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ॥ गौधारः ।
रकासिद्धे आकारोच्चारणमन्यतोविधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं
पाण्डारः ॥ क्षुद्राभ्योवा । ४ । १ । १३१ ॥ अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो
वा ढक् । पक्षे ढक् । काणेरः । काणेयः । दामेरः । दामेयः ॥ पितृष्वसुष्ठु ।
४ । १ । १३२ ॥ अणोपवादः । पैतृष्वस्वीयः ॥ ढकि लोपः । ४ । १ । १३३ ॥
पितृष्वसुस्तलोपः स्यादृकि । अतएव जापकान् ढक् । पैतृष्वमेयः ॥ मातृष्वसुश्च
४ । १ । १३४ ॥ पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्वीयः । मातृष्वमेयः ॥
चतुष्पाङ्गयोढञ् । ४ । १ । १३५ ॥ ढे लोपोऽकट्वाः । ६ । ४ । १४७ ॥

ल, बन्धकी, रुक्ण्ड, विश्व, अतिथि, गोदन्त, दशभ्य, मातृ, शान्ता, हर, यवम्, रिक्, गुनामन्, लक्षण-
श्यामयोर्वासिष्ठे, गोधा, ककुलात्, अर्णय, प्रवाहण, सरत्, अरम्, रुक्ण्ड, कर्प, इतर, अन्यतर, आर्लाट्,
सुवक्ष, सुवक्ष, सुवक्ष, सुवक्ष, कट्, रुक्ण्ड, अशाय, कुमारिका, कृटारिका, किशोरिका, अम्बिका, जि-
न्हासिन्, परिधि, वायुदत्त, शकल, शालाया, स्त्रभर, कुबेरिका, असोका, गन्धपिहला, स्वशेनमत्ता, अनुवृ-
ष्टिन्, जरतिन्, बलीवर्दिन्, विप्र, बाज, जीव, अन्न, अस्मन् अश्न । इति शुभ्रादिराकृतिगण ।

१ कल्याणी, सुभगा, बन्धकी, अनुवृष्टि, अनुवृति, जरती, बली, वरी, उपेष्टा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री ।
इति कल्याण्यादि ।

कद्रुमित्रस्योऽवर्णान्तस्य भस्य लोपः भ्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कामण्डलुशब्दश्चतु-
ष्पाज्जातिविशेषे ॥ गृष्टवादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६ ॥ णभ्योढञ् स्यात् । अण्-
ढकोरपवादः गाष्ट्र्यः । मित्रयोरपत्यत् । कण्यणि प्राप्ते ढञ् ॥ केकयमित्रयुप्रलया-
नां यादेरियः । ७ । ३ । २ ॥ ण्वा यकागादेरिण् आदेशः स्यात् अिति णिति
किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते ॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्व-
णिकजैह्याशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यस्मारवैक्ष्वाकमैत्रेयहि-
रण्मयानि । ६ । ४ । १७४ ॥ ण्तानि निपात्यन्ते । इति गुर्लोपः । मैत्रेयः । मैत्रे-
यौ ॥ यस्कादिभ्योगोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥ णभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते
बहुत्वे न तु खियाम् । मित्रयवः ॥ अत्रिभृगुकुत्सवमिष्टगोतमाङ्गिरोभ्यश्च
। २ । ४ । ६५ ॥ णभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु खियाम् ।
अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वमिष्टाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥ बह्वचङ्चः प्रा-
च्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥ बहचः परेयइञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमा-
नस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ॥ न गोपवनादिभ्यः । २ । ४ ।
६७ ॥ णभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गोपवनाः । शैमवाः ॥
तिक्कितवादिभ्योऽद्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥ णभ्योगोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात्
द्वन्द्वे । तैकायनश्च कैतवायनश्च । तिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् । तिककितवाः ॥ औपका-
दिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥ णभ्योगोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात्
द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलम-
काः । औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः । लमकाः ।

१ गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि, विथि, कुद्रि, अजशस्ति, मित्रयु । इति गृष्ट्यादि ।

२ यस्क, लुष्ट, दुष्ट, अय स्थूण, तृणकर्म, सदामत्त, फम्बल, हार, बहिर्योग, कर्णादिक, पर्णादिक,
पिण्डीजङ्घ, बकसक्थ, विथि, अजवस्त, कुद्रि, मित्रयु, रक्षोमुख, जहाराथ, उल्कास, कटुक, गन्धक, पु-
ष्करसद, विषपुट, उपरिमेल्ल, क्रोष्टुमान, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षमाय, खरप, पदक, यधुंक, भलन्दन,
भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित । इति यस्कादि ।

३ अय गण दशाधिकशततमे ११० पृष्ठे द्रष्टव्यः । स च हरितादिभ्यः प्रागेव ।

४ तिककितवा, वहरमण्डीरथा, उपकलमका, फलकनरकाः, वक्रतल्लगुदपरिणद्धा, उच्चककुभा,
कलङ्कशान्तमुखा, उत्तरलङ्का, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा, अभिवेशदशरेका । इति तिककितवादि ।

५ उपक, लमक, भ्राष्ट्रक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, चूडारक, आडारक, गङ्गुक, उदङ्ग, सुधा-
युक, अबन्धक, पिङ्गलक, पिष्ट, सुपिष्ट, मयूरकर्ण, खरीजह, शलाथल, पतमल, पदमल, कण्ठेरणि, कुपीतक,
काशकुल्ल, निदाघ, कलशीकण्ठ, दामकण्ठ, कृष्णपिङ्गल, कर्णक, पर्णक, जटारक, धधिरक, जन्तुक, अनुलोम,
अनुपद, प्रतिलोम, अपजग्ध, प्रतान, अनभिहित, कमक, वटारक, लेखात्र, कमन्दक, पिङ्गलक, वर्णक,
मसूरकर्ण, मदाघ, कवन्तक, कमन्तक, कदामन्त, दामकण्ठ । इति उपकादि ।

लामकायनाः ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच । २ । ४ । ७० ॥ प्त-
योरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणोयञश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासं-
ख्यमगस्ति कुण्डिनच प्तावादेशो सः । अगस्त्यः कुण्डिनाः ॥ राजश्वशुरा-
द्यत् । ४ । १ । १३७ ॥ राज्ञोजातावेवेति वाच्यम् * ॥ ये चाभावकर्मणोः ।
६ । ४ । १६८ ॥ यादौ तद्विते परेऽन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः ।
श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः ॥ अन् । ६ । ४ । १६७ ॥ अणि
अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपोन । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः कर्म भावोवा राज्य-
म् ॥ संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ॥ इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्य
चाक्रिणः ॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ॥ मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न
स्यादपत्येऽणि । भाद्रमासः । मपूर्वः किम् । मौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृ-
तश्चार्मणोत्पत्तः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्य चाक्रवर्मणः ॥ वा हितनाम्न इति
वाच्यम् * ॥ हितनाम्नोऽपत्य हैतनामः । हैतनामनः ॥ ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ ।
१७१ ॥ योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः ।
ततो जातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपोन स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्य ब्राह्मणः । अप-
त्ये किम् । ब्राह्मी औपधिः ॥ औक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ॥ अणि टिलोपो
निपात्यते । औक्ष पदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोऽपत्यमौक्षः ॥ पपूर्वहन्धृतरा-
ज्ञामणि । ६ । ४ । १३५ ॥ पपूर्वोऽपत्ये तस्य हनादेश्च भस्यातोलोपोऽणि । औक्षः ।
ताक्षः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । पपूर्वेति किम् । माम्नोऽपत्यं माम्नः ।
अणि किम् । ताम्नः ॥ क्षत्राह्नः । ४ । १ । १३८ ॥ क्षत्रियः । जातावित्ये-
व । क्षात्रिग्रन्यः ॥ कुलात्मवः । ४ । १ । १३९ ॥ कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसू-
त्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गान् । आह्वयकुलीनः ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुञ्जौ ।
४ । १ । १४० ॥ कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौल्यकः । कुलीनः । पदग्र-
हणं किम् । बहुकुल्यः । बाह्रकुल्यकः । बहुकुलीनः ॥ महाकुलादग्रस्वञ्जौ ।
४ । १ । १४१ ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः ।
महाकुलीनः ॥ दृष्कुलाङ्गकः । ४ । १ । १४२ ॥ पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः ।
दुष्कुलीनः ॥ स्वसुदृष्टः । ४ । १ । १४३ ॥ स्वस्त्रीयः ॥ भ्रातृव्यश्च । ४ । १ ।
१४४ ॥ चाच्छः । अणोऽपवादाः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः ॥ व्यन्तसपत्ने । ४ । १ ।
१४५ ॥ भ्रातृव्येन स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः ।
पापमना भ्रातृव्येणेति नृपचाग ॥ रेवंत्यादिभ्यष्टक् । ४ । १ । १४६ ॥ ठस्ये-

१ रेवती, अभ्यपाला, भणिपाला, द्वारपाला, गृहनिनि, गृहवन्धु, गृहमाह, दण्डमाह, कर्णमाह, ककुदाक्ष, चामरमाह, कुकुदाक्ष । इति रेवत्यादि ।

कः । ७ । ३ । ५० ॥ अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः ॥ गोत्रस्त्रियाः
 कुत्सने णच । ४ । १ । १४७ ॥ गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात् णठकौ सः
 कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्युनि । गार्ग्याअपत्यं गार्गोगार्गिकोवा जालम् ॥ भस्याढे तद्धि-
 ते इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्ठकौ । यस्येति लोपः । आपत्यस्येति यलोपः ॥ वृद्धा-
 ड्क् सौवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ॥ सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धा-
 त्सौवीरगोत्राद्युनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेर्भागवित्तिकः । पक्षे फक् ।
 भागवित्तायनः ॥ फेड्छ च । ४ । १ । १४९ ॥ फिबन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः
 ठक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् फिब् । तस्यापत्यं
 यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो
 ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेति किम् । तैकायनिः ॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां
 णफिजौ । ४ । १ । १५० ॥ सौवीरेषु । नेह यथासंख्यम् । अल्पाचूतस्य परनिपाताङ्गि-
 ज्ञादिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृता-
 यनिः । मैमतः । मैमतायनिः ॥ कुंर्वादिभ्योण्यः । ४ । १ । १५१ ॥ अपत्ये ।
 कौरव्याब्राह्मणाः । वावदूक्याः ॥ सम्राजः क्षत्रिये * ॥ साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः ॥
 सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ॥ ण्योण्यः । एति संज्ञायामिति
 सत्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः कारिः शिल्पी तस्मात् तान्तुवाय्यः । कौम्भ-
 कार्यः । नापित्यः ॥ उदीचामिब् । ४ । १ । १५३ ॥ हारिषेणिः । लाक्षणिः ।
 तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापिताचु परत्वात् फिज्वेच । नापितायनिः ॥ तक्ष्णोऽण
 उपसंख्यानम् * ॥ ताक्ष्णः । पक्षे ताक्ष्ण्यः ॥ तिकादिभ्यः फिज । ४ । १ ।
 १५४ ॥ तैकायनिः ॥ कौशल्यकामार्ग्याभ्यां च । ४ । १ । १५५ ॥
 अपत्ये फिब् । इवोऽपवादः ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते * ॥ प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृति-
 रूपं निपात्यते । कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मगस्यापत्यं कामार्ग्यायनिः ॥
 छागवृषयोरपि * ॥ छाग्यायनिः । वाव्यायनिः ॥ अणोद्वचः । ४ । १ । १५६ ॥

१ कुरु, गर्गर, महुष, अजमाग, रथकार, वावदूक, सम्राज क्षत्रिये, कवि, मति, कापिञ्जलादि,
 वाक्, वामरथ, पितृमत्, इन्द्रजाली, एजि, वातकि, दामोष्णीषी, गणकारि, केशोरि, कुट, शालाका, मुर,
 पुर, एडका, छत्र, आश्र, दर्भ, केशिनी, वेना, छन्दसि, शूर्पणाय, शावनाय, श्यावरथ, शावपुत्र, सत्यङ्कार,
 वड्भीकार, पथिकार, मूढ, शकन्धु, शह, शाक, शाकिन्, श्यालीन, कर्ल, हर्ल, इन, पिण्डी, तक्षन्, वामर-
 थस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् । इति कुर्वदि ।

२ तिक, कितव, सज्ञा, वाला, शिखा, उरस्, शाख्य, सैन्धव, यमुन्द, रूप, ब्राह्म्य, नील, अमित्र,
 गोकक्ष, कुरु, देवरथ, तैतिल, औरस, कौरव्य, भौरिकि, भौलिकि, मौलिकि, चूपत, चैटयत, शिकयत,
 क्षैतयत, ध्वानवत्, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुयामन्, आरब्ध, बाह्यक, स्वल्प, दृष, लोमक,
 उदन्य, यज्ञ । इति तिकादि ।

३ कौशल्यशब्दे दन्त्यपाठोऽपीति केचित् ।

अपत्ये फिच् । इञोऽपवादः । कार्त्तयणिः । अणइति किम् । दाक्षायणः । व्यचः
किम् । औपगविः ॥ त्यादादीनां फिच् वा वाच्यः * ॥ त्यादायनिः । त्यादः ॥ उदी-
चां वृद्धादगोत्रात् । ४ । १ । १५७ ॥ आस्रगुमायनिः । प्राचां तु । आस्रगुमिः ।
वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः ॥ वाकिनादीनां कुक् च ।
। ४ । १ । १५८ ॥ अपत्ये फिच् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥
पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ॥ अस्माद्वा फिच् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रा-
न्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ॥ प्राचा-
मवृद्धात्किम्बहुलम् । ४ । १ । १६० ॥ ग्लुचुकायनिः ॥ मनोज्ञातावज्यतौ
पुक् च । ४ । १ । १६१ ॥ समुदायार्थोत्रातिः । मानुषः । मानुष्यः ॥ जनपद-
शब्दात्क्षत्रियादञ् । ४ । १ । १६८ ॥ जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये ।
दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनादिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ ॥ क्षत्रियसमानशब्दा-
ज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् * ॥ तद्राजमात्रक्षणास्तद्राजइत्यन्वयसंज्ञासामर्थ्यात् ।
पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ॥ पूरणे वक्तव्यः * ॥ पौरवः ॥ पाण्डोर्द्वयं * ॥
पाण्ड्यः ॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च । ४ । १ । १६९ ॥ आभ्यामपत्येऽञ् ।
वृद्धेदिति व्यञ्जोपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥ द्यम्भग-
कलिङ्गसुरमसादण् । ४ । १ । १७० ॥ अञोऽपवादः । व्यच । आङ् । वाङ् ।
सौङ् । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥ वृद्धेत्कोमला-
जादाञ्ज्यञ् । ४ । १ । १७१ ॥ वृद्धात् । आम्बप्रयः । सौवीर्यः । इन । आ-
न्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यं आजादाः ॥ कुम्भनादिभ्योऽण्यः । ४ । १ ।
१७२ ॥ कौगव्यः । नैपयः । सनैपयस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैपिकोऽण् ॥ साल्वाब-
यवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् । ४ । १ । १७३ ॥ सान्त्वोजनपदस्तदव-
यवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रयादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः
प्रत्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ॥ ते तद्राजाः । ४ । १ ।
१७४ ॥ अजादयण्त्वसंज्ञाः स्युः ॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ ।
। ४ । ६२ ॥ बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे ननु स्त्रियाम् । इक्ष्वा-
कवः । पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि कौगव्याः पशवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति
च । कौगव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । रघूनामन्वय वक्ष्यं, निरूप्यमाना
यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ॥ कम्भोजाञ्ज्यञ् । ४ ।
। १ । १७५ ॥ अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्भोजः । कम्भोजौ ॥ कम्भोजादिभ्यश्चि

१ वाकिन्, गौधर, कार्कश, काक, लङ्का, चर्मवर्मणां नलोपश्च । इति वाकिनादि ।

२ कम्भोज, चोल, केरल, शक, यवन । इति कम्भोजादि ।

वक्तव्यम् * ॥ चोलः । शकः । ब्रजलक्षणस्याणोलुक् । केरलः । यवनः । अबोलुक् ।
 कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनोपेयमित्यर्थः । सि-
 न्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित्यण् ॥ **स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च** । ४ । १ । १७६ ॥
 तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥ अतश्च । ४ । १ । १७७ ॥
 तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मत्री । कथं । माद्रीसुताविति । द्वस्-
 एव पाठइति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्यम् ॥ **न प्राच्यभर्गादि यौधेया-**
दिभ्यः । ४ । १ । १७८ ॥ एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी ।
 वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुक्षी । कैकयी । केकयीत्यत्र तु जन्यज-
 नकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा । शुक्रा । आभ्यां ब्रुवइति ढक् । ततः स्वार्थे षर्था-
 दियौधेयादिभ्योऽणञावित्यञ् । शार्ङ्गरवाद्यवइति ङीन् । अतश्चेति लुकि तु ढगन्तत्वा-
 त् ङीप्पुदात्तनिवृत्तिस्त्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ॥ **अणिञ्चोरनार्षयोर्गुरूपो-**
त्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । ४ । १ । ७८ ॥ व्यादीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तम-
 म् । गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङा-
 देशः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीत्यणिञोरेव । षडावितौ । यङश्चाप् । कुमु-
 दगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्रौ ।
 गुरूपोत्तमयोः किम् । औपगवी । जातिलक्षणोङीष् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता
 आहिच्छत्री ॥ **गोत्रावयवात्** । ४ । १ । ७९ ॥ गोत्रावयवागोत्राभिमताः कुला-
 ख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यादगुरूपोत्तमार्थआगम्भः । पौ-
 णिक्या । भौणिक्या ॥ **क्रौड्यादिभ्यश्च** । ४ । १ । ८० ॥ स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः
 स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चआगम्भः । क्रौड्या । व्याड्या ॥ सूतयुवत्याम् * ॥
 सूत्या ॥ भोज क्षत्रिये * ॥ भोज्या ॥ **दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डे-**
विद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ॥ एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ् । अगोत्रार्थमिदं
 गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे इतोमनुष्येति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी ॥

इत्यपत्याधिकारः ॥

तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायंण रक्तं वस्त्रं
 काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥ **लाक्षारोचनाढक्**
। ४ । २ । २ ॥ लाक्षिकः । रोचनिकः ॥ शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् * ॥ शाक-

१ भर्ग, करुश, केकय, कश्मीर, सालव, सुस्थाल, उरस्, कौरव्य । इति भर्गादि ।

२ यौधेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, ज्याबाणय, धातैय, धातैय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर । इति यौधेयादिः ।

३ क्रौडि, लाडि, व्याडि, आडि, आपिशलि, आपक्षिति, चीपयव, चैटयत, सैकयत, बेल्वयत, सी-
 धातकि, सूतयुवत्याम्, भोजक्षत्रिये, यौतकि, कौटि, भौरिकि, भौलिकि, शाल्मलि, शालास्थलि, कापिशलि,
 गौकश्य । इति क्रौड्यादि ।

लिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ नील्याभन्
 * ॥ नील्या रक्त नीलम् ॥ पीताल्कन् * ॥ पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामन् * ॥
 हारिद्रम् । माहारजनम् ॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥ पुण्येण युक्तं
 पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥ लुबविशेषे । ४ । २ । ४ ॥ पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात्
 षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अथ पुण्यः । कथं तर्हि पुण्य-
 युक्ता पौर्णमासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौ-
 र्णमास्यायं लुब् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दान् अतएव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च ।
 अबाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् । ४ ।
 २ । ५ ॥ विशेषार्थोऽयमागम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वरथोमुहूर्तः । संज्ञाया किम् ।
 श्रावणी । आश्वत्थी ॥ द्वन्द्वाच्छः । ४ । २ । ६ ॥ नक्षत्रद्वन्द्वयुक्ते काले छः
 स्यात् विशेषे सत्यमति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुगाधीया रात्रिः ॥ दृष्टं
 साम । ४ । २ । ७ ॥ तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वामिष्ट साम ॥ अस्मिन्नर्थेऽण दिग्वा
 वक्तव्यः * ॥ उशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् ॥ कलेर्ढक् । ४ । २ । ८ ॥
 कलिना दृष्टं कालेयं साम ॥ वामदेवाद् व्यद्भ्यौ । ४ । २ । ९ ॥ वामदेवेन
 दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥ सिद्धे यम्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ द्वितौ । ग्रहणं मा तदर्थं भू-
 द्दामदेव्यस्य नञ्स्वरे * ॥ परिवृतोरथः । ४ । २ । १० ॥ वस्त्रैः परिवृतोवास्त्रो
 रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्देष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह
 न । छात्रैः परिवृतोरथः ॥ पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ॥ पाण्डु-
 कम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो गजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाच-
 कः । मत्वर्थीयैर्नैव सिद्धे वचनमणोनिवृत्त्यर्थम् ॥ द्वैपयैघाघ्रादथ । ४ । २ । १२ ॥
 द्वीपिनोविकागेद्वैपम् । तेन परिवृतोद्वैपोरथः । एवं वैयाघ्रः ॥ कौमागापूर्ववच-
 ने । ४ । २ । १३ ॥ कौमागेल्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्व-
 पति कुमारी पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना
 कौमारी भार्या ॥ तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः । ४ । २ । १४ ॥ शरावउद्धृतः शारावओ
 दनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहितइत्यर्थः ॥
 स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ॥ तत्रत्येव । समुदायेन चेद्धृतं य
 म्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलोभिः ॥ संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥ सप्त-
 म्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते सुः । आष्टे संस्कृताघ्राष्ट्रायाः ।
 अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः ॥ शूलोवाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥
 अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उवा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतमुख्य-

म् ॥ दधष्ठक् ४ । २ । १८ ॥ दन्नि सस्कृत दाधिकम् ॥ उदश्वितोऽन्यतर-
स्याम् । ४ । २ । १९ ॥ ठक् स्यात्पक्षेऽण् ॥ इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ ।
५१ ॥ इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्रयति वर्धते इत्युद-
श्वित् । तत्र संस्कृतः । औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्महणाच्चेह ।
आशिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः ॥ दोषउपसंख्यानम् * ॥ दोर्भ्यां
चरति दौष्कः ॥ क्षीराढढक् । ४ । २ । २० ॥ अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते नतु
भक्षाइति । तेन यवाग्वामपि भवति क्षैरेयी ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति । ४ ।
२ । २१ ॥ इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषोमासः ॥
आग्रहायण्यश्वत्थाढक् । ४ । २ । २२ ॥ अग्रे हायनमस्याइत्याग्रहायणी ।
प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । पूर्वपदात्मज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अ-
स्मिन् आग्रहायणिकोमासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्ण-
मास्यामपि लुक् । आश्वत्थिकः ॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्री-
भ्यः । ४ । २ । २३ ॥ ण्यष्टगवा पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनोमासः । श्राव-
णिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥ मास्य देवता ।
४ । २ । २४ ॥ इन्द्रोदेवतास्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । ब्राह्मस्पतम् । त्यज्य-
मानद्रव्ये उद्देश्यविशेषोदेवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रोमन्त्रः । आग्नेयोवै ब्राह्मणौ
देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राप्नोति ढक् ॥ कस्येत् । ४ । २ । २५ ॥ कशब्दस्य
इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति लोपात्पगत्वादिदृष्टिः । को ब्रह्मा देवतास्य
कार्यं हरिः । श्रीदेवतास्य श्रायम् ॥ शुक्राद्धन् । ४ । २ । २६ ॥ शुक्रियम् ॥ अपो-
नप्त्रपान्नमृभ्यां घः । ४ । २ । २७ ॥ अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् ।
अपान्नपात्र देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अतएवापोनपाते अपान्न-
पातेऽनुब्रूहीति प्रैषः ॥ छ च । ४ । २ । २८ ॥ योगविभागोयथामन्व्यनिवृत्त्यर्थः ।
अपोनप्त्रीयम् । अपानप्त्रीयम् ॥ शतरुद्राद्धश्च * ॥ चाच्छः । शतं रुद्रादेवताभ्यस्य
शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । चच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगानपत्ये इति न लुक् ॥
महेन्द्राद्धाणौ च । ४ । २ । २९ ॥ चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । माहे-
न्द्रीयम् ॥ सोमाद् व्यण् । ४ । २ । ३० ॥ सौम्यम् । टिवान्डीप् । सौमी ऋक् ॥
वाय्वृतुपित्रुषसोद्यत् । ४ । २ । ३१ ॥ वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥ रीडुतः ।
। ७ । ४ । २७ ॥ अकृचकारेऽसार्वधातुके यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य गीडादेशः
स्यात् । यस्येति च । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नी-
षोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च । ४ । २ । ३२ ॥ चाद्यत् । द्यावापृथिवी-
यम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरियम् । शुनासीर्यम् ॥ अग्नेर्ढक् । ४ । २ । ३३ ॥

आग्नेयम् ॥ कालेभ्योभवत् ॥ ४।२।३४ ॥ मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥
 महाराजप्रोष्ठपदादृष्ट् ॥ ४।२।३५ ॥ माहागजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥ देव-
 ताद्वन्द्वे च ॥ ७।३।२१ ॥ अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचोद्वृद्धिः स्यात् त्रिति णिति
 किति च परे । आग्निमारुतम् ॥ नेन्द्रस्य परस्य ॥ ७।३।२२ ॥ परस्येन्द्रस्य वृद्धि-
 र्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्रः ॥ दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ ७।३।२३
 ॥ दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् । आग्निवारुणीमनद्धा-
 हीमालभेत ॥ तदस्मिन्वर्ततेइति नवयज्ञादिभ्यउपसंख्यानम् * ॥ नावयज्ञिकः कालः ।
 पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णामादाण वक्तव्यः * ॥ पूर्णोमासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी
 तिथिः ॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४।२।३६ ॥ एते निपाल्यन्ते ॥
 पितुर्भ्रातरि व्यत * ॥ पितुर्भ्राता पितृव्यः ॥ मातुर्दुलच् * ॥ मातुर्भ्राता मातुलः ॥
 मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच् * ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥
 मातरि पिञ्च * ॥ मातामही । पितामही ॥ अत्रेर्दुर्गधे सोढदूसमरीमचोवक्तव्याः * ॥
 सकारपाठसामर्थ्यात्त पः । अविमोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ तिलान्निष्फलात्ति-
 ञ्जपेजौ * ॥ तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिलइत्यर्थः ॥ पिञ्जश्छन्दसि ङिञ्च * ॥
 तिलिञ्जः ॥ तस्य समूहः ॥ ४।२।३७ ॥ काकानां समूहः काकम् । बाकम् ॥
 भिक्षादिभ्योऽण ॥ ४।२।३८ ॥ भिक्षाणां समूहोभैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो
 गर्भिणम् । इह मस्यादइति पुंवद्भावे कृते ॥ इन्नण्यनपत्ये ॥ ६।४।१६४ ॥ अ-
 नपत्यर्थेऽणि परे इन्न प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धितइति टिलोपोन । युवतीनां समूहो
 यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरत्रि यौवतम् ॥ गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराजराजन्यरा-
 जपुत्रवत्समनुग्याजादृष्ट् ॥ ४।२।३९ ॥ ण्यः समूहे वुच् स्यात् । लौकिकमिह
 गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् ॥ युवोरनाकौ ॥ ७।१।१ ॥ यु वु एतयोरनुनासिकय-
 णोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहोग्लौचुकायनकम् । औक्ष-
 कमित्यादि । आपत्यस्य चेति लोपे प्राप्ते ॥ प्रकृत्या अके राजन्यमनुग्ययुवानः * ॥ रा-
 जन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ वार्धकम् ॥ केदाराद्यश्च ॥
 ४।२।४० ॥ चाद्रुच् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकाया यविति वक्तव्यम् * ॥
 गणिक्यम् ॥ ठञ्कवचिन्श्च ॥ ४।२।४१ ॥ चात्केदारादपि । कवचिनां स-
 मूहः कावचिकम् ॥ कैदारिकम् ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ॥ ४।२।४२ ॥
 ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ पृष्ठदुपसंख्यानम् * ॥ पृष्ठयम् ॥ ग्रामज-
 नबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४।२।४३ ॥ ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ गजसहायाभ्यां चेति

१ भिक्षा, गर्भिणी, क्षेत्र, हर्षा, अहार, वामन, धामन, सप्त, युगति, पदाति, पद्धति, अर्थवत्, दक्षिणा, भरत, विषय, श्रोत्र इति भिक्षादि ।

वासन्तिकः । आथर्वाणमधीते अथर्वणिकः । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपोन ।
प्रोक्ताल्लुक् । ४ । २ । ६४ ॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परम्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक्
 स्यात् । पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापखं
 पाणिनः ॥ **गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च । ६ । ४ । १६५ ॥** एतेऽणि प्रकृ-
 त्या स्युः । इति टिलोपोन । ततोयूनि इञ् । पाणिनिः । **ण्यक्षत्रिघार्षजितोयूनि**
लुगणिजोः । २ । ४ । ५८ ॥ ण्यप्रत्ययान्ताक्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्ताहृण्यभिधायिनोगो-
 त्रप्रत्ययान्ताद् बितश्च पर्योर्युवाभिधायिनोगणिजोरलुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः
 पुत्रः । श्वाफलकः पिता । श्वाफलकः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकाय-
 निः पिता । तैकायनिः पुत्रः । ण्यः किम् । शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इञ् ।
 कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । इति अणोलुक् तु न भव-
 ति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋण्यण्वग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धा-
 ञ्छः । इञ्श्चेत्यण् तु न । गोत्रे यइञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदितृणो-
 लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ॥ **सूत्राच्च कोपधात् । ४ । २**
। ६५ ॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थआरम्भः ।
 अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः ॥
छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि च
 प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं त्रिना न प्रयोज्यानीत्यर्थः ।
 कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य कठचक्रादिति
 लुक् । ततोऽण् तस्य प्रोक्ताल्लुक् ॥ **तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४ । २ ।**
६७ ॥ उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देसे औदुम्बरः ॥ **तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ ॥**
 कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ॥ **तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ॥** शिवीनां
 निवासोदेशः शैवः ॥ **अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ॥** विदिशया अदूरभवं नगरं
 वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुर-
 र्थिकत्वं सिध्यति ॥ **ओरञ् । ४ । २ । ७१ ॥** अणोऽपवादः । कक्षेतु, काक्षतवम् ।
 नद्यां तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती ॥ **मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ॥** बह्वच्
 अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादच् नाऽण् । सैघ्रकावतम् । बह्वजिति किम् । आहिमतम् ।
 अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषण माभूत् ॥ **बह्वचः कूपेषु ।**
४ । २ । ७३ ॥ अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दीर्घवरत्रः कूपः ॥ **उदक्च**
विपाशः । ४ । २ । ७४ ॥ विपाशउत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वच् । अबह्वजर्थआर-

ममः । दत्तेन निर्वृत्तोदात्तः कूपः । उदक किम । दक्षिणतः । इति पाठः ॥ **सङ्कलन-**
दिभ्यश्च । ४ । २ । ७५ ॥ कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलनं निर्वाहं साहचर्यम् ।
पौष्कलम् ॥ **स्त्रीषु सौवीरमालवप्राशु । ४ । २ । ७६ ॥** स्त्रीलिङ्गेण ण्य देशस्य
वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दत्तामित्रि नगरी । मालवे देशे । प्रा ।
माकन्दी ॥ **सुंवास्त्वादिभ्योऽण् । ४ । २ । ७७ ॥** अचोऽणरादः । भुताम्बोद
रभवं सौवास्तवम् । वर्णुं वार्णवम् । अणग्रहणं नवा मनुष्यान्तान्तरम् । सो
वास्तवी ॥ **रोणी । ४ । २ । ७८ ॥** रोणीशब्ददत्तदन्तात् । अण । इति पाठः ।
रौणः । आजकरोणः ॥ **कोपधाञ् । ४ । २ । ७९ ॥** अण । अचोऽणरादः । कर्ण
च्छिद्रकः कूपः । कर्कवाकवम् । त्रैशङ्क्यम् ॥ **बुञ्जणकूटजिलसनिगहप्रण-**
यफक्फिभिञ्ज्यककूटकोऽ गीहणकूडाश्वर्थक्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षा-

१ सकल, पुष्कल उत्तम, उग्र, उद्वेग, उत्पन्न, कर्म, निष्ठा, सद्गुण, सदा, मया, भवति, मां, सुमङ्गल, सुप्रिय, सूत, सिद्ध, पत्नी, पश्यान्, कथम्, पात्राणि, पिता, यथा, यन्मात्र, अहम्, लोभम्, वैभवम्, वरुण चन्द्र, राघोऽज, अभिषिक्त, गोप्ता, वाचस्पति, मे, म, मां इति सकलादि ।

२ सुमास्तु, वर्ष, भण्ट, यण्ट, सेताक्रिय, कर्पाग्न, शिरापात्र, गर्भ, कक्षा, शरीरकण, प्रणयण, कर्क, कर्कच्युमती, मोह, अस्मिन्वय । इति भुवास्तुमादि ।

[illegible][illegible][illegible]

६ कुम्भ, शर्करा, न्यग्रोध, इक्षु, मक्क, कङ्कण, गन्ध, धान, पात्रपात्र, लवण, गन्ध, कृष्ण, मक्क,
सिरीष, अश्व, अथत्य, वल्ग, यवास, फल, ईक्षु, दशधातु । इति कर्मणि ।

७ काश, पाश, अश्वत्थ, पलाश, पायसा, चरण, शम्भ, न', इ, इदम्, कः ३ १, १ १', शम्भ, विष्णु-
लण, कर्पूर, बर्बर, मधुर, प्रह, कपिल्य, जल, मणिपात्र इति काशाः ।

८ तण, नह, मूल, वन, पण, नराण, पिउ, पउ, पउ, अजो, मणो मणो, ३२, (३३, ३४) इति लृणादि ।

^९ प्रेक्षा, हलका, बन्धुता, नृपति, क्षीणता, स्वयंसेवक, श्रम, रक्षक, महीन, नीच, लोभ, बुद्धि, धर्म,
पुष्ट, मह, परिचाय, यशस्व, भयानक, गर्त कपक, स्थिर, दुर्गति, गैरसाम्य ।

ईमसंखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वर्गाहकुमुदादिभ्यः । ४ ।
 ॥२॥८०॥भ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्पुश्चतुरर्थ्यामाग्रीहणादिभ्योवुच् । अग्रीहणेन
 निर्वृत्तमाग्रीहणकम् । कृशाश्चादिभ्यश्छण् । काशाश्चीयम् । कश्यादिभ्यः कः । कश्य-
 कम् । कुमुदादिभ्यश्छच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्यश्छल् । काशिलः । कृणादिभ्यः सः ।
 कृणसम् । प्रेक्षादिभ्यश्छिनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्योरः । अश्मरः । मख्यादिभ्योहव् ।
 साखेयम् । सङ्काशादिभ्योण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्योयः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः
 फक् । पाक्षायणः । पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिक् । कार्णायनिः ।
 सुतङ्गमादिभ्यश्छिन् । सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्योञ्यः । प्रागद्यः । वगहादिभ्यः फक् ।
 वागहकः । कुमुदादिभ्यश्छक् । कौमुदिकः ॥ जनपदे लृप् । ४ । २ । ८१ ॥
 जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्यात् ॥ लृपि युक्तवद्भ्यक्तवचने । १ । २ । ५१ ॥
 लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालाना निवामोजनपदः पञ्चालाः । कुरवः ।
 अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ॥

१ अश्मन्, यथ, ऊप, मीन, नद, दम्, ग्रन्द, गुद, लण्ड, नग, शिखा, कीट, पाम, कन्द, कान्द,
 कुल, गह, गुद, कुण्डल, पीन, गुह । इत्यश्मादि ।

२ सखि, अभिदत्त, बायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, भल, पाल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, करवीर,
 वासव, वीर, वज्र, कुशीरक, सीहर, साक, सरस, सरग, समर, समल, सूरस, सेह, तमाल, कद,
 ल, सतल । इति सख्यादि ।

३ सकाश, कपिल, कश्मीर, समीर, शूरसेन, सरक, सूर, सुपयिन्, पन्थच, गृथ, अंश, अह,
 नासा, पलित, अनुनास, अश्मन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष, यितर, समल, सीर, पङ्ग, मन्थ,
 नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्त्य, विहगर, नासिका । इति सकाशादि ।

४ बल, चुल, नल, दल, वद, लकुल, डरल, पुल, म्ल, उल, टुल, वन, कुल । इति बलादि ।

५ पक्ष, तुच्छ, तुप, तुष्ट, अण्ड, कम्बलिका, पलिक, चित्र, अस्ति, पथ पन्थ च, कुम्भ,
 सीरक, सरक, सकल, सरस, समल, अतिथन्, रोमन्, लोमन्, हस्तान, मकर, लोमक, शीर्ष, निवात,
 पाक, सिहक, अदुश, सुवर्णक, हमाक, हिसक, कुत्स, बिल, खिल, यमल, हस्तकल, सकर्णक ।
 इति पक्षादि ।

६ कर्ण, वसिष्ठ, अर्क, अर्कलूष, द्रुपद, आनहुष, पाशत्रय, रिफत्र, कुम्भी, कुन्ती, जिवन्, जीव-
 न्त, कुपिश, आण्डावत, जव, जेत्र, आनक । इति कर्णादिः ।

७ सुतङ्गम, मुनिचित, विप्रचित, महाचित, महापुत्र, रवन, शेत, खड्गि, शुक, विप्र, शीजवापिन्,
 अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खण्डित, कर्ण, विग्रह । इति सुतङ्गमादिः ।

८ प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कविल, खण्डित, गदित, चङ्गर, मङ्गर, मन्दार, कोविदार ।
 इति प्रगद्यादि ।

९ वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निबद्ध, बलाद, स्थूल, विदग्ध, विजग्ध, विभम, निमम,
 बाहु, खदिर, शर्करा । इति वराहादि ।

१० कुमुद, गोमथ, रथकार, दशप्राग, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनि, स्थूल, कुण्डल, कूट मधुर्ण,
 घास, कुन्द, शचि, कर्ण । इति कुमुदादि ।

युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं सज्ञानां प्रमाणत्वात् ॥ लुब्धयोगाप्रख्यानात् । १ । २ ।
 ॥ ५४ ॥ लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ॥ योगप्रमाणे च तदभा-
 वेऽदर्शनं स्यात् । १ । २ । ५५ ॥ यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधक
 स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाण-
 त्वात् । १ । २ । ५६ ॥ प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवरूप वचनमायशिष्यम् । कुतः
 अर्थस्य लोकतण्व मिद्वेः ॥ कालोपमर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ॥
 अतीतायागत्रेः पश्चार्थेनागामिन्याः पूर्वार्थेन च सहितोदिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुप-
 सर्जनमित्यादि पूर्वार्थैः परिभाषित तत्रायशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः ॥ चि-
 शेषणानां चाजातेः । १ । २ । ५८ ॥ लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने
 स्तोजातिं वर्जयित्वा । पञ्चालारमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला
 जनपदाः । गोदो ग्रामः ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः
 ॥ खलतिकादिषु वचनम् * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि ॥
 मनुष्यलुपि प्रतिषेधः * ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न । लुबन्तस्य तु सर्वता
 लर्थः । चञ्चा अभिरूपः ॥ वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥ अजनपदार्थ
 आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥ शर्कगाया वा । ४ । २ । ८३ ॥
 अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुस्यात् ॥ ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ॥ शर्कगायाग्नौ
 स्तः । कुमुदादौ वगहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक्चकौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औ
 त्कर्णिकोऽण् तस्य लुच्चिकल्पः । पञ्च रूपाणि । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् ।
 शर्करियम् । शर्करिकम् । शर्करिकम् ॥ नद्यां मनुष्य । ४ । २ । ८५ ॥
 चातुरर्थिकः । इक्षुमती ॥ मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥ मनुष्यस्याश्चातुरर्थिकः ।
 अनवर्थआरम्भः । मनुमान् ॥ कुमुदनडवेतमेभ्योऽन्यतुप् । ४ । २ । ८७ ॥
 कुमुदान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्क्षयइति अन्त्ये मादुपभाषाइति यद्वयमाणेन
 वः ॥ महिषाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ महिष्मान्नाम देशः ॥ नड्शादानद्वलच् । ४
 । २ । ८८ ॥ नड्वलः । शादोजम्बालवासयोः । शाद्वलः ॥ शिखायावलच् । ४
 । २ । ८९ ॥ शिखावलम् ॥ उत्करादिभ्यश्च । ४ । २ । ९० ॥ उत्कर्णः ॥

१ वरणा, शूर्वा, शातमालि, मुण्डा, शयाग्री, पण्डा, ताम्रपण्डा, गाद, आर्द्रा, नागर्द्रा, जानाग्री, जम्बू, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, वल्गु, उज्जयिनी, गया, मयूरा, तक्षशिला, अस्मा, गोमता इत्यादि । इति वरणादिः ।

२ मधु, विस, स्थाणु, वेणु, कर्कशु, शर्मा, शर्मा, हिम, विश्वाम, शयाण, भरुन, ताताग्री, शर, इष्टका, आसुति, इष्टका, शक्ति, आसन्द्या, सफल, शलाका, आमिर्धा, इक्षु, रोमन्, मण्ड, मण्ड, तक्षशिला, खड्ग, वट, वैट । इति मध्वादिः ।

३ उत्कर, सफल, शफर, पिप्पल, पिप्पलामल, भद्रमन्, सर्वण, यलाजिन, चित्त, चित्त, अणक, त्रैणव, किचुक, अश्वत्थ, काश, धुव, भक्षा, शाल, जस्या, अजिन, चर्मम्, उदकोश, क्षान्त, सादर,

नडादीनां कुक् च । ४ । २ । ९१ ॥ नटकीयम् ॥ कुञ्जा ह्रस्वं च ॥ कुञ्चकी-
यः । तक्षत्रलोपश्च । तक्षकीयः ॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लृक् । ६ । ४ । १५३ ॥
नडाद्यन्तर्गताबिल्वकादयस्तेभ्यश्छस्य लृक् तद्धितं परे । बिल्वा यस्या सन्ति सा बि-
ल्वकीया । तस्यां भवा बैल्वकाः । वैत्रकीयाः । वैत्रकाः । छस्य किम् । छमात्रस्य लु-
ग्यथा स्यात्कुकोनिवृत्तिर्माभूत् । अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लु-
ग्रहण सर्वलोपार्थं लोपोऽपि यमात्रस्य स्यात् ॥

॥ इति चातुर्थिकाः ॥

शेषे । ४ । २ । ९२ ॥ अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षु-
षा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दपि दिष्टादार्षदाः
सक्तवः । उलूखले क्षुण्णौलूखलोयावकः । अश्वैरुह्यते आश्वोरथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं
शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । शेषइति लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार
इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥ राप्तावारपाराद्ध्रस्वौ । ४ । २ । ९३ ॥ आभ्यां
क्रमाद्ध्रस्वौ स्तः शेषे । गप्प्रियः । अवारपारीणः ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीता-
च्चेति वक्तव्यम् * ॥ अवारिणः । पारीणः । पारावारिणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वाद्य-
ष्टयुदधुलन्ताः प्रत्ययाउच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥
ग्रामाद्यम्बजौ । ४ । २ । ९४ ॥ ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥ कैंच्यादिभ्योढकञ् ।
४ । २ । ९५ ॥ कुत्सितास्त्रयः कन्नयः । तत्र जातादिः काञ्चनयकः । नागरेकयः ।
ग्रामादित्यनुवृत्तेः । ग्रामेयकः ॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्त्र्यलङ्कारेषु । ४
२ । ९६ ॥ कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽस्मिः । कौश्रोऽन्यः । ग्रैवेयको-
ऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ॥ नैद्यादिभ्योढक् । ४ । २ । ९७ ॥ नादेयम् । माहेयम् ।
वाराणसेयम् ॥ दक्षिणापश्चात्पुगसस्त्यक् । ४ । २ । ९८ ॥ दक्षिणेत्याजन्त-
मव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरुष्यः ॥ कापिड्याः षफक् । ४ । २ ।
९९ ॥ कापिड्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ रङ्गोरमनुष्ये-

शूर्पणाय, इयावनाय, नेवाकव, तृण, वृक्ष, शाक, पलाश, विजिगीषा, अनैक, आतप, फल, मगर,
अर्क, गर्त, अग्नि, वेराणक, इटा, अरण्य, निशान्त, पर्ण, निचायक, शहर, अग्रेहित, क्षाण,
विशाल, वेत्र, अरीहण, खण्ड, वातागार, मन्त्रणार्ह, दन्द्रवृक्ष, नितान्तवृक्ष, आर्द्रवृक्ष । इत्युत्तरादि ।

१ नट, वृक्ष, बिल्व, वेणु, वेत्र, वेतस, इक्षु, काष्ठ, कपोत, तृण, कुधा, क्षरवत् च, तक्षत्र
नलोपश्च । इति नडादि ।

२ एते नडादिषु द्रष्टव्याः ।

३ कन्नि, उष्मि, पुष्कर, पुष्कल, मोदन, कुम्भी, कुण्डन, माहिर्मता नमरी, वर्मती, उरुया, ग्राम,
कुब्बाया यलोपश्च । इति कंच्यादिः ।

४ नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्ती, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशपरी, काशफरी, खादिरी, पूर्वचरी,
पाठा, माया, शाल्वा, दावी, सेतकी, वडवाया, वृषे । इति नद्यादि ।

ऽण च । ४ । २ । १०० ॥ चात प्फक् । गङ्गवोगौ । गङ्गवायणः । अमनुष्य इति
किम् । गङ्गवकोमनुष्यः ॥ सुप्रागपागुदक्प्रतीचोयत् । ४ । २ । १०१ ॥
दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥ कन्थायाष्टक् । ४ । २ ।
१०२ ॥ कान्थिकः ॥ वर्णो वुक् । ४ । २ । १०३ ॥ वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो
वर्णुः, तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दादुक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थिकम् ॥
अव्ययात्त्यप् । ४ । २ । १०४ ॥ अमेहकतसित्रेभ्यण्व * ॥ अमान्तिकमहार्थ-
योः । अमात्यः । इहल्यः । कल्यः । ततस्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिग्राह्य
औपरिष्टः ॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः * ॥ अनित्योऽयं बहिषटिलोपविधानात् ।
तेनेह न । आगतीयः ॥ त्यन्नेर्ध्रुवइति वक्तव्यम् * ॥ नित्यः ॥ निसोगते * ॥
ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ॥ ह्रस्वादिणः परस्य सस्य पः स्यात्तादौ
तद्धिते । निर्गतोवर्णाश्रमेभ्योनिष्ठश्चाण्डालादिः ॥ अरण्याणः † ॥ आरण्याः
सुमनसः ॥ दूरादेत्यः * ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहम् । औत्तराहः ॥ ऐषमोक्षः
श्वसोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०६ ॥ ण्यस्यच्चा । पक्षे वक्ष्यमाणौ द्युट्द्यु
लौ । ऐषमस्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्यम् । ह्यस्तनम् । श्रस्यम् । श्रस्तनम् । पक्षे
शौवस्तिकं वक्ष्यते ॥ तीररूप्योत्तरपदादञ्चौ । ४ । २ । १०५ ॥ यथार्त्तं
ख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुचू
र्वान्माभूत् । बाहुरूप्यम् ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । १०७ ॥
अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वपुकाभ-
क्ष्या भवः पूर्वपुकाभक्षमः । प्राचा ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ मन्त्रेभ्योऽञ्
। ४ । २ । १०८ ॥ दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपदुदामादादिवृद्धिः ।
पौर्वमद्रः । आपरमद्रः ॥ उदीच्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ ।
१०९ ॥ अच् स्यात् । शैवपुरम् ॥ प्रस्थोत्तरपदपल्लवादिर्कोपधादण । ४ ।
२ । ११० ॥ माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ॥ कण्वादिभ्योगोत्रे । ४ ।
२ । १११ ॥ ण्योगोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण स्यात् । कण्वोगोर्गादिः । काण्वस्य छात्राः
काण्वाः ॥ ह्यञ्च । ४ । २ । ११२ ॥ गोत्रे यङ् तदन्तादण स्यात् । दाक्षाः ।
गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं ननु लौकिकं तेनेह न ।
पाणिनीयम् ॥ न ह्यञ्चः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ॥ इञ्चोत्तरपदादपवादः ।

१ तिङन्तस्य प्रतिषेधोवाच्यः ॥ * ॥ भिन्नुत्तराम् । छिन्नुत्तराम् ।

२ पलदी, परिपट्, रोमक, वाहीक, कल हीट, बहुकीट, जालकीट, कमलकीट, कमलकीट, कमलमिडा,
गोष्ठी, नैकती, परिखा, शूरसेन, गोमती, पटवारा, उदपान, यकृलोम । इति पलधारा ।

३ अय गण. दशाधिकशततमे ११० पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

प्राष्टीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरताना
मग्रहणस्य लिङ्गम् ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ॥ यस्य स
मुदायस्याचां मध्ये आदिर्बुद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥ त्यदादीनि च । १ । १ । ७४ ॥
वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ वृद्धाच्छः । १ । १ । ११४ ॥ शालीयः । मालीयः । तदीयः ॥
एङ् प्राचां देशे । १ । १ । ७५ ॥ एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने ।
एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौज-
कटः । एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या * ॥
दैवदत्तः । देवदत्तीयः ॥ भवतष्टकृच्छसौ । ४ । २ । ११५ ॥ वृद्धाद्रवतएतौ स्तः ॥
भावत्कः । जश्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शस्त्रन्तादण्वेव । भावतः ॥ काश्या
दिभ्यष्टब्जिठौ । ४ । २ । ११६ ॥ इकारउच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका ।
वैदिकी । वैदिका ॥ आपदादि पूर्वपदात्कालान्तात् * ॥ आपदादिगकृतिगणः । आ-
पत्कालिकी । आपत्कालिका ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ॥ वाहीक-
ग्रामवाचिभ्योवृद्धेभ्यष्टब्जिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः ।
कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥ विभाषोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ॥ ण्यु ये ग्रा-
मास्तद्वाचिभ्योवृद्धेभ्यष्टब्जिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥
ओर्देशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ॥ उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्टब्ज् । निपादकर्पुः । नैषा-
दकर्पुकः । केऽणइति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । जिठं व्यावर्तयितुं
ठब्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दक्षिकर्पुकः ॥ वृद्धान्प्राचाम् । ४ ।
२ । १२० ॥ प्राग्देशवाचिनोवृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाक-
जम्बुकः । नेह मल्लवास्तु । माल्लवान्तवः ॥ धन्वयोपधाद्बुञ् । ४ । २ । १२१ ॥
धन्वविशेषवाचिनोयकारोपधाच्च देशवाचिनोवृद्धाद्बुञ् म्यात् । णेगवतं धन्व ऐरवत
कः । साङ्काश्यकाम्पित्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पित्य-
कः ॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च । ४ । २ । १२२ ॥ एतदन्ताद्बुद्धाद्देशवाचिनोबुञ्
स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुगकः । पैलुवहकः । पुगान्तग्रहणमप्राग-
र्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम् ॥ रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥ रोपधा
दीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनोवृद्धाद्बुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । इतः, कान्दकः ॥

१ त्यदादि सर्वाद्यन्तर्गण ।

२ काशि, वेदि, सायाति, सवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्तिकर्पु, कुनाम, हिरण्य,
करण, शोवासन, भारद्वा, अरिन्दम, अरिन्न, देवदत्त, दशग्राम, शौवावतान, युवराज, उपराज, देवराज,
मोदन, सिन्धुमित्र, दासमित्र, सुधामित्र, सोममित्र, छागमित्र, मधुमित्र, इति काश्यादि ।

३ आपद, ऊर्ध्व, तद । इत्यापदादिगकृतिगण ।

जनपदतदवधोश्च । ४ । २ । १२४ ॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्-
बु स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्तकः ॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २
। १२५ ॥ अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनोबहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्बु स्यात्
अवृद्धादणोवृद्धाच्छापावादः । अवृद्धाज्जनपदात्, आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः,
आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः, कालज्जगकः । विषयग्रह-
णं किम् । एकशेषेण बहुत्वे माभूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु
भवोवर्तनः ॥ कच्छाप्रिवक्त्रवर्तीत्तरपदात् । ४ । २ । १२६ ॥ देशवाचिनो
वृद्धादवृद्धाच्च बुञ् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्टाम्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । ग्राहवर्त-
कः ॥ धूमादिभ्यश्च । ४ । २ । १२७ ॥ देशवाचिभ्योबुञ् । भौमकः । तैथकः ॥
नगरात्कुत्सनप्राचीण्ययोः । ४ । २ । १२८ ॥ नगरशब्दाद्बुञ् स्यात्कुत्सने
प्राचीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् । नागराब्राह्मणाः ॥
अरण्यान्मनुष्ये । ४ । २ । १२९ ॥ बुञ् । अरण्याण्येत्यस्यापवादः ॥ पञ्चध्या-
यन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वान्यम् * ॥ आरण्यकः पन्थाः । अभ्यागोन्यायो विहा-
रोमनुष्योहस्ती वा ॥ वा गोमयेषु * ॥ आरण्यकाः आरण्यावा गोमयाः ॥ विभाषा
कुर्युगन्धर्गाभ्याम् । ४ । २ । १३० ॥ बुञ् । कौरवकः । कौरवः । गौगन्धर-
कः । गौगन्धर्गः ॥ मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ॥ जनपदबुवांऽपवादः ।
मद्रेषु जातोमद्रकः । वृजिकः ॥ कोपभादण् । ४ । २ । १३२ ॥ माह्निकिकः ॥
कैच्छादिभ्यश्च । ४ । २ । १३३ ॥ देशवाचिभ्योऽण् । बुञ्चदेवपवादः । काच्छः ।
सैन्धवः ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् । ४ । २ । १३४ ॥ कच्छाशणोऽपवादः । कच्छे
जातादिः काच्छकोमनुष्यः । काच्छक हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छोगौः ॥
अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ॥ साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्बुभि सिद्धे
नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । साल्वकोब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदाति-
र्ब्रजति ॥ गोयवाग्वोश्च । ४ । २ । १३६ ॥ साल्वाद्वुञ् । कच्छाशणोऽपवादः ।
साल्वका यवागूः । साल्वकोगौः । साल्वमन्यत् ॥ गर्तीत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ॥

१ अत्र सूत्रे गर्तेति कैथिपठ्यते तत् जनपदतदवधोरिति सूत्रस्य भाग्यविरुद्धम् ।

२ धूम, षण्ड, शशादन, अर्जुनाव, माहकरथली, आनकरथली, माहपस्थली, मानस्थली, अश्वस्थली,
मद्रकरथली, समुद्रस्थली, दाण्डायनस्थली, राजस्थली, राजपट्ट, निवेद, सात्रागाह, जाप, भिर-
वर्ष, मज्जाली, मद्रकूल, आजीकाल, द्रवाहाव, याहाव, सस्फाय, षर्ष, वज्र, गर्त, आनन, माहर्,
पाथेय, घोष, पल्ली, आराङ्गी, धार्तराजी, आवय, तर्पे, कुलात्मां सिंगु, समुद्राताही, मातुगे य हाक्षि, अन्त-
रीप, द्वीप, अरुण, उज्जयनी, पटार, दक्षिणापथ, साकेत । इति धूर्गाः ।

३ कच्छ, सिन्धु, वर्ण, गन्धार, मधुमत्, कम्बोज, कश्मीर, मान्य, कुरु, अनुपण्ड, दाप, अनप, अ-
जवाह, विजापक, कलूतर, रङ्ग । इति कच्छादि ।

देशे । अणोऽपवादः । वृकगतीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुचूर्वनिगसार्थकम् ॥ गृहादि
 भ्यश्च । ४।२।१३८॥ छः स्यात् । गृहीयः ॥ मुखपार्श्वतसोल्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्व
 तीयम् । अव्ययाना भमात्रे टिलोपस्यानित्यता ज्ञापयितुमिदम् ॥ कुग्जनस्य परस्य च ॥
 जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य च ॥ देवकीयम् ॥ स्वस्य च ॥ स्वकीयम् ॥ वेणु-
 कादिभ्यश्च छण्वाच्यः * ॥ वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् ॥ प्राचां क
 टादेः । ४।२।१३९॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेशछः स्यात् । अणोऽपवादः ।
 कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् ॥ राज्ञः कच । ४।२।१४०॥
 घृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राज्ञकीयम् ॥ वृद्धादेका-
 न्तखोपधात् । ४।२।१४१॥ अक इक एतदन्तात्वोपधाच्च वृद्धादेशवाचि-
 नश्छः स्यात् । ब्राह्मणकोनाम् जनपदोयत्र ब्राह्मणाआयुधजीविनस्तत्र जातोब्राह्मणकी-
 यः । शाल्मलीकीयः । अयोमुखीयः ॥ कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४।२।
 १४२॥ कन्थादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनोवृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्छ्रितादेरपवादः ।
 दाक्षिकन्धीयम् । दाक्षिपदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिहृदीयम् ॥
 पर्वताच्च । ४।२।१४३॥ पर्वतीयः ॥ विभाषाऽमनुष्ये । ४।२।१४४।
 मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छोवा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पर्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये
 किम् । पर्वतीयोमनुष्यः ॥ कृकणपर्णाङ्गारद्वाजे । ४।२।१४५। भारद्वाजदेश
 वाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥
 युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४।३।१॥ चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्यु-
 ष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।
 ४।३।२॥ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च । यौष्माकीनः । आस्माकीनः ।
 यौष्माकः । आस्माकः ॥ तवकममकावेकवचने । ४।३।३॥ एकार्यवाचिनोर्यु-
 ष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । माम-
 कः । छे तु ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७।२।९८॥ मपर्यन्तयोरेकार्ययोस्त्वमौ
 स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः ॥ अर्धाद्यत् । ४।३।४॥ अर्ध्यः ॥
 परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४।३।५॥ परार्ध्यम् । अवगार्ध्यम् । अधमार्ध्यम् ।

१ गृह, अन्त स्थ, सम, विषम, मध्य, मध्यदिन, चरणे, उत्तम, अङ्ग, वङ्ग, मगध, पूर्वपक्ष, अपर
 पक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख, एकग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, इक्षुप्र,
 इक्ष्वनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाढायन, काठेरणि, लावेरणि, सौमित्रि, शैशिरि, आसुत, दैवश-
 मिं, श्रौती, आहिसि, आमित्रि, व्याडि, वैजि, आध्यश्वि, आनुशसि, शैत्रि, आमिशर्मि, भौजि, वागटकी,
 वाल्मीकि, क्षेमवृद्धि, आश्वत्थि, औगाहमानि, ऐकबिन्दवी, दन्ताग्र, हस्त, तन्त्रप्र, उत्तर, अनन्तर, मुख
 पार्श्वतसोल्लोप, जनपरयो' कुक्क, देवस्य च । इति गृहादिगणकृतिगण ।

२ वेणुकादिगणकृतिगण ।

उत्तमार्थम् ॥ दिक्पूर्वपदादृञ् ॥ ४ । ३ । ६ ॥ चाद्यत् । पौर्वाधिकम् । पूर्वाध्य-
म् ॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ४ । ३ । ७ ॥ ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदै-
कदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदार्थान्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा
पौर्वाधाः । पौर्वाधिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्थे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं
स्पष्टार्थम् । अच्चेत्युक्तेर्यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत ॥ मध्यान्मः ॥ ४ । ३ । ८ ॥
मध्यमः ॥ अ सांप्रतिके ॥ ४ । ३ । ९ ॥ मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्र-
तिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यवैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमि-
त्यर्थः ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ ४ । ३ । १० ॥ समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विष-
याद्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैयम् । द्वैया ॥ कालादृञ् ॥ ४ । ३ । ११ ॥ कालवा-
चिभ्यष्टञ् स्यात् । मासिकम् । सावत्मरिकम् । सायप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं
तर्हि शर्वरस्य तमसोनिषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितौपमरगोति भारथिः, समा-
नकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशाप्येत इति ग्रामाणिकाः ॥ तत्र ज्ञात इति या-
वत्कालाधिकारः ॥ आद्धे शरदः ॥ ४ । ३ । १२ ॥ ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवा-
दः । शारदिकं आद्धम् ॥ विभाषा रोगातपयोः ॥ ४ । ३ । १३ ॥ शारदिकः ।
शारदो वा रोगात्तपो वा । प्तयोः किम् । शारदं दधि ॥ निशाप्रदोषाभ्यां
च ॥ ४ । ३ । १४ ॥ वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोपिकम् । प्रादोपम् ॥
श्वसस्तुद् च ॥ ४ । ३ । १५ ॥ श्वसुशब्दादृञ् वा स्यात्तस्य तुङागमश्च ॥ ङा-
रादीनां च ॥ ७ । ३ । ४ ॥ ङार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यकन, स्नादु,
सुदु, श्वस्, श्वन्, स्वर एषा न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् ॥ सन्धिवेलाद्यनु-
नक्षत्रेभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १६ ॥ सन्धिवेलादिभ्यश्चतुर्भ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्ति-
भ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भयं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । नैषम् ॥ सन्धिवेला, संध्या,
अमावासा, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ संवत्सरतः फलपर्वणोः * ॥
संवत्सर फलं पर्व वा । संवत्सरिकमन्यत् ॥ प्रावृषण्यः ॥ ४ । ३ । १७ ॥
प्रावृषेण्यः ॥ वर्षाभ्यष्टक् ॥ ४ । ३ । १८ ॥ वर्षासु माधु वार्षिकं वामः । काला-
त्साधुपुष्पयत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे ॥ सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ ४ । ३ । २२ ॥
हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम् । हैमतम् ॥
सायंचिरंप्राह्मेप्रगेऽन्येभ्यश्चतुष्टुलौ तुद् च ॥ ४ । ३ । २३ ॥ सायमित्या-
दिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्येभ्यश्च कालवाचिभ्यश्चतुष्टुलौ स्वस्तयोस्तुद् च । तुद्ः प्रागनाद-
शः । अनद्यतनइत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राहप्रगयोर्दन्त-
त्व

१ अयं गणो मूल एवोक्तः ।

२ अयमपि मूले पठितः । परं त्वत्र शशतोयेति पाठ्यमिति शेषरक्तोक्तम्

निपात्यते प्राकृतनम् प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ चिरपक्षराग्निभ्यस्ते
 वक्तव्यः * ॥ चिरत्नम् । परत्नम् । पगरत्नम् ॥ अग्रादिपश्चाद्विमन् * ॥ अग्रिमम् ।
 आदिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताच्च * ॥ अन्तिमम् ॥ **विभाषा पूर्वाह्णापराह्णा-**
भ्याम् । ४ । ३ । २४ ॥ आभ्यां टष्टयुलौ वा स्तस्तयोस्तुद् च । पक्षे ठक् ।
 पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । घकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु
 पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्निकम् । आपराह्निकम् ॥ **तत्र जातः । ४ । ३ ।**
२५ ॥ सप्तमीसमर्थाज्जातइत्यर्थेऽणादयोधादयश्च स्युः । सुप्ते जातः सौप्तः । औत्सः ।
 राश्रियः । अवारपारीणइत्यादि ॥ **प्रावृषष्टप् । ४ । ३ । २६ ॥** ण्यस्याप-
 वादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥ **संज्ञायां शरदोवुञ् । ४ । ३ । २७ ॥** क-
 त्वणोऽपवादः । शारदकादर्भविशेषामुद्भवविशेषाश्च ॥ **उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ॥**
 अधिकारोऽयम् । हनस्तइत्यम्मात्वाक् ॥ **अवयवाटतोः । ७ । ३ । ११ ॥** अवय-
 ववाचिनः पूर्वपदाटतुवाचिनोऽचामादेर्गचोवृद्धिः स्यान् णिति णिति किति च तद्धिते
 पे । पूर्ववार्धिकः । अपरहैननः । अवयवात्किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः ।
 ऋतोवृद्धिमद्विधावयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न । अवयवत्वाभावात् ॥ **सु-**
सर्वाधीजनपदस्य । ७ । ३ । १२ ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । अर्धपा-
 ञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति वुञ् । सुसर्वाधीदिकशब्देभ्योजनपदस्येति तदन्तवि-
 धिः ॥ **दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ॥** दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनोवृद्धिः ।
 पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपाञ्चालानामयं पौर्वपाञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वम-
 द्रः । योगविभागउत्तरार्थः ॥ **प्राचां ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ॥** दिशः
 परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः
 पूर्वेषुकामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः ॥ **पूर्वाह्णापराह्णाद्राभूलप्रदोषावस्क-**
रादुन् । ४ । ३ । २८ ॥ पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।
 अवस्करकः ॥ **पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ॥** पथि जातः पन्थकः ॥ अमा-
 वास्यावा । ४ । ३ । ३० ॥ अमावास्यकः । आमावास्यकः ॥ अ च । ४ ।
 ३ । ३१ ॥ अमावास्यः ॥ **सिन्धवपकराभ्यां कन् । ४ । ३ । ३२ ॥** सिन्धुकः ।
 कच्छाद्यणि मनुष्यवुञ्चि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ॥ **अणञौ च**
। ४ । ३ । ३२ ॥ क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ॥ **अविष्टाफलगुन्यनुरा-**
धास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढावहलालुक् । ४ । ३ । ३४ ॥
 एभ्योनक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ **लुक् तद्धि-**
तलुकि । १ । २ । ४९ ॥ तद्धितलुकि सत्युपसर्जनबीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
 अविष्टासु जातः अविष्टः । फल्गुनः इत्यादि ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियां

मुपसंख्यानम् * ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक् तद्वितलुकी-
ति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्डीप् ॥ फल्गुन्यपादाभ्यां टानौ वक्तव्यौ * ॥
स्त्रियामिलेव । फल्गुनी । अपाढा ॥ अविष्टापादाभ्यां छण्वक्तव्यः * ॥ अस्त्रियामपि ।
अविष्टीयः । आषाढीयः ॥ जे प्रोष्टपदानाम् । ७ । ३ । १८ ॥ प्रोष्टपदानामु-
त्तरपदस्याचामादेरचोवृद्धिः स्याज्जातार्थे ऽिति णिति किति च । प्रोष्टपदासु जातः
प्रोष्टपादोमाणवकः । जे इति किम् । प्रोष्टपदासु भवः प्रोष्टपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्या-
योऽपि गृह्यते । भाद्रपादः ॥ स्थानान्तगोशालस्वर्शालाच्च । ४ । ३ । ३५ ॥
एभ्योजातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । स्वर्शालः । विभाषा मे-
नेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ॥ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिपजोवा । ४
। ३ । ३६ ॥ एभ्योजातार्थस्य लुक् स्यात् । वत्सशाले जातोवत्सशालः । वात्स
शालः । इत्यादि ॥ जातार्थे प्रतिप्रसृतोऽप्यत्र निवृत्तकव्यः * ॥ शतभिपजः । शत-
भिषः । शतभिपक् ॥ नक्षत्रेभ्योबहुलम् । ४ । ३ । ३७ ॥ जातार्थप्रत्ययस्य
बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः ॥ कृतलब्धक्रीतकुशालाः । ४ । ३ ।
३८ ॥ तत्रेत्येव । सुप्ते कृतोलब्धः क्रीतः कुशलोवा सौत्रः । प्रायभवः । ४ ।
३ । ३९ ॥ तत्रेत्येव । सुप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति सौत्रः ॥ उपजानूपकर्णो-
पनीवेष्टज । ४ । ३ । ४० ॥ औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीतिकः ॥
संभूते । ४ । ३ । ४१ ॥ सुप्ते संभवति सौत्रः ॥ कोशादृज । ४ । ३ । ४२ ॥
कौशेयं वक्ष्यम् ॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ॥ हेमन्ते
साधुर्हेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्पयन्ति वागन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते
शरदाः शालयः ॥ उक्ते च । ४ । ३ । ४४ ॥ हेमन्ते उपयन्ते हेमन्तायवाः ॥ आ-
श्वयुज्यावुज् । ४ । ३ । ४५ ॥ ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुमाआश्वयुजकामाषाः ॥
ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ॥ पक्षे ऋत्विण् । ग्रीष्मकम् । वै-
ष्णम् । वसन्तकम् । वसन्तम् ॥ देयमृणो । ४ । ३ । ४७ ॥ कालार्थदेयम् । मासे
देयमृणं मासिकम् ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाहुन् । ४ । ३ । ४८ ॥ यस्मिन्
काले मयूराः कलापिनोभवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्व-
त्थस्य फलमश्वत्थस्यबुक्तः कालोऽश्वत्थः । यस्मिन् कालोऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयम-
श्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् ॥ ग्रीष्मावरसमाहुज् ।
४ । ३ । ४९ ॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ॥ संवत्सराग्रहायणी-
भ्यां ठञ्च । ४ । ३ । ५० ॥ चाद्रुज् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आप्रहायणि-
कम् । आप्रहायणकम् ॥ व्याहर्गति मृगः । ४ । ३ । ५१ ॥ कालवाचिनः सम-
स्यन्ताच्छब्दायतइत्यर्थे अणादयः स्युः गोव्याहर्गति समग्रार्थे । निशाया व्याहर्गति

नैशोमृगः । नैशिकः ॥ तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ॥ कालादित्येव । निशा-
सहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशिकः । नैशः ॥ तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ॥
सुप्ते भवः सौप्तः । गप्त्रियः ॥ दिग्गादिभ्योचत् । ४ । ३ । ५४ ॥ दिश्यम् ।
वर्ग्यम् ॥ शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥ दन्त्यम् । कर्ण्यम् ॥ प्राचां
नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ॥ प्राचा देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचा-
मादेरचोवृद्धिर्विति णिति किति च । सुहानगरे भवः मौहानागरः । पौर्वनागरः ।
प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवोमानगरः ॥ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य वि-
भाषितमुत्तरम् । ७ । ३ । २५ ॥ जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचोवृ-
द्धिरुत्तरपदस्य वा विति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् ।
वैश्वघेनवम् । वैश्वघैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ॥ दृत्तिकुक्षिक-
लशिवस्त्यस्त्यहेढञ् । ४ । ३ । ५६ ॥ दातैयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः तत्र
भवं कालशेयम् ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च । ४ । ३ । ५७ ॥ चात् ढञ् । ग्रैवेयम् । ग्रैवम् ॥
गम्भीराञ्ज्यः । ४ । ३ । ५८ ॥ गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ॥ अव्ययीभावा-
च्च । ४ । ३ । ५९ ॥ परिमुखंभवं परिमुख्यम् ॥ परिमुखादिभ्यण्वेप्यते * ॥ नेह ।
औपकूलः ॥ अन्तः पूर्वपदाढञ् । ४ । ३ । ६० ॥ अव्ययीभावादित्येव । वेदमनि
अन्तः अन्तर्वेदम् । तत्र भवमान्तर्वेदिकम् । आन्तर्गणिकम् । अँध्यात्मादेष्टवि-
ष्यते * ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ॥ अनुशक्तिकादीनां च । ७ । ३ ।
२० ॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् विति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौति-
कम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिगणः ॥ देविकांशिश-
पादित्यवाद्दीर्घसत्रश्रेयसामात् । ७ । ३ । १ ॥ एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावा-
देरचजात् विति णिति किति च । दायिकम् । देविकाकूले भवादायिकाकूलाः शा

१ दिश्, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, घाग्य, मित्र, मेघा, अन्तर, पवित्र, रहस्य, अलौकिक, उखा, सा
क्षिन्, देश, आदि, अन्तः, मुख, जघन, मेघ, यूथ, उदकात्मज्ञायाम्, न्याय, वंश, वैश, काल, आ
काश । इति दिगादि ।

२ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥ पाञ्चजन्यम् ।

३ परिमुख, परिहनु, पर्येष्ट, पर्युल्लखल, परिमीर, उपस्यार, उपस्यृण, उपकलाप, अनुपथ, अनुपद,
अनुगह, अनुतिल, अनुसीत, अनुसाय, अनुमीर, अनुमाप, अनुग्व, अनुगृप, अनुवश, प्रतिशाख । इ
ति परिमुखादि ।

४ अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, परलोक । इत्यध्यात्मादिगणः ।

५ अनुशक्तिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसक्तर, अङ्गापनेण, असिहत्य, असह्य, असहेति,
वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपमाल, उदकाशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष,
सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, राजपुषात्पुत्रि, सूत्रनड । आकृतिगणोऽयम् । तेन, अधिगम, अधिभूत, अधिदेव,
चतुर्विधा । इत्यादि इत्यनुशक्तिकादि ।

लयः । शिशपायाविकारः शांशपश्चमसः । पलाशादिभ्योवेत्यन् । दिलौहइदं दा-
लौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्
। ४ । ३ । ६१ ॥ ठच् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पाणिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥
जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः । ४ । ३ । ६२ ॥ जिह्वामूर्लीयम् । अङ्गुलीयम् । वर्गान्ताच्च ।
४ । ३ । ६३ ॥ कवर्गीयम् ॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ॥
पक्षे पूर्वेण छः । मद्गर्ग्यः । मद्गर्गणः । मद्गर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयोवर्णः ॥
कर्णललाटात्कनलंकारे । ४ । ३ । ६५ ॥ कर्णिका । ललाटिका ॥ तस्य व्या-
ख्यानइति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ४ । ३ । ६६ ॥ सुपां व्याख्यानः सौपो
ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुसु भवं सौपम् ॥ बहुचोऽन्तोदात्ताट्टञ् । ४ । ३ ।
६७ ॥ पत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं पत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवोवा पा-
त्वणत्विकः ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ॥ सोममाद्येषु यागेष्वेतौ प्रमिद्वौ
तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमकाअपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टो-
मस्य व्याख्यानस्तत्र भवआग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः ।
बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थआगमः ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः ।
४ । ३ । ६९ ॥ ऋषिशब्देभ्योलक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्योभवे व्याख्याने चा-
ध्याये ठच् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टोमन्त्रोवसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवोवा वामिष्ठिको-
ऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी ऋक् ॥ पौरोडाशपुरोडाशात्पठन् । ४ ।
३ । ७० ॥ पुरोडाशसहचरितोमन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः । ततः पठ् । पौरोडा-
शिकः ॥ छन्दसोयदणौ । ४ । ३ । ७१ ॥ छन्दस्यः । छान्दसः ॥ द्याजृद्धात्मणर्कर्म-
थमाध्वरपुरश्चरणानामाख्याताट्टक् । ४ । ३ । ७२ ॥ ऋचः । ऐष्टिकः ।
पाशुकः । क्रत् । चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । इत्यादि ॥ अण्गमयना-
दिभ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥ ठवादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ॥
ततआगतः । ४ । ३ । ७४ ॥ सुग्रादागतः सौग्नः ॥ ठगायस्थानेभ्यः । ४ ।
। ३ । ७५ ॥ शुल्कशालायाआगतः शौल्कशालिकः ॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ ।
। ३ । ७६ ॥ आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । का-
र्कणः । तैर्थः ॥ विद्याधोनिर्बन्धेभ्योबुञ् । ४ । ३ । ७७ ॥ औपाध्यायकः ।

१ क्रगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविधिति, न्याय, पुरुरक्त, निरुक्त, व्याक-
रण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अश्वविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव, मात्सर्य, उपनिषद,
सुहृत्, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा । इत्युगयनादिः ।

२ शुण्डिक, कृकण, कृपण, स्थण्डिल, उदपान, उपल, तर्ष, भूमि, तृण, पर्ण । इति शुण्डिकादिः ।

पैतामहकः ॥ ऋतष्ठञ् । ४ । ३ । ७८ ॥ वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् ॥
 पितुर्यच्च । ४ । ३ । ७९ ॥ चाट्टञ् । गीङ्ऋतः । यस्येति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥
 गोत्रादङ्कवत् । ४ । ३ । ८० ॥ विदेभ्यआगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ॥
 नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्जुशालनिपुणानाम् । ७ । ३ । ३० ॥ नञः पेशां
 शुच्यादिपञ्चानामादेरचोबुद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ परे । आशौचम् । अशौचम् ।
 आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् ।
 आनैपुणम् । अनैपुणम् ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ॥
 समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् ।
 देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् ॥ मयट् च । ४ । ३ । ८२ ॥ सममयम् । विषममयम् ।
 देवदत्तमयम् ॥ प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ॥ ततइत्येव । हिमवतः प्रभवति हैम-
 वती गङ्गा ॥ विदूराज् ज्यः । ४ । ३ । ८४ ॥ विदूराज्भवति वैदूर्योमणिः ॥
 तद्गच्छतिपथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ॥ सुभ्रं गच्छति सौभ्रः । पन्थादूतोवा ॥
 अभिनिष्कामतिद्वारम् । ४ । ३ । ८६ ॥ तदित्येव । सुभ्रमभिनिष्कामति
 सौभ्रं कान्यकुब्जद्वारम् ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥ तदित्येव ।
 शारीरकमधिकृत्य कृतोग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरक भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ॥
 शिशुकन्द्यमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४ । ३ । ८८ ॥ शिशूनां
 कन्दनं शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतोग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् ।
 क्लीबत्वं निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
 इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ॥ सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ॥ सुभ्रो
 निवासोऽस्य सौभ्रः ॥ अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ॥ सुभ्रोऽभिजनोऽस्य सौभ्रः । यत्र
 स्वयं वसति सनिवासः । यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजनइति विवेकः ॥ आयुधजीवि-
 भ्यश्छः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ॥ पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्तर्ये छः
 स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनोयेपामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् ।
 ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनोयेषां ते आर्क्षोदाद्विजाः ॥ शण्डिकादिभ्यो ज्यः । ४ । ३
 । ९२ ॥ शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ।

१ इन्द्रजनन्, प्रभुनागमन, सीतान्वेषण, विरुद्धभोजन । इति इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।

२ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्य प्रतिषेधः ॥ ॥ देवासुरम् । राक्षोसुरम् । गौणमुख्यम् ।

३ शण्डिक, सर्वसैनः सेवकर्त्ता, शक्र, शट, रक, शङ्ख, बोधः । इति शण्डिकादि ।

४ सिन्धु, वर्ण, मधुमत, कम्बोज, साल्व, कश्मीर, गन्धार, किपिकन्धा, उरमा, दरद्, गन्धिका ।
 इति सिन्धादि ।

५ तक्षशिला, वत्सोद्धरण, कैर्भेदुर, ग्रामणी, छगल, क्रोष्टुर्गण, मिहकर्ण, सकुचित, किनर, काण्डधार,
 पर्वत, अवसान, बर्बर, कस । इति तक्षशिलादि ।

। ४ । ३ । ९३ ॥ सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्यवः । तक्ष-
शिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥ तूदीशलातुरवर्मतीकुचवाराङ्गुक्-
छण्डव्ययः । ४ । ३ । ९४ ॥ तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः ।
कौचवार्यः ॥ भक्तिः । ४ । ३ । ९५ ॥ मोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति
भक्तिः । सुप्तोभक्तिरस्य सौप्तः ॥ अचित्ताददेशकालाट्ठक् । ४ । ३ । ९६ ॥
अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायमिकः । अचित्तात्किम् । देवदत्तः । अदेशात्किम् ।
सौप्तः । अकालात्किम् । प्रैष्मः ॥ महाराजाट्ठक् । ४ । ३ । ९७ ॥ माहाराजिकः ।
वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ९८ ॥ वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥ गोत्र-
क्षत्रियाख्येभ्योबहुलं वुञ् । ४ । ३ । ९९ ॥ अणोऽपवादः परत्वाद्व्याच्छं
बाधते । ग्लुचुकायनिभक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणाग्रेह । पा-
णिनोभक्तिरस्य पाणिनीयः ॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समा-
नशब्दानां बहुवचने । ४ । ३ । १०० ॥ जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने
जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदव्योक्षेति
प्रकरणे ये प्रत्ययाउक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गाजनपदोभक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः ।
क्षत्रियाभक्तिरस्याङ्गकः । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणाभक्तिरस्य पञ्चालाः ।
जनपदेनेति किम् । पौरवोगाजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥ तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ ।
१०१ ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥ तित्तिरिवगन्तनुष्णण्डिकोस्वा-
च्छण् । ४ । ३ । १०२ ॥ छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयना । तित्तिरिणा प्रोक्तम-
धीयते तैत्तिरीयाः ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३ ।
१०३ ॥ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ॥ कलापिवैशम्पायनान्तेवा-
सिभ्यश्च । ४ । ३ । १०४ ॥ कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरि-
द्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
। ४ । ३ । १०५ ॥ तृतीयान्ताप्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्म-
णकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः, मरु, भालपिनः । शाठ्याय-
न, शाठ्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणंति किम् । याज्ञवल्क्या-
नि ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः ॥ शौनकादिभ्य
इछन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥ छन्दस्यभिधेये ण्योणिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीय

१ सर्वत्रासौ सर्वं वात्र वसतीति वायु । बाहुलकादुण, सचार्गो देवध मग्नेः । तेन यो रक्षीत्या या-
भावानुविधान सार्थकम् ।

२ शौनक, वाजसनेय, शार्ङ्गय, शाण्य, शाण्येय, स्वाटायन, रतम्म, रत्तन्ध, देवदर्शन, रत्तुमार, र-
ण्जुकण्ठ, कण्ठाश, कृपाय, तल, दण्ड, पुष्पासक, अश्वमेध । इति शौनकादि ।

ते शौर्नकिनः ॥ कठचरकालृक् । ४ । ३ । १०७ ॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लृक्
 स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ॥ कलापिनोऽण् । ४ । ३ । १०८ ॥
 कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सत्रहाचारिपीठसर्पिकलापिकौषु-
 मितैविलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरमद्यसुपर्वणामुपसंख्यानोटिलोपः ॥ छ-
 गलिनोऽदिनुक् । ४ । ३ । १०९ ॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥
 पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । ४ । ३ । ११० ॥ पाराशर्येण
 प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणोभिक्षवः । शैलालिनोनटाः ॥ कर्मन्दकृशा-
 श्वादिनिः । ४ । ३ । १११ ॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते
 कर्मन्दिनोभिक्षवः । कृशाश्विनोनटाः ॥ तेनैकदिक् । ४ । ३ । ११२ ॥ सुदा-
 म्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥ तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ॥ स्वरादिपाठाद-
 व्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥ उरसोयश्च । ४ । ३ । ११४ ॥ चा-
 त्सिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ॥ उपज्ञाते । ४ । ३ ।
 ११५ ॥ तेनेलेव । पाणिनिना उपज्ञात पाणिनीयम् ॥ कृते ग्रन्थे । ४ । ३ ।
 ११६ ॥ वररुचिना कृतोवाररुचोग्रन्थः ॥ संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ॥ तेने-
 लेव अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ॥ कुलालादिभ्योबुञ्
 । ४ । ३ । ११८ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ॥
 क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११९ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः
 कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥ तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥ उप-
 गोरिदमौपगवम् ॥ वेहेस्तुरणिट् च * ॥ संवोदुः स्व सांवहित्रम् ॥ अग्नीधः शरणे
 रण् भं च * ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत्, तस्य स्थानमाग्नीध्रम्, तात्स्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः ॥
 समिधामाधाने षेण्यण् * ॥ सामिधेन्योमन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥ रथाद्यत् । ४ ।
 ३ । १२१ ॥ रथ्यं चक्रम् ॥ पत्रपूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ॥ पत्रं वाहनम् ।
 अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च । ४ । ३ । १२३ ॥ अच् ॥ पत्रा-
 द्वाह्ये * ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । परिषदम् ॥ हलसीराट्-
 क् । ४ । ३ । १२४ ॥ हालिकम् । सैरिकम् ॥ द्वन्द्वाद्द्वन्वैरमैथुनिकयोः । ४ ।
 ३ । १२५ ॥ काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः * ॥ दैवा-
 सुरम् ॥ गोत्रचरणाद्बुञ् । ४ । ३ । १२६ ॥ औपगवकम् । चरणाद्धर्माज्ञायोगिति वक्त-

१ अस्य, वेदमात्रविषयकत्वज्ञानं भ्रान्तिमूलकम् । कलापीतिसूत्रभाष्यविरोधात् ।

२ कुलाल, वरुड, चण्डाल, निषाद, कर्मार, सेना, सिरिध्र, सैरन्धि, देवराज, परिषद्, वधू, मधु, रुद्र, रुद्र, अनडुह, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक । इति कुलालादिः ।

३ अत्र द्वन्द्वे इति पाठोलेखकप्रमादात्, मैथुनिकायामतिव्याप्तेर्भाष्ये वैरशब्दस्य दर्शनाच्च ।

व्यम् * ॥ काठकम् ॥ सङ्घाङ्गलक्षणेऽवच्यञ्जिजामण । ४ । ३ । १२७ ॥
 घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् * ॥ अञ् । वैदः सङ्घोऽङ्घोघोपोवा । वैदं लक्षणम् । यञ्,
 गार्गः । गार्गम् । इञ्, दाक्षः । दाक्षम् । परम्परामन्वोऽङ्कः । माक्षात् लक्षणम् ॥
 शाकलाद्वा । ४ । ३ । १२८ ॥ अण् वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद्वाञ् । शकलेन प्रो-
 क्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्घोघोपोवा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्रीवता ॥
 छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबहुचनटाञ् ज्यः । ४ । ३ । १२९ ॥ छन्दोगानां
 धर्मआभ्रायोवा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाहुन्यम् । नाट्यम् ॥
 चरणाद्धर्मोभ्राययोरित्युक्तं तस्माहचर्यान्नदशब्दादपि तयोरेव ॥ न दण्डमाणवान्ते-
 वासिषु । ४ । ३ । १३० ॥ दण्डप्रधानामाणवादण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वृञ्
 न स्यात् । दाक्षादण्डमाणवाः । शिष्यावा ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः । ४ । ३ ।
 १३१ ॥ तस्येदमित्यर्थे । वृजोऽपवादः । रैवतिकीयः । वैजवापीयः ॥ कौपिञ्जलहास्ति-
 पदादण्वाच्यः * ॥ कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण् । कौपि-
 ञ्जलः । गोत्रवृजोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदस्मात्पात्यं हास्तिपादः ॥ आथर्व-
 णिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३३ ॥ अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यामाथर्वणोभर्म
 आभ्रायोवा । चरणाद्बृजोऽपवादः ॥

समाप्ताः श्लेषिकाः ॥

तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ ॥ अश्मनोविकारे टिलापोक्तव्यः + ॥
 अश्मनोविकारआश्मः । भास्मनः । मार्तिकः ॥ अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षे-
 भ्यः । ४ । ३ । १३५ ॥ चाट्टिकारे । मयूरस्यावयवोविकारोवा मायूरः । मौर्व
 काण्डं भस्म वा । पैपलम् ॥ बिन्वादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ॥ बैन्वम् ॥
 कोपधाच्च । ४ । ३ । १३७ ॥ अण् । अजोऽपवादः । तर्कु, तर्कितम् । तैत्तिडीक-
 म् ॥ त्रपुजतुनोः पुक् । ४ । ३ । १३८ ॥ आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः पुगा
 गमश्च । त्रापुपम् । ज्ञापुपम् ॥ ओरज । ४ । ३ । १३९ ॥ दैवदागमम् । मात्रदा-
 खम् ॥ अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ॥ दागित्यम् ॥ कागित्यम् ॥ पलाशा-
 दिभ्योवा । ४ । ३ । १४१ ॥ पालाशम् । कार्गम् ॥ शम्पाः प्लज । ४ । ३ ।
 १४२ ॥ शामील भस्म । पित्रान्डीप । शामीली मृक ॥ मयद्वैतयोर्भाषायाम्
 भक्ष्याच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ॥ प्रकृतिमात्रान्मयद्वा स्याद्विकारावयवयोः

१ रैवतिक, स्वापिश, क्षेममिद, गार्ग्यायि, औदमोधि, औदवायि, वैजवायि । इति 'रैवतिकादि' ।

२ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कश्चिदुपलक्षितम् ।

३ बिन्व, व्रीहि, काण्ड, मुष्ट, ममर, गोभृम, दक्ष, वेणु, शेषुक्ता, तर्पार्मा, पादार्मा, तर्कन्य, तृपार । इति बिन्वादि ।

४ पलाश, खदिर, शिशपा, स्यन्दन, पुलाक, कार्गम, शिर्षप, यवाम, विहङ्गन । इति पलाशादिः ।

ते शौर्नकिनः ॥ कठचरकालृक् । ४ । ३ । १०७ ॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्
 स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ॥ कलापिनोऽण् । ४ । ३ । १०८ ॥
 कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सत्रह्यचारिपीठसर्पिकलापिकौयु-
 मितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्यसुपर्वणामुपसंग्यानादिलोपः ॥ छ-
 गलिनोऽदिनुक् । ४ । ३ । १०९ ॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेथिनः ॥
 पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । ४ । ३ । ११० ॥ पाराशर्येण
 प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणोभिक्षवः । शैलालिनोनटाः ॥ कर्मन्दकृशा-
 श्वादिनिः । ४ । ३ । १११ ॥ भिक्षुनटसूत्रयोरिलेव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते
 कर्मन्दिनोभिक्षवः । कृशाश्विनोनटाः ॥ तेनैकदिक् । ४ । ३ । ११२ ॥ सुदा-
 म्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥ तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ॥ स्वर्गदिपाठाद-
 व्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥ उरसोयश्च । ४ । ३ । ११४ ॥ चा-
 त्सिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरग्न्यः । उरस्तः ॥ उपज्ञाते । ४ । ३ ।
 ११५ ॥ तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥ कृते ग्रन्थे । ४ । ३ ।
 ११६ ॥ वररुचिना कृतोवाररुचोग्रन्थः ॥ संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ॥ तेने-
 त्येव अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ॥ कुलालादिभ्योबुञ्
 । ४ । ३ । ११८ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ॥
 क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११९ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः
 कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥ तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥ उप-
 गोरिदमौपगवम् ॥ वहेस्तुरिण्ड् च * ॥ संवोदुः स्व सांवहित्रम् ॥ अग्नीवः शरणे
 रण् भं च * ॥ अभिमिन्धे अग्नीत्, तस्य स्थानमाग्नीध्रम्, तात्पर्यान्वोऽप्याग्नीध्रः ॥
 समिधामाधाने षेयण् * ॥ सामिधेन्योमन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥ रथाद्यत् । ४ ।
 ३ । १२१ ॥ रथ्यं चक्रम् ॥ पत्रपूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ॥ पत्रं वाहनम् ।
 अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च । ४ । ३ । १२३ ॥ अञ् ॥ पत्रा-
 द्वाह्ये * ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ॥ हलसीराट्-
 क् । ४ । ३ । १२४ ॥ हालिकम् । सैरिकम् ॥ द्वन्द्वानुन्वैरमैथुनिकयोः । ४ ।
 ३ । १२५ ॥ काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ वैरै देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः * ॥ दैवा-
 सुरम् ॥ गोत्रचरणाद्बुञ् । ४ । ३ । १२६ ॥ औपगवकम् । चरणाद्धर्माज्ञायोरिति वक्त-

१ अस्य, वेदमात्रविषयकत्वज्ञानं भ्रान्तिमूलकम् । कलापीतिसूत्रभाष्यविरोधात् ।

२ कुलाल, वरुड, चण्डाल, निषाद, कर्मार, सेना, सिरिध्र, सैरिध्र, देवराज, परिषद्, वधू, मधु, रुरु, रुद्र, अनडुह, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक । इति कुलालादिः ।

३ अत्र द्वन्द्वे इति पाठोलेखकप्रमादात्, मैथुनिकायामतिव्याप्तेर्भाष्ये वैरशब्दस्य दर्शनाच्च ।

व्यम् * ॥ काठकम् ॥ सङ्गाङ्गलक्षणेऽव्यभिजामण । ४ । ३ । १२७ ॥
 घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् * ॥ अञ् । वैदः सङ्घोऽङ्घोघोवा । वैद लक्षणम् । यञ् ,
 गार्गः । गार्गम् । इञ्, दाक्षः । दाक्षम् । परम्परामन्वोऽङ्कः । साक्षात् लक्षणम् ॥
 शाकलाद्वा । ४ । ३ । १२८ ॥ अण् वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद्वा । शकलेन प्रो
 क्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्घोघोवा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्रीडत्वा ॥
 छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबहुचनटाञ्ज ज्यः । ४ । ३ । १२९ ॥ छन्दोगाना
 धर्मआम्नायोवा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाहुज्यम् । नाट्यम् ॥
 चरणाद्धर्मिन्नाययोरित्युक्तं तत्साहचर्याजटशब्दादपि तयोरेव ॥ न दण्डमाणवान्ते-
 वासिषु । ४ । ३ । १३० ॥ दण्डप्रधानामाणवाऽदण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च युष्म
 न स्वात् । दाक्षादण्डमाणवाः । शिष्यावा ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः । ४ । ३ ।
 १३१ ॥ तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः । वेजजापीयः ॥ कौपि ब्रह्महस्मि
 पदादण्वाच्यः * ॥ कुपि जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तान्पुनरण् । हौपि
 जलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हस्तिपदस्यस्या हस्तिपादः ॥ आधर्व
 णिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३३ ॥ अण् स्यात् । आधर्वणिकस्यायमाधर्वणोऽधर्म
 आम्नायोवा । चरणाद्बुञोऽपवादः ॥

समाप्ताः शेषिकाः ॥

तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ ॥ अश्मनोविकारे टिलोपोऽन्त्यः * ॥
 अश्मनोविकारआश्मः । मास्मनः । मार्तिकः ॥ अवयवे च प्राणयोपधिवृक्षे
 भ्यः । ४ । ३ । १३५ ॥ चाद्रिकारे । मयूरस्यावयवोविकारोवा मायूरः । मौर्व
 काण्डं भस्म वा । पैपलम् ॥ बिल्ववादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ॥ बैन्निग ॥
 कोपधाच्च । ४ । ३ । १३७ ॥ अण् । अयोऽपवादः । तर्कु, मार्कत्वम् । बैन्निडीक
 म् ॥ व्रपुजतुनोः पुक् । ४ । ३ । १३८ ॥ आभ्यामण् स्याद्रिकारे एतयोः युगा
 गमश्च । व्रापुपम् । जातुपम् ॥ ओरञ् । ४ । ३ । १३९ ॥ देवदाग्यम् । भाद्रना
 र्वम् ॥ अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ॥ दाक्षित्यम् ॥ कापित्यम् ॥ पलाशा-
 दिभ्योवा । ४ । ३ । १४१ ॥ पालाशम् । कार्गीरम् ॥ शम्भ्याः प्लञ् । ४ । ३ ।
 १४२ ॥ शामीलं भस्म । पिल्वान्डीय । शामीली मुक् ॥ मयद्वैतयोर्भाषायाम्
 भक्ष्याच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ॥ प्रकृतिमात्रान्मयज्ञा स्याद्रिकारावयवयोः

१ रैवतिक, स्वापिशि, क्षेमगदि, गार्गधीरि, श्रीदमोपि, श्रीदवार्पि, र्थनरापि । इति व्याख्यानम् ।

२ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कृतिरित्यादि ।

३ बिल्व, श्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मयूर, गोपाम, इष्ट, वेणु, गेवेषुका, कार्पासा पात्रम् । इति व्याख्यानम् ।

४ पलाश, खदिर, शिशपा, स्यन्दन, पुलाफ, कार्गीर, शिराप, यशाम, इति व्याख्यानम् ।

अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् । मोदः सूपः । कापोममान्छादनम् ॥
नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । ४ । ३ । १४४ ॥ आम्रमयम् । शरमयम् ॥ एकाचो-
 नित्यम् * ॥ त्वङ्गयम् । वाङ्गयम् । कथं तर्हि आग्यमम्मयमिति । तस्येदमित्यण-
 न्तात्स्वार्थे ष्यञ् ॥ गोश्च पुरीषे । ४ । ३ । १४५ ॥ गोः पुरीषं गोमयम् ॥ पि-
 ष्टाच्च । ४ । ३ । १४६ ॥ मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टी सुरेति ।
 सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण् ॥ **संज्ञायां कन् । ४ । ३ । १४७ ॥** पिष्टादिले-
 व । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् ॥ **व्रीहेः पुरोडाशे**
। ४ । ३ । १४८ ॥ मयट् स्यात् । विल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । ब्रैह्-
 मन्यत् ॥ **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ॥** तिलमयम् । यवम-
 यम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥ **तालादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १५० ॥** अ-
 ब्मयटोरपवादः ॥ तालाद्धनुषि * ॥ ताल धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ॥
जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५१ ॥ अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् ।
 हाटकः । तापनीयः सौवर्णोवा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः ॥ **प्रा-**
णिरजैतादिभ्योऽञ् । ४ । ३ । १५२ ॥ शौकम् । वाकम् । राजतम् ॥ **जि-**
तश्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५३ ॥ जिघोविकारावयवप्रत्ययस्तदन्ताद्ञ् स्या-
 त्तयोरिवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शमीलस्य शमीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापि-
 त्यम् । जितः किम् । बैल्वमयम् ॥ **क्रीतवत्परिमाणात् । ४ । ३ । १५४ ॥**
 प्राग्वतेष्टबिल्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययायेनोपाधिना परिमाणाद्विहितान्ते तथैव विकारे-
 ऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो-
 ऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः ॥ **उप्राद्धञ् । ४ । ३ । १५५ ॥**
 प्राण्यवोऽपवादः । औष्ट्रकः ॥ **उमोर्णयोर्वा । ४ । ३ । १५६ ॥** ओमम् । औम-
 कम् । और्णम् । और्णिकम् । बुबभावे यथाक्रममणञौ ॥ **णण्यादञ् । ४ । ३ ।**
१५७ ॥ ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् ॥ **गोपयमोर्थत् । ४ । ३ । १५८ ॥** गव्य-
 म् । पयस्यम् ॥ **द्रोश्च । ४ । ३ । १५९ ॥** द्रुवृक्षस्तस्य विकारोऽवयवोवा द्रव्यम् ॥
माने वयः । ४ । ३ । १६० ॥ द्रोणित्येव । द्रव्यम् । यौतव द्रव्यं पाण्यमिति मा-
 नार्थकं त्रयम् ॥ **फले लृक् । ४ । ३ । १६१ ॥** विकारावयवप्रत्ययस्य लुरु स्यात्
 फले । आमलक्याः फलमामलकम् ॥ **ल्लक्षादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १६२ ॥** विधा

१ शर, दर्भ, मृत्, कुटी, लण, सोम, बल्लवज । इति शरादिः ।

२ तालाद्धनुषि, बाहिण, इन्द्रालिश, इन्द्रादश, इन्द्रायुध, चय, श्यामक, पीयूषा । इति तालादिः ।

३ रजत, सीस, लोह, उदुम्बर, नीप, दारु, रोहीतक, बिभीतक, पीतदारु, ताम्रदारु, त्रिकण्टक, कण्टकारि । इति रजतादिः ।

४ लक्ष, न्यग्रोध, इहुदी, अश्वत्थ, शिष्टु, रुरु, कक्षतु, बृहती । इति ल्लक्षादिः ।

नसामर्थ्यान्न लृक् । प्लक्षम् ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ॥ अस्य न
वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ॥ जम्बवा वा । ४ । ३ । १६५ ॥ जम्बुशब्दात्फले-
ऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् तस्य लृक् जम्बुः ॥ लृप् च । ४ । ३ । १६६ ॥
जम्बवाः फलप्रत्ययस्य लृप् वा स्यात् । लृपि युक्तवत् । जम्बवाः फलं जम्बुः ॥ फल-
पाकशुषामुपसंख्यानम् * ॥ ब्रीहयः । मुद्गाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् * ॥ मल्लिकायाः
पुष्पं मल्लिका । जालाः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणात्नेह । पाटला
नि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्कचिल्लुक । अशोकम् । कर्बवीरम् ॥
हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ॥ ण्यः फलप्रत्ययस्य लुप्यात् । हरीत-
क्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ कंसीयपरशव्य-
योर्ब्रजौ लृक् च । ४ । ३ । १६८ ॥ कसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यत्रजौ भक्ष-
यतोश्च लृक् । कंसाय हितं कसीयम्, तस्य विकारः कास्यम् । परशवे हितं परशव्यम् ।
तस्य विकारः पाशवः ॥

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् । ४ । ४ । १ ॥ तद्ग्रहणीत्यतः प्राक् ण्यधिक्रियते ॥ तदाहेति
माशब्दादिभ्योपसंख्यानम् * ॥ माशब्दः कारि इति यत्राह ममाशब्दिकः ॥
स्वागतादीनां च । ७ । ३ । ७ ॥ ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः ।
स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यउस्यापत्यं व्याउङ्गिः ।
व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ स्नायु स्वापतेयम् * ॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥
प्रभूतमाह प्रभूतिकः । पार्याप्तिकः ॥ प्रच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * ॥ सुस्नातं प्रच्छति
सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः * ॥ पार-
दारिकः । गौरुतल्पिकः ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ । ४ । २ ॥
अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षै-
र्जितमाक्षिकम् । संस्कृतम् । ४ । ४ । ३ ॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मार्गचिकम् ॥
कुलत्थकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ॥ ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् ।
तैत्तिडीकम् ॥ तरति । ४ । ४ । ५ ॥ उटुपेन तरति औटुपिकः ॥ गोपुच्छाट्टञ्

१ हरीतकी, कोशातकी, नखरज्जनी, शाकण्या, दाभी, दोर्धा, धेतपाका, भर्जनपाका, दाक्षा, कात्या,
धाक्षा, गभीका, कण्टकासिका, पिप्पली, निम्बा, शेफालिका । इति हरीतक्यादि ।

२ माशब्दः नित्यशब्दः कार्यशब्दः । इति माशब्दादि ।

३ स्वागत, स्वध्वर, सङ्ग, व्यङ्ग, व्यङ्ग, व्यवहार, स्वाति । इति स्वागतादि ।

४ प्रभूत, पर्याप्त । इति प्रभूतादि ।

५ सुस्नात, खसुरात्रि, सुखशयन । इति सुस्नातादि ।

६ परदार, गुरुतल्प । इति परदारादि । एते चत्वारोऽप्याकृतिगणा ।

॥ ४॥ ४॥ ६ ॥ गौमुच्छिकः ॥ नौद्वयचष्टन् ॥ ४॥ ४॥ ७ ॥ नाविकः । घटिकः ।
 बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ॥ चरति ॥ ४॥ ४॥ ८ ॥ तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयती-
 त्यर्थयोष्टक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति
 दाधिकः ॥ आकर्षात् छत् ॥ ४॥ ४॥ ९ ॥ आकर्षानिकपोपलः । आकर्षा-
 दिति पाठान्तर्गम् । तेन चरति आकर्षिकः । पित्वान्डीप् । आकर्षिकी ॥
 पर्पादिभ्यः छन् ॥ ४॥ ४॥ १० ॥ पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन
 पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अधिकः । गयिकः ॥ श्वगणादृश्च ॥ ४॥ ४॥ ११ ॥ चात् छ-
 न् ॥ श्वादेरिञि ॥ ७॥ ३॥ ८ ॥ ऐच् न । श्वमस्त्रस्यापत्यं श्वाम्निः । श्वादंष्ट्रिः ।
 तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् ॥ इकारादाविति वाच्यम् * ॥ श्वगणेन चरति श्वग-
 निकः । श्वगणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥ पदान्तस्यान्यतरस्याम्
 ॥ ७॥ ३॥ ९ ॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापद-
 म् ॥ वेतनादिभ्योजीवति ॥ ४॥ ४॥ १२ ॥ वेतनेन जीवति । वेतनिकः । धानु-
 ष्कः ॥ वस्त्रक्रयविक्रयादृन् ॥ ४॥ ४॥ १३ ॥ वस्त्रेन मूयेन जीवति वस्त्रिकः ।
 क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥
 आयुधाच्छ च ॥ ४॥ ४॥ १४ ॥ चादृन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयु-
 धिकः ॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ ४॥ ४॥ १५ ॥ उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः ॥
 भस्त्रादिभ्यः छन् ॥ ४॥ ४॥ १६ ॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पित्वान्डीप् । भ-
 स्त्रिकी ॥ विभाषा विवधात् ॥ ४॥ ४॥ १७ ॥ विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे
 ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दीवधादपि छन् । वीवधिकः । वीव-
 धिकी । विवधधीवधशब्दौ उभयतोवद्धशिक्षये स्कन्धवाङ्मो काष्ठे वर्तते ॥ अण्-
 कुटिलिकायाः ॥ ४॥ ४॥ १८ ॥ कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मरूपक-
 रणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिकां व्याधः कर्मरश्च ॥
 निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः ॥ ४॥ ४॥ १९ ॥ अक्षयूतेन निर्वृत्तमाक्षयूतिकं वैगम् ।
 वक्त्रेर्मन्त्रित्यम् ॥ ४॥ ४॥ २० ॥ किञ्चप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्ताभिर्नृत्तेऽर्थे मप्स्या
 त्रिलम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ॥ भावप्रत्ययान्ताविमप् । वक्तव्यः * ॥

१ पर्पे, अश्व, अश्वत्थ, रय, जाल, व्याल, न्यास, पाद, पञ्च । इति पर्पादि ।

२ वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुष, दण्ड, जाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपनिषत्, गुण, शय्या, श-
 क्ति, उपनिषद्, उपवेश, स्फिक्, पाद, उपरय, उपस्थान, उपहस्य । इति वेतनादि ।

३ उत्सङ्ग, उडुप, उत्पूत, उत्पन्न, उत्पूट, पिटाक । इत्युत्सङ्गादि ।

४ भस्त्रा, भरट, भरण, शीर्षभार, असमार, असेभार । इति भस्त्रादि ।

५ अक्षयूत, जानुप्रहत, जङ्घाप्रहत, जङ्घाप्रहत, पादस्वेदन, कण्ठकर्मर्दन, गतानुगत, गतागत, यातो
 पयात, अनुगत । इत्यक्षयूतादिः ।

पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । ४ ।
 ४ । २१ ॥ अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन
 निर्वृत्तं याचितकम् ॥ संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ॥ दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ चूर्णा-
 दिनिः । ४ । ४ । २३ ॥ चूर्णेः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥ लवणालुक् । ४ । ४ ।
 २४ ॥ लवणेन संसृष्टोलवणः सूपः । लवण शाकम् ॥ मुद्गादण् । ४ । ४ ।
 २५ ॥ मौद्गओदनः ॥ व्यञ्जनैरूपमित्ते । ४ । ४ । २६ ॥ ठक् । दध्ना उपसि-
 क्त दाधिकम् ॥ ओजःसहोऽम्भसा वर्तते । ४ । ४ । २७ ॥ ओजसा वर्तते
 औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिकोमत्स्यः ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलो-
 मकूलम् । ४ । ४ । २८ ॥ द्वितीयान्तादस्माद्वर्ततइत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रिया-
 विशेषणत्वाद्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनु-
 लोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥ परिमुग्वं च । ४ । ४ । २९ ॥ परिमु-
 ग्वं वर्तते परिमुखिकः । चात्वारिपार्थिकः ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४ । ४ ।
 ३० ॥ द्विगुणार्थं द्विगुण तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ बृद्धेर्बृधुपिभावोक्त-
 व्यः * ॥ वार्धुषिकः ॥ कुसीददशैकादशात् छन्दश्चौ । ४ । ४ । ३१ ॥
 गह्वार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं बृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीद तत्प्रय-
 च्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुनोदश चंति
 विग्रहेऽकारः समासान्तइहैव मूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ।
 दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण्यवेहापि तद्वितार्यः ॥ उच्छति । ४ । ४ । ३२ ॥ य
 दगण्युच्छति बादरिकः ॥ रक्षति । ४ । ४ । ३३ ॥ समाजं रक्षति सामाजिकः ॥
 शब्दददुर्दं करोति । ४ । ४ । ३४ ॥ शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥
 पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । ४ । ४ । ३५ ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च
 ग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणोहन्ति पक्षिकः । शाकुनिकः । मायग्निकः ।
 मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । मारङ्गिकः ॥ परिपन्थं
 च तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ॥ अस्माद्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् ।
 पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति परिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति परिप-
 न्थिकः ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥ दण्डाकारो
 माथः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ॥
 आक्रन्दादृश्च । ४ । ४ । ३८ ॥ अस्मादृश्च स्यादादृक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं
 दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४ । ४ । ३९ ॥
 पूर्वपदं गृह्णाति । ४ । ४ । ४० ॥ अन्त्योऽन्त्यार्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः

लालामिकः ॥ धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ । धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम्
 * ॥ आधर्मिकः ॥ प्रतिपथमेति ठञ् । ४ । ४ । ४२ ॥ प्रतिपथमेति प्रातिपथि-
 कः ॥ समवायान्समवैति । ४ । ४ । ४३ ॥ सामवायिकः । सामूहिकः ॥
 परिषदोण्यः । ४ । ४ । ४४ ॥ परिषदं समवैति पाणिपद्यः ॥ सेनायावा ।
 ४ । ४ । ४५ ॥ ण्यः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः ॥ संज्ञायां ललाट-
 कुकुट्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ॥ ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुकु-
 टीशब्देन तत्पातार्हः । स्वल्पदेशोलक्ष्यते । कौकुटिकोभिन्नुः ॥ तस्य धर्म्यम् । ४ ।
 ४ । ४७ ॥ आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ॥ अण् महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥
 महिष्याधर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ॥ ऋतोऽण् । ४ । ४ । ४९ ॥ यातुर्धर्म्यं या-
 त्रम् ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् * ॥ नरस्य धर्म्यां नारी ॥ विशसितुर्गिदलोपश्चाञ्च वक्त-
 व्यः * ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशखम् ॥ विभाजयितुर्गिदलोपश्चाञ्च वान्यः * ॥ विभाजयि-
 तुर्धर्म्यं वैमाजित्रम् ॥ अवक्तव्यः । ४ । ४ । ५० ॥ पप्रथन्तादृक् स्यादवक्रयेऽर्थे ।
 आपणस्यावक्रयआपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ॥ तदस्य पण्यम् । ४ ।
 ४ । ५१ ॥ अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ॥ लवणादृक् । ४ । ४ । ५२ ॥ ल-
 वणिकः ॥ किंसरादिभ्यः छन् । ४ । ४ । ५३ ॥ किसरं पण्यमस्य किसरिकः ।
 शित्वान्डीष् । किसरिकी । किमर, उशीर, नलद । इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धि-
 द्रव्यविशेषवाचिनः ॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ॥ छन्स्यात्
 पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः । शलालुकी । शलालुः सुगन्धि-
 द्रव्यविशेषः ॥ शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ॥ मृदङ्गावादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥
 मङ्गुकक्षर्शरादन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ॥ मङ्गुकवादनं शिल्पमस्य माङ्गु-
 कः । माङ्गुकिकः । क्षार्शरः । क्षार्शरिकः ॥ प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ॥ तदस्ये-
 त्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥ परश्वधादृक् । ४ । ४ । ५८ ।
 पारश्वधिकः ॥ शक्तियष्टयोरीकक् । ४ । ४ । ५९ ॥ शाक्तीकः । याष्टीकः ॥
 अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४ । ४ । ६० ॥ तदस्येत्येव । अस्ति परलोक-
 त्येवं मतिर्यस्य सआस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य सनास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य
 सदैष्टिकः ॥ शीलम् । ४ । ४ । ६१ ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥
 छत्रादिभ्योऽणः । ४ । ४ । ६२ ॥ गुणेर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छान्नः ॥

१ महिषी, प्रजापति, प्रजावती, प्रलेपिका, विलेपिका, अनुलेपिका, पुर्णाहन्, मणिपाला, अनुचारक, होट, यजमान । इति महिष्यादि ।

२ किसर, (किनर) नरद, नलद, स्थागल, तगर, गुग्गुलु, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, पर्णा । इति किसरादिः ।

३ छत्र, शिक्षा, प्ररोह, स्था, बुभुक्षा, चुरा, तितिक्षा, उपस्थान, कृषि, कर्मन, विश्वधा, तपस, तल, अनृत, विशिखा, विशिका, भक्षा, उदस्थान, पुरोडा, विक्षा, बुक्षा, मन्त्र । इति छत्रादि ।

कर्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ॥ कर्मइति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कर्मः । नस्तद्वितइत्येव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि । तेन चौरौ तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कर्मणः ॥ कर्माध्ययने वृत्त-
म् । ४ । ४ । ६३ ॥ प्रथमान्तात्त्वप्रथमं ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चैव-
प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं
स्खलितमेकं जातं यस्य सः ॥ बह्वृत्पूर्वपदाट्ठक् । ४ । ४ । ६४ ॥ प्रातिवपये ।
द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठाभ्य जाता
इत्यर्थः ॥ हितं भक्षाः । ४ । ४ । ६५ ॥ अपूपमक्षण हितमस्मै आपूपिकः ॥
तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ॥ अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै
आग्रभोजनिकः ॥ आणामांसौदनाद्विठन् । ४ । ४ । ६७ ॥ आणा नियुक्तं
दीयतेऽस्मै आणिकः । आणिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः ।
मांसिकः । औदनिकः ॥ भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ॥ पक्षे ठक् ।
भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः ॥ तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ॥
आकरे नियुक्तआकरिकः ॥ अगारान्ताद्वन् । ४ । ४ । ७० ॥ देवागारे नियु-
क्तोदेवागारिकः ॥ अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ॥ निविद्धदेश-
कालवाचकाट्ठक् स्यादध्येतरि । इमशानेऽधीते इमाशानिकः । चतुर्दश्यामर्षाते चानुर्द-
शिकः ॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । ४ । ४ । ७२ ॥ तत्रे-
त्येव । वशकठिने व्यवहरति वाशकठिनिकः । वशावणवः कठिनायस्मिन्देशे स
वंशकठिनस्तास्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्नारिकः ।
सांस्थानिकः ॥ निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ॥ नैकटिकोभिधुः ॥ आव-
सथात् ष्टल् । ४ । ४ । ७४ ॥ आवसथे वसति आवसथिकः । पित्वाङ्गीष ।
आवसथिकी ॥ आकर्षात्पर्पादिर्भवादिभ्यः कुसीदन्त्राच्च । आवसथात्किसरादेः पितः
षडैते षगधिकारे ॥ षडिति सूत्रपट्टेन विहिताइत्यर्थः । प्रत्यायास्तु सप्त ॥

॥ इति ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

प्राग्बिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ॥ तस्मै हितमित्यनः प्राक् यदधिक्रियते ॥
तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ॥ रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वस्माना
दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्जयते सप्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ॥ धुरोगङ्गकौ
४ । ४ । ७७ ॥ हलि चेति दीर्घे प्राप्ते ॥ न भकुर्छुराम् । ८ । २ । ७८ ॥ भय
तोश्चोपधायादीर्घान् स्यात् । धुर्यः । धौर्यः ॥ खः सर्वधुरात् । ४ । ४ ।
७८ ॥ सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ॥ एकधुराल्लुक्च । ४ । ४ । ७९ ॥ एकधु-
रं वहति एकधुरीणः । एकधुरः ॥ शकटादण् । ४ । ४ । ८० ॥ शकटं वहति

शकटोगौः ॥ हलसीराड्क् । ४ । ४ । ८१ ॥ हल वहति हालिकः । सैरिकः ॥
 संज्ञायां जन्या । ४ । ४ । ८२ ॥ जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या ॥ वि-
 ध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ ॥ द्वितीयान्ताद्विभ्यनीत्यर्थे यस्यान्न चेत्तत्र धनुः कण-
 म् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ॥ धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ॥ तृत्तन्तमे-
 तत् । धनं लब्धा धन्यः । गण लब्धा गण्यः ॥ अन्नाण्णः । ४ । ४ । ८५ ॥ अन्नं
 लब्धा आन्नः ॥ वशं गतः । ४ । ४ । ८६ ॥ वश्यः परेच्छानुचारी ॥ पदमसि-
 न्द्वयम् । ४ । ४ । ८७ ॥ पद्यः कर्दमः । नातिशुष्कइत्यर्थः ॥ मूलमस्यावर्हि
 । ४ । ४ । ८८ ॥ आवर्हणमावर्हः उत्पाटनं तदस्यास्तीत्यावर्हि । मूलमावर्हि येषां ते
 मूल्यामुद्राः ॥ संज्ञायां धेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ॥ धेनुशब्दस्य पुगागमोयप्रत्ययश्च
 स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥ गृहपतिना संयुक्ते ज्यः
 । ४ । ४ । ९० ॥ गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽभिः ॥ नौवयो धर्मविषमू-
 लमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमममितसम्मिषे
 । ४ । ४ । ९१ ॥ नावा तार्थं नाव्यम । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् ।
 विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं
 सीतं क्षेत्रम् । तुलया समितं तुल्यम् ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादन्नपेते । ४ । ४ ।
 ९२ ॥ धर्मादन्नपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ॥ छन्दसो निर्मिते ।
 ४ । ४ । ९३ ॥ छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥ उरसोऽण्
 च । ४ । ४ । ९४ ॥ चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्रऔरसः । उरस्यः ॥ हृदयस्य
 प्रियः । ४ । ४ । ९५ ॥ हृद्योदेशः । हृदयस्य हृद्वेत्तेति हृदादेशः ॥ बन्धने चषौ
 । ४ । ४ । ९६ ॥ हृद्यशब्दात् पष्ठ्यन्ताद्वन्धने यस्याद्वेदेऽभिधये । हृदयस्य बन्ध-
 नं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेण । ४ । ४ । ९७ ॥
 मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पोजन्यः । हलस्य कर्षो
 हल्यः ॥ तत्र साधुः । ४ । ४ । ९८ ॥ अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः साम-
 न्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥ प्रतिजनादिभ्यः
 खञ् । ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजनं साधुः प्रतिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः ।
 वैश्वजनीनः ॥ भक्ताण्णः । ४ । ४ । १०० ॥ भक्ते साधवो भक्ताः शालयः ॥
 परिषदोण्यः । ४ । ४ । १०१ ॥ पारिषद्यः । परिषदइति योगविभागाणोऽपि ।
 पारिषदः ॥ कथादिभ्यश्छक् । ४ । ४ । १०२ ॥ कथायां साधुः काथिकः ॥ शु-

१ प्रतिजन, इदयुग, सयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, महाजन, पञ्च-
 जन । इति प्रतिजनादि ।

२ कथा, विकथा, विश्वकथा, सकथा, वितण्डा, कुष्ठविद, जनवाद, जनेवाद, जनोवादवृत्ति, सप्रह,
 गुण, गण, आयुर्वेद । इति कथादि ।

डादिभ्यश्च । ४ । ४ । १०३ ॥ गुडे साधुर्गोडिकश्चुः । साक्तुकोयवः ॥ पथ्य-
तिथिवसतिस्वपतेर्दञ् । ४ । ४ । १०४ ॥ पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् ।
वसनं वसतिसत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ॥ सभाया यः । ४ । ४ ।
१०५ ॥ सभ्यः ॥ समानतीर्थे वासी । ४ । ४ । १०७ ॥ साधुगिति निवृत्तम् ॥
वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ सवतीति सतीर्थ्यः ॥ समानोदरे शयितओ-
चोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ॥ समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्योधाता ॥
सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ॥ सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥

॥ इति प्राग्घृतीयाः ॥

प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ॥ तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥ उग-
वादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्या-
च्छस्वापवादः । नाभि नभं च ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥
शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥ शून्यम् । शून्यम् ॥ ऊनमोऽनङ् च ॥ ऊन्यः ॥
कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ॥ यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णपलशतम् । संज्ञा-
यां किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः । ५ । १ । ४ ॥
आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुगेडाश्यास्तण्डुलाः । पुगेडाशीयाः । अपूप्यम् । अ-
पूपीयम् ॥ तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ॥ वत्सेभ्योहितोवत्सीयांगोभुक् । शङ्कु-
वे हित शङ्कुव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ॥ शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ॥
दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नसनामिकायाः । नस्यम् । नाभ्यम् ॥ ये च तद्धिते । ६ । १ ।
६१ ॥ यादौ तद्धिते परे शिरश्चक्षुदस्य शीर्षादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धितं किम् ।
शिरश्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु * ॥ शीर्षण्याः शिरस्यावा केशाः ॥ अत्रि शीर्षं
इति वाच्यम् * ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसश्च स्थूलशीर्षम् ॥
खलयवमापतिलवृषब्रह्मणश्च । ५ । १ । ७ ॥ खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् ।
माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रभ्या ॥ अजाविभ्यां भ्यन् । ५ । १ ।
८ ॥ अजभ्या गृधिः । अविभ्या ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्वः । ५
। १ । ९ ॥ आत्माध्वानौ स्वे । ६ । ४ । १६९ ॥ पत्तौ स्वे प्रकृत्या स्तः । आ-

१ गुल, कुत्माप, सक्तु, अपूप, मासोदन, इक्षु, वेणु, सम्राग, राधात, सक्राम, सवाह, प्रवाग, गियाग,
उपवास । इति गुडादिः ।

२ गो, हविस्, अक्षर, विष, र्वाहस्, अष्टका, स्वदा, युग, मेधा, क्षुच, नाभि नभं न, शुन सप्रसा-
रण वा च दीर्घत्व तत्सन्निधौगेन चान्तोदात्तत्वम्, ऊधमोऽनङ् च, कूप, खद, दर, खर, अगु, अध्वन, क्षर,
वेद, बीज, दीप्त । इति गवादि ।

३ अपूप, तण्डुल, अभूप, अभ्योप, अयोप, अभ्येप, पुगुक्, मोदन, सूप, पुण, कृष्ण, प्रदाप,
मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, अर्गल, अन्नविकारेभ्यश्च, गुप, स्वणा, दीग, अग, पत्र । इत्यपवादिः ।

त्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेत्यते * ॥ पट्टीतलपुरुषाद्बहुव्री
हेश्च छएव । विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् * ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वजना
दृब् स्खश्च * ॥ सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनादृब् * ॥ महाजनिकः । मातृ
भोगीणः ॥ पितृभोगीणः । राजभोगीणः ॥ आचार्यादणत्वं च * ॥ आचार्यभोगीणः ॥
सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ । ५ । १ । १० ॥ सर्वाणोवेति वक्तव्यम् * ॥ सर्वस्यै
हितं सार्वम् । सर्वायम् ॥ पुरुषाद्भविकारममहतेनकृतेषु * ॥ भाष्यकारप्रयोगात्ते
नेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमिलाणि प्राप्ते । पुरुष-
स्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिगजतादिभ्योऽञ्च इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते ।
एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृताइवेति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते अग्रन्थे तु
प्रासादादावप्राप्तएवेति विवेकः ॥ **माणवचक्रकाभ्यां खञ् । ५ । १ । ११ ॥** माण-
वाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥ **तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ॥**
विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थया प्रकृतौ वान्याया छप्रलयः स्यात् । अङ्गारेभ्यएता
नि अङ्गरीयाणि काष्ठानि । प्राकारीयाइष्टकाः । शङ्खव्य दारु ॥ **छदिरुपधिबले
र्हञ् । ५ । १ । १३ ॥** छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ उपविशश्चात्स्वा
र्थे इष्यते * ॥ उपधीयतइत्युपधिः रथाङ्ग तदेव औपधेयम् ॥ **ऋपभोपानहोर्घ्यः
। ५ । १ । १४ ॥** छसापवादः । आर्षभ्योवत्सः । औपानहोमुजः । चर्मण्यप्ययमे-
व पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ॥ **चर्मणोऽञ्च । ५ । १ । १५ ॥** चर्मणोया वि-
कृतिस्तद्वाचकाद्बल् स्यात् । वध्यै इदं वार्धं चर्म । वारत्र चर्म ॥ **तदस्य तदस्मि-
न् स्यादिति । ५ । १ । १६ ॥** प्राकारगरामिष्टकानां स्यात्प्राकारीयाइष्ट-
काः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयोदेशः । इतिशब्दोलौकिकौ
विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादोदेवदत्तस्य स्यादिति ॥ **परिखाद्याहञ् । ५ ।
१ । १७ ॥** पारिखेयी भूमिः ॥

॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्टञ् । ५ । १ । १८ ॥ तेन तुल्यमिति वनि वक्ष्यति ततः प्राक् ठब्-
धिक्रियते ॥ **आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक् । ५ । १ । १९ ॥** तदर्हती-
त्येतदभिधाय्य ठब्विकारमध्ये ठञोऽपवादप्रगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ॥
असमासे निष्कादिभ्यः । ५ । १ । २० ॥ आर्हादित्यन्तत्तेन श्रूतमिति यावत्सप्तदश-
सूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हाथैष्वर्थेषु । नैष्ठिकम् । समासे
तु ठक् ॥ **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ॥** उत्तरपदद्वि-
धात् बिदादौ ॥ परमनैष्ठिकः । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवतीत्यतः प्राक् तदन्तवि-

धिरिति । तेन । सुगव्यम् । यवापूयमित्यादि । इत ऊर्ध्वं तु मन्व्यापूर्वपदानां
तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति
किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशर्पम् । द्विशर्पेण क्रीते शूर्पादच् माभूत् । कि
तु ठक् । द्विशौर्पिकम् ॥ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । २ । २७ ॥
अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा चिति णिति किति
च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् अर्धद्रौणिकम् । आर्धद्रौणिकम् ॥ नातः परस्य । ७ ।
३ । २७ ॥ अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा निदादौ ।
अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् ॥ अतः किम् । आर्धकौडविकम् । अर्धग्वार्या
भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्यइत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनियेधोन स्यात् ॥
शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ॥ शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अ-
शते किम् । शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्धेवस्तुतः प्रकृत्यर्धोन्न
भिद्यते तेन ठन्यतौ न कितु कनेव । अममासइत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ॥
संख्यायाजतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ॥ संख्यायाः कन् स्यादार्ही-
येऽर्थे नतु सन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बटुकः । त्यन्तायास्तु साम्प्रति-
कः । शदन्तायाः चात्वारिशकः ॥ वतोरिद्धा । ५ । १ । २३ ॥ ववन्तात्कन
इद्धा स्यात् । तावतिकः । तावकः ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां दुन्नसंज्ञायाम् । ५
। १ । २४ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां दुन्न स्या-
त्कनोऽपवादः । विशकः । त्रिशकः । संज्ञाया तु विंशतिकः । त्रिशतिकः ॥ कं-
साट्टिठन् । ५ । १ । २५ ॥ टोडीवर्थः । इकारउच्चारणार्थः । कसिकः । कंसि-
की ॥ अर्धाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ अर्धिकः । अर्धिकी ॥ कार्पापणाट्टिठन्वक्तव्यः ।
प्रतिगदेशश्च वा * ॥ कार्पापणिकः । कार्पापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ॥ शूर्पादञ्च
न्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ॥ शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥ शतमानविंशतिकम्-
हस्रवसनादण् । ५ । १ । २७ ॥ ण्योऽण स्यादृषठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं
शतमानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥ अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञा-
याम् । ५ । १ । २८ ॥ अध्यर्धपूर्वद्विगोश्च परम्यार्ह्यायस्य लुक् स्यात् । अध्यर्धकं
सम् । द्विकंसम् । संज्ञाया तु पाञ्चकलापिकम् ॥ विभाषा कार्पापणमहस्रा-
भ्याम् । ५ । १ । २९ ॥ लुग्वा स्यात् । अध्यर्धकार्पापणम् । अध्यर्धकार्पापणिकम् ।
द्विकार्षपणम् । द्विकार्षपणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिटनोलुक् । पक्षे अभ्यर्थप्रति-
कम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥
द्वित्रिपूर्वास्त्रिष्वात् । ५ । १ । ३० ॥ लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् ।
त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ बहुनिष्कम् । बहूनैष्किकम् ॥

विस्ताच्च । ५ । १ । ३१ ॥ द्वित्रिवहुपूर्वादिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विविस्तम् । द्विवै-
स्तिकमित्यादि ॥ **विंशतिकात्त्वः** । ५ । १ । ३२ ॥ अध्यर्धपूर्वाद्धिगोरिलेव । अध्यर्धविं-
शतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ॥ **खार्याईकम्** । ५ । १ । ३३ ॥ अध्यर्धखारीकम् । द्विखा-
रीकम् ॥ केवलायाश्चेति वक्तव्यम् * ॥ **खारीकम्** ॥ **पणपादमाषशताद्यत्** । ५ ।
१ । ३४ ॥ अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अव्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पदिति न ।
यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥
शाणाद्वा । ५ । १ । ३५ ॥ यत्स्यात्पक्षे ठच् । तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम् ।
अध्यर्धशाणम् ॥ **द्वित्रिपूर्वादण् च** । ५ । १ । ३६ ॥ शाणादित्येव । चाद्यत् ।
तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोगिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्वि-
शाण्यम् । द्विशाणम् । इह ठच् । अत्राद्यस्योदश प्रत्ययाः प्रकृतस्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्था-
श्चाकाङ्क्षितास्तद्दानीमुच्यन्ते ॥ **तेन क्रीतम्** । ५ । १ । ३७ ॥ ठच् । गोपुच्छेन
क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् ॥ **इङ्गोण्याः** । १ ।
२ । ५० ॥ गोण्याइत्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः प-
ञ्चगोणिः ॥ **तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ** । ५ । १ । ३८ ॥ संयोगः संबन्धः
उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्योवा धनपतिसंयोगः । शत्यं शतिकं दक्षि-
णाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्या-
नम् * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैमिकम् ॥ सन्निपाता-
च्चेति वक्तव्यम् * ॥ सान्निपातिकम् ॥ **गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्** ।
५ । १ । ३९ ॥ गोर्निमित्तं संयोगउत्पातोवा गव्यः । द्व्यचः धन्यः । यशस्यः ।
स्वर्ग्यः । गोद्व्यचः किम् ॥ विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्च-
कम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि । आश्विकम् । आशिमकम् ॥ ब्रह्म-
वर्चसादुपसंख्यानम् * ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् ॥ **पुत्राच्छ च** । ५ । १ । ४० ॥ चाद्यत् ।
पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥ **सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ** । ५ । १ । ४१ ॥ सर्वभूमेर्नि-
मित्तं संयोगउत्पातोवा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिपु पठ्यते ॥
तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ॥ तत्र विदितइति च । ५ । १ । ४३ ॥ सर्वभूमे-
रीश्वरः सर्वभूमौ विदितोवा सार्वभौमः । पार्थिवः ॥ **लोकसर्वलोकादृश्** । ५ ।
१ । ४४ ॥ तत्र विदितइत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्व-
लौकिकः ॥ **तस्य वापः** । ५ । १ । ४५ ॥ ज्ञप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् ।

१ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्यर्धकाकिणीकम् ।

२ इदं वातकं सूत्रपाठे कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ।

३ अश्व, अश्मन्, गण, ऊर्णा, उमा, क्षण, वर्षा, वसु, (गङ्गा) । इत्यश्वादि ।

प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥ पात्रात् छन् ॥ ५ । १ । ४६ ॥
 पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥ तदस्मिन्बृद्ध्यायलाभ-
 शुल्कोपदा दीयते ॥ ५ । १ । ४७ ॥ बृद्धिर्दीयतइत्यादि क्रमेण प्रत्येकं संबन्धा-
 देकवचनम् । पञ्चास्मिन् बृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्चकः । शति-
 कः । शलः । साहस्रः । उत्तमर्णेन भूलातिरिक्तं ग्राह्य बृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो
 भागआयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः । रक्षानिवेशोराजभागः शुल्कः । उ-
 त्कोचउपदा ॥ चतुर्थ्यर्थेउपसंख्यानम् * ॥ पञ्चास्मै बृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चकोदेवद-
 न्तः । सममग्राहणे दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥ पूरणार्धाद्वन् ॥ ५ । १ ।
 ४८ ॥ यथाक्रमं टक्कटिनोरपवादः । द्वितीयोबृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः ।
 तृतीयिकः । अर्थिकः । अर्वशब्दोरूपकस्यार्थे रूढः ॥ भागाद्यच्च ॥ ५ । १ । ४९ ॥
 चाट्टन । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्थे रूढः । भागोबृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं
 शतम् । माग्या भागिका विशतिः ॥ तद्धरति बहल्यावहति भागाद्वंशादि-
 भ्यः ॥ ५ । १ । ५० ॥ वशादिभ्यः परोयोभागशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृति-
 काद्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभागं हरति बहल्यावहति वा वंशभारिकः । ऐश्वमारिकः ।
 भागाद्वंशादिभ्यइत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्योवंशादिभ्यइति । भारभूतान्वंशान्
 हरति वांशिकः । ऐश्वुकः ॥ वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५ । १ । ५१ ॥ यथासं-
 ख्यं स्तः । वस्त्रं हरति बहल्यावहति वा वस्त्रिकः । द्रव्यकः ॥ संभवत्यवहरति
 पचति ॥ ५ । १ । ५२ ॥ प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावे-
 शयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ तत्पचतीति द्रोणा-
 दण्च * ॥ चाट्टन । द्रोणं पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी ॥ आढकाचितपात्रात्स्वो-
 ऽन्यतरस्याम् ॥ ५ । १ । ५३ ॥ पक्षे ठव् । आढकं संभवति अवहरति पचति वा
 आढकीना । आढकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥ द्विगोः
 ष्ठञ्च ॥ ५ । १ । ५४ ॥ आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्विगोः संभवत्यादि-
 ष्वर्थेषु षुन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ्च । तस्याध्यर्थेति लुक् । पित्वान्डीप् । ब्याढकिकी ।
 ब्याढकीना । द्विगोरिति षीप् । ब्याढकी । ब्याचितिकी । ब्याचितीना । अपरिमाणेति
 ङीष्निषेधात् । ब्याचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री । कुलिजालुक्खौ च
 ॥ ५ । १ । ५५ ॥ कुलिजान्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात ष्ठञ्च ।
 लुगभावे ठञ्चः श्रवणम् । द्विकुलित्री द्वैकुलिजिकी । द्वैकुलिजीना । द्विकुलिजिकी ॥ सो-
 ऽस्यां शवस्त्रभृतयः ॥ ५ । १ । ५६ ॥ अंशोभागः । वस्त्रं मूल्यम् । भूतिर्वेतनम् ।
 पञ्च अंशो वस्त्रोभूतिर्वास्य पञ्चकः ॥ तदस्य परिमाणम् ॥ ५ । १ । ५७ ॥ प्रस्थ

परिमाणस्य प्रस्थिकोराशिः ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु । ५ । १ । ५८ ॥
 पूर्वसूत्रमनुवर्तते ॥ तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययोवाच्यः * ॥ यद्वा व्येकयोरिति वत्स-
 ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति
 वा । सङ्गे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्गशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वासूत्रं पृ-
 थगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ स्तोमे ङविधिः * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणस्य
 पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठथादिसंज्ञिका
 स्तुतिः स्तोमः ॥ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशी-
 तिनवतिशतम् । ५ । १ । ५९ ॥ एते रूढिशब्दानि पात्यन्ते ॥ पञ्चदशतौ
 वर्गौ वा । ५ । १ । ६० ॥ पञ्च परिमाणस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः ।
 दशकः ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् । ५ । १ । ६२ ॥
 त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषा ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥ तदर्हति ।
 ५ । १ । ६३ ॥ लघुं योग्योभवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्वादायः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वे-
 तच्छत्रिकः ॥ छेदादिभ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥ नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं
 नित्यमर्हति छेदिकोवेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् ॥ विरागविरङ्ग च * ॥ विरागं नित्य-
 मर्हति वैरागिकः । वैरङ्गिकः ॥ शीर्षच्छेदाच्च । ५ । १ । ६५ ॥ शिरश्छेदं
 नित्यमर्हति शीर्षच्छेदः । शैर्षच्छेदिकः । यट्कोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावोनि-
 पात्यते ॥ दण्डादिभ्यो यत् । ५ । १ । ६६ ॥ एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति
 दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ॥ पात्राद् घञ्श्च । ५ । १ । ६८ ॥ चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे ।
 पात्रियः । पात्र्यः ॥ कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ॥ चाद्यत् । कडं
 करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् । कडङ्करं माषमुद्रादिकाष्टमर्हतीति कड-
 ङ्करीयोगौ । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ॥ स्थालीबिलात्
 । ५ । १ । ७० ॥ स्थालीबिलमर्हति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयो-
 ग्याइत्यर्थः ॥ यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ । ५ । १ । ७१ ॥ यथासंख्यं स्तः । यज्ञ-
 मृत्विजं वार्हति यज्ञियः । आर्विजीनोयजमानः ॥ यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहतीत्युपसंख्या-
 नम् * ॥ यज्ञियोदेशः । आर्विजीनऋत्विक् ॥

॥ आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ॥

अतः परं ठञेव ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । ५ । १ । ७२ ॥

१ छेद, भेद, द्रोह, दोह, नर्त, कर्प, तीर्थ, सयोग, विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रेपण, सप्रश्न, विप्रश्न, विकर्ष, प्रकर्ष, विराग विरङ्ग च । इति छेदादि ।

२ दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेघ, मेधा, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग । इति दण्डादि ।

३ अत्र य इति त्वपाठ ।

पारायणं वर्तयति पारायणिकइच्छात्रः । तुरगयणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति तौरायणिको
 वज्रमानः । चान्द्रायणिकः ॥ संशयमापन्नः । ५ । १ । ७३ ॥ संशयविषयीभूतो-
 ऽर्थः सांशयिकः ॥ योजनं गच्छति । ५ । १ । ७४ ॥ यौजनिकः ॥ क्रोशशतयो-
 जनशतरूपसंख्यानम् * ॥ क्रोशशत गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः ॥
 ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् * ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको
 भिक्षुः । यौजनशतिकआचार्यः ॥ पथः एकम् । ५ । १ । ७५ ॥ पोडीपथः । प-
 न्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥ पन्थोणनित्यम् । ५ । १ । ७६ ॥ पन्थानं
 नित्य गच्छति । पान्थः । पान्था ॥ उत्तरपथेनाहृतं च । ५ । १ । ७७ ॥ उत्तर-
 पथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥ आहृतप्रकरणे वारिज-
 झलस्थलकान्तरपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथिकम् ॥ कालात् । ५ । १ । ७८ ॥
 व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागयिकारोऽयम् ॥ तेन निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ ॥ अह्ना नि-
 र्वृत्तमाह्निकम् ॥ तमधीष्टोभूतोभूतोभावी । ५ । १ । ८० ॥ अधीष्टः म
 कृत्य व्यापारितः । भूतोवेतनेन क्रीतः । भूतः स्वमत्तया व्याप्तः कालः । भावी तादृश
 एवानागतः कालः । मासमधीष्टोमासिकोऽव्यापकः । मासं भूतोमासिकः कर्मकरः ।
 मासं भूतोमासिकोव्याधिः । मासं भावी मासिकउत्सवः ॥ मासाद्वयसि यन्-
 त्रजौ । ५ । १ । ८१ ॥ मास भूतोमास्यः । मासीनः ॥ द्विगोर्घम् । ५ । १ ।
 ८२ ॥ मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतोद्विमास्यः ॥ पण्मासाण्यच्च । ५ ।
 १ । ८३ ॥ वयसीत्येव । यवप्यनुवर्तते । चाट्टय । पण्मास्यः । पाण्मास्यः । पाण्मासि-
 कः ॥ अवयसि षष्ठ्य । ५ । १ । ८४ ॥ चाण्यत । पण्मासिकोव्याधिः । पाण्मा-
 स्यः ॥ समायाः स्वः । ५ । १ । ८५ ॥ समामधीष्टोभूतोभूतोभावी वा समीनः ॥
 द्विगोर्वा । ५ । १ । ८६ ॥ समायाः स्वइत्येव । तेन परिजग्येत्यतः प्राद्विर्वृत्तादि-
 पु पञ्चस्वर्षेषु प्रत्ययाः । द्विगमीनः । द्वैसमिकः ॥ राट्टयहः संवत्सराच्च । ५ । १ ।
 ८७ ॥ द्विगोरेत्येव । द्विगवीरणः । द्वैरात्रिकः । व्यहीनः । द्वैयद्विकः । समामान्तविधे-
 रनित्यत्वाच्च टच् । द्विसंवत्सरीणः ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७ । ३ ।
 १५ ॥ संख्यायाउत्तरपदस्य वृद्धिः स्याद् बिदादौ । द्विसंवत्सरिकः । द्वे पटी भूतो
 द्विपट्टिकः । संख्यायाः परिमाणान्तस्येत्येव मिद्वे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे काल-
 परिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकइत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥ वर्षाल्लुक च । ५ । १ ।
 ८८ ॥ वर्षशब्दान्ताद्विगोर्वा स्वः । पक्षं षड् वा च लुक । त्रीणि रूपाणि । द्विव-

१ अत्रपथशङ्कपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रपथेन गच्छति आत्रपथिकः । अत्रपथेनाहृतमात्र-
 पथिकम् । शङ्कपथेन गच्छति शङ्कपथिकः । शङ्कपथेनाहृत शङ्कपथिकम् । मधुकरमरिचयोरण् स्थलात् ॥ * ॥
 स्थालपथ, मधुकरम् । स्थालपथ मरिचम् ।

र्षाणोव्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥ वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १६ ॥
 उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैवार्षिकः । अधीष्टभूतयोरभवि-
 ष्यतीति प्रतिषेधोऽन । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्वितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो
 भूतोवा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिकोऽनुष्यः ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाण-
 योः । ७ । ३ । १७ ॥ द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां
 क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कपालाः परिमाणमस्य
 पाञ्चकपालिकम् । तद्वितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिशशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकु-
 लिजिकः ॥ चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८९ ॥ वर्षशब्दान्ताद्विगोः प्रत्ययस्य
 नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षोदारकः ॥ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण प-
 च्यन्ते । ५ । १ । ९० ॥ बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिकोऽध्यान्यविशेषः । तृतीयान्ता-
 त्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ॥ तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ ।
 ९३ ॥ मासेन परिज्योजेतुं शक्योऽमासिकोऽव्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं
 वा मासिकम् ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ९१ ॥ द्वितीयान्तात्कालावाचिनो-
 ऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य समासिको ब्रह्म-
 चारी । आर्धमासिकः । यद्वा । प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्म-
 चर्यम् ॥ महानाश्रयादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् * ॥ महानामन्योनाम विदाम-
 ववन्नित्याद्याकृचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाश्रिकः । हरदत्तस्तु भस्याद्वइति पुन-
 र्ज्ञानमहानामिकइत्याह । चतुर्मासाण्योयज्ञे । तत्र भवइत्यर्थे * ॥ चतुर्षु मासे-
 सु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ संज्ञायामण् * ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातु-
 र्मासी । पौर्णमासी । अण्णन्तत्वान्डीप् ॥ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ ।
 १ । ९५ ॥ द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आग्न्याग्रहणादकालादपि । अग्निष्टो-
 मिकी । वाजपेयिकी ॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ९६ ॥ प्राष्टपि
 दीयते कार्यं वा प्राष्टपेयम् । शारदम् ॥

॥ कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् । ५ । १ । ९७ ॥ व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट,

१ महानाश्री, आदित्यव्रत, गोदान, अवान्तरदीक्षा, तिलव्रत, देवव्रत । इति महानाश्रयादि । अवा-
 न्तरदीक्षाभ्योऽङिर्विबक्तव्यः । ॥ अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती । अष्टाचत्वारिंशतोऽनुश्च । ॥ अष्टाचत्वारिंशकः ।
 अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्याना यलोपश्च । ॥ चात् ङुन् ङिन्श्च । चातुर्मासकः । चातुर्मासी ।

२ तस्य चेति च घटितः पाठोभाष्ये न दृश्यते ।

३ व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, उपसक्रमण, तीर्थ, आस्तरण, सप्ताम, सप्तात, अग्निपद, पीडुमूल,
 (पीडुमूठ), प्रवास, उपवास । इति व्युष्टादि । अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ व्युष्टादि

तीर्थं, संग्राम, प्रवास, इत्यादि ॥ तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । १८ ॥ यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः ॥ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते * ॥ यथाकथा च दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्तम् ॥ संपादिनि । ५ । १ । १९ ॥ छब् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कर्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभतइत्यर्थः ॥ कर्मवेष्टाद्यत् । ५ । १ । १०० ॥ कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेष्टेण संपादि वेष्टोन्टः वेष्टः कृत्रिमआकारः ॥ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । ५ । १ । १०१ ॥ सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ॥ योगाद्यच्च । ५ । १ । १०२ ॥ चाट्टब् । योगाय प्रभवति योग्यः । योगिकः ॥ कर्मणउकब् । ५ । १ । १०३ ॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ॥ समयस्तदस्य प्राप्तम् । ५ । १ । १०४ ॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ॥ ऋतोरण् । ५ । १ । १०५ ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् ॥ कालाद्यत् । ५ । १ । १०७ ॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ॥ प्रकृष्टे ठम् । ५ । १ । १०८ ॥ कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टोदीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैग्म् ॥ प्रयोजनम् । ५ । १ । १०९ ॥ तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च ॥ विशाखापाढादण्मन्थदण्डयोः । ५ । १ । ११० ॥ आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रामन्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखोमन्थः । आपाढोदण्डः ॥ चूटादिभ्यउपमख्यानम् * ॥ चूटा, चौडम् । श्रद्धा, श्राद्धम् ॥ अनुप्रवचनादिभ्यइछः । ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ॥ समापनान्तसपूर्वपदान् । ५ । १ । ११२ ॥ व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ॥ ऐकागारिकद् चौरे । ५ । १ । ११३ ॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः सण्कागारिकश्चौरे ॥ आकालिकडाद्य-

भ्योऽण्, ऋतोत्तण्, विशाखापाढादण्मन्थदण्डयोरर्थयोः सत्त्वादिभ्यो भवतीत्यर्थः । अशिषे दीयते कार्यं वा आशिषदम् । पाशुपदम् । उपमन्ता प्राप्तोऽस्य गोपस्यम् । प्राप्तता प्राप्तोऽस्य प्राशिषम् । चूडाप्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धाप्रयोजनमस्य श्राद्धम् । इति क्रमणादाहरणानि ।

१ सताप, संग्राम, सनाह, सयोग, सपराय, संज्ञा, सपण, निर्भण, सर्ग, उपसर्ग, निसर्ग, विसर्ग, प्रवास, उपवास, सज्ञात, सपेय, सनाम, समोदन, सक्त, मार्गादनाद्विष्टहीतादपि । इति सतापादि ।

२ अनुप्रवचन, उत्पापण, उपख्यापण, संवेदान, प्रवेदान, अनुप्रवेदान, अनुवासन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण, आरम्भण, आरौहण, पुण्यादवाचन, स्वस्तिवाचन, शान्तिवाचन । आकृतिगणोऽयमनुप्रवचनीयादि । छप्रकरणे विशिषादि रूढिप्रकृतेस्वात्मपूर्वपदानुपसख्यानम् * ॥ निशि, गेहानुप्रवेशनीयम् । पुरि, प्रपापूर्णायम् । पदि, गोप्रपदनीयम् । रुद्धि, प्रासादारोहनीयम् । स्पर्गादिभ्यो यत् । * ॥ स्वयम्, यशस्वम्, धन्यम्, काम्यम्, आगुप्यम्, पुण्याहवाचनादिभ्योलुह् । ॥ पुण्याहवाचनम्, शान्तिवचनम्, स्वस्तिवाचनम् ।

न्तवचने । ५ । १ । ११४ ॥ समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकालादेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पन्न दिनान्तरे तत्रैव नश्वरइति वा ॥ अकालादुंश्च * ॥ आकालिका विद्युत् ॥

॥ ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्व्रतिः । ५ । १ । ११५ ॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये माभूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥ तत्र तस्येव । ५ । १ । ११६ ॥ मथुरायामिव मथुरावत् सुधे प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ॥ तदर्हम् । ५ । १ । ११७ ॥ विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकपुत्यानुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ॥ तस्य भावस्त्वतलौ । ५ । १ । ११९ ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारोभावः । गोर्भावो गोलम् । गोता । त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियाम् ॥ आ च त्वात् । ५ । १ । १२० ॥ ब्रह्मणस्त्वइत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्त्र्यभ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियाभावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौलम् । पुंस्त्वम् । पुंता ॥ न नञ् पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवदयुधकतरसलसेभ्यः । ५ । १ । १२१ ॥ इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषात् स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भावः आपटवम् । अचतुरेति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकल्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥ पृथ्वादिभ्यश्चमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ॥ वाचचनमणादिसमावेशार्थम् ॥ र ऋतोह्लादेर्लघोः । ५ । ४ । ११६ ॥ ह्लादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्टेमेयस्सु । टेः । ५ । ४ । १५५ ॥ भस्य टेर्लोपः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । अदिमा । मार्दवम् ॥ वर्णद्वैटादिभ्यः प्यश्च । ५ । १ । १२३ ॥ चादिमनिच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । पृथुसूदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम् । द्रढिमा । षोडीषर्थः । औचिती । याथाकामी ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म

१ पृथु, मृदु, महत्, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, बटुल, खण्ड, दण्ड, चण्ड, आकिचन, बाल, वत्स, होट, पाक, मन्द, स्वादु, ह्रस्व, दीर्घ, प्रिय, रूप, ऋजु, क्षिप्र, क्षुद्र, अणु । इति पृथ्वादि ।

२ दृढ, दृढ, परिवृढ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आन्न, कृष्ट, लवण, ताम्र, शीत, उष्ण, जड, बधिर, पण्डित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, वेयांतलातमतिर्मनः शारदानाम्, समीमतमनसो, जवन । इति दृढादि ।

३ ब्राह्मण, वाडव, माणव, अर्हंतोनुम् च, चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, अपराधय, उपराधय, एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव, अक्षेत्रज्ञ, सवादिन्, सवेपिन्, सभापिन्, बहुभापिन्, शीर्षघातिन्,

णि च । ५ । १ । १२७ ॥ चाज्ञावे । जडस्य कर्म भावोवा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतोनुम् च ॥ अर्हतोभावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिग्राह्यगणः ॥ यथातथ्यथापुर्योः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥ नचः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेर्चोबुद्धिर्निदादौ । अयथा- तथाभावः आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्थम् । अयाथापुर्थम् । आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः ॥ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थेऽपसंख्यानम् * ॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्त्रयम् । पाङ्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्नि- ध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वोदेरिति लुक् । सप्व सार्ववेद्यः । चतुर्वेदस्योभयपदबुद्धिश्च * ॥ च- तुरोवेदानधीते चतुर्वेदः । सप्व चानुर्वेद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्यएव चातुर्वेद्यः ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५ । १ । १२५ ॥ नेति संघातग्रहणम् । स्तेन वौर्यैः पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योग विभज्य सैनमिति व्यञ्जन्तमपि केचिदिच्छन्ति ॥ सख्युर्यः । ५ । १ । १२६ ॥ सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥ दूतवणिग्भ्या च ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वणिज्यमिति काशि- का । माववस्तु वणिज्याश्चदः स्वभावान् स्त्रीलिङ्गः । भावएव चात्र प्रत्ययोन तु कर्मणीत्याह । भाग्ये तु दूतवणिग्भ्या चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् । ५ । १ । १२७ ॥ कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ पत्यन्तपुरोहि- तादिभ्योऽयक् । ५ । १ । १२८ ॥ सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ राजाऽसे ॥ राजशब्दोऽसमामे यक् लभतइत्यर्थः । राज्ञोभावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वान् व्यञ्ज । आधिग्राज्यम् ॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादि- श्योऽञ् । ५ । १ । १२९ ॥ प्राणभृज्जाति, आश्रम, औष्ट्रम् । वयोवचने, कौमारम् ।

विवातिन्, समरय, विपगरथ, परमरथ, मन्गम्य, अनीशर, कृशल, अपल, निपुण, पिबन्, कुतल, क्षेत्रह, विश्व, बालिश, अत्यय, नृपुरुष, आपरुष, राजन, गणपति, अधिपति, गल, दयाद, विशस्ति, विषम, विपात, निपात, सर्ववेदादिभ्य स्वार्थ, चतुर्वेदस्योभयपद इति, शीर्षर, ब्राह्मणादिग्राह्यगण । तेन औचित्यमित्यादि सिद्धम् ।

१ चतुर्वर्ण्य, चतुराश्रम, सर्वविध, विद्येय, विस्तर, पङ्कण, सेना, अनन्तर, संनिधि, समीप, उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक । इति चतुर्वर्णादिः ।

२ पुरोहित, राजाऽसे, प्राग्विक, पिण्डिक, गुह्यत, बाल, मन्द, खण्डिक, दण्डिक, वर्मिक, कर्मिक, धर्मिक, शिल्पिक, सुतिक, मलिक, तिलक, भञ्जलिक, भञ्जिक, ऋषिक, पुत्रिक, भविक, छत्रिक, पापिक, पयिक, चर्मिक, प्रतिक, सारथि, आग्निक, सूचिक, सरक्ष, सूत्रक, नास्तिक, अज्ञानिक, शास्त्र, नागर, शूद्रिक । इति पुरोहितादिः ।

३ उद्गातृ, उद्गातृ, प्रतिहर्ष, प्रशस्तर, रोग, पोत, हर्ष, रवणक, पत्तिगणक, सुध, दुध, अभव्यु, वधू, सुभग, मन्त्र । इत्युद्गात्रादिः ।

कैशोरम् । औद्गात्रम् । औत्रैत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्टवम् ॥ हायनान्तयुवादिभ्यो-
ऽण् । ५ । १ । १३० ॥ द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् । श्रोत्रियस्य
यलोपश्च * ॥ औत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञयुवादिषु ब्राह्मणादिषु
च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमिलादि ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ ।
१३१ ॥ शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्म-
णादित्वात्पञ्च ॥ योपधाद्गुरूपोत्तमाद्गुञ् । २ । १ । १३२ ॥ रामणीयकम् ।
अभिधानीयकम् ॥ सहायाढा * ॥ साहाय्यम् । साहायकम् ॥ द्वन्द्वर्मनोज्ञा-
दिभ्यश्च । ५ । १ । १३३ ॥ शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥ गोत्रचरणा-
च्छाधात्याकारतद्वेतेषु । ५ । १ । १३४ ॥ अत्याकागोऽधिकोपस्तद्वेतेस्ते
गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः । अवगतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विक-
त्यतइत्यर्थः । गार्गिकयात्याकुरुते । गार्गिकामवेतः ॥ होत्राभ्यदृष्टः । ५ । १ ।
१३५ ॥ होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाक-
स्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ॥ ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ ।
१३६ ॥ होत्रावाचिनोब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये
त्ववचनं तलोवाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥

॥ नञ्स्तञ्जोरधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मु-
द्रानां भवनं क्षेत्रं मौद्रीनम् ॥ व्रीहिशाल्योर्दृक् । ५ । २ । २ ॥ त्रैह्यम् ।
शालेयम् ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् ।
यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । ५ । २ । ४ ॥
यद्वा स्यात्पक्षे । खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । मापीणम् । उम्यम् । औमीनम् ।
भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ । ५
। २ । ५ ॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्व-
चर्मीणः ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५ । २ । ६ ॥ मुखस्य सदृशं
यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् ।
समशब्दस्यान्तलोपोनिपात्यते । यथामुखं दर्शनोयथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः

१ युवन्, स्थविर, होत, यजमान, पुरुषोऽसे, भ्रातृ, कुतुक, ध्रुव, कटुक, कमण्डलु, कुक्षी, सुक्षी,
दुक्षी, सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद्, दुर्हृद्, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ, वृषल, परिव्राजक, सम्राट्चारिन्, अमृतशस, हृद-
याऽसे, कुशल, चपल, निपुण, पिञ्जन्, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, श्रोत्रियस्य यलोपश्च । इति युवादि ।

२ मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेधाविन्, आढ्य, कुलपुत्र, छान्दस, छात्र, श्रोत्रिय, चौर,
धूर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, ग्राम, पुत्र, ग्रामकुलाल, ग्रामवण्ड, ग्रामकुमार, सुकुमार, बहुल, अवश्यपुत्र,
अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपत्र, शतपुत्र । इति मनोज्ञादि ।

संमुखीनः ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपात्रं व्याप्नोति । ५ । २ । ७ ॥ सर्वादोः
 पथ्याच्चन्ताद् द्वितीयान्तात्त्वः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः ।
 सर्वकर्मिणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ॥ पादस्या-
 प्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः ॥ अनुपदसर्वाज्ञायानयं
 बद्धाभक्षयतिनेयेषु । ५ । २ । ९ ॥ अनुगयामे सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा अनु-
 पदीना उपानत । सर्वज्ञानि भक्षयति सर्वज्ञानोभिक्षुः । आयाणयः स्थलविशेषः ।
 तन्नेय आयाणयीनः शारः ॥ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । ५ । २ ।
 १० ॥ पराश्चावगश्रानुभवतीति परोवरीणः । अवरम्योत्वं निपात्यते । परांश्च परतरां-
 श्रानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावोनिपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्र-
 पौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्न शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि
 पारम्पर्यम् । कथं परोवर्यवदिति । असाभुरेव । स्वप्रत्ययसन्निधौरेनैव परोवरेति निपा-
 तनात् ॥ अवारपारात्यन्तानुकामं गामी । ५ । २ । ११ ॥ अवारपां
 गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्त गामी अत्य-
 न्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता ॥
 समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ॥ यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे
 निपात्यते । समांसमीना गौः । समां समीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ स्वप्रत्यया
 नुत्तौ यलोपोवा वक्तव्यः * ॥ समांसमां विजायते । समायां समाया वा ॥ अश्व-
 स्त्रीनावष्टब्धे । ५ । २ । १३ ॥ अश्व श्रोवा विजायते अश्वस्त्रीना वडवा । आस-
 न्नप्रसेत्यर्थः । केचित्तु विजायतइति नानुवर्तयन्ति । अश्वस्त्रीन मरणम् । आसन्नमि-
 त्यर्थः ॥ आगवीनः । ५ । २ । १४ ॥ आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे स्वप्रत्ययोनिपा-
 लने । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति सभागवीनः ॥ अनुरवलंगामी ।
 ५ । २ । १५ ॥ अनुगु गांः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनोगोपालः ॥ अध्वनो
 यन्तौ । ५ । २ । १६ ॥ अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभा-
 वकर्मणोः । आम्नाध्वानी स्वे इति सूत्राभ्या प्रकृतिभावः ॥ अभ्यमित्राच्छ च । ५
 । २ । १७ ॥ चाद्यन्तौ । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रिणः । अमित्रा-
 भिसुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥ गोष्ठात्स्वप्न भूतपूर्वं । ५ । २ । १८ ॥ गोष्ठो
 भूतपूर्वः गोष्ठीनोदेशः ॥ अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ॥ एकाहेन गम्पते
 श्लेकाहगमः । आश्रीनोऽभ्या ॥ शालीनकौपीने अधुष्टाकार्यगोः । ५ । २ । २० ॥
 शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अभृष्टः । कृपपवनमर्हति कौपीनं पापम् । तस्मात्पनत्वात्तद्व
 द्रोषत्वासुरपलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि ॥ व्रातेन जीवति । ५ ।
 २ । २१ ॥ व्रातेन शरीरगयामेन जीवति ननु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः ॥ साप्त-

पदीनं सख्यम् । ५ । २ । २२ ॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ॥ हैयङ्गवीनं
 संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ॥ ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गुरादेशः विकारार्थे खब् च निपा-
 त्यते । दुद्यतइति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारोह्रियङ्गवीनं नवनीतम् ॥
 तस्य पाकमूले पील्व्वादिकर्णादिभ्यः कुणजाहचौ । ५ । २ । २४ ॥
 पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥ पक्षात्तिः । ५ । २ । २५ ॥
 मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥ तेन वित्तश्चक्षुपचणपौ । ५ । २
 । २६ ॥ यकारः प्रत्यययोरदौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्याया वित्तोविद्या-
 चक्षुः । विद्याचणः ॥ चिनञ्भ्यां नानाञौ नसह । ५ । २ । २७ ॥ असहार्थे
 पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ । ५
 । २ । २८ ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् ॥
 संप्रोदश्च कटच् । ५ । २ । २९ ॥ सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाट्टिकटम् ॥
 अलावूतिलोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसंख्यानम् * ॥ अलावूनां रजः अलावूकटम् ॥ गोष्ठ-
 जादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः * ॥ गवा स्थानं गोगोष्ठम् ॥ संघाते कटच् * ॥
 अवीनां सङ्घातोऽविकटः ॥ विस्तारे पटच् * ॥ अविपटः ॥ द्वित्रे गोयुगच् * ॥
 द्वावुष्टौ उष्ट्रगोयुगम् ॥ षट्त्वे षड्वच * ॥ अश्वपङ्कवम् ॥ स्नेहे तैलच् * ॥ तिलतै-
 लम् । सर्पपतैलम् ॥ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ * ॥ इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥
 अवात्कुटारच्च । ५ । २ । ३० ॥ चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः ॥
 नन्ते नासिकायाः संज्ञार्यां टीटजनाटञ्भ्रटचः । ५ । २ । ३१ ॥ अवा-
 दित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रष्टम् । तद्यो-
 गान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः ॥ नेर्बिडज्विरीसचौ । ५ । २ । ३२ ॥
 निबिडम् । निबिरीसम् ॥ इनच् पिटच्चिकचि च । ५ । २ । ३३ ॥ नेरित्येव ॥
 नासिकायानन्तेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च ॥ कप्रत्यय-
 चिकादेशौ च वक्तव्यौ * ॥ चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल्
 लश्चास्य चक्षुषी * ॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ चुल च * ॥ चुल्लः ॥
 उपाधिभ्यां त्यक्त्वासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ॥ संज्ञायामित्यनुवर्तते ।
 पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका ॥ कर्मणि घटोऽटच् । ५ ।
 २ । ३५ ॥ घटतइति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥ तदस्य
 संजातं तारकादिभ्यइतच् । ५ । २ । ३६ ॥ तारकाः संजाताअस्य तार-

१ पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुवलय, बदर, अश्वत्थ, खदिर । इति पील्वदि ।

२ कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भू, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ । इति कर्णादि ।

३ तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, कञ्जीष, क्षण, सूत्र, मूत्र, निष्कमण, पुगीप, उच्चार, प्रचार, विचा-

कितं नभः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः । ५ । २ । ३७ ॥
तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् ॥ प्रमाणे
लः * ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विश-
र्मम् ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि मशये मात्रज्वक्तव्यः * ॥ सममात्रम् ।
प्रथमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ वलन्तात्कार्थे द्वयसज्जमात्रचौ बहुलम् * ॥ तावदेव ताव-
द्वयसम् । तावन्मात्रम् ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५ । २ । ३८ ॥ पुरुषः प्रमा-
णमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हस्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे
वतुप् । ५ । २ । ३९ ॥ यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥ किमिदंभ्यां
वोधः । ५ । २ । ४० ॥ आभ्या वतुस्याद्वयस्य च घः । कियान् । इयान् ॥ किमः संख्या-
परिमाणे ङिति च । ५ । २ । ४१ ॥ चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां
ते कति । कियन्तः ॥ संख्याया अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२ ॥ पञ्चावयवा अस्य
पञ्चतयं दारु ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥ द्वयम् । द्वितयम् ।
त्रयम् । त्रितयम् ॥ उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ॥ उभशब्दात्तयपो-
ऽयच् स्यात् । सचावुदात्तः । उभयम् ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङुः । ५
। २ । ४५ ॥ एकादश अधिकाअस्मिन्नेकादशम् ॥ शतसहस्रयोरेवेण्यते * ॥ नेह ।
एकादश अधिकाअस्यां विशतो ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वपेण्यते * ॥
नेह । एकादश मापाअधिकाअस्मिन् सुवर्णशते ॥ शदन्तचिंशतेश्च । ५ । २ ।
४६ ॥ ङः स्यादुक्तेर्धे । त्रिशदधिकाअस्मिन् त्रिंशं शतम् । विशम् ॥ संख्याया
गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ॥ मागस्य मूले वर्तमानाव्ययमान्तात्सं-
ख्यावाचिनः पठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदधिद्वागस्य द्विम-
यमुदधिव्यवानाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदधितः । निमाने कि-
म् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य पक्कमौलस्य द्विगुण क्षीरं पच्यते नैलेन ॥ तस्य पूरणे ङट् ।
५ । २ । ४८ ॥ एकादशानां पूरणेकादशः ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५ । २
। ४९ ॥ ङटोमङागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विशः ।

१. कुण्डल, कण्टक, मृगाल, मङ्गल, कुङ्कुम, कुतूहल, माधक, हिमलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, मुद्रा,
सुमुषा, धेनुषा, पिपासा, अद्वा, अध, गुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, गर,
व्याधि, वर्मन्, व्रण, रोग, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक, अन्धक, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कु-
वलय, गर्भ, क्षुध, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, लघु, कोरक, फलोत्, स्वपुट, फल,
कञ्जुक, गुह्यार, अङ्गुर, शैवल, वङ्गल, अश्र, आगल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्छा, अङ्गार, हस्तक,
प्रतिविम्ब, विघ्नतन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, गर्मादप्राणिनि । इति तारकादिराकृतिगणः ।

१ ङट् स्तोमे वक्तव्यम् ॥ पञ्चदशः स्तोमः । शप्शनोर्ङितिः ॥ त्रिशिनोमासा । पञ्चदशिनो-
ऽर्धमासाः । विशतेश्च ॥ निशिनोर्ङितिस्त ॥

असंख्यादेः किम् । एकादशः ॥ षट्कृतिकतिपयचतुरां थुक् । ५ । २ । ५१ ॥
 एषां थुगागमः स्याड्ठि । षण्णा पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यावे-
 प्यतएव ज्ञापकाड्ठि । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ चतुरश्छयतावाचक्षरलोपश्च * ॥ तु-
 रीयः । तुर्यः ॥ बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । ५ । २ । ५२ ॥ ङटीत्येव । पूग-
 सङ्घयोरसंख्यावेऽप्यतएव ङट् । बहुतिथ इत्यादि ॥ वतोरितिथुक् । ५ । २ । ५३ ॥
 ङटीत्येव । यावतिथः ॥ द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ ॥ ङटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो
 द्वितीयः ॥ त्रेः संप्रसारणं च । ५ । २ । ५५ ॥ तृतीयः ॥ विंशत्यादिभ्य-
 स्तमडन्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ॥ एभ्योऽङ्ठस्तमडागमोवा स्यात् । विश-
 तितमः । विशः । एकविंशतितमः । एकविशः ॥ नित्यं शतादिमासार्धमास-
 संवत्सराच्च । ५ । २ । ५७ ॥ शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेर-
 तएव ङट् । मासतमः ॥ षष्ठ्यादेश्चाऽसंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ॥ षष्ठितमः ।
 संख्यादेस्तु विशत्यादिभ्यइति विकल्पएव । एकषष्ठः ॥ एकषष्ठितमः ॥ मतौ छः
 सूक्तसाम्नोः । ५ । २ । ५९ ॥ मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति
 अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम ॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५ । २ ।
 ६० ॥ मत्वर्थस्य छस्य । अतएव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लु-
 क् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् । ५ । २ । ६१ ॥ मत्वर्थे-
 ण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । देवासुरः ॥ गोष-
 दादिभ्योऽण् । ५ । २ । ६२ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ॥
 तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ॥ लुक् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ॥ आ-
 कर्षादिभ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ॥ आकर्षे कुशलआकर्षकः । आकपादिभ्यइति
 रेफरहितोमुख्यः पाठः । आकषोऽनिकषः ॥ धनहिरण्यात्कामे । ५ । २ । ६५ ॥
 कामइच्छा । धने कामोधनकोदेवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।
 ५ । २ । ६६ ॥ केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्परइत्यर्थः ॥ उदराट्टगा-
 द्यूने । ५ । २ । ६७ ॥ अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित
 उदरे प्रसितऔदरिकः । आद्यूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्तइत्य-

१ विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, सुवर्ण, परिसारक, सदसन्, वस्तु, मरुत, पत्नीवत्, वसुमत, महीयत्, सत्त्ववत्, बर्हवत्, दशार्ण, दशाह, वयस्, हविर्धान, पतत्रिन्, महित्री, असह्य, सोमापूपन्, इडा, अमाविष्णु, उर्वशी, वृत्रहन्, इति विमुक्तादि ।

२ गोषद, इषेत्वा, मातरिक्षन्, देवस्यत्वा, देवीराप, कृष्णोसाखरेष्ठ, देवी धियम्, रक्षोहण, युजान्, अजन्, प्रभूत, प्रतर्त, कुशानु । इति गोषदादि ।

३ आकर्ष (आकष), त्सर, पिशाच, पिचण्ड, अशनि, अश्मन्, निचय, चय, विजय, जय, नय, पाद, दीप, हृद, ह्राद, गद्गद, शकुनि । इत्याकर्षादिः ।

र्धः ॥ सस्येन परिजातः । ५ । २ । ६८ ॥ कन स्मर्यते नतु ठक् । सस्यश-
ब्दगुणवाची नतु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सं-
बद्धः सस्यकः सायुः ॥ अंशहारी । ५ । २ । ६९ ॥ हारीत्यावश्यके णिनिः ।
अतएव तद्योगे षट्ठी न । अंशकोदायादः ॥ तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ ।
७० ॥ तन्त्रकः पटः । प्रत्ययार्थः ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५ । २ ।
७१ ॥ आयुधजीविनोब्राह्मणायस्मिन्देसो सत्राज्ञाणकः । अल्पमन्त्रं यस्यां सा उ-
ष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशोनिपात्यते ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि
। ५ । २ । ७२ ॥ शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्र-
कारी ॥ अधिकम् । ५ । २ । ७३ ॥ अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ॥
अनुकाभिकाभीकः कमिता । ५ । २ । ७४ ॥ अन्वभिभ्या कन् । अभेः पा-
क्षिकोदीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ॥ पार्श्वे-
नान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ॥ अनृजुरुपायः पार्श्व । तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥
अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । ५ । २ । ७६ ॥ तीक्ष्णउपायोऽयः-
शूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः । माहमिकः । दण्डाजिनं दम्भः तेनान्विच्छति दा-
ण्डाजिनिकः ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५ । २ । ७७ ॥ कन स्यात्पू-
रणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयक द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रह-
णमित्यर्थः ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्योऽनित्यं च लुक् * ॥ षष्ठेन रूपेण गृ-
ह्णाति षट्ठो देवदत्तः । पञ्चकः ॥ सगुणां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ॥ देवदत्तो
मुखोऽस्य देवदत्तकः । त्वलकः । मलकः ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे । ५ । २ ।
७९ ॥ शृङ्खलकः करभः ॥ उत्कउन्मनाः । ५ । २ । ८० ॥ उद्गतमनस्कृष्ट-
तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन । उत्कउत्कण्ठितः ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ ।
८१ ॥ कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवोद्वितीयकोज्व-
रः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुण्यैर्जनितोविषपुण्यकः । उष्णं कार्यम-
स्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयादिवसोऽस्य ॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ।
५ । २ । ८२ ॥ प्रथमान्तात्मप्रम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् ।
गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ वटकेऽन्यद्विनिर्वाच्यः * ॥ वटकिनी ॥
कुल्माषादश्च । ५ । २ । ८३ ॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥ ओत्रि-
यंश्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ॥ ओत्रियः । वेत्यनुवृत्तेरुच्छान्दसः ॥ आञ्ज-
मनेन युक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ॥ आञ्जी । आञ्जिकः ॥ पूर्वादिनिः ।
५ । २ । ८६ ॥ पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥ सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ॥ कृतपूर्वी ॥

ईष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥ इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥ छन्दसि परिपन्थि-
परिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५ । २ । ८९ ॥ लोके तु परिपन्थिशब्देन न्याय्यः ॥
अनुपद्यन्वेष्टा । ५ । २ । ९० ॥ अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी ॥ साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम्
। ५ । २ । ९१ ॥ साक्षाद्दृष्टा साक्षी ॥ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २
। ९२ ॥ क्षेत्रियोव्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्यइत्यर्थः ॥ इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ९३ ॥
इन्द्रआत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकाशार्थः । इन्द्रेण
दुर्जयमिन्द्रियम् ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ९४ ॥ गावोस्या-
स्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ॥ संबन्धेऽस्ति-
विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ १ ॥ रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ९५ ॥ मतुप् ।
रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श,
शब्द, स्नेह, गुणात् । एकाचः स्ववान् । गुणग्रहण रसादीनां विशेषणम् ॥ तसौ म-
त्वर्थे । १ । ४ । १० ॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तोमत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसा-
रणम् । विदुष्मान् ॥ गुणवचनेभ्योमतुपोलुगिष्टः * ॥ शुक्रोगुणोऽस्यास्तीति शुक्रः
पटः । कृष्णः ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽर्धवादिभ्यः । ८ । २ । ९ ॥
मवर्णवर्णान्तान्मवर्णवर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । क्तिवान् ।
ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् ।
भूमिमान् ॥ झयः । ८ । २ । १० ॥ झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न
जश्त्वम् । विद्युत्वान् ॥ संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ॥ मतोर्मस्य वः स्यात् ।
अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः ॥ आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्क-
क्षीवद्भुमण्वच्चर्मण्वती । ८ । २ । १२ ॥ एते पट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आस-
नशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रामनवान् । अस्थिशब्दस्याष्टी-
भावः । अष्टीवान् । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान्नाम राजा ।
चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र ।
लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणोऽनलोपाभा-

१ इष्ट, पूर्ण, उपासादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निपादित, निपठित, सकलि-
त, परिकलित, सरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, गणित, अवकीर्ण, आयुक्त, गृहीत, आग्रात, धृत, अ-
धीत, आवधान, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त, अनुगणित,
अनुपठित, व्याकुलित । इतीष्टादि ।

२ अय गणो मूल एवोक्त ।

३ यव, दलमि, ऊर्मि, भूमि, कृमि, कुम्भा, वशा, द्राक्षा, धाक्षा, धाजि, व्रजि, ध्वजि, निजि, सञ्जि,
हरित, ककुद्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, द्रु, मधु । आकृतिगणोऽयम् । यवादिः ।

वोणत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवलन्यत्र ॥ उदन्वानुदधौ च । ८ । २ ।
 १३ ॥ उदकस्य उदन्भावोमतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च ॥
 राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ॥ राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ॥ प्राणिस्था-
 दातोलजन्यतरस्याम् । ८ । २ । १५ ॥ चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शि-
 खावन्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् । प्रलयस्वरे-
 णैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ स्वरितोवानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाध-
 नार्थश्चकारः ॥ सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । १७ ॥ लज्वा स्यात् । सिध्मलः ।
 सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मनुष्यमुक्त्यर्थं नतु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेनाकारान्ते-
 भ्यश्चिठनौ न ॥ वातदन्तबलललाटानामूङ् च ॥ वातूलः ॥ वत्सांसाभ्यां काम-
 बले । ५ । २ । १८ ॥ आभ्या लज्वा स्यादभामन्वय कामवति बलवति चार्थे । व-
 त्सलः । असलः ॥ फेनादिलच्च । ५ । २ । १९ ॥ चाल्च् । अन्यतरस्यां ग्रहण
 मनुष्यमुक्त्यर्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥ लोमांदिपांमादिपिच्छा-
 दिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥ लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् ।
 रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्योऽनः । पामनः ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ अङ्गना ॥ लक्ष्म्या
 अञ्च ॥ लक्ष्मणः ॥ विप्रभित्युत्तरपदलोपश्चाकृतमन्धेः ॥ विपुणः ॥ पिच्छादि-
 भ्यश्चलच् ॥ पिच्छलः । पिच्छवान् । उरमिलः । उरस्वान् ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो
 णः । ५ । २ । १०१ ॥ प्राज्ञोन्धाकरणे । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ वृत्तेश्च * ॥
 वार्तः ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ॥ विनीन्योरिकारोऽनकार-
 परित्राणार्थः ॥ तपस्वी । सहस्वी । असन्तत्वादन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा
 भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ॥ अण् च । ५ । २ । १०३ ॥ योगविभाग
 उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ ज्यौत्स्नः । तामि-
 स्नः ॥ सिकताशर्कराभ्यां च । ५ । २ । १०४ ॥ सैकतोन्नटः । शर्करः ॥
 देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ॥ चादण् मनुष्ये च । सिकताः सन्त्यस्मि-

१ सिम, गद्, मणि, नाभि, पात्र, नाण, कण, निष्पात्र, पाम, पार्थ, पर्शु, दनु, सक्त, भाम,
 पार्णिधमन्योर्दधिभ्य, वातदन्तमरुतललाटानाम् : न, तपस्यपात्रपात्राणां क्षप, पर्ण, उदक, प्रज्ञा, सक्थि,
 कर्ण, वेह, शीत, श्याम, पिद्म, पिता, पात्र, प्रय, रात्र, मय, मण, पत्र, चर, कपि, गण्ड, ग्रन्थि,
 श्री, कुश, धारा, वज्रमेन, हेममन, पद्ममन, पेन, निपात्र, कुण्ड, क्षुद्रप्रन्ततापयोश्च । इति सिध्मादि ।

२ लोमन्, रोमन, वग, रगि, गिरि, हरे, कर्प, मुनि, तन । इति लोमादि ।

३ पामन, वागन, हेमन, रोमन, हेमन, कद्, बाल, सामन, ऊपान, कृमि, अङ्गात्कल्याणे, शा-
 कीपलालीदङ्गुणां हस्तत्वं च । इति मणिमुत्तरपदलोपश्चाकृतमणे, लक्ष्म्या अञ्च । इति पामादि ।

४ पिच्छा, उरस्, ध्रुवक, ध्रुवक, तपस्य, काला, क्षेप, वर्ण, लवक, पद्म (प्रज्ञा) । इति
 पिच्छादिः ।

५ ज्योत्स्ना, तमिस्रा, कुण्डल, क्षुतप, विसर्प, विषादिका । इति ज्योत्स्नादि ।

न्देशे सिकतः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ॥ दन्तउन्नत
 उरच् ॥ ५ । २ । १०६ ॥ उन्नतादन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥ ऊपसुषिमुष्कमधो
 रः ॥ ५ । २ । १०७ ॥ ऊपरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः । मुष्करः । मधु माधुर्यम् ।
 मधुरः ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यउपसंख्यानम् * ॥ खरः । मुखरः । कुञ्जोहस्ति-
 हनुः । कुञ्जरः ॥ नगपासुपाण्डुभ्यश्च * ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डु-
 रशब्दस्तु अव्युत्पन्नएव ॥ कच्छा ह्रस्वत्वं च * ॥ कच्छुरः ॥ लुट्भ्यां मः ।
 ५ । २ । १०८ ॥ द्युमः । द्रुमः ॥ केशाद्रोऽन्यतरस्याम् ॥ ५ । २ । १०९ ॥
 प्रकृतेनान्यतरस्याग्रहणेन मनुषि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिति नोः समावेशार्थम् । केशवः ।
 केशी । केशिकः । केशवान् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते * ॥ मणिवोनागविशेषः । हिर-
 ण्यवोनिधिविशेषः ॥ अर्णसोलोपश्च * ॥ अर्णवः ॥ गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ।
 ५ । २ । ११० ॥ ह्रस्वदीर्घयोरेणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवम् । अ-
 र्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः ॥ काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ ॥ ५ । २ । १११ ॥
 काण्डीरः । आण्डीरः ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदोवलच् ॥ ५ । २ । ११२ ॥
 रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वलइति दीर्घः । आसुतीवलः । शौण्डिकः । परिषद्वलः ।
 पर्षदिति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते * ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः ।
 शत्रुवलः । वलइत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः ॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम् ।
 ५ । २ । ११३ ॥ दन्तावलोहस्ती । शिखावलः । केकी ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गि-
 णोर्जस्विच्चूर्जस्वलगोभिन्मलिनमलीमसाः ॥ ५ । २ । ११४ ॥ मत्वर्थे
 निपात्यन्ते । ज्योतिषउपधालोपोनश्च प्रत्ययः । ज्योत्स्ना । तमसउपधायाइत्वं रश्च ।
 तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जमोवलच् । तेन
 बाधा माभूदिति विनिरपि ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागमइति वृत्तिस्तु चि-
 न्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् ।
 मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः ॥ अतइनिठनौ ॥ ५ । २ । ११५ ॥ दण्डी । द-
 ण्डिकः ॥ ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ११६ ॥ ब्रीही । ब्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो
 ब्रीह्यादिभ्यश्चिठनाविष्येते किं तर्हि ॥ शिखामालासंज्ञादिभ्यश्चिः * ॥ यवखदादिभ्य-
 इकः * ॥ अन्येभ्यउभयम् ॥ तुन्दादिभ्यइलच् ॥ ५ । २ । ११७ ॥ चादिनिठ-
 नौ मनुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, ब्रीहि,
 स्वाङ्गादिवृद्धौ ॥ “विट् द्वयुपाधिकात्स्वाङ्गवाचिनइलजादयः स्युः । विट् द्वौ कर्णौ यस्य

१ ब्रीहि, माया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, चर्मन्, कर्मन्, वर्मन्, दशा-
 सङ्गा, वडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका, यवखद, नौ, कुमारी, शीर्षाभय । इति ब्रीह्यादि ।

२ अय गणोमूल एवोक्त ।

३ अय पाठश्रीकास्थ ।

स कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान् ॥ एकगोपूर्वाट्टञ् नित्यम् । ५ ।
 २ । ११८ ॥ एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसह-
 स्रिकः ॥ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ॥ निष्कात्परौ यौ श-
 तसहस्रशब्दौ तदन्ताप्रातिपदिकाट्टञ् स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसह-
 स्रिकः ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्घप् । ५ । २ । १२० ॥ आहतं रूपमस्या-
 स्तीति रूप्यः कार्षोष्णः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्योगौः । आहतेति किम् ।
 रूपवान् ॥ अन्येभ्योऽपि ङ्यते * ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्याब्राह्मणाः ॥
 अस्मायामेधास्त्रजोविनिः । ५ । २ । १२१ ॥ यशस्वी । यशस्वान् ।
 मायावी । ब्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी । मायिकः । क्रिन्नन्तत्वाकुः । स्मग्नी ॥
 आमयस्योपसन्धानं दीर्घश्च * ॥ आमयावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् * ॥ शृङ्गारकः ।
 वृन्दारकः ॥ फलवर्ह्याभ्यामिनच् * ॥ फलिनः । ग्रहिणः ॥ हृदयाच्चालरन्यतरस्याम् * ॥
 इठनौ मतुप् च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्त-
 हसहने * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फाणितञ्जीति ण्क् । तृपः पुगे-
 दाशः । तं न सहते तृपालुः । तृपं दुःखमिति माधवः ॥ हिमाच्चैलुः * ॥ हिमं न सहते
 हिमेलुः ॥ घलादलुः * ॥ बलं न सहते बललुः ॥ वातात्ममूढे च * ॥ वातं न सहते
 वातस्य समूहोवा वातलुः ॥ तर्पर्वमरुज्याम् * ॥ पर्वतः । मरुत्तः ॥ ऊर्णायायुस् ।
 ५ । २ । १२३ ॥ मित्रावपदन्वयम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति ।
 युक्तं चैतत् । अन्ययाहि अहशुभमोग्रित्यत्रैरणग्रिहणं कुर्यात् ॥ वाचोग्मिनिः ।
 ५ । २ । १२४ ॥ वाग्मी ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५ । २ । १२५ ॥
 कुस्तिरिति वक्तव्यम् * ॥ कुस्मितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्य-
 ग्बहु भाषते सवाग्मीत्येव ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ॥ ऐश्वर्यवाचका-
 त्वशब्दान्मत्वर्थे अभिनच् । स्वामी ॥ अर्शआदिभ्योऽच्च । ५ । २ । १२७ ॥
 अर्शास्य विशन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्था-
 दिनिः । ५ । २ । १२८ ॥ द्वन्द्वः । कटकयलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपसापोरोगः ।
 कुष्ठी । किलामी । गर्श निन्शम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् ।
 पुष्पफलवान्घटः । प्राणयङ्गाग्र * ॥ पाणिपादवर्ती । अवहल्येव । चित्रकललाटिका-
 वर्ती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं कृतादिवाचनार्थम् ॥ वातातीसाराभ्यां कुक् च ।
 ५ । २ । १२९ ॥ चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ गेगे चायमिष्यते * ॥ नेह ।
 वातवती गुहा ॥ पिशाच्चाच्च * ॥ पिशाचकी ॥ वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ॥

१ अर्शस, उरस, लक्ष, लक्ष, पारित, मर्श, लक्ष, धारा, मर्श, लक्ष, मर्श, लक्षण, रवाङ्गाङ्गीवान्, वर्णादि । अर्श आदिवाक्यनिगण ।

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इतिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरोवा पञ्चमोऽस्यास्तीति
 पञ्चमी उट्टः । ठन्वाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः ॥ **सुंश्वादि-**
भ्यश्च । ५ । २ । १३१ ॥ इतिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । माला क्षेत्रे ॥ माली ॥ **धर्मशी-**
लवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ ॥ धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली ॥
 ब्राह्मणवर्णी । **हस्ताज्जातौ** । ५ । २ । १३३ ॥ हस्ती । जातो किम् । हस्तवान्पुरुषः ॥
वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ५ । २ । १३४ ॥ वर्णी ॥ **पुष्करादिभ्योदेशे** । ५ ।
 २ । १३५ ॥ पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करग्वान्करी ॥ बाह्वरूपवृद्धाद्वा
 लात् ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वादेश्च । सर्वधनी । सर्वबीजी ॥ अर्थाचासन्निहि-
 ते ॥ अर्थी । संनिहिते तु अर्थवान् ॥ तदन्ताच्च ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ॥ **बलादि-**
भ्योमतुबन्धतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ॥ बलवान् । बली । उत्साहवान् ।
 उत्साही ॥ **संज्ञायां मन्माभ्याम्** । ५ । २ । १३७ ॥ मन्त्रान्तान्माताच्चेनिर्म-
 त्वर्थे । प्रथमिनी । दामिनी । होमिनी । मोमिनी । संज्ञायां किम् । मोमवान् ॥
कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयमः । ५ । २ । १३८ ॥ कशमिति मान्तो । कमित्यु-
 दकसुखयोः । शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्म्यस्मोः गकारः पदत्वार्थः ।
 कंभः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शवः । शंभः । शंयुः । शंतिः ।
 शंतुः । शंतः । शयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुना-
 सिकौ वयौ ॥ **तुन्दिबलिवटैर्भः** । ५ । २ । १३९ ॥ वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्ध-
 न्योपधोऽयमिति माधवः । तुन्दिभः । बलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्बलिनोऽपि ॥ **अहं-**
शुभमोर्युम् । ५ । २ । १४० ॥ अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे ।
 अहयुः । अहङ्कारवान् । शुभयुः । शुभान्वितः ॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

प्राग्दिशोचिभक्तिः । ५ । ३ । १ ॥ दिक्शब्देभ्यइत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः
 प्रत्ययाविभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमादिति च
 निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्ततएव ॥ **किसर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः** । ५ । ३ । २ ॥

१ सुख, दुःख, तप्त, कृच्छ्र, अन्न, आस, अलीक, करुण, कृष्ण, मोह, प्रतीप, शील, हल, माला-
 क्षेत्रे, कृपण, प्रणय, दल, कक्ष । इति सुखादि ।

२ पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुम्भ, नव, कोपिल्य, बिस, मृणाल, कर्दम, शालू, विगर्ह, करीष,
 शिरीष, यवास, प्रवाह, हिरण्य, कैरव, काशील, तट, तरङ्ग, पङ्कज, मगोज, राजीव, नालीक, मरीचहपुटक,
 अरविन्द, अम्भोज, अञ्ज, कमल, पयस । इति पुष्करादि ।

३ बल, उत्साह, उद्भास, उद्भास, उद्भास, शिखा, कुल, वृद्धा, सुल, कूल, आयाम, व्यायाम, उपयाम,
 आगेह, अवगेह, परिणाह, युद्ध । इति बलादि ।

किमः सर्वनाम्नोबहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥ इदमहश् ॥ ५ । ३ । ३ ॥
 प्राग्दिशीये परे ॥ एतेतौ ग्थोः ॥ ५ । ३ । ४ ॥ इदंशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ
 स्तोत्रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे ॥ इशोऽपवादः ॥ एतदोऽन् ॥ ५ । ३ । ५ ॥
 योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तोत्रयोः । अन । एतदइत्येव । अनेकाल्-
 त्वात्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ५ ।
 ३ । ६ ॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सोवा स्यात् ॥ पञ्चम्यास्तसिल्
 ५ । ३ । ७ ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तमिल स्याद्वा ॥ कु तिहोः ॥ ७ । २ ।
 १०४ ॥ किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । त-
 तः । अतः । इतः । अमतः । बहृतः । ब्यादेस्तु । द्वाभ्याम् ॥ तसेश्च ॥ ५ । ३ ।
 ८ ॥ किमर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेन्तमिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ।
 पर्यभिभ्यां च ॥ ५ । ३ । ९ ॥ आभ्या तमिल् स्यात् ॥ सर्वोभयार्थाभ्यामेव
 * ॥ परितः । सर्वतइत्यर्थः । अभितः । उभयतइत्यर्थः ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ ५ । ३ ।
 १० ॥ कुत्र । यत्र । तत्र । नहत्र ॥ इदमोहः ॥ ५ । ३ । ११ ॥ त्रलोऽपवादः ।
 इशादेशः । इह ॥ किमोऽन् ॥ ५ । ३ । १२ ॥ वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्ता-
 किमोऽद्वा स्यात्पक्षे चल् ॥ क्वाति ॥ ७ । २ । १०५ ॥ किमः कादेशः स्यादति ।
 क । कुत्र ॥ वाह च छन्दसि ॥ ५ । ३ । १३ ॥ कुह स्थः कुह जग्मथुः ।
 एतदस्त्रतमोस्त्रतमौ चानुदात्तौ ॥ २ । ४ । ३३ ॥ अन्वादेशविषये एतदोऽश्
 स्वात्तचानुदात्तस्त्रतमोः परनः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः ।
 अयोऽत्रार्थमहे । अतोऽन गन्तामः ॥ इतराभ्योऽपि दृढयन्ते ॥ ५ । ३ । १४ ॥
 पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तमिलादयोऽन्यन्ते । त्रिशिप्रहणाद्भवदादियोगेन । स-
 भवान् । ततोभवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एव
 दीर्घायुः । देवानांप्रियः । आयुष्मान् ॥ सर्वैकान्यकिञ्चित्तदः काले दा ॥ ५ । ३ । १५ ॥
 सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा ।
 अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ॥ इदमोहिल ॥ ५ । ३ । १६ ॥
 सप्तम्यन्ताकाले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह दे-
 शे ॥ अधुना ॥ ५ । ३ । १७ ॥ इदमः सप्तम्यन्ताकालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्य-
 यः स्यात् । इह । यत्र्येत लोपः । अनुना ॥ दानीं च ॥ ५ । ३ । १८ ॥ इदानीम् ॥
 तदोदा च ॥ ५ । ३ । १९ ॥ तदा । तदानीम् । तदोदावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥
 अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् ॥ ५ । ३ । २१ ॥ कर्हि । कदा । यर्हि । यदा ।
 तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि ॥ सद्यः परुत्परार्थमपः परेद्यद्यद्यपूर्वे-
 द्युरन्येद्यरन्यतरेद्यरितरेद्यरपरेद्यरभरेद्यरुभयेद्यरुत्तरेद्यः ॥ ५ । ३ । २२ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ समानस्य सभावोद्यस् चाहनि * ॥ समानेऽहनि सद्यः ॥ पूर्वपूर्वतग्योः परुपरारी च सवत्सरे * ॥ पूर्वस्मिन्वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि ॥ इदमइश् समसण प्रत्ययश्च सवत्सरे * ॥ अस्मिन्सवत्सरे ऐषमः ॥ परस्मादेद्यव्यहनि * ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ इदमोऽश् द्यश्च * ॥ अस्मिन्नहनि अद्य ॥ पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् ॥ पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेषुः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येषुः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः ॥ द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ उभयद्युः ॥ प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ॥ प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥ इदमस्थसुः । ५ । ३ । २४ ॥ थालोऽपवादः ॥ एतदोवाच्यः * ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्यम् ॥ किमश्च । ५ । ३ । २५ ॥ केन प्रकारेण कथम् ॥

॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योदिग्देशकालेष्वस्तातिः । ५ । ३ । २७ ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्योदिशि रूढेभ्योदिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ॥ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । ५ । ३ । ३९ ॥ एभ्योऽस्तातिर्येऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषा क्रमात्पूर्, अध्, अव्, इत्यादशाः स्युः ॥ अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ॥ अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा । देक् । पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ॥ विभाषावरस्य । ५ । ३ । ४१ ॥ अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि रूढेभ्यः किम् । ऐन्द्र्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः । किम् । पूर्व ग्राम गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुगै वसति । अस्ताति चेति ज्ञापकादिसिरस्ताति न बाधते ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५ । ३ । २८ ॥ अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥ विभाषापरावराभ्याम् । ५ । ३ । २९ ॥ परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥ अश्चेर्लुक् । ५ । ३ । ३० ॥ अञ्चल्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकि । प्राचां प्राच्याः प्राची वा दिक् । प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ॥ उपर्युपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ॥ अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विर्लुग्निष्ठतिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति आगतोरमणीयं वा ॥ पश्चात् । ५ । ३ । ३२ ॥ अपरस्य पश्चभावआतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ॥ उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥ एनबन्धनरस्यामदूरेऽपश्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ॥ उत्तरादिभ्यएनच्वा स्यादवध्वधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्व प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥ दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ॥ अस्तातेर्विषये । दक्षिणावसति ।

अपञ्चम्याइत्येव । दक्षिणादागतः ॥ आहि च दगे । ५ । ३ । ३७ ॥ दक्षिणाद् दूरे
आहि स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा ॥ उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ॥ उत्तरा-
हि । उत्तरा ॥ संख्याया विधार्थे धा । ५ । ३ । ४२ ॥ क्रियाप्रकारार्थे वर्तमा-
नात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्था । पञ्चया ॥ अधिकरणविचाले च ।
५ । ३ । ४३ ॥ द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं गार्शि पञ्चधा
कुरु ॥ एकाद्धोध्यमुञ्जन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ॥ ऐक्यम् । एकधा ॥
द्विभ्योश्च धमुञ् । ५ । ३ । ४५ ॥ आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम् ॥
द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ धमुञ्न्ताल्स्वार्थे उदर्शनम् * ॥ पथि द्वैधानि ॥ एधाच्च ।
५ । ३ । ४६ ॥ द्वेधा । त्रेधा ॥ याप्ये पाशप् । ५ । ३ । ४७ ॥ कुत्सितोभि-
षक् भिषक्पाशः ॥ पूरणाद्वागे तीयादन् । ५ । ३ । ४८ ॥ द्वितीयोभागो
द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ तीयादीककु स्वार्थे वाच्यः * ॥ द्वैतीयिकः ।
द्वितीयः । तार्तीयिकः । तृतीयः ॥ न विधायाः ॥ द्वितीया । तृतीया । विशेषेणैव ॥ प्रागे-
कादशभ्योऽछन्दसि । ५ । ३ । ४९ ॥ पूरणप्रत्ययान्ताद्वागेऽन । चतुर्थः ।
पञ्चमः ॥ षष्ठाष्टमाभ्यां ज च । ५ । ३ । ५० ॥ चादन् । षष्ठोभागः षष्ठः ।
षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः ॥ मानपञ्चङ्गयोः कन्लुको च । ५ । ३ । ५१ ॥ ष-
ष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुको स्तोमाने पञ्चङ्गे च वाच्ये । षष्ठकोभागः मानं
चेत् । अष्टमोभागः पञ्चङ्गं चेत् । अस्य अनोवा लुक् । चकाराद्यधाप्राप्तम् । षष्ठः ।
षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया मिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र जानौ नित्यविति
ज्ञापयति ॥ एकादाकिनिच्चासहाये । ५ । ३ । ५२ ॥ चाकन्लुको । एकः ।
एकाकी । एककः ॥ भूतपूर्वे चरन् । ५ । ३ । ५३ ॥ आढ्योभूतपूर्वः आढ्यचरः ॥
षष्ठ्या रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ॥ षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरद् च । कृष्ण-
स्य भूतपूर्वोगौः कृष्णरूप्यः । कृष्णचरः । तमिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुं-
वत् । शुभाया भूतपूर्वः शुभारूप्यः ॥ अतिशयने तमविष्टनौ । ५ । ३ । ५५ ॥
अतिशयविशिष्टार्थवृत्तः स्वार्थे ण्तौ स्तः । अयमेवामतिशयनाढ्यः आढ्यतमः । लघु-
तमोलविष्टः ॥ तिङश्च । ५ । ३ । ५६ ॥ तिङन्तादनिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥
तरस्रमपौ घः । १ । १ । २२ ॥ ण्तौ घस्रजौ स्तः ॥ किमेत्तिङव्ययधादा-
म्बद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥ किम् णदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च योषस्रदन्तादामु-
स्यान्तं तु द्रव्यप्रकर्षे । कितमाम । प्राज्ञेयमाम । पचनितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्र-
कर्षे तु । उच्चैस्तमस्तम्भः ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ । ५ । ३ ।
५७ ॥ द्वयोरैकस्यानिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः ।
अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघ्वीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । पटीयां-

सः ॥ अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥ इष्टत्रीयसुनौ गुणवचनादेव
 स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥ तुष्टच्छन्दसि ५ । ३ । ५९ ॥ तृनतृज-
 न्तादिष्टत्रीयसुनौ स्तः ॥ तुरिष्टेमेयः सु । ६ । ४ । १५४ ॥ तृशब्दस्य लोपः
 स्यादिष्टेमेयः सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्टः । दोहीयसी धेनुः ॥ प्रशस्यस्य अः
 । ५ । ३ । ६० ॥ अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ॥ प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ॥
 इष्टादिष्वैकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥ ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥ प्रश-
 स्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः ॥ ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥
 आदेः परस्य । ज्यायान् ॥ वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ॥ ज्यादेशः स्यादजाद्योः ।
 ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ॥ अजाद्योः ।
 नेदिष्टः । नेदीयान् । साधिष्टः । साधीयान् ॥ स्थूलदूरयुवहस्वक्षिप्रक्षुद्राणां
 यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६ । ४ । १५६ ॥ एषां यणादिपरं लुगते पूर्व-
 स्य च गुण इष्टादिषु । स्थविष्टः । दविष्टः । यविष्टः । हसिष्टः । क्षेपिष्टः । क्षोदिष्टः ।
 एवमीयस् । हस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादिवाद् हसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥ प्रिय-
 स्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्तस्फवर्बहिर्गर्व-
 षिन्त्रप्राधिबृन्दाः । ६ । ४ । १५७ ॥ प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरि-
 ष्टादिषु । प्रेष्टः । स्येष्टः । स्फेष्टः । वरिष्टः । बंहिष्टः । गरिष्टः । वर्पिष्टः । त्रपिष्टः ।
 द्राधिष्टः । वृन्दिष्टः । एवमीयसुन् । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादिवात्प्रे-
 मेत्यादि ॥ बहोर्लोपोभू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥ बहोः परयोः रिमेयसोर्लोपः
 स्याद्बहोश्च भूगदेशः । भूमा । भूयान् ॥ इष्टस्य यिद् च । ६ । ४ । १५९ ॥ बहोः परस्य
 इष्टस्य लोपः स्यात् पिङ्गागमश्च । भूयिष्टः ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ५ । ३ ।
 ६४ ॥ एतयोः कनादेशोवा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्टः । कनीयान् । पक्षे यविष्टः । अलिपिष्ट
 इत्यादि ॥ विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥ विनोमतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः ।
 अतिशयेन स्रग्वी । स्रजिष्टः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्टः ।
 त्वचीयान् ॥ प्रशंसायां रूपम् । ५ । ३ । ६६ ॥ सुवन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः
 पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ॥ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देद्देशी-
 यरः । ५ । ३ । ६७ ॥ ईषदूनोविद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् ।
 विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ॥ विभाषा सुपोबहुच् पुरस्तात्
 । ५ । ३ । ६८ ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ताद्बहुज्वा स्यात्सच प्रागेव नतु
 परतः । ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥
 प्रकारवचने जातीयर् । ५ । ३ । ६९ ॥ प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकार-
 मात्रे । पटुप्रकारः । पटुजातीयः ॥ प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ॥ इवे प्रतिकृता-

वित्ततः प्राक् काधिकारः ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्तेः । ५ । ३ ।
 । ७१ ॥ तिङ्श्चेत्यनुवर्तते ॥ कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥ कान्ताव्ययस्य दका-
 रोऽन्तादेशः स्यादकच् ॥ अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥ कस्यायमश्चोऽश्वकः । उच्चकैः ।
 नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ॥ ओकारम्मकारमकारादौ सुपि सर्वनाम्नाष्टेः प्रागकच् * ॥
 पुवकयोः । आवकयोः । गुप्तकासु । अस्मकासु । गुप्तकाभिः । अस्मकाभिः ।
 ओकारेत्यादिकिम । त्वयका । मयका ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्बक्तव्यः * ॥
 मित्रादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ शीले को मलोपश्च * ॥ तूष्णीशीलस्तूष्णीकः ।
 पचतकि । जल्पतकि । धकित । हिरकुन ॥ कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ॥ कुत्सि-
 तोऽश्चोऽश्वकः ॥ संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ॥ कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चे-
 त्ज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वार्थ वचनम् ॥ अनुकम्पायाम् । ५ ।
 ३ । ७६ ॥ पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्रइत्यर्थः ॥ नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ ।
 । ७७ ॥ सामदानादिरूपा नीतिसाम्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तावप्रत्ययः स्यात् ।
 हन्त ते धानकाः । गुडकाः । पृहकि । अङ्गकि । पूर्वोऽनुकम्प्यमानात्प्रत्ययः अनेन
 तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः ॥ बह्वचोऽनुप्यनाम्नष्ठञ्वा । ५ । ३ । ७८ ॥
 पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥ घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ॥ तत्रैव ॥ ठाजादाबुर्ध्वं
 द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ॥ अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽज्ञादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये
 परे प्रकृतेर्द्वितीयादचञ्च सन्धेः लुप्यते । अनुकम्पितोदेवदत्तोदेविकः । देवियः ।
 देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितोवायुदत्तोवायुकः ॥ ठग्रहणमुकोद्वितीयत्वे कवि-
 धानार्थम् * ॥ वायुदत्तः । वायुकः । पितृकः ॥ चतुर्थीदच ऊर्ध्वस्य लोपोवक्तव्यः * ॥
 अनुकम्पितोबृहस्पतिदत्तोबृहस्पतिकः ॥ अनजादौ च विभाषा लोपोवक्तव्यः * ॥
 देवदत्तकः । देवकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च * ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्त-
 कः ॥ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपोवाच्यः * ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः ।
 सत्यभामा । भामा । सत्या ॥ उवर्णाञ्छ इत्यस्य च * ॥ भानुदत्तः । भानुलः । ऋवर्णा-
 दपि * ॥ सवित्रियः । सवितृलः ॥ चतुर्थीदनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्र-
 त्यये तथैवष्टउवर्णाञ्छइत्यस्य च ॥ १ ॥ प्राचामुपादेरङ्जुचौ च । ५ । ३ ।
 ८० ॥ उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अटच् वृत्तौ लः । चाश्वप्राप्तम् ।
 प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पितउपेन्द्रदत्तः उपटः । उपकः । उपिकः । उपियः ।
 उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । पद् रूपणि ॥ जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ॥
 मनुष्यनाम्नइत्येव । जातिशब्दोऽयमनुप्यनामधेयसाम्प्रदायानुसङ्गात्तदनुकम्पाया नीतौ च ।
 सिंहकः । शरभकः । गमभकः ॥ द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपोवक्तव्यः * ॥
 कहोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपोवक्तव्यः * ॥ वागाशीर्दत्तः ।

वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिकइति ॥ षषष्टाजादिवचनास्तिद्धम् * ॥ शेवल-
 सुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् । ५ । ३ । ८४ ॥ ष्णां मनुष्य-
 नाभ्रां ठाजादौ परे तृतीयादचऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेव-
 लदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः ।
 अर्थमिकः ॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ॥ अजिनान्तान्म-
 नुष्यनाभ्रोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितोव्याघ्राजिनोव्याघ्रकः ।
 सिंहकः ॥ अल्पे । ५ । ३ । ८५ ॥ अल्पं तैलं तैलकम् ॥ ह्रस्वे । ५ । ३ । ८६ ॥
 ह्रस्वोवृक्षोवृक्षकः ॥ संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ८७ ॥ ह्रस्वहेतुका या संज्ञा त-
 स्या गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः ॥ कुटीशमीशुण्डा-
 भ्योरः । ५ । ३ । ८८ ॥ ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥ कुत्वाङुपच् ।
 ५ । ३ । ८९ ॥ ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् ॥ का-
 स्रगोणीभ्यां छरच् । ५ । ३ । ९० ॥ आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासू-
 तरी । गोणीतरी ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ॥ वत्सतरः ॥
 द्वितीयं वयः प्रातः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुव एवायम् ॥
 कियत्तदोनिर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ ॥ अनयोः कतरो
 वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः ॥ वा बहूनां जातिप-
 रिप्रश्ने डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥ बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा
 स्यात् । जातिपरिप्रश्नइति प्रत्याख्यातमाकारे । कतमोभवतां कठः । यतमः । ततमः ।
 वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया यः । सः । किमोऽस्मिन्विषये डतर-
 जपि । कतरः ॥ एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ९४ ॥ डतरच् डतमच्च स्यात् ।
 अनयोरेकतरोमैत्रः । एषामेकतमः ॥ अवक्षेपणे कन् । ५ । ३ । ९५ ॥ व्याक-
 रणकेन गर्वितोव्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सितं तु
 कुत्सितइत्यस्य ॥

॥ प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ ॥ कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिः अश्वकः ।
 प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः ॥ संज्ञायां च । ५ । ३ । ९७ ॥ इवार्थे कन् स्या-
 त्समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थमागम्यः । अश्वमदशस्य संज्ञा । अश्वकः । उ-
 श्रूकः ॥ लुम्मनुष्ये । ५ । ३ । ९८ ॥ संज्ञायां विहितस्य कनोलुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये ।
 चञ्चा तृणमयः पुमान् । चञ्चैव मनुष्यश्चञ्चा । वधिका ॥ जीविकार्थं चापण्ये ।
 ५ । ३ । ९९ ॥ जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनोलुप्स्यात् । वासुदेवः ।
 शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थास्तु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । ह-

निक्रीणीते ॥ देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०० ॥ कनोलुस्यात् । देवप-
थः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ॥ वस्तेर्ढञ् । ५ । ३ । १०१ ॥ इवेत्यनुवर्तत
एव । प्रतिकृतविति निवृत्तम् । वस्तिरेव वास्तेयम् । वास्तेयी ॥ शिलायाढः
। ५ । ३ । १०२ ॥ शिलायाइति योगविभागादुच्चपीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शै-
लेयम् ॥ शास्त्रादिभ्योऽयं । ५ । ३ । १०३ ॥ शास्त्रेव शास्त्र्यः । मुग्ध्यः । जघ-
नमिव जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः ॥ द्रव्यं च भव्ये । ५ । ३ । १०४ ॥ द्रव्य-
मयं ब्राह्मणः ॥ कुशाग्राच्छः । ५ । ४ । १०५ ॥ कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ॥
समासाच्च तद्विपयात् । ५ । ३ । १०६ ॥ इवार्थविपयात्ममासाच्छः स्यात् ।
काकतालीयोदेवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागमइति समा-
सार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत
इति फलितोऽर्थः ॥ शर्करादिभ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ॥ शर्करेव शर्करम् ।
अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् । ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजि-
कः ॥ एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ॥ एकशालाशब्दादि-
वार्षे ष्ठा पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥ कर्कलोहिता-
दीक् । ५ । ३ । ११० ॥ कर्कः शुक्रोऽश्वः सइव कार्कीकः । लौहितीकः । स्फ-
टिकः ॥ पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ॥ इवार्थोनिवृत्तः ।
नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्गाः पूगास्तद्वाचकात्म्यार्थे व्यः स्यात् ।
लौहितध्वज्यः ॥ व्रातच्छ्रजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥ व्राते । कापोतपा-
क्यः । चूफच् । कौञ्जयन्यः । प्राप्तायन्यः ॥ आयुधजीविसङ्घाञ्ज्यङ्गाहीके-
ष्वब्राह्मणराजन्यात् । ५ । ३ । ११४ ॥ गार्हीकेषु य आयुधजीविमङ्गस्तद्वाचि-
नः स्वार्थे ङ्यद् । शौट्रक्यः । मालव्यः । टित्तान्डीप् । शौट्रकी । आयुधेति किम् ।
मलाः । मङ्गेति किम् । मन्त्राः । गार्हीकेषु किम् । शवराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपा-
लकाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्यं स्वरूपग्रहणम् ॥ वृकाट्टे-

१ देवपथ, हंसपथ, आकृतिपथ, रथपथ, कर्कपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शत्रुपथ, तिष्ठुपथ, सिद्धगती, उग्रपथ, रामपथ, रथ, इन्द्र, दण्ड, पाप, मरम् । इति देवपथादिराकृतिगणः ।

२ शाखा, मुख, शृङ्ग, जघन, गेन, मध, नरण, रत्न, स्फन्द, उरम्, शिरस, अग्र, शरण । इति शाखादिः ।

३ अत्र यद्विलपाठ । उगवादिभ्य इति सूत्रमागमनिरुपेयात् ।

४ शर्करा, कपालिका, कपाण्डिका, निनट्रिका, पुण्डरीक, शतपथ, गोलोमन्, लोमन्, गोपुण्ड, नग-
ची, नकुल, सिकता । इति शर्करादिः ।

५ अङ्गुली, भरुज, यन्त्र, बल्यु, मण्डर, मण्डल, शङ्कुली, हरि, कपि, मुनि, रुद्र, खल, उदञ्चित, गोणी,
उरम्, कुलिश । इत्यङ्गुल्यादिः ।

पयण् । ५ । ३ । ११५ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचकास्वार्थे । वार्कण्यः । आयुधेति किम् ।
 जातिशब्दान्मा भूत् ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ॥ दामन्या-
 दिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठोवर्गेषां ते
 त्रिगर्तषष्ठाः ॥ आहुस्त्रिगर्तषष्ठास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ॥ क्रोष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तो-
 ऽथ जालकिः ॥ १ ॥ दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि । औलपीयः । त्रिगर्तः । कौ-
 ण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ॥ पार्श्वार्थादि यौधेयादिभ्योऽणञौ ॥ ५ । ३ । ११७ ॥ आ-
 युधजीविसङ्घवाचिभ्यणभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्श्वः । पार्श्वौ । पार्श्वः । यौधे-
 यः । यौधेयौ । यौधेयाः ॥ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदू-
 र्णावच्छ्रुमदणोयञ् । ५ । ३ । ११८ ॥ अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्या-
 त् । अभिजितोऽपत्यमभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः ।
 और्णावत्यः । औमत्यः ॥ व्यादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११९ ॥ पुगाव्यङ्ग्य-
 त्पारभ्य उक्ताणतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपा-
 काः । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायनाइत्यादि ॥ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्
 लोपश्च । ५ । ४ । १ ॥ लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतोऽन स्थानिवत् । पादः
 पत् । तद्वितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नतं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति
 द्विपदिकाम् । द्विशतिकां ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ द्विमोदकि-
 काम् ॥ दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ॥ वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ
 पादौ दण्डितः । द्विपदिकां व्यवसृजति । ददातीत्यर्थः ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने
 कन् । ५ । ४ । ३ ॥ जातीयरोपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ चञ्चद्रूहोरुपसंख्या-
 नम् ॥ चञ्चत्कः । वृहत्कः ॥ सुराया अहौ ॥ सुरावर्णोऽहिः सुरकः ॥ अनत्यन्तग-
 तौ क्तात् । ५ । ४ । ४ ॥ छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ॥ न सामिवचने
 । ५ । ४ । ५ ॥ सामिपर्याये उपपदे कान्तात् कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अ-
 नत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थि-

१ दामनि, औलपि, वैजवापि, औदकि, औदङ्कि, आच्युतन्ति, अच्युतदन्ति, शाकुन्तकि, आफि-
 दन्ति, औलवि, काकदन्ति, शाकुन्ति, सार्वसेनि, बिन्दु, वेन्दवि, तुलम, मौञ्जायनि, काकान्दि, सावि-
 त्रीपुत्र । इति दामन्यादि ।

२ पञ्च, असुर, रक्षस्, बालहीक, वयस्, वसु, मरुत, सत्वत, दशार्ह पिशाच, अशनि, कार्पापण ।
 इति पार्श्वार्थादि ।

३ यौधेय, कौशेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, धार्तेय, ज्यावाणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर । इति
 यौधेयादि ।

४ स्थूल, अणु, माष, इषु, कृष्ण, तिलेपु, यव, ब्रीहिपु, इक्षु, तिल, पाष, कालावदात, सुरा,
 गोमूत्र, आच्छेदन, सुरा, अहौ, जीर्णशालीषु, पत्रमूल, “ समस्तोव्यस्तश्च ” कुमारीपुत्र, कुमारी,
 खशुर, मणि । इति स्थूलादि ।

कमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् ॥ बृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ॥ कन्
 स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ आच्छादने किम् । बृहती छन्दः ।
 अषडक्षशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्वः । ५ । ४ । ७ ॥
 स्वार्थे । अषडक्षीणोमन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृतइत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशित-
 ब्रवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अल कर्मणे अलकर्मिणः । अलंपुरुषीणः ।
 ईश्वराधीनः । नित्योऽयं स्वः । उत्तरसूत्रे विभाषाप्रवृत्तानां ॥ अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः
 प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते । तमवादयः प्राक्कनः । ज्यादयः प्राग्गुनः । आमादयः प्राग्गु-
 णः । बृहती जाल्यन्ताः समामान्ताश्चेति ॥ विभाषाश्चैरदिक् स्त्रियाम् । ५ ।
 ४ । ८ ॥ अदिक्स्त्रीशृत्तेरन्त्यन्तात्प्रातिपदिकात्वः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक् । प्राचीनम् ।
 प्रत्यक् । प्रतीचीनम् । अवाक् । अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टार्थरेफयाप्यावमाधमाः ।
 अर्वन्तमश्नतीति अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् । प्राची दिक् । उदीची
 दिक् । दिग्ग्रहण किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहण किम् । प्राचीनं ग्रामादाग्राः ॥
 जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । ५ । ४ । ९ ॥ ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्म-
 णजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु ॥ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेने-
 ति चेत् । ५ । ४ । १० ॥ सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्था-
 नीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गांः स्थानम् ॥ अनुगादिनष्टक् । ५ । ४ । १३ ॥
 अनुगादीत्यनुगादी । स एवानुगादिकः ॥ विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १६ ॥
 अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्येति किम् । विसारी देवदत्तः ॥ संख्यायाः क्रिया-
 भाववृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १७ ॥ अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगण-
 नवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वोभुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरि-
 वारान्भुङ्क्ते ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ॥ कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भु-
 ङ्क्ते । त्रिः । रात्मन्य । चतुः ॥ एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ॥ सकृदित्यादेशः
 साक्षात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः । न तु हलङ्गाविति । अभै-
 तीदित्यत्र मित्र इव सुचोऽपि तदयोगात् ॥ विभाषा बहुर्ध्वाऽविप्रकृष्टकाले
 । ५ । ४ । २० ॥ अविप्रकृष्टआमन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । आमन्नकाले कि-
 म् । बहुकृत्वोमासस्य भुङ्क्ते ॥ तत्प्रकृतवचने मयद् । ५ । ४ । २१ ॥ प्राचु-
 र्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृत-
 मन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये अन्नमयोयजः । अपूपमयं पर्व ॥
 समूहवच बहुषु । ५ । ४ । २२ ॥ सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयद् ।
 मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाण्डुलिकम् । शाण्डुलीमयम् ।
 द्वितीयेऽर्थे । मौदकिकोयजः । मोदकमयः ॥ अनन्तावमथेतिह भेषजाग्रज्यः

। ५।४।२३ ॥ अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथएवावसथ्यम् । इतिहेति निपात-
समुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ॥ देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् । ५।४।
२४ ॥ तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यङ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदैवत्यम् । पितृदै-
वत्यम् ॥ पादार्थाभ्यां च । ५।४।२५ ॥ पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् ॥ नवस्य
नूआदेशः । नूतनपूखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः * ॥ नूतम् । नूतनम् । नवीनम् । नञ्च
पुराणे प्रात् * ॥ पुराणार्थे वर्तमानाद्यशब्दान्नोक्तव्यः । चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् ।
प्रन्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्योऽधेयः * ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् ।
नामधेयम् ॥ आग्नीध्रसाधारणादङ् * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीष् । आ-
ग्नीध्री । साधारणी ॥ अतिथेऽर्थः । ५।४।२६ ॥ तादर्थ्यं इत्येव । अतिथये इद-
मातिथ्यम् ॥ देवात्तल् । ५।४।२७ ॥ देव एव देवता ॥ अवेः कः । ५।४।
२८ ॥ अविशेवाविकः ॥ यावादिभ्यः कन् । ५।४।२९ ॥ याव एव यावकः ।
मणिकः ॥ लोहितान्मणौ । ५।४।३० ॥ लोहितएव मणिर्लोहितकः ॥ वर्णे
चानित्ये । ५।४।३१ ॥ लोहितकः कोपेन ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा * ॥ लो-
हितिका लोहिनिका कोपेन ॥ रक्ते । ५।४।३२ ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहित-
शब्दस्तस्मात्कन्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहिनिका शाटी ॥ का-
लाच्च । ५।४।३३ ॥ वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैल-
क्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥ विनयादिभ्यष्टक् । ५।४।३४ ॥
विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ उपायोहस्वत्वं च ॥ औपयिकः ॥ वाचो
व्याहृतार्थायाम् । ५।४।३५ ॥ संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दा-
त्स्वार्थे ठक् स्यात् । संदेशवाग्वाचिकं स्यात् ॥ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । ५।४।३६ ॥
कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः ॥ ओषधेरजातौ । ५।४।३७ ॥
स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । ओषधयः क्षेत्रे रूढाः ॥ प्रज्ञादिभ्य-
श्च । ५।४।३८ ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥ मृदस्ति-
कन् । ५।४।३९ ॥ मृदेव मृत्तिका ॥ सस्त्रौ प्रशंसायाम् । ५।४।४० ॥

१ याव, मणि, अस्थि, तालु, जानु, सान्द्र, पीत, स्तम्भ, ऋतानुष्णशीते, पशो, लूनविपाते, अणु, निपुणे, पुत्रकृत्रिमे, स्नात, वेदसमाप्तौ, शून्यरिक्ते, दानकृत्सिते, तनुसत्रे, ईयमश्च, शात, अज्ञात, कुमारी-
क्रीडनकालि च । इति यावादि ।

२ विनय, समय, उपायो हस्वत्व च, सप्रति, सगति, कथञ्चित्, अकस्माद्, समाचार, उपचार, सम-
याचार, व्यवहार, सप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, अत्यय । इति विनयादि ।

३ प्रज्ञ, वर्णिज्, उष्णिज्, उशिज्, प्रत्यक्ष, विद्वज्, विद्वन्, षोडन्, विद्या, मनस, श्रोत्रशरीरे, जुह्वन्,
कृत्वाऽमृगे, चिकीर्षन्, चोर, शत्रु, योध, चक्षुस्, वलु, एनस्, मरुत्, कुक्ष, सत्त्वन्, दशार्ह, वयस्, व्याकृत,
असुर, रक्षस्, पिशाच, अशनि, कार्षापण, देवता बन्धु । इति प्रज्ञादि ।

रूपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत मृत्मा । मृत्स्ना । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणान्नित्योऽय-
म् ॥ बहुलपार्थ्यच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥ बहूनि ददाति
बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् * ॥ नेह । बहूनि
ददातिनिष्ठेपु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५ ।
४ । ४३ ॥ द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । मापमापं मापशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृ-
त्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति ।
काष्ठादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ ।
४४ ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रयुश्रः
कृष्णतः प्रति ॥ आग्रादिभ्यउपसंख्यानम् * ॥ आदौ आदितः । मभ्यतः । पृष्ठतः ।
पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ॥ अपादाने चाऽहीयरु-
होः । ५ । ४ । ४५ ॥ अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति ।
ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्दीयते । पर्वतादवरोहति ॥ अतिग्रहाऽव्यथ-
नक्षेपेऽवकर्तरि तृतीयायाः । ५ । ४ । ४६ ॥ अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः
स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्र्येणानिगृह्यते । चारित्र्यतोऽतिगृह्यते । चारित्र्येणा-
न्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते ।
वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्य-
र्थः । अकर्तरिगीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥ ह्रीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ ।
४७ ॥ ह्रीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन ह्रीयते । वृत्तेन पापः ।
वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन
ह्रीयते ॥ षष्ठ्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ॥ षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षम-
माश्रये । देवाअर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः ।
व्याश्रये किम् । वृक्षस्य शाखा ॥ रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ॥ रोगवाचि-
नः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ।
अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपन करेति ॥ कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि
चिवः । ५ । ४ । ५० ॥ अभूततद्वावइति वक्तव्यम् * ॥ विकागत्मतां प्राप्नुवत्यां
प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्मवार्थं चिर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥ अस्य चवौ । ७ ।
४ । ३२ ॥ अवर्णस्य ईत्स्यात् चवौ । वेर्लोपः । ज्वयन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः
संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ॥ अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति
वाच्यम् * ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता गत्रिः । एतच्चव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् ॥ क्यच्चयोश्च । ६ । ४ । १५२ ॥ हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्

क्ये च्वौ च परतः । गार्गीभवति ॥ च्वौ च । ७ । ४ । २६ ॥ च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्तन्निमूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्ति स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु । रीडृतः । मात्रीकरोति ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ॥ एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरुक्करोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ॥ विभाषा साति कात्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ॥ च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥ सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥ सस्य पत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्नीभवति पटः ॥ अभि-
विधौ संपदा च । ५ । ४ । ५३ ॥ संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्या-
द्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्संपद्यते अग्निसा-
द्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्संपद्यते जलीभवति लघणम् । एकस्या व्यक्तेः
सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कात्स्न्यम् । बहुनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्य-
थात्वं त्वभिविधिः ॥ तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥ सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संप-
दा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥ देये त्रा च ।
५ । ४ । ५५ ॥ तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति
विप्रत्राकरोति । विप्रत्रासंपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाद्भवति
राष्ट्रम् ॥ देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ॥
एभ्योद्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रावन्दे रमे वा । बहुलोक्तेर-
न्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ॥ अव्यक्तानुकरणाद् ब्रजवरार्धादनितौ
डाच् । ५ । ४ । ५७ ॥ डाच् अवरं न्यूनं न तु ततोऽन्यूनम् । अनेकाजिति यावत् । तादृश-
मर्थं यस्य तस्माद्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् * ॥ नित्य-
मात्रेणैव डाचीति वक्तव्यम् * ॥ डाच्पूर्वं यदात्रेणैव तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः
पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्कि-
म् । ढपत्करोति । ब्रजवरार्थात्किम् । अत्करोति । अवरति किम् । खरटखरटाकरोति ।
त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाचइत्येवसूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव
द्विले सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् । पठिति करोति ॥ कृञ्चोद्वितीयतृतीय-
शम्बवीजात्कृषौ । ५ । ४ । ५८ ॥ द्वितीयादिभ्योडाच् स्यात्कृञ्चपव योगे क-
र्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं क-
रोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः

प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति ॥ **संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ॥** कृत्रोयोगे कृषौ ङाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुण कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥ **समयाच्च यापनायाम् । ५ । ४ । ६० ॥** कृपाविति निवृत्तम् । कृत्रोयोगे ङाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ॥ **सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने । ५ । ४ । ६१ ॥** सपत्राकरोति मृगम् । सपुद्गशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति । सपुद्गस्य शरस्याऽपर्याध्वं निर्गमनाजिष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्र वा करोति भूतलम् ॥ **निष्कुलान्निष्कोपणे । ५ । ४ । ६२ ॥** निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहोयस्मादिति बहुव्रीह्ङाच् ॥ **सुखप्रियादानुलोम्ये । ५ । ४ । ६३ ॥** सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ॥ **दुःखात्पातिलोम्ये । ५ । ४ । ६४ ॥** दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ॥ **शूलात्पाके । ५ । ४ । ६५ ॥** शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥ **सत्यादशपथे । ५ । ४ । ६६ ॥** सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्य करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्य करोति विप्रः ॥ **मद्रात्परिचापणे । ५ । ४ । ६७ ॥** मद्रशब्दोमङ्गलार्थः । परिचापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्कारोतीत्यर्थः ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् * ॥ भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिचापणे किम् ॥ मद्रं करोति ।

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

सर्वस्य द्वे । ८ । १ । १ ॥ इत्यधिकूल ॥ **नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ॥** आभीक्ष्ण्यं वीप्साया च दोषे परस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञरुक्कदन्तेषु च । पचतिपचति । मुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम् । वृक्षंवृक्षं सिञ्चति । ग्रामोग्रामोरमणीयः ॥ **परेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ॥** परिपवि वङ्गेभ्योवृष्टोदेवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः ॥ परेर्वर्जने वा वचनम् * ॥ परिपङ्गेभ्यः ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ॥ उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात्ममीपे देशे इत्यर्थः ॥ अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्ठात्ममीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ॥ **वाक्प्रादेरामन्त्रितस्याऽसूयामंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ॥** असूयायाम् । सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ देवदेव वन्द्योऽसि । कोपे दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क-धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोरचोर धानयिष्यामि त्वाम् ॥ **एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ॥** द्विरुक्त एकशब्दोबहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्स-

मुदायात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । न बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामात्स्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशश्चैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥ आबाधे च । ८ । १ । १० ॥ पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तोबबहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ॥ इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥ प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ॥ सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः । समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः ॥ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये * ॥ मूलेमूले स्थूलः ॥ संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगोन्यायसिद्धः * ॥ सर्पसर्पं बुध्यस्व २ । सर्पं ३ बुध्यस्व ३ ॥ क्रियासमभिहारे च * ॥ लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीगस्योरिति निद्वे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनामोद्वे वाच्ये * ॥ समासवच्च बहुलम् * ॥ बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः । अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योऽन्यौ । अन्योऽन्यान् । अन्योऽन्येन कृतम् । अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योऽन्येषां पुष्करैरगमृशन्तइति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्धिसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थायाविभक्तेराम्भावोवा वक्तव्यः * ॥ अन्योऽन्याम् । अन्योऽन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशोद्धृतीयायाण्व । मायादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः ॥ दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्धिरहः स्वमोः ॥ समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्रयम् ॥ १ ॥ तथाहि । अन्योऽन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनामोवृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । नच द्विर्वचनमेव वृत्तिः । यायां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योऽन्यमितरेतरमित्यत्र चाङुतगादिभ्यश्चइत्यद्ङ् प्राप्तः । अन्योऽन्यसक्तमहस्त्रियामम् । अन्योऽन्याश्रयः । परस्पराक्षिसादृश्यमदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं स्त्रियामिति

सुखेऽन्योन्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्य चात्र प्रमाणमिति ॥ अकृच्छ्रे प्रियसुखयो-
न्यतरस्याम् । ८ । १ । १३ ॥ प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति ।
सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि व-
स्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥ यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ॥ यथास्वमिति वी-
प्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्ली-
बत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ॥ द्वन्द्वं
रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ ।
१५ ॥ द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते
एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । र-
हस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवोद्वन्द्वं मिथुनायन्ते । र-
माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगव-
स्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुन-
क्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि
द्वन्द्वीकृत्यते ॥

॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्थं समाप्तम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः

—०२०—

श्रीचार्हन्तीचणैर्गुणैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्णयमानोऽप्यगुणोविभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रत्ययाअथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्शयन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् ।
 लिङ् । लुङ् । लङ् । एषु पञ्चमोलकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥ वर्तमाने लट् । ३ ।
 २ । १२३ ॥ वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लेट् स्यात् । अटावितौ ॥ लः कर्मणि च भावे
 चाकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६९ ॥ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरक-
 र्मकेभ्योभावे कर्तरि च ॥ लस्य । ३ । ४ । ७७ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ तिप्तस्म
 श्लिसिपथस्थमिब्वस्मस्तातांस्त्रिधासाधांघ्वमिद्धहिमहिङ् । ३ । ४ ।
 ७८ ॥ एतेऽष्टादश लोदेशाः स्युः ॥ लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥ ल-
 देशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ॥ तङ् प्र-
 त्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥ अनुदात्तछितआ-
 त्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥ अनुदात्तेतउपदेशे थोङित्तदन्ताच्च धातोर्लेस्य स्था-
 ने आत्मनेपदं स्यात् ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफले । १ । ३ । ७१ ॥
 स्वरितेतोञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ शेषात्कर्तरि पर-
 स्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥ आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्वातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥
 तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ तिङ्उभयोः
 पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्ये-
 कशः । १ । ४ । १०२ ॥ लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमे-
 कवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्य-
 मः । १ । ४ । १०५ ॥ तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः
 स्यात् ॥ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यते रुत्तमएकवच । १ । ४ । १०६ ॥
 मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने
 मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्सचैकार्षस्य वाचकः स्यात् ॥ अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥
 तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् ॥ शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥ मध्यमोत्तमयोरा

प्रथमः स्यात् ॥ भूस्तत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते ॥ तिङ्शित्सार्व-
धातुकम् । ३ । ४ । ११३ ॥ तिङ्ः शितश्च धात्वधिकारोक्ताण्यतस्तज्ञाः स्युः ॥
कर्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ॥ कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपा-
वितौ ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ॥ अनयोः परयोगिगन्ताङ्गस्य
गुणः स्यात् । अवदेशः । भवति । भवतः ॥ झोऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥ प्रत्यया-
वयवस्य ह्रस्वान्तादेशः स्यात् । अतोगुणे । भवन्ति । भवमि । भवथः । भवथ ॥ अ-
तोदीर्घोयञि । ७ । ३ । १०१ ॥ अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यच्चादौ सार्वधातुके
परे । भवामि । भवावः । भवामः । मः भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । लं भवमि ।
युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । णहि मन्यं ओ-
दं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे । भोक्ष्यध्वे ।
भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । युष्म-
द्युपदै इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः
सोऽतिथिभिः । प्रहामे किम् । यथार्थकथने माभूत् । णहि मन्यसे ओदनं भो-
क्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ॥ परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥ भूतान-
श्चतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लप्स्य तिषादयः ॥ लिट् च । ३ । ४ ।
११५ ॥ लिङादेशान्तिङार्धधातुकमञ्जण्य स्यान्न तु सार्वधातुकमञ्जः । तेन शब्दादयो
न ॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुमणल्वमाः । ३ । ४ । ८२ ॥ लिट्सि
वादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥ भुवोऽबुग्लुङ्लिटोः ।
६ । ४ । ८८ ॥ भुवोऽबुगागमः स्यात् लुङ्लिटोर्गणि । नित्यत्वाद्गुणवृद्धौ बाधते ॥
एकाचोद्वे प्रथमस्य । ६ । १ । १ ॥ अजादेर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ॥
इत्यधिकृत्य ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥ लिटि परेऽनभ्यास-
धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ
इति स्थिते ॥ पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥ अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्या-
ससंज्ञः स्यात् ॥ हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ॥ अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते
अन्ये हलोलुप्यन्ते । इति वलोपः ॥ ह्रस्वः । ७ । ४ । ५९ ॥ अभ्यासस्याचोह्रस्वः
स्यात् ॥ भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥ भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥
अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥ अन्यामे झला चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः
ख्यां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः । प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः ।
आन्तरतम्यात् ॥ असिद्धवदत्राभात् । ६ । ४ । २२ ॥ इत ऊर्ध्वमापादपरि-
माप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदमिदं स्यात् । इति बुकोऽमिद्वत्वाद्बुवडि
सिद्धौ वक्तव्यौ * ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥ आर्ध-

धातुकस्येङ्ललादेः । ७ । २ । ३५ ॥ वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूवि-
थ । बभूवयुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥ अनद्यतने लुट् । ३ ।
३ । १५ ॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोलुट् स्यात् ॥ स्यतासील्लुटोः । ३ । १ ।
३३ ॥ ल इति लङ्लटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तोल्लुटोः परतः । शबाद्य-
पवादः ॥ आर्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥ तिङ्शिञ्योऽन्योधात्वधिका-
रोक्तः प्रत्ययएतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ ।
८५ ॥ डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः । ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः ॥ पुगन्तलघू-
पधस्य च । ७ । ३ । ८६ ॥ पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येकोगुणः स्यात्सार्वधातु-
कार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्ती-
त्यादावनेकव्यवहितस्येकोन गुणः । भवित् आ । अत्रेकोगुणे प्राप्ते ॥ दीधीवेवी-
टाम् । १ । १ । ६ ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ॥ तासस्त्यो-
र्लोपः । ७ । ४ । ५० ॥ तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्तादौ प्रत्यये परे ॥ रि च । ७ ।
४ । ५१ ॥ रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्यः ।
भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥ लुट् शेषे च । ३ । ३ ।
१३ ॥ भविष्यदर्थाद्धातोलुट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्य इट् । भवि-
ष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि ।
भविष्यावः । भविष्यामः ॥ लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥ विध्यादिष्वर्थेषु धातोलोट्
स्यात् ॥ आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥ एरुः । ३ । ४ । ८६ ॥
लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ॥ तुह्योस्तातङ्कुशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ ।
३६ ॥ आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्खात्सर्वादेशः । यद्यपि ङिञ्चेल-
यमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङिल्लेष्वनडादिषु चरितार्थइति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणार्थ-
तया संभवप्रयोजनङकारे तातङ्गि मन्थर प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयो-
रपि समबलत्वात् । भवतात् ॥ लोटोलङ्कुत् । ३ । ४ । ८५ ॥ लोटोलङ् इव
कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि ॥ तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः
। ३ । ४ । १०१ ॥ ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ॥ नित्यं ङितः । ३ । ४ ।
९९ ॥ सकारान्तस्य ङितुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति सस्य लोपः ।
भवताम् । भवन्तु ॥ सेर्हपिच्च । ३ । ४ । ८७ ॥ लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ॥
अतोहेः । ६ । ४ । १०५ ॥ अतः परस्य हैर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् ।
भवतम् । भवत ॥ मेर्निः । ३ । ४ । ८९ ॥ लोटोमेर्निः स्यात् ॥ आङु-
त्तमस्य पिच्च । ३ । ४ । ९२ ॥ लोटुत्तमस्याडागमः स्यात्सपिच्च । हिन्योरुलं
न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ॥ अनद्यतने लङ् । ३ ।

। २। १११ ॥ अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥ लुङ्लङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः । ६।
 ४। ७१ ॥ ण्यु परेण्वङ्गस्याडागमः स्यात्सचोदात्तः ॥ इतश्च । ३। ४। १०० ॥
 क्तिोलस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभ-
 वन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ॥ विधि-
 निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३। ३। १६१ ॥ एष्वर्थेषु
 शोलेषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं भूत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्र-
 णं नियोगकरणम् आवश्यकं श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं काम-
 चारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वकोव्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतु-
 र्णां वृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥ यासुद् परस्मैपदेपूदात्तोङिञ्च । ३। ४। १०३ ॥
 लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्सचोदात्तोङिञ्च । क्तिवोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनु-
 बन्धकार्येऽप्यनस्विभाविति प्रतिषेधइति । आदेशस्य शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् ॥ सुद्
 तिथोः । ३। ४। १०७ ॥ लिङस्तकार्थकारयोः सुद् स्यात् । सुटा यासुद् न बा-
 द्यते । लिङोयासुद् तकार्थकारयोः सुडिति विषयभेदात् ॥ लिङः सलोपोऽन-
 न्त्यस्य । ७। २। ७९ ॥ सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति
 सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे ॥
 अतोयेयः । ७। २। ८० ॥ अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य याइत्यस्य इय्
 स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेन । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्या-
 येन हि अतोलोपएव बाध्यत । भवेदित्यादौ तु परत्वादीर्घः स्यात् । भवेताम् ॥
 झेर्जुस् । ३। ४। १०८ ॥ लिङोझेर्जुस् स्यात् । ज इत् ॥ उस्सपदान्तात् ।
 ६। १। ९६ ॥ अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ।
 परत्वाभित्यक्त्वात्तोयेयइति प्राक्षः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास्
 इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवादइय् । अतोयेयइत्यत्र तु स-
 न्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ॥ लिङा-
 शिषि । ३। ४। ११६ ॥ आशिषि लिङ्स्तिङ्गार्थधातुकमंज्ञः स्यात् ॥ किदा-
 शिषि । ३। ४। १०४ ॥ आशिषि लिङोयासुद् किस्स्यात् । स्फोटिति सलोपः ॥
 गिकृति च । १। १। ५ ॥ गित्किन्डिभिमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् ।
 भूयास्ताम् । भूयास्तुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥
 लुङ् । ३। २। ११० ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥ माङि लुङ् । ३। ३। १७५ ॥
 सर्वलकारापवादः ॥ स्मोत्तरे लङ् च । ३। ३। १७६ ॥ स्मोत्तरे माङि लङ्
 साङि च ॥ चिल लुङि । ३। १। ४३ ॥ शबाद्यपवादः ॥ चलेः सिच् । ३। १। ४४ ॥
 गातिस्थावुषाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । २। ४। ७७ ॥ एभ्यः सिचो

लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्यते ॥ भूसुबोस्तिङि । ७ । ३ । ८८ ॥
 भू सु एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणोन स्यात् ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७ ।
 ३ । ९६ ॥ सिञ्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिञ्चब्दस्य सौत्रं भवम् । अस्तीत्य-
 व्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रोलुक् । विद्यमानास्तिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्त-
 हलईडागमः स्यात् । इतीप्तेह । सिचोलुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् । ऐधिषि ।
 अपृक्तस्येति किम् । ऐधिष्ट । अभूताम् ॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३।४।१०९ ॥
 सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य डित्संबन्धिनोऽज्ञेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ॥ आतः । ३ ।
 ४ । ११० ॥ सिज्जुल्यादन्तादेव ज्ञेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् ।
 अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ॥ न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ॥ अडादौ न
 स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । भूढा ॥ लिङ्गिमित्ते लृङ्गक्रियाति-
 पत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥ हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्गिमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लङ् स्यात् ।
 क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् ।
 अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम् ॥
 ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ ते गलुपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ आ-
 नि लोट् । ८ । ४ । १६ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोटदेशस्यानीत्यस्य नस्य
 णः स्यात् । प्रभवानि ॥ दुर्गः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधोक्तव्यः * ॥ दुस्थितिः ।
 दुर्भवानि ॥ अन्तः शब्दस्याङ्किविधिणत्वेऽपूपसर्गत्वं वाच्यम् * ॥ अन्तर्धा । अन्तर्धिः ।
 अन्तर्भवानि ॥ शेषे विभाषाऽकखादावधान्तउपदेशे । ८ । ४ । १८ ॥
 उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य
 नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता
 क्रिया । तदुक्तम्—संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ॥ नित्या समासे वाक्ये तु
 सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गोभवातीत्यादातु-
 त्वद्यतइत्याद्यर्थान् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । परभवति । संभवति ।
 अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणाणार्थावगतेः । उक्तं च ॥
 उपसर्गेण धात्वर्थोबलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहारविहागरिहागवत् ॥ १ ॥ इति ॥
 एध वृद्धौ । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ॥ टित्तात्मनेपदानां टेरे । ३ । ४
 । ७९ ॥ टितोलस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ॥ सार्वधातुकमपित् । १ । २ ।
 ४ ॥ अपित्सार्वधातुकं द्विवृत्त्यात् ॥ आतोडितः ॥ २ । ८१ ॥ आतः परस्य जि-
 तामाकारस्य इय् स्यात् । एधेतै एधन्ते ॥ थासः से । ३ । ४ । ८० ॥ टितोलस्य थासः से
 स्यात् । एधसे । एधेधे । एधगुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥ इजादेश्च
 गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३५ ॥ इजादिर्योधातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्ततआम् स्यादिति ।

आमोमकारस्य नेत्त्वम् । आम्कामोरागम्विधानाज्ज्ञापकात् ॥ आमः । २ । ४ । ८१ ॥
 आमः परस्य लुक् स्यात् ॥ कृश्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥ आमन्ताल्लिट्-
 पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । आमप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणसाम-
 र्थादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तिभोगइत्यतः कृञोद्वितीयेति अकारेण
 प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेष-
 वाचित्वात्तदर्थयोगभेदान्वयः । संपदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वाच्च प्रयुज्यते ।
 कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोग-
 स्य । १ । ३ । ६३ ॥ आम प्रत्ययोर्यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः । आमप्रकृत्या
 तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सं-
 बध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं ननु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेऽपि फले इन्दांचकारेत्या-
 दौ न तद् ॥ लिटस्तद्विपरीतेशिरेच । ३ । ४ । ८१ ॥ लिङादेशयोस्तद्विपरीतेश्च
 इरेच एतौ स्तः । एकाग्रेच्चारणं ज्ञापकं । तडादेशानां टरेच नेति । तेन ङारौरस्मां न ।
 कृ ण इति स्थिते ॥ असंयोगाल्लिट् । १ । २ । ५ ॥ असंयोगात्परोऽपिलिट्-
 त्वात् । हिति चेति निषेधात्सर्वभातुकार्थभातुकयोगिति गुणोऽन । द्वित्वात्परत्वाच्चणि
 प्राप्ते ॥ द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५९ ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अचआदेशोन
 स्याद्विधे कर्तव्ये ॥ उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥ अभ्यासकवर्णस्य अस्याप्यत्यये परे ।
 एरत्वम् ॥ हलादिः शेषः । प्रत्यये किम् । वज्रश्च ॥ कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥ अ-
 भ्यासकवर्णहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधांचके । एधांचक्रते । एधांचक्रिरे ॥ ए-
 काच उपदेशेऽनुत्तात् । ७ । २ । १० ॥ उपदेशे योधातुकेकाजनुदात्तश्च ततः
 परस्य वलादेशार्थभातुकस्येदं न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् ।
 यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ॥ स्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्ट यद्गुणेन च
 यवैकाञ्ग्रहणं चैव पञ्चैवानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥ इति । एतच्चैवैकाञ्ग्रहणेन ज्ञाय-
 ते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वनोग्रहणेन च निद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचकोप-
 देशोऽव्यावर्त्यते । तेन दर्भेऽन्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाच-
 वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव संप्रहोष्यन्ते । एधांचकृते । एधांचक्राथे ॥ इणः
 षीध्वलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ॥ इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वलुङ्लि-
 ट्ठां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधांचकृद्धे । एधांचक्रे । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे ।
 एधांचभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावोन । अन्यथा हि कृश्चानुप्रयुज्यतइति कृभ्वि-
 ति वा ब्रूयात् ॥ अतआदेः । ७ । ४ । ७० ॥ अभ्यासस्यादेरतोदीर्घः स्यात् ।
 परिरूपाववादः । एधामाम । एधामामनुगित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारः ।
 एधितासे । एधितासाथे ॥ धि च । ८ । २ । २५ ॥ धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् ।

एधिताध्वे ॥ ह एति । ७ । ४ । ५२ ॥ तासस्तयोः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे ।
 एधितास्वहे । एधितास्महे ॥ एधिव्यते । एधिव्येते । एधिव्यन्ते । एधिव्यसे । एधि-
 व्यथे । एधिव्यध्वे । एधिव्ये । एधिव्यावहे । एधिव्यामहे ॥ आमेतः । ३ । ४ ।
 ९० ॥ लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥ सवाभ्यां वामौ
 ३ । ४ । ९१ ॥ सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद् अम् एतौ स्तः । एधस्व । एधेथा-
 म् । एधध्वम् ॥ एत ऐ । ३ । ४ । ९३ ॥ लोटुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः ।
 एधै । एधावहै । एधामहै ॥ अडजादीनाम् । ६ । ४ । १०२ ॥ अजादीनामाद्
 स्यात् लुडादिषु । अटोऽपवादः । आटश्च । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधेथाः । ऐधे-
 थाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥ लिङः सीयुद् । ३ । ४ । १०२ ॥
 सलोपः । ऐधेत । ऐधेयाताम् ॥ झस्य रन् । २ । ४ । १०५ ॥ लिङोऽस्य रन्
 स्यात् । ऐधेरन् । ऐधेथाः । ऐधेयाथाम् । ऐधेध्वम् ॥ इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ॥
 लिङादेशस्येटोऽस्त्यात् । ऐधेय । ऐधेवहि । ऐधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात्
 लिङः सलोपोन । सीयुद्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्पत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् ।
 एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि ।
 एधिषीमहि ॥ ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥ आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ॥
 अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथा-
 म् । इणः षीध्वलुङ्लितां धोऽङ्गात् । ऐधिद्वम् । इङ्गिन् एव इणिह गृह्यते इति मते तु ।
 ऐधिध्वम् । दधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि ।
 ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधि-
 ष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्गलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः
 संगृह्यन्ते ॥ ऊहृदन्तैर्यैति, रु, क्षण्, शी, स्नु, नु, क्षु, थि, डीङ्, थिभिः ॥ वृङ्, वृङ्भ्यां
 च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥ शक्, पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्,
 सिच्, प्रच्छि, लज्, निजिर्, भजः ॥ भञ्ज्, भुज्, भ्रमज्, मसजि, यज्, युज्,
 रुज्, रञ्ज्, विजिर्, स्वजि, सज्, सृजः ॥ २ ॥ अद्, क्षद्, खिद्, छिद्, तुदि, नुदः
 पय, भिद्, विद्यति, विनद्, ॥ शद्, सदी, खिद्यति, स्कन्दि, हदी, कुब्, क्षुधि, बु-
 ध्यती ॥ ३ ॥ बन्धि, र्युधि, रुधी, राधिः, व्यध्, शुधः, साधि, सिद्धयती ॥ मन्य, ह-
 ज्ञाप्, क्षिप्, लुपि, तप्, तिप्, स्तृप्यति, दृप्यती ॥ ४ ॥ लिप्, लुप्, वप्, शप्,
 स्वप्, स्तुपि, यभ्, रभ्, लभ्, गम्, नम्, यमो, रमिः ॥ कुशि, र्दशि, दिशी, दृश्,
 मृश्, रिश्, रुश्, लिश्, विश्, स्पृशः, कृषिः ॥ ५ ॥ खिष्, तुष्, छिष्, दुष्,
 पुष्य, पिष्, विष्, शिष्, शुष्, श्लिष्यतयो, वसिः ॥ वसति, र्दङ्, दिहि, दुहो, नह्,
 मिह्, रुह्, लिह्, वहिस्ताथा ॥ ६ ॥ अनुदात्ता हलन्तेषु धातवोऽधिकं शतम् ॥

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च जुगादिषु ॥ ७ ॥ वृप्, वृपी, तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः ॥ किं च ॥ स्वित्यपचौ, सिध्यबुध्यौ, मन्यपुण्यशिल्पः, श्यना ॥ ८ ॥ वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ णिजिर्, विजिर्, शकू, इति सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥ विन्दविश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टोभाष्येऽपि दृश्यते ॥ व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेवं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥ रञ्जि, मसृजी, अदि, पदी, तुद्, क्षुप्, क्षुधि, पुपी, शिषिः ॥ भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥ स्वर्धे मघर्षे । मघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंहारादकर्मकः । स्वर्धते ॥ **शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ॥** अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेषइत्यस्यापवादः । पस्प-
र्धे । स्वर्धिता । स्वर्धिष्यते । स्वर्धताम् । अस्पर्वत । स्वर्वत । स्वर्धिपीष्ट । अस्वर्धिष्ट । अस्वर्धिष्यत ॥ ३ ॥ गाभृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाभते । जगाधे ॥ ४ ॥ बाभृ लोडने । लोडन प्रतिघातः । बाभते ॥ ५ ॥ नाभृ नाभृ याचोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ आ-
शिषि नाथ इति वाच्यम् ॥ * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथ-
ति ॥ ६ ॥ नाभते ॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ॥ **अतएकहल्मध्येऽनादेशा-**
देर्लिटि । ६ । ४ । १२० ॥ लिणिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवव्यासं-
युक्तहल्मध्येऽस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥ **थलि च सेटि**
। ६ । ४ । १२१ ॥ प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिद-
योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरान्तेषु मत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपो न
एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । रगसे । एकेत्यादि
किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटा आदेशश्चिशेषणादिह स्यादेव ।
नेमिथ । सेहे ॥ ८ ॥ रुकुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्रवणमुद्गरणं च ॥ **इदितोनुम्**
धातोः । ७ । १ । ५८ ॥ स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ ९ ॥ श्विदि श्वैले । अकर्मकः ।
श्विन्दते । शिश्विन्दे ॥ १० ॥ वदि अभिवादनमुत्थोः । वन्दते । ववन्दे ॥ ११ ॥
भदि कल्याणे सुखे च । भन्दते । वभन्दे ॥ १२ ॥ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नप्रकान्तगतिषु ।
मन्दते ममन्दे ॥ १३ ॥ स्पदि किञ्चिच्चालने । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ १४ ॥ क्किदि
परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्किन्दते चैत्रम् । चिक्किन्दे ॥ १५ ॥ मुद हर्षे ।
मोदते ॥ १६ ॥ दद दाने । ददते ॥ **न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ ।**
१२६ ॥ शसर्दिदेर्वकागदीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपो
न । दददे । दददाते । दददिरे ॥ १७ ॥ ष्वद स्वर्द आस्वादाने । अयमनुभवे सकर्मकः ।
रुचावकर्मकः ॥ **धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ॥** धातोर्गदेः पस्य सः स्यात् ।
सात्यदाद्योरिति षत्वनिर्वाहः । अनुस्वदते । मस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । मस्वर्दे ॥ १९ ॥
वर्द माने क्रीडायां च ॥ **उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥** धातोरुपधाभूतयोगेक-

वकारयोर्हल्परयोः परतश्चोदीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दीचके ॥ २० ॥ कुर्दं खूर्दं
गुर्दं गुदं क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे ॥ २१ ॥ खूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥
गोदते । जुगुदे ॥ २४ ॥ षूद क्षरणे । सूदते । सुषूदे ॥ सेक्, सृप्, स्तृ, स्तृज, स्तृ,
स्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क्, स्विद्, स्वद्, स्वञ्ज, स्पप्,
स्मिडः ॥ दन्त्यः केवलदन्त्योन तु दन्तोष्ठजोऽपि । ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापका-
त् ॥ २५ ॥ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे ॥ २६ ॥ ह्रादी सुखे च । चाद-
व्यक्ते शब्दे । ह्रादते ॥ २७ ॥ स्वाद आस्वादने । स्वादते ॥ २८ ॥ पर्दं कुस्मि-
ते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥ यती प्रयत्ने । यतते । येते ॥ ३० ॥ युतु जुतु
भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते । जुजुते ॥ ३२ ॥ विथू वेथू याचने । विविथे
॥ ३३ ॥ विवेथे ॥ ३४ ॥ अथि शैथिल्ये । अन्थते ॥ ३५ ॥ ग्रथि कौटिल्यै । ग्रन्थते ॥ ३६ ॥
कथ्य इलाषायाम् । कत्यते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः * ॥ अथाष्टत्रिंशत्तवर्गी-
यान्ताः परस्मैपदिनः ॥ अत सातत्यगमने । अतति ॥ अत आदेः । आत । आततुः ।
आतुः । लुडि आतिस् ई इति स्थिते ॥ इट् ईटि । ८ । २ । २८ ॥ इटः परस्य सस्य लोपः
स्यादीटि परे ॥ सिज्जलोपएकादेशे सिद्धो वाच्यः * ॥ आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः ॥
वदव्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ॥ वदेर्ब्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः
स्यात्सिचि परस्मैपदेषु इति प्राप्ते ॥ नेटि । ७ । २ । ४ ॥ इडादौ मिचि प्रागुक्तं न
स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्ठाम् । अतिषुः ॥ १ ॥ चिती संज्ञाने । चेतति । चिचे-
त । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः ॥ २ ॥ च्युतिर् आसेचने । सेचनमार्दीकर-
णम् । आडीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च ॥ इर इत्संज्ञा वाच्या * ॥ च्योतति । नुच्योत ॥ इ-
रितोवा । ३ । १ । ५७ ॥ इरितोधातोश्चलेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् ।
अच्योतीत् ॥ ३ ॥ अच्युतिर् क्षरणे । अच्योतति । अच्युतत् । अच्यो-
तीत् । यकाररहितोऽप्ययम् । अच्योतति ॥ ४ ॥ मन्थ विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः ।
मन्थति । ममन्थ । यासुटः किदाशिषीति किञ्चिदादिनिदितामिति नलोपः । मन्थ्यात् ॥
५ ॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिसासंक्लेशनयोः । इदित्वान्नलोपोन । कुन्थ्यात् । मन्थ्या
त् ॥ ९ ॥ बिध् गल्याम् । सेधति । सिधेध । सोधिता । असेधीत् । सात्पदाद्योरिति
निषेधे प्राप्ते ॥ उपसर्गात्सुनोति सुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनय-
सेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ६५ ॥ उपसर्गस्थानिमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ॥
सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ ॥ प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ॥ स्तन्भेः । ८ । ३ । ६७ ॥
स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभागउत्तगर्थः । किञ्च । अप्रतेरिति नानुव-
र्तते । बाहुप्रतिष्ठम्बविवृद्धमन्युः ॥ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः । ८ । ३ । ६८ ॥
अवात्स्तन्भेरेतयोर्ययोः षत्वं स्यात् ॥ वेश्चस्वनोभोजने । ८ । ३ । ६९ ॥

व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य पः स्याद्भोजने ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुस-
हसुदस्तुस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ॥ परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य पः स्यात् ।
निषेधति ॥ प्राक्सितादङ्गव्यवायेऽपि । ८ । ३ । ६३ ॥ सेवसितेत्यत्र सितश-
ब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्गव्यवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् ।
न्यषेधिष्यत् ॥ स्थादिष्वभासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥ प्राक् सितात्
स्थादिष्वभासेन व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् ण्षामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् ।
निषेधेध । निषिषिधतुः ॥ १० ॥ सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ॥ गत्यर्थस्य सेध-
तेः पत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ पिभू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शास-
नम् ॥ स्वरतिस्रुतिस्रुतिधूञ्दितो वा । ७ । २ । ४४ ॥ स्वरत्यादेरुदितश्च
परस्य बलादेर्गार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ झपस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥ झपः
परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिपेद्ध । सिपेधिथ । सेद्धा । सेधिता ।
सेत्स्यति । सेधिष्यति । अमैत्सीत् ॥ झलोझलि । ८ । २ । २६ ॥ झलः परस्य
सस्य लोपः स्यात् झलि । अमैद्धाम् । अमैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध ।
असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्सम् । पक्षे असेधीत् । अमेधिष्टामित्यादि ॥ १२ ॥ खा-
ह भक्षणे । ऋकारश्च । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद स्थैर्ये हिंसायां च । चाङ्ग-
क्षणे । स्थैर्ये अकर्मः । खदति ॥ अतउपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥ उपधाया
अतोवृद्धिः स्यात् अिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ॥ णलुत्तमोवा । ७ । १ ।
९१ ॥ उत्तमोणत्वा णित्प्रात् । चखाद । चखद ॥ अतोहलादेर्लघोः । ७ ।
२ । ७ ॥ हलादेर्लघोरकारस्य इटादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् ।
अखदीत् ॥ १४ ॥ अद स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । अदति । अबाद । अेदतुः । वेदिथ ।
बवाद । अबद । अबादीत् अबदीत् ॥ १५ ॥ गद व्यक्तायां वाचि । गदति ॥
नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तिग्यातिचानिद्रातिप्सातिवपतिवहति-
शाम्यतिचिनोतिदेग्निषु च । ८ । ४ । १७ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः
स्यात् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद ॥ १६ ॥ रद विलेखने । विलेखनं भेदनम् ।
रगाद । रेदतुः ॥ १७ ॥ णद अव्यक्तं शब्दे ॥ णोनः । ६ । १ । ६५ ॥ धातोर्ग-
देर्णस्य नः स्यात् । णोपदेशास्तनर्दं, नादि, नाथ, नाथ्, नन्द, नक्, नृ, नृतः ॥ ना-
देर्दीर्घाऽर्हस्य पर्युदासाट्टादिर्णोपदेशण्व । तवर्गचतुर्धान्तनाथतेर्नृनथोश्च केचि-
ण्णोपदेशतामाहुः ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥
उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्र-
णदति । प्रणिनदति ॥ १८ ॥ अर्द्रं गतौ याचने च । अतआदेः ॥ तस्माञ्च-
इ द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥ द्विहलोधातोर्दीर्घभूतादकारात्परस्य नुद् स्यात् ।

आनर्द । आर्दीत् ॥ १९ ॥ नर्द गर्द शब्दे । णोपदेशत्वाभावात् णः । प्रनर्दति ॥
 २० ॥ गर्दति । जगर्द ॥ २१ ॥ तर्द हिंसायाम् । तर्दति ॥ २२ ॥ कर्द कु-
 त्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति ॥ २३ ॥ खर्द दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां
 दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द ॥ २४ ॥ अति अदि वन्धने । अन्तति ।
 आनन्त ॥ २५ ॥ अन्दति । आनन्द ॥ २६ ॥ इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दां च-
 कार ॥ २७ ॥ बिदि अवयवे । पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः ।
 मिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते
 न तिङ्श्रियेति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति ॥ २९ ॥ णिदि कुत्सायाम् ॥
 निन्दति । प्रणिन्दति ॥ ३० ॥ टुनदिसमृद्धौ ॥ आदिर्जिडुडवः । १ । ३ । ५ ॥
 उपदेशे धातोर्गाद्याण्ते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वात्रलोपो न । नन्धात् ॥ ३१ ॥
 चदि आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ त्रदि चेष्टायाम् । तत्रन्द ॥ ३३ ॥ कदि क्रदि
 क्कदि आह्वाने रोदने च । चकन्द ॥ ३४ ॥ चक्रन्द ॥ ३५ ॥ चक्कन्द ॥ ३६ ॥
 क्किदि परिदेवने । चिक्किन्द ॥ ३७ ॥ शुन्ध शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ॥
 ३८ * ॥ अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेऽतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ सेचने । ताल-
 व्यादिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकते । शिशिके ॥ १ ॥ लोकृ दर्शने । लोकते ।
 लुलोके ॥ २ ॥ श्लोकृ संघाते । सघातोग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो
 ग्रन्थितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते ॥ ३ ॥ त्रेकृ ध्रेकृ शब्दो-
 त्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्वल्यं च । दित्रेके ॥ ४ ॥ दिध्रेके ॥ ५ ॥ रेकृ शङ्काया-
 म् । रेकते ॥ ६ ॥ सेकृ स्नेकृ स्रकि श्रकि श्रुकि गतौ । त्रयोदन्त्यादयः । द्वौ
 तालव्यादी । अषोपदेशत्वात् षः । सिमेके ॥ ११ ॥ शकि शङ्कायाम् । शङ्कते ।
 शशङ्के ॥ १२ ॥ अकि लक्षणे । अङ्कते । अनङ्के ॥ १३ ॥ वकि कौटिल्ये । वङ्कते ।
 ॥ १४ ॥ मकि मण्डने । मङ्कते ॥ १५ ॥ कक लौल्ये । लौल्य गर्वश्चापल्यं च । ककते-
 चकके ॥ १६ ॥ कुक वृक आदाने । कोकते । चुकुके ॥ १७ ॥ वर्कते । ववृके ॥ कदु-
 पधेभ्योलिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ १८ ॥ चक तृप्तौ प्रतीघाते च । चकते ।
 चेके ॥ १९ ॥ ककि वकि श्रकि त्रकि दौकृ त्रौकृ ष्वक्क वक्क मक्क टिक्क टीक्क तिक्क
 तीक्क रधि लधि गत्यर्थाः ॥ कङ्कते । डुडौके । तुत्रौके ॥ सुब्धातुष्विष्वक्कतीनां सत्वप्र-
 तिषेधोक्तव्यः * ॥ ष्वक्कते । ष्वक्कके । अत्र तृतीयोदन्त्यादिरित्येके ॥ लधि
 भोजननिवृत्तावपि ॥ ३५ ॥ अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे
 चेत्यन्ये । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते । मधि कैतवे च ॥ ३८ ॥ रावृ लावृ
 दावृ सामर्थ्ये । राघते ॥ ३९ ॥ लावते ॥ ४० ॥ ध्रावृ इत्यपि केचित् । द्रावृ आ-
 यामे च । आयामोदैर्घ्यम् द्राघते ॥ ४१ ॥ श्लावृ कथने । श्लावते ॥ ४२ ॥ * ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । फक् नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसव्यवहारश्च ।
 फक्कति । फक्क ॥ १ ॥ तक हसने । तकति ॥ २ ॥ तकि कृच्छ्रजीवने । तक्कति ॥ ३ ॥
 बुक् भषणे । भषणं श्रग्वः । बुक्कति ॥ ४ ॥ कखे हसने । प्रनिकखति ॥ ५ ॥
 ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखांचकार ॥ १० ॥
 शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ । शाखति ॥ १२ ॥ उख उखि वख वखि मख मखि णख
 णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि
 त्वगि श्रगि श्रगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयो-
 दश । इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति ॥ **अभ्या-**
सस्यासवर्णे । ६ । ४ । ७८ ॥ अभ्यासस्य इवर्णोर्वर्णयोरियद्वचडौ स्तोऽसवर्ण-
 ऽचि । उवोख । संनिपातपरिभाषया इजादेरित्याम् । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदी-
 र्वस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रस्वः प्राप्तो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्ज-
 न्यवद्भक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततोदीर्घः । वार्णादाङ्गं बलीयइति न्यायात्परत्वाच्च ।
 उद्धति । ववखतुः । वद्धति । मेखतुः । त्वगि कम्पने च ॥ ४४ ॥ युगि जुगि वुगि-
 वर्जने । युद्धति ॥ ४७ ॥ घघ हसने । घघति । जघाघ ॥ ४८ ॥ मधि मण्डने । म-
 ङ्कति ॥ ४९ ॥ शिधि आम्राणे । शिङ्कति ॥ ५० ॥ * अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदा-
 नेतणकविशतिः । वर्च दीप्तौ यर्चते ॥ १ ॥ पच सेचने सेवने च । सचते । सेचे ।
 सचिता ॥ २ ॥ लोचृ दर्शने । लोचते । लुलोचे ॥ ३ ॥ शच व्यक्तायां वाचि । शेचे
 ॥ ४ ॥ श्वच श्वचि गतौ । श्वचते । श्वञ्चते ॥ ६ ॥ कच बन्धने । कचते ॥ ७ ॥ कचि
 काचि दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे ॥ ९ ॥ मच मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः
 शास्त्रं च । कथनमित्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे ॥ ११ ॥ मचि धारणोन्मृगपूजनेषु । ममञ्चे
 ॥ १२ ॥ पचि व्यक्तीकरणे ॥ पञ्चते ॥ १३ ॥ पृच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे ॥ १४ ॥
 ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ॥ अर्जते । नुद्विधौ ऋकारैकदेशोरेफोहल्वेन गृह्यते ।
 तेन द्विहल्वास्तुट् । आनृजे ॥ १५ ॥ ऋजि भृजी भर्जने । ऋञ्जते । उपसर्गादृतीति
 वृद्धिः । प्राञ्जते । ऋजाञ्चक्रे । आञ्जिष्ट ॥ १६ ॥ भर्जते । वभृजे । अभर्जिष्ट ॥ १७ ॥ एजृ
 भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ । एजाञ्चक्रे ॥ २० ॥ ईज गतिकुत्मनयोः । ईजाञ्चक्रे ॥ २१ * ॥
 अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शुच शोके । शोचति ॥ १ ॥ कुच शब्दे
 तोरे । कोचति ॥ २ ॥ कुञ्च कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अनदितामिति नलोपः
 कुच्यात् ॥ ३ ॥ कुच्यात् ॥ ४ ॥ लुञ्च अपनयने । लुच्यात् ॥ ५ ॥ अञ्च गतिपूज-
 नयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु । अञ्च्यात् ॥ ६ ॥ वञ्च चञ्च तञ्च
 त्वञ्च शुञ्च म्लञ्च घृञ्च म्लुञ्च गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात्
 अघृञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् ॥ **जन्तम्भुञ्चुम्भुञ्चुञ्चुग्लुञ्चुग्लुञ्चुश्चिभ्यश्च** । ३ ।

१ । ५८ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् । अमुचत् । अग्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोची-
त् ॥ १४ ॥ मुचु ग्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे । जुग्रोच । अमुचत् । अग्रोचीत् । जु-
ग्लोच । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् ॥ १८ ॥ ग्लुञ्च षसज्ज
गतौ । अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् ॥ १९ ॥ सस्य श्रुत्वेन शः । जङ्त्वेन जः । सज्ज-
ति । अयमात्मनेपद्यापि । सज्जते ॥ २० ॥ गुजि अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्जा-
त् ॥ २१ ॥ अर्च पूजयाम् । आनर्च ॥ २२ ॥ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽपश-
ब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ ॥ २३ ॥ लच्छ लाच्छ लक्षणे । ललच्छ ॥ २४ ॥
ललाच्छ ॥ २५ ॥ वाच्छि इच्छायाम् । वाञ्छति ॥ २६ ॥ आच्छि आयामे । आञ्छति ।
अतआदेरित्यत्र तपरकरण स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुद् । आ-
ञ्छ । तपरकरण मुखसुखार्थमिति मते तु नुद् । आनाञ्छ ॥ २७ ॥ ह्रीञ्छ लज्जायाम् ।
जिह्वीञ्छ ॥ २८ ॥ हुर्छि कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायां चेति दीर्घः ।
हूर्छति ॥ २९ ॥ मुर्छि मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति ॥ ३० ॥ स्फूर्छि विस्मृतौ । स्फूर्छति ॥
३१ ॥ युच्छ प्रमादे । युच्छति ॥ ३२ ॥ उच्छि उञ्छे ॥ उञ्छः कणश्च आदान कणिशद्यर्जन
शिलमिति यादवः ॥ उञ्छति । उञ्छाञ्चकार ॥ ३३ ॥ उच्छी विवासे । विवासः स-
माप्तिः । प्रायेणाय विपूर्वः । व्युच्छति ॥ ३४ ॥ ध्रज ध्रजि धृज ध्वज ध्वजि गतौ ।
ध्रजति । ध्रञ्जति । धर्जति । धृञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति ॥ ४० ॥ कूज अव्यक्ते शब्दे ।
चुकूज ॥ ४१ ॥ अर्ज पर्ज अर्जने । । अर्जति । आनर्ज ॥ ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज ॥
४३ ॥ गर्ज शब्दे । गर्जति ॥ ४४ ॥ तर्ज भर्त्सने । तर्जति ॥ ४५ ॥ कर्ज व्यथने । चकर्ज
॥ ४६ ॥ खर्ज पूजने च । चखर्ज ॥ ४७ ॥ अज गतिक्षेपणयोः । अजति ॥ अजेर्व्यघ्व-
पोः । २ । ४ । ५६ ॥ अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घवमपं च वर्जयि-
त्वा ॥ वलादावार्धधातुके वेष्यते * ॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य
हल्परत्वादुपधाया चेति दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाचपरत्वं । न च
न पदान्तेति निषेधः ॥ स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजादेशण्व न स्थानिवदित्युक्तेः ॥ थलि
एकाच इतीप्तिनिषेधे प्राप्ते ॥ कृसृभृवृस्तुद्रुसृश्रुवोलिटि । ७ । २ । १३ ॥ ए-
भ्योलिट् इण् स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो
वा यावानिप्तिनिषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्यण्व नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भा-
रद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटोनिषेधार्थम् ॥ अचस्ता-
स्वत्थल्यनिटो नित्यम् । ७ । २ । ६१ ॥ उपदेशेऽजन्तो योधातुस्तासौ नित्या-
निट् ततः परस्य थलइण् स्यात् ॥ उपदेशेऽजन्तः । ७ । २ । ६२ ॥ उपदेशे
अकारवतस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थलइण् स्यात् ॥ ऋतोभारद्वाजस्य ।
७ । २ । ६३ ॥ तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव थलोनेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य

स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ॥ अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेङ्यम् । ऋदन्त ईटङित्यानिट् कालन्योलिटि सेङ्गवेत् ॥ १ ॥ न च स्तुष्टादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्ताम्बदिति उपदेशेऽल्वतइति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेय । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता । वेष्यति । अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । १ । २ । १ ॥ इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत् । आजीत् । अवे-
ष्यत् । आजिष्यत् ॥ ४८ ॥ तेज पालने । तेजति ॥ ४९ ॥ खज मन्ये । खजति ॥ ५० ॥ खजि गतिवैकल्ये । खञ्जति ॥ ५१ ॥ णृ कम्पने । ण्जांचकार ॥ ५२ ॥ दुओस्फूर्जा वज्रनिघोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५३ ॥ क्षि क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियत् । चिक्षियुः । चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षिव । चिक्षिम । क्षेता ॥ अकृत्स्नार्वाधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ॥ अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यादादौ प्रत्यये परे न तु कृत्स्नार्वाधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षैषीत् ॥ ५४ ॥ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कृजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज ॥ ५५ ॥ लज लजि भर्जने ॥ ५७ ॥ लाज लाजि भर्त्सने च ॥ ५९ ॥ जज जजि युद्धे ॥ ६१ ॥ तुज हितायाम् । तोजति । तुतोज ॥ ६२ ॥ तुजि पालने ॥ ६३ ॥ गज गजि गृज गुजि-
मुज मुजि शब्दार्थाः ॥ ६९ ॥ गज मदने च ॥ ७० ॥ वज व्रज गतौ । वदव्रजेति वृद्धिः । अब्राजीत् ॥ ७२ ॥ अय टवर्गीयान्ताः शाङ्ग्यन्ता अनुदात्तेतः पट्विशत् ॥ अट् अति क्रमहिसयोः । दोषधोऽयम् । तोषधोऽयम् । अटृते आनट्टे ॥ १ ॥ वेष्ट वेष्टने । वि-
वेष्टे ॥ २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ गोष्ट लोष्ट संघाते । जुगोष्टे ॥ ४ ॥ लुलोष्टे ॥ ५ ॥ घट्ट चलने । जघट्टे ॥ ६ ॥ स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥ अठि गतौ । अण्ठते । आनण्ठे ॥ ८ ॥ वठि एकचर्यायाम् । ववण्ठे ॥ ९ ॥ मठि क-
ठि शोके । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते ॥ १० ॥ कण्ठते ॥ ११ ॥ मुठि पालने । मुण्ठते ॥ १२ ॥ हंठ विवाधायाम् । जिहंठे ॥ १३ ॥ ण्ठ च । ण्ठांचक्रे ॥ १४ ॥ हिडि गत्यनादग्योः । हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ वृडि संघाते । मुहृण्डे ॥ १६ ॥ मुडि दाहे । लुकुण्डे ॥ १७ ॥ वडि विभाजने । मडि च । ववण्डे ॥ १९ ॥ भडि परिभाषणे । परिहासः मनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे ॥ २० ॥ पिडि सं-
घाते । पिपिण्डे ॥ २१ ॥ ॥ मुडि मार्जने । मार्जने शुद्धिन्यग्भावश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥ तुडि तोडने । तोडन दारणं हिसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥ वृडि वरणे । वरणं स्वी-
कारः । हरण इत्येके । वृण्डते ॥ २४ ॥ चडि कोपे । चण्डते ॥ २५ ॥ शडि रु-
जार्था संघाते च । शण्डते ॥ २६ ॥ तडि ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥ पडि गतौ ।

पण्डते ॥ २८ ॥ कडि मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ खडि मन्थे ॥ ३० ॥ हेडू होडू
 अनादरे । जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ ॥ बाडू आप्राव्ये । वशादिः । आप्राव्य-
 माप्लवः । बाडते ॥ ३३ ॥ द्राडू ध्राडू विशरणे । द्राडते ॥ ३४ ॥ ध्राडते ॥ ३५ ॥
 शाडू श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥ * ॥ अथ आटवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः ।
 शौटू गवें । शौटति । शुशौट ॥ १ ॥ यौटू बन्धे । यौटति ॥ २ ॥ म्लेटू भ्रेडू । उ-
 न्मादे । द्वितीयोऽन्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत् । म्लेटति ॥ ३ ॥ भ्रे-
 डति ॥ ४ ॥ कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचि अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धौ
 प्राप्तायाम् ॥ ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । ७ । २ । ५ ॥ ह्ययान्त-
 स्य क्षणदेर्णन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत् ॥ ६ ॥ अट-
 पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः ॥ ७ ॥ पपाट । पेटतुः । पेटुः ॥ ८ ॥ रट परि-
 भाषणे । रराट ॥ ९ ॥ लट बाल्ये । ललाट ॥ १० ॥ शट रुजाविशरणगल्यवसादनेषु ।
 शशाट ॥ ११ ॥ वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः । ववटुः । ववटिथ ॥ १२ ॥ किट
 खिट त्रासे । केटति ॥ १३ ॥ खेटति ॥ १४ ॥ शिट पिट अनादरे । शेडति । शि-
 शेड ॥ १५ ॥ सेडति । सिषेड ॥ १६ ॥ जट झट संघाते ॥ १८ ॥ भट भृतौ ॥ १९ ॥
 तट उच्छ्राये ॥ २० ॥ खट काङ्क्षायाम् ॥ २१ ॥ नट नृतौ ॥ २२ ॥ पिट ॥ शब्दसं-
 घातयोः ॥ २३ ॥ हट दीप्तौ ॥ २४ ॥ पट अवयवे ॥ २५ ॥ लुट विलोडने । डा-
 न्तोऽयमित्येके ॥ २७ ॥ चिट परप्रेष्ये ॥ २८ ॥ बिट शब्दे ॥ २९ ॥ विट आक्रोशे ।
 वशादिः । ह्रित्येके ॥ ३१ ॥ इट किट कटी गतौ । णटति ॥ ३२ ॥ केटति ॥ ३३ ॥
 कटति । ईकारः श्रुतिदितोनिष्ठायामितीणिषेधार्थः ॥ ३४ ॥ केचिचु इदितं मत्वा
 गुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ईरिति प्रश्लिष्य । अयति । इयाय । ईय-
 तुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । इयाय । इयय । दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि अयांचकारे-
 त्याबुदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ मडि भूषायाम् ॥ ३६ ॥ कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कु-
 ण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥ पुड गुड मर्दने ॥ ३९ ॥ चुडि अल्पीभावे ॥ ४० ॥
 मुडि खण्डने । मुण्डति ॥ ४१ ॥ पुडि चेत्येके । पुण्डति ॥ ४२ ॥ रुडि लुटि स्तेपे ।
 रुण्डति ॥ ४३ ॥ लुण्डति ॥ ४४ ॥ रुडि लुडि इत्येके ॥ ४६ ॥ रुडि लुटीत्यपरे
 ॥ ४८ ॥ स्फुटि विशरणे । इरित्वादङ्गा अस्फुटत् । अस्फोटीत् ॥ ४९ ॥ स्फुटी-
 त्यपि केचित् । इदित्वानुम् । स्फुण्डति ॥ ५० ॥ पठ व्यक्तायां वाचि । पेटतुः । पेटि-
 थ । अपठीत् । अपाठीत् ॥ ५१ ॥ वठ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ ॥ ५२ ॥ मठ
 मदनिवासयोः ॥ ५३ ॥ कठ कृच्छ्रजीवने ॥ ५४ ॥ रट परिभाषणे ॥ ५५ ॥ रठे-
 त्येके ॥ ५६ ॥ हठ पुतिशठत्वयोः । बलात्कार इत्येके । हठाति । जहाठ ॥ ५७ ॥
 रुठ लुठ उठ उपघाते । ओठति ॥ ५८ ॥ ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठांचकार ॥ ५९ ॥

पिठ हिंसामङ्केशनयोः ॥ ६० ॥ शठ कैतवे च ॥ ६१ ॥ शुठ प्रतिघाते । शोठ-
ति ॥ ६३ ॥ शुटीति स्वामी । शुण्ठति ॥ ६४ ॥ कुठि च कुण्ठति ॥ ६५ ॥ लुठि
आलस्ये प्रतिघाते च ॥ ६६ ॥ शुठि शोपणे ॥ ६७ ॥ रुठि लुठि गतौ ॥ ६९ ॥
चुडु भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुडुति । चुचुडु ॥ ७० ॥ अडु अभि-
योगे । अडुति । आनडु ॥ ७१ ॥ कडु कार्कश्ये । कडुति ॥ ७२ ॥ चुडादयस्त्रयो
दोषधाः । तेन किपि । चुन । अत । कत । इत्यादि । क्रीडु विहारे । चिक्कीड ॥ ७३ ॥
तुडु तोडने । तोडति । तुतोड ॥ ७४ ॥ तूडु इत्येके ॥ ७५ ॥ हुडु हुडु होडु
गतौ । हुड्यात् । हुड्यात् । होड्यात् ॥ ७६ ॥ रौडु अनादरे ॥ ७७ ॥ रोडु लोडु
उन्मादे ॥ ७८ ॥ अट उद्यमे । अटति । आड । आडतुः । आडुः ॥ ७९ ॥ लड
विलासे । लडति ॥ ८० ॥ टलयोर्लळयोश्चैकत्वमण्गणाल्लतीति स्वाम्यादयः ॥ कड
मदे । कडति ॥ ८१ ॥ कटि इत्येके । कण्डति ॥ ८२ ॥ गडि वदनेकदेशे ।
गण्डति ॥ ८३ ॥ इति टवर्गीयान्ताः ॥ अय पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोमल्य-
न्ताश्चतुस्त्रिंशत् । तिष्ठ तेषु षिष्ठ षष्ठ क्षणार्थः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं
सेदिति बभ्राम । तेषते । तिविपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिपे । तेषा । तेष्यते ॥
लिङ्सिश्वावात्मनेपदेषु । १।२।११ ॥ इक्ष्ममीपादलः परो झलादी लिङ् आत्मने-
पदपरः मिञ्छेत्येनौ कितौ स्तः । किञ्चात्र गुणः । तिप्मीष्ट । तिप्मीयास्ताम् । तिप्मीरन् ।
लुङि । झलोझलीति मलोपः । अतिप्र । अतिष्माताम् । अनिप्सत् । तेषते । तितेपै ।
तिष्ठिपे । तिष्ठिपाते । तिष्ठिपिरे । तिष्ठेपे । तिष्ठेपाते । तिष्ठेपिरे ॥ तेषु कम्पने च ॥ ४ ॥
लेष्टु दैन्ये । ग्लेषते ॥ ५ ॥ दुष्टेष्टु कम्पने । वेपते ॥ ६ ॥ केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु च । चाल्क-
म्पने गतौ च । मूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने
इत्येकैव इत्याह । ग्लेष्टेर्गभेदात्पुनः पाठः ॥ ७ ॥ मेष्टु गेष्टु लेष्टु गतौ ॥ १२ ॥
त्रप् लज्जायाम् । त्रपते ॥ तफलभजत्रपश्च । ६ । ४ । १२२ ॥ ण्यामत ण-
कारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किञ्चित् लिटि सेटि थलि च । त्रपे । त्रपाते । त्रपिरे । अदित्वा-
दिङ् । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिपीष्ट । त्रप्मीष्ट ॥ १३ ॥ कपि चलने । कम्पते चक-
म्पे ॥ १४ ॥ गवि लवि अवि शब्दे । रग्म्भे । ललम्भे । आनम्भे ॥ लवि अवसंसने
च ॥ १७ ॥ कवृ वर्णे । चकम्भे ॥ १८ ॥ क्रीवृ अथाष्ट्ये । चिक्कीवे ॥ १९ ॥ क्षीवृ
मदे । क्षीवते ॥ २० ॥ शीभृ कल्पने । शीमते ॥ २१ ॥ चीभृ च ॥ २२ ॥ रेभृ शब्दे ।
रिरेभे ॥ २३ ॥ अभिरग्मी कचित्पठ्यते । अम्भते ॥ २४ ॥ रग्म्भते ॥ २५ ॥ एभि स्क्रमि
प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते ॥ २६ ॥ उदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वस्वर्णः । विस्तम्भते ॥
स्तम्भेरिति षत्वं तु न भवति । अविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणान् । तद्वीजं
तूदः स्थास्तम्भोरिति पवर्गीयापधवाटः । स्तम्भेरिति नवर्गीयापधवाटश्चेति माधवः । के

चिदस्य टकारौपदेशिकइत्याहुः । तन्मते । टष्टम्भे । टष्टम्भे ॥ २७ ॥ जभिजृभी
गात्रविनामे ॥ रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ॥ एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भ-
ते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे ॥ २९ ॥ शल्भ कथने ।
शशल्भे ॥ ३० ॥ बल्भ भोजने । दन्तोष्ठयादिः । ववल्भे ॥ ३१ ॥ गल्भ धाष्टर्वे ।
गल्भते ॥ ३२ ॥ अम्भु प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । अम्भते । स्रम्भते ॥ ३३ ॥
ष्टुभु स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ॥ ३४ ॥ अथ परस्मै-
पदिनः ॥ गुपू रक्षणे ॥ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यआयः । ३ । १ । २८ ॥
एभ्यआयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ॥ सनाद्यन्ताधातवः । ३
। १ । ३२ ॥ सनादयः कर्मेणिङन्ताः प्रत्ययाअन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः ।
धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ॥ आयादयआर्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ॥
आर्धधातुकविवक्षायामायादयोवा स्युः ॥ कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ ।
१ । ३५ ॥ कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥ कास्यनेकाग्रहण
कर्तव्यम् * ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ॥
आर्धधातुके । ६ । ४ । ४६ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ अतोलोपः । ६ । ४ । ४८ ॥
आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायां-
चकार । गोपायांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुप्तुः । ऊदित्वाट्टेड् । जुगोपिथ । जुगो-
प्य । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपाय्यात् । गोप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् ।
अगौप्सीत् ॥ १ ॥ धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायांचकार । दुधूप । धूपायितासि ।
धूपितासि ॥ २ ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च ॥ ४ ॥ चप सान्त्वने ॥ ५ ॥
षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधोवा । सपति ॥ ६ ॥ रप लप व्य-
क्तायां वाचि ॥ ८ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ तुप
तुम्प चुप चुम्प तुफ तुम्फ चुफ चुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतु-
म्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः । कित्त्वाभावात्रलोपोन । किदाशिधीति कित्त्वात्र-
लोपः । तुल्यात् । प्राचुम्पतौ गवि कर्तरीति पागस्कगादिगणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति
गौः । शिपा निर्देशाद्यल्लुकि न । प्रतोतुम्पति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फ-
ति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्या-
श्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततोद्वितीयान्ताः । अष्टावयुकारवन्तः ॥ १७ ॥ पर्प रफ रफि
अर्ब पर्ब लर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब षर्ब चर्ब गतौ । आद्यः प्रथमान्तः ततोद्वौ
द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे गोपधाः । पर्पति ।

१ सन्त्यक्चूकाम्यक्चय्ङ्यस्योऽयाचारकिप् णिज्यङो तथा । यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशमी
सनादयः ।

पर्य । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्वति । लर्वति । बर्वति । पवर्गीयादि-
रयम् । मर्वति । कर्वति । खर्वति । गर्बति । शर्वति । सर्वति । चर्वति ॥ ३१ ॥
कुवि आच्छादने कुम्बति ॥ ३२ ॥ लुवि तुवि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति ॥ ३४ ॥
बुवि वक्तसंयोगे । चुम्बति ॥ ३५ ॥ पृभु पृम्भु हिसार्यौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता ।
सृम्भति । ससृम्भ । सृभ्यात् ॥ ३७ ॥ पिभु पिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति
॥ ३९ ॥ शुभ शुम्भ भाषणे । भासने इत्येके । हिमायामित्यन्ये ॥ ४१ ॥ अथानुना-
सिकान्ताः । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतोदश । धिणि घुणि ग्रहणे । नुम् । घुत्वम् ।
धिण्णते । जिधिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । घृण्णते । जघृण्णे ॥ ३ ॥ घुण घूर्ण
भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ ॥ ५ ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ
च । पन च । स्तुतावित्येव सम्बध्यते । पृथङ्निर्देशान् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुता-
वेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले
चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताभ्याम्ननेपदम् । पणायति । पणायान्चकार । पेणे । पणा-
यितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पनायति । पनायान्चकार । पेने ॥ ७ ॥ भाम क्रो-
धे । भामते । बभामे ॥ ८ ॥ क्षम्प् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षंसे ।
चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ॥ स्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥ मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादे-
शः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षमण्वहे । क्ष-
मिष्यते । क्षंस्यते । क्षमेत ॥ आशिषि । क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त
॥ ९ ॥ कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा ॥ कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥ स्वार्यौ । ङित्त्वा-
त्तद् । कामयते ॥ अयामन्ताल्वाद्येहिवष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ॥ आम् अन्त
आलु आल्य इत्तु इष्णु ण्णु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाचक्रे
॥ आयादयार्धधातुके वा । चकमे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमि-
ष्यते ॥ णिश्चिद्भुस्तुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥ ण्यन्तात् श्रयादिभ्यश्च
च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परं । काम इ अनेति स्थिते ॥ णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥
अनिडादावार्धधातुके परे णेलोपः स्यात् । परत्वादेरनेकाच इति यणि प्राप्ते ॥ ण्यलोपा-
वियङ्ग्यगुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥ णिलोपस्य तु पाचयतेः । पा-
किरित्यादि क्तिजन्तमवकाशइति भावः । वस्तुतस्त्वनिटीति वचनसामर्थ्यादार्धधातुक-
मात्रमस्य विषयः । तथा चेश्वादेरपवाद एवायम् । इयङ् । अततक्षत् । यण् । आ-
टित् । गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते ॥ णौ चङ्गुपधाया ह-
स्वः । ७ । ४ । १ ॥ चङ्परं णौ यदङ्ग तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ चङि । ६ ।
१ । ११ ॥ चङि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वि-
तीयस्य ॥ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे । ७ । ४ । ९३ ॥ चङ्परे बह-

ग्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमग्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत्
 तत्परं यल्लघु तत्परोयोऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं म्यात् णावग्लोपेऽसति । अय-
 वाङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्ग तस्य योऽभ्यासोलघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ।
सन्त्यतः । ७ । ४ । ७९ ॥ अभ्यासस्यातङ्कारः स्यात्सन्ति ॥ **दीर्घोऽलघोः । ७ ।**
४ । ९४ ॥ लघोर्भ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत ॥ णिडभावपक्षे ॥
 क्रमेऽश्लेषद्वन्द्वव्यः * ॥ णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ॥ सञ्ज्ञायाः कार्यकाल-
 त्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ॥ तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्षिवति माधवः ॥ १ ॥ चकास्त्यर्थाप-
 यत्यूर्णोऽप्यदौ नाङ्गं द्विरुच्यते ॥ किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाक्षिवदं द्वयम् ॥ २ ॥ वस्तु-
 तोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ॥ ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्मेहे ॥ ३ ॥
 चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यतस्थया ॥ णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा
 ॥ ४ ॥ इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ॥ णेरग्लोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि
 सिद्धये ॥ ५ ॥ अथ क्रम्यन्तास्त्रिशल्परस्मैपदिनः ॥ अण रण वण भण मण कण क्ण
 ब्रण ध्रण ध्वण शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादित्वाभ्यासलोपौ
 न । ववणतुः । ववणिथ ॥ १० ॥ धणिरपि कैश्चित्पठ्यते । धणति ॥ ओणू अपन-
 यने । ओणति । ओणांचकार ॥ ११ ॥ शोणू वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण ॥ १२ ॥
 ओणू संघाते । ओणति ॥ १३ ॥ श्लोणू च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः
 ॥ १४ ॥ पैणू गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणू इति क्वचित्पठ्यते । पिपैण ॥ १५ ॥ ध्रण शब्दे ।
 उपदेशे नान्तोऽयम् । णाभ्यामिति णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं तु यङ्लुकि । दंभ्रन्ति
 ॥ १६ ॥ वणेलपि केचित् । वेणतुः । वेणिथ ॥ १७ ॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु ।
 चकान ॥ १८ ॥ घन वन शब्दे । स्तनति । वनति ॥ २० ॥ वन षण संभक्तौ ।
 वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । मसान । सेनतुः ॥ **ये विभाषा । ६ । ४ ।**
४३ ॥ जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्किति । सायात । सन्यात ॥ २१ ॥ अम ग
 त्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्तयोर्गादिशब्देन संग्रहः । अ-
 मति । आम ॥ २२ ॥ द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । ह्यन्तेति न वृद्धिः ।
 अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च ॥ २५ ॥ चमु छमु
 जमु झमु अदने ॥ **ष्टिवुक्लुमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥** ण्यामचोदीर्घः स्याच्छिति ॥
 आङि चम इति वक्तव्यम् * ॥ आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अ-
 चमीत् ॥ २९ ॥ जिमिं केचित्पठन्ति ॥ जेमति ॥ क्रमु पादविक्षेपे ॥ **वा आशब्ला-**
शभ्रमुक्रमुक्लुमुचसिचुटिलषः । ३ । १ । ७० ॥ ण्यः श्यन्त्वा स्यात्कर्त्रर्थे सा
 र्वधातुके परे ॥ **क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥** क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे प-
 रे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु । क्रामतु ॥ **स्तुक्रमोरनात्मन**

पदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ॥ अत्रैवेद् । अकमीत् ॥ ३० ॥ अथ रेवत्यान्ता
 अनुदात्तेतः ॥ अय वय पय मय चय तय णय गतौ । अयते ॥ दयायासश्च ।
 ३ । १ । ३७ ॥ दय अय आम् ण्य आम् स्याल्लिटि । अयांचक्रे अयेताम् । अयि-
 षीष्ट ॥ विभाषेष्टः । ८ । ३ । ७९ ॥ इणः पगेय इट् ततः परेषां षीध्वलुङ्लि-
 टां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिपीठम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिद्वम् । आ-
 यिध्वम् ॥ उपसर्गस्याघतौ । ८ । २ । १९ ॥ अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्त-
 स्य लृत्वं स्यात् । प्रायते । पलायते । निस्सुसोरुत्वस्यामिद्धत्वाच्च लृत्वम् । निरगते ।
 दुरयते । निरदुगेस्तु निलयते । दुलयते । प्रलयइति त्विणोरूपम् । अथ कथम् उदय-
 ति विततोर्ध्वरश्मिरज्जायति माघः । इट् किट् कटी इत्यत्र प्रलिट्प्रस्य भविष्यति ।
 षट् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिडोङित्करणज्ज्ञापकात् । वादि-
 त्वात् वयये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये ॥ ७ ॥ दय दानगतिरक्षणहिंसादाने-
 षु । आदानं ग्रहणम् । दयांचक्रे ॥ ८ ॥ गय गतौ ॥ ९ ॥ ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयां-
 चक्रे ॥ १० ॥ पूयी विशरणं दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये ॥ ११ ॥ क्रूयी शब्दे उन्दे
 च । चुक्रूये ॥ १२ ॥ क्ष्मायी विभूनने । चक्ष्माये ॥ १३ ॥ स्फायी ओष्यायी वृ-
 द्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते ॥ लिङ्यङोश्च । ६ । १ । २९ ॥ लिटि यङि च
 प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । परनेकाचइति यण् ।
 पिण्ये । पिण्याते । पिणिये ॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्
 । ३ । १ । ६१ ॥ ण्यभ्रलेक्षिण्या स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥ चिणोलुक् ।
 ६ । ४ । १०४ ॥ चिणः परस्य लुक् स्यात् । आयायि । आयायिष्ट ॥ १५ ॥ तायृ
 सन्तानपालनयोः । मन्तानः प्रथन्तः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट ॥ १६ ॥
 शल चलनसंवरणयोः ॥ १७ ॥ बल वल संवरणे संचरणे च । बवले । बवले ॥ १९ ॥
 मल मल्लभरणे । मले । ममले ॥ २१ ॥ भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । बभले ।
 बभले ॥ २३ ॥ कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । ककले ॥ २४ ॥ कल्ल अव्यक्ते श-
 ब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूर्णाभावइति च ॥ २५ ॥ तेवृ देवृ
 देवने । तितेवे । दिदेवे ॥ २७ ॥ पेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ सेवने । परिनिवि-
 ष्य इति षत्वम् । परिपेयते । सिपेवे । अय संपदेशोऽपीति न्यासकारादयः । तज्ञा-
 ष्यविरुद्धम् । मेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । म्लेवते ॥ ३३ ॥ शेवृ खेवृ
 केवृ इत्यप्येके ॥ ३६ ॥ रेवृ भ्रुवगतौ । भ्रुवगतिः । भ्रुतगतिः । रेवते ॥ ३७ ॥ अथाव-
 लन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य वन्यने । ममव्य ॥ १ ॥ सूक्ष्य ईक्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः
 ॥ ४ ॥ हय गतौ । अहयीत् । यान्तत्वाच्च वृद्धिः ॥ ५ ॥ शुच्य अभिपवे । अवयवानां
 शिथिलीकरणं सुगयाः सन्धानं वाऽभिपवः स्नानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥ च्य इत्येके ।

॥७॥ हर्ष गतिकान्त्योः । जहर्ष ॥ ८ ॥ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल ॥
अतो ल्रान्तस्य । ७ । २ । २ ॥ ल्रेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ लग्नौ तदन्त-
 स्याद्भासातोवृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । नेटीति निषेधस्यातोहलादेरिति विकल्प-
 स्य चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते । अलते इत्याद्यपि
 ॥ ९ ॥ बिफला विशरणे । तृफलेत्येत्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ १० ॥
 मील श्मील स्मील क्ष्मील निमेषणे । निमेषण संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो
 दन्त्यादिः ॥ १४ ॥ पील प्रतिष्ठम्भे । प्रतिष्ठम्भोरोधनम् ॥ १५ ॥ नील वर्णे । निनी-
 ल ॥ १६ ॥ शील समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥ कील बन्धने ॥ १८ ॥ कूल आवर-
 णे ॥ १९ ॥ शूल रुजायां संवोधे च ॥ २० ॥ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षोनिष्कोषणम् ।
 तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल ॥ २१ ॥ पूल संघाते ॥ २२ ॥ मूल प्रतिष्ठा-
 याम् ॥ २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः ॥ २४ ॥ चुल्ल भावकरणे । भावकर-
 णमभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ फुल्ल विकसने ॥ २६ ॥ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च
 ॥ २७ ॥ तिल गतौ । तेलति ॥ २८ ॥ तिह्लेत्येके ॥ तिह्लति ॥ २९ ॥ वेल चेल केल्
 खेल क्ष्वेल वेल् चलने । पञ्च ऋदितः । षष्ठोलोपधः ॥ ३५ ॥ पेल फेल शेल गतौ
 ॥ ३८ ॥ पेल इत्येके ॥ ३९ ॥ खल संचलने । चखल । अखलीत् ॥ ४० ॥
 खल संचये ॥ ४१ ॥ गल अदने । गलति । अगालीम् ॥ ४३ ॥ षल गतौ । सलति ॥ ४३ ॥ दल
 विशरणे ॥ ४४ ॥ श्वल श्वल्ल आश्रुगमने । श्वाल । अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् ॥ ४६ ॥
 खोल खोर्ल गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति ॥ ४८ ॥ धोर्ल गतिचातुर्ये । धोरति
 ॥ ४९ ॥ त्सर छद्मगतौ । तत्सार । अत्सारीत् ॥ ५० ॥ कमर हृच्छने । चक्मार
 ॥ ५१ ॥ अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः । चरतिर्मक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा
 भवानभ्रीत् । अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावात् वृद्धिः ॥ ५५ ॥ छिबु निरसने । छि-
 बुक्लम्बिति दीर्घः । छीवति । अस्य द्वितीयस्थकाराष्टकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठि-
 वतुः । तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति दीर्घः । छीव्यात् ॥ ५६ ॥
 जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति ॥
सन्लिटोर्जेः । ७ । ३ । ५७ ॥ जयतेः सन्लिप्तिमित्तोयोभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं
 स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय ।
 जिगियव । जिगियम । जेता । जीयात् । अजैषीत् ॥ ५७ ॥ जीव प्राणधारणे । जि-
 जीव ॥ ५८ ॥ पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव
 ॥ ६२ ॥ क्षीवु क्षेवु निरसने ॥ ६४ ॥ ऊर्वी तुर्वी धुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः । ऊर्वी-
 चकार । उपधायां चेति दीर्घः । तुतूर्व ॥ ६९ ॥ गुर्वी उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व
 ॥ ७० ॥ मुर्वी बन्धने ॥ ७१ ॥ पुर्व पर्व मर्व पूरणे ॥ ७४ ॥ चर्व अदने ॥ ७५ ॥

भर्व हिंसायाम् ॥ ७६ ॥ कर्व खर्व गर्व दर्पे ॥ ७८ ॥ अर्व शर्व पर्व हिंसायाम् । आ-
नर्व । शर्वति । सर्वति ॥ ८१ ॥ इवि व्याप्तौ । इन्वति । इन्वांचकार ॥ ८२ ॥
पिवि मिवि णिवि सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरिलेके । सेचन इति तरङ्गिण्याम् ।
पिन्वति । पिपिन्व ॥ ८६ ॥ हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दि-
न्वति ॥ धिन्विकृण्व्योर च । ३ । १ । ८० ॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुपत्य-
यश्च शब्दिवषये । अतोलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रूषधगुणो । उपत्ययस्य पित्सु
गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वोः । ६ ।
४ । १०७ ॥ असयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् स्वोः पर-
योः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । मपितु पग्वद्गुणः । धिनोमि ॥ उतश्च
प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥ असंयोगपूर्वोयः प्रत्ययोकारस्तद-
न्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम् ।
जिन्वति । इत्यादि ॥ १० ॥ गवि रगि भवि गत्यार्थाः । गिन्वति । रग्वति । धन्वति
॥ ९३ ॥ कृवि हिमाकारणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोतीत्यादि धिनोतिवत् । अयं
स्वादौ च ॥ ९४ ॥ मव वन्वने । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत् । अमावीत्
॥ ९५ ॥ अव रक्षणगतिक्रान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाभ्यर्थयाचनक्रियेच्छादी-
भ्यवाप्त्यालिङ्गनहिमादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् ॥ ९६ ॥ धावु
गतिशुद्ध्योः । स्वरितेन । भावति । भावते ॥ ९७ ॥ दधाव । दधावे ॥ अथोष्मान्ता
आत्मेनेपदिनः ॥ भुक्ष भिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । भुक्षते । दुभुक्षे । विक्षते । दि-
धिक्षे ॥ २ ॥ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे ॥ ३ ॥ शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षते
॥ ४ ॥ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते ॥ ५ ॥ क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बा-
धनइति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे ॥ ६ ॥ दक्ष वृद्धौ शीघ्राथे च । दक्षते । ददक्षे
॥ ७ ॥ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनगियमम्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे ॥ ८ ॥ ईक्ष
दर्शने । ईक्षांचक्रे ॥ ९ ॥ ईष गतिहिमादर्शनेषु । ईषांचक्रे ॥ १० ॥ भाष व्य-
क्तायां वाचि । भाषते ॥ ११ ॥ वर्ष स्नेहने । दन्त्योष्ठयादिः । ववर्षे ॥ १२ ॥
णेषु अन्विच्छायाम् । ग्लेषु इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिरोषे ॥ १३ ॥ पेषु
प्रपत्रे । पेषते ॥ १४ ॥ जेषु णेषु पेषु प्रेषु गतौ । जेषते । नेषते । एषांचक्रे ।
पिप्रेषे ॥ १८ ॥ रेपु हेपु ह्रेपु अव्यक्ते शब्दे । आशो वृक्षशब्दे । ततो द्वावश्च-
शब्दे । रेषते । हेपते । ह्रेपते ॥ २१ ॥ कामृ शब्दकुत्सायाम् । कामांचक्रे ॥ २२ ॥
भामृ दीप्तौ । बभामे ॥ २३ ॥ णामृ रामृ शब्दे । नासते । प्रणासते ॥ २५ ॥ णस
कौटिल्ये । नसते ॥ २६ ॥ भ्यस भये । भ्यसते । वभ्यसे ॥ २७ ॥ आङ् शसि
च्छायाम् । आशसते । आशशसते ॥ २८ ॥ ग्रसु ग्लसु अदने । जग्रसे । जग्लसे

॥ ३० ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहांचक्रे ॥ ३१ ॥ बहि महि वृद्धौ । बंहते
मंहते ॥ ३३ ॥ अहि गतौ । अंहते । आनंहे ॥ ३४ ॥ गर्ह गल्ह कुत्सायाम् । ज-
गर्हे । जगल्हे ॥ ३६ ॥ बर्ह बल्ह प्राधान्ये । ओष्ठयादी ॥ ३८ ॥ बर्ह बल्ह परिभा-
षणहिसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठयादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठयादितामनयोरोष्ठयादितं
चाहुः ॥ ४० ॥ झिह गतौ । पिझिहे ॥ ४१ ॥ जेह जेह बाह प्रयत्ने । आद्यो द-
न्त्योष्ठयादिः । अन्यः केवलोष्ठयादिः । उमावयोष्ठयादी इत्येके । दन्त्योष्ठयादी
इत्यपरे । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । ववाहे ॥ ४४ ॥ द्राह निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके ॥ ४५ ॥
काशू दीप्तौ । चकाशे ॥ ४६ ॥ ऊह वितर्के । ऊहाचक्रे ॥ ४७ ॥ गाह विलोडने ।
गाहते । जगाहे ॥ जगाहिषे । जघाक्षे । जगाहिध्वे । जगाहिध्वे । जघाद्वे ॥ ढो ढे
लोपः । ८ । ३ । १३ ॥ ढस्य लोपः स्याद् ढे परे । गाहिता । गाढा । गाहिष्यते ।
वाक्ष्यते । गाहिषीष्ट । अगाहिष्ट । अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः ।
अघाढम् । अघाक्षि ॥ ४८ ॥ गृह् गर्हणे । गर्हते । जगृहे ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं
गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ जगृहिषे । जगृक्षे । जगृद्धे । गर्हिता । गर्ढा । गर्हिष्यते ।
वक्ष्यते । गर्हिषीष्ट । वृक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट । इत्भावे ॥ शल इगुपधादनिः
टः कसः । ३ । १ । ४५ ॥ इगुपधोयः शलन्तस्तस्मादनिटश्चलेः कसादेशः स्यात् ।
अवृक्षत ॥ कसस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥ अजादौ तडि कसस्य लोपः स्यात् ।
अलोऽन्त्यस्य । अवृक्षाताम् । अवृक्षन्त ॥ ४९ ॥ गल्ह च । गल्हते ॥ ५० ॥ घुषि
कान्तिकरणे । घुषते । जुघुषे । केचिद्धपेत्यदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥ * ॥ अघार्ह-
त्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् अविशब्दने । विशब्दं प्रतिज्ञानं ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्ये-
के । शब्दे इत्यन्ये पेटुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इगित्वाद् वा । अवुषत् ।
अघोषीत् ॥ १ ॥ अक्षू व्याप्तौ ॥ अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ॥ अक्षो
वा श्रुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णु-
वन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ट । अक्षिता ।
अष्टा । अक्षिष्यति । स्क्रोरिति कलोपः । षढोः कः सि । अक्षयति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णु-
हि । अक्षणवानि । आक्ष्णोत् । अक्षणवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्देद् ।
नेटि । मा भवानाक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् ।
आक्षुः ॥ २ ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥ तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ॥ श्रुः
स्याद्वा शब्दविषये ॥ तक्ष्णोति । तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ । ततष्ट । अतक्षीत् । अत-
क्षिष्टाम् । अताक्षीम् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्ष सेचने । उक्षांचकार ॥ ५ ॥ रक्ष पालने ॥ ६ ॥ णिक्ष चुम्बने ।
प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥

वक्ष रोषे । संघाते इत्येके ॥ ११ ॥ मृक्ष संघाते । व्रक्ष इत्येके ॥ १३ ॥ तक्ष त्व-
चने । त्वचनं संवरणं त्वचोमहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥ सूक्ष आदरे ।
सुसूक्ष्म । अनादर इति तु काचिकोऽपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूक्ष्णमित्यमरः ॥ १५ ॥
काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरवासिते च
॥ २१ ॥ चूष पाने । जुचूप ॥ २२ ॥ तूष तुष्टौ ॥ २३ ॥ पूष वृद्धौ ॥ २४ ॥ मूष
स्तेये ॥ २५ ॥ लूष रूप भूषायाम् ॥ २७ ॥ शूष प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । ताल-
व्योष्मादिः ॥ २८ ॥ यूष हिमायाम् ॥ जूष च ॥ ३० ॥ भूष अलङ्कारे । भूषति ॥ ३१ ॥
ऊष रुजायाम् । ऊषांचकार ॥ ३२ ॥ ईष उच्छे ॥ ३३ ॥ कष खप शिष जष झष
शष वष मष रूप रिष हिमार्थाः । तृतीयपष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमोदन्योष्ठ्यादिः ।
चकाष । चखाप । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्ट । कस्तः । अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् ।
जेषतुः । जज्ञपतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ॥ तीपसहलुभरूपरिपः ।
७ । २ । ४८ ॥ इच्छत्यादेः परम्य तादेगर्धधातुकत्वेद्वा स्यात् । रोषिता
रोष्ट । रोषिष्यति । रेषिता । रेष्ट । रेपिष्यति ॥ ४३ ॥ भष भर्त्सने । इह भर्त्सनं
श्रवः । भषति । बभाप ॥ ४४ ॥ उप दाहे । ओषति ॥ उपविदजागृभ्यो-
ऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥ ण्योलिट्याम्वा स्यात् । ओषांचकार । उवोष ।
उषतुः । उवोषिथ ॥ ४५ ॥ जिपु विपु मिपु सेचने । जिजेप । क्रादिनियमादिद् ।
। विवेपिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत ॥ ४८ ॥ पुष पुष्टौ । पोषति ।
पोषिष्यति । अपोषीत । अनिट्रेषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेद् । अतो न
कस्तः । अङ्गविधौ दैवादिकस्य ग्रहणाच्चाङ् ॥ ४९ ॥ श्रिपु श्रिपु प्रुपु मुपु दाहे ।
श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेद् । अ-
निट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्यु-
क्तम् तत्त्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोप । पुप्रोप ॥ ५३ ॥ प्रुपु वृपु
मुपु सेचने । मृपु सहने च । इतरौ हिमासंक्लेशनयोश्च । पर्पति । पपर्प । पृष्यात्
॥ ५६ ॥ वृषु संघर्षे ॥ ५७ ॥ हृषु अलीके ॥ ५८ ॥ तुस हस हस रस शब्दे ।
तुतोस । जह्वास । जह्वास । ग्राम ॥ ६२ ॥ लस श्लेषणक्रीडनयोः ॥ ६३ ॥ घल्ल
अदने । अयं न सार्वत्रिकः । लिट्यन्यतरस्यामित्यदर्शस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र
लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवायम् प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लदित्क-
रणमङि । अनिट्कारिकासु पाठाबलाच्चाधधातुके । कमरचि तु विशिष्योपादानम् ।
वसति । वस्ता ॥ सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ४९ ॥ सस्य तः स्यात्सादावार्ध-
धातुके । घस्यति । घसतु । अघसतु । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ॥
उष्पादिशुताद्युदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ॥ इयन्विकरणपुषादेशुतादे-

र्लदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् ॥ ६४ ॥ जर्ज चर्च झर्ज परि-
 भाषणहिंसातर्जनेषु ॥ ६७ ॥ पिष्ट पेष्ट गतौ । पिपिसत् ॥ पिपेसत् ॥ ६९ ॥ हसे
 हसने । एदित्वाञ् वृद्धिः । अहसीत् ॥ ७० ॥ णिश्च समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेश-
 ति ॥ ७१ ॥ मिश्च मश्च शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ ॥ ७३ ॥ शव गतौ ॥
 दन्त्योष्ठयान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत् । अशावीत् ॥ ७४ ॥ शश
 भुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ ॥ ७५ ॥ शसु
 हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । न शसददत्येत्वं न । शशसतुः । शशसुः । शश-
 सिथ ॥ ७६ ॥ शसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । नृशंसोघातुकः क्रूर इत्य-
 मरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् ॥ ७७ ॥ चह परिकल्कने ।
 कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् ॥ ७८ ॥ मह पूजायाम् । अमहीत् ॥ ७९ ॥ रह त्या-
 गे ॥ ८० ॥ रहि गतौ । रंहति । रंह्यात् ॥ ८१ ॥ दह दहि बृह बृहि वृद्धौ । दर्ह-
 ति । ददर्ह । ददहत् ॥ दंहति । बर्हति । बृंहति । बृहि शब्दे च । बृंहितं करिगर्जि-
 तम् ॥ ८५ ॥ वृहिर् इत्येके । अवृहत् । अवर्हीत् ॥ ८६ ॥ तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्द-
 ने । तोहति । तुतोह । अतुहत् । अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत् । अदोहीत् । अनि-
 ट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहत् ॥ ओहिता । माभवानु-
 हत् । औहीत् ॥ ८९ ॥ अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ॥ ९० ॥ * ॥ अथ कृपूपर्यन्ता अ-
 नुदात्तेतः ॥ द्युत दीप्तौ । द्योतते ॥ द्युतिस्वाभ्योः संप्रसारणम् ॥ ७ । ४।६७॥
 अनयोरभ्यासस्य संप्रसारण स्यात् । द्युते । द्युताते । द्योतिता ॥ द्युद्भ्योलुङि
 । १ । ३ । ९१ ॥ द्युतादिभ्योलुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिस्त्रेण परस्मैपदेऽङ् ।
 अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥ १ ॥ श्रिता वर्णे । श्रेतते । शिथिते । अश्रितत् । अश्रेतिष्ट
 ॥ २ ॥ विमिदा स्नेहने । मेदते ॥ मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८० ॥ मिदेरिकोगुणः
 स्यादित्संज्ञकशकारादौ । णश्च आदिशिच्चाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् ।
 अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ विष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे ।
 अस्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ विक्ष्विदा चेत्येके । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्ट ॥ ५ ॥
 रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हृग्ये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ॥
 ॥ ६ ॥ घुट परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट ॥ ७ ॥ रुट लुट लुठ
 प्रतिघाते । अरुटत् । अरोटिष्ट ॥ १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ क्षुभ संचलने ॥ १२ ॥
 णभ तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे इ-
 ति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्र्यादी च
 ॥ १४ ॥ संसु ध्वंसु भ्रंसु अवसंसने । ध्वंसु गतौ च । अञ्चि नलोपः । अस्रसत् ।
 असंसिष्ट । नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति रघुकाव्ये । भ्रंशु इत्यपि केचित्पठुः । अत्र

तृतीयएव तालव्यान्तइत्यन्ये । भ्रशु भ्रंशु अभःपतनइति दिवादी ॥ १९ ॥ स-
म्भु विश्रासे । अस्मभत् । अस्मभिष्ट । दन्त्यादिग्यम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः
॥ २० ॥ वृतु वर्तने । वर्तते । ववृते ॥ वृद्ध्यः स्यसनोः । १ । ३ । १२ ॥ वृतादि-
भ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सति च ॥ न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५९ ॥ एभ्यः
सकारादेर्गार्धधातुकस्येण स्यात्तडानयोगभावे । वर्त्यति । वर्तिष्यते । अवृ-
त्तिष्ट । अवर्त्यत् । अवर्तिष्यते ॥ २१ ॥ वृभु वृद्धौ । शृभु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृति-
वत् ॥ २३ ॥ स्यन्द् प्रस्रवणे । स्यन्दते । मस्यन्दं । मस्यन्दिपे । मस्यन्त्मे । मस्यन्दिध्वे ।
सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृद्ध्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिलक्षणमन्त-
ङ्गमपि विकल्पं वाधित्वा चतुर्ग्रहणमामर्थ्यान्न वृद्ध्यति निषेधः । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्य-
ते । स्यन्त्स्यते । स्यन्दिपीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । तुद्ध्योलुङीति परस्मैपदपक्षे अव । नलोपः ।
अस्यद् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्माताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत् । अस्य-
न्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेऽप्राणिषु । ८ । ३ । ७२ ॥
एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य पोवा स्यात् । अनुव्यन्दते अनुस्यन्दते
वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हन्ती । अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके
अनुव्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे पत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ कृपू
सामर्थ्ये ॥ कृपो रो लः । ८ । २ । १८ ॥ कृप जः इति छेदः । कृपेति लुप्तपृष्ठी-
कम् । तच्चावर्तते । कृपोऽप्येतेफलस्य लः स्यात् । कृपेर्लकारस्यावयवयोगः रेफ-
सदृशस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकृपे । चकृपिपे । चकृप्ने इत्यादि
सन्दिबत् ॥ लुटि च कृपः । १ । ३ । ९३ ॥ लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं
वा स्यात् ॥ तासि च कृपः । ७ । २ । ६० ॥ कृपेः परस्य तासेः सकारादेर्गार्ध-
धातुकस्य चेण स्यात्तडानयोगभावे । कल्मासि । कल्मास्य । कल्पितामे । कल्मासे ।
कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्मास्यते । कल्पिपीष्ट । कृप्सीष्ट । अकृपत् । अकल्पिष्ट ।
अकृप्त् । अकृप्स्यत् । अकल्पिष्यत् । अकल्प्स्यत् ॥ वृत ॥ वृतः सर्वाण्युतादिर्दृ-
तादिश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ * ॥ अथ त्वस्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेनः पितश्च । घट चेष्टा-
याम् । घटते । जघट । घटादयोमितइति वक्ष्यमाणेन मित्वज्ञा । तत्फलं तु णौ
मितां ह्रस्व इति चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति ।
कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये । प्रविघाटयिता ममुत्पत्तन हरिदश्वः कमलाकग-
निवेलादि । शृणु । घट संघातइति चौगादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे
मित्रवार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधान् । अहेतौ स्वार्थे
णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताभ्रुगादयोमितोनेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यथ भयमंचलनयोः । व्यथ-
ते ॥ व्यथोलिटि । ७ । ४ । ६८ ॥ व्यथोऽभ्यासस्य सप्रसारणं स्याल्लिटि । ह्लादिः

शेषापवादः । यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे ॥ २ ॥ प्रथ प्रख्याने । पप्रथे ॥ ३ ॥ प्रस्त विस्तारे । पप्रसे ॥ ४ ॥ भ्रद मर्दने ॥ ५ ॥ स्खद स्वदने । स्वदनं विद्रा-
वणम् ॥ ६ ॥ क्षजि गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोरिति दीर्घ-
विकल्पः । अक्षञ्जि । अक्षाञ्जि । क्षञ्जक्षञ्जम् । क्षाञ्जक्षाञ्जम् ॥ ७ ॥ दक्ष गतिहिंसन-
योः । योऽयं वृद्धिशैथिल्ययोरनुदात्तेषु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः ॥ ८ ॥
ऋप कृपायां गतौ ॥ ९ ॥ कदि कदि क्कदि वैक्कव्ये । वैकल्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदि-
तइति नन्दी । इदितइति स्वामी । कदिक्रदी इदितौ । क्रद क्कदेति चानिदिताविति
मैत्रेयः । कदिक्रदिक्रदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिपूक्तानां पुनरिह पाठोमित्त्वार्थं
आत्मनेपदार्थश्च ॥ १२ ॥ बित्वरा संभ्रमे ॥ १३ ॥ घटादयः षितः । षित्त्वाद् कृ-
त्सु वक्ष्यते * ॥ अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे । ज्वरति । जज्वार ॥ १४ ॥
गड सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ हेड वेष्टने । हेड् अनादर इत्यात्मनेपदिषु ग-
तः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्योज्वरादिभ्यः
प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति ।
अहिडि । अहीडि । अनादरे तु । हेडयति ॥ ३ ॥ वट भट परिभाषणे । वट वेष्टने
भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः ॥ ५ ॥ नट नृत्तौ । इत्यमेव
पूर्वमपि पठितं तत्रायं विवेकः । पूर्व पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः ।
वाक्यार्थाभिनयोनाट्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः ।
पदार्थाभिनयोनृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ नट नृताविति पठ-
न्ति । गतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठाद् घटादिर्णो-
पदेश एव ॥ ६ ॥ ष्टक प्रतीघाते । स्तकति ॥ ७ ॥ चक नृत्तौ । नृत्तिप्रतीघातयोः पूर्व
पठितस्य नृत्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्पर-
स्मैपदम् ॥ ८ ॥ कखे हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अकखीत् ॥ ९ ॥ रगे शङ्कायाम् ॥
॥ १० ॥ लगे सङ्गे ॥ ११ ॥ हगे हगे पगे ष्टगे संवरणे ॥ १२ ॥ कगे नोच्यते । अ-
स्यायमर्थइति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १६ ॥
अक अग कुटिलायां गतौ ॥ १८ ॥ कण रण गतौ । चकाण । रगण ॥ २० ॥ चण
शण श्रण दाने च । शणगतावित्यन्ये ॥ २३ ॥ अथ श्रय क्रथ क्थ हिंसार्थाः । जा-
सिनिप्रहणेति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वं तु निपातना-
त्परत्वाच्चिण्णमुलोरिति दीर्घं चरितार्थम् । अक्रथि । अक्राथि । क्रथंक्रथम् । क्राथंक्राथम्
॥ २७ ॥ वन च । हिंसायामिति शेषः ॥ २८ ॥ वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व-
वायं धातुर्नतु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वन-
तीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पोवक्ष्यते ॥ २९ ॥ ज्वल दीप्तौ ।

णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाणत्वायं मित्र्वार्थमनूयते । प्रज्वलयति ॥ ३० ॥ हल हल च-
लने । प्रहलयति । प्रहलयति ॥ ३२ ॥ स्मृ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आ-
ध्याने मित्र्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुक्तप्रापूर्वक स्मरणम् ॥ ३३ ॥ दृ भये । दृ विदारणे
इति क्रयादेरयं मित्र्वार्थोऽनुवादः । दृणन्त प्रेरयति । दृगयति । भयादन्यत्र दारयति ।
धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दृगतीत्यादि । केचिद्दृष्टादौ अस्मदृत्वरेति सूत्रे च दृ इति
दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति तत्रेति माधवः ॥ ३४ ॥ नृ नये । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानु-
वादः । नयादन्यत्र नारयति ॥ ३५ ॥ आ पाके । औ इति कृतात्वस्य आ इत्यदादि-
कस्य च सामान्येनानुकरणम् । लुग्विकर्णालुग्विकर्णयोरलुग्विकर्णस्य । लक्षणप्रतिपदो-
क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । अपयति । विह्वेदयतीत्यर्थः । पाका-
दन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । निशामनं
बाधुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशान
तीक्ष्णीकरणम् । ण्वेयार्थेषु ज्ञानातिभिन् । ज्ञप मिञ्चेति चुगादौ । ज्ञापनं मारणादिक
च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति । तज्ज्ञापयत्याचार्यइति च । शृणु ।
माधवमतेऽचाधुषज्ञाने मित्र्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्र्वमिति मते तु ज्ञा नियोगइति
चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां ह्रस्वत्तादीनां मते तु न
क्राण्यनुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ कम्पनं चलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखा-
म् । कम्पनादन्यत्र तु शील चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हृगतीत्यर्थइति
स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ छदिरूर्जने । छद अपवारणइति
चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्र्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादृजैरर्थे वृत्तिः । छदन्तं
प्रयुक्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारय-
न्तं प्रयुक्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिञि वृ, छादयति बलभवति । प्राणीभवति । अपवारयति
वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जिह्वाभ्यासेन लटिः । लट् विलास इति पठितस्य मित्र्वार्थोऽनुवादः ।
उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन पट्टान्पुरुषः । लटयति जिह्वाम् । तृतीयातलपुरुषो
वा । लटयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तज्जापारोलक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् ।
लटयति शत्रुम् । लटयति दधि । अन्यत्र लाटयति पुत्रम् ॥ ४० ॥ मदी हर्षग्लेपन-
योः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्र्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति । ग्लेप-
यति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । निक्षिप्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे ।
भाव्यं मित्र्वार्थमनूयते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति । अस्पृष्टाक्षरमुच्चार-
यतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्र भोजः । दलिवलिसवलिरणिध्वनित्रिप्रक्षपयश्चेति
पठ । तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विशरणे । बल संवरणे । बल संचलने
ब्रूष लज्जायामिति गताः । तेषां णौ । दलयति । बलयति । स्खलयति । त्रयपति

क्षे क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति ॥ ४९ ॥ स्वन अवतं-
सने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति ॥ ५० ॥
घटादयोमितः ॥ मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ जनीजृषूक्षसुरजोऽमन्ताश्च ॥ मितइत्यनु-
वर्तते । जृषिति षित्वनिर्देशाज्जीर्यतेग्रहणम् ॥ जृणातेस्तु जाययति । केचित्तु जनी जृ ण्सु
इति पठित्वा ण्सु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥ ५४ ॥ ज्वलल्लालनमामनुप-
सर्गाद्वा ॥ एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति । ज्वालयति । उपसृष्टे तु नि-
त्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति । उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करोती-
ति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविरागइत्यतोवेत्यनु-
वर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन रजोविश्रामयन् राज्ञाम् । धुर्या-
न्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ ग्लास्त्रावनुवमां च ॥ अनुपसर्गादिषां
मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ ६२ ॥ न कम्पमिचमाम् ॥
अमन्तत्वाप्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥ ६५ ॥
शमोदर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने मित्रं स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रणयिनो
निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विसाराद्गतोममेति । शम
आलोचनइति चौरादिकस्य । धातूनामानेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः । शाम्यतिवत् ॥ ६६ ॥
यमोऽपरिवेषणे ॥ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्रं स्यात् । आयामयति । द्राघयति ।
व्यापारयति । वेत्यर्थः । परिवेषणे तु । यमयति । ब्राह्मणान्भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं
नियमयन्नित्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् ॥ ६७ ॥ स्वदिरवप-
रिभ्यां च ॥ मित्रेत्येव । अवस्त्रादयति । परिस्त्रादयति । अयावपरिभ्यइति न्यास-
कारः । स्वामी तु न कमीति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शम अदर्शने इति चिच्छेदः ।
यमस्त्वपरिवेषणे मित्त्वमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्ट-
स्य स्वदेशेदवादिपूर्वस्येति नियमात्प्रस्त्रादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्यु-
दाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ६९ ॥
फण गतौ ॥ नेति निवृत्तमसंभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्या-
नुरोधात् । **फणां च सप्तानाम् । ६ । ४ । १२५ ॥** एषां वा एत्वाभ्यासलोपो
स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः ।
फणयति ॥ वृत् ॥*॥ घटादिः समाप्तः ॥ फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयती-
त्येव ॥ ७० ॥ राजृ दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति राजते । रेजतुः रराजतुः । रेजे
रराजे । अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादातएत्वम् ॥ ७१ ॥ दुभ्राजृ दुभ्राश्ट
दुभ्लाश्ट दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु ब्रश्चा-
दिषत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रजे । बभ्राजे ।

वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । वभ्राशे । भ्लाश्यते । भ्लेशे ।
 बभ्राशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ ॥ ७४ ॥ स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । स्यमादयः क्ष-
 रत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्यमतुः । सम्यमतुः । अस्यमीत । स्वेनतुः । सस्वनतुः । सस्वनुः ।
 अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अविष्वणति । सशब्द भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेधस्वन इति षत्वम् ।
 फणादयो गताः ॥ * ॥ दध्वनतुः ॥ ३ ॥ पम घम अवैकल्ये । समाम । तस्तामा ॥ ५ ॥ ज्वल दीप्तौ ।
 अज्वालीत् ॥ ६ ॥ चल कम्पने ॥ ७ ॥ जल घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् ॥ ८ ॥ टल टूल वैक्लव्ये
 ॥ १० ॥ स्थल स्थाने ॥ ११ ॥ हल विलेखने ॥ १२ ॥ णल गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३ ॥
 पल गतौ । पलति ॥ १४ ॥ बल प्राणने भान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः
 ॥ १५ ॥ पुल महत्त्वे । पोलति ॥ १६ ॥ कुल सस्त्याने बन्धुपु च । संस्त्यानं संघातः ॥
 बन्धुशब्देन तद्व्यापारोगृह्यते । कोलति । चुकोल ॥ १७ ॥ शल हुल पल्ल गतौ ।
 शशाल । जुहोल । पपात । पेततुः । पतिता ॥ पतः पुम् । ७ । ४ । १९ ॥ अहि
 परे अपतत् । नेर्गदेति णत्वम् । प्रण्यपतत् ॥ २० ॥ क्रथे निष्पाके । क्रथति । च-
 क्राथ । अक्रथीत् ॥ २१ ॥ पथे गतौ । अपथीत् ॥ २२ ॥ मथे विलोडने । मेथतुः ।
 अमथीत् ॥ २३ ॥ दुघम उद्गिरणे । इहैव निपातनादृत इत्वमिति सुधाकरः । ववाम ।
 ववमतुः । वादित्वादेत्याभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुर्गित्याद्युदाहृतं तज्ज्ञायादौ
 न दृष्टम् ॥ २४ ॥ भ्रमु चलने । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्रम्यति भ्रमति । भ्राम्यती-
 ति तु दिवादेर्वैक्ष्यते ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम । ६ । ४ । १२४ ॥ एषामेत्वाभ्यासलो-
 पौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः । अभ्रमीत् ॥ २५ ॥ क्षर संचलने ।
 अक्षारीत् ॥ २६ ॥ * ॥ अथ द्वावनुदात्तौ ॥ पह मर्षणे । परिनिविभ्यति षत्व-
 म् । परिषहते । मेहे । सहिता । तीपसहेति वा इद् । इडभावे ढत्वधत्वप्रुत्वढलोपाः ॥
 सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ॥ अनयोर्वर्णस्य ओत्स्याङ्गुलोपे सति ॥
 सोढः । ८ । ३ । ११५ ॥ सोढस्य सहेः सस्य पत्वं न स्यात् । परिसोढा ॥
 सिवादीनां वाङ्मव्यायेऽपि । ८ । ३ । ७१ ॥ परिनिविभ्यः परेषां सिवादी-
 नां सस्य षोवा स्यादङ्मव्यायेऽपि । पर्यपहत । पर्यसहत ॥ १ ॥ रमु क्रीडायाम् ।
 रेमे । रेमिषे । रन्ता । रम्यते । रंसीष्ट अरत् ॥ २ ॥ * ॥ अथ कसन्ताः परस्मैप-
 दिनः ॥ षट् विशरणगवमादनेषु ॥ पाघ्राध्मास्थाम्रादाणदृश्यर्तिसर्तिश-
 दसदां पिबजिघ्रमतिष्ठमनयच्छपद्यर्च्छधौशीयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥
 पादीनां पिबादयः स्युरित्सज्ञकशक्तागदौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । मेदतुः ।
 सेदिथ । ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । लदित्वादह् । असदत् ॥ सदिरप्रतेः । निषीद-
 ति । न्यषीदत् ॥ सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८ ॥ सदेरभ्यासात्परस्य

पत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः ॥ १ ॥ शद शतने । विशीर्णतायामयम् ।
 शतनं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥ शदेः शितः ॥ १ । ३ । ६० ॥ शिद्भाविनोऽस्मा-
 दात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिय । शशत्थ । शत्ता । अशदत् ।
 २ ॥ कुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति क्रोष्टा । न्लेः क्सः । अकुशत् ॥ ३ ॥ कुच सं-
 पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच ॥ ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति ।
 बोधिता । बोधिष्यति ॥ ५ ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ ।
 रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् ॥ ६ ॥ कस गतौ । अकासीत् । अकसीत् ॥ ७ ॥ वृत् ॥ ज्वलादिग-
 णः समाप्तः । अथ गूह्यन्ताः स्वरितेतः ॥ हिक् अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥
 १ ॥ अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते ॥ २ ॥ अचु इत्येके ॥ ३ ॥ अचि इत्यपरे ॥ ४ ॥
 टुयाच् याच्चायाम् । याचति । याचते ॥ ५ ॥ रेक् परिभाषणे । रेटति । रेटते ॥ ६ ॥
 चते चदे याचने । चचात् । चेते । अचतीत् । चचाद । चेदे । अचदीत् ॥ ८ ॥ प्रो-
 थृ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे ॥ ९ ॥ मिट् मेट् मेधाहिसनयोः । मिमेद । मिमेदे । था-
 न्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । धान्ताविति न्यासः ॥ ११ ॥ मेध सङ्गमे च । मेध-
 ति । मिमेधे ॥ १२ ॥ णिट् णेट् कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिदे ॥ १४ ॥
 शृधु मृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति । मर्धते ॥ १६ ॥
 बुधिर् बोधने । बोधति । बोधते । इरित्वादङ् वा । अबुधत् । अबोधत् । अबोधिष्ट ।
 दीपजनेति चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र प्रहणात् ॥ १७ ॥
 उबुन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् । बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् ॥ १८ ॥ वेणू-
 गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति वेणते । नान्तोऽप्ययम् ॥ १९ ॥ ख-
 नु अवदारणे । खनति । खनते ॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्तिन्त्यनङि ।
 ६ । ४ । ९८ ॥ एषामुपधायालोपः स्यादजादौक्किति न त्वङि । चखन्तुः ॥ ये वि-
 भाषा । ६ । ४ । १३ ॥ खायात् ॥ खन्यात् ॥ २० ॥ चीवृ आदानसंवरणयोः । वि-
 चीव । चिचीवे ॥ २१ ॥ चायृ पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ व्यय गतौ । अव्ययीत् ॥
 २३ ॥ दाशृ दाने । ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥ भेषृ भये । गतावित्येके । भेषति ।
 भेषते ॥ २५ ॥ भ्रेषृ भ्लेषृ गतौ ॥ २६ ॥ अस गतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते ।
 आस । आसे । अयं षान्तोऽपि ॥ २७ ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं प्रथनम् ।
 स्पशति स्पशते ॥ २८ ॥ लष कान्तौ । वा भ्राशेति श्यन्वा । लष्यति । लषति ।
 लेषे ॥ २९ ॥ चष भक्षणे ॥ ३० ॥ छष हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे ॥ ३१ ॥
 झष आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ भ्लक्ष भ्रक्ष अदने ॥ ३४ ॥ भक्ष इति मैत्रेयः ॥
 ३५ ॥ दास्तृ दाने ॥ ३६ ॥ माह्रमाने ॥ ३७ ॥ गूहृ संवरणे ॥ ऊदुपधाया गो-
 ह्रः । ६ । ४ । ८९ ॥ गुह उपधायाऽस्त्याहुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते ।

अदिवादिङ् । गूहिता । गोढा । गृहिष्यति । बोक्षयति । गुहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् ।
इडभावे क्सः । अनुक्षत ॥ लुग्वा दुह्दिहलिह्गुह्यामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ ।
३ । ७३ ॥ एपां क्सस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तडि । दत्वधत्वद्वुत्वढलोपदीर्घाः । अ-
गूढ । अनुक्षत । क्सस्याचीत्यन्तलोपः । अनुक्षतम् । अनुक्षन्त । अगुह्महि । अनु-
क्षावहि । अनुक्षामहि ॥ ३८ ॥ अथाजन्ताऽभयपदिनः । शिञ् सेवायाम् । श्रयति ।
श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता । शिञ्श्रीति चङ् । अशिश्रियत् ॥ १ ॥ भृञ् भरणे ।
भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्ष । बभूव । बभूवे । भर्ता ॥ ऋह्नोः स्मे । ७ । २ ।
७० ॥ ऋतोहन्तेऽस्य स्य इट् स्यात् । भर्ष्यति ॥ रिङ् शयगिल्ङ्गु । ७ ।
१४ । २८ ॥ शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतोर्गिडादेशः स्यात् । गीङि प्रकृ-
ते रिङ्बिधिसामर्थ्यादीर्घान् । भ्रियान् ॥ उश्च । १ । २ । १२ ॥ ऋवर्णोत्पगौ झला-
दी लिङ् तङ्परः सिञ्चत्येतौ कितौ सः । भृषीष्ट भृषीयाम्नाम् । अभार्षीत् । अभार्षी-
म् । अभार्षुः ॥ ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ॥ मिचोलोपः स्याज्झलि । अभृत ।
अभृषाताम् । अभर्ष्यत ॥ २ ॥ ह्रष् हरणे । हरण प्रापणं स्वीकारः स्तेय नाशनं
च । जहर्ष । जह्रिव । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति ॥ ३ ॥ भृञ् धारणे । धरति । अधा-
र्षीत् । अधृत ॥ ४ ॥ णीञ् प्रापणं । निनयिष्य । निन्यिषे ॥ ५ ॥ अथाजन्ताः परस्मै-
पदिनः ॥ धेद् पाने । धयति ॥ आदेच उपदेशोऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥ उप-
देशे एजन्तस्य धातोर्गलं स्यान्न तु शिति ॥ आतऔ णलः । ७ । १ । ३४ ॥
आदन्ताद्भातोर्णलौकारादेशः स्यात् । दभौ ॥ आतोलोपइटि च । ६ । ४ ।
६४ ॥ अजायोगार्धधातुकयोः द्विदिटाः पर्योगातोलोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाद्धोपे
प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिथ । दधाय ।
दधिव । दधिम । धाता ॥ दा धा धवदाप् । १ । १ । २० ॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो
धुसंज्ञाः स्युर्दापदैपौ विना ॥ पर्लिङि । ६ । ४ । ६७ ॥ धुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं
स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ॥ विभाषा धेदन्त्योः
। ३ । १ । ४९ ॥ आभ्यां न्लश्चङ्गा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङीति द्वित्वम् ।
अदधत् । अदधताम् ॥ विभाषा घाधेदशाच्छासः । २ । ४ । ७८ ॥ एभ्यः
सिचोलुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अभान । अभताम् । अभुः ॥ यमरमनमातां
सक् च । ७ । २ । ७३ ॥ एपा सक् स्यादेभ्यः सिच इद् स्यात्परस्मैपदेषु । अधा-
सीत् । अधासिष्टाम् । अधासिपुः ॥ १ ॥ न्लै न्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयोधातुक्षयः ।
ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ । जग्लाय ॥ वान्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ॥
धुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोर्गलत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लायत् ।
ग्लेयात् । अग्लासीत् । म्लायति ॥ ३ ॥ न्यै न्यकरणे । न्यकरण तिरस्कारः ॥ ४ ॥

द्वै स्वप्ने ॥ ५ ॥ द्वै तृप्तौ ॥ ६ ॥ ध्वै चिन्तायाम् ॥ ७ ॥ रै शब्दे ॥ ८ ॥ स्वै ष्ट्वै
 शब्दसंघातयोः । स्थायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु
 तिष्ठयासति । अतिष्ठपदित्यत्र षत्वम् ॥ १० ॥ खै खदने ॥ ११ ॥ क्षै जै पै क्षये ।
 क्षायति । जजौ । ससौ । साता । घुमास्थेत्यत्र विभाषा घ्राधेष्टित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं
 न त्वस्य । तेन एत्वसिज्जुको न । सायात् । असासीत् ॥ १४ ॥ कै गै शब्दे । गेया-
 त् । अगासीत् ॥ १६ ॥ श्रौ श्रै पाके ॥ १८ ॥ पै ओवै शोषणे । पायात् । अपासीत् ।
 घुमास्थेतीत्वं तदपवादएलिङीत्येत्वं गातिस्थेति सिज्जुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिक-
 त्वात् ॥ २० ॥ छै वेष्टने । स्तायति ॥ २१ ॥ ण्यै वेष्टने । शोभायां चेत्येके । स्नायति
 ॥ २२ ॥ दैप् शोधने । दायति । अधुत्वादेत्वसिज्जुको न । दायात् । अदासीत् ॥ २३ ॥
 पा पाने । पाघ्राध्मेति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् । अपात् ॥ २४ ॥
 घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् ॥ ३५ ॥ ध्मा शब्दा-
 भिसंयोगयोः । धमति ॥ २६ ॥ घ्रा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम् । अ-
 धितष्टौ । उपसर्गादिति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् ॥ २७ ॥ भ्रा अभ्यासे । मनति
 ॥ २८ ॥ दाण् दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् ॥ २९ ॥ ह्र कौटिल्ये । ह्वरति ॥
ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥ ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्या-
 ङ्छिटि । किदर्थमपीदं परत्वाणल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्व-
 रतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता ॥ ऋद्वनोः स्ये ॥ ह्वरिष्यति ॥ **गुणोर्तिसंयोगाद्योः**
। ७ । ४ । २९ ॥ अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकिं यादावार्धधातुके लिङि
 च । ह्वर्यात् । अह्वर्यात् । अह्वर्याम् ॥ ३० ॥ स्ठु शब्दोपतापयोः । स्वरतिसूतीति वेद् ।
 सस्वरिथ । सस्वर्थ । वमयोस्तु ॥ **अयुक्ः किति । ७ । २ । ११ ॥** श्रिक् एकाच
 उगन्ताच्च परयोर्गिकितोरिण्ण स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्प बाधित्वा पुरस्ताद-
 तिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमाश्रित्यमिद् । सस्वरिथ । स-
 स्वरिथ । परत्वाद्द्वनोरिति नित्यमिद् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारी-
 णाम् । अस्वारीत् । अस्वारीम् ॥ ३१ ॥ स्मृ चिन्तायाम् ॥ ३२ ॥ दृ संवर्णे ॥
 ३३ ॥ स्तु गतौ । क्रादित्वान्नेद् । ससर्थ । ससृव । रिङ् । स्त्रियात् । असार्षीत् । असार्षा-
 म् ॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥** एभ्यश्चेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि ।
 इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात्सर्व्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् ।
 शीघ्रगतौ तु पाघ्राध्मेति शिति धौरादेशः । धावति ॥ ३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋ-
 च्छति ॥ **ऋच्छत्यूताम् । ७ । ४ । ११ ॥** तौदादिकर्कच्छेर्कधातोर्ऋतां च गुणः
 स्याङ्छिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आगतुः । आरुः ॥ **इडत्यर्तिव्ययती-**
नाम् । ७ । १ । ६६ ॥ अद ऋ व्येष् एभ्यस्थलेनित्यमिद् स्यात् आरिथ । अर्ता ।

अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्षाम् ॥ ३५ ॥ शृ शृ मेवने । गगति । जगार ।
जगर्थ । जप्रिव । रिष्ट । प्रियात् अगर्षीत् ॥ ३७ ॥ धृ दृर्छने ॥ ३८ ॥ स्तु गतौ ।
स्तुसोथ । सुसुव । स्मूयात् । णिश्चीति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुसुव-
त् ॥ ३९ ॥ घु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुपोथ । सुपविथ । सुषुविथ ।
सोता ॥ **स्तुसुधूभ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ॥** एभ्यः सिचइद् स्यात्प-
रस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां चिद्वां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे
असौपीत् ॥ ४० ॥ श्रु अवणे ॥ श्रुवः शृ च । ३ । १ । ७४ ॥ श्रुवः श्रु इत्यादे-
शः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । ओर्ङित्वाद्वातोर्गुणोऽन । शृणोति । शृणुतः ॥
दृशुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ॥ नुहोतेः श्रुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य
चास्योगपूर्वोवर्णस्य यण स्यादत्रादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि ।
शृण्वः । शृणुवः । शृणुमः । शृणुमः । शृश्रोथ । शृश्रुव । शृणु । शृणुवानि शृणुयात् ।
श्रूयात् । अश्रौपीत् ॥ ४१ ॥ ध्रु स्मैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्ययोऽपि ॥ ४२ ॥ दु दृ
गतौ । दुदोथ । दुदविथ । दृदुविथ । दृदोथ । दृदुव । णिश्चीति चङ् । अदुदुवत् ॥ ४४ ॥ जि
ञि अभिभवे । अभिमवोऽन्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आशे मकर्मकः । शत्रून् ज-
यति । द्वितीये त्वकर्मकः । अभ्ययनात्पराजयते । अभ्येतुं श्लाघयतीत्यर्थः । विपराभ्यां
जेरिति तङ् । पराजेरमोहइत्यपादानत्वम् ॥ ४५ ॥ अथ डीङन्ताङितः ॥ णिङ् ई-
षद्वसने । स्मयते । मिमिये । मिमियिद्धे । मिमियिध्वे ॥ १ ॥ गुब् अव्यक्ते श-
ब्दे । गवते । जुगुवे ॥ २ ॥ गाङ् गतौ । गाते । गाते । गाते । इटप्लवे कृते वृद्धिः ।
गै । लङ् इटि । अगे । गेत् । गेयाताम् । गंगत् । गामीष्ट । गाङ्कुटादिसूत्रे इडादेशस्यै-
व गाङोप्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्वाद्गामास्येतीत्वं न । अगास्त । अदादिकोऽपमि-
ति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ कुङ् घुङ् उङ् हुङ् शब्दे । अन्ये तु उङ्
कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याहः । कयते । चुकुवे । धवते । अवते । ऊवे । वार्णादाङ्गं
बलीयइत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओण्यते । ओपीष्ट । औष्ट । डवते । वु-
ङुवे । ङोता ॥ ७ ॥ न्युङ् ज्युङ् प्रुङ् म्रुङ् गतौ ॥ ११ ॥ ऋङ् इत्येके ॥ १२ ॥
रुङ् गतिरेपणयोः । रेपणं हिमा । रुरुवे । रवितामं ॥ १३ ॥ धृङ् अवध्वंसने । धरते ।
दध्रे ॥ १४ ॥ मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं त्रिभिर्भयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । नेर्ग-
देति णत्वम् । तत्र बुप्रकृतिमाङ्गिति पठित्वा ङितोमाप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥
देङ् रक्षणे । दयते ॥ **दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ९ ॥** दिग्यादेशेन द्वित्व-
वाधनमिष्यतइति वृत्तिः । दिग्ये ॥ **स्थाघवोरिङ् । १ । २ । १७ ॥** अनयो-
रिदेशः स्यात् सिञ्च कित्स्यान् । अदिता । अदिथाः । अदिपि ॥ १६ ॥ इयैङ् गतौ ।
इयायते । शिशये ॥ १७ ॥ प्यैङ् वृद्धौ । व्यायते । प्यिप्ये । प्याता ॥ १८ ॥ त्रैङ् पा-

लने । त्रायते । तत्रे ॥ १९ ॥ पूङ् पवने । पवते पुपुवे । पविता ॥ २० ॥ मूङ्
 बन्धने । मवते ॥ २१ ॥ डीङ् विहायसागनौ । डयते । डिङ्ये । डयिता ॥ २२ ॥ तृ
 म्वनतरणयोः ॥ ऋत इद्धातोः । ७ । १ । १०० ॥ ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् ।
 इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन * ॥ तरति । ऋच्छत्युतामिति गुणः । तृफलेत्ये-
 त्वम् । तेरतुः । तेरुः ॥ वृतोवा । ७ । २ । ३८ ॥ वृङ् वृत्भ्यामृदन्ताच्चेटोदी-
 र्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता । तरिता । अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः ।
 तीर्यात् ॥ सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥ अत्र वृत इटोदीर्घोन । अ-
 तारिष्टाम् ॥ २३ ॥ अथाष्टावनुदात्तेतः ॥ गुप गोपने ॥ १ ॥ तिज निशाने ॥ २ ॥
 मान पूजायाम् ॥ ३ ॥ बध बन्धने ॥ गुप्तिज्जिह्वयः सन् । ३ । १ । ५ ॥ मा-
 न्वधदानशान्भ्योदीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥ सूत्रद्वयोक्तेभ्यः स-
 न् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । गुपेर्निन्दायाम् * ॥ तिजेः क्षमायाम् * ॥
 कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च * ॥ मानेर्जिज्ञासायाम् * ॥
 बधेश्चित्तविकारे * ॥ दानेर्गार्जवे * ॥ शानेर्निशाने * ॥ सनाद्यन्ताइति धातुत्व-
 म् ॥ सन्यङोः । ६ । १ । ९ ॥ सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचोद्वे स्तोऽजादे-
 स्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किञ्चिन्ना निन्दाद्यर्थकाण्वानुदात्तेतो,
 दानशानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः ।
 अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तद्ध । धातोरित्यविहितत्वात्सोनोऽत्र ना-
 र्थधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचक्रे । तितिक्षते । मीमां-
 सते । भष्भावः । चर्त्वम् । बीभत्सते ॥ ४ ॥ रभ रभस्ये । आरभते । आरभे ।
 रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ डुलभष् प्राप्तौ । लभते ॥ ६ ॥ स्वञ्ज परिष्वङ्गे ॥ दंश
 सञ्जस्वञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ॥ रञ्जेश्च । ६ । ४ । २६ ॥ एषां शपि
 नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । अन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वेति व्या-
 करणान्तरम् ॥ देभतुः । सस्वज इति भाष्योदाहरणदेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते ।
 सदेः परस्य लिटीति सूत्रे स्वञ्जेषपसंख्यानम् * ॥ अतोऽभ्यासात्परस्य पत्वं न । परिषस्व-
 जे । परिषस्वञ्जे । सस्वजिषे । सष्वञ्जिषे । स्वङ्गा । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्गीष्ट ।
 प्रत्यष्वङ्ग । प्राकृसितादिति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु सिवादिनां वेति विकल्पः । एतदर्थ-
 मेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वङ्गयोः परिनिवीत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्ग ।
 पर्यस्वङ्ग ॥ ७ ॥ हृद पुगीषोत्सर्गे । हृदते । जहृदे । हृत्ता । हृत्स्यते । हृदेत । हृत्सी-
 ष्ट । अहृत्त ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ जिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ १ ॥ स्कन्दिर् गति-
 शोषणयोः । चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्त्यति । नलोपः । स्कद्यात् ।
 इरित्वादङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्सुः ॥ वे स्क-

देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ॥ पत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् । अनिष्ठायामिति
 पृथुदासात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठायाम् तु । विस्कन्नः ॥ परेश्व ॥ ८ । ६ । ७४ ॥
 अस्मात्परस्य स्कन्देः मस्य पोवा । योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परिष्क-
 न्दति । परिस्कन्दति । परिस्कन्नः । परिष्कण्णः । पत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रय-
 तया बहिरङ्गत्वात्पत्वस्याभिद्धत्वम् । भ्रातृपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्व
 धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्व साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम्
 ॥ २ ॥ यभ मैथुने । येमिथ । ययब्ध । यब्ध्वा । यप्स्यति । अयाप्सीत् ॥ ३ ॥ णम् प्रहत्वे
 शब्दे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ ४ ॥ गम्ल सृकृ गतौ ॥
 इषुगमियमां छः । ७ । ३ । ७७ ॥ ण्पा छः स्याच्छ्रिति परे । गच्छति । जगाम ।
 जन्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । गन्ता ॥ गमेरिद् परस्मैपदेषु । ७ । २ ।
 ५८ ॥ गमेः परस्य सकागर्देरिद् स्यात् । गमिष्यति । लदित्वादङ् । अनङ्गीति पृथु-
 दासान्नोपधालोपः । अगमत । सर्पति । गसर्प ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यत-
 रस्याम् । ६ । १ । ५९ ॥ उपदेशेऽनुदात्तोऽङ्गदुपधस्तस्याम्वा स्याज्जलादावकि-
 ति परे । सप्ता । सर्ता । सप्यति । सप्स्यति । अमृपत् ॥ ६ ॥ यम् उपरमे ॥ यच्छ-
 ति । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ ७ ॥ तप सन्तापे । तप्ता ।
 अताप्सीत् ॥ निमस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥ पः स्यात् । आसेवनं
 पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ ८ ॥ लज हानौ । तत्यजिथ । तत्यक्थ ।
 लक्ता । अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥ पञ्च सङ्गे । दंशमञ्ज्वजा शपीति नलोपः । सजति ।
 सङ्गा ॥ १० ॥ दृशिर् प्रेक्षणं । पश्यति ॥ विभाषा सृजिदृशोः । ७ । २ ।
 ६५ ॥ आभ्या थल इङ्गा ॥ सृजिदृशोर्भ्रल्यमकिति । ६ । १ । ५८ ॥
 अनयोरमागमः त्याज्जलादावकिति । दद्रष्ट । ददर्शिथ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् ।
 इरित्वादङ् वा ॥ ऋदृशोऽङ्गि गुणः । ७ । ४ । १६ ॥ ऋयर्णान्ताना दृशोश्च गुणः
 स्यादङि । अदर्शत् । अडभावे ॥ न दृशः । ३ । १ । ४८ ॥ दृशश्चलेः क्मोन् ।
 अद्राक्षीत् ॥ ११ ॥ दश दशने । दशनं दम्प्राव्यापारः । प्रपोदगदित्वादनुनासिक-
 लोपः । अत एव निपातनादित्येकं । तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्धनिर्देशस्याभुनिकत्वात् ।
 दंशसञ्जेनि नलोपः । दशति । ददंशिथ । ददंष्ट्र । दष्टा । दक्ष्यति । दश्यात् । अदा-
 ङ्क्षीत् ॥ १२ ॥ कृप विलेखने । विलेखनमारुपणम् । क्रष्टा कर्षा । क्रक्ष्यति
 कर्ष्यति ॥ स्पृशस्पृशकृपतृपदृषा च्लेः मिज्या चान्यः * ॥ अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् ।
 अकाक्षीत् । अकार्षाम् । अकार्षुः । पक्षं क्मः । अकृक्षन् । अकृक्षन्ताम् । अकृक्षन्
 ॥ १३ ॥ दह भस्मीकरणे । देहिथ । ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदा-
 ग्धाम् । अधाक्षुः ॥ १४ ॥ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति ।

अमिक्षत् ॥ १५ ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः ।
विचिकित्सा तु संशयइत्यमरः । अस्यानुदात्तेच्चमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चि-
दुदाजहार । निवासे तु केतयति ॥ १६ ॥ दान खण्डने । शान तेजने ॥ इतोवहल्य-
न्ताः स्वरितेतः । दीदांसति । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दा-
नयति । शानयति ॥ २ ॥ डुपचष् पाके । पचति । पचते । पेचिथ । पपकथ । पेचे ।
पक्ता । पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ षच समवाये । सचति । सचते ॥ ४ ॥ भज सेवायाम् ।
बमाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । बभक्थ । भक्ता । भक्षयति । भक्षयते । अ-
भाक्षीत् । अभक्त ॥ ५ ॥ रञ्ज रागे । नलोपः । रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अ-
रङ्क्त ॥ ६ ॥ शप आक्रोशे । आक्रोशोविरुद्धानुध्यानम् । शशाप । शोपे । अशाप्सीत् । अ-
शप्त ॥ ७ ॥ खिष दीप्तौ । खेषति । खेषते । तिल्विषे । खेक्षयति । खिषीष्ट । अखिषत ।
अखिषाताम् ॥ ८ ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ॥ यजति । यजते ॥ लिट्य-
भ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥ वाच्यादीनां ग्रन्थादीनां चाभ्यासस्य संप्रसा-
रणं स्याल्लिटि । इयाज ॥ वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥ वचि-
स्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वित्वम् ॥ ईजतुः । ईजुः ।
इयजिथ । इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्षयति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट ॥
॥ ९ ॥ ठुवप् बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि ।
केशान्वपति । उवाप । उपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्ता ।
॥ १० ॥ वह प्रापणे । उवाह । उवहिथ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ उवोढ । ऊहे ।
वोढा । वक्षयति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत ।
अवोढाः । अवोढुम् ॥ ११ ॥ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ॥ शासि-
वसिघसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥ इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः ।
ऊषुः । उवसिथ । उवस्थ । वस्ता ॥ सस्यार्धधातुके । ७ । ४ । ९ ॥ सस्य तः
स्यात्सादावार्धधातुके वस्यति । उष्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् ॥ १२ ॥ वेक् त-
न्तुसन्ताने । वयति । वयते ॥ वेञोवयिः । २ । ४ । ४१ ॥ वा स्याल्लिटि । इकार
उच्चारणार्थः । उवाय ॥ ग्रहिज्यावयिन्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृ-
ज्जतीनां डिति च । ६ । १ । १६ ॥ एषां किति डिति च संप्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य
प्राप्ते ॥ लिटि वयोयः । ६ । १ । ३८ ॥ वयोयस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः ।
ऊयुः ॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३९ ॥ वयोयस्य वोवा स्यात्किति
लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन
वित्वात्तड् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ॥ वेञ्यः । ६ । १ । ४० ॥ वेञोन संप्र-
सारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् ।

वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ व्येभ संवरणे । व्ययति ॥ न व्योलिदि । ६।१।४६॥
 व्येभआवं न स्यादिति । वृद्धिः । परमपि हलादिः शेष आधित्वा यस्य संप्रसारणम् ।
 उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा तस्यादीनां प्रज्ञादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन ।
 विव्याय । विव्यतुः । विव्यः । इत्युत्तीति नित्यमिदं । विव्ययिथ । विव्याय । विव्ये ।
 व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्याप्तम् ॥ १४ ॥ हेअ स्पर्धायां शब्दे
 च ॥ अभ्यस्तस्य च । ६ । १ । ३३ ॥ अभ्यस्तीभविष्यतोद्देशः । संप्रसारण स्या-
 त् । ततोद्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । ज्हा-
 ता । ह्वेयात् । हासीष्ट ॥ लिपिसिचिह्नश्च । ३ । १ । ५३ ॥ अभ्यश्नेरङ् स्या-
 त् ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ॥ आतोलोपः । अहत् । अ-
 ह्ताम् । अहत् । अहत । अह्ताम् ॥ १५ ॥ अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ वद व्यक्तायां
 वाचि । अच्छ वदति । उवाद । रुदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । वदप्रजेति
 वृद्धिः । अवादीत् ॥ १ ॥ दृभोधि गतिवृद्धयोः । श्रयति ॥ विभाषा भवेः । ६ ।
 १ । ३० ॥ श्रयतेः संप्रसारण वा स्यादिति यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । श्रयतेलि-
 त्वाभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिट्प्रभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्विगतुः ।
 श्रयिता । श्रयेत् । श्रयात् । जृस्तमिभ्यलङ् वा ॥ श्रयतेरङ् । ७ । ४ । १८ ॥ श्र-
 यतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्रन् । अश्रताम् । अश्रन् । विभाषा
 घेदश्चोरिति चङ् । इयङ् । अशिश्विगतुः । इयन्तेति न वृद्धिः । अश्रयीत् ॥ २ ॥
 इत् ॥ यजादयोवृत्ताः । भ्वादिभ्यः कृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ * ॥

॥ इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २० ॥ ऋतिः सौत्रस्तम्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्साया-
 मयं धातुरिति बहवः । ऋपायां चेत्येकं । मनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋती-
 यांचके । आर्धधातुकविवक्षाया तु । आयादय आर्धधातुके वेतीयङ्भावे शेषात्कर्तरीति
 परस्मैपदम् । आनर्त । अनिर्यति । आर्तात् ॥ १ ॥ अद भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ॥
 अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ॥ लृक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥
 लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥ अदोपस्य वा स्यादिति । जघास । गमहने-
 लुपधालोपः । तस्य चर्चिभि प्रति स्थानिवद्भावनिरपेधाद्भस्य चर्त्वम् । शानिवसीति पत्व-
 म् । जक्षतुः । जक्षुः । घमस्तासावभावात्थलि नित्यमिदं । जघमिथ । आद । आदतुः ।
 इत्युत्तीति नित्यमिदं । आदिथ । अत्ता । अन्त्यति ॥ हुङ्गलभ्योर्हर्षिः । ६ । ४ ।
 १०१ ॥ हुङ्गलन्तेभ्यश्च हर्षिः स्यात् । अद्धि । अत्तान् । अदानि ॥ अदः सर्वे-
 षाम् । ७ । ३ । १०० ॥ अदः परस्यापृक्तसर्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन ।
 आदत् । आत्ताम् । आदम् । आदः । आत्ताम् । आत्त । आदम् । आद्ध । आद्य ।

अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ॥ लुङ्सनोर्घस्तृ ॥ २ । ४ ।
 ३७ ॥ अदोषस्तृ स्यात् लुङि सनि च । लदित्वादङ् । अधसत् ॥ २ ॥ हन हिंसाग-
 लोः । प्रणिहन्ति ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलो-
 पो झलि क्ति ॥ ६ । ४ । ३७ ॥ अनुनासिकेति लुप्तपृष्ठीकं वनतीतरेषां विशेष-
 णम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्नाज्झलादौ क्ति परो । यमि रमि न-
 मि गमि हनि मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु क्षण क्षिण ऋण तृण घृण वनु
 मनु तनोत्यादयः । हतः । घ्नन्ति ॥ वमोर्वा ॥ ८ । ४ । २३ ॥ उपसर्गस्थान्निमि-
 तात्परस्य हन्तेर्नस्य णोवा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहृमि । प्रहन्मि । प्रहृण्वः । प्र-
 हन्वः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥ अभ्यासाच्च ॥ ७ । ३ ।
 ५५ ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्व स्यात् । जघनिथ । जघन्थ । हन्ता । ऋद्धनो
 रितीट् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ॥ हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥ हौ परे ।
 आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्नु क् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अ-
 हताम् । अघ्नन् । अहनम् ॥ आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ हनो
 वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥ वधाहेशोऽदन्तः ।
 आर्धधातुकइति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकागन्तत्वादतोलोपः । वध्यात् ।
 वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहृण्यात् ।
 अवधीत् ॥ ३ ॥ अथ चत्वारः स्वरितेतः ॥ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा ।
 द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विष्टि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेद् ॥
 द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥ लङोर्ज्ञेर्जुस्वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् ।
 द्विषीत । द्विषीष्ट । अद्विक्षत् ॥ १ ॥ दुह प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । दोग्धि । दुग्धे ।
 धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् ।
 अदुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । लुग्वा दुहेति लुक्पक्षे तथासध्वंविषु लङ्वादपि ॥
 ॥ २ ॥ दिह उपचये । प्रणिदेग्धि ॥ ३ ॥ लिह आस्वादने । लेढि । लीढः । लिहन्ति ।
 लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत् ।
 अलिक्षताम् । अलीढ । अलिक्षावहि ॥ ४ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि ।
 इकारोऽनुदात्तोयुजर्थः । विचक्षणः प्रथयन् । नुम् तु न । अन्तेदितइति व्याख्याना-
 त् । ङकारस्तु अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन स्फायन्निर्मिक-
 सन्धीत्यादि सिद्धयति । चष्टे । चक्षाते ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥ चक्षिङः ख्या-
 न् । २ । ४ । ५४ ॥ वा लिटि । २ । ४ । ५५ ॥ अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः ।
 असिद्धकाण्डे शस्य योवेति स्थितम् । वित्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शौ ।
 चक्शे । चयो द्वितीया इति तु न । चर्त्तस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता । कक्षाता ।

ख्यास्यति । ख्यास्यते । कशास्यति । कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात् । कशायात् ।
 कशेयात् ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥ एभ्यश्चलेरङ् । अ-
 ख्यत् । अख्यत । अकशासीत् । अकशास्त ॥ वर्जने ख्शाञ् नेष्टः * ॥ समचक्षिष्टेत्यादि
 ॥ ५ ॥ अथ पृच्यन्ताअनुदात्तेतः ॥ ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईरांचके । ईर्ताम् । ई-
 र्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट ॥ १ ॥ ईड स्तुतौ । ईट्टे ॥ ईशः से । ७ । २ । ७७ ॥ ई-
 ङजनोर्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ॥ ईशीङ्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्या-
 त् । योगविभागोवैचित्र्यार्थः । ईन्तिषे । इडिध्वे । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् । ई-
 ङिष्व । ईङिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐङ्ढम् ॥ २ ॥ ईश ऐश्वर्ये ।
 ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे ॥ ३ ॥ आस उपवेशने । आस्ते ॥ दयायासश्च ॥ असांच-
 के । आस्व । आध्वम् । आमिष्ट ॥ ४ ॥ आङः शासु इच्छायाम् । आशास्ते ॥
 आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन नमोवाकं प्रशास्मह इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ व-
 स आच्छादने । वस्ते । वस्मे । वध्वे । ववसे । वसिता ॥ ६ ॥ कसि गतिशासनयोः ।
 कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे ।
 कशाते । कक्षे । कड्डु ॥ ७ ॥ णिसि नुम्बने । निस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरण-
 कारस्तु तालव्यान्तइति भ्रमाम ॥ ८ ॥ णिजि शुद्धौ । निक्ते । निक्षे । निज्जिता
 ॥ ९ ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते ॥ १० ॥ पिजि वर्णे । संपर्चने इत्येके । उभयत्रे-
 लन्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते ॥ ११ ॥ वृजीत्येके । वृ-
 ङ्क्ते ॥ १२ ॥ वृजी वर्जने । दन्त्योष्ठयादिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदिदि-
 लन्ये । वृङ्क्ते ॥ १३ ॥ वृची सपर्चने । वृक्ते ॥ १४ ॥ वृड् प्राणिगर्भविमोचने ।
 सूते । सुषुवे । सोता । सविता । भृसुवोरिति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट । अस-
 विष्ट । असोष्ट ॥ १५ ॥ शीङ् स्वप्ने ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः । ७ । ४
 । २१ ॥ कृति चेत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ॥ शीङोरुद् । ७ । १ । ६ ॥
 शीङः परस्य श्लादेशस्यातोरुद्वागमः स्यात् । शेगते । शेपे । शेध्वे । शये । शेवहे ।
 शिष्ये । शयिता । अशायिष्ट ॥ १६ ॥ * ॥ अथ सौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तू-
 भयपदी ॥ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च ॥ उतोवृद्धिर्लृकि हलि । ७ । ३ । ८९ ॥
 लुविषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः ।
 युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतोवृद्धिर्न । भाष्ये पिब डिन्न डिब पि-
 श्रेति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन ङिन्वेन पितृवस बाधात् । यूयात् । आयावीत
 ॥ १ ॥ रु शब्दे ॥ तुरुस्तुशाम्यमः सार्वधातुके । ७ । ३ । ९५ ॥ एभ्यः परस्य
 सार्वधातुकस्य हलादेश्चिङ् ईङ्वा स्यात् । नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्व-
 धातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रौति । रवीतः । रुतः । हलादेः किम् । रुवन्ति ।

तिष्ठः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिषि कृयात् । विभ्यादौ तु कृयात् । क्वी-
यात् । अरावीत् । अरविष्यत् ॥ २ ॥ तु इति सौत्रोधातुर्गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च
लुग्विकरणइति स्मरन्ति । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । तोता । तोष्यति ॥ ३ ॥
णु स्तुतौ । नौति । नविता ॥ ४ ॥ दुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षविता ॥ ५ ॥ क्षणु तेजने ।
क्षौति । क्षणविता ॥ ६ ॥ णु प्रसवणे । स्त्रौति । सुष्णाव । स्त्रविता । स्त्रूयात्
॥ ७ ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ९० ॥** वा वृद्धिः स्याद्-
लादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति । ऊर्णोति । ऊर्णतः । ऊर्णवन्ति । ऊर्णते । ऊर्णवा-
ते । ऊर्णवते ॥ ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् * ॥ **न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ ।**
३ ॥ अचः पराः संयोगादयोनदराद्धिर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्ध-
त्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनइति त्वनित्यम् । उभौ साभ्यासस्येति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव ।
ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवः ॥ **चिभाषोर्णोः । १ । २ । ३ ॥** इडादिप्रत्ययोवा ङि-
त्स्यात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता । ऊर्णुविता । ऊर्णोतु । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि ।
ऊर्णवै ॥ **गुणोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९१ ॥** ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्व-
धातुके । वृद्धयपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न । ङिञ्
पिञ्चेति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णुविषीष्ट । ऊर्णुविषीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ।
ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ॥ इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् ।
पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णवीत् ॥ ८ ॥ शु अभिगमने ।
द्यौति । द्योता ॥ ९ ॥ पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् ॥ १० ॥
कु शब्दे । कोता ॥ ११ ॥ छुब् स्तुतौ । स्तौति स्तवीति । स्तुतः स्तुवीतः । स्तुते स्तु-
वीते । स्तुसुथूब्भ्य इतीट् । अस्तावीत् । प्राक्सितादिति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां
वा । पर्यष्टौत् पर्यस्तौत् ॥ १२ ॥ ब्रूब् व्यक्तायां वाचि ॥ **ब्रुवः पञ्चानामादित आ-
हो ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ॥** ब्रुवोलटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्तु-
र्ब्रुवश्चाहादेशः । आकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहृः ॥ **आहस्थः । ८ । २ । ३५ ॥**
श्लि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः ॥ **ब्रुवईट् । ७ । ३ । ९३ ॥** ब्रुवः परस्व
हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्येत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं श्लीति थत्वविधानान्न भव-
ति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्धधातुकाधिकारे ॥ **ब्रुवोवचिः । २ । ४ ।**
५३ ॥ उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवकथ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु । ब्रूता-
त् । ङिञ् पिञ्चेत्यपित्वादीण । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् ॥
वच उम् । ७ । ४ । २० ॥ अङि परे । अवोचत् । अवोचत ॥ १३ ॥ * ॥
अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी ॥ इण् गतौ । एति । इतः ॥ **इणो**
यण् । ६ । ४ । ८१ ॥ अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय ॥ दी-

र्व इणः किति । ७ । ४ । ६९ ॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याकिति लिटि । ईयुः ।
 ईयुः । इययिष । इयेय । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ॥ एतेलिङि । ७ । ४ ।
 २४ ॥ उपसर्गात्परस्य इणोऽणोह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरियात् । उभ-
 यत् आश्रये नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । समीयादिति प्रयो-
 गस्तु भौवादिकस्य ॥ इणोगालुङि । २ । ४ । ५१ ॥ गातिस्थेति सिचोलुक् ।
 अगात् । अगाताम् । अगुः ॥ १ ॥ इक् अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधी-
 याते । अधीयते ॥ गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥ इडोगाङ् स्याल्लिटि । लाव-
 स्थाया विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते ।
 अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्व धातुरुपसर्गेणेति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वा-
 द्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशात् भवति । अध्यैत । परत्वा-
 दियङ् । ततआद् । वृद्धिः । अध्यैयाताम् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधी-
 यीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥ विभाषा लुङ्लृङोः । २ ।
 ४ । ५० ॥ इडोगाङ् वा स्यात् ॥ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिङित् । १ । २ । १ ॥
 गाङादेशाकुटादिभ्यश्च परेऽङ्णिङितः प्रत्ययाङितः स्युः ॥ छुमास्यागापाजहा-
 तिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥ एषामातईत्स्याद्गलादौ द्वित्यार्धधातुके । अध्य-
 गीष्ट । अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत ॥ २ ॥ इक् स्मरणे । अयमायधिपूर्वः ।
 अधीगर्धदेशामिति लिङ्गात् । अन्यथाहीगर्धेत्येव ब्रूयात् ॥ इण्वदिकइति वक्तव्यम्
 ॥ * ॥ अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्म-
 ते यण् । तथा च भट्टिः । ससीतयोरगवयोरधीयन्निति ॥ ३ ॥ वी गतिव्याप्तिप्रजन-
 कान्यसनखादानेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । विय-
 न्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्-
 लाघणिति केचित् । अव्यन ॥ ४ ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः ।
 इयन्ति । ईयात् । ऐयीत् ॥ ५ ॥ या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ॥
 लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ । आदन्तात्परस्य लङोऽङ्गोर्जुस् वा
 स्यात् । अयुः । अयान् । यायान् । यायाताम् । यायास्ताम् ॥ ६ ॥ वा गतिगन्धनयोः ।
 गन्धनं सूचनम् ॥ ७ ॥ भा दीप्तौ ॥ ८ ॥ णा शौचे ॥ ९ ॥ आ पाके ॥ १० ॥
 द्रा कुत्सायां गतौ ॥ ११ ॥ प्ता भक्षणे ॥ १२ ॥ पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपा-
 सीत् ॥ १३ ॥ ग दाने ॥ १४ ॥ ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥
 दाप् लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ ख्या प्रकथने ।
 अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । मरुधान्तं नमः ख्यात्रे इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् ।
 मस्थानोजिह्वामूलीयः स भेति ख्शाब्बादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । संपूर्वस्य ।

ख्यातेः प्रयोगोनेति न्यासकारः ॥ १७ ॥ प्रा पूरणे ॥ १८ ॥ मा माने । अकर्मकः ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष इति माधः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परि-
माति मुष्टिना । नेर्गदेत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति । प्रनिमाति ॥ १९ ॥ वच
परिभाषणे । वक्ति । वक्तुः । अयमन्तिपरोन प्रयुज्यते । बहुवचनपरइत्यन्ये ।
क्षिपरइत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् ॥ २० ॥ विद ज्ञाने ॥
विदोलटोवा । ३ । ४ । ८३ ॥ वेत्तेर्लेटः परस्मैपदानां णलादयोवा स्युः ।
वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे । वेत्ति ।
वित्तः । इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उपविदेत्याम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनाम् लघू-
पधगणः । विदांचकार । वेदिता ॥ **विदांकुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् । ३ । १ ।**
४१ ॥ वेत्तेर्लोठ्याम् गुणाभावोलोटोलुक् लोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते ।
पुरुषवचने न विवक्षिते । इति शब्दात् ॥ **तनादिकृञ्भ्यउः । ३ । १ । ७९ ॥**
तनादेः कृञश्च उपत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गण-
कार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् । विदांकरोतु ॥
अतउत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ॥ उपत्ययान्तस्य कृञोकारस्य उत्सा-
त्सार्वधातुके क्ति । उदिति तपरकरणसामर्थ्यान्न गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् ।
उतश्चेति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदांकुरु । विदांकरवाणि । अवेत् ।
अवित्ताम् । सिजभ्यस्तेति झेर्जुस् । अविदुः ॥ **दश्च । ८ । २ । ७५ ॥** धातोर्दस्य
पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः अवेत् ॥ २१ ॥ अस् भुवि । अस्ति ॥
असोरिल्लोपः । ६ । ४ । १११ ॥ अस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ति-
ति । स्तः । सन्ति । तासस्योरिति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः ।
स्मः ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥ **अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२ ॥** भवूव । भविता ।
अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥ **घवसोरेष्ठावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११२ ॥**
घोरस्तेश्च एत्वं स्यादौ परे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेधिः । असो-
रिल्लोपः । एधि । तातड्पक्षे एत्वं न । परेण तातडा वाधात् सकृद्गताविति न्यायात् ।
स्यात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । अस्तिचइतीद् । आसीत् ।
असोरिल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाद् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् ।
सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिण् ॥ **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । ८ ।**
३ । ८७ ॥ उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे । निष्वात् ।
प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यचपरः किम् । अभिस्तः ॥ २२ ॥ मृजू शुद्धौ ॥
मृजेर्वद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥ मृजेरिकोवृद्धिः स्याद्वातुप्रत्यये परे ॥ क्लियजादौ
वेष्यते * ॥ व्रश्चेति षः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः ।

ममृजतुः । ममार्जिथ । ममार्ष्ट । मार्जिता । मार्ष्टी । मृष्टि । अमार्द । अमार्जम् । अ-
मार्जीत् । अमार्शीत् ॥ २३ ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।
। ७ । २ । ७६ ॥ रुद् स्वप् अश् स् अन जक्ष णभ्योबलादेः सार्वधातुकस्येद् स्यात् ।
रोक्षिति । रुदितः । हौ परत्वादिति धित्वं न । रुदिहि ॥ रुद् अश् पञ्चभ्यः
। ७ । ३ । ९८ ॥ हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईद् स्यात् ॥ अङ्गाग्यगाल-
वयोः । ७ । ३ । ९९ ॥ अरोदीत् । अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः ।
अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुद्यात् । अरुदत् ।
अरोदीत् ॥ १ ॥ बिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः ।
सुष्वपिथ । सुष्वपथ ॥ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८ ॥
एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वं धातुरूपमर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्सं-
प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ सुषुपुपतुः । सुषुपुपुः । अकि-
ति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम् । यत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिःशेषः । नित्य-
त्वाच्च ॥ ततः सुपि रूपाभावात् षः । सुसुष्वाप ॥ सुस्वप्ता । अस्वपीत् । अस्वपत् ।
स्वप्यात् । सुप्यात् । सुपुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ अश् स प्राणने । अश् सिति । अश्-
सिता । अश्सीत् । अश्सत् । अश्स्याताम् । अश्स्याताम् । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः ।
अश्सीत् ॥ ३ ॥ अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत् । आनत् ॥
अनितेः । ८ । ४ । १९ ॥ उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणि-
ति ॥ ४ ॥ जक्ष भक्षह्मनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥ अद्भ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ॥
इस्य अस्यादन्तापवादः । जक्षनि । मिजभ्यस्तेति जुस् । अजक्षुः । अयमन्तःस्थादि-
रित्युज्ज्वलदत्तोवभ्राभ ॥ ५ ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति ।
जागृतः । जाग्रति । उपविदेत्याम्बा । जागरंचकार । जजागार ॥ जाग्रोऽविचि-
ण्णलङ्ङित्सु । ७ । ३ । ८५ ॥ जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णलङ्ङिद्व्योऽन्यस्मिन् वृद्धिवि-
षये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ॥
जुसि च । ७ । ३ । ८३ ॥ अजादौ जुमीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः ।
अजादौ किम् । जागृयुः । आशिपि तु । जागर्यात् । जागर्याताम् । जागर्यासुः ।
लुङि । अजागरीत् । जागृ इस् इत्यत्र यण् प्राप्तः त सार्वधातुकगुणोवाधते । तं मिचि
वृद्धिः । तां जागर्तिगुणः । तत्र कृते । हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेटीति निषिद्धा । ततोऽतो
हलादेरिति बाधित्वातोऽगन्तस्येति प्राप्ता ह्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः ॥ गुणोवृद्धिर्गु-
णोवृद्धिः प्रतिषेधोविकल्पनम् ॥ पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतोयणपूर्वाः प्राप्तयोनवेति ॥ १ ॥
दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ इह्रिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥ दरिद्रातेरिकारः
स्याद्वलादौ किति सार्वधातुके । दरिद्रितः ॥ आभ्यस्तयोरातः । ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरातोऽलोपः स्यात् कृति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्च्वादात् । दरिद्राच-
कार । आत औ णल इत्यत्र ओइत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते
श्रवणार्थम् । अतएव ज्ञापकादाभेदेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि
ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपोवाच्यः * ॥ लुङि वा ।
सनि ण्वुलि ल्युटि च न * ॥ दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरि-
द्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् ॥ २ ॥ चकास्र दीप्तौ ।
ज्ञस्य अत् । चकासति । चकासांचकार । धि चेति सलोपः । सिचएवेत्येके ।
चकाद्धि । चकाधीत्येव भाष्यम् ॥ तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥ पदान्तस्य सस्य
दः स्यात्सिपि न त्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् । अचकासुः ॥ सिपि धातोरुर्वा
। ८ । २ । ७४ ॥ पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः । अचकात्
॥ ३ ॥ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ॥ शास इदङ्ङ्लोः । ६ । ४ । ३४ ॥ शास
उपधाया इत्यादङि हलादौ कृति च । शासिवसीति षः । शिष्टः । शासति । शशा-
सतुः । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ॥ शा हौ । ६ । ४ । ३५ ॥ शास्तेः
शादेशः स्याद्वौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् ।
अशासुः । अशात् । अशाः । शिष्यात् । सर्तिशास्तीत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत्
॥ ४ ॥ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः । दीधीते । एरने-
काचइति यण् । दीध्याते ॥ यीवर्णयोर्दीधीवेभ्योः । ७ । ४ । ५३ ॥ एतयोरन्यस्य
लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाद्धेरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवे-
वीटामिति गुणिनिषेधः । दीध्यांचके । दीधिता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ।
वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्ततइत्यर्थः ॥ २ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ षस सस्ति
स्वप्ने । सस्ति । सस्तः । ससान्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति
सलोपस्यासिद्धत्वादतोहेरिति लुक् । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । सस्यात् ।
असासीत् । अससीत् ॥ १ ॥ सन्ति । सन्तः । संसन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः
संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभावात् । संस्ति । संस्तः । संसान्ति । इत्येके ।
॥ २ ॥ वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्टः । ऊश-
तुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उष्टि । अवट् । औष्टाम् । औशन् । उश्याताम् ।
उश्यास्ताम् ॥ ३ ॥ चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । बुङ् अपनयने । हुते ।
जुहुवे । वीत । ह्योपीष्ट । अह्योष्ट ॥ ४ ॥ * ॥

॥ इत्यदादयः ॥

हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च
आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥ जुहोत्यादिभ्यः

इलुः । २ । ४ । ७५ ॥ शपः इलुः स्यात् ॥ श्लौ । ६ । १ । १० ॥ धातोर्वै स्तः ।
जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तादित्यत् । हुभुवोरिति यण् । जुहति ॥ भीहीभृहुवां
इलुवच्च । ३ । १ । ३९ ॥ एभ्योलिङ्याम्वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च । जुहवांच-
कार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वादु-
णः । जुह्वानि । परत्वाञ्जुमि चेति गुणः । अजुहुतुः । जुहुयात् हुयात् । अहौषी-
त् ॥ १ ॥ विभी भये । विभेति ॥ भियोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ॥ इ-
कारः स्याद्वलादौ क्ति सार्वधातुके । विभितः । विभीतः । विभ्यति । विभयाचकार ।
विमाय । भेता ॥ २ ॥ ह्री लज्जायाम् ॥ जिह्वेति । जिह्वीतः । जिह्वयति । जिह्वयांच-
कार । जिह्वाय ॥ ३ ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥ अर्तिपिपत्योश्च । ७ । ४ । ७७ ॥
अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥ उदोष्ठ्यर्धस्य । ७ । १ । १०२ ॥
अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वोयोऽक्षतन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिप-
ति । उत्वम् । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । पिपूतः । पिपुगति । पपार । किति
लिटि ऋच्छत्युतामिति गुणे प्राप्ते ॥ ऋदृप्रां ह्रस्वोवा । ७ । ४ । १२ ॥ एषां
किति लिटि ह्रस्वोवा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पपुः । पपरतुः । पपरुः । परिता ।
परीता । अपिपः । अपिपूताम् । अपिपरुः । पिपूयात् । पूयात् । अपागीत् । अपारिष्ठा-
म् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् । पिपति । पिप्रतः । पिप्रति । पिप्रयात् । आशिबि ।
प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु । त रोदसी पिप्रतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम्
॥ ४ ॥ डुभृन् धारणपोषणयोः ॥ भृत्रामित् । ७ । ४ । ७५ ॥ भृन् माङ् ओ-
हाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्यात् श्लौ । विभर्ति । विभृतः । विभ्रति । विभृच्चे ।
इलुवद्वावाद् ङित्वे । विभगमास । बभार । बभर्थे । बभूव । विभृहि विभराणि ।
अविभः । अविभृताम् । अविभरुः । विभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृ-
त ॥ ५ ॥ माङ् माने शब्दे च ॥ ई हल्यघोः । ३ । ४ । ११३ ॥ आभ्यस्तयोगत
इत्यात्सार्वधातुके क्ति हलि न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते । आभ्यस्तयोरित्यालोपः ।
मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त ॥ ६ ॥ ओहाङ् गतौ ॥ जिह्वेति जिह्वते । जिह्वेते ।
जह्वे । हाता । हास्यते ॥ ७ ॥ ओहाङ् त्यागे ॥ परस्मैपदी । जहाति ॥ जहातेश्च
। ६ । ४ । ११६ ॥ इत्याद्वा हलादौ क्ति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः ।
जहीतः । जहति ॥ आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ॥ जहातेहौ परे आ स्यात् चा-
दिदीतौ । जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥ लोपोयि । ६ । ४
। ११८ ॥ जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एलिङ्गि । हेयात् । अहामी-
त् ॥ ८ ॥ जुदाब् दाने ॥ प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । घ्वसोरिति
एत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् ।

अदाताम् । अदुः । अदित ॥ ९ ॥ ङुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्रणिद्धा-
 ति ॥ दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥ द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धावोबशोभष् स्यात्त-
 थयोः स्त्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपोन स्थानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु
 पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । धत्ते । धत्से ।
 धध्वे । धेहि । अधित ॥ १० ॥ * ॥ अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ णिजिर् शौचपोषण-
 योः ॥ णिजां त्रयाणां गुणः श्रौ । ७ । ४ । ७५ ॥ णिज् विज् विषामभ्यासस्य
 गुणः स्यात् श्रौ । नेनेक्ति । नेनेक्तिः । नेनेजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेकुनेनिग्धि ॥
 नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥ लघूपधगुणोन स्यात् ।
 नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनेक्ताम् । अनेनेजुः । नेनेज्यात् । निज्यात् । अनिजत् ।
 अनैक्षीत् । अनिक्त ॥ १ ॥ विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेवेक्ते । विवेजिथ । अत्र
 विज इडिति डित्त्वं न । ओविजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी रुधादावपि ॥
 ॥ २ ॥ विष्णु व्याप्तौ । वेवेष्टि वेविष्टे । लटित्वादङ् । अविषत् । तडि क्सः । अजादौ
 क्सस्याचीति अहोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥ ३ ॥ अथ आगणान्ताः
 परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघर्म्यभि हविषा घृतेन ॥ भृचामित् ।
 बहुलं छन्दसीति इत्वम् ॥ १ ॥ ह प्रसङ्गकरणे । अयं सुवोअभिजिहर्ति होमान् ॥
 ॥ २ ॥ ऋ स्तु गतौ । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अतिपिपल्योश्चेतीत्वविधानादयं भाषाया-
 मपि । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । इयति । इयूतः । इय्रति । आर । आरतुः । इड-
 त्पतीति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयूताम् । ऐयरुः ।
 ईयूयात् । अर्यात् । आरत् । ससति ॥ ४ ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । घसिभसो
 हेलीत्युपधालोपः । झलोझलीति सलोपः । बब्धः । बप्सति ॥ ५ ॥ कि ज्ञाने । चि-
 केति ॥ ६ ॥ तुर त्वरणे । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुगति ॥ ७ ॥ धिष शब्दे । दिधेष्टि ।
 दिधिष्टः ॥ ८ ॥ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति ॥ ९ ॥ जन जनने ।
 जजन्ति ॥ जनसनखनां सनझलोः । ६ । ४ । ४२ ॥ एषामाकारोऽन्तादेशः
 स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्किति च । जजातः । जजति । जजंसि । जजान । जज-
 न्यात् । जजायात् । जन्यात् । जायात् ॥ १० ॥ गा स्तुतौ । देवाञ्जिगाति सुन्नयुः ।
 जिगीतः । जिगति ॥ ११ ॥

॥ इति जुहोत्यादयः ॥

॥ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । शृषन्ताः पर-
 स्मैपदिनः ॥ दिवादिभ्यः इयन् । ३ । १ । ६९ ॥ शपोऽपवादः । हलि चेति दी-
 र्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दी-
 व्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ १ ॥ षिवु तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव ।

न्यसेवीत् । न्यसेवीत् ॥ २ ॥ श्रिवु गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥ श्रिवु निरमने । केचिदि-
हेमं न पठन्ति ॥ ४ ॥ ण्सु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । सुष्णोस
॥ ५ ॥ ण्सु निरसने । स्तस्यति । मस्त्रास ॥ ६ ॥ ऋसु ह्रणदीप्तयोः । ह्रणं कौटिल्य-
म् । चक्रास ॥ ७ ॥ व्युप दाहे । वुव्योप ॥ ८ ॥ पुप च ॥ ९ ॥ नृती गात्रविक्षेपे ।
नृत्यति । ननर्त ॥ **सेऽमिचि कृतचृतद्धदत्दन्तः** । ७ । ३ । ५७ ॥ एभ्यः
परस्य सिज्जिभ्रस्य सादेगार्धधातुकस्येच्चा स्यात् । नर्तिष्यति । नत्स्यति । नृत्येत् ।
नृयात् । अनर्तीत् ॥ १० ॥ त्रसी उद्वेगे । वा भ्राशेति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति ।
त्रेतुः । तत्रसतुः ॥ ११ ॥ कुय प्रतीभावे । प्रतीभावोदौर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ पुथ
हिंसायाम् ॥ १३ ॥ गुथ परिवेष्टने ॥ १४ ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ १५ ॥
गुथ विकसने । पुण्यति । पुपुण्य ॥ १६ ॥ तिम श्लिष्ये । श्लिष्यति । तिम्प्यति ।
स्तिम्प्यति । स्तीम्प्यति ॥ १७ ॥ ब्रीड चोदने लज्जायां च । ब्रीड्यति ॥ २० ॥ इप
गतौ । इष्यति ॥ २१ ॥ पृह पुह चक्रयर्थे । चक्रयर्थस्तृप्तिः । मृह्यति । सुह्यति ॥ २३ ॥
जृष जृष्व व्योहानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्येत् । जी-
र्णात् । जृलम्भिभव्यञ्चा । ऋहशोऽडि गुणः । अजरत् । अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति ।
जझरतुः । अझारीत् ॥ २५ ॥ पृषप्राणिप्रसवे । सूयते । सुपुवे । स्वरतिसूतीति वि-
कल्पं बाधित्वा श्र्युकः कितितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमात्रित्यमिद् । सुषुविषे । सुषु-
विहे । सोता । सविता ॥ २६ ॥ दृक्ष परितोषे । दूयते ॥ २७ ॥ दीङ् क्षये । दीयते ॥
दीङोयुडचि किति । ६ । ४ । ६३ ॥ दीङ् परस्याजादेः क्तिनार्धधातुकस्य
सुद् स्यात् । वुग्युटावुवङ्यणोः मिङ्गौ वक्तव्यौ * ॥ दिदीये ॥ **मीनातिमिनोति-**
दीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥ ण्यमात्व स्यात् ल्यपि चकारादशिलेष्णिमिस्ते ।
दाता । दास्यते । अदात् । अदास्याः ॥ २८ ॥ टीङ् विहायसा गतौ । डीयते । डिङ्ये
॥ २९ ॥ धीङ् आधारे । धीयते । दिङ्ये । ध्येता ॥ ३० ॥ मीङ् हिंसायाम् । हिंसात्र
प्राणवियोगः । मीयते ॥ ३१ ॥ गीङ् श्रवणे । गीयते ॥ ३२ ॥ लीङ् श्लेषणे ॥ **चि-**
भाषा लीयते । ६ । १ । ५१ ॥ लीयतेरिति यका निर्देशेन तु श्यना । लीली-
ङोराखं वा सादेज्विषये ल्यपि च । लेता । लाता । लेप्यते । लास्यते । एज्विषये कि-
म् । लीयते । लिङ्ये ॥ ३३ ॥ ब्रीङ् वृणोत्यर्थे । ब्रीयते । विब्रिये ॥ स्वाद्य ओदि-
तः ॥ तत्फलं तु निष्ठानत्वम् ॥ पीङ् पाने । पीयते ॥ ३५ ॥ माङ् माने । मायते ।
मेमे ॥ ३६ ॥ ईङ् गतौ । ईयते । अयांचक्रे ॥ ३७ ॥ प्रीङ् प्रीतौ । सकर्मकः । प्री-
यते । पिप्रिये ॥ ३८ ॥ अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः ॥ शो तनूकरणे ॥ **ओतः**
इयनि । ७ । ३ । ७१ ॥ लोपः स्यात् इयनि । इयति । इयतः । इयन्ति । शशौ ।
शशतुः । शाता । शास्यति । विभाषा घ्राधेङिति सिचोवा लुक् । लुगभावे यमरमेती-

ट्सकौ । अशान । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ १ ॥ छो छेदेने ।
 छयति ॥ २ ॥ षोऽन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ ॥
 ॥ ३ ॥ दो अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥ ४ ॥ अथात्मने-
 पदिनः पञ्चदश ॥ जनी प्रादुर्भावे ॥ **ज्ञाजनोर्जा** । ७ । ३ । ७९ ॥ अनयोर्जादेशः
 स्याच्छ्रिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा
 चिण् ॥ **जनिवध्योश्च** । ७ । ३ । ३५ ॥ अनयोरुपधायावृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिणिति
 कृति च । अजनि । अजनिष्ट ॥ १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अ-
 दीपिष्ट ॥ २ ॥ पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ तूरी गतिस्वरण-
 हिसनयोः । तूर्यते । तुतूरे ॥ ४ ॥ धूरी गूरी हिसागयोः । धूर्यते । हुधूरे । गूर्यते ।
 जुगूरे ॥ ६ ॥ घूरी जूरी हिंसावयोहान्योः ॥ ८ ॥ शूरी हिंसास्तम्भनयोः ॥ ९ ॥
 चूरी दाहे ॥ १० ॥ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तद्वश्यनौ लभते । अन्यदा तु
 शब्दिकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु वाग्रहणं वृत्तधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तष्यते ।
 तप्ता । तप्यते । पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः ॥ ११ ॥
 वृत्तु वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे वावृत्यते । ततोवावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षतेति
 भट्टिः ॥ १२ ॥ क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता ॥ १३ ॥ काश्ट दीप्तौ । काश्यते ॥
 ॥ १४ ॥ वाश्ट शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥ १५ ॥ अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष तितिक्षा-
 याम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे ॥ १ ॥ शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः ।
 शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ २ ॥
 णह बन्धने । नह्यति । नह्यते । ननाह । ननद्ध । नेह्रिथ । नेहे । नद्धा । नत्स्यति ।
 अनात्सीत् ॥ ३ ॥ रञ्ज रगे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ शप आक्रोशे । शप्यति ।
 शप्यते ॥ ५ ॥ अथैकादशानुदात्तेतः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्यते । प-
 त्सीष्ट ॥ **चिण् ते पदः** । ३ । १ । ६० ॥ पदश्चलेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपा-
 दि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ १ ॥ खिन् नैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अ-
 खित्त ॥ २ ॥ विद सत्तायाम् । विद्यते । स्ता ॥ ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बु
 बुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अनुबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ ४ ॥ गुध
 संप्रहारे । गुध्यते । युयुधे । यौद्धा । अयुद्ध । कथं गुध्यतीति युधमिच्छतीति क्यच् ।
 अनुदात्तेस्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥
 अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता ॥ ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोऽयमित्येके ॥ ८ ॥
 मन ज्ञाने । मन्यते । मैने । मन्ता ॥ ९ ॥ युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।
 अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ॥ १० ॥ सृज विसर्गे । अकर्मकः । संसृज्यते सप्तसिजै-
 ररुणांशुभिर्नैः । संसृजिषे । सृष्टा । स्रक्ष्यते । लिङ्सिच्चाविति किस्वाच्च गुणोनाप्यम् ।

सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ ११ ॥ लिश । अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । ले-
क्ष्यसे । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ॥ १२ ॥ अथागणान्ताः परस्मैपदिनः ।
राधोऽकर्मकाद्बुद्धावेव । एवकारोभिन्नकर्मः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरण-
माह । बुद्धाविति । यन्मध्यमपराध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्त-
मित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्य-
र्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधि-
थ । राधो हिसायाभिलेखाभ्यामलोपाविह न । हिसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वा-
योगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिभ्रुरादिश्च ॥ १ ॥ व्यध ताडने । ग्रहिज्येति
संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याथ । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधिथ । व्यद्धा । व्य-
त्स्यति । विध्येत । विध्यात् । अव्यात्सीत् ॥ २ ॥ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पु-
पोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीलङ् । अपुषत् ॥ ३ ॥ शुष शोषणे । अशुषत् ॥
॥ ४ ॥ तुष प्रीतौ ॥ ५ ॥ दुष वैकल्ये ॥ ६ ॥ श्लिप अलिङ्गने । श्लिप्यति । शिश्लेष ।
श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ॥ श्लिपः । ३ । १ । ४६ ॥ अन्मात्परम्यानिट्श्लेः क्मः स्यात् ।
पुषाद्यडोऽपवादो न तु चिणः । पुग्स्तादपवादस्यायात् ॥ आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥
श्लिपश्लेरालिङ्गन एव क्मो नान्यत्र । गंगविभागसामर्थ्याच्छलङ्गुपधादित्यस्याप्य-
र्थनियमः । आश्लिषत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गनमेवेति किम् । समश्लिषज्जतु काष्ठम् ।
अङ् । प्रत्यामत्ताविह श्लिपिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिज्जेव न तु क्मः । एकवचने चि-
ण् । अश्लेषि । अश्लिषाताम् । अश्लिषन्न । अश्लिष्टाः । अश्लिष्टुम् ॥ ७ ॥ शक वि-
भाषितोऽमर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति । शक्यते । हरि द्रष्टुं भक्तः ।
शशाक । शेकिथ । शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । अशक्त् । अ-
शक्त । सेट्टोऽयमित्येकं । तन्मतेनानिङ्गागिकासु लदित्यटितः । शकिता । शकिप्यति ॥
॥ ८ ॥ ध्विदा गात्रप्रक्षरणे । धर्मस्मृतावित्यर्थः । अय वीदिति न्यामकागदयः । नेति
हरदत्तादयः । म्रियति । मिष्वेद । मिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ ९ ॥ कुभ क्रो-
धे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ १० ॥ क्षुभ भुम्भुस्यायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुभित इति । सं-
पदादिक्रिबन्तात्तारकादित्वादितज्जिति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुभोरिति ॥ ११ ॥
शुष शौचे । शुष्यति । शुशोथ । शोद्धा ॥ १२ ॥ पिशु मंगरादौ । उदित्पाठः प्रामा-
दिकः । सिध्यति । मेद्धा । मेत्स्यति । अमिधत् ॥ १३ ॥ रथ हिमामंराद्धोः । सग-
द्धिमिष्यति । रथ्यति । रथिजभोरञ्चीति नुम् । रगन्धतुः ॥ रधादिभ्यश्च ॥ ७ । २ ।
४६ ॥ रध् नञ् वृप् हप् रुह् मुह् ण्वह् णिह् ण्योबलाद्यार्थधातुकस्य वेद्
स्यात् । रन्धिथ । रग्द्ध । रगन्धिव । रेध्व ॥ नेत्यलिटि रधेः । ७ । १

६२॥ लिङ्गर्जे इटि रधेर्नुन्न स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रस्यति । अङि नु-
म् । अनिदितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ णश अदर्शने । नश्यति । ननाश ।
नेशतुः । नेशिथ ॥ मस्जिनशोर्झलि । ७ । १ । ६० ॥ नुम् स्यात् । ननंष्ट ।
नेशिव । नेश्च । नेशिम । नेश्म । नशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नक्षयति । नश्येत् ।
नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥ नशोः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥ णत्वं न स्या
त् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति ॥ १५ ॥ तृप
प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तरपणं च । नाग्रिस्तृप्यति काष्ठानाम् । पितृनताप्सीदिति भट्टिः ।
इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ । तत्रपथ । ततर्पथ । तर्पिता तप्ता । त्रप्ता । कृशमृश-
स्पृशेति सिज्वा । अताप्सीत् । अतर्पीत् । अत्राप्सीत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ टप हर्ष-
मोहनयोः । मोहनं गर्वः । टप्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥
दुह जिघांसायाम् । वा दुहमुहेति वा घः । पक्षे ढः । दुद्रोग्ध । दुद्रोढ । दुद्रोहिथ ।
द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति । द्रोक्ष्यति । दत्वधत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अदुह-
त् ॥ १८ ॥ मुह वैचित्ये वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ ।
मोग्धा । मोढा । मोहिता । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १९ ॥ ण्ह उद्गिर-
णे । स्तुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ । सुष्णोग्ध । सुष्णोढ । सुष्णुहिथ । सुष्णुह ।
स्रोहिता । स्रोग्धा । स्रोढा । स्रोहिष्यति । स्रोक्ष्यति । अस्तुहत् ॥ २० ॥ णिह प्रीतौ । स्नि-
ह्यति । सिष्णेह ॥ वृत् ॥ रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः ॥
२१ ॥ शमु उपशमे ॥ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७ । ३ । ७४ ॥ शमादीनामित्य-
र्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् ॥ १ ॥ तमु काङ्क्षा-
याम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २ ॥ दमु उपशमे । उपशमे इति ण्यन्तस्य ।
तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् ॥ ३ ॥ अमु तपसि खेदे च । आ-
म्यति । अश्रमत् ॥ ४ ॥ अमु अनवस्थाने । वा आशेति श्यन्वा । तत्र कृते शमाम-
ष्टानामिति दीर्घः । आम्यति लुङ्बङ् । अश्रमत् । शेषं भवादिवत् ॥ ५ ॥ क्षमू सह-
ने । क्षाम्यति । चक्षमिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिम । चक्षण्म । क्षमि-
ता । क्षन्ता । अयमपित् । भवादित्स्तु पित् । अपितः क्ष्याम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः
क्षमतेः क्षमा ॥ ६ ॥ क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीव श्यन्यपि ध्रिवुक्क-
म्वित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठोविनुणर्थः । अङ् । अक्लमत् ॥ ७ ॥ मदी ह-
र्षे । माद्यति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ॥ ८ ॥ असु क्षेपणे । अस्यति । आ-
स । असिता ॥ अस्यतेस्थुक् । ७ । ४ । १७ ॥ अङि परे । आस्थत् । अस्य पु-
षादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनं तदर्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यलूद्योरिति वक्ष्य-
ते । पर्यास्थत् ॥ १ ॥ यसु प्रयत्ने ॥ यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥ सं-

यसश्च । ३ । १ । ७२ ॥ श्यन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति ।
 अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ तसु उपक्षये ॥
 दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्यति । व-
 वास । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । बशादिरयमिति मते तु । बेसतुः । बेसुः
 ॥ ६ ॥ व्युष विभागे । अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङ्गर्थ पुनः पठ्यते । अव्युषत् ।
 ओष्ठयादिर्दन्त्यान्तोऽयम् । व्युसतीत्यन्ये । अयकारो बुस इत्यपरे ॥ ७ ॥ पुष दाहे ।
 अयुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् ॥ ८ ॥
 विस प्रेरणे । विस्यति । अविमत् ॥ ९ ॥ कुस संश्लेषणे । अकुसत् ॥ १० ॥ बुस
 उत्सर्गे ॥ ११ ॥ मुस खण्डने ॥ १२ ॥ मसी परिणामे परिणामोविकारः । समी
 ह्येके ॥ १३ ॥ लुठ विलोडने ॥ १४ ॥ उच समवाये । उच्यति । उवोच । ऊच-
 तुः । मा भवानुचत ॥ १५ ॥ अशु अंशु अवःपतने । बभर्श । अभृशत् । अनदिता-
 मिति लोपः । अश्रयति अश्रशत ॥ २७ ॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत ॥ १८ ॥
 कृश तनूकरणे । कृश्यति ॥ १९ ॥ श्रुषा पिपासायाम् ॥ २० ॥ हृष तुष्टौ ।
 श्यन्नबौ भौवादिकादिशेषः ॥ २१ ॥ रुप रिप हिसायाम् । तीपसहेति वेट् । रोषि-
 ता । रोष्टा । रेपिता । रेष्टा ॥ २३ ॥ लिप क्षेपे ॥ २४ ॥ कुष क्रोधे ॥ २५ ॥ गुप
 व्याकुलत्वे ॥ २६ ॥ गुपु रुपु लुपु विमोहने । गुप्यति । रुप्यति । लुप्यति लोपि-
 ता । लुप्यतिः सेट् । अनिट्कारिकासु लिपिमाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ २९ ॥
 लुभ गार्धे । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । तीपसहेति वेट् । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति ।
 लुभेत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेरवृत्तत्वाद्धोमतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ क्षुभ सं-
 चलने । क्षुभ्यति ॥ ३१ ॥ भण तुभ हिसायाम् । क्षुभिनभितुभयोद्युतादौ क्रयादौ च
 पठ्यन्ते तेषां द्युतादिवाटङ् मिट् । क्रयादिवाटक्षे मिजभवत्येव । इह पाठस्तु श्यन-
 र्थः ॥ ३३ ॥ क्रिद् आर्द्राभावे । क्रियति । चिक्रेदिथ । चिक्रेत्थ । चिक्लिदिथ । चिक्लिद् ।
 चिक्लिदिम । चिक्लिश्च । क्रेदिता ॥ क्रेत्ता ॥ ३४ ॥ मिमिदा । स्नेहने । मिदंर्गुणः । मेघ-
 ति । अमिदत् । द्युतादिपाठान्देवामिदत् । अमेदिष्टति मिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति
 माभूदिति । द्युतादिभ्योवह्निरेवात्मनेपदिषु पाठभूतचितः ॥ ३५ ॥ चिक्षिददा स्नेहन-
 मोचनयोः ॥ ३६ ॥ ऋषु वृद्धौ । आनर्थ । आर्षन् ॥ ३७ ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ।
 अगृधत् ॥ २८ ॥ वृत् ॥ पुषादयोदिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमे-
 व वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादि सिद्धि-

दृः ॥

॥ इति दिवादयः ॥

पुन् अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासंधानं च । तत्र स्नानेऽकर्मकः ॥

स्वादिभ्यः श्रुः । ३ । १ । ७३ ॥ सुनोति । सुनुतः हुस्नुवोरिति यण् । सुन्व-
 न्ति । सुन्वः । सुनुवः । सुन्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषवे । सोता । सुनु । सुनवा-
 नि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । सुसुधूब्भ्य इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणो-
 ति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥ **सुनोतेः स्यसनोः** । ८ । ३ । ११७ ॥ स्ये सनि
 च परे सुब्बः षोन स्यात् । विसोष्यति ॥ १ ॥ षिब् बन्धने । सिनोति । विसिनोति ।
 सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ २ ॥ शिब् निशाने । तालव्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ लुमिब्
 प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीया-
 त् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ चिब् चयने । प्रणिचिनो-
 ति ॥ **विभाषा चेः** । ७ । ३ । ५८ ॥ अभ्यासात्परस्य चिब्बः कुत्व वा स्यात्सनि
 लिटि च । प्रणिचिकाय । चिचाय । चिक्क्ये । चिच्चे । अचैषीत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥
 स्तृब् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोतीति गुणः । स्तयात् ॥ **ऋतश्च**
संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥ ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तडि ।
 तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तुरिष्ट । अस्तृत ॥ ६ ॥ कृब् हिसायाम् । कृणोति । कृणुते ।
 चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ॥ ७ ॥ वृब् वरणे ॥
बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥ एषां वेदे इडभावो
 निपात्यते । तेन भाषाया थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता । वरीता ॥ **लिङ्-**
सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ॥ वृड्वृङ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरि-
 ङ्वा स्यात्तडि ॥ **न लिङि** । ७ । २ । ३९ ॥ वृतो लिङ्इटोदीर्घोन स्यात् । वरि-
 षीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ८ ॥ धूब् कम्पने । धु-
 नोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत् ॥ ९ ॥ दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्व-
 रतिसूतीति वेट् । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु श्र्युक इति निषेधं बाधित्वा क्रादि-
 नियमान्नित्यमिड् । दुधुविव । सुसुधूब्भ्य इति नित्यमिड् । अधावीत् । अधविष्ट ।
 अधोष्ट ॥ १० ॥ अथ परस्मैपदिनः । टुहु उपतापे । हुनोति ॥ १ ॥ हि गतौ वृद्धौ
 च ॥ **हिनुमीना** । ८ । ४ । १५ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः
 स्यात् । प्रहिणोति ॥ **हेरचडि** । ७ । ३ । ५६ ॥ अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कु-
 र्वं स्यान्न तु चडि । जिघाय ॥ २ ॥ पृ प्रीतौ ॥ पृणोति । पती ॥ ३ ॥ स्पृ प्रीति-
 पालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार
 ॥ ४ ॥ स्मृ इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ आपृ
 व्याप्तौ । आप्रोति । आप्रुतः । आप्रुवन्ति । आप्रुवः । आप्रा । आप्रुहि । लट्दिवाद-
 ङ् । आपत् ॥ ६ ॥ शक् शक्तौ ॥ अशकत् ॥ ७ ॥ गथ साध संसिद्धौ । राप्नोति ॥
राधोर्हिसायाम् । ६ । ४ । १२३ ॥ एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थ-

लि च । अपरेधतुः । रेभुः । रेभिथ । गद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्मीत् । असाद्धा-
म् ॥ ९ ॥ अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ अश् व्यसौ संवाते च । अशुते ॥ अश्नोतेश्च ॥ ७
॥ ४ ॥ ७२ ॥ दीर्घादभ्यामादवर्णात्परस्य नुद् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा । अ-
शिष्यते । अक्ष्यते । अश्रुवीत् । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । अशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् ॥
१ ॥ षिघ आस्कन्दने ॥ लिङ्गते । तिष्ठिषे । स्तेषिता ॥ २ ॥ अथ आगणान्तात्पर-
स्यैपदिनः ॥ तिक् तिग गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिप्नोति ॥ २ ॥ पच हि-
तायाम् ॥ सन्नोति ॥ ३ ॥ अिधृषा प्रागल्भ्ये ॥ धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥
दम्मु दम्भने ॥ दम्भनं दम्भः । दध्नोति । ददम्भ । अन्ध्रिग्रन्धिदम्भिस्वञ्जीना लिटः
क्त्विं वेति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्या-
शीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ * ॥ दे-
भतुः । ददम्भतुः । इदं क्त्विं पिदपिद्विपयकमिति सुधाकारादयः । तन्मते तिप्मिप्मि-
प्सु । देभ । देभिथ । देभेति रूपान्तर बोध्यम् । अपिद्विपयकमिति न्यासकारादिमते तु ।
ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेलेव । दभ्यात् ॥ ५ ॥ ऋधु वृद्धौ ॥ ६ ॥ वृष प्रीणन इत्ये-
के ॥ क्षुभ्रादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति ॥ छन्दसि ॥ आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह
व्याप्तौ ॥ अह्नोति ॥ १ ॥ दध वातने पालने च ॥ दध्नोति ॥ २ ॥ चमु भक्षणे । च-
न्नोति ॥ ३ ॥ चि क्षि चिग् जिग् दाश दृ हिमायाम् ॥ गिणोति । क्षिणोति । अयं भा-
षायामपीत्येके । न तद्यशः शस्त्रभृता क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षि-
णोति । चिग्णिणोति । जिग्णिणोति । दाश्नोति । दणोति ॥ ९ ॥ घृत् ॥

॥ इति स्वादयः ॥

तुद् व्यथने ॥ इतः पठ स्वर्गितेनः ॥ तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥ तुदति ।
तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । नोत्ता । अतौत्मीत् । अनुत्त ॥ १ ॥ णुद् प्रेरणे ।
तुदति । तुदते । तुनोद तुनुदे । नोत्ता ॥ २ ॥ दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् ।
देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत् ॥ ३ ॥ अस्ज पाके । मद्भिज्येति संप्रसारणम् ।
सस्य श्रुत्वेन शः । शस्य जज्ञत्वेन जः । भृज्जति भृज्जते ॥ अस्जो रोपधयो-
रमन्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४७ ॥ अस्जे रेकस्योपधयाश्च स्थाने रमागमोवा
सादार्धधातुके । मित्त्वादन्त्यादनः परः । स्थानपट्टीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज ।
बभर्जतुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ट । बभर्जं । रमभावं । बभ्रज्ज बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ ।
स्त्रोरिति सलोपः । ब्रश्नोति पः । बभ्रष्ट । बभ्रज्जं । अष्टा । भर्ष्टा । अक्षयति भर्क्ष्य-
ति ॥ इति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ भृज्यात् । भृज्यास्ताम् ।
भर्क्षीष्ट । भर्क्षीष्ट । अभर्क्षीत् । अभर्क्षीत् । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट ॥ ४ ॥ क्षिप प्रेरणे ।
क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीन् अक्षिप्त ॥ ५ ॥ कृष विलेखने ॥ कृषति । कृषते ।

कष्टा । कर्षा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । पक्षे क्सः । सिचि अ-
म्वा । अक्राक्षीत् । आकाक्षीत् । अकृक्षत् । तडि लिङ्सिचाविति कित्वाद्भ्र । अकृष्ट । अकृ-
क्षताम् । अकृक्षत् । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ ६ ॥ ऋषी गतौ । परस्मैपदी ।
ऋषति । आनर्ष ॥ १ ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते ॥ ओषिजी
भयचलनयोः ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥ विज इट् ॥ १ । २ । २ ॥ विजेः पर इ-
डादिः प्रत्ययोद्धित् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते ॥ २ ॥ ओलजी ओलस्त्री व्रीडायाम् ॥
लज्जते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ॥ ४ ॥ अथ परस्मैपदिनः । ओत्रश्च छेदने । व्र-
ह्मिज्या । वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चित् । वव्रष्ट । लिट्यभ्यासस्येति संप्र-
सारणम् । रेफस्य ऋकारः । उरत् । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न संप्रसारण
इति वस्योत्वं न । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत् ।
अव्राक्षीत् ॥ १ ॥ व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता ।
व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह
प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासे कृन्मात्रविषयत्वात् ॥ २ ॥ उच्छि उच्छे ॥ उच्छति ॥
३ ॥ उच्छी विवासे ॥ उच्छति ॥ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ॥ ऋच्छत्युतामि-
ति गुणः । द्विहृत्प्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्छ । आनर्छतुः । ऋच्छिता ॥
५ ॥ मिच्छ उल्लेशे ॥ उल्लेशः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् ॥ ६ ॥ जर्ज चर्च शर्ष
परिभाषणभर्त्सनयोः ॥ ९ ॥ त्वच संवरणे । तत्वाच ॥ १० ॥ ऋच स्तुतौ ।
आनर्च ॥ ११ ॥ उज्ज आर्जवे ॥ १२ ॥ उज्ज उत्सर्गे ॥ १३ ॥ लुभ विमोहने ॥
विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति ॥ १४ ॥ रिफ
कथनयुद्धनिन्दाहिसादानेषु ॥ रिफति । रिरिफ । रिहेत्येके । शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति
॥ १५ ॥ तृप तृप्फ तृप्तौ ॥ आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयोद्वितीयान्तः । ट्रावपि द्विती-
यान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प । तर्पिता । स्पृशमृशेति सिज्जिक्लपः पौषादिकस्येव ।
अरुपवादत्वात् । तेनात्र नित्य सिच् । अतर्पीत् । तृप्फति । शस्य डित्वादिनिदितामि-
ति नलोपे ॥ शे तृप्फादीनां मुम्वाच्यः * ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारा-
नुषकास्ते तृप्फादयः । तृप्फन्ति । ततृप्फ । तृप्फ्यात् ॥ १७ ॥ तुप तुम्प तुफ तु-
म्फ । हिसायाम् ॥ तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति ॥ २१ ॥ टप टम्फ उल्लेशे ॥
प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयोद्वितीयान्तः । प्रथमोद्वितीयान्तइत्येके । टपति । ट-
म्फति ॥ २३ ॥ ऋफ ऋम्फ हिसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फां-
चकार ॥ २५ ॥ गुफ गुम्फ ग्रन्थे ॥ गुफति । गुम्फति । जुगोफ । जुगुम्फ ॥ २७ ॥
उभ उम्भ पूरणे ॥ उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भांचकार ॥ २९ ॥ शुभ शुम्भ
शोभार्थे ॥ शुभति । शुम्भति ॥ ३१ ॥ दभी ग्रन्थे । दभति ॥ ३२ ॥ चृती हिसाय-

न्यनयोः ॥ चर्तिता । मेमिचीति वेद् । चर्तिष्यति । चत्स्यति । अचर्तीत् ॥ ३३ ॥
विध विधाने ॥ विधति । वेधिता ॥ ३४ ॥ जुड गतौ ॥ तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जु-
डति । मरुतो जुनन्ति ॥ ३५ ॥ मृड सुखने ॥ मृडति । मर्दिता ॥ ३६ ॥ ष्ट च ॥
ष्टति ॥ ३७ ॥ पृण प्रीणने ॥ पृणति । पपर्ण ॥ ३८ ॥ वृण च ॥ वृणति ॥ ३९ ॥
मृण हिंसायाम् ॥ ४० ॥ तुण कौटिल्ये । तुतोण ॥ ४१ ॥ पुण कर्मणि शुभे । पुणति
॥ ४२ ॥ मुण प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः ॥ ४४ ॥ शुन गतौ ॥ ४५ ॥
वृण हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ ४६ ॥ घुण घूर्ण भ्रमणे ॥ ४८ ॥ पुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुर-
ति । सुषोर । आशिषि । सूर्यात् ॥ ४९ ॥ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र न
भकुर्कुरामिति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ॥ ५० ॥ खुर छेदने ॥ ५१ ॥
मुर संवेष्टने ॥ ५२ ॥ क्षुर विलेखने ॥ ५३ ॥ पुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ५४ ॥ पुर अग्रगमने
॥ ५५ ॥ वृह उद्यमने । दन्त्योष्ठयादिः । पवर्गीयादिमित्यन्ये ॥ ५६ ॥ वृह स्तृह वृह हिंसा-
र्थाः । वृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता । तर्ढा । स्तर्हिता । स्तर्ढा । अतृहीत् ।
अतर्ह्वीत् । अतार्ढाम् ॥ ५९ ॥ इप इच्छायाम् । इपुर्गमीति छः । इच्छति । ए-
पिता । एष्टा । एपिष्यति । इष्यात् । एप्सीत ॥ ६० ॥ मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मे-
षिता ॥ ६१ ॥ किल श्रैत्यक्रीडनयोः ॥ ६२ ॥ तिल स्नेहे ॥ ६३ ॥ चिल वसने ॥
६४ ॥ चल विलसने ॥ ६५ ॥ हल स्वप्रक्षेपणयोः ॥ ६६ ॥ विल संवरणे ॥ द-
न्त्योष्ठयादिः ॥ ६७ ॥ विल भेदने । ओष्ठयादिः ॥ ६८ ॥ णिल गहने ॥ ६९ ॥ हिल
भावकरणे ॥ ७० ॥ शिल विल उज्ज्वले ॥ ७१ ॥ मिल श्लेषणे ॥ ७३ ॥ लिख अक्षर-
विन्यासे । लिलेख ॥ ७४ ॥ कुट कौटिल्ये । गावकुटादिभ्य इति ङित्त्वम् । चुकुटिथ ।
चुकोट । चुकट । कुटिता ॥ ७५ ॥ पुट सश्लेषणे ॥ ७६ ॥ कुच सङ्कोचने ॥ ७७ ॥
गुज शब्दे ॥ ७८ ॥ गुड रत्नायाम् ॥ ७९ ॥ छिप क्षेपे ॥ ८० ॥ छुर छेदने ॥ न
भकुर्कुरामिति न दीर्घः । कूर्यात् ॥ ८१ ॥ स्फुट विकसने । स्फुटति । पुस्फोट ॥
८२ ॥ मुट आक्षेपमर्दनयोः ॥ ८३ ॥ वृट छेदने । वा भ्राशेति श्यन्वा । वृट्स्यति ।
वृटति । तुत्रोट । वृटिता ॥ ८४ ॥ नुट कलहकर्मणि ॥ नुटति । तुतोड । नुटिता ॥
८५ ॥ लुट छुट छेदने ॥ ८७ ॥ जुड बन्धने ॥ ८८ ॥ कट मदे ॥ ८९ ॥ लुट सं-
श्लेषणे ॥ ९० ॥ कट घनत्वे ॥ घनत्वं सान्द्रता । चर्कड । कृडिता ॥ ९१ ॥ कुडवा-
ल्ये ॥ ९२ ॥ पुड उन्मर्गे ॥ ९३ ॥ घुट प्रतिघाते ॥ ९४ ॥ तुड तोडने । तोडनं भेदः
॥ ९५ ॥ थुड स्थुड संवरणे । थुहति । तुथोड । तुम्थोड ॥ ९७ ॥ खुट छुड इ-
त्येके ॥ ९९ ॥ स्फुर फुल संचलने ॥ १०१ ॥ स्फुर स्फुरणे । स्फुल संचलन इत्येके ॥
स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥ पव वा स्यात् । निष्कुरति ।

निःस्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार ॥ १०२ ॥ स्फुड चुड ब्रु-
 ड संवरणे ॥ १०५ ॥ कुड भृड निमज्जन इत्येके ॥ १०७ ॥ गुगी उद्यमने ॥ अ-
 नुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ १०८ ॥ णू स्तवने । दीर्घान्तः । परिणूतगुणो-
 दयः ॥ इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ १ ॥ धू विधूनने । ध्रुवति
 ॥ २ ॥ गु पुरीषोत्सर्गे ॥ जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुण्यति । अगुषीत् । ह्रस्वादङ्गा-
 त् । अगुताम् । अगुषुः ॥ ३ ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य
 ध्रुवतीत्यादि गुपतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् ।
 अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥ ४ ॥ कुड् शब्दे । दीर्घान्तश्चि कैयटादयः । कुविता ।
 अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत ॥ १ ॥ वृत् । कुटादयो वृत्ताः ॥
 पृड् व्यायामे ॥ प्रायेण व्याड्पूर्वः रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते ।
 व्यापरिष्यते । व्यापृत व्यापृषाताम् ॥ १ ॥ मृह् प्राणत्यागे ॥ म्रियते लृङ् लुङ् लोश्च
 । १ । ३ । ६१ ॥ लुङ् लोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तब् नान्यत्र । ङित्वं स्वरा-
 र्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत
 ॥ २ ॥ अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ रि पि गतौ । अर्न्तर्गङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति
 रेता । पेता ॥ २ ॥ धि धारणे ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ ४ ॥ पू प्रेरणे । सुवति ।
 सविता ॥ ५ ॥ कृ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चक्रतुः । करिता । करी-
 ता । कीर्यात् । अकारीत् ॥ किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥ उपात्क्रितेः सु-
 ङागमः स्याच्छेनदेऽर्थे । उपस्क्रिति । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि । सुट् कालपूर्वं इति वक्तव्यम्
 * ॥ उपात्क्रित् । उपचस्कार ॥ हिंसायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥ उपात्-
 तेश्च किरतेः सुट् स्याद्विसायाम् । उपस्क्रिति । प्रतिस्क्रिति ॥ ६ ॥ गृ निगरणे ॥
 अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥ गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति ।
 गिलति । जगार । जगाल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता ॥ गलिता ॥ ७ ॥ हङ्
 आदेरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदृषी-
 ष्ट । आदृत । आदृषाताम् ॥ १ ॥ धृङ् अवस्थाने । ध्रियते ॥ २ ॥ अथ परस्मैप-
 दिनः षोडश ॥ प्रच्छ जीसायाम् ॥ पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ । प-
 प्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥ वृत् । किगादयो वृत्ताः । सृज विसर्गे ।
 विभाषा सृजिदृशोः । ससर्जिथ । मस्रष्ट । स्रष्टा । सक्ष्यति । सृजिदृशोर्ज्ञेयमकिती-
 त्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्नाक्षीत् ॥ २ ॥ दुमस्जो शुद्धौ ॥ मज्जति ।
 ममज्ज । मस्जिनशोर्ज्ञेयमिति नुम् । मस्जेरन्त्यात्पूर्वोन्मुवाच्यः * ॥ संयोगादिलोपः ।

१ लघुपधगुणपेक्षया ।

२ इदं वातिक सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ।

ममङ्क्थ । ममज्जिथ । मङ्क्षा । मङ्क्षति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षाम् । अमाङ्क्षुः ॥ ३ ॥ रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् ॥ ४ ॥ भुजो कौटिल्ये । रुजिवत् ॥ ५ ॥ लुप स्पर्शे । छोप्ता । अच्छोप्सीत् ॥ ६ ॥ रुश रिश हिसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति ॥ ८ ॥ लिश गतौ । अलिक्षत् ॥ ९ ॥ स्पृश संस्पर्शने । स्पष्टा । स्पृष्टा । स्पृक्ष्यति । स्पृक्ष्यति । अस्प्राक्षीत् । अस्पाक्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ १० ॥ विच्छ गतौ । गुपूधूपेत्यायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायाचकार । विविच्छ ॥ ११ ॥ विश प्रवेशने । विशति । वेष्टा ॥ १२ ॥ मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत् । अमाक्षीत् । अमृक्षत् ॥ १४ ॥ णुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदतीत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुस्विकल्पार्थः । सीदति । सीदन्ति । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । मादः । स्वर्गार्थश्च । शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः ॥ १५ ॥ शट् शतने ॥ स्वर्गार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । शदेः शित इत्यात्मनेपदोक्तेः ॥ १६ ॥ अथ पट् स्वरितेतः ॥ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तडर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ २ ॥ मुब्रु मोक्षणे ॥ शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ ॥ नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् ॥ २ ॥ लुभृ-छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ॥ ३ ॥ विट् लामे । विन्दति विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्ठोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्ठः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिर्वर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्रीश्च लब्धवानित्यर्थः । लृन्तृचौ ॥ ४ ॥ लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् । तङ्गि तु वा । अलिपत् । अलिपत् । अलिप्त ॥ ५ ॥ षिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत् । अमिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ॥ ६ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति । कर्त्सति । अकर्त्तति ॥ १ ॥ शिवद परिघाते । शिन्दति । शिवेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च ॥ २ ॥ पिश अवयवे । पिशति । पेशिता । अय दीपनायामपि । वष्टा रूपाणि पिशतु ॥ ३ ॥

॥ इति मुचादयस्तुदादयश्च ॥

रुधिर् आवरणे ॥ नव स्वरितेत इतिश्च ॥ रुधादिभ्यः श्रम् । ३ । १ । ७८ ॥ शपोऽपवादः । मिच्चादन्त्यादचः परः । नित्यत्वादुणं बाधते । रुणद्धि । शसोरल्लोपः । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परस्वर्णः । तस्यासिद्धत्वाणत्वत्वं न । न पदान्तेति सूत्रेणा-नुस्वारपरस्वर्णयोगल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोक्त्य-

ति । गोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्ध्यात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्धा-
म् । अरुणत् । अरुणः । अरुणधम् । अरुधत् । अगौत्सीत् । अरुद्ध ॥ १ ॥ भिदिर्
विदारणे ॥ भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत् । अभिनः । अभिनदम् ।
अभिन्त । अभिदत् । अभैत्सीत् । अभित् ॥ २ ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे ॥ अच्छिदत् ।
अच्छैत्सीत् । अच्छित् ॥ ३ ॥ रिचिर् विरेचने ॥ रिणक्ति । रिङ्के । रिरेच । रिरेचे ।
रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरित् ॥ ४ ॥ विचिर् पृथग्भावे । विन-
क्ति । विङ्के ॥ ५ ॥ क्षुदिर् संपेषणे ॥ क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौ-
त्सीत् । अक्षुत्त ॥ ६ ॥ युजिर् योगे ॥ योक्ता ॥ ७ ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः ॥ हृ-
णत्ति । हृन्ते । चच्छर्द । सेसिचीति वेद् । चच्छृदिषे । चच्छृत्मे । छर्दिता । छर्दिष्य-
ति । छर्त्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट ॥ ८ ॥ उत्तृदिर् हिंसनादरयोः ॥
तृणत्तीत्यादि ॥ ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धभातुके तौदादिकवत् ॥
१० ॥ वि इन्वी दीप्तौ ॥ त्रय आत्मनेपदिनः ॥ **भ्रात्रलोपः** । ६ । ४ । २३ ॥
श्रमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ श्रसोरलोपः ॥ इन्धे । इन्त्मे । इन्विता । इन्धै । ऐ-
न्ध । ऐन्धाः ॥ १ ॥ खिद् दैन्ये । खिन्ते खेत्ता ॥ २ ॥ विद् विचारणे । विन्ते ।
वेत्ता ॥ ३ ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ शिषु विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः । शिषन्ति
शिशेषिथ । शेष्टा शेष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । झरो झरीति वा ङलोपः । अनुस्वा-
रपरसवर्णौ । शिण्डि । शिण्डु । शिनषाणि । अशिनद् । लटित्वादङ् । अशिषत् ॥
१ ॥ पिषु संचूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि ॥ २ ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ भनक्ति । ब-
भञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता ॥ ३ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ भुनक्ति । भोक्ता ।
भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ ४ ॥ तृह हिंसि हिंसायाम् ॥ **तृणह इम्** । ७ । ३ । ९२ ॥
तृहः श्रमि कृते इमागमः स्याद्वलादौ पिति । तृणेढि । तृणहः । ततर्ह । तर्हिता । अतृ-
णेद् । हिनस्ति । जिहिस । हिसिता ॥ ६ ॥ उन्दी क्लेदने ॥ उनत्ति । उन्तः । उन्द-
ति । उन्दांचकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् ॥ ७ ॥
अञ्जु व्यक्तिग्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ अनक्ति । अक्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ ।
आनङ्क्थ । अङ्क्ता । अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥ **अञ्जेः सिचि** ।
७ । २ । ७१ ॥ अञ्जेः सिचो नित्यमिद् स्यात् । आञ्जीत् ॥ ८ ॥ तञ्जु सङ्कोचने ॥
तङ्क्ता । तञ्जिता ॥ ९ ॥ ओविजी भयचलनयोः ॥ विनक्ति । विङ्ङ्कः । विज इडिति ङि-
त्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ १० ॥ वृजी वर्जने ॥ वृणक्ति ।
वर्जिता ॥ ११ ॥ पृची संपर्के । पृणक्ति । पपर्व ॥ १२ ॥

॥ इति रुधादयः ॥

अथ सप्त स्वर्गितेतः ॥ तनु विस्तारे ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ तनोति । तन्वः । त-

नुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । आतानीत् ॥ **तनादिभ्यस्तथासोः** । २ । ४ । ७९ ॥ तनादेः मिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेकवचनं त-
 शब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट । अतानिष्ट । अनुदात्तोपदेशेऽयनुनासिकलोपः ।
 तद्धि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ १ ॥ षणु दाने ॥ सनोति । सनुते ।
 ये विभाषा । सायात् । मन्यात् । जनसनेत्यात्वम् । अमात् । असनिष्ट । असाथाः ।
 असनिष्ठाः ॥ २ ॥ क्षणु हिमायाम् ॥ क्षणोति । क्षणुते । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्ष-
 णीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः ॥ ३ ॥ क्षिणु च ॥
 उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्यइति न भवतीत्यात्रेयादयः ।
 भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित ।
 अक्षेणिष्ट ॥ ४ ॥ ऋणु गतौ ॥ ऋणोति ॥ अर्णोति । अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आनृणे ।
 अर्णितासि । आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्योः । आर्णिष्ठाः ॥ ५ ॥ वृणु अदने ॥ वृ-
 णोति । तर्णोति । वृणुते । तर्णते ॥ ६ ॥ वृणु दीप्तौ ॥ जघर्ण । जघृणे ॥ ७ ॥ अथ
 द्वावनुदात्तौ ॥ वनु याचने ॥ वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववा-
 न ॥ १ ॥ मनु अवबोधने ॥ मनुते । मेने ॥ २ ॥ लुक्कृब् करणे ॥ करोति । अत
 उत्तर्विधातुके । कुरुतः । यण । न भकुर्लुगमिति न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥ **नित्यं क-**
रोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥ प्रत्ययोक्तारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमोः परयोः । कुर्वः । कु-
 र्मः । चकर्थ । चकृव । कर्ता । करिष्यति ॥ ये च । ६ । ४ । १०९ ॥ कृब् उलो-
 पः स्यादादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि । क्रियात् । कृपीष्ट । अकार्षीत् । तना-
 दिभ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः ॥ **संपरिभ्यां**
करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥ **समवाये च** । ६ । १ । १३८ ॥ संपरि-
 पूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे संघाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति ।
 सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य कचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतंभक्षा इति ज्ञापकात् । प-
 रिनिविभ्य इति पः । परिष्करोति ॥ सिवादीना वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यष्कार्षीत् ॥
 उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषुच । ६ । १ । १३९ ॥ उपाल्कुब्बः सुट्
 सादेश्वर्येषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः ।
 वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उप-
 स्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । पृथोदकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः ।
 उपस्कृतं भुञ्जे । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूतइत्यर्थः ॥
सुट्पात्पूर्वः । ६ । १ । १३५ ॥ अङ्भ्यामव्यवायेऽपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्व
 इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि पूर्वं धातुरुपसर्गेण गुज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् ।
 ततोद्वित्वम् । एवं च कृतश्च संयोगादेशुणः । संचस्करतुः ॥ कृस्मृ इति सूत्रे कृतो भाग-

द्राजस्येति सूत्रे च कृबोऽसुट इति वक्तव्यम् * ॥ तेन ससुट्पात्परस्येद् । मंचस्कृरिथ । मंचस्कृरिव । गुणोर्तीति सूत्रे नित्यं छन्दसीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादित्येत्यर्थात्सुटि गुणो न । संस्कृत्यात् । ऋतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नेद् । एकाचउपदेशेति सूत्रादुपदेशइत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥ ३ ॥

॥ इति तनादयः ॥

डुक्तीब् द्रव्यविनिमये ॥ त्रयादिभ्यः श्रा । ३ । १ । ८१ ॥ क्रीणाति ॥ ई हल्यवोः । क्रीणीतः । ईवात्पूर्व शेरन्तादेशः परत्वाभ्रित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झ म्याद्भावः । ततः श्राभ्यस्तयोरित्यालोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ प्रीब् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः । कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥ श्रीब् पाके ॥ ३ ॥ मीब् हिंसायाम् ॥ हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ षिब् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ ५ ॥ स्कुब् आप्रवणे ॥ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥ चात् श्रा । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कोषीत् । अस्कोष्ट ॥ ६ ॥ स्तम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टभ्रोति । विष्टभ्राति । अवष्टभ्रोति । अवष्टभ्राति । अवतष्टम्भ । जृस्तम्भित्यङ्गा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत । स्तुभ्रोति । स्तुभ्राति ॥ वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥ वेः परस्य स्कभ्रातेः सस्य षः स्यात् । विस्कभ्रोति । विष्कभ्राति । स्कुभ्रोति । स्कुभ्राति ॥ हलः श्रः शानजज्ञौ । ३ । १ । ८३ ॥ हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे सञ्जुहीत्यादि । युब् बन्धने ॥ युनाति । युनीते । योता ॥ ७ ॥ कृब् शब्दे ॥ कृनाति । कृनीते । कृविता ॥ ८ ॥ द्रूब् हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते ॥ ९ ॥ पूब् पवने ॥ प्वादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ॥ शिति परे ॥ पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १० ॥ लूब् छेदने ॥ लुनाति । लुनीते ॥ ११ ॥ स्तृब् आच्छादने ॥ स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीते । आशिषि । स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति वेद् ॥ न लिङि । ७ । २ । ३९ ॥ वृत इटो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तग्धिषीष्ट । उश्चेति कित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति न

दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तारिष्ट । अस्तीर्ष्ट ॥ १२ ॥ कृञ् हिसायाम् ।
 कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे ॥ १३ ॥ वृञ् वरणे ॥ वृणाति । वृणीते । ववार ।
 ववरे । वरिता । वरीता । आशिषि उदोष्ट्यपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट । अवा-
 रीत् । अवारिष्टाम् । अवारिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट ॥ १४ ॥ धूञ् कम्पने ॥ धुनाति ।
 धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविथ । धोता । धविता । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । अधावी-
 त् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १५ ॥ अथ वज्रात्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शृ हिसायाम् ॥
 शृदृप्तां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण । अन्यदा कच्छत्युतामिति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः ।
 श्रुकः । कितीति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शशुरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता ।
 शृणीहि । श्रीयीत् । अशारिष्टाम् ॥ १ ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥ पप्रतुः । पपरतुः । आ-
 शिषि । पूर्यात् ॥ २ ॥ वृ वरणे ॥ भरण इत्येके ॥ ३ ॥ भृ भर्त्सने ॥ भरणेऽप्येके ॥ ४ ॥
 मृ हिसायाम् ॥ मृणाति । ममार ॥ ५ ॥ दृ विदारणे ॥ ददरतुः । ददुः ॥ ६ ॥ जृ
 व्योहानौ ॥ ७ ॥ भृ इत्येके ॥ ८ ॥ भृ इत्यन्ये ॥ ९ ॥ नृ नये ॥ १० ॥ कृ हिसाया-
 म् ॥ ११ ॥ ऋ गतौ । ऋणाति । अगंचकार । अरिता । आर्णीत् । आर्णीताम् ।
 ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् ॥ १२ ॥ गृ शब्दे ॥ १३ ॥ ज्या व्योहानौ ॥ ग्रहि-
 ज्या ॥ हलः । ६ । ४ । २ ॥ अङ्गावयवाद्बलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः
 सात् । इति दीर्घे कृते । 'वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः ॥ १४ ॥ गी
 गतिरेषणयोः ॥ रेपणं वृत्तशब्दः ॥ १५ ॥ ली श्लेषणे ॥ विभापालीयतेरित्येज्विपये
 आत्वं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता ॥ १६ ॥ व्ली वरणे ॥ विलनाति ॥ १७ ॥ झी
 गतौ ॥ १८ ॥ वृत्त ॥ स्वादयो वृत्ताः । 'वादयोऽपीत्येके ॥ व्री वरणे ॥ १९ ॥ श्री-
 भये ॥ २० ॥ भग इत्येके ॥ २१ ॥ क्षीप् हिंसायाम् ॥ एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केचि-
 न्मते तु न ॥ २२ ॥ ज्ञा अवबोधने ॥ ज्ञाजनोर्जा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः
 ॥ २३ ॥ बन्ध बन्धने ॥ बध्नाति । बधन्ध । बन्धा । बन्धारौ । भन्तस्यति । बधान ।
 अभान्त्सीत् । पूर्वत्रामिद्धमिति भप्भावत्पूर्वं झलो झलीति मिजलोपः । प्रत्ययलक्षणे-
 न सादिप्रत्ययमाश्रित्य भयभावो न । प्रत्ययलक्षण प्रति मिजलोपस्यामिद्धत्वात् । अबन्धा-
 म् । अभान्तुः ॥ २४ ॥ वृट् संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृद्धे । वरिता । वरी-
 ता । अवरिष्ट अवरीष्ट । अवृत्त ॥ १ ॥ अन्ध विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ इतः परस्मै-
 पदिनः ॥ अघ्नाति । अन्धिग्रन्थीत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावाप्यत्र वक्तव्यौ ।
 इति हरदत्तादयः । श्रेथनुः श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते । श्रेथिथ
 अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ शश्रथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम्
 ॥ १ ॥ मन्थ विलोडने ॥ २ ॥ अन्ध ग्रन्थसन्दर्भे ॥ अर्धभेदाच्छब्देः पुनः पाठः । रूपं
 तूकम् ॥ ४ ॥ कुन्ध संश्लेषणे ॥ संश्लेशे इत्येके । कुभाति । जुकुन्ध ॥ ५ ॥ कुथेति

दुर्गः । चुकोथ ॥ ६ ॥ मृद क्षोदे ॥ मृद्राति । मृदान ॥ ७ ॥ मृड च । अयं सुखेऽपि ।
 घृत्वम् मृङ्गाति ॥ ८ ॥ गुध गोषे ॥ गुघ्राति ॥ ९ ॥ कुष निष्कोषे । कुष्णाति ।
 कोषिता ॥ निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ॥ निरः पगलुषो वलादेरार्धधातुकस्य इङ्वा
 स्यात् । निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निग्कोषीत् । निग्कुक्षत् ॥ १० ॥ क्षुभ संचलने ॥
 क्षुभनादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥ क्षुभ्राति । क्षुभीतः । क्षोभिता । क्षुभाण ॥ ११ ॥
 णभ तुभ हिंसायाम् ॥ नभ्राति तुभ्राति । नभते । तोभते । इति शपि । नभ्यति । तुभ्य-
 तीति श्यनि ॥ १३ ॥ क्लिश विबाधने । शादिति श्रुत्वनिषेधः । क्लिश्राति । क्लेशिता ।
 क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् ॥ १४ ॥ अश भोजने ॥ अश्राति । आश ॥ १५ ॥ उग्र-
 स उज्ज्हे ॥ उकार इत् । ध्रस्नाति ॥ १६ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । उग्रसांचकार
 ॥ १७ ॥ इष आभीक्ष्ण्ये ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । तीषसहे-
 त्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्भ्रहणं न तु इष्यतीष्णात्यो-
 रित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इष्टिकल्पउचितः । तथा च वार्तिकम् ॥
 इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति * ॥ १८ ॥ विष विप्रयोगे ॥ विष्णाति । वेष्टा ॥
 १९ ॥ पुष पुष स्नेहनसेवनपूरणेषु ॥ पुष्णाति । पुष्णाति ॥ २१ ॥ पुष पुष्टौ । पो-
 षिता ॥ २२ ॥ मुष स्तेये ॥ मोषिता ॥ २३ ॥ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ भूतप्रादुर्भावो-
 ऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्चाति ॥ २४ ॥ वान्तोऽयमित्येके ॥ च्छ्वोः शृङ्गनुनासिके
 च । ६ । ४ । १९ ॥ सतुकस्य छस्य वस्य च क्रमाच्छ ऊट् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके
 कौ झलादौ च क्विति । खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हल-
 न्तत्वाभावात् शानच् । खौनीहि ॥ २५ ॥ हिठ च ॥ घृत्वम् । हिट्णाति ॥ २५ ॥
 ग्रह उपादाने ॥ स्वरितेत् । ग्रहिज्या । गृह्णाति । गृह्णीते ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ ।
 ५ । ३७ ॥ एकाचोग्रहेर्विहितस्येटोदीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु
 जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् ॥ अग्रहीष्ट । अग्र-
 हीषाताम् । अग्रहीषत ॥ १ ॥

॥ इति क्रयादयः ॥

चुर स्तेये ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
 चूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥ ण्भ्यो णिच् स्यात् चूर्णान्तेभ्यः प्राति-
 पदिकाद्वात्वर्थ इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्ते-
 ति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शवादि । गुणायादेशौ । चोरयति ॥ णिच्-
 च्च । १ । ३ । ७४ ॥ जिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोग्यते ।
 चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्चीति चङ् । गौ चङीति ह्रस्वः ॥
 द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचुचूरत् ॥ १ ।

त्रिति स्मृत्याम् ॥ चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः
 पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात् । चिन्त्यते इत्यादौ नलोपोन । चिन्तति । चिन्तेत् ।
 एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकहलित्यत्र वृत्तिकृता जगाण । जगणतु-
 रित्युदाहृतत्वात् ॥ विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एवाधृषाद्धेत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥ यत्रि
 संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं
 तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितत्रिमत्रिषु ॥ ३ ॥ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुण्डयति । इदित्कर-
 णात् । स्फुण्डति ॥ स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्डयति ॥ ५ ॥ लक्ष दर्शनाङ्कन-
 योः ॥ कुद्रि अनृतभाषणे ॥ कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ लङ् उपसेवायाम् ॥ लाडयति ॥ ७ ॥
 मिदि स्नेहने ॥ मिन्दयति मिन्दति ॥ ८ ॥ ओलङ् उक्षेपणे ॥ ओलण्डयति । ओ-
 लण्डति ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके । लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥ उकारादिरयमि-
 त्यने । उलण्डयति ॥ ११ ॥ जल अपवारणे ॥ १२ ॥ लज इत्येके ॥ १३ ॥ पीड अ-
 वगाहने । पीडयति ॥ आजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ।
 ७ । ४ । ३ ॥ एषामुपभाषा ह्रस्वावा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥
 १४ ॥ नट अवस्यन्दने । अवस्यन्दन नाटयम् ॥ १५ ॥ अथ प्रयत्ने । प्रस्थानइत्येके
 ॥ १६ ॥ बध सयमने ॥ बाधयति । बन्धेति चान्द्रः ॥ १७ ॥ पू पूरणे । पारयति ।
 दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गं तद्धि सेद्वत्वाय । एवं पूणातिपिपार्तिभ्यां परितेत्या-
 दिसिद्धावपरि परति परतइत्यादिमिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १९ ॥
 पक्ष परिग्रहे ॥ २० ॥ वर्ण चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णन इत्येके ॥ २२ ॥ प्रथ प्रख्याने ॥
 प्रापयति । नान्ये मितोऽन्तेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्वम् ॥ अत्स्मृदृत्वप्रथ-
 व्रदस्मृदृशाम् । ७ । ४ । १५ ॥ एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ ॥
 ह्रावपवादः । अपप्रथत् ॥ २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे ॥ उर्कत् । ७ । ४ । ७ ॥ उपधाया
 ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इग्गारामपवादः । अपीपृथत् । अपपर्यत् ॥ २४ ॥
 पथ इत्येके । पाथयति ॥ २५ ॥ सम्भ सम्भ्र बन्धने ॥ सम्भयति । अससम्भत् ॥ २६ ॥ शम्भ
 च । अशशम्भत् ॥ २७ ॥ साम्भ इत्येके ॥ २८ ॥ भक्ष अदने ॥ २९ ॥ कुट्ट छेदनभर्त्सन-
 योः । पूरण इत्येके । कुट्टयति ॥ ३० ॥ पुट्ट पुट्ट अल्पीमात्रे ॥ ३२ ॥ अट्ट पुट्ट अनादरे ॥
 अट्टयति । अयं दोषधः । घ्रुत्वस्यामिद्धत्वाज्जन्त्रा इति निषेधः । आट्टिटत् ॥ ३४ ॥
 लुण्ट स्तेये । लुण्टयति । लुण्टतीति लुठि स्तेये इति भौवादिकस्य ॥ ३५ ॥ शठ श्वठ
 असंस्कारगलोः । शठि इत्येके ॥ ३८ ॥ तुजि पिजि त्रिसाबलादाननिकेतनेषु । तु-
 जि पिजयति । इदित्करणाच्चुञ्जति । पिञ्जति । तुजपिजेति केचित् ॥ लजि लुजि
 ॥ ४४ ॥ पिस गतौ । पेसयति । पेसतीति तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ घान्त्व साम-
 श्योः ॥ ४६ ॥ श्लक् बलक परिभाषणे ॥ ४८ ॥ णिह स्नेहने । स्फिट इत्येके ॥

॥ ५० ॥ स्मिट अनादरे ॥ अषोपदेशत्वात् षः । अस्मिटत् ॥ ५१ ॥ स्मिङ् अ-
नादर इत्येके । डिच्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाणिजन्तात्तड् । स्माययते ॥ ५२ ॥ श्लि-
ष श्लेषणे ॥ ५३ ॥ पथि गतौ ॥ पन्थयति । पन्थयति ॥ ५४ ॥ पिच्छ कुट्टने ॥ ५५ ॥
छदि संवरणे ॥ छन्दयति । छन्दति ॥ ५६ ॥ अण दाने ॥ प्रायेणाय विपूर्वः । वि-
आणयति ॥ ५७ ॥ तड आघाते ॥ ताडयति ॥ ५८ ॥ खड खडि कडि भेदने ॥
खाडयति । खण्डयति । कण्डयति ॥ ६१ ॥ कुडि रक्षणे ॥ ६२ ॥ गुडि वेष्टने ॥
रक्षण इत्येके ॥ कुठि इत्यन्ये ॥ अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति ॥ गुठि इत्यपरे ॥ ६५ ॥
खुडि खण्डने ॥ ६६ ॥ वडि विभाजने ॥ वडि इत्येके ॥ ६८ ॥ मडि भूषाया हर्षे
च ॥ ६९ ॥ मडि कल्याणे ॥ ७० ॥ छर्द वमने ॥ ७१ ॥ पुस्त बुस्त आदगनाद-
योः ॥ ७३ ॥ चुद संचोदने ॥ ७४ ॥ नक्क धक्क नाशने ॥ णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तो-
ऽयम् । प्रनक्कयति ॥ ७६ ॥ चक्क चुक्क व्यथने ॥ ७८ ॥ क्षल शौचकर्मणि ॥ ७९ ॥
तल प्रतिष्ठायाम् ॥ ८० ॥ तुल उन्माने ॥ तोलयति । अतूतुलत् ॥ कथं तुलयति तु-
लना इत्यादि । अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच्
॥ ८१ ॥ दुल उल्क्षेपे ॥ ८२ ॥ पुल महत्त्वे ॥ ८३ ॥ चुल समुच्छ्राये ॥ ८४ ॥ मूल रो-
हणे ॥ ८५ ॥ कल विल क्षेपे ॥ ८७ ॥ बिल भेदने ॥ ८८ ॥ तिल स्नेहने ॥ ८९ ॥
चल भृतौ ॥ ९० ॥ पाल रक्षणे ॥ ९१ ॥ लूष हिसायाम् ॥ ९२ ॥ शुल्ब माने ॥ ९३ ॥
शूर्प च ॥ ९४ ॥ चुट छेदने ॥ ९५ ॥ मुट संचूर्णने ॥ ९६ ॥ पडि पसि नाशने ॥ प-
ण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति ॥ ९८ ॥ ब्रज मार्गसंस्कारगत्योः ॥ १०० ॥ शुल्क
अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥ चपि गत्याम् ॥ चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ क्षपि क्षान्त्याम् ॥
क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ १०३ ॥ छजि कृच्छ्रजीवने ॥ १०४ ॥ श्वर्त गत्याम् ॥ १०५ ॥
श्वभ्र च ॥ १०६ ॥ जप मिष ॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ॥ **मितां ह्रस्वः** । ६ । ४
॥ ९२ ॥ मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे । जपयति ॥ १०७ ॥ यम च परिवेषणे ॥
चान्मिन् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् ।
परिवेष्टतइत्यर्थः ॥ १०८ ॥ चह परिकल्कने ॥ चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्य-
माणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् ॥ चप इत्येके ॥ च-
पयति ॥ रह त्याग इत्येके ॥ अरीरहत् । कथादेस्तु । अररहत् ॥ १११ ॥ बल प्रा-
णने ॥ वलयति ॥ ११२ ॥ चिब् चयने ॥ **चिस्फुरोर्णौ** । ६ । १ । ५४ ॥ आबं
वा स्यात् ॥ **अर्तिहीनलीरीक्यूक्ष्माख्यातां पुङ्क्तौ** । ७ । ३ । ३६ ॥ चपय-
ति । चययति । अिकरणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयते । प्रणिचयति । प्रनिचय-
ति । नान्ये मितोऽहेनौ । अहेनौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितोन स्युः । तेन श-
मादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न ॥ ११३ ॥ घट्ट चलने ॥ ११४ ॥ मुस्त संघाते ॥

॥ ११५ ॥ खट्ट संवर्णे ॥ ११६ ॥ षट् स्फिट् जुवि हिसयाम् ॥ ११७ ॥ पुल
 सवाते ॥ १२० ॥ पूर्ण इत्येके ॥ पुणेत्यन्ये ॥ १२१ ॥ पुंस अभिवर्धने ॥ १२२ ॥
 टकि बन्धने ॥ टङ्कयति । टङ्कति ॥ १२३ ॥ भूस कान्तिकरणे ॥ भूसयति । दन्त्या-
 न्तः । मूर्धन्यान्तइत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे ॥ १२४ ॥ क्रीट वर्णे ॥ १२५ ॥ चूर्ण
 सङ्कोचने ॥ १२६ ॥ पूज पूजयाम् ॥ १२७ ॥ अर्क स्तवने ॥ तपन इत्येके ॥ १२८ ॥
 शुठ आलस्ये ॥ १२९ ॥ शुठि शोषणे ॥ शुण्ठयति । शुण्ठति ॥ १३० ॥ जुड प्रेरणे
 ॥ १३१ ॥ गज मार्ज शब्दार्थे ॥ गजयति । मार्जयति ॥ १३३ ॥ मर्च च ॥ मर्चयति
 ॥ १३४ ॥ घृ प्रसवणे ॥ स्त्रावण इत्येके ॥ १३५ ॥ पचि विस्तारवचने ॥ पञ्चयति ।
 पञ्चते इति व्यकार्षस्य शपि गतम् ॥ १३६ ॥ तिज निशाने ॥ तेजयति ॥ १३७ ॥
 कृत संशब्दने ॥ उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥ धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्या-
 त् । रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति उर्कत् । अचीकृतत् । अचिकी-
 र्तत् ॥ १३८ ॥ वर्ध छेदनपूर्णयोः ॥ १३९ ॥ कुवि आच्छादने ॥ कुम्बयति ॥
 कुभि इत्येके ॥ १४१ ॥ लुवि तुवि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १४३ ॥ ल्हप व्य-
 क्तायां वाचि ॥ कूपेत्येके ॥ १४५ ॥ जुटि छेदने ॥ १४६ ॥ इल प्रेरणे ॥ एलयति ।
 ऐलिलत् ॥ १४७ ॥ ग्रक्ष म्लेच्छने ॥ १४८ ॥ म्लेछ अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥
 ब्रूस वर्ह हिंसायाम् ॥ १५१ ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे गर्ध अभिकाङ्क्षायामिति
 पठन्ति ॥ १५४ ॥ गुर्द पुर्व निकेतने ॥ १५६ ॥ जसि रक्षणे ॥ मोक्षण इति के-
 चित् । जंसयति । जंसति ॥ १५७ ॥ ईट स्तुतौ ॥ १५८ ॥ जसु हिंसायाम् ॥
 १५९ ॥ पिडि सवाते ॥ १६० ॥ रुप गोपे ॥ रुट इत्येके ॥ १६२ ॥ डिप क्षेपे ॥
 १६३ ॥ घुप समुच्छ्राये ॥ १६४ ॥ आकुस्मादात्मनेपदिनः । कुस्मनाश्रो वेति वक्ष्यते
 तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगाभिफलार्थमिदम् ॥ चित संचेतने ॥ चेतयते । अचीचि-
 तत् ॥ १ ॥ दशि दंशने ॥ दंशयते । अददंशत । इदित्त्वाणिजमावे । दंशति । आ-
 कुस्मीयमात्मनेपद णिचसन्त्रियोगेनैवेति व्याख्यातारः ॥ नलोपे सञ्जिप्ताहचर्याद् भ्वादे-
 रेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ दसि दर्शनदशनयोः ॥ दंसयते । दंसति । दसेत्यप्येके ॥ ४ ॥ छ-
 प डिप संघाते ॥ ६ ॥ तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । चान्द्रास्तुधातुद्वयमिति मत्वा
 कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ मत्रि लुप्तपरिभाषणे ॥ ९ ॥ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः
 ॥ १० ॥ तर्ज भर्त्स तर्जने ॥ १२ ॥ बस्त गन्ध अर्दने ॥ बस्तयते । गन्धयते ॥
 १४ ॥ विष्क हिंसायाम् । हिष्केत्येके ॥ १६ ॥ निष्क परिमाणे ॥ १७ ॥ लल ईप्सा-
 याम् ॥ १८ ॥ कण संकोचे ॥ १९ ॥ तूण पूरणे ॥ २० ॥ भ्रूण आशविशङ्कयोः ॥
 २१ ॥ शठ श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ यक्ष पूजयाम् ॥ २३ ॥ स्वम वितर्के ॥ २४ ॥
 गूर उद्यमने ॥ २५ ॥ शम लक्ष आलोचने ॥ नान्ये मित इति मित्वनिषेधः । शाम-

यते ॥ २७ ॥ कुत्स अवक्षेपणे ॥ २८ ॥ वृट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ ३० ॥ गल स्र-
वणे ॥ ३१ ॥ भल आभण्डने ॥ ३२ ॥ कुट आप्रदाने । अवसादने इत्येके ॥ ३३ ॥
कुट्ट प्रतापने ॥ ३४ ॥ वञ्च प्रलम्भने ॥ ३५ ॥ वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्र-
जननसामर्थ्यं शक्तिसंबन्धश्च । वर्षयते ॥ ३६ ॥ मद तृप्तियोगे ॥ मदयते ॥ ३७ ॥
दिवु परिकूजने ॥ ३८ ॥ गृ विज्ञाने ॥ गारयते ॥ ३९ ॥ विद चेतनाख्याननिवासे-
षु । वेदयते ॥ ४० ॥ सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे ॥ विन्दते विन्दति
प्राप्तौ श्यन्लुकृश्रमशेष्विदं क्रमात् ॥ मान स्तम्भे ॥ मानयते ॥ ४१ ॥ यु जुगुप्सा-
याम् । यावयते ॥ ४२ ॥ कुस्म नाम्नो वा ॥ कुस्मेति धातुः कुस्मितस्मयने वर्तते ।
कुस्मयते । अचुकुस्मत ॥ ४३ ॥ अथवा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् इ-
त्याकुस्मीयाः ॥ ॥ चर्च अध्ययने ॥ १ ॥ बुक्क भाषणे ॥ २ ॥ शब्द उपसर्गादाविष्का-
रे च ॥ चाद्भाषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ अनुपसर्गाच्च आ-
विष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ कण निमीलने ॥ काणयति ॥ णौ चङ्गुपधाया ह-
स्वः । काण्यादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणत् । अचकाणत् ॥ ४ ॥ जमि नाशने ॥
जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ पूद क्षरणे ॥ सूदयति । असूपुदत् ॥ ६ ॥ जसु ताड-
ने । जासयति । जसति ॥ ७ ॥ पश्व बन्धने । पाशयति ॥ ८ ॥ अम रोगे ॥ आम-
यति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमणौ न कम्प-
मिचमामिति निषेधः । आमयति ॥ ९ ॥ चट स्फुट भेदने ॥ विकासे शशपोः स्फु-
टति स्फोटते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ घट संघाते । घाटयति ॥ १२ ॥ हन्यर्थाश्च नव-
गण्यामुक्ता अपि हन्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्त इत्यर्थः ॥ दिवु मर्दने ॥ उदित्त्वादेव-
यतीत्यपि ॥ १३ ॥ अर्ज प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति ॥ १४ ॥ घुषि-
र् विशब्दने ॥ घोषयति । घुषिरविशब्दन इति सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाल्लिङ्गादिनि-
त्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्वादङ्गा । अघुषत् । अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु । अजूघु-
षत् ॥ १५ ॥ आङः क्रन्द सातत्ये ॥ भौवादिकः क्रन्दधातुगङ्गानाद्यथ उक्तः स एवा-
ङ्पूर्वो णिच् लभते सातत्ये । आक्रान्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्द सातत्ये इ-
त्याहुः । आवोषयति ॥ १६ ॥ लस शिल्पयोगे ॥ १७ ॥ तसि भूष अलङ्करणे ॥
अवतंसयति । अवतंसति । भूषयति ॥ १९ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २० ॥ ज्ञा नियोगे ॥
आज्ञापयति ॥ २१ ॥ भज विश्राणने ॥ २२ ॥ शृधु प्रसहने । अशशर्धत् । अशीशृधत्
॥ २३ ॥ यत निकारोपस्कारयोः ॥ २४ ॥ रक् लग आस्वादने ॥ रव इत्येके ॥ रगे-
त्यन्ये ॥ २८ ॥ अञ्च विशेषणे ॥ अञ्चयति । उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभा-
षितो णिच् । अञ्चति एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ २९ ॥ लिगि चित्रीकरणे ॥
लिङ्गयति । लिङ्गति ॥ ३० ॥ मुद संसर्गे ॥ मोदयति सकृन्मृदतेन ॥ ३१ ॥ त्रस धारणे ।

ग्रहण इत्येके । वारण इत्यन्ये ॥ ३२ ॥ उग्रस उञ्छे ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके ।
 नेत्यन्ये । प्रासयति । उग्रासयति ॥ ३४ ॥ मुच प्रमोचने मोदने च ॥ ३५ ॥ वस स्नेह-
 ऋदापहरणेषु ॥ ३६ ॥ चर संशये ॥ ३७ ॥ च्यु सहने । हसने चेत्येके । च्याव-
 यति ॥ च्युसेत्येके । च्योसयति ॥ ३९ ॥ भुवोऽवकल्कने ॥ अवकल्कन मिश्रीकरण-
 मित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति ॥ ४० ॥ कृपेश्च ॥ कल्पयति ॥ ४१ ॥ आ स्वदः
 सकर्मकात् ॥ स्वदिमभिव्याप्य संभवत्कर्मभ्य एव णिच् ॥ अस्त ग्रहणे ॥ प्रासयति
 फलम् ॥ १ ॥ पुष धारणे पोषयत्याभरणम् ॥ २ ॥ दल विदारणे । दालयति ॥ ३ ॥
 पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लधि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि
 बृहि बर्हे वह्नु गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोक्त्र लोचृ णद कुप तर्क वृत्तु वृधु भाषा-
 र्थः ॥ पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एव परेषाम् । घाटयति ।
 वण्टयति ॥ **नागलोपिशास्वृदिताम् । ७ । ४ । २ ॥** णिच्यगलोपिनः शास्तेर्द्ध-
 दितं च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ । अलुलोक्त । अलुलोचत् । वर्तयति । व-
 र्धयति । उदिच्चाद्गर्तति । वर्धति ॥ ४४ ॥ रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक
 नट पुटि जि चि रधि लधि अहि रहि महि च ॥ ५० ॥ लङि तङ नल च ॥ ५३ ॥
 पूरी आप्यायने ॥ ईदित्वं निम्नायामिणिनपेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति
 ॥ ५४ ॥ रुज हिंसायाम् ॥ ५५ ॥ प्वद आस्वादाने ॥ स्वाद इत्येके ॥ असिष्वदत् ।
 दीर्घस्य लपोपदेशलात् । असिष्वदत् ॥ ५७ ॥ आ धृपाद्वा ॥ इत ऊर्ध्व विभाषितणि-
 चोर्ध्वधातुमभिव्याप्य ॥ युज पृच संयवने ॥ योजयति । योजति । अयौक्षीत् । प-
 र्चयति । पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् ॥ २ ॥ अर्च पूजायाम् ॥ ३ ॥ वह् मर्षणे ॥ सा-
 हयति । स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥ ४ ॥ ईर् क्षेपे ॥ ५ ॥ ली
 द्रवीकरणे । लापयति । लपति । लेता ॥ ६ ॥ वृजी वर्जने ॥ वर्जयति । वर्जति ॥ ७ ॥
 वृब् आवरणे । वारयति । वरति । वरते । वरिता वरीता ॥ ८ ॥ जृ वयोहानौ ।
 जारयति । जरति । जरिता । जरीता ॥ ९ ॥ अि च । आरयति । अरयति । अ्रेता ।
 ॥ १० ॥ रिच विभोजनसंपर्चनयोः ॥ रेचयति । रेचति । रेक्ता ॥ ११ ॥ शिष अस-
 बौपयोगे ॥ शेषयति । शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये ॥ १२ ॥
 तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ तृप तृप्नौ । सन्दीपन इत्येके । तर्पयति । तर्पति ।
 तर्पिता ॥ १४ ॥ हृदी सन्दीपते ॥ छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । सेसि-
 चीति विकल्पोन । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैत ग्रहणात् ॥ १५ ॥ चृप हृप ह्य
 सन्दीपनइत्येके । चर्पयति । छर्पयति ॥ १६ ॥ हृमी भये । दर्भति । दर्भिता
 ॥ १९ ॥ हृम सन्दर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥ २० ॥ अथ मोक्षणे ॥ हिंसायामित्येके
 ॥ २१ ॥ मी गतौ । माययति । मयति । मेता ॥ २२ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥ ग्रन्थयति ।

ग्रन्थति ॥ २३ ॥ शीक आमर्षणे ॥ २४ ॥ चीक च ॥ २५ ॥ अर्द हिंसायाम् ॥
 स्वरितेत् ॥ अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २६ ॥ हिसि हिंसायाम् ॥ हिंसयति । हिंस-
 ति । हिनस्तीति इति गतम् ॥ २७ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २८ ॥ आङ्गपद पद्यर्थे ॥
 आसादयति । आसीदति । पात्रेति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् ॥ २९ ॥ शु-
 न्ध शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् ॥ ३० ॥ छद अपवारणे ।
 स्वरितेत् ॥ ३१ ॥ जुष परितर्कणे ॥ परितर्कणमूहोहिंसा वा ॥ परितर्पण इत्यन्ये ॥
 परितर्पणं परितृप्तिरिति । जोषयति । जोषति । प्रीतिसेवनयोरुपेत इति तुदादौ ॥ ३२ ॥
 धूञ् कम्पने ॥ णाविलयधिकृत्य ॥ धूञ्प्रीञ्चोर्नुग्वक्तव्यः * ॥ धूनयति । धवति ।
 धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्भूनातेरेव नुक्ताहुः । धाव-
 यति ॥ ३३ ॥ अयं स्वादौ क्रयादौ तुदादौ च । स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहसे ॥
 धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ॥ वायुर्वि-
 धूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १ ॥ प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीणय-
 ति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्राययति । प्रयति । प्रयते ॥ ३४ ॥ अन्ध
 ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ ३५ ॥ आट्ट लम्भने । आपयति । आपति । आपत् । आप्ता ।
 स्वरितेदयमित्येके आपते ॥ ३७ ॥ तनु श्रद्धोपकरणयोः । उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ॥ तानय-
 ति । वितानयति । तनति । वितनति ॥ ३८ ॥ चन श्रद्धोपहननयोरित्येके ॥ चानय-
 ति । चनति ॥ ३९ ॥ वद सन्देशवचने ॥ वादयति । स्वरितेत् । वदति । वदते ।
 अनुदात्तोदित्येके । ववदतुः । ववदिथ । ववदे । वद्यात् ॥ ४० ॥ वच परिभाषणे ॥
 वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् ॥ ४१ ॥ मान पूजायाम् । मानयति । मान-
 ति । मानिता । विचारणे तु भौवादि कोनित्यसन्नन्तः । सम्भे मानयते । इत्याकुस्मी-
 याः । मन्यते इति दिवादौ । मनुते इति तनादौ च ॥ ४२ ॥ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥
 भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ॥ ४३ ॥ गर्ह विनिन्द-
 ने ॥ ४४ ॥ मार्ग अन्वेषणे ॥ ४५ ॥ कठि शोके ॥ उत्पूर्वोऽयमुक्तण्टायाम् । कण्ठते
 इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४६ ॥ हुजू शौचालंकारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जिता ।
 मार्ष्टा ॥ ४७ ॥ मृष्ट तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति । मृष्यते
 इति दिवादौ ॥ सेवने शपि मर्षति ॥ ४८ ॥ धूष प्रसहने ॥ धर्षयति । धर्षति ॥ ४९ ॥
 इत्याधृषीयाः ॥ अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ अलोपस्य स्थानिवद्भावाच्च वृद्धिः । क-
 थयति । अग्लोपित्वाच्च दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् ॥ १ ॥ वर ईसायाम् ॥ वरयति ।
 वारयतीति गतम् ॥ २ ॥ गण संख्याने ॥ गणयति ॥ ई च गणः । ७ । ४ ।
 ९७ ॥ गणेरभ्यासस्य ईत्याञ्छङ्परे णौ । चादत् । अजगणत् । अजीगणम् ॥ ३ ॥ शठ
 श्वठ सम्यगवभाषणे ॥ ५ ॥ पठ वट ग्रन्थे ॥ ७ ॥ रह त्यागे ॥ अररहत् ॥ ८ ॥

स्तन गदी देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥ पत गतौ वा ॥ वा-
 णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्ये । पतयति । पतति । पताञ्चकार । अपतीत् ।
 द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥ ११ ॥ पष अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति ॥
 १२ ॥ स्वर आक्षेपे । स्वग्यति ॥ १३ ॥ रच प्रतियत्ने ॥ रचयति ॥ १४ ॥ कल
 गतौ संख्याने च ॥ १५ ॥ चह परिकल्कने । परिकल्कनं । दम्भः शाठ्यं च ॥ १६ ॥
 मह पूजयाम् ॥ महयति । महतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ सार कृप अथ दौर्बल्ये ॥
 सारयति । कृपयति । अथयति ॥ २० ॥ स्पृह ईप्सायाम् ॥ २१ ॥ भाम क्रोधे ॥
 अबभामत् ॥ २२ ॥ सूच पैशून्ये ॥ सूचयति । अगोपदेशत्वात् षः । असूसूचत् ॥
 २३ ॥ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके ॥ खोट इत्यन्ये ॥ २६ ॥ क्षोट क्षेपे ॥ २७ ॥
 गोम उपलेपने ॥ अजुगोमत ॥ २८ ॥ कुमार क्रीडायाम् ॥ अचुकुमारत् ॥ २९ ॥
 शील उपधारणे । उपभारणमभ्यासः ॥ ३० ॥ साम सान्त्वप्रयोगे । अससामत् ।
 साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत् ॥ ३१ ॥ वेल कालोपदेशे । वेलयति ॥ ३२ ॥
 काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति ॥ ३३ ॥ पलयूल लवनपवनयोः ॥ ३४ ॥
 वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेष्वित्येके । वातयति । अववातत् ॥ ३५ ॥
 गवेष मार्गणे । अजगवेषत् ॥ ३६ ॥ वास उपसेवायाम् ॥ ३७ ॥ निवास आ-
 च्छादने । अनिनिवासत् ॥ ३८ ॥ भाज पृथक्कर्मणि ॥ ३९ ॥ सभाज प्रीतिद-
 र्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ॥ ४० ॥ ऊन परिहाणे ॥ ऊन-
 यति । ओः पुयण्जीति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्षप्रत्याहारजकारग्रहोलङ्गं णिचि
 अच आदेशोन स्याद्वित्वे कार्यइति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योच् प्रक्रियायां
 परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षेत्वात्तेना-
 चिकीर्तदिति सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डेऽहोपः । औननत् ।
 माभवानूननत् ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्द ॥ अदध्वनत् ॥ ४२ ॥ कूट परितापे । परिदाहे
 इत्यन्ये ॥ ४६ ॥ सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चाकूटोऽपि । कूटयति । सङ्के-
 तयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति ॥ पाठान्तर्गम् ॥ केत आवरणे निमन्त्रणे च ॥
 केतयति कुण । गुण चामन्त्रणे ॥ चकारात्केतने । कूण सङ्कोचने इति ॥ ४८ ॥
 स्तेन चौर्ये ॥ अतिस्तेनत् ॥ ४९ ॥ आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ पद गतौ ॥ पदयते ।
 अपपदत् ॥ १ ॥ गृह ग्रहणे । गृहयते ॥ २ ॥ मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगयती-
 ति कण्डादिः ॥ ३ ॥ कुह विस्मापने ॥ ४ ॥ शर वीर विक्रान्तौ ॥ ६ ॥ स्थूल
 परिबृंहणे ॥ स्थूलयते । अतुम्बूलत् ॥ ७ ॥ अर्थ उपयाच्यायाम् । अर्थयते । आर्तथत्
 ॥ ८ ॥ सत्र सन्तानक्रियायाम् ॥ असमत्रत् । अनेकाच्चत्वात् षोपदेशः । सिसत्रयिषते
 ॥ ९ ॥ गर्व माने ॥ गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्विकल्पः । धातोर्गन्त उदात्तो

लिट्याम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥ इत्यागर्वायाः ॥ सूत्र वेष्टने ॥ सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ १ ॥ मूत्र प्रसवणे ॥ मूत्रयति । मूत्रति ॥ २ ॥ रूक्ष पारुष्ये ॥ ३ ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् ॥ ५ ॥ पुट संसर्गे ॥ पुटयति ॥ ६ ॥ धेक् दर्शने इत्येके ॥ अदिधेकत् ॥ ७ ॥ कत्र शैथिल्ये ॥ कत्रयति । कत्रति ॥ कर्तेत्यप्येके ॥ कर्तयति । कर्तति ॥ ९ ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावभावटिलोपविन्मनुब्लोप-यणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्व सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । णौ चडीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेलोपो बलीयानिति स्थितम् अपपटत् ॥ तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः ॥ करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः ॥ लङ्धर्थस्त्वविर्वाक्षतः ॥ तेनातिक्रामति ॥ अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति ॥ धातुरूपं च ॥ णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते ॥ च-शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृलुक्प्रकृतिप्र-त्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति * ॥ कसवधमाचष्टे कंसं धातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते ॥ हनस्तोऽचिण्णलोः । ७।३।३२॥ हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णस्व-र्जे ङिति णिति । नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाद्वित्वयो-दोषः । किंच कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हैन्यादेर्हेतुम-ण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापी-त्यर्थः । कंसमजीवतत् । कर्तृकरणाद्वात्वर्थे ॥ कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरा-दिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति असयति ॥ वष्क दर्शने ॥ १ ॥ चित्र चित्रीकरणे ॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रय-ति ॥ २ ॥ अंस समाधाते ॥ ३ ॥ वट विभाजने ॥ ४ ॥ लज प्रकाशने ॥ वटि ल-जि इत्येके ॥ वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । व-ण्टापयति । लञ्जापयति ॥ ७ ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह तन्मते कथापयति । गणापयतीत्यादि ॥ मिश्र सम्पर्के ॥ ८ ॥ सङ्ग्राम युद्धे ॥ अयमनुदात्तेत् अकारप्रश्लेषात् । अससंग्रामत ॥ ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम् ॥ अनुस्तोमत् ॥ १० ॥ छिद्र कर्णभेदेन ॥ करणभेदन इत्यन्ये । कर्णेति धात्वन्तरमित्यन्ये ॥ १२ ॥ अन्ध दृष्ट्युपधाते ॥ उपसंहार इत्यन्ये । आन्दधत् ॥ १३ ॥ दण्ड दण्डनिपातने ॥ १४ ॥ अङ्ग पदे लक्षणे च ॥ आञ्चकत् ॥ अङ्ग च ॥ आञ्जगत् ॥ १६ ॥ सुख दुःख तत्कि-यायाम् ॥ १८ ॥ रस आस्वादनस्नेहनयोः ॥ १९ ॥ व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् ॥ २० ॥ रूप रूपक्रियायाम् ॥ रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया ॥ २१ ॥ छेद-

ह्रस्वीकरणे ॥ अचिच्छेदत् ॥ २२ ॥ छद अपवारणइयेके ॥ छदयति ॥ २३ ॥
 लाम प्रेरणे ॥ २४ ॥ व्रण गात्रविचूर्णने ॥ २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥
 वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्ण वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरि
 वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः ।
 बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ पर्ण हरितभावे ॥ अपपर्णत् ॥ विष्क दर्शने ॥
 क्षप प्रेरणे ॥ वस निवासने ॥ तुल्य आवरणे ॥ ण्वमान्दोलयति । प्रेक्षोलयति । विड-
 म्भयति । अवधीर्यतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठोबहुलमित्याहुः ॥ तेनापठिता
 अपि सौत्रलौकिकवैदिकाबोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठोबहुलमित्याहुः । तेनाप-
 ठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच् । रामोगज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः । चुरादिभ्यएव
 बहुलं णिजित्यर्थइत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ णिङ्ङाभिरसने ॥ अङ्ग-
 वाचिनः प्रातिपदिकाभिरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निगस्यति हस्तयते । पादयते ॥ श्वे-
 ताश्वाश्वतरगालोडिताह्रकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वादीना चतुर्णामश्वदयोलुप्यन्ते
 णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते ।
 गालोडितं वाचां विमर्शः । तत्करोति गालोडयते । आह्वयते । केचित्तु णिचमे-
 वानुवर्तयन्ति तन्मते परम्पदमपि ॥ पुच्छादिषु धात्वर्थइत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादे-
 व बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्ङिधिः । सिद्धशब्दोऽग्रन्थान्ते
 मङ्गलार्थः ॥

॥ इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजकोहेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥ कर्तुः प्रयोजकोहेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च
 स्यात् ॥ हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥ प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्
 स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । णिचश्चेति कर्तृणे फले आत्मनेपदम् । भावयते ।
 भावयांभभूव ॥ ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥ सनि परे यदङ्गं तदवधवा-
 भ्यासोकारस्येत्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेण्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मू-
 ङ् । अमीमवत् । अगीयवत् । अगीगवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥ स्रवतिशृ-
 णोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥ एषामभ्यासोकारस्येत्वं
 वा स्यात्सन्त्यवर्णपरे भावक्षरे परे । असिस्रवत् । असुस्रवत् । नागलोपीति ह्रस्वनिषे-
 धः । अशशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे । अचचकासत् । अगलोपीति
 सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताणिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धि बा-
 धित्वा णिलोपः ॥ चोरयति । णौ चङीति ह्रस्वः । दीर्घोलघोः । न चाग्लोपित्वाह्वयो-
 रण्यसंभवः । ण्याकृतिनिर्देशात् । अञ्चुचुरत् ॥ णौ च संश्चङोः । ६ । १ ।
 ३१ ॥ सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् । संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं

बलवदिति वचनात्संप्रसारणं पूर्वरूपम् । अशशवत् । अलघुत्वात् दीर्घः । अशिश्च-
यत् ॥ **स्तम्भुसिबुसहं षडि** । ८ । ३ । ११६ ॥ उपसर्गनिमित्तेषां सप्त
षोडश स्याच्छडि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिश्चत् ।
बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वोद्वित्वात्प्रागेव । ओणेर्कदित्करणालिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । ए-
जादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । न न्द्राइति नदराणां न द्वित्वम् ।
औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुजन्यु-
ब्जौ पाण्युपतापयोरिति सूत्रे निपातनादस्य वः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न न्द्रा
इति निषेधाज्जिञ्चदस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।
औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्रपत् ॥ **रभेरशब्बिलटोः** । ७ । १ । ६३ ॥
रभेर्नुम् स्यादचि न तु शब्बिलटोः ॥ **लभेश्च** । ७ । १ । ६४ ॥ अरग्मम् । अललम्भ-
त् । हेरचडीति सूत्रेऽचडीत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । अत्समुद्वरप्रथमदत्स्वशा-
म् । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ॥ **विभाषा वेष्टिचे-**
ष्टयोः । ७ । ४ । ९६ ॥ अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् ।
अचवेष्टत् । अचिचेष्टत् । भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत् । अबभ्राज-
त् ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् * ॥ ण्यन्ताः कणरणभणभ्रणलुपहेठः काण्यादयः
षड्भाष्ये उक्ताः । ह्रायिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारोधिका न्यासे । चाणिलोठी अप्यन्यत्र ।
इत्थं द्वादश ॥ अचीकणत् । अचकाणत् ॥ **स्वापेश्चडि** ॥ ६ । १ । १८ ॥ ण्यन्त-
स्य स्वापेश्चडि संप्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ॥ **शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्** ।
७ । ३ । ३७ ॥ णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । हाययति ॥ **हः संप्रसारणम्** ।
६ । १ । ३२ ॥ सन्परे चङ्परे च णौ हः संप्रसारणं स्यात् । अजुहवत् । अजुहा-
वत् ॥ **लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य** । ७ । ४ । ४ ॥ पिवतेरुपधायालोपः
स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । अर्तिहीति पुक् । अर्पयति । हेपय-
ति । ज्लेपयति । रेपयति । यलोपः । झोपयति । क्षमापयति । स्थापयति ॥ **तिष्ठतेरित्**
। ७ । ४ । ५ ॥ उपधायाद्देशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ॥ **जिघ्रतेर्वा** ।
७ । ४ । ६ ॥ अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । उर्कत् ॥ अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अवी-
वृतत् । अववर्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् । पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः * ॥ युकोऽपवा-
दः । पालयति ॥ **वो विधूनने जुक्** । ७ । ३ । ३८ ॥ वातेर्जुक् स्याणौ कम्पे-
ऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति । विभाषा लीयतेः ॥ **लीलोर्नुग्लु-**
कावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ । ३ । ३९ ॥ लीयतेर्लीतेश्च क्रमानुगुणावागमौ
वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलापयति । विलालयति । वा घृतम् । ली ई इति
ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुक् न ॥ स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति ॥ प्रलम्भनाभिभ-

वपूजसुलियो नित्यमात्मशक्ति वाच्यम् * ॥ **लियः संमाननशालीनीकरण-**
योश्च । १ । ३ । ७० ॥ लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभि-
 वयोः प्रलम्भने चार्थे ॥ जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनोर्वर्तिका-
 मुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥ **विभेतेहेतु-**
भये । ६ । १ । ५६ ॥ विभेतेरेचआत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥ **भी-**
स्म्योहेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥ ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्देतोश्चेद्भयस्मयौ ।
 सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डोभापयते ॥ **भियोहेतुभये पुक् । ७ ।**
३ । ४० ॥ भी ई इतीकारः प्रथिष्यते । ईकारान्तस्य भियः पुक् स्यात् णौ हेतुभये ।
 भीषयते ॥ **नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ॥** स्मयतेरेचोनित्यमात्वं स्याणौ हेतोः
 स्मये ॥ जटिलोविस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुक्षिकयैर्न भाययति । वि-
 स्माययति । कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव हि
 तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदा-
 यिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा मिहोविस्मापयन्निति ण्य-
 न्ताणौ शतेति व्याख्येयम् ॥ **स्फायोवः । ७ । ३ । ४१ ॥** णौ ॥ स्फावयति ॥
शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥ शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति ।
 गतौ तु । गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥ **रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७ ।**
३ । ४३ ॥ णौ । रोपयति । रोहयति । **क्रीड्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ॥** एषामेच
 आत्वं स्याणौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥ **णौ च संश्रङोः । २ । ४ ।**
५१ ॥ सन्परे चङ्परे च णौ इङोगाङ्गा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥
सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ॥ णेहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच
 आत्वं स्याणौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः
 सिद्धयति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति । मेधयति तापस तापः ॥ **प्रजने चीयतेः । ६ ।**
१ । ५५ ॥ अस्यैच आत्वं वा स्याणौ प्रजनंऽर्थे । वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः ।
 गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥ **ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ ॥** गूहयति ॥ **दोषो णौ**
। ६ । ४ । ९० ॥ दुप इति सुवचम । दुप्यतेरुपधाया उत्स्याणौ । दूषयति ॥ **वाचि-**
त्तविरागे । ६ । ४ । ९१ ॥ विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ।
 मितां ह्रस्वः । भ्वादौ जुगदौ च मितउक्ताः । घटयति ॥ जनीजृप् । जनयति । जरयति
 जृणातेस्तु । जारयति ॥ **रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपोवक्तव्यः * ॥** मृगरमणमाखेटः ।
 रजयति मृगान् । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान्त्वृण-
 दानेन । जुरादिषु ज्ञपादिश्चिक् ॥ चिस्फुरेणौ । चपयति चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु ।
 चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति । अपुस्फरत् । अपुस्फुरत् ॥ **उभौ सा-**

भ्यासस्य । ८ । ४ । २१ ॥ साभ्यामस्यानितेरुभौ नकारौ ण्वं प्राप्नुवोनिमित्ते
सति । प्राणिणत् ॥ णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ॥ इणोगमिः स्याणौ ।
गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिकः । अधिगमयति । हनसोऽचिण्णलोः ।
होहन्तेरिति कुत्वम् । घातयति ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् * ॥ तृतीयव्यञ्जन-
स्य तृतीयैकाचइति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये खजादे-
द्वितीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्ययत् । ऐर्ष्ययत् । द्वितीयव्याख्यायां
णिजन्ताच्चडि षकारण्वाभ्यासे श्रूयेत । हलादिःशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृ-
तीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्यौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन
प्रार्थयन्ति शयनोत्थित प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ॥

॥ इति प्यन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ॥ इषिकर्मणः
इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययोवा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सनआर्धधा-
तुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । सन्यतः ॥ पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । ग-
मनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्त्वित्तीच्छति गुरुः ।
वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्धस्तु । एकाचउपदेशइति नेट् । सस्य तत्वम् ।
अत्तुमिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्ययिषति । ईर्ष्ययि-
षति ॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १ । २ । ८ ॥ एभ्यः संश्च क्त्वा च
कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुदिषति ॥ सनि ग्रहगुहोश्च । ७ । १
। १२ ॥ ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्ण स्यात् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सनः षत्स्या-
सिद्धत्वाद्भ्रष्टभावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥ किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ । ७५ ॥
कृ गृ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सनइट् स्यात् । पिष्टुच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिष-
ति । जिगलिषति ॥ अत्रेटोदीघोनिष्टः * ॥ दिदरिषते । दिधग्निषते । कथमु-
दिधीर्षुरिति । भौवादिकयोर्धृङ्धृञ्वोरिति गृहाण ॥ इकोञ्जल् । १ । २ । ९ ॥
इगन्ताञ्जलादिः सन् कित्स्यात् । बुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदीपते । एज्विष-
यत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अतएव सनि मीमेति सूत्रे माधातौः पृथङ्मीग्रहणं
कृतम् ॥ हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥ इक्समीपाद्धलः परोझलादिः सन् कित्स्या-
त् । गुहु । जुषुक्षति । बिभित्सति । इकः किम् । यियक्षते । झत्किम् । विवर्धिषते ।
हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृचङ् । तितृक्षति । तितृंहिषति ॥ अजञ्जनगमां सनि । ६ ।
४ । १६ ॥ अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । सन्निटोर्जेः ।
जिगीषति । विभाषा चेः । चिकीषति । चिचीषति । जिघांसति ॥ सनि च । २ ।
४ । ४७ ॥ इणोगमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति बोधने प्रतीषिषति । इण्वदि-

कः । अधिजिगमिषति कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । झलादौ सनीति दीर्घः । जिगांसते । अधिजिगांसते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्ने दीर्घः । जिगांसते । संजिगांसते ॥ इङश्च ॥ २ । ४ । ४८ ॥ इङोगमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥ **रलो व्युपधा-**
ह्लादेः संश्च ॥ १ । २ । २६ ॥ उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्मादह्लादेरलन्तात्परौ क्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । दिद्युतिपते । दिद्योतिषते । रुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रलः किम् । दिदेविषति । व्युपधात्किम् । विवर्तिषते । ह्लादेः किम् । णपिति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेरर्कदिक्ररणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात् ॥ **सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चवृयूण्भरज्ञपिसनाम् ॥ ७ । २ । ४९ ॥** इवन्ते-
भ्यश्चधादिभ्यश्च सनइङ्वा स्यात् । इङभावे । हलन्ताच्चेति क्त्विम् । झोरिति वस्य ऊट् यण् । द्वित्वम् । दुगूषति । दिदेविषति । स्तौतिष्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमात् षः । सुयूषति । सिसेविषति ॥ **आपृज्जपृधामीत् ॥ ७ । ४ । ५५ ॥** एषामचईत्स्या-
त्तादौ सनि ॥ **अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ७ । ४ । ५८ ॥** सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आपृमिच्छति ईप्सति । अर्धितुमिच्छति रपरत्वम् । च-
र्त्वम् । ईर्त्सति । अर्दिषिषति । बिभ्रज्जिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति ॥ **दम्भ इच्च ॥ ७ । ४ । ५६ ॥** दम्भेचइत्स्यादीन् सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ताच्चेत्यत्र हल्प्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः क्त्विवात्रलोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भिषति । शिश्रीषति । शिश्रियिषति । उदोष्ठपूर्वस्य । सुस्वूर्षति । सिस्त्रिषति । युयूषति । गियविषति । ऊर्णूषति । ऊर्णुनिषति । ऊर्णुनिषति । न
च परत्वादुणावादेशयोः सतोरभ्यामे उकारेण श्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचनेचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यि-
त्वाभिहितता कथमिति वाच्यम् । कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते न
वननुभवन्नपि । न चेह सन्न द्वित्वमनुभवति । बुभूर्पति । बिभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो
मित्संज्ञः पकारान्तश्रौगदिकश्च । इङभावे इकोझलिति क्त्विवात्र गुणः । अज्झने-
ति दीर्घः परत्वाणिलोपेन बाध्यते । आपृजपिति ईत् । ज्ञीप्सति जिज्ञपयिषति । अमि-
तस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्वम् । सिपासति । सिसनिषति ॥ तनिषतिदरिद्राति-
भ्यः सनोवा इङ्वाच्यः ॥ **तनोतेर्विभाषा ॥ ६ । ४ । १७ ॥** अस्योपधायादीर्घोवा
साज्झलादौ सनि । तित्वांसति । तितंसति । तितनिषति ॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः * ॥
श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥ **सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामचइस् ॥**
७ । ४ । ५४ ॥ एषामचइस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः ।
पित्सति । दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति । जुमिष् मीष् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मि-

नोतेरपि भीरूपाविशेषादिस् । सः नीति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने । मित्स-
ति । माङ्गमेडो । मित्सते । दोदाणोः । दित्सति । देड् । दित्सते । दाब् । दित्सति ।
दित्सते । धेट् । धित्सति । धाब् । धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्नु ।
शिक्षति । शक् मर्षणइति दिवादिः । स्वर्गितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सते ॥ रा-
थो हिंसायां सनीस् वाच्यः * ॥ रित्सति । हिंसायां किम् । आरिगात्सति ॥ **मुचो-**
ऽकर्मकस्य गुणोवा । ७ । ४ । ५७ ॥ सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते मु-
मुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्धश्चतु-
र्भ्यः । विवृत्सति । तडि तु । विवर्तिपते । सेसिचीति वेट् । निनर्तिपति । निनृत्सति ॥
इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ॥ वृड् वृज् अभ्यामृदन्ताच्च सनइड्वा स्यात् । तितरिष-
ति । तितरीषति । तितीर्षति । विवरिपति । विवरीषति । वुवूर्पति । वृड् वुवूर्षते ।
विवरिषते । दुध्वूर्षति ॥ **स्मिपूङ्गुरञ्चशां सनि । ७ । २ । ७४ ॥** स्मि पूङ्ग
अञ्जू अश् एभ्यः सनइट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविपते । अरिरिपति । इह
रिस्श्चब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः । कार्यभागाति कार्थिणोनिमित्तत्वायोगा-
द्विर्वचनेचीति न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिष-
ति । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइति चट्टाभ्यां सहितस्येटोद्वित्वम् । ह-
लादिः शेषः । उच्चिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकापायइति त्वनित्यम् । च्छ्वोरिति
सतुक्प्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । णौ च संश्रद्धोरिति सूत्राभ्यामि-
डोगाङ् श्रयतेः संप्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । शिश्वा-
ययिषति । शुश्वावयिषति । ह्रः संप्रसारणम् । जुहावयिषति । णौ द्वित्वाद्यागचआ-
देशेनेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्कारयिषति । चुक्षावयिषति । ओः पुयण्यपरे
पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभावयिषति । रिगावयिषति । लिलावयिषति ।
जिजावयिषति । पुयण्जि किम् । नुनावयिषति अपरं किम् । बुभूपति । स्रव-
तीतीत्वं वा । सिस्त्रावयिषति । सुस्त्रावयिपतीत्यादि अपरं इत्येव । शुश्रूषते ॥ **स्तौ-**
तिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥ अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरे-
व सस्य षः स्यात्प्रभूते सनि नान्यस्य । तुष्टपति । शुतिस्वाण्योरित्युत्वम् । पयि
षति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिस्सिषति । उपसर्गाच्च स्थादिष्वभ्यासेन
चेति षत्वम् । परिशिपिषति । षणि किम् । तिष्ठामति । सुपुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेनै-
ह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति ॥ **सः स्विदिस्वदिसहीनां च**
। ८ । ३ । ६२ ॥ अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे ।
सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्थादिष्वभ्याससेति नियमात्रेह ॥
अभिसुसूषति ॥ शैषिकान्मनुबर्ध्याच्छैषिकोमनुबर्धिकः । सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सन्न-

न्तान्न सनिष्यते ॥ ॥ शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न तेन शालीये भव इति वाक्यमेव न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् ॥ अहिच्छत्रे भवआहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भवआहिच्छत्रीयः । अण्णन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुवन्तान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूपइत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा मादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्तिषते । मीमांसिपते ॥

॥ इति सन्प्रक्रिया ॥

धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३ । १ । २१ ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ॥ गुणोयङ्लुकोः । ७ । ४ । ८२ ॥ अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्ताइति धातुत्वाद्वादादयः । छिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचके । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्गधातुक्त्वं यथा स्यात् । तेन ब्रुवोवचिगित्यादि । एकाचः किम् । पुनःपुनर्जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं शोभते । रोचते इत्यत्र यङ्नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । गोरुच्यते । शोशुभ्यते ॥ सूचिसूत्रिमूज्यत्यर्थ-शूर्णोतिभ्योयङ् वाच्यः * ॥ आद्याख्यश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूज्यते । सोमूज्यते । अनेकाच्चेनापोपदेशत्वात्पत्वं न ॥ यस्य हलः । ६ । ४ । ४९ ॥ यस्येति संघात-ग्रहणम् । हलः परस्य यश्चब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतोलोपः ॥ सोसूचांचक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । सोमूत्रिता ॥ दीर्घोऽङ्कितः । ७ । ४ । ८३ ॥ अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाड्यते ॥ यङि च । ७ । ४ । ३० ॥ अर्तेः संयोगादेश्च ऋतोऽगुणः स्याद्यङि । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरायते इति भाष्योदाहरणात् । अगर्गिता । अशासिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवच्चात्रोपभागुणः । बेभिदिता ॥ सास्यते ॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥ गत्यर्थकौटिल्यण्व यङ् स्यात्तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वात्र-ज्यते । लुपसदचरजपजभदृशग्भ्योभाचगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ॥ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सास्यते ॥ चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ॥ अनयोरभ्यासस्यातोनुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । तुगिल्यनेनानुस्वारोलक्ष्यते ॥ स च पदान्तवद्वाच्यः * ॥ वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥ उत्परस्याऽतः । ७ । ४ । ८८ ॥ चरफलोर्भ्यासात्परस्यातुत्प्राद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः । चञ्चूर्यते । चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते । पंफुल्यते ॥ जपजभदृदृशभञ्जपशां च । ७ । ४ । ८९ ॥ एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि ॥ ओय-ङि । ८ । २ । २० ॥ गिरते रेफस्य लवं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति जेगिल्यते । घु-

मास्थेतीत्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेपीयते । विभाषा श्वेः । शोशयते । श-
 श्वीयते । यङि च । सास्मर्यते । रीङ् ऋतः । चेन्नीयते । सुट् । संचेस्कीयते ॥ सि-
 चोयङि । ८ । ३ । ११२ ॥ सिचः सस्य षोन स्याद्यङि । निसेसिच्यते ॥ न
 कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ॥ कवतेरभ्यासस्य नुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते ।
 कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते ॥ नीग्वश्रुसंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दात् । ७ ।
 ४ । ८४ ॥ एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः ।
 नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यतइत्यादि ॥ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ ।
 ४ । ८५ ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुकानुस्वारोल-
 क्ष्यतइत्युक्तम् । यंयम्यते । यंयम्यते । तपरत्वसामभ्याङ्गूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम
 क्रोधे । वामाम्यते । ये विभाषा । जाजायते । जञ्ज्यते । हन्तेहिसायां येङि व्रीभावो
 वाच्यः * ॥ जेघ्रीयते । हिसायां किम् । जङ्ज्यते ॥ रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ९० ॥
 ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृल्यते । क्षुभ्रादित्वात्र णः
 नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीकृष्यते । गीगृत्वतइति वक्तव्यम् * ॥
 वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ॥ स्वपिस्यमिच्येजां यङि । ६ । १ । १९ ॥ संप्र-
 सागण स्याद्यङि । सोषुयते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥ न वशः । ६ । १ । २० ॥
 वावश्यते ॥ चायः की । ६ । १ । २१ ॥ चेकीयते ॥ ई घ्राध्मोः । ७ । ४ ।
 ३१ ॥ जेघ्रीयते । देघ्मीयते ॥ अयङिच क्किति । ७ । ४ । २२ ॥ शीडोऽयङ्ग-
 देशः स्याद्यादौ क्किति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततोऽगुणः । डोढौक्यते ।
 तोत्रौक्यते ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥ यङोऽचप्रत्यये लुक् स्याच्चकारागत्तं विनापि बहुलं
 लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयम् । अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्त-
 त्वमिहत्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाच्छ्रुतादयः । शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । अनुदात्त
 ङितइति तु न । ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि
 प्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अतएव सुहृत्प्रासादइत्यत्रात्वसन्त
 सेति दीर्घोऽन । येऽपि स्पर्धशीडादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । अनुदात्तङितइत्यनुब-
 न्धनिर्देशात् । तत्र च शितपा शपेति निषेधात् । अतएव श्यन्नादयोऽन । गणेन निर्दे-
 शात् । किंतु शबेव । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छ्रुतोलुक् ॥ यङोवा । ७ । ३ ।
 ९४ ॥ यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य इङ्गा स्यात् । भूसुबोरिति गुणनिषे-
 धोयङ्लुकि भाषायां न । बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दासि निपातनात् । अतएव यङ्लु-
 ग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्प्रप्राप्तएव गुणाभावोनिपात्यतामिति वाच्यम् ।

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विः प्रयोगोद्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् ।
 बोभवीति । बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत् ।
 अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभुवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । गाति-
 स्येति सिचोलुक् । यङोवेतीदृक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वादुक् । अबोभूवी-
 त् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयोञुस् । नित्यत्वादुक् । अबोभूवुः । अबोभ-
 विष्यदित्यादि । पास्पर्थीति । पास्पर्थि । पास्पर्थः । पास्पर्थति । पास्पस्ति । हुङ्ल-
 भ्यो हेर्धिः । पास्पर्थि । लङ् । अपास्पर्थे । अपास्पर्थे सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे । रो-
 रि । अपास्पाः । जागाद्रि । जागास्ति । अजागात् । सिपि रुत्वपक्षे । अजागाः ।
 नायु । नानात्ति । नानात्तः । दध । दादद्रि । दादद्धः । दाधस्ति । अदाधत् । अदा-
 दधुः । अदाधः । अदाधत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादाधीत् । चोस्कुन्दीति । चो-
 स्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमोत्ति । मोमो-
 दांचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुताम् । अमोमुदुः । अमोमु-
 दीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोकूर्दी । चोकूर्दीति । लङ्
 तिप् । अचोकूर्त् । अचोकूर्दीत् । सिपक्षे । अचोकूः । अचोक्वूः । अजोगूः । वनीवञ्ची-
 ति । वनीवञ्चि । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्ग-
 न्ति । अनुदात्तोपदेशेयनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । म्वोश्च । जङ्गन्मि ।
 जङ्गन्वः । एकाजग्रहणोक्तत्वान्नेणिनपेभः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासि-
 द्धत्वात् हेर्लुक् । जङ्गहि । मो नो यातोः । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशात् च्लेरङ् । हय-
 नेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । अभ्यासाच्चेति कुत्वं
 यद्यपि हो यन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यास-
 कारः । शितपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः । गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति
 भावः । जङ्गनीति । जङ्गन्ति । जङ्गतः । जङ्गति । जङ्गनिता । शितपानिर्देशाज्जादेशो
 न । जङ्गहि । अजङ्गनीत् । अजङ्गन् । जङ्गन्यात् । आशिपि तु । वध्यात् । अवधीत् ।
 अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं न भवति । स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् ।
 तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बह्व्रीहिवलात् । आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन इ-
 त्यात्मनेपदम् । आजङ्गते इत्यादि । उत्परस्येति तपरत्वान्न गुणः । हलि चेति दीर्घस्तु
 स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञुरीति । चञूर्ति । चञूर्तः ।
 चञुरति । अचञुरीत् । अचञुः । चञ्जनीति । चञ्जन्ति । जनसनेत्यात्वम् । चञ्जातः ।
 गमहनेत्युपधातोपः । चञ्जन्ति । चञ्जहि । चञ्जनानि । अचञ्जनीत् । अचञ्जन् । अ-
 चञ्जाताम् । अचञ्जन्तुः । ये विभाषा । चञ्जायात् । चञ्ज्यात् । अचञ्जनीत् । अचञ्जा-
 नीत् । उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुबृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योपोति । योयवीति । अयो-

यवीत् । अयोयोत् । योययात् । आशिपि दीर्घः । योययात् । अयोयावीत् । नोनवीति । नोनोति । जाहेति । जाहाति । ई हल्यघोः । जाहीतः । इह जहातेश्च आ च हौ लोपोयि घुमास्था एलिङ्गीत्येते पञ्चापि न भवन्ति । शितपा निर्देशात् । जाहाति । जाहासि । जाहेषि । जाहीयः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहेत् । अजाहात । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । आशिपि । जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्स्वपिस्वमीत्युत्वं न । रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिण् । सास्वपीति । सास्वप्ति । सास्वप्तः । सास्वपति । असास्वपीत् । असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिपि तु वचिस्वपीत्युत्वं । सासुप्यात् । असास्वपीत् । असास्वपीत् ॥ रुग्निर्कौ च लुकि । ७ । ४ । ९ ॥ ऋदुपधस्य धातोर्भ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः सूर्यङ्लुकि ॥ ऋतश्च । ७ । ४ । ९ ॥ ऋदन्तधातोर्पि तथा । वर्वृतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्वर्ति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । वर्वृतः ३ । वर्वृतति ३ । वर्वर्तामास ३ । वर्वर्तिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्धश्चतुर्भ्य इति न । वर्वर्तिथ्यति ३ । अवर्वृतीत् ३ । अवर्वर्त ३ । सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे रो रि । अवर्वाः ३ । गणनिर्दिष्टत्वाद्भ्र । अवर्वर्तीत् ३ । चर्करीति ३ । चर्कति । चरिर्कति । चरीर्कति । चर्कृतः ३ । चर्कति ३ । चर्करांचकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्करीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्कृयात् ३ । आशिपि रिङ् । चर्कियात् ३ । अचर्करीत् ३ । ऋतश्चेति तपरत्वाग्नेह । कृ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अतातीताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वं रपरत्वम् । हलादिःशेषः । रुक् रिरिमीकोऽस्तु । अभ्यासस्यासवर्ण इति इयङ् । अरति । अरियाति । अरगति । अरियागति । अर्कृतः । अरियुतः । हि अत् । यण् । रुको रोगीति लोपः । न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधानात् । आरति । अरियाति । लिङि शितपा निर्देशाद्गुणोर्नातीति गुणो न । रिङ् । रलोपः दीर्घः । आरियात् । आरियायात् । अरियायात् । गृह्ण प्रहणे । जर्गृहीति ३ । जर्गर्हि ३ । जर्गृढः ३ । जर्गृहति ३ । अजर्गर्ह ३ । गृह्णातेऽस्तु । जाग्रहीति । जाग्रहि ॥ तसादौ डिभिर्मित्तं संप्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाच्च रुगादयः । जागृढः । जागृहति । जाग्रहीषि । जाग्रहि । लुटि । जाग्रहिता । ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्तु न । तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृधीति ३ । जर्गर्हि ३ । जर्गृद्धः ३ । जर्गृधति ३ । जर्गृधीपि ३ । जर्गर्त्सि ३ । अजर्गृधीत् ३ । इडभावे गुणः ॥ हल्डयादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचत्वे । अजर्गर्ह ३ । अजर्गृद्धाम ३ । सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम् । अजर्गर्हः ३ । अजर्गर्धीत् ३ । अजर्गर्धिष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । तसादौ ग्रहिज्येति संप्रसारणं न भवति । शितपा निर्देशात् । च्छोः शूडिति शः । ब्रश्चेति षः ।

पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छः । पाप्रश्मः । यकारवकारान्तानां तूट्भाविनां यङ्लुङ्नास्तीति च्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इदं च्छोरिति

॥६॥सप्तमः । यकारवकारान्तानां तूट्भाविनां यङ्लुङ्नास्तीति च्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इदं च्छोरिति
ह्य गतौ । जाह्यीति । जाहति । जाहतः । जाह्यति । जाह्यीषि । जाहसि । वलि लोपे य-
बादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । हर्य गतिकान्त्योः । जाह्यीति । जाह-
र्तः । जाह्यति । लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्युः । मव बन्धने ॥
ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६।४।२० ॥ ज्वरादीनामुपधावकारयोरुद्-
स्यात् कौ शलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र द्वितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति
दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात्
ईदभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि ।
मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु । मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमा-
मोः । अमामवम् । अमामाव । आमामूम । तुर्वी हिसायाम् । तोतूवीति ॥ राह्योपः । ६।
४।२१ ॥ रेफात्परयोश्चोर्लोपः स्यात् कौ शलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति
वलोपः । लघूपधगुणः ॥ न धातुलोप आर्धधातुके । १ । १ । ४ ॥ धात्वंश-
लोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः । तिबादीनाम-
नार्धधातुकत्वान् । तोतोर्ति । हलि चेति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदो-
र्ति । दोथोर्ति । मुर्छी । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्छतीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयस-
प्तमी । तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेचीयते । अस्य यङ्लुभास्ति । लुकापहारे वि-
प्रयत्वासंभवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥ इधिकर्मणः णितृसंबन्धिनः सुबन्ता-
दिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वान्तुब्लुक् ॥ क्यचि च । ७ । ३।
३३ ॥ अस्य ईत्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये । गव्यति ।
नाव्यति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि ॥ नः क्ये । १ । ४।
१५ ॥ क्यचि क्यङि च नान्तमेव पद स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य
लोपो न । गव्याचकार । गव्यिता । नाव्याचकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति । प्रत्ययो-
त्तरपदयोश्च । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयोरित्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति । हलि
च । गीर्यति । पूर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति
पुर्यतीति माधवेनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु
शाचः प्रामादिक एव । अहस्यति । रीङ्कृतः । कर्त्रीयति ॥ क्यच्चयोश्च । ६ ।

४।१५२॥ गार्गीयति । वाच्यति । अकृत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ॥
 क्यस्य विभाषा । ६।४।५०॥ हलः परयोः क्यच्क्यङ्लोपो वा स्यादार्ध-
 धातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद्ब्रूपधगुणो न । समिधिता ।
 समिध्यिता ॥ मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न * ॥ किमिच्छति । इदमि-
 च्छति । स्वरिच्छति ॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु । ७।४।
 ६४॥ क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अश-
 नीयति । उदकीयति । धनीयति ॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ।
 ७।१।५१॥ एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् * ॥ अश्वस्यति
 वड्वा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायाम् * ॥ क्षीरस्यति । बालः । लवणस्यति
 उष्ट्रः ॥ सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ * ॥ दधिस्यति । दध्यस्य-
 ति । मधुस्यति । मध्वस्यति ॥ काम्यच्च । ३।१।९॥ उक्तविषये काम्यच् स्यात् ।
 पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वात् ।
 यस्येति संघातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं
 स्यादेव । किकाम्यति । स्वः काम्यति ॥ उपमानादाचारे । ३।१।१०॥ उपमा-
 नात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽयं क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूय-
 ति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ प्रासादीयति कुट्यां मिश्रुः । कुटीयति प्रा-
 सादे ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३।१।११॥ उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे
 क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः । पक्षे
 वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ॥ ओजसोप्स-
 रसो नित्यमितरेषां विभाषया * ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्ति-
 विषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते ।
 स्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । क्यङ्मानिनोश्च । कुमारी-
 वाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । गुर्वीव गुरुरायते । सपत्नीव सपत्ना-
 यते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्याविव पट्टीमृदूयते । न को-
 पधायाः । पाचिकायते ॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्त्विच्वा * ॥ वाग्रहणात् क्यङ्-
 पि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्तिप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं च प्रत्ययस्य
 प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एत-
 द्वातिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारे-
 ऽपि वृत्तिसंभवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचक्रे । क्लीबांचक्रे । होडांचक्रे ।
 वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलानुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्वेवेति माधवादयः ।
 तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्विच्वा वक्तव्यः * ॥ पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धा-

सङ्गार्थं तत्र किञ्चनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न संबध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचर-
ति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः ।
उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल् । औ । वृद्धिः । अतुसादिषु
त्वातो लोप इटि चेत्यालोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादे-
शस्य पूर्वान्तत्वाद्वा किप् । मालांचकार । लङि । अमालात् । अत्र हल्ङ्वादिलोपो न ।
हिंसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवय-
ति । आशीर्लिङि कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातु-
रिति व्याख्यानात्त्रामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातो-
रपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायी-
त् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् ।
भूरिव भवति । अत्र गातिस्थेति भुवो वुगिति भवतेर इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातु-
पाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । दुरिव द्रवति । णिथ्रीति चङ् । अद्रावीत् ॥

अनुनासिकस्य किञ्चलोः कृति । ६ । ४ । १५ ॥ अनुनासिकान्तस्योपधाया
दीर्घः स्यात् कौ झलादौ च कृति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । प-
न्था इव पथीनति । मयीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र
ऊठि श्वतीत्युचितम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ण्यल्लोपाविति
वचनात् णलि वृद्धि बाधित्वाऽतोलोपाश्चक इति रूपमाह । स्व इव सस्वौ । सस्व ।
यत्तु स्वामास स्वांचकारेति तदनाकरमेव ॥ **भृशादिभ्यो भुञ्चच्चेर्लोपश्च हलः ।**
३ । १ । १२ ॥ अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्ताना-
मेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्चेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव
इति लब्धम् । तेनेह न । क दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा
क भवन्तीत्यर्थः । सुमनस । अस्य सलोपः । सुमनायते । चुगादौ संग्राम युद्ध इति
पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् । तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्निधौगे-
नानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे वि-
शिष्टपाठो ज्ञापयति । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपद धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते
पृथक् क्रियते इति । तेन मनश्शब्दादप्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत ।
एवं चावागल्भत अवागल्भिभ्रष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च स-
जातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः ।
एवं च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा । अत उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवञ्च
स्यप । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे वाष्टवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथा हि ॥ उस्यो-

माडक्ष्वाटः प्रतिषेधः * ॥ उसि ओमाडोश्च पर्योराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्त्रामैच्छत् औस्त्रीयत् । औङ्करीयत् । औहीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति प्राप्ते स्थितम् ॥ **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥** लोहितादिभ्यो डाजन्ताश्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥ **वा क्यष् । १ । ३ । ९० ॥** क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्राच्चेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्वावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणां । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिवितराणीति * ॥ न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृभ्वस्ति-योग विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु ॥ लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च । मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यकर्मणि ॥ इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्वाप्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यडेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥ **कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥** चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥ **कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥** रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ हनु चलन इति वक्तव्यम् * ॥ चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशाग्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्मैपदं च * ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥ **बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने । ३ । १ । १६ ॥** आभ्या कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्धमति बाष्पायते । उष्मायते । फेनाच्चेति वाच्यम् * ॥ फेनायते ॥ **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेवेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥** एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यतइति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च * ॥ सुदिनायते ॥ **सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥** सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥ **नमोवरिविश्चित्रङः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥** करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्यं च । नम-

सति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । वि-
 स्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥ पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड् । ३ । १ ।
 २० ॥ पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च * ॥ विविधं विरुद्धं वोद्धेपणं व्यसनम् ।
 उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने * ॥ संभाण्डयते ।
 भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत ॥ चीवरादर्जने परिधाने च
 * ॥ सञ्जीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णल-
 वणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ॥ कृत्र्ये ॥ मुण्ड
 करोति मुण्डयति ॥ व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः * ॥ पयः शूद्रात्रं वा व्रतयति ॥ वस्त्रा-
 त्समाच्छादने * ॥ संवस्त्रयति ॥ हल्यादिभ्यो ग्रहणे * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च नि-
 पात्यते । हलि कलि वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्दलं हलिः । परत्वाद्बुद्धौ
 सत्यामपीष्टवद्भावे प्रागेव लुप्यते अतः सन्वद्भावदीर्घो न । अजहलत् । अचकलत् ।
 कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभू-
 ताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितु युक्ताः ।
 प्रातिपदिकाद्धात्वर्थइत्येव सिद्धे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति
 माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्यो-
 रदन्तत्वार्यम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्या-
 पयति ॥ अर्थवेदयोग्यापुवक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थोपयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति
 विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुण्णाल्यनुतूल-
 यति । तृणाग्रं तूलेनानुबृहयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति
 अभिषेणयति । उपसर्गात्सुनोतीति पः । अभ्यपेणयत् । प्राक्सितादिति षः । अभिषिषेणयि-
 षति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति पः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे । घः ।
 त्वचं गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा संनहति संचर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णे-
 रक्त्वंसते अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात्सुवद्भावादयः । ण्नीमाचष्टे णयति । दर-
 दमाचष्टे दारदयति । प्रयुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्व वा टिलोपः । अपिप्रथत् । अ-
 पप्रथत् । मृदुम् अदयति । अमम्रदत् । भृशं क्रशं दृढम् । अश्रयति । क्रशयति ।
 दृढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रदत् । परिब्रढयति । पर्यवब्रढत् । ऊढि-
 माख्यत् औडिढत् । दृढत्वादीनामसिद्धत्वादतिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे
 इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् । ऊढमाख्यत् औजढत्
 औडढत् । ओः पुयणिनि वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति
 जनयतावुक्तम् । प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुक्तौ । स्वापयति । त्वा मां वाऽचष्टे त्वापयति ।
 मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाद्विलोपः । वृद्धिः पुक् । त्वादयति ।

मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्टाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति । अस्मयति । स्थानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धित इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न । येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः । भव्तात्संप्रसारणम् । अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते । इष्टानि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारण नेत्येके । संप्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्पाक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । टिलोपः । विद इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चम् । प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्ण इति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समि अचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनाहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदत्रेति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमतिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्गयग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्यञ्चमाचष्टे सधाययति । अससधायत् । विष्वद्रथञ्चम् । अविष्विष्वद्रायत् । देवद्रथञ्चम् । अदिदेवद्रायत् । अदद्रथञ्चम् । अददद्रायत् । अदमुयञ्चम् । अदमुआययति । अददमुआयत् । अमुमुयञ्चम् । अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआययत् । भुवं भावयति । अभीभवत् । भ्रुवम् । अबुभ्रवत् । श्रियम् । अशिभ्रयत् । गाम् । अजगवत् । रायम् । अरीरयत् । नावम् । अनूनवत् । स्वश्चम् । स्वाश्चयत् । स्वः । अव्ययाना भमात्रे टिलोपः । स्वयति । असस्वत् । असिस्वत् । बहून् भावयति । बह्वयतीत्यन्ये । सग्विणम् । सजयति । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । श्रीमती श्रीमन्तं वा । श्रययति । अशिभ्रयत् । पयस्विनीम् । पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुक् प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् । स्थवयति । दूरम् । दवयति । कथं तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अथते वा दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति । कनयति । युवाल्पयोरिति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्य प्रशस्ययति । इह अज्यौ न । उपसर्गस्य घृथकृतेः । घृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । ऊरुं वरयति । वारयति । बहुलं बहयति । गुरुं गरयति । तृपं त्रपयति । दीर्घं द्रावयति । वृन्दारकं वृन्दयति * ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ठादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ठादयः । धातवः प्रातिपदिकानि च ॥ कण्ठूच् गात्रविधर्षणे ॥ कण्ठूयति । कण्ठूयते ॥ १ ॥ मन्तु अपराधे ॥ रोष-

इत्येके । मन्तूयति ॥ चन्द्रस्तु अितमाह । मन्तूयते ॥ २ ॥ वल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति ॥ ३ ॥ असु उपतापे ॥ अस् । असूय् इत्येके ॥ अस्यति । असूयति । असूयते ॥ ५ ॥ लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लेट्यति । लेटिता ॥ ७ ॥ लेला दीप्तौ ॥ ८ ॥ इग्स् इग्ज् इग्ज् ईर्ष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ उषस् प्रभातीभावे ॥ १२ ॥ वेद धौर्त्ये स्वप्ने च ॥ १३ ॥ मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कुषभ क्षेपे ॥ कुषभयति ॥ १५ ॥ मगध परिवेष्टने ॥ नीच दास्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥ तन्तस् पम्पस् दुःखे ॥ १८ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ सपर पूजयाम् ॥ २१ ॥ अरग् आराकर्मणि ॥ २२ ॥ भिषज् चिकित्सायाम् ॥ २३ ॥ भिष्णज् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुध शरधारणे । ॥ २५ ॥ चरण वरण गतौ ॥ २७ ॥ चुरण चौर्त्ये ॥ २८ ॥ तुरण त्वगयाम् ॥ २९ ॥ भुरण धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ गद्गद वाक्स्मवलने ॥ ३१ ॥ पला केला खेला विलासे ॥ इत्येक्ये ॥ लेखा स्खलने च ॥ आदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ ३६ ॥ लिट् अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति ॥ ३७ ॥ लाट् जीवने ॥ ३८ ॥ हृणीङ् रोषणे लज्जायां च । ॥ ३९ ॥ महीङ् पूजयाम् ॥ महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रेखा श्लाघासादनयोः ॥ ४१ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४२ ॥ तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४३ ॥ अगद नीरोगत्वे ॥ ४४ ॥ उरस् बलार्थः । उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तरुण गतौ ॥ ४६ ॥ पयस् प्रसृतौ ॥ ४७ ॥ संभूयस् प्रभूतभावे ॥ ४८ ॥ अंबग् संवर संभरणे ॥ ५० ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥

॥ इति कण्ठ्यादयः ॥

कण्ठ्यतेः सन् ॥ मन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्ठ्यादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् * ॥ कण्ठ्ययिषति । क्यजन्तात्सन् ॥ ययेष्टं नामधातुपु * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयिषति । अश्वित्रीयिषति । अश्वीयिषति । नदराणा संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोग्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दित्रीयिषति । इन्द्रीयिषति । चिचन्द्रीयिषति । चन्दित्रीयिषति । चन्द्रीयिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रापिपयिषति । प्रापयिषति । उरुं विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । पत्वं तु नास्ति । यङ् सन् प्यन्तात्सन् । बोभूयिषति । यङ् णिञ् सन्नन्ताणिञ् । बोभूयिषतीत्यादि ॥

॥ इति प्रत्ययमाला ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥ भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥
 बभूवे । अनुबभूवे ॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥ क्रियाविनिमये
 द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । असोर-
 लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योरिति सलोपः । व्यतिसे । धि च ।
 व्यतिध्वे । ह एति । व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यतिषीत । व्यत्यास्त । व्यतिगते ३ । व्यति-
 भाते ३ । व्यतिवभे ॥ न गतिर्हिसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥ व्यतिगच्छन्ति ।
 व्यतिप्रन्ति ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् * ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रि-
 याः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । हरतेरप्रतिषेधः * ॥ संप्रहरन्ते राजानः ॥
 इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥ परस्परपदपदाच्चेति वक्तव्यम् * ॥
 इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥ नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥ निवि-
 शते ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्री-
 णीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥ विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥ विजयते ।
 पराजयते ॥ आङो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥ आङ्पूर्वाददातेर्मुखवि-
 कसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्या-
 ददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका ।
 नदीकूलं व्याददाति । पराङ्गकर्मकात्र निषेधः * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य
 मुखम् ॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥ चादाङः । अनुक्रीडते । सं-
 क्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समा साहचर्या-
 त् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ स-
 मोऽकूजने * ॥ संक्रीडते । कूजने तु । संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् * ॥
 ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् * ॥
 धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिपि नार्थः * ॥
 आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिपो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशङ्क्य
 इत्यर्थः । कथं नाथसे किमु पति न भूभृतामिति । नाथस इति पाठ्यम् ॥ हरतेर्गतता
 च्छील्ये * ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितृमातृश्रागतं
 प्रकारं सतत परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति ॥ किरतेर्हर्षजीवि-
 काकुलायकरणेष्विति वाच्यम् * ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् ।
 इतरे फले ॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । ६ । १ । १४२ ॥ अपाकि-
 रतेः सुट् स्यात् । सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः * ॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुकुटो
 भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपस्किरति कुसुमम् । इह तड्सु-

दौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तद् प्राप्तस्तथापि सुष्ठुभावे नेप्यत इत्याहुः ।
 गजोऽपकिरति ॥ आडिनुषृच्छयोः * ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ शप उपालम्भे * ॥ आ-
 क्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तुर्गोऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय
 शपते ॥ **समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥** सन्तिष्ठते । स्थाव्वोरिच्च । समस्थित । सम-
 स्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्या-
 नम् * ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ **प्रकाशनस्थेयाख्य-**
योश्च । १ । ३ । २३ ॥ गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु
 तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ **उदोऽनुर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥** मुक्ता-
 वुत्तिष्ठते । अनुर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ ईहायामेव * ॥ नेह । ग्रामाच्छतमु-
 त्तिष्ठति ॥ **उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥** आप्रेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रक-
 रणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ उपादेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति
 वाच्यम् * ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिर्यथाभिरुपतस्थे सरस्वती-
 ति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यती-
 त्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः सुप्रमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
 वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् * ॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया उप-
 गच्छतीत्यर्थः ॥ **अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥** उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्या-
 त् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ **उद्भिभ्यां तपः । १ । ३ ।**
५७ ॥ अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चैति
 वक्तव्यम् * ॥ स्वमङ्ग स्वाङ्गं न तु अद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते । वितपते पा-
 णिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति । विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पा-
 णिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ॥ **आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥** आयच्छते ।
 आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परम्यति । शिर आहन्ति । कथं तर्हि आ-
 ज्ञे विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः । आह्वं मा गृह्णामिति भट्टिश्च । प्रमाद-
 एवायमिति भागवृत्तिः । प्रायेत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव
 तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयं । भेचुमित्यादि तुमुन्नताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति वा ॥
आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥ हनो वधादेशो वा लुङि आत्म-
 नेपदेषु परेषु । आवधिष्ट । आवधिषाताम् ॥ **हनः सिच् । १ । २ । १४ ॥** कि-
 त्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहमत ॥ **यमो गन्धने । १ ।**
२ । १५ ॥ सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत । गन्धने
 किम् । उदायस्त पादम् । आङ्गुष्ठवानित्यर्थः ॥ **समो गम्यृच्छिभ्याम् । १ । ३ ।**
२९ ॥ अकर्मकाभ्यामित्येव । संगच्छते ॥ **वा गमः । १ । २ । १३ ॥** गमः परौ

झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । संगसीष्ट । संगसीष्ट । समगत । समगस्त । समुच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । प्रामं संगच्छति । विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् * ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ॥ वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ॥ वेत्तेः परस्य ज्ञादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते । संविदते । संपृच्छते संस्व-
रते ॥ अतिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् * ॥ अतीति द्वयोर्ग्रहणम् । अड्विधौ त्वितरेवे-
त्युक्तम् । मा समृत । मा समृषाताम् मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम् । समा-
र्षतेति च भवादेः । इयत्तेस्तु मासमरत । मासमरेताम् । मासमरन्त । समारत । समारेताम् ।
समारन्तेति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुराणि
संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहागे वा इति कथयञ्च इ-
ति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु ॥ धातोर्-
र्थान्तरे वृत्तेर्धत्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥
वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति प्रसिद्धेयथा । मे-
धो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितात्र यः संशृणुते स किप्रभुः ॥ उपसर्गाद-
स्यत्यूहोर्वेति वाच्यम् * ॥ अकर्मकादिति निवृत्तत् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । स-
मूहति । समूहते ॥ उपसर्गाद्भस्व ऊहतेः । ७ । ४ । २३ ॥ यादौ कृति ।
ब्रह्म समुह्यात् । अभि समुह्य ॥ निसमुपविभ्यो हः । १ । ३ । ३० ॥ निह्वयते ॥
स्पर्धायामाङः । १ । ३ । ३१ ॥ कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह-
यति ॥ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्प्रकथनोपयोगेषु कृञः
। १ । ३ । ३२ ॥ गन्धनं हि सा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवि-
योगानुकूलत्वाद्विसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्य-
र्थः । हरिमुपकुरुते सेवते । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एषोदकस्योपस्कु-
रते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्के । एषु
किम् । कटं करोति ॥ अधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ॥ प्रसहनं क्षमाभिभवश्च षड् मर्षणे-
ऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥ वेः शब्दक-
र्मणः । १ । ३ । ३४ ॥ स्वराण्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं
विकरोति कामः ॥ अकर्मकाच्च । १ । ३ । ३५ ॥ वेः कृञ् इत्येव । छात्रा विकु-
र्वते । विकारं लभन्ते ॥ संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्य-
येषु नियः । १ । ३ । ३६ ॥ अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपा-
धयः । तथा हि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च
शिष्यसंमाननं फलितम् । उत्सञ्जने । दण्डमुन्नयते । उक्षिपतीत्यर्थः । माणवकमु-
पनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेत-

रि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । भू-
 तिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे दे-
 वं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ॥ कर्तृस्थे
 चाशरीरे कर्मणि । १ । ३ । ३७ ॥ नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छ-
 रीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगम-
 यति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितवित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह
 न । गतुं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां
 भविष्यति ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ॥ वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि
 क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते ।
 क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ उपपराभ्याम् । १ । ३ ।
 ३९ ॥ वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेण तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह ।
 संक्रामति ॥ आङ् उद्गमने । १ । ३ । ४० ॥ आक्रमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः ॥
 ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् * ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥ वेः पादवि-
 हरणे । १ । ३ । ४१ ॥ साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति स-
 न्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ॥
 समर्थौ तुल्यार्थौ शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उप-
 क्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति आगच्छतीत्यर्थः ॥
 अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ॥ क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाष्यम् । वृत्त्यादौ
 तु नित्यमेव ॥ अपह्वे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥ शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥
 अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ ॥ सर्पिपो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥
 संप्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ॥ शतं संजानीते । अवैक्षत इत्यर्थः ।
 शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्यान इति योगोविभज्यते तत्सामर्थ्याद-
 कर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां
 षष्ठी ॥ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । १ । ३ । ४७
 ॥ उपसंभाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो
 ब्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषोपसान्वयम् । भृत्यानुपवदते । सान्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे
 वदते । यज्ञे । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपचच्छन्दनम् । उप-
 वदते । प्रार्थयत इत्यर्थः ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥ मनुष्यादी-
 नां संभूयोच्चारणे वदेगत्मनेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । संप्रवदन्ति
 खगाः ॥ अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥ व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वीदकर्मकाद्देरा-
 त्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकाकिम् । उक्तमनुवदति । व्यक्त-

वाचां किम् । अनुवदति वीणा ॥ **विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ॥** वि-
 द्भोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ॥
अवाद्गः । १ । ३ । ५१ ॥ अवगिरते । गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ॥
समःप्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ॥ शब्दं नित्यं संगिरन्ते । प्रतिजानीत इत्यर्थः ।
 प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति ग्रासम् ॥ **उदश्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥** ध-
 र्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । वाणमुच्चरति । उपरिष्ठाद्गच्छती-
 त्यर्थः ॥ **समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥** रथेन संचरते ॥ **दाणश्च सा-
 चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥** संपूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चे-
 च्तुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति पट्टी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि
 प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ॥ **उपाद्यमः स्वकरणे । १ । ३ ।
 ५६ ॥** स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥ **विभाषोपयमने । १ । २ । १६ ॥**
 यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्त वा । उदबोहेत्यर्थः ।
 गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं किञ्चम् ॥ **ज्ञाश्रुस्मृद्दशां सनः । १ । ३ । ५७ ॥**
 सन्नन्तानामेषां प्रागवत् । धर्मं जिज्ञासते । श्रुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते ॥ **नानोर्ज्ञः
 । १ । ३ । ५८ ॥** पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवाय निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । ते-
 नेह न । सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तद् ।
 अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ॥ **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३ । ५९ ॥** आभ्यां स-
 न्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । दे-
 वदत्तं प्रतिशुश्रूषते ॥ **शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥** **म्रियतेर्लुल्लिङोश्च ।
 । १ । ३ । ६१ ॥** व्याख्यातम् । **पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥** सनः पूर्वो यो धा-
 तुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते ।
 पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् ।
 तेनेह न । शिशत्सति । मुमूर्षति ॥ **आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ ।
 । ६३ ॥** एधांचके ॥ **प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४ ॥** प्रयुज्जे । उ-
 पयुज्जे ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् * ॥ उयुज्जे । नियुज्जे । अयज्ञपात्रेषु किम् ।
 द्वन्द्व न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ **समः क्षणुवः । १ । ३ । ६५ ॥** संक्षुण्ते
 शखम् ॥ **भुजोऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥** ओदनं भुज्जे । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभु-
 जे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुज्जे । इहोपभोगो भु-
 जेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ॥ **णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽना-
 ध्याने । १ । ३ । ६७ ॥** ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनो-
 च्यते अणौ यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । णिचञ्चेति सिद्धेऽकर्त्रभि

प्रार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेप्यते * ॥ कर्तृस्थाभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणाशलागे । पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिच् । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोद्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षाया न तङ् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्या तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवत्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यानुदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुवारोपाणिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तद्वक्तृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्स्यागे । दर्शयते । आरोहयते । इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ् । समानक्रियत्वाभावाणिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ॥ भीस्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥ व्याख्यातम् ॥ गृध्रिवज्रयोः प्रलम्भने । १ । ३ । ६९ ॥ प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्या प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वज्रयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वज्रयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥ व्याख्यातम् ॥ मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । १ । ३ । ७१ ॥ णेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वर्गादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपादात्किम् । पदं सुप्तु कारयति । अभ्याने किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ॥ अपाददः । १ । ३ । ७३ ॥ न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अपवदति ॥ णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥ कारयते ॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । १ । ३ । ७५ ॥ अग्रन्थे इति च्छेदः । ग्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः । १ । ३ । ७६ ॥ गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोच ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतसेति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । १ । ३ । ७७ ॥ स्वरित-

वित इत्यादिपञ्चसूच्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामिवे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ॥

॥ इत्यात्मनेपदम् ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥ अस्ति ॥ अनुपराभ्यां कृञः । १ । ३ । ७९ ॥ कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । परा करोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मेत्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥ क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥ प्राद्ग्रहः । १ । ३ । ८१ ॥ प्रवहति ॥ परेर्मृषः । १ । ३ । ८२ ॥ परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु । परिमर्षति । इह परेः ति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ॥ व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ॥ विरमति ॥ उपाच्च । १ । ३ । ८४ ॥ यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ विभाषाऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ॥ उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपरमति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः ॥ बुधयुधनशजनेङ्गुत्सुभ्यो णेः । १ । ३ । ८६ ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचञ्चैत्यसापवादः । बोधयति पद्यम् । शोधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति वेदम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः ॥ द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्त्रावयति । सन्दयतीत्यर्थः ॥ निगर्णचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ॥ निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति । अदेः प्रतिषेधः * ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीति कर्मत्वमादिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम् । निगर्णचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना ॥ अणाचकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥ ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति ॥ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिसुहृरुचिन्वतिवदवसः । १ । ३ । ८९ ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिनिगर्णार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ धेट उपसंख्यानम् * ॥ धापयते शिशुमेकं समीची । अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव । वस्तान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षां वासयति ॥ वा क्यः

। १ । ३ । ९० ॥ लोहितायति । लोहितायते ॥ वृद्धयोलुङि । १ । ३ । ९१ ॥
अयुतत् । अद्योतिष्ट ॥ वृद्धयः स्यसनोः । १ । ३ । ९२ ॥ वर्त्यति । वर्तिष्यते ।
विवृत्सति । विवर्तिषते ॥ लुटि च कूपः । १ । ३ । ९३ ॥ कल्प्ता । कल्प्तासि । कल्पि-
तासे । कल्पस्यति । कल्पिष्यते । कल्पस्यते । चिह्नसति । चिकल्पिषते । चिह्नसते ॥

॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति तद् ॥ सार्वधातुके यक् । ३ ।
१ । ६७ ॥ धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना
उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्म-
दस्मद्वा सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वि-
त्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । कित्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षात्वा-
नभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । बभूवे ॥ स्यसिचसीयुहता-
सिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिद् च । ६ । ४ ।
६२ ॥ उपदेशे योऽन् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु
भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिडचिण्वद्भावसन्निधौगशिष्टत्वात्त-
दभावे न । इहार्थधातुकइत्यधिकृतं सीयुटोविशेषणं नेतरषामव्यभिचारात् । चिण्व-
द्भावद्विद्भिः । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूये-
त । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥ च्लेश्चिण्
स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वा-
त्कर्मण न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभू-
यन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाता-
म् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाचके । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्द-
स्य एशि इट ण्वे च कृते ह ण्तीति हत्व न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्या-
दौ सार्वधातुके ण्ति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट आभीयत्वेनामिद्धत्वाणि-
लोपः । पक्षे । भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भावयताम् । अभावयत । भाव्येत ।
भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभू-
षाचके । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूष्यते । यङ्लुगन्तान्तु । बोभूषते । बोभवांचके ।
बोभाविता । बोभविता । अकृत्सार्वेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता ।
स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । गुणोर्ती-
ति गुणः । अर्थते । स्मर्यते । मम्मरे । परत्वाभिल्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेण्यु-
पदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणोर्तीत्यत्र नित्यग्रहणा-
नुवृत्तेरुक्तत्वाच्चेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदितामिति नलोपः । स्यस्यते । इदितस्तु

नन्द्यते । संप्रसारणम् । इज्यते ॥ अयङिच कृति । ७ । ४ । २२ ॥ शय्यते ॥
तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥ आकारोऽन्तादेशोवा स्यात् । तायते तन्यते । ये वि-
भाषा । जायते । जन्यते ॥ तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥ तपश्चलेश्चिण्ण स्यात्कर्म-
कर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तुं तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा
पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । घुमास्थेतीत्वम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशि-
तीति कर्मधारयादिसंज्ञकशकारादौ निषेधः । एश आदिश्चित्त्वाभावात्तस्मिन्नावम् ।
जगले ॥ आतो युक् चिण्णकृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥ आदन्तानां युगागमः सा-
च्चिणि ब्रिति णिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अ-
दायिषाताम् । अदिषाताम् । अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्ल-
साताम् । हन्यते । अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घानिता । ह-
न्ता । घानिष्यते । हनिष्यते । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुके
सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे । वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषा-
ताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत ।
अहनिष्यत । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वाधादेशः स्यादिति वाच्यम् । अ-
ङ्गसेल्यधिकारादाङ्गसैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटोन दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य व-
लादिलक्षणस्यैवेदोऽग्रहोलीट्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते ।
ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश्य
ते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादन्न । अटक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि च-
तुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिटोदीर्घोनेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये वि-
टि वृत्तौवेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगरीध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्ववर्थं
चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं पण्णवतिः । लिङ्सिचोरिति विकल्पत्वादिङभावे उ-
ञ्चेति कित्त्वम् । रपरत्वं हलि चेति दीर्घः । इणः धीध्वमिति नित्यं ढत्वम् । अगार्ढ्वम् ।
ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ उक्तपण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ॥ इद् दीर्घ-
श्चिण्वदिद् लत्वढत्वे लत्वत्रिकं तथा । इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥
हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शम्यते मोहोमुकुन्देन ॥ चिण्णमुलोदी-
र्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥ चिण्णपरे णमुल्परे च णौ मितामुपधायादी-
र्घोवा स्यात् । प्रकृतोमितां ह्रस्वपेव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताणौ ह्रस्वविकल्पसि-
द्धेः । दीर्घविधौ हि णिचोलोपोन स्थानिवदिति दीर्घः । सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु
स्थानिवत्त्वं तुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानु-
स्वारदीर्घञश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरोनिर्देशः “दीर्घग्रहणं चेदं मास्तु” इति

तदाशयः । शमिता शमिता । शमयिता । शमिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । यङन्ता-
णिच् । शंशम्यते । शंशमिता । शंशमिता । शंशमयिता । यङ्लुगन्ताणिच्चायेवम् । भाष्य-
मते तु यङन्ताचिण्वदिटि दीर्घोनास्तीति विशेषः । प्यन्तत्वाभावे । शम्यते मुनिना ॥ नो-
दात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७।३।३४ ॥ उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि विति
णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य
किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । अचामि ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् * ॥
चिणि आयादयइति णिङ्भावे । अकामि । णिङ्णिचोरण्येवम् । अचामि । वध हिंसा-
याम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णलृङिस्त्वित्युक्तेर्न
गुणः । अजागारि ॥ भञ्जेच्च चिणि । ६।४।३३ ॥ नलोपो वा स्यात् । अभाजि ।
अभञ्जि ॥ विभाषा चिण्णमुलोः । ७ । १ । ६९ ॥ लभेर्नुमागमो वा स्यात् ।
अलम्भि । अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । ठिकर्मकाणां तु ।
गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥ बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छ
या ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषा प्यन्तानां लादयो मताः ॥ गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नी-
यते । ह्रियते । कृष्यते । ऊह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा ।
देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार
इष्यते । मासोमासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते
माणवकः ॥

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

यदा सौकर्यातिशयं शोतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि
कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि संप्रतिकर्तृ-
त्वाकर्तरि लकारः । साध्वसिच्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु
कर्तृविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्योभावे कर्तरि च लकाराः ।
पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३
। १ । ८७ ॥ कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् ।
तेन यगात्प्रेनपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वाद्यथमा । पच्यते ओदनः । भि-
द्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति
चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । लिङ्ग्याशिष्यङिति द्विलकारकाल्हात्यनुवृत्तेः
भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अतएव कृत्यकखलर्थाः कर्मकर्तरि न भव-
न्ति । किं तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विकृतिर्द्विधा-
भवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं
तत्समानाधिकरणक्रियायामेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणा-

भ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वमिरित्यादौ मा भूत । किञ्च । कर्तृस्थक्रियेभ्योमाभूत् । गच्छति ग्रामः । आगोहति हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः । स्मरति श्रद्धधाति वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतोविशेषोदृश्यते यथा पक्षेपु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्वापकृतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरूपादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिण्यते घट इत्यादि । यत्रार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छयनि कृते ओलोपे च रूपमिद्वेः । ताच्छील्यादावयं चानशू न त्वात्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधोवक्तव्यः * ॥ अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ॥ दुहिपच्योर्बहुल सकर्मकयोरिति वाच्यम् * ॥ न दुहस्तुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥ एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन एक एव निषेधः । चिण् तु विकल्पिष्यते । शब्दलुक् । गौः पयोदुग्धे ॥ अचः कर्मकर्तरि । ३ । १ । ६२ ॥ अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तश्चदे परे । अकारि । अकृत ॥ दुहश्च । ३ । १ । ६३ ॥ अदोहि । पक्षे क्मः । लुग्वेति पक्षे लुक् । अ दुग्ध । अभुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु * ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुल कर्मवत् यगपवाद् अश्वन्वाच्यइत्यर्थः ॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तव्ये वेति वाच्यम् * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ भूषाकर्मकिरादिस्नानां चान्यत्रात्मनेपदात् * ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिद् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट । आद्रिषते । आहत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम् ॥ न रुधः । ३ । १ । ६४ ॥ अस्मात् च्लेश्चिण् । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ॥ तपस्तपः कर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥ कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे चेति विष्णिषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ न दुहस्तुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥ प्रस्तुते । प्रास्त्राविष्ट । प्रास्त्रोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्य । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र नमिः ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिब्रूवा मुपसंख्यानम् * ॥ काश्यते । अचीकृत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिथ्रियत । चिण्वदिद् तु सादेव । कारिष्यते । उच्छ्रयिष्यते । श्रूते कथाः । अवोचत ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति । णिश्चन्धिप्रन्धिब्रूवात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् * ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितव्यर्थतायाम् । उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् ।

स्तुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चडौ । अन्धिग्रन्थोराधूषी-
यत्वाणिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्र-
न्थः । अग्रन्थिष्ट । ग्रन्थते । अग्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु । अग्रीते । अग्रीते स्वयमे-
व । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तड् । अन्त-
र्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् ।
व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृतत ॥ **कुपिरजोः प्राचां श्यन्पर-**
स्मैपदं च । ३ । १ । १० ॥ अनयोः कर्मकर्तारि न यक् किं तु श्यन्परस्मैपदं च ।
आत्मनेपदापवादः । कुप्यति कुप्यते पादः । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । यगविषये तु ना-
स्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रक्षीष्ट ॥

॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञावचने लट् । ३ । २ । ११२ ॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धा-
तोर्लट् स्यात् । लङोऽपवादः । स्मरमि कृष्ण गोफुले वत्स्यामः । एवं । बुध्यसे चेतय-
से इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसंभवात् ॥ **न यदि । ३ ।**
२ । ११३ ॥ यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि ॥ **विभाषा-**
साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११४ ॥ उक्तविषये लट्वा स्यात् । लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षे-
द्भावार्थः । स्मरमि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासोलक्षणं चारणं
लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि न यदीति बाधित्वा परत्वादिकल्पः ॥ **परोक्षे-**
लिट् । ३ । २ । ११५ ॥ चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सु-
प्तोऽहं किल विललाप । बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ अत्यन्तापह्वये लि-
ङ्गकव्यः * ॥ कलिङ्गेष्ववात्मी । नाह कलिङ्गान् जगाम ॥ **ह्रस्वतोर्लङ् च । ३ ।**
२ । ११६ ॥ अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् । चाङ्लिट् । इति हाकरोच्चकार
वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥ **प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११७ ॥** प्रष्टव्यः प्रश्नः ।
आसन्नकाले पृष्ठयमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ्लिटौ स्तः ॥ आगच्छत्किम् । जगाम किम् ।
अनासन्ने तु कर्मं जघान किम् ॥ **लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥** लिटोऽपवादः । यज-
ति स्म शुषिष्ठिरः ॥ **अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ॥** भूतानद्यतने लट् स्यात् ।
स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥ **ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । ३ । १२० ॥** अन-
द्यतने । परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥
नन्वोर्विभाषा । ३ । २ । १२१ ॥ अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् । अहं
नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥ **पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ॥** अनद्यतनग्रहणं
मण्डूकपुल्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चाङ्लट् न तु स्मयोगे ।
पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः । अवसन् । उतुर्वा अस्मे किम् ।

यजति म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥
यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावदास्ते
तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ॥ विभाषा कदाकथ्योः । ३ । ३ । ५ ॥
भविष्यति लट् स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते । भोक्ता वा ॥ किंवृत्ते लि-
प्सायाम् । ३ । ३ । ६ ॥ भविष्यति लङ् स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि ।
भोजयिष्यसि । भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥ लि-
प्स्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥ लिप्स्यमानेनात्रादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमा-
नायां भविष्यति लङ् स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति
याता वा ॥ लोट्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ॥ लोट्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे
वर्तमानाद्वातोर्भविष्यति लङ् स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुङ्लटौ ॥
लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । ९ ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः ।
निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति । लोट्थलक्षणे वर्तमानाद्वा-
तोर्लिङ्लटौ वास्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आगमिष्यति ।
आगन्ता वा । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ ।
१३१ ॥ समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् वर्तमाने लङित्यारभ्य उणादयो बहु-
लमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा
स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष ग-
च्छामि गमिष्यामि वा ॥ आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ॥ वर्तमानसा-
मीप्यइति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् ।
देवश्चेदवर्षात् वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्यम वपाम वप्स्यामोवा । सामान्याति-
देशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्लिटौ न ॥ क्षिप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ॥
क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं
वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ॥
आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ॥ आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ्
स्यात् तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीत । आशंसे क्षिप्रमधीयीत ॥ नानद्यत-
नवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥ क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये
च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदादास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् ।
येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । स्वोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी त-
स्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३ ।
३ । १३६ ॥ भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा
गन्तव्यआपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सकृन्पास्यामः ॥ कालविभा-

गे चानहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥ पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसंबन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभागउत्तरार्थः । योयं वत्सरआगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे ॥ परस्मिन्विभाषा । ३ । ३ । १३८ ॥ अवरस्मिन्वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे ॥ लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥ भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥ भूते च । ३ । ३ । १४० ॥ पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते ॥ वोताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥ वा आ उताप्योः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लङ् चेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ॥ गर्हायां लङ्पिजात्थोः । ३ । ३ । १४२ ॥ आभ्यां योगे लट् स्यात् । कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् ॥ विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ॥ गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चालङ् । कथं धर्मं त्यजेस्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ॥ किंवृत्ते लिङ् लट् । ३ । ३ । १४४ ॥ गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरि निन्देत् । निदिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् ॥ अनवकृत्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४४ ॥ गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकृत्यमर्षयोरिति संभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरि निन्देत् । निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरि निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् ॥ किङ्किलस्त्यर्थेषु लङ् । ३ । ३ । १४६ ॥ अनवकृत्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्धे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्राज्ञं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्री गमिष्यसि अत्र लङ् ॥ जातुयदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ॥ यदायद्योरुपसंख्यानम् * ॥ लटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशोहर्षि निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लङ् प्राग्वत् ॥ यच्चयत्रयोः । ३ । ३ । १४८ ॥ यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्धे न मर्षयामि ॥ गर्हायां च । ३ । ३ । १४९ ॥ अनवकृत्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोयोगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ॥ चित्रीकरणे च । ३ । ३ । १५० ॥ यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ॥ शेषे लङ् यदौ । ३ । ३ । १५१ ॥ यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लट् स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम

कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥ **उताप्योः समर्थयो-**
लिङ् । ३ । ३ । १५२ ॥ बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादधं ह-
रिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छा-
दनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्योलङ् ॥ **कामप्र-**
वेदनेऽकच्चिति । ३ । ३ । १५३ ॥ स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्या-
न्न तु कच्चिति । कामोमे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् । कच्चिज्जीवति ॥ **सं-**
भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४ ॥ अलमर्थोऽत्र प्रौढिः ।
संभावनमित्यलमिति च प्रथमाया सप्तम्या च विपरिणम्यते । संभावनेऽर्थे लिङ्
स्यात्तच्चेत्संभावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरि शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धा-
प्रयोगे किम् । अलं कृष्णोहस्तिनं हनिष्यति ॥ **विभाषा धातौ संभाव-**
नवचनेऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनेऽर्थे धातावुपपदे
उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । संभावयामि भूञ्जीत
भाक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । संभावयामि अद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥ **हेतुहेतुमतो-**
लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥ वा स्यात् । कृष्णं नमेचेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति
चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेष्यते * ॥ नेह । हन्तीति पलायते ॥ **इच्छार्थेषु लिङ्**
लोढौ । ३ । ३ । १५७ ॥ इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ता वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये
इत्यादियोगे बोध्यम् ॥ **कामप्रवेदनइति वक्तव्यम् * ॥** नेह । इच्छन् करोति ॥
लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥ समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥
इच्छार्थेभ्योविभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥ लिङ् स्यात्पक्षे लट् ॥ इ-
च्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधौ । जयेत ।
निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेद्भवान् ।
संप्रश्ने । किं भो वेदमधीयीत उत तर्कम् । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय । एवं लोढ् ॥
प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६१ ॥ प्रेषोविधिः । अतिसर्गः
कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकाला-
र्थम् ॥ **लिङ् चोर्ध्वमौर्ध्वतिका । ३ । ३ । १६४ ॥** प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्ता-
दूर्ध्वं यजेत । यजताम् ॥ यष्टव्यम् ॥ **स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥** पूर्वसूत्रस्य
विषये लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ॥ **अधीष्टे च । ३ ।**
३ । १६६ ॥ स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय । **लिङ्यदि । ३ ।**
३ । १६८ ॥ यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयवेला
वा यद्भुञ्जीत भवान् ॥ **अर्हे कृत्यतुचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥** चाङ्लिङ् । त्वं क-
न्यां वहेः ॥ **शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥** शक्तौ लिङ् स्यात् चाकृत्याः ।

तिङन्ते लकारार्थप्रक्रिया ।

भारं त्वं वहेः ॥ माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥ मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नागं माङ् कितु माशब्दः ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥ धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च त-
ध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥ पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तिङ्संज्ञौ च । तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्योहिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥ अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ६ । ४ । ४ ॥ आद्ये लोङ्धिधाने लोट्प्रकृतिभूतएव धातुरनुप्रयोज्यः ॥ समुच्चयेऽसामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥ समुच्चये लोङ्धिधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिवादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये * ॥ याहियाहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यत्र तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यातयातेति यूथं याथ । याहियाहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु सकृन्निब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्वदाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादेतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सकृन्निबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्के । दाधिकमास्वदते । एतेन पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारइत्यस्यानुवृत्तेः । लोङन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे तिङन्तं

समाप्तम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

धातोः । ३ । १ । ९१ ॥ आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ तत्रोपपदं सप्त-
मीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥ कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्
। ३ । १ । ९४ ॥ परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य
बाधको वा स्यात् रुचधिकारोक्तं विना ॥ कृत्याः । ३ । १ । ९५ ॥ अधिकारोऽयं
'ण्वुलः प्राक् ॥ कर्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ॥ कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥
तयोरेव कृत्यक्तम्वलर्थाः । ३ । ४ । ७० ॥ एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ तव्य-
त्तव्यानीयरः । ३ । १ । ९६ ॥ धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकारेणैव स्वरार्थौ ।
एधितव्यम् । एधनीय त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो
वा धर्मस्त्वया ॥ वसेस्तव्यकर्तरि णिञ्च * ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ केलिम् उपसं-
ख्यानम् * ॥ पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि
प्रत्ययः ॥ वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ॥ कृत्यचः
। ८ । ४ । २९ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् ।
प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमदः ॥ निर्विण्णस्योपसंख्यानम् * ॥ अचः परत्वाभा-
वान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य घृत्वम् । निर्विण्णः ॥
गेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्स्थस्य
नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् । यथा व्यवधाने
यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर्ग उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् ॥
हलश्चेजुपधात् । ८ । ४ । ३१ ॥ हलादेरिजुपधात्कृत्प्रत्याचः परस्य णो वा स्यात् ।
प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥
इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३२ ॥ सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः
कृत्स्थस्यैव । प्रेङ्गणीयम् । इजादेः किम् । मणि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्वा-
रोपलक्षणम् । अटुष्वाङिति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रो-
म्भणम् ॥ वा निसनिक्षनिन्दाम् । ८ । ४ । ३३ ॥ एषां नस्य णो वा स्यात् । कृति
परे । प्रणिसितव्यम् ॥ प्रनिसितव्यम् ॥ न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ ।
४ । ३४ ॥ एभ्यः कृत्प्रत्ययः णो न । प्रभाणीयम् । प्रभवनीयम् । पूञ् एवेह ग्रहण-
मिष्यते * ॥ पूञ्स्तु प्रवपणीयः सोमः ॥ ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम् * ॥ प्रभापनीय-
म् । ख्शाब्जः शस्य यो वेल्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्वोधम् । यत्त्वस्यासिद्धत्वेन श-
कारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ॥ कृत्यत्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

स्नान्यतेन स्नानीनं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥ अचो यत् । ३ । १ । १७ ॥
 अजन्ताद्वातोर्यस्यात् । चैयम् । जेयम् । अजग्रहण शक्यमकर्तुम् । योगविभागो-
 ऽण्वेयम् । तव्यदाविष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ॥ ईद्यति । ६ । ४ । ६५ ॥ यति परे
 आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः * ॥
 तक्यम् । शस्यम् । चलयम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसि-
 द्वेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्योश्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः * ॥
 वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घाल्यः ॥ पोरदुपधात् । ३ । १ । ९८ ॥ पवर्गो-
 न्तादुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नाभुबन्धकृतमसारूप्यम् ।
 अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ॥ आडो यि । ७ । १ । ६५ ॥ आडः परस्य
 लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः ॥
 उपात्प्रशंसायाम् । ७ । १ । ६६ ॥ उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ । किम् । उपलब्धुं शक्य उपल-
 भ्यः ॥ शकिसहोश्च । ३ । १ । ९९ ॥ शक्यम् । सद्यम् ॥ गदमदचरयमश्चा-
 नुपसर्गो । ३ । १ । १०० ॥ गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । चरेराडि चागुरौ * ॥ आचर्यो
 देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्मा-
 भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन तत्र न भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात् ।
 एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि व्याख्यातम् । नियमे
 साधुरिति वा ॥ अवद्यपण्यवर्या गृह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥
 वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोऽपि गृह्यामेवेत्युभयार्थं नि-
 पातनम् । अवद्यं पापम् । गृह्यं किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्वि न गृह्यं वचनानर्हं
 च ॥ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्रपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्जेष्टापत्यकल-
 त्रयोः ॥ इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्य-
 र्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृद्धो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्तान्या ॥
 वह्यं करणम् । ३ । १ । १०२ ॥ वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणं किम् ।
 वाह्यम् । वोढन्यम् ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥ ऋ गतौ अ-
 स्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः ।
 प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥ उपसर्ग्य काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥ गर्भग्रहणे प्राप्त-
 काला चेदित्यर्थः । उपसर्ग्य गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने का-
 ल्येति किम् । उपसर्ग्य काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ॥ अजर्यं संगतम् । ३ । १ ।
 १०५ ॥ नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । तेन
 संगतमार्थेण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं
 नर्वबन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं

भावे तु संगतकर्तृकैऽपि ण्यदेव । अजार्थ संगतेन ॥ वदः सुपि क्यप् च । ३ ।
 १ । १०६ ॥ उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यत् अनुपस-
 र्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्यया-
 विलेके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ॥ भुवो भावे । ३ । १ ।
 १०७ ॥ क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग इत्ये-
 व । प्रभव्यम् ॥ हनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे
 क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ एतिस्तुशा-
 स्वृट्जुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥ एभ्यः क्यप्स्यात् । ह्रस्वस्य पिति कृति तु-
 क् । इत्यः । स्तुत्यः । शास इदङ्ग्लोः । शिष्यः । वृ इति वृब्बो ग्रहणं न वृङ्गः ।
 वृत्यः । वृङ्गस्तु वार्या ऋत्विजः । आहृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यपुक्तिः परस्यापि ण्यतो वा-
 धनार्था । अवश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका ॥ शस्यम् । शंस्यम् ।
 दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः । ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत् इति
 सूत्रद्वबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥ आड्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसं-
 ख्यानम् * ॥ अञ्ज् व्यक्तिभ्रक्षणादिपु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनिदितामिति
 नलोपः । आज्यम् ॥ ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ॥ वृत् । वृत्यम् ।
 वृध् । वृद्धयम् । कृपिचृत्योऽस्तु । कप्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् ।
 अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ॥ ई च खनः । ३ ।
 १ । १११ ॥ चात्क्यप् । आद्रुणः खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुप ठः ॥ भृजो सं-
 ज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥ भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं
 न तु संज्ञा ॥ समश्च बहुलम् * ॥ संभृत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थं मिदं
 वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति इह हि
 संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापयुंदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यं । विभर्तेर्भू
 इति दीर्घान्तात् क्यदेर्वा ण्यत् । क्यपु भर्तरेव । तदनुबन्धकग्रहणे इति परिभाषया ॥
 मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥ मृजेः क्यच्चा स्यात्क्षेप्यत् । मृज्यः ॥ चजोः
 कु धिण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ॥ चस्य तस्य च कुल स्यात् धिति ण्यति च प्रत्यये परे ।
 मृजेर्वृद्धिः । मार्ग्यः ॥ न्यङ्ङ्कादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥ कुत्वं स्यात् । न्यङ्ङुः । नाव-
 जेरित्युप्रत्ययः ॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः । ३ । १ । ११४
 एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा । ल-
 तात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्यतेऽत्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनादीर्घः । राजसूयः ।
 राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तारि क्यप् निपातनादूत्वम् । यद्वा पू
 प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपोरुद् । मृषोपपदाद्वादेः कर्मणि निर्व

क्यप् । मृषोधम् । विशेष्यनित्रोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः
गुपेरादेः कुत्व च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् -
स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथते-
ऽव्यध्यः ॥ **भिद्योद्धौ नदे** । ३ । १ । ११५ ॥ भिदेरुज्ज्ञेश्च क्यप् । उज्ज्ञेर्धत्वं
च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्ज्ञत्युदकमुद्धयः । नदे किम् । भेत्ता । उज्ज्ञिता ॥ पु-
ष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ॥ अधिकरणे क्यत्रिपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थः
पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः ॥ **विपूयचिनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु** । ३ ।
१ । ११७ ॥ पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य
इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । “पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः” । पापमिति वा । जित्यो
हलिः । बलेन कष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् । अन्यत्तु विपन्यम् ।
विनेयम् । जेयम् ॥ **पत्यभिभ्यां ग्रहे** । ३ । १ । ११८ ॥ छन्दसीति वक्तव्यम्
* ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥ **पदास्वै-**
रिवाह्यापक्षेषु च । ३ । १ । ११९ ॥ अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वै-
री परतन्वः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां
ग्रामगृहा सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुन्रपुंसकयोर्न । पक्षे भवः
पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्येर्गृह्यते आर्येर्गृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥ **विभा-**
षा कृवृषोः । ३ । १ । १२० ॥ क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ॥ **ऋहलो-**
र्ण्यत् । ३ । १ । १२४ ॥ ऋवर्णान्ताद्वलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ण्यम् ॥
युग्यं च पत्रे । ३ । १ । १२१ ॥ पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च
निपात्यते ॥ **अमावस्यदन्यतरस्याम्** । ३ । १ । १२२ ॥ अमोपपदाद्वसेरधिक-
रणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रा-
कावमावासा । अमावसा । ऋहलोर्ण्यत् । चजोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ पाणौ सृजे-
र्ण्यद्वाच्यः * ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥
समवपूर्वाच्च * ॥ समवसर्ग्या ॥ **न क्वादेः** । ७ । ३ । ५९ ॥ क्वादेर्धातोः कुत्वं
न । गर्जम् । वार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति प्रयत्नत्वा न क्वादे-
रिखादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितजिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेदत्वात् । मुचुगुलुञ्च-
प्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथो-
त्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥ **अजिब्रज्योश्च** । ७ । ३ । ६० ॥ न कुत्वम् । समाजः ।
परिव्राजः ॥ **भुजन्युजौ पाण्युपतापयोः** । ७ । ३ । ६१ ॥ एतयोरेतौ निपा-
तौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । न्युञ्जन्त्यस्मिन्निति न्युञ्जः । उप-

तापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः । समुद्रः ॥ **प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे** ।
 ७ । ३ । ६२ ॥ एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् ।
 प्रयागः । अनुयागः ॥ **वज्रेर्गतौ** । ७ । ३ । ६३ ॥ कुत्वं न । वञ्चयम् । गतौ
 किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥ **ओक उचः के** । ७ । ३ । ६४ ॥
 उच्चेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घवा सि-
 ङ्गेऽन्तोदात्तार्थमिदम् ॥ **ण्य आवश्यके** । ७ । ३ । ६५ ॥ कुत्वं न । अवश्यपा-
 च्यम् ॥ **यजयाचरुचप्रवचर्चश्च** । ७ । ३ । ६६ ॥ ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । या-
 च्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच् । अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापका-
 त् प्यत् ॥ त्यजेश्च * ॥ त्याज्यम् ॥ त्यजिपूज्योश्चेति काशिका ॥ तत्र पूजेर्ग्रहणं चि-
 न्त्यम् ॥ भाष्यानुक्तत्वात् । ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसख्यानमिति हि भाष्यम् ॥ **वचोऽश-**
ब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ॥ वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥ **प्रयोज्यनि-**
योज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ । ६८ ॥ प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्योनियोज्यो
 भूत्यः ॥ **भोज्यं भक्ष्ये** । ७ । ३ । ६९ ॥ भोग्यमन्यत् । ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति
 वक्तव्यम् * ॥ लायम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥ **ओ-**
रावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥ उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यंभावे द्योत्ये । लाव्यम् ।
 पाव्यम् ॥ **आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च** । ३ । १ । १२६ ॥ पुच् । आ-
 साव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । चाप्यम् ॥
आनाय्योऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ॥ आङ्पूर्वाच्चयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते ।
 दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आ-
 नेयोऽन्यः । घटादिः वैश्यकुलादेरानीतोदक्षिणाग्निश्च ॥ **प्रणाय्योऽसंसतौ** । ३ ।
 १ । १२८ ॥ संसतिः प्रीतिविषयीभवन कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि संसतिः ।
 प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥
पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । ३ । १ ।
 १२९ ॥ मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । प्यत् धात्वादेः षत्वं च । आतो युगिति युक् ।
 सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रीतिं सान्नाय्यं हविर्विशेषः । प्यदायादेशः समो दीर्घश्च
 निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकारणे ण्यत् । आप्
 धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ॥ **क्रतौ कुण्ड-**
पाय्यसंचायौ । ३ । १ । १३० ॥ कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः ।
 संचीयतेऽसौ संचाय्यः ॥ **अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः** । ३ । १ । १३१ ॥
 अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥
चित्याग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ॥ चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥ त्वया गन्तव्यम् । ग-
मनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा माभूदिति पुनः कृत्यविधिः ह्यधिकारादूर्ध्वं वास-
रूपविधिः कचिन्नेति ज्ञापयति । तेन कल्युद्गुत्तुमुनखलर्थेषु नेति सिद्धम् ॥ अहं कृ-
त्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥ स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता । स्तुतिकर्ता ।
लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्या
ग्राव्यापात्या वा । ३ । ४ । ६८ ॥ एते कृत्यन्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे
ययोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा ।
गायतीति गेयः साम्नामयम् गेय सामानेन वा इत्यादि ॥ शक्ति लिङ् चा ३ । ३ । १७२ ॥
चाकृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः वहनीयोवाह्यः । लिङा बाधा माभूदिति कृत्योक्तिः ॥
लाघवादानेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् । अहं कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ण्वुलृचौ । ३ । १ । १३३ ॥ धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । युवोग्ना-
कौ । कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति डित्त्वम् ।
कुटिता । अङ्घ्रिदित्युक्तेर्न डित्त्वम् । कोटकः । विज इत् । विजिता । हनस्तोऽचिण्ण-
लोः । घातकः । आतो युक् । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः । शमकः । दमकः ।
अनितस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च । जनकः । वध हिसायाम् । वधकः । रधिजभोर-
चि । रन्धकः । जम्भकः । नेत्र्यलिटि रधेः । रधिता । रद्धा । मस्जिनशोरिति मुम् ।
मङ्गा । नष्टा । नशिता । रभेरशब्दिलोः । रम्भकः । रब्धा । लभेश्च । लम्भकः । लब्धा ।
तीषसह । एषिता । ण्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेगलोपः । दरिद्रिता । ण्वुलि न ।
दरिद्रायकः । कृत्यल्युट् इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् ।
एवं च बहुलग्रहणं योग्यिभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहा-
रकः । कर्मणि ण्वुल् ॥ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इति निषेधो वाच्यः * ॥ प्र-
क्रन्ता । कर्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता । अनन्य-
भावो विषयशब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पाहस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव
तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । गमेरिडित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभा-
वं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं न वृद्धयश्चतुर्भ्यः । विवृत्तिता । यङन्तात्
ण्वुल् । अलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु । पापाचकः ।
नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥ नन्दादेर्ल्युग्रहादेर्णिनिः
पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । वि-
शेषेण भीषयतीति विभीषणः । लवणः । नन्दादिगणे निपातनाणत्वम् । ग्राही ।
स्थायी । मन्त्री । विषयी । वृद्धयभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी ।

परिभवी । पाक्षिको बृद्धयभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य
करे । कर्मणि घटोऽठच् इति सूत्रयोः करोतेर्घटेऽच्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये षे
यङ्लुग्विधानाच्च । केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः । केषांचित्प्रपञ्चार्थः । केषा-
चिद्वाधकवाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः । नदी ।
चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः कर्म-
ण्यण् प्राप्तः । न्यङ्कादिषु पाठात् श्वपाकोऽपि । यङोऽचि चेति लुक् । न धातु-
लोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृचः ॥ चरि-
चलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् * ॥ आगमस्य दीर्घत्व-
सामर्थ्यादभ्यासद्वस्वो हलादिःशेषश्च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदा-
वदः ॥ हन्तेर्घत्वं च * ॥ घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघ-
नः ॥ पाठेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य * ॥ पाटूपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः ।
वदः । हनः । पाटः । रात्रेः कृतीति वा मुम् । रात्रिचरः । रात्रिचरः ॥ इगुपधज्ञाप्ती-
किरः कः । ३ । १ । १३५ ॥ एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः ।
ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुलृचावपि । क्षेपकः ।
क्षेप्ता ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ ३ । १ । १३७ ॥ कः स्यात् । श्याद्यधेति णस्यापवादः ।
सुगलः । प्रज्ञः ॥ पाघ्राध्माधेऽहृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥ पिबतीति पिबः ।
जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । घेष्टष्टित्वात् स्तनन्धयीति खशीव डीप् प्रा-
प्तः खशोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । घ्रः सज्ञायां न । व्याघ्रा-
दिभिरिति निर्देशात् ॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसा-
तिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ॥ शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पार-
यः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः । सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्यन्तः सातयः ।
वाऽसरूपन्यायेन क्तिपि । सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । पद्ममर्षणे चुरादिः । हे-
तुमण्यन्तो वा । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेर्वाच्यः * ॥ नि-
लिम्पा देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् * ॥ गोविन्दः । अरविन्दम् ॥ ददाति
दधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३२ ॥ शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो
णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ ।
१४० ॥ इतिशब्दआद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्योणः स्याद्वा । पक्षेऽच् । ज्वालः ।
ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ तनोतेरुपसख्यानम् * ॥
इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ॥ श्याद्यधधासु-
संस्ववतीणवसामहलिहृश्लिषश्वसश्च । ३ । १ । १४१ ॥ श्यैडग्रभूतिभ्योनि-
त्यं णः स्यात् । श्यैडोऽवस्यतेऽद्यादन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अ-

वदयायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः । व्याधः । स्तु गतौ । आङ्पूर्वः संपूर्वश्च ।
 आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥
दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ॥ णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्या-
 स्तानुबन्धकाहुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचायच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु
 प्रदवः । प्रणयः ॥ **विभाषा ग्रहः** । ३ । १ । १४३ ॥ णो वा । पक्षेऽच् । व्यव-
 स्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेश्चेति काशिका ॥ भ-
 वो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थानुरादिष्यन्तादच् । भावः ॥
गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥ गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति
 गृहम् । तात्पर्यादूहा दागः ॥ **शिल्पिनि ष्वुन्** । ३ । १ । १४५ ॥ क्रियाकौश-
 लं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ष्वुन् स्यात् ॥ नृतिखनिगञ्जिभ्य एव * ॥ नर्तकः । नर्तकी ।
 खनकः । खनकी ॥ अग्नि अकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः * ॥ रजकः । रजकी ।
 भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु कुन् शिल्पिसञ्जयोरिति कुन् । टाप ।
 रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥ **गः स्थकन्** । ३ । १ । १४६ ॥ गायतेः स्थकन् स्या-
 त् । शिल्पिनि कर्तरि । गायकः ॥ **ण्युद् च** । ३ । १ । १४७ ॥ गायनः । टित्त्वाद्वाय-
 नी ॥ **हश्च व्रीहिकालयोः** । ३ । १ । १४८ ॥ हाको हाडश्च ण्युद् स्यात् व्री-
 हौ काले च कर्तरि । जहाल्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो व-
 र्णम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ॥ **मुस्रल्वः समभिहारे वुन्** । ३ । १ । १४९ ॥
 समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । मरकः । लवकः ॥ **आशिषि**
च । ३ । १ । १५० ॥ आशीर्विषयार्थवृत्तेर्भातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् । जीवकः ।
 नन्दतात् । नन्दकः । आशीः प्रयोनुर्वर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥ **कर्म-**
ण्यण् । ३ । २ । १ ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं
 करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानात् ॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो
 णः * ॥ अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणा-
 चारा ॥ ईक्षिक्तमिभ्यां च * ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः ।
 कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ॥ **हावामश्च** । ३ । २ । २ ॥ अण् स्यात्का-
 पवादः । स्वर्गहायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥ **आतोऽनुपसर्गे कः** । ३ । २ । ३ ॥
 आदन्ताद्धातोऽनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाऽण् । आतो लोपः । गोदः । पाष्णित्रम् ।
 अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधौ सर्वत्र संप्रसारणभ्यो ङः * ॥ ब्रह्म जिनाति
 ब्रह्मज्यः ॥ सर्वत्रग्रहणात् ॥ **आतश्चोपसर्गे** । ३ । १ । १०६ ॥ आहः । प्रहः ॥ **सुपि स्थः**
। ३ । २ । ४ ॥ सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां
 पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः स्थः । सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारम्भसामर्थ्या-

ज्ञावे । आखूनामुत्थानमाखूतः ॥ प्रष्टोऽग्रगामिनि । ८ । ३ । ९२ ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रेति किम् । प्रस्थः ॥ अम्बाम्बगोभूमि-
 सव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कडुमञ्जिपुञ्जिपरमेवार्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ९७ ॥ स्य इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य
 षः स्यात् । द्विष्टः । त्रिष्टः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु
 सुपीत्यस्य संबन्धः ॥ तुन्दशोकयोः परिमृज्यापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥ तुन्द-
 शोकयोः कर्मणोरुपपदयोगाभ्यां कः स्यात् । आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् * ॥
 'तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः । सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तु-
 न्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ कप्र-
 करणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृ-
 तिगणोऽयम् ॥ महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥ प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ॥ दा-
 रूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अ-
 नुपसर्गइत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसंप्रदायः ॥ समि रथः । ३ । २ । ७ ॥
 गोसंख्यः ॥ गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ॥ अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे ।
 सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् * ॥ सु-
 रापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥ हरतेरनु-
 द्यमनेऽच् । ३ । २ । ९ ॥ अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्गुशतो-
 मरयष्टिघटघटीधनुषु ग्रहेरुपसंख्यानम् * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ॥ सूत्रे च धार्येऽर्थः * ॥
 सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणैव । सूत्रग्राहः ॥ वयसि च ।
 ३ । २ । १० ॥ उद्यमनार्थं सूत्रमाकवचहरः कुमारः ॥ आङ्घ्रि ताच्छील्ये । ३ । २ । ११ ॥
 पुष्पाण्याहरति ताच्छीलः । पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भारहारः ॥ अर्हः । ३ । २ ।
 १२ ॥ अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदेऽणोपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥ स्तम्बकर्णयो रमि-
 जपोः । ३ । २ । १३ ॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो
 हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा डेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ॥ शमि-
 धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥ शम्भवः । शम्भवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाध-
 कविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कुब्जो हेतुत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परित्राजिका त-
 च्छीला ॥ अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ॥ खे शेते खशयः ॥ पार्श्वीद्विषूपसं-
 ख्यानम् * ॥ पार्श्वीभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ उत्ताना
 दिषु कर्तृषु * ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सः
 अवमूर्धा । अधोमुखः शेतेत्यर्थः ॥ गिरौ डश्छन्दसि * ॥ गिरौ शेते गिरिशः । क-

थं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वा-
च्छः ॥ चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥ अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ॥ भि-
क्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥ भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदा-
येति ल्यब्रन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु चरडिति
पाठात् ॥ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतेंः । ३ । २ । १८ ॥ पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अ-
ग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यू-
थं तदग्रसरगवितकृष्णसागमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥ पूर्वं कर्तरि । ३ । २
। १९ ॥ कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सतेंष्टः स्यात् । पूर्वः सगतीति पूर्वसरः । कर्तरि
किम् । पूर्व देश सरतीति पूर्वसारः ॥ कृजो हेतुताच्छील्ल्यानुलोभ्येषु । ३ । २
। २० ॥ एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या ॥ आ-
द्वकः । वचनकरः ॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहु-
नान्दीकिलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वर्ह्यत्ताह-
नुरूपेषु । ३ । २ । २१ ॥ एषु कृचष्टः स्याद् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-
करः । निशाकरः । कस्कादित्वात्मः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थ
संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिविशब्दो पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः ।
कस्कादिवादहस्करः । नित्यं समामेऽनुत्तरपदस्थस्येति प्रत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥
कियत्तद्बहुषु कृजोऽज्जिधानमिति वार्तिकम् * ॥ किकरा । यत्करा । तत्करा । हे-
त्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे डीप् । किकरी ॥ कर्मणि भृतौ । ३ ।
। २ । २२ ॥ कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ॥
न शब्दश्लोककलहगाथावैरच्चादुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ॥ एषु
कृचष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिपिध्यते । शब्दकारइत्यादि ॥ स्तम्बशकृतोरिन् ।
। ३ । २ । २४ ॥ ग्रीहिवत्सयोगिति वक्तव्यम् * ॥ स्तम्बकगिर्ग्रीहिः । शकृत्कारि-
र्वत्सः । ग्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥ हरतेर्दतिनाथयोः
पशौ । ३ । २ । २५ ॥ दतिनाथयोरुपपदयोर्द्विव इव स्यात्पशौ कर्तरि । दतिं ह-
रतीति दतिहरिः । नाथं नामागज्जु हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दतिहारः । ना-
थहारः ॥ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ॥ फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः ।
उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः ।
आत्मनो मुमागमः । भूव इव । चाल्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदगकुक्षिप्विति पे-
दुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भग्यश्चकोरा इति मुगरिः ॥ एजेः खश् । ३ । २ ।
२८ ॥ ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ॥
अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न लव्ययस्य । शित्वा-

च्छवादि । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेटुदजहातिभ्यः ख-
 श उपसंख्यानम् * ॥ वातमजा मृगाः ॥ खित्यन्धयस्य । ६ । ३ । ६६ ॥
 खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्धजहा
 माषाः । शार्धोऽपानशब्दः तं जहति इति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥ नासि-
 कास्तनयोधर्माधेटोः । ३ । २ । २९ ॥ अत्र वार्तिकम् ॥ स्तने धेटो नासिकायां
 धमश्चेति वाच्यम् * ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटश्चित्त्वात् स्तनन्धयी । नासिक-
 न्धमः । नासिकन्धयः ॥ नाडीमुष्टयोश्च । ३ । २ । ३० ॥ एतयोरुपपदयोः कर्म-
 णोर्धमाधेटोः खश् स्यात् ॥ यथासंख्यं नेष्यते * ॥ नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टि-
 न्धमः । मुष्टिन्धयः । घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धयइत्या-
 दि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥ उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ॥
 उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुडुजतीति कूलमुडुजः ।
 कूलमुडुहः ॥ वह्राध्रे लिहः । ३ । २ । ३२ ॥ वहः स्कन्धसं लेढीति वहंलिहोमौः ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो छित्त्वान्न गुणः । अत्रंलिहो वायुः ॥ परिमाणे पचः
 । ३ । २ । ३३ ॥ प्रस्थम्पचा स्थाली । खारीम्पचः कटाहः ॥ मितनखे च । ३ ।
 २ । ३४ ॥ मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागुः । पचिरत्र तापवाची ॥ विध्व-
 रूपोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ॥ विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अह-
 न्तुदः ॥ असूर्यललाटयोर्दक्षितपोः । ३ । २ । ३६ ॥ असूर्यमित्यसमर्थसमासः ॥
 दक्षिणा नवः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पदया राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥
 उग्रम्पदशेरम्मदपाणिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७ ॥ एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशे-
 षणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पदयः । इरा उदकं तेन मावति दीप्यतेऽवि-
 न्धनत्वादिति इरम्मदो मेवज्योतिः । इह निपातनात् श्यन्न । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति
 पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत्त इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्ध
 न्ते ॥ प्रियवशो वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥ प्रियंवदः । वशंवदः ॥ गमेः सुपि वा-
 च्यः * ॥ असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती ॥ विहायसो विह इति वाच्यम् * ॥ खच्च
 डिङ्गा वाच्यः * ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः ॥ द्विषत्परयोस्ता-
 पेः । ३ । २ । ३९ ॥ खच् स्यात् ॥ खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ९४ ॥ खच्परं णौ
 उपधायाह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटवटीप्रहणा-
 ङ्गिद्विविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषती तापयतीति द्विषतीतापः ॥ वाचि
 यमो व्रते । ३ । २ । ४० ॥ वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्भूते गम्ये ॥ वाचं-
 यमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६९ ॥ वाक्पुण्डोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौन-
 व्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥ पूःसर्वयोर्दारिस

होः । ३ । २ । ४१ ॥ पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् ॥
भगे च दारयति काशिका ॥ बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्द-
रः ॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ॥ सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा
नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्सा ॥ मेघार्तिभयेषु कुजः । ३ । २ । ४३ ॥
मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥ क्षेमप्रि-
यमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ॥ ण्णु कृञोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमका-
रः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहण हेत्वादिषु टो मा
भूदिति । कथं तर्हि अल्परम्भाः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥
आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ॥ आशितशब्दे उपपदे भवतेः
खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवन आशितम्भवः ॥ सं-
ज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥ विश्व विभर्तीति विश्व-
म्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्था-
नुगमः । पतिवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुतपः । शत्रुसहः ।
अरिदमः । दमिः शमनायां तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र
दमिः ॥ गमश्च । ३ । २ । ४७ ॥ सुतंगमः ॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारस-
र्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ ॥ संज्ञायामिति निवृत्तम् । ण्णु गमेर्डेः स्यात् । डि-
त्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपत्रयोरुपसंख्या-
नम् * ॥ सर्वत्रगः । पत्रं पतित गच्छतीति पत्रगः । पत्रमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रिया-
विशेषणम् । उरसो लोपश्च * ॥ उरसा गच्छतीत्युगगः ॥ सुदुगेरधिकरणे * ॥ सु-
खेन गच्छतीत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् * ॥ ग्रामगः ॥
डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः * ॥ विहगः ॥ आशिषि हनः । ३ । २ ।
४९ ॥ शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनोऽण्णन्तस्य च टः
संज्ञायाम् * ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाङ्गन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः ।
दार्वाघाटः ॥ चारौ वा * ॥ चार्वाघाटः ॥ कर्मणि समि च * ॥ कर्मण्युपपदे संपू-
र्वाङ्गन्तेरुक्तं वेल्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति । वर्णसङ्घाटः । पदमङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पद-
सङ्घातः ॥ अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥ अपपूर्वाङ्गन्तेर्डेः स्यात् । अनाशी-
रर्षमिदम् । क्लेशपहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ ।
२ । ५१ ॥ कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥ लक्षणो-
जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ॥ हन्तेष्टकस्यालक्षणवति कर्तरि । जायात्रो ना । पति-
त्री स्त्री ॥ अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३ ॥ जायात्रस्तिलकालकः । पतित्री पाणिरेखा ।
पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शत्रुः । अथ कथं बलभद्रः प्रलंबघ्नः ।

शत्रुघ्नः । कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघाती हस्तीति तु बाहुलकादणि ॥ शक्तौ हस्तिकपाटयोः । ३ । २ । ५४ ॥ हन्तेष्टृक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्यमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥ पाणिघनाडधौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥ हन्तेष्टृक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् ॥ पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्रान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यौ कृञः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ॥ एषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अच्यौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युङपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्चाविल्युत्तरार्थम् ॥ कर्तरि भुवः खिष्णुचखुकजौ । ३ । २ । ५७ ॥ आढ्यादिषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥ स्पृशोऽनुदके किन् । ३ । २ । ५८ ॥ घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण न स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ॥ ऋत्विग्दधृक्स्रिग्दिगुष्णिगश्चयुजिक्कुञ्चां च । ३ । २ । ५९ ॥ व्याख्यातम् ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च । ३ । २ । ६० ॥ समानान्ययोश्चेति वाच्यम् * ॥ सट्क् । सट्शः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । क्सोऽपि वाच्यः * ॥ तादृक्षः । सट्क्षः । अन्यादृक्षः ॥ सत्सृक्षिषद्बुद्बुद्दुह्युजविदभिदच्छिदजनीराजामुपसर्गेऽपि क्तिप् । ३ । २ । ६१ ॥ एभ्यः क्तिप्सादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । सुसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि ॥ अग्रामाभ्या नयतेर्णो वाच्यः * ॥ अग्रणीः । ग्रामणीः ॥ भजो णिवः । ३ । २ । ६२ ॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्णवः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ॥ अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥ विद् स्यात् । आममसि आमात् । सम्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥ ऋव्ये च । ३ । २ । ६९ ॥ अदेर्विद् । पूर्वण मिद्वे वचनमण्वाधनार्थम् । ऋव्यात् । आममांसभक्षकः । कथं तर्हि ऋव्यादोऽस्यप आशर इति । पक्षमांसशब्द उपपदेऽण् । उपपदस्य ऋव्यादेः प्रयोदरादित्वात् ॥ दुहः कब्धश्च । ३ । २ । ७० ॥ कामद्वा ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । मनिक् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥ नेङ्गशिकृति । ७ । २ । ८ ॥ वशादेः कृत इण स्यात् । शृ । सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥ विङ्गनोरनुनासिकस्याऽऽत् । ६ । ४ । ४१ ॥ अनुनासिकस्य भास्व्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ । अवावा । विच् रोद् । रेद् । सुगण् ॥ क्तिप् च । ३ । २ । ७६ ॥ अयमपि दृश्यते । सत्सु-

द्विवेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखासत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रद् ॥ अन्तः । ८ । ४ । २० ॥
 पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थानिमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् । शास इदित्वम् ।
 मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥ आशासः कौ उपधाया इत्वं वाच्यम् * ॥ आशीः ।
 इलोवे । गीः । पूः ॥ इस्मन्त्रनक्तिषु च । ६ । ४ । ९७ ॥ एषु छान्देर्ह्रस्वः स्या-
 त् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य कीति दीर्घः । मोनो धातोः । प्रतान् । प्रशाम् । च्छो-
 रित्यूट् । अक्षयूः । ज्वरत्वरेत्यूट् । जूः । जूगै । जूरः । तूः । खूः । ऊट् । वृद्धिः । ज-
 नानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्बौ । सुम्बः ॥
 गल्लोपः । मूर्छा मूः । मुगै । मुरः । भुर्वी । भूः ॥ गमः कौ । ६ । ४ । ४० ॥ अ-
 नुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् * ॥ परीतत् । संयत् ।
 सुनत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च * ॥ अग्रेगूः । अग्रेभूः ॥ स्थः क
 च । ३ । २ । ७७ ॥ चात् क्रिप् । शंस्थः । शंस्थाः । शमिधातोरित्यचं बाधितुं सू-
 त्रम् ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ॥ अजात्यर्थे सुपि धा-
 तोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणाना-
 मन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव
 सुपि णिनिरिति व्याख्याय उद्यतिभ्यामाङि सत्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् । हरदसमा-
 धवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधानुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गोऽपि णिनिः ।
 स बभूवोपजीविनाम् । आनुयायिवर्गः । पतत्यधो धामविस्तारि । न वञ्चनीयाः प्रभवो-
 नुजीविभिरित्यादौ ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानम् * ॥ ब्रह्मणि वदः * ॥ अता-
 च्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ॥ कर्तर्युपमाने । ३ । २ । ७९ ॥
 णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तृरुपमानम् । उट् इव क्रोशति उट्क्रो-
 शी । धाह्वरावी । अताच्छील्यार्थं जाल्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भ-
 क्षयति माषान् । उपमाने किम् । उट्क्रोशति ॥ व्रते । ३ । २ । ८० ॥ णिनिः
 स्यात् । स्थण्डिलशायी ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ॥ पौनःपुन्ये द्योत्ये
 सुलुपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ॥ मनः । ३ । २ । ८२ ॥ सुपि मन्यते-
 णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥ आत्ममाने स्वश्च । ३ । २ । ८३ ॥ स्वकर्मके
 मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि स्वश् स्यात् चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डित-
 म्मन्यः । पण्डितमानी । खिल्यनव्ययस्य । कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवाम-
 न्या ॥ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ ॥ इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् च
 लाद्यम्बलिदन्ते परे । औतोऽम्शसोः । गाम्मन्यः । वाम्शसोः । स्त्रियम्मन्यः । स्त्री-
 म्मन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रीमन्यं कुलम् । भाष्य-
 कारवचनात् श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥ भूते । ३ । २ । ८४ ॥ अधिकारोऽयम् ।

वर्तमाने लङिति यावत् ॥ **करणे यजः । ३ । २ । ८५ ॥** करणे उपपदे भूतार्था-
द्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥ **कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ॥** पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति यावदधिक्रियते ॥ **ब्रह्मभूण-
वृत्रेषु क्तिप् । ३ । २ । ८७ ॥** ण्णु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्तिप्स्यात् । ब्रह्महा ।
भूणहा । वृत्रहा । क्तिप् चेल्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव
क्तिवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्तिवेवेति द्विविधो नियम
इति भाष्यम् ॥ **सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । ३ । २ । ८९ ॥** सुकर्मादिषु च
कृञः क्तिप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् ।
मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्तिवेवेति नियमात्कर्मकृतवानित्यत्राऽण् । कृञ एवेति नि-
यमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न क्तिप् । भूत एवेति नियमात् । मन्त्र करोति
करिष्यति वेति विवक्षायां न क्तिप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्तिप् ।
शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥ **सोमे सुजः । ३ । २ । ९० ॥** सोमसुत । चतुर्विधोऽत्र
नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥ **अग्नौ चेः । ३ । २ । ९१ ॥** अग्निचि-
त् ॥ **कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९२ ॥** कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चि-
नोतेः क्तिप्स्यात् । अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ॥
कर्मणीनिर्विक्रियः । ३ । २ । ९३ ॥ कर्मण्युपपदे विपूर्वाङ्गीणातेरिनिः स्यात् ।
कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् * ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ॥ **दृशेः क्तिप् । ३ । २ । ९४ ॥** कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्टा ॥ **राजनि युधि कृञः । ३ । २ । ९५ ॥** क्तिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजान योधितवान् राजयुध्वा ।
राजकृत्वा ॥ **सहे च । ३ । २ । ९६ ॥** कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृ-
त्वा ॥ **सप्तम्यां जनेर्ङः । ३ । २ । ९७ ॥** सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः ।
ड्यापोरिति ह्रस्वः ॥ **पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ । ९८ ॥** जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्य-
न्त उपपदे जनेर्ङः स्यात् । सस्कारजः । अदृष्टजः ॥ **उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ ॥** प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥ **अनौ कर्मणि । ३ । २ । १०० ॥**
अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे ङः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ॥ **अन्येष्व-
पि दृश्यते । ३ । २ । १०१ ॥** अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्ङः स्यात् । अजः । द्विजः ।
ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि
क्चित् । परितः खाता परिखा ॥ **क्तवत् निष्ठा । १ । १ । २६ ॥** एतौ नि-
ष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ **निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥** भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयो-
रेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवत्तुः । उक्तावितौ । स्नातं मया ॥
स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥ **निष्ठायामण्यदर्थं । ६ । ४ । ६० ॥**

ण्यदर्थोभावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियोदीर्घः स्यात् ॥ क्षियो दीर्घात् ।
 ८ । २ । ४६ ॥ दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु
 क्षितः कामो मया । श्रुकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः ॥
 ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः ३ ॥ तेन ण्काच्चाच्चेट् । ऊर्णतः । नुतः । वृतः ॥ रदाभ्यां
 निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ ॥ रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य
 नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शृ । कृत इत् । गपरः । णत्वम् ।
 क्षीणः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरमिद्धत्वाच्चेह । कृतस्यापत्यं कातिः । भिन्नः । छिन्नः । सं-
 योगादेरातोधातोर्यण्वतः । ८ । २ । ४३ ॥ निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः ।
 स्थानः । स्थानः ॥ ल्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥ एकविशतेर्लूवादिभ्यः प्राग्वत् ।
 लूनः । ज्या । ग्रहिज्या । जीनः ॥ दुर्बोर्दीर्घश्च * ॥ दु गतौ । दूनः । दुदु उपताप
 इत्ययं तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ पूवो विनाशे * ॥
 पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य * ॥ सिनो ग्रासः ।
 ग्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सिनो ग्रासो देवदत्तेन ॥
 ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥ भुजो । भुग्नः । दुओधि । उच्छूनः । ओहाक् । प्र-
 हीणः । स्वादयओदितइत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये
 ङीङः पाठसामर्थ्याच्चेद् । उड्डीनः ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥ द्र-
 वस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारण स्यान्निष्ठायाम् ॥ श्योऽस्पर्शो । ८ ।
 २ । ४७ ॥ श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शोऽर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं वृतम् ।
 अस्पर्शो किम् । शीत जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । सीताल्लंकु-
 चित इत्यर्थः ॥ प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ॥ प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।
 प्रतिशीनः ॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ॥ श्यः संप्रसारणं वा स्यात् ।
 अभिश्यानं वृतम् । अभिशीनम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
 तेनेह न । समवश्यानः ॥ अश्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ॥ अश्चो निष्ठा-
 तस्य नः स्यात् त्वपादाने ॥ यस्य विभाषा । ७ । २ । १५ ॥ यस्य कचिद्विभाष-
 येद्विहितस्ततो निष्ठाया इण्ण स्यात् । उदितो वेति क्त्वाया वेत्त्वादिह नेट् । समक्रः ।
 अतपादाने किम् । उदत्तमुदकं कूपात् ॥ नत्वस्यासिद्धत्वाच्चैति षत्वे प्राप्ते ॥ निष्ठादे-
 शः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विधिषु सिद्धो वाच्यः * ॥ वृक्णः । वृक्णवान् ॥ परिस्कन्दः
 प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥ पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावोनिपात्यते । परिस्कन्दः ।
 प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । परेश्चेति विकल्पः । स्तम्भेरिति षत्वे प्राप्ते ॥
 प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । २ । ११४ ॥ अत्र षत्व न स्यात् ॥ दिवोऽधि-
 जिगीषायाम् । ८ । २ । ४९ ॥ दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । दूनः ।

विजिगीषाया तु । श्रुतम् ॥ **निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ॥** अवाते इति छेदः ।
 निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽभिर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वा-
 तः ॥ **शुषः कः । ८ । २ । ५१ ॥** निष्ठातइत्येव । शुष्कः ॥ **पचो वः । ८ । २ ।**
५२ ॥ पक्कः ॥ **क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ॥** क्षामः ॥ **स्त्यः प्रपूर्वस्य । ६ ।**
१ । २३ ॥ प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ ।**
५४ ॥ निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्राक्किम् । स्त्यानः ॥ **अनुप-**
सर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः । ८ । २ । ५५ ॥ विफला । फुल्लः । निष्ठातस्य
 लत्वं निपात्यते । क्वत्वेकदेशस्यापीद निपातनभिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु क-
 प्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो मत्तः । कृशस्त-
 नुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गाक्किम् ॥ **आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥** आकारतो
 निष्ठाया इण्ण स्यात् ॥ **ति च । ७ । ४ । ८९ ॥** चरफलोरेत उत्स्यात्तादौ किति ।
 प्रफुल्लतः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लावितः । कथं तर्हि लोघद्रुमं सानुमतः प्रफुल्ल-
 मिति । फुल्लविकसने पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लादिति निवृत्त्यर्थम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसं-
 ख्यानम् * ॥ **नुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५७ ॥** ए-
 भ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे । रौधादिकण्व गृह्यते । उन्दिना
 परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ॥ **श्वी-**
दितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठायाइण्ण । उन्नः । उत्तः ।
 त्राणः । त्रातः । प्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः ॥ **न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् । ८ ।**
२ । ५७ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ गल्लोपः । मूर्त्तः ।
 मत्तः ॥ **वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ॥** विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं
 भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा
 गमहनेति कसौ वेट्त्वादिह नेट् ॥ **भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ॥** भिन्नमन्य-
 त् ॥ **ऋणमाधमण्ये । ८ । २ । ६० ॥** ऋधातोः के तकारस्य नत्वं निपात्यते अ-
 धमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥ **स्फायः स्फी निष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ॥** स्फी-
 तः ॥ **इणिनिष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ॥** निरः कुपो निष्ठाया इट्स्यात् । यस्य वि-
 भाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ॥ निष्कुषितः ॥ **वसतिक्षुधोरिड् । ७ । २ । ५२ ॥**
 आभ्यां क्वानिष्ठयोर्नित्यमिड् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ॥ **अश्वेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ॥**
 पूजार्थादश्वेः क्वानिष्ठयोरिड् स्यात् । अश्वितः । गतौ तु अक्तः ॥ **लुभोऽविमोहने । ७ । २ ।**
५४ ॥ लुभः क्वानिष्ठयोर्नित्यमिड् स्यान्न तु गार्ध्वे लुभितः । गार्ध्वे तु लुब्धः ॥ **क्लिशः क्त्वा-**
निष्ठयोः । ७ । २ । ५० ॥ इड्वा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्लिश विबाधने । अस्य
 क्त्वाया विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः । क्लिष्टः । पूङ्

अ । ७ । २ । ५१ ॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोगिद् स्यात् ॥ पूङः क्त्वा च । १ । २ । २२ ॥ पूङः क्त्वा निष्ठा च सेद् किञ्च स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्वैव संवध्यते ॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिश्विदिधृषः । १ । २ । १९ ॥ एभ्यः सेणनिष्ठा किञ्च स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्घित्यर्थः । शेषितः । शेषितवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या * ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥ आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ॥ भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इङ्गा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । त्रिष्वेति भ्वादित्रयं गृह्यते । त्रिभिः साहचर्यात् । त्रिष्वेतेस्तु त्रिदितइत्येव । त्रिमिदा । त्रिष्विदा । दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । धर्षितं तेन । सेट्किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥ मृषस्तितीक्ष्णायाम् । १ । २ । २० ॥ सेणनिष्ठा किञ्च स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमाया किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥ उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेणनिष्ठा वा किञ्च स्यात् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्पाणम् । सेट्किम् । कुष्टम् ॥ शब्दिकरणेभ्यण्वेज्यते * ॥ नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ॥ निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ॥ णेलोपः स्यात् भावितः । भावितवान् । श्वीदित इति नेट् । संप्रसारणम् । शूनः । दीप्तः । गुह्य । गूढः । वतु वतः । तनु ततः । पतेः सनि वेदूवादिङ्भावे प्राप्ते द्वितीयाश्रितेति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । सेऽमिचीति वेदूत्वासिद्धे कृन्तत्यादीनामीदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावितमिभराजधियेत्यादि । यत्त विभाषेत्यत्रेकाच इत्येव । दगिद्रितः ॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु । ७ । १ । १८ ॥ क्षुब्धादीन्यष्टावनिष्ठाणि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंप्रक्ताः सक्तो मन्यो मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि । निपातनात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वर्गः । म्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते । फाण्टमनायाससाध्यः कपायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावाद्यागवस्थापन्न द्रव्य फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितश्रुतम् । विरेभितम् । फणितम् । गहितम् ॥ धृषिशसी

२ । १९ ॥ एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टो विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः

विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति
वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये
विकल्पमाह । धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः । प्रधर्षितः ॥ दृढः स्थूलबलयोः । ७ ।
२ । २० ॥ स्थूले बलवति च निपात्यते । दृह दृहि वृद्धौ । कस्येडभावः । तस्य दत्व-
म् । हस्य लोपः इदितो नलोपश्च । दृहितः । दंहितोऽन्यः ॥ प्रभौ परिवृढः । ७ ।
२ । २१ ॥ वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहितोऽन्यः ॥
कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ॥ कषो निष्ठाया इण् स्यादेतयोरर्थयोः ।
कष्टं दुःख तत्कारणं च । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् ।
दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥ घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३ ॥ घुषि-
र्निष्ठायामनिद् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन
प्रकटीकृतमिप्रायमित्यर्थः ॥ अर्देः संनिविभ्यः । ७ । २ । २४ ॥ एतत्पूर्वादर्देनि-
ष्ठाया इण् स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥ अभेश्चाविदूयैः । ७ ।
२ । २५ ॥ अभ्यर्णम् । नातिदूरम् । आसन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥ णेरध्ययने
वृत्तम् । ७ । २ । २६ ॥ ण्यन्ताद्वृत्तेः कस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्द-
श्छात्रेण संपादितम् । अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ॥ शृतं पाके ।
६ । १ । २७ ॥ आतिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके ॥
शृतं क्षीरं । स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु आणं श्रपित वा ॥
वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । ७ । २ । २७ ॥ एते णिचि निष्ठा-
न्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । क्षमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः ।
ज्ञपितः ॥ रूष्यमन्वरसंघुषाऽऽस्वनाम् । ७ । २ । २८ ॥ एभ्यो निष्ठाया इड्वा ।
रुषितः । रुष्टः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । त्वरितः । अस्याऽदित्वे फलं मन्दम् ।
संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः । हृषेलोमसु । ७ । २ । २९ ॥
हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्च * ॥
हृष्टो हृषितो मैत्रः ॥ विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु । हृषु अलीके । उदि-
त्त्वान्निष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ॥ अपचितश्च । ७ । २ । ३० ॥ चायतेर्निपातोऽयं
वा । अपचितः । अपचायितः ॥ प्यायः पी । ६ । १ । २८ ॥ वा स्यान्निष्ठायाम् ।
व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः ।
स्वेदः । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्धूसोः स्यादेव । आपीनोऽन्धुः ।
आपीनमूधः ॥ ह्रदो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ९५ ॥ ह्रस्वः स्यात् । प्रहृन्नः ॥
द्यतिस्यतिमास्थामिति किति । ७ । ४ । ४० ॥ एषामिकारोऽन्तादेशः स्या-
त्तादौ किति । ईत्वदङ्गावयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् । मितः ।

स्थितः ॥ शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ॥ शितः । शातः । छि-
तः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्भूतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्य-
क्संपादितमित्यर्थः । सशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ॥ दधातेर्हिः । ७ ।
४ । ४२ ॥ तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥ दो दद् घोः । ७ । ४ । ४६ ॥
धुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दत् स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः ।
तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः । तकारा-
दौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे झषस्तथो-
रिति ध्वलं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥ अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ ।
४७ ॥ अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । प्रत्तः ।
अवत्तः ॥ अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ॥ सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चे-
ष्यते ॥ चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ॥ दस्ति । ६ । ३ । १२४ ॥ इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्या-
द्देशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरि चेति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् ।
धुमास्थेतीत्वम् । धेद् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसनेत्यात्वम् । जातम् । सातम् ।
खातम् ॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६ ॥ ल्यप्ति लुप्तसप्तमीकम् ।
अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकारउच्चारणार्थः । धत्वम् । झरो झरि ।
जग्धः ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥ प्रकृतः कटं सः ।
प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामप्यदर्शयति दीर्घः । क्षियो दीर्घादिति णत्वम् । प्रक्षीणः
सः ॥ वा क्रोशदैर्न्ययोः । ६ । ४ । ६१ ॥ क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे
दैर्न्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ॥ निनदीभ्यां
स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८९ ॥ आभ्या स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये ।
निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीणः । सुपीति कः ॥ सूत्रं प्रतिष्ठातम् । ८ ।
३ । ९० ॥ प्रतेः स्नातेः णत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नात-
म् ॥ कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१ ॥ कपिष्ठलो नाम यस्य कपिष्ठलिः पुत्रः ।
गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ चिकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ ।
९६ ॥ एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठल-
म् ॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ॥
एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मी
माश्लिष्टो हरिः । शेषमधिश्चयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः ।
राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा येनेत्यादि ॥ क्तो-
ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ॥ एभ्योऽधिकरणे
कः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं । स्थैर्यम् ॥ मुकुन्दस्यामितमिदमिदं यात रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्युच्योर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसि-
तो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । ते-
नेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति । भुक्तम-
स्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥ जीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ॥
बिद्विदा । द्विणः । बिद्वन्धी । इद्वः ॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ ।
१८८ ॥ मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । गज्ञां मत इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः ।
बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः
क्षान्तः आकृष्टो जुष्टइत्यादि ॥ नपुंसके भावे क्तः । ३ । २ । ११४ ॥ ह्रीव-
त्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ॥ सुय-
जोर्द्विनिप् । ३ । २ । १०३ ॥ सुनोतेर्यजेश्च द्वनिप्स्याद्भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । य-
ज्वा । यज्वानौ ॥ जीर्यतेरनृत् । ३ । २ । १०४ ॥ भूतइत्येव । जरन् । जरन्तौ ।
जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णो जीर्णवान् ॥ छन्दसि लिट् । ३ । २ ।
१०५ ॥ लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥ कसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥ इह
भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ कसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनि-
मतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुज्यते । तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे इति । श्रेयांसि सर्वोण्यधि-
जगमुपलब्धत्वादि ॥ वस्वेकाजाद्धसाम् । ७ । २ । ६७ ॥ कृतद्विर्वचनानामे-
काचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् । एकाच् । आरिवान् । आत् । ददिवान् ।
अक्षिवान् । एषा किम् । बभूवान् ॥ भाषायां सदवसश्चुवः । ३ । २ । १०८ ॥
सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्गा स्यात् । तस्य च नित्यं कसुः । निषेदुषीमास-
नबन्धधीरः । अध्युषुषस्तामभवज्जनस्य । शुश्रुवान् ॥ उपेयिवाननाश्वाननूचान-
श्च । ३ । २ । १०९ ॥ एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्गा
तस्य नित्यं कसुः । इट् । उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् । उपेयुषी । उपे-
त्य विवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नच्पूर्वादङ्गतेः कसुरिडभावश्च । धृतजयधृ-
तेरनाशुष इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचा-
नः ॥ विभाषा गमहनविदविशाम् । ७ । २ । ६८ ॥ एभ्यो वसोरिङ्गा ।
जग्मिवान् । जगन्वान् । जग्मिवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विवि-
शिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । नेङ्गशि कृ-
तीतीन्निषेधः ॥ दृशेश्च * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥ लटः शतृशानचावप्र-
थमासमानाधिकरणे । ३ । २ । १२४ ॥ अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सती-
त्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥ आने मुक् । ७ । २ । ८२ ॥ अङ्गस्यातो
मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधि-

कविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः ॥ माडयाक्रोशे
इति वाच्यम् * ॥ मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति । माडि लुडिति प्रा-
प्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट् ॥ संबोधने च । ३ । २ । १२५ ॥ हे पचन् । हे पच-
मान ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ॥ क्रियायाः परिचायके
हेतौ चार्थे वर्तमानाद्दातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अ-
र्जयन्वसति । हरि पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च ॥ कृत्यचः । ८ ।
४ । २९ ॥ प्रपीयमाणः सोमः ॥ ईदासः । २ । २ । ८३ ॥ आसः परस्मा-
नस्य ईत्यात् । आदेः परस्य । आसीनः ॥ विदेः शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ ॥
वेत्तेः परस्य शतुर्वसुगदेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी ॥ तौ सत् । ३ ।
२ । १२७ ॥ तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥ लटः सद्वा । ३ । ३ । १४ ॥
व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षण-
हेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतो पत्यं कारिष्यतः । करिष्य-
कृत्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । क-
रिष्यतीति करिष्यन् ॥ पूङ्ग्यजोः शानन् । ३ । २ । १२८ ॥ वर्तमाने । पवमा-
नः । यजमानः ॥ ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२९ ॥
एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोग भुञ्जानः । कवचं विभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ॥ इङ्-
धार्योः शत्रुकृच्छिणि । ३ । २ । १३० ॥ आभ्यां शत्रु स्यादकृच्छिणि कर्तरि ।
अधीयन् । धारयन् । अकृच्छिणि । किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति ॥ द्विषोऽमित्रोऽश्
२ । १३१ ॥ द्विषन् शत्रुः ॥ सुजो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२ ॥ सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यज्ञ-
मानाः सत्रिणः ॥ अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३ ॥ अर्हन् ॥ आकेस्तच्छील-
तद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३४ ॥ क्षिपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्यया-
लच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ॥ तृन् । ३ । २ । १३५ ॥ कर्ता कटम् ॥
अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचरइष्णु-
च । ३ । २ । १३६ ॥ अलङ्कारिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः ।
उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः ।
चरिष्णुः ॥ णेदछन्दसि । ३ । २ । १३७ ॥ वीरुधः पागयिष्णवः ॥ भुवश्च । ३ । २ । १३८ ॥
छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति । निरङ्कुशः
कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आजिण्णुरिति वृत्तिः । एव क्षयिष्णुः । नैतद्वाप्ये
हृष्टम् ॥ ग्लजिस्थश्च ग्गन्तुः । ३ । २ । १३९ ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न
तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्तुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्तुः । चाद्भुवः । श्रुकः
कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषाभेदः । भूष्णुः ॥ दंशेदछन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दङ्क्षणवः पशवः ॥

त्रसिगृधिघृषिक्षिपेः क्तुः । ३ । २ । १४० ॥ त्रस्तुः । गृधुः । घृणुः । क्षिपुः ॥
 शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् । ३ । २ । १४१ ॥ उकारउच्चारणार्थेति काशिका ।
 अनुबन्धइति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः ।
 न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झलग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् ।
 नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लीमी ।
 प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलंकृत्वादिसूत्रेणेषुजुक्तो वासरूपविधिना धिनुणापि । उन्मा-
 दी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् ॥ संपृचानुरुधाङ्यमा-
 ङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरि-
 सुहदुषद्विषदुहदुहयुजाक्तीडविविचित्यजरजभजातिचरापचरासुषा-
 भ्याह्नश्च । ३ । २ । १४२ ॥ धिनुण् स्यात् । संपर्की । अनुरोधी । आयामी ।
 आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी ।
 परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्तीडी । विवेकी । ला-
 गी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । अमोषी । अभ्याघाती ॥ वौ कषलस-
 कत्थस्रम्भः । ३ । २ । १४३ ॥ विकापी । विलासी । विकल्पी । विस्रम्भी ॥ अपे-
 च लषः । ३ । २ । १४४ ॥ चाट्टौ । अपलापी । विलापी ॥ प्रे लपस्तुद्रुमथवदवसः ।
 ३ । २ । १४५ ॥ प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमापी । प्रवादी । प्रवासी ॥ निन्दहिं-
 सक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूत्रो वुञ् । ३ ।
 २ । १४६ ॥ पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसकइत्यादि ।
 एनुला सिद्धे वुञ्वचन ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ॥ देवि-
 कुशोश्चोपसर्गे । ३ । २ । १४७ ॥ आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देव-
 यिता । क्रोष्टा ॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥ चलनार्थाच्छ-
 ब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् ।
 पठिता विद्याम् ॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ॥ अकर्मकाद्युच् स्यात् ।
 वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता । हलादेः । किम् । एधिता । अकर्मका-
 त्किम् । वसिता वस्त्रम् ॥ जुचङ्कम्पदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ।
 ३ । २ । १५० ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्कमणः । दन्द्रमणः ॥
 सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं लषपतपदेत्युक्त्वा बाधा माभूदिति । तेन ताच्छीलिके-
 षु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंकृत्वस्तुत्र ॥ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ । २ ।
 १५१ ॥ क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥ न यः । ३ । २ । १५२ ॥
 यकागन्ताद्युच् न स्यात् । क्लृयिता । क्षमायिता ॥ सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥
 युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपे-

ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्प्रा कम्पना-
 युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सुदेर्युज् न । कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥
 लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगसगृथ्य उकञ् । ३ । २ । १५४ ॥ लाषुकः ।
 पातुक इत्यादि ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडः पाकन् । ३ । २ । १५५ ॥ ज-
 ल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥ प्रजोरिनिः । ३ ।
 २ । १५६ ॥ प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥ जिहृक्षिविश्रीण्वमान्यथाभ्यम-
 परिभूप्रस्रभ्यश्च । ३ । २ । १५७ ॥ जयी । दरी । क्षयी । विशयी । अत्ययी ।
 वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥ स्पृह्गिगृह्पतिदयिनिद्रा-
 तन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५८ ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहया-
 लुः । गृह्यालुः । पत्यालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा । तदो नान्तत्वं निपा-
 ल्यते । तन्द्रालुः ॥ शीडो वाच्यः * ॥ शयालुः ॥ दाधेदसिश्दसदो रुः । ३ ।
 २ । १५९ ॥ दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥ सृघस्यदः कमरच् । ३ ।
 २ । १६० ॥ सुमरः । घस्मरः । अद्यरः ॥ भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ ।
 १६१ ॥ भञ्जुरः । भासुरः । मेदुरः ॥ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ । २ । १६२ ॥
 विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥ इण्णशजिसर्तिभ्यः करप् । ३ । २ । १६३ ॥
 इवरः । इवरी । नश्वरः । जित्वरः । सुत्वरः ॥ गत्वरश्च । ३ । २ । १६४ ॥ ग-
 मेरुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी ॥ जागरूकः । ३ । २ । १६५ ॥ जाग-
 तेरूकः स्यात् । जागरूकः ॥ यजजपदशां यङः । ३ । २ । १६६ ॥ ण्यो
 यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः ।
 दन्दशूकः ॥ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः । ३ । २ । १६७ ॥ न-
 न्नः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रं । सन्ततमित्यर्थः ।
 कन्नः । हिंस्रः । दीप्रः ॥ सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ ॥ चिकीर्षुः ।
 आशंसुः । भिक्षुः ॥ विन्दुः । छुः । ३ । २ । १६९ ॥ वेत्तेर्नुम् इषेच्छत्वं च नि-
 पात्यते । वेत्ति तच्छीलौ विन्दुः । इच्छति इच्छुः ॥ क्याच्छन्दसि । ३ । २ ।
 १७० ॥ देवाञ्जिगाति सन्नयुः ॥ आहृगमह्नजनः किकिनौ लिट् च । ३ ।
 २ । १७१ ॥ आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिङ् । पपिः
 सोमम् ददिर्गाः । बभ्रिर्वञ्म् । जग्मिर्नुवा । जग्निर्द्वित्रममित्रियम् । जज्ञिः । भापा-
 यां धाबृकुसृगमिजनिनमिभ्यः * ॥ दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जग्मिः । जज्ञिः । ने-
 मिः ॥ सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसख्यानम् * ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः
 किकिनौ पतेर्वीगभावश्च निपात्यते ॥ स्वपितृषोर्नेजिङ् । ३ । २ । १७२ ॥ स्वप्रक् ।
 वृष्णक् । वृष्णजौ । वृष्णजः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिकादौ । धृष्णक् ॥ शृष्व-

न्योराहः । ३ । २ । १७३ ॥ शराहः । वन्दाहः ॥ भियः कुक्कुनौ । ३ ।
 २ । १७४ ॥ भीरुः । भीलुकः ॥ कुक्कुत्रपि वाच्यः * ॥ भीरुकः ॥ स्थेशभा-
 सपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ ॥ स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः
 कस्वरः ॥ यश्च यडः । ३ । २ । १७६ ॥ यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः ।
 तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते । पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये
 परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्धोपो व्योरिति
 यलोपः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्यातो लोपे प्राप्ते वरे लुप्तं न स्थानिवत् । याया
 वरः ॥ **भ्राजभासधुर्विद्युतोऽजिपृजुग्रावस्तुवः** किप् । ३ । २ । १७७ ॥ वि-
 भ्राद् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षा-
 ज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः
 किप् । ग्रावस्तुत् ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** । ३ । २ । १७८ ॥ किप् । छित् ।
 भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसग्रहार्थम् । कचिदीर्घः कचिदसंप्रसारणं कचिद्वे कचि-
 द्रस्वः । तथा च वार्तिकम् । क्विच्चिप्रच्छायातस्तुकटपुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं
 च * ॥ क्विच्चिच्चीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छ्रीलादौ तृना बाधा मा
 भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वकीति वाक् । पृच्छतीति प्राद् । आयतं स्तौति आयतसूः ।
 कटं प्रवते कटपूः । जुरुक्तः । अयति हरि श्रीः ॥ युतिगमिजुहोतीनां द्वे च * ॥
 दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च * ॥ जुहुः । दृभये । अस्य
 ह्रस्वश्च । दीर्यति ददत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं च * ॥ धीः ॥ **भुवः संज्ञान्तर-**
योः । ३ । २ । १७९ ॥ मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति वि-
 श्वासार्य स प्रतिभूः ॥ **विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञायाम्** । ३ । २ । १८० ॥ एभ्यो भुवो
 दुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु वि-
 भूर्नाम कश्चित् ॥ मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ मितं द्रवतीति मितदुः । शतदुः ।
 शंभुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥ धः कर्मणि घृन् । ३ । २ । १८१ ॥ धेवो
 धावश्च कर्मण्यर्थे घृन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु ॥ **दात्रीशस-**
युयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८२ ॥ दाबादेः
 घृन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥ **तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च**
 । ७ । २ । ९ ॥ एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् ।
 स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नत्री ॥ **हलसूकरयोः**
पुवः । ३ । २ । १८३ ॥ पूढपूवोः करणे घृन् स्यात् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरव-
 यवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥ **अर्तितद्धूसूखनसहचरह-**
त्रः । ३ । २ । १८४ ॥ अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् ।

सहित्रम् । चरित्रम् ॥ पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ॥ पवित्रम् । येनाज्य-
मुत्पूयते यज्ञानामिकावेष्टनम् ॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६ ॥ पुव
इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् ।
पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां लप्तिः पवित्रं समा पुनातु * ॥

॥ इति पू समाप्तम् ॥

॥ अथोणादयः ॥

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च ॥
आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ॥ वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान्
जायुरौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति
परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । आशुर्वीहिः पाटलः स्यात् ॥ छन्दसीणः ॥
मान आयौ ॥ दसनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥ दीर्यत इति दारु । स्नुः प्रस्थः
सानुरस्त्रियाम् । जानु । जानुनी । इह जनिवध्योश्चेति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्या-
त् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि ॥ कि-
ञ्जरयोः श्रिणः ॥ कि शृणोतीति किंशारुः सस्यशूकं बाणश्च । जरामेति जरायुर्ग-
र्भाशयः । गर्भाशयो जरायुः स्यात् ॥ ज्रो रश्च लः ॥ तरन्त्यनेन वर्णा इति तालु ॥
कृके वचः कश्च ॥ कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । कृकवाकुर्मयूरे च सरटे च-
रणायुधे इति विश्वः ॥ भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमञ्जिभ्य उः ॥
भरति विभर्ति वा भरुः । स्वामी हरश्च । श्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते
शयुरजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादि-
मुष्टिः । तनुः स्वल्पम् । क्षियां मूर्तिस्तनुस्तनूः । धनुः शस्त्रविशेषः । धनुषा च धनुं
विदुः । धनुरिवाजनि वक्र इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । मद्रुः पानीयकाकिकेति रभ-
सः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । जश्त्वेन सत्य दः ॥ अणश्च ॥ लवलेशकणाणवः ।
चाकटिवटिभ्याम् । कटति रम्भनां कटुः । वटति वदतीति वटुः ॥ धान्ये नित् ॥ धा-
न्ये वाच्येऽण उपत्ययः स्यात् स च नित् । निच्वादाद्युदात्तः । प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्चमे ।
ग्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् । निद्रहणं फलिपाटीत्यादि सूत्रमभिव्याप्य संबध्यते ॥
शृस्वृस्तिहित्रप्यसिवसिह्निक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च ॥ शृणातीति शरुः ।
शरुरयुधकोपयोः स्वरुर्वज्रम् । स्नेहुर्य्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । पुंसि
भूष्यसवः प्राणाः । वसुर्हृदेऽग्नौ योक्तेऽग्नौ वसु तोये धने मणौ । हनुर्वैकदेशः । क्ले-
दुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः ॥ चात् त्रिदि अवयवे । विन्दुः ॥ स्यन्देः संप्रसारणं
धश्च ॥ देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सगिति क्षियामित्यमरः ॥ उन्देरिच्वादेः ॥

उनत्ति इन्दुः ॥ ईषेः किञ्च ॥ ईषेरुः स्यात्स च कित् आदेरिकारादेशश्च । ईषेते
 हिनस्ति इषुः शरः । इषुर्द्वयोः ॥ स्कन्देः सलोपश्च ॥ कन्दुः ॥ सृजेरसुमृच ॥
 चात्सलोप उपत्ययश्च । रज्जुः ॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ ककारात्कारयोर्विनि-
 मयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् ॥ नावश्चेः ॥ न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्य-
 ङ्कुर्मृगः ॥ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च ॥ फलेर्गुक् ।
 फल्गुः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वत्स्मीकम् । मन्यते इति
 मधु । जायते इति जनु ॥ वलेर्गुक्च ॥ वल संवरणे । वल्गुः ॥ शः कित्स-
 न्वच्च ॥ श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिशुर्बालः ॥ यो द्वे च ॥ ययुरश्चो-
 ऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ कुर्धश्च ॥ बध्नुर्मन्यन्त
 रे विष्णौ बध्नु नकुलपिङ्गलौ । चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जघ्नुर्हन्ता । पपुः पालकः ॥
 पृभिदिव्यधिगृध्रिघृषिभ्यः ॥ कुः स्यात् । पुरुः । भिनस्ति भिदुर्वञ्जम् । प्र-
 हिज्येति संप्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च
 राक्षसे । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः ॥ कृग्रोरुच्च ॥ करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ॥
 अपडुस्सुषु स्थः ॥ सुषामादिषु चेति पत्वम् । अपपु प्रतिकूलम् । दुपु । सु-
 षु ॥ रपेरिञ्चोपधायाः ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥ अर्जिटृशिकम्भमिप-
 शिबाधामृजिपशितुकुधुर्कदीर्घहकाराश्च ॥ अर्जयति गुणान् ऋजुः । स-
 र्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः । अन्धुः कूपः । पांशुर्ना न द्वयो रजः । ताल-
 व्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः ॥ बाधते इति बाहुः ॥ बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ॥
 प्रथिभ्रदिभ्रम्जां संप्रसारणं सलोपश्च ॥ त्रयाणां कुः संप्रसारणं भ्रस्जेः स
 लोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । भृज्जति तपसा भृगुः ॥ लङ्घिब-
 ह्मोर्नलोपश्च ॥ लघुः ॥ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लोरत्वमाप-
 द्यते ॥ रघुर्गुपभेदः । बहुः ॥ ऊर्णोर्तेर्नुलोपश्च ॥ ऊरु सक्थि ॥ मह-
 ति ह्रस्वश्च ॥ ऊरु महत् ॥ श्लिषेः कश्च ॥ श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृलः ।
 उद्यतो ज्योतिश्च ॥ आङ्परयोः खनिगृभ्यां ङिञ्च ॥ आवनतीत्याखुः । परं
 शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्पृशुर्गपि ॥ हरिमितयोर्द्ववः ॥
 हु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च ङित् । हरिभिर्दूयते हरिदुर्बुद्धः । मितं
 द्रवति मितदुः समुद्रः ॥ शते च ॥ शतधा द्रवति शतदुः । बाहुलकात्केवलदापि ।
 द्रवत्यूर्ध्वमिति दुर्बुद्धः शाखा च । तद्वान् हुमः ॥ खरु शङ्कु पीयु नीलङ्गु लि-
 गु ॥ पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरो
 मूर्खः अश्वश्च । शङ्कुनां कीलशल्ययोः ॥ पिबतेरित्वं युगागमश्च ॥ पीयुर्वायसः ।
 कालः सुवर्णं च । निपूर्वोल्लगितावित्यस्मात्कुत्वं नेदीर्घश्च । नीलङ्गुः क्रिमिविशेषः ।

शृगालश्च । नीलाङ्कुरिति पाठान्तरं । तत्र धातोरपि दीर्घः । लिंगे सङ्गे । अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिङ्गु वित्तम् । लिङ्गुर्मूर्खः ॥ मृगयवादयश्च ॥ एते कुप्रत्ययान्ता नि-
पालन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोक्यात्राभिज्ञः । आ-
कृतिगणोऽयम् ॥ मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ॥ मन्दुग ।
वाजिशाला । वायुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जूगदि-
त्वादङ्कुरोऽपि ॥ व्यथेः संप्रसारणं किञ्च ॥ वियुरश्चोरक्षसोः ॥ मुकुरदर्दुरौ ॥
मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । दृ विदारणे । धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक्
दिलोपश्च । दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः । दर्दुग चण्डिकायां स्याद्द्वामजाले,
च दर्दुर्मिति विश्वः ॥ मद्गुरादयश्च ॥ उरजन्ता निपालन्ते । माद्यतेर्गुक् । मद्गुरो
मत्स्यभेदः ॥ कबूचर्णे ॥ रुगागमः कर्बुगः श्वेतरक्षसोः । बध्नातेः खर्जूगदित्वादङ्कुरो-
ऽपि । बन्धूरबन्धुरौ स्याता नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इति गन्तिदेवः ॥ कोकतेर्वा कुक् ॥
कुकुरः । कुकुरः ॥ असेरुरन् ॥ असुरः ॥ प्रज्ञावण् । आसुरः ॥ मसेश्च ॥
पञ्चमे पादे मसेरुरन्निति वक्ष्यते ॥ मसूरा मसुरा ब्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति । मसूरा म-
सुरा वा ना वेश्याब्रीहिप्रभेदयोः ॥ मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् ॥ मसुरम-
सुरौ च द्वाविति विश्वः ॥ शावशेराप्तौ ॥ शु इति आश्वर्थे । श्वशुरः । पतिप-
त्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः ॥ अविमह्योष्टिषच् ॥ अविषः ।
महिषः ॥ अमेर्दीर्घश्च ॥ आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ॥ रुहेर्वृ-
द्धिश्च ॥ रङ्गुशम्बररौहिषाः । रौहिषो मृगभेदे स्याद्ब्रीहिषं च तृणं मतमिति संसा-
रावर्तः ॥ तवेर्णिद्रा ॥ तवेति सौत्रो धातुः । तविषताविपावब्धौ स्वर्गे च । स्त्रियां
तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् ॥ नञि व्य-
थेः ॥ अव्यथिषोऽब्धिस्सूर्ययोः । अव्यथिषी धरारात्र्योः ॥ किलेर्बुक् च ॥ किल्वि-
षम् ॥ इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिमितिमिमिहिमुहिमु-
चिरुचिरुधिवन्धिषुपिभ्यः किरच् ॥ इषिरोऽग्निः मदिग सुग । मुदिगः
कामुकाभयोरिति विश्वमेदिन्यौ । खिदिगश्चन्द्रः । छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदिग व-
ज्रम् । मन्दिगं गृहम् । स्त्रियामपि । मन्दिगं मन्दिरापि स्यादिति विश्वः । चन्दिगौ
चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोऽक्षिगेगश्च । मिहिरः सूर्यः । मुहिरः काम्यसभ्ययोः । मुचिरो
दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष शोषणे । शुपिगं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ॥
अशोर्णित् ॥ आशिरो वह्निरक्षसोः ॥ अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फि-
रस्थविरखदिराः ॥ अजेर्वाभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशोरुपधाया इत्वम् । शि-
थिरं स्यादतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवन् । अथ मोचने उयधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्यये-
फस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्यास्फाय्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । ति-

छतेर्वुक् ह्रस्वं च । स्थविरः । खदिरः । बाहुलकात् शीङो बुक् ह्रस्वं च । शि-
 विरम् ॥ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य
 इलच् ॥ सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृ-
 षोदरादिवान्महेलापि । भड इति सौत्रो धातुः । भडिलौ शूरसेवकौ । भण्डिलो दूतः
 कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः ।
 भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः ॥ कमेः पश्च ॥ कपिलः ॥ गुपादिभ्यः कि-
 त् ॥ गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिल वनम् ॥ मिथिलादयश्च ॥
 मध्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः । पथिकः ॥ पतिकठिकुठिगडिगुडि-
 दंशिभ्य एरक् ॥ पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुटेरः पर्णाशः ॥
 बाहुलकानुम्न । गुडेरो मेघः । गडेरो गुडकः । दंशेरो हिंस्रः ॥ कुम्बेर्नलोपश्च ॥
 कुबेरः ॥ शदेस्त च ॥ शतेरः शत्रुः ॥ मूलेरादयः ॥ एरगन्ता निपास-
 न्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुहेरो लोहधातकः । मुहेरो मूर्खः ॥ कबेरोत-
 च पश्च ॥ कपोतः पक्षी ॥ भातेर्धवतुः ॥ भातीति भवान् ॥ कठिचकिभ्या-
 मोरन् ॥ कठोरः । चकोरः ॥ किशोरादयश्च ॥ किम्पूर्वस्य शृणातेऽपिलोपः
 किमोऽन्यलोपश्च । किशोरोऽश्वाश्वः । सहोरः साधुः ॥ कपिगडिगण्डिकटिपदि-
 भ्य ओलच् ॥ कपीति निर्देशान्नलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ ।
 कटोलः कटुः । पटोलः ॥ मीनातेरूरन् ॥ मयूरः ॥ स्यन्देः संप्रसारणं च ॥
 सिन्दूरम् ॥ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्चक्रुशिभ्यस्तुन् ॥ सिनोतीति सेतुः ।
 तितुत्रेवि नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः ।
 ज्वरत्वरैल्यूट् । तत्र द्वितीयनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्विडालः । धातुः
 क्रोष्टा ॥ पः किच्च ॥ पिबतीति पितुर्वहौ दिवाकरे ॥ अर्तेश्च तुः ॥ अर्तेस्तुः
 स्यात्स च कित् । क्रतुः स्त्रीपुष्पकालयोः ॥ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ॥
 एभ्यस्तुः स्यात् । कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्को-
 किले भृङ्गे गन्धर्वे गायत्रेऽपि च । भानुरादित्यः । यातुर्गव्यकालयोः । रक्षसि ह्रीवे ।
 हेतुः कारणम् ॥ चायः किः ॥ केतुर्ग्रहपताकयोः ॥ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ॥
 अप्नुः शरीरम् ॥ वसेस्तुन् ॥ वस्तु ॥ अगारे णिच्च ॥ वेदभमूर्वास्तुरक्षियाम् ॥
 कृषः कतुः ॥ कर्तुर्यज्ञः ॥ एधिवह्योश्च तुः ॥ एधतुः पुरुषः । वहतुरनङ्गार ॥
 जीवेरातुः ॥ जीवातुरक्षिया भक्ते जीविते जीवनौषधे ॥ आतृकन् वृद्धिश्च ॥
 जीवेरित्येव । जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले ॥ कृषिचमितनिधनिस-
 र्जिखर्जिभ्य ऊः । कर्षूः पुंसि करीषाप्रौ कर्षूर्नेद्यां स्त्रियां मता । चमूः । तनूः ।
 धनूः । शस्त्रम् । सर्जं सर्जने । सर्जूर्वाणिक् । खर्जं व्यथने खर्जूः । पामा ॥ मृजेर्गुण-

अ ॥ मर्जः शुद्धिकृत् ॥ वहो धश्च ॥ वभूर्जायास्तुषास्त्रीषु ॥ कषेच्छश्च ॥
 कच्छूः पामा ॥ णित्कसिपद्यर्तेः ॥ कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः
 पिङ्गलः ॥ अणो डश्च ॥ आहूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥ नञि लम्बेर्नलोपश्च ॥
 तुम्ब्यलाबूरुमे समे इत्यमरः ॥ के अ एरङ् चास्य ॥ कश्चब्दे उपपदे शृणाते-
 रूः स्यादेरङ् आदेशः । कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री । बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः क्लीबे पुंसि
 च ॥ त्रो दुट् च ॥ तरतेरूः स्यात्तस्य दुट् । तर्दूः स्यादासहस्तकः ॥ दरि-
 द्रातेर्यालोपश्च ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्दूः कुष्ठप्रमेदः ॥ नृतिशृङ्गयोः
 कूः ॥ नृतूर्नर्तकः । शृधूरपानम् ॥ कतेरम् च ॥ कतिः सौत्रो धातुः । त-
 तः कू रमागमश्च । रन्तूर्देवनदी सत्यवाक् च ॥ अन्दूदम्भूजम्बूकफेल्ककर्कन्धू-
 दिधिषूः ॥ एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । दम्भी ग्रन्थे । निपा-
 तनाश्रुम् । दम्भूः । अनुस्वागभावोऽपि निपातनादित्येके । दन्भूः ॥ जनेर्बुक् ॥ ज-
 म्बूः । जम्बदनेऽस्येत्येके । बाहुलकाद्भस्वोऽपि । जम्बुः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मात-
 कः । निपातनादेत्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्धदरी । निपातनाश्रुम् । दिधि धैर्यं स्य-
 ति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु । अन्दूदम्भूजम्बूकम्बू इति पठन्ति । द-
 म्भ् उल्लेखे । दम्भूः सर्पजातिः ॥ कमेर्बुक् ॥ कम्बूः परद्रव्यापहारी ॥ मृग्रोरु-
 तिः ॥ मरुत् । गरुत्यक्षः ॥ ग्रो मुट् च ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्भुत्सु-
 वर्णं तृणविशेषश्च ॥ हृषेरुलच् ॥ हर्षुलो मृगकामिनोः । बाहुलकाच्चटतेः । च-
 टुलं शोभनम् ॥ ह्रस्वृह्रियुषिभ्य इतिः ॥ हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिवि-
 शेषयोः ॥ सरिन्नदी । गेहिन् मृगविशेषस्य स्त्री । युष इति सौत्रो धातुः । मत्स्यस्य रो-
 हिन् । पुरुषस्य योपित् इति भाष्यम् ॥ ताडेरिणिलुक् च ॥ ताडयतीति तडित् ॥
 शमेर्दः ॥ बाहुलकादित्स्वञ्जा एयादेश इट् च न । शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । शण्डः
 क्लीबः ॥ कमेरठः ॥ कमठः । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदिनी ।
 बाहुलकाज्जरठः ॥ रमेर्वृद्धिश्च ॥ गमठं हिङ्गु ॥ शमेः खः ॥ शङ्गः ॥ कणोष्ठः ॥
 कण्ठः ॥ कलस्तृपश्च ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चातृपतेः तृपला लता । त्रिफला
 तु फलत्रिके । शपेर्वश्च ॥ शवलः ॥ वृषादिभ्यश्चित् ॥ वृषलः । पललम्
 बाहुलकादुणः । सरलः । तरलः ॥ कमेर्बुक् ॥ कम्बलः । मुस खण्डने मुसलम् ।
 लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥ लाङ्गलम् ॥ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ॥ कु-
 द्मलः । कुडेरपि । कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुलकादुणः । कोमलम् ॥ मृजेष्टि-
 लोपश्च ॥ मलम् ॥ चुपेरच्चोपधायाः ॥ चपलम् ॥ शकिशम्भोर्नित् ॥
 शकलम् । शमलम् ॥ छो गुक् ह्रस्वश्च ॥ छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः ॥
 जमन्ताङ्गुः ॥ दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डश्छिन्नहस्तः । अण्डः ।

बाहुलकात्स्वभावः । षण्डः सघातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः । क-
 ण्डः । पण्डः क्रीवः । पण्डा बुद्धिः ॥ क्वादिभ्यः कित् ॥ कवर्गादिभ्यो ङः
 कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुड् । गुण्डः । घुण भ्रमणे । घुण्डो भ्रमरः ॥ स्थाच-
 तिभृजेरालज्वालजालीयचः ॥ तिष्ठतेरालच् । स्थालम् । स्थाली । चते-
 र्वाल्च् । चात्वालः । भृजेरालीयच् । मार्जालीयो बिडालः ॥ पतिचण्डिभ्यामालम् ॥
 पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीलेके ॥ तमिविशिविडिभृ-
 णिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ॥ तमालः । विशालः । बिडालः ।
 मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥ पतेरङ्गच् पक्षिणि ॥
 पतङ्गः ॥ तरत्यादिभ्यश्च ॥ तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ विडादिभ्यः कित् ॥
 विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ॥ सृवृजोर्वृद्धिश्च ॥ सारङ्गः । वारङ्गः
 खङ्गादिमुष्टिः ॥ गन् गम्यद्योः ॥ गङ्गा । अङ्गः पुरोडाशः ॥ छापूखडिभ्या-
 कित् ॥ छागः । पूगः । खङ्गः । बाहुलकात् षिट् अनादरे गन्स्त्वाभावश्च । षि-
 ङ्गः तरलः । षिद्वैरगद्यत ससंभ्रममेवमेकेति मावः ॥ भृञ्चः किञ्चुद् च ॥ भृजो गद्
 कित्स्यात्तस्य नुद् च । भृङ्गाः षिद्वालिधूस्याटाः ॥ शृणातेर्ह्रस्वश्च ॥ शृङ्गम् । गण-
 शकुनौ ॥ नुद् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ मुदिग्रोर्गगौ ॥ मुद्गः । गर्गः ॥
 अण्डन् कृसृभृवृजः ॥ करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो
 मुखरोगः ॥ शृट् भसोऽदिः ॥ शरत् । दग्धदयकूलयोः । भसज्जघनम् ॥ टृणा-
 तेः घुग् ह्रस्वश्च ॥ दृषत् ॥ त्यजितनियजिभ्यो ङित् ॥ लट् ॥ त-
 द् । यद् । सर्वादयः ॥ एतेस्तुद् च ॥ एतद् ॥ सतैरटिः ॥ सरट् स्याद्वातमेवयोः ।
 वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमिति मन्त्रे सरट्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यात-
 म् ॥ लङ्गेर्नलोपश्च ॥ लघट् वायुः ॥ पारयतेरजिः ॥ पारक् सुवर्णम् ॥
 प्रथेः कित्संप्रसारणं च ॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ भियः पु-
 क् ह्रस्वश्च ॥ भिषक् ॥ पुष्यसिभ्यां मदिक् ॥ युप् सौत्रो धातुः । युष्मद् ।
 स्मद् । त्वम् । अहम् ॥ अर्तिस्तुसुहृद्वृक्षिभुभायाचापदियक्षिनीभ्यो
 ॥ एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तोमः सङ्गतः । सोमः । हो-
 मः । समो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च । भाम-
 आदित्यः । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः पद्मम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रो-
 गराजः । नेमः ॥ जहातेः सन्वदालोपश्च ॥ जिह्वः कुटिलमन्दयोः ॥ अवते-
 ष्टिलोपश्च ॥ मन्प्रत्ययस्यायं णिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा ङित्वेव ब्रूयात् ।
 ज्वरत्वेत्यूठौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तत्र । ते-
 षामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् ॥ ग्रसेरा-

च ॥ ग्रामः ॥ अविसिविसिशुषिभ्यः कित् ॥ उमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः ।
 सिमः सर्वः । शुष्ममग्निसमीपयोः ॥ इषियुधीन्धिदसिदयाधूसूभ्यो मक् ॥
 इष्मः कामवसन्तयोः । ईषीति पाठे दीर्घादिः । यूष्मः शरो योद्धा च । इष्मः
 समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । भूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्मम्
 व्रणः ॥ युजिरुचितिजां कुश्च ॥ युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥ हन्ते-
 हि च ॥ हिमम् ॥ भियः पुग्वा ॥ भीमः । भीष्मः ॥ घर्मः ॥ वृधातो-
 मंगुणश्च निपात्यते ॥ ग्रीष्मः ॥ असतेर्निपातोऽयम् ॥ प्रथेः शिवन् सं-
 प्रसारणं च ॥ पृथिवी । पवन्नित्येके । पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी इति श-
 व्दार्णवः ॥ अशुषिलटिकाणिग्वाटिविशिभ्यः कन् ॥ अश्वः । पुष स्ने-
 हनादौ । प्रुष्वः स्नाद्यतुसूर्ययोः । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं
 पापम् । बाहुलकादित्वे किण्वमपि । खट्वा विश्वम् ॥ इण्शीभ्यां वन् ॥ एवो
 गन्ता ये व एवा मरुतः । असत्त्वे निपातोऽयम् । शेवं मित्राय वरुणाय ॥
 सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्प्रहेष्वा अतन्त्रे ॥ अकर्तयैते निपात्यन्ते ।
 स्रुतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्द्वेषेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः ।
 रिष्वो हिंसः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मि-
 न् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीङो ह्रस्वत्वम् । पट्ठो रथो भूलोकश्च । प्रहृत्यते इति प्र-
 ह्ः । हेव आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् । ईष्व आचार्यः । इष्व
 इत्यन्ये । अतन्त्रे किम् । सर्ता सारकः । बाहुलकाद् हसतेः हस्वः ॥ शेवयहृजि-
 ह्वाग्रीवाप्वामीवाः ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यहः ॥ हस्वो हुगाग-
 मश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडाग-
 मश्च । आप्रोतीत्याप्वा वायुः । मीवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये ॥ कृगृशृदृभ्यो
 वः ॥ कर्वः काम आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ॥ कनिन् युवृषितक्षि-
 राजिधन्विद्युप्रिदिवः ॥ यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा राजा । ध-
 न्वा मरुः । धन्व शरासनम् । युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः ॥
 सप्यशूभ्यां तुट् च ॥ सप्त । अट् ॥ नञि जहातेः ॥ अहः ॥ श्वशुक्षन्पूलम्
 ङीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्यमन्विश्वप्सन्परिजन्मातरिश्वन्मघ-
 न्निति ॥ एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा ।
 षिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वम् । षेहतीति षीहा कुक्षिव्याधिः ॥ ङ्किदू आर्द्राभावे ।
 ङ्कियति क्लेदा चन्द्रः । ङ्किह्यतेर्गुणः । ङ्किह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मि-
 न्नाहते मूर्ध्ना । मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थि-
 सारः । अर्यपूर्वो माङ् । अर्यमा । विश्वं प्साति विश्वप्साभिः । परिजायते परिज्मा

चन्द्रोऽग्निश्च । जनैरुपधालोपो मञ्चान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे श्रयतीति मातरिश्वा ।
धातोरिकारलोपः । मह पूजायाम् । हस्य घो बुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृद्भ्यामेणुः ॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥ हनिकुषिनीरमिकाशि-
भ्यः कथन् ॥ हयो विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः । काष्ठम् ॥ अवे भृ-
वः ॥ अवभृथः ॥ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ॥ ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः ।
बाहुलकात् शोथः ॥ सर्तेर्णिण्त् ॥ सार्थः समूहः ॥ जृवजृभ्यामूथन् ॥ जरूथ
मांसम् । वरूथो रथगुप्तौ ना ॥ पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥ पीयो
रविर्वृतं पीथम् । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतार्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु
च विश्रुतमिति विश्वः । तुल्योऽग्निः । उक्थं सामभेदः रिकथम् । बाहुलकादचरेपि ।
रिकथमृक्थं धनं वसु । सिक्थम् ॥ अर्तेर्निरि ॥ निर्क्तं साम ॥ निशीथगोपी-
थावगथाः ॥ निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्राप्तः
स्नातः ॥ गश्चोदि ॥ उद्गीथः साम्नो भागविशेषः ॥ समीणः ॥ समिथो वह्निः
संभ्रामश्च ॥ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च पृष्ठम् ।
गूथं विष्टा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते ॥ स्फायितश्चि-
वश्चिशकिक्षिपिभ्रुदिसृपितृपिहृपिवन्धुन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिम-
दिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशी-
ङ्गहिसिसिधिशुभिभ्यो रक् ॥ द्वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् ।
न्यङ्कादिवाल्कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडा-
शः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी । उन्द्रो जलचरः । धित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिपौ
ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे । अजेर्वी । वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षः
देशभेदश्च । मुद्रा प्रलयकारिणी । खिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।
चन्द्रः । पचायचि चन्दोऽपि । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः । शशी चन्दो हिमजुतिः । दहोऽग्निः ।
दस्रः स्वर्वैद्यः । दम्भ्रः समुद्रः स्वल्पं च । वसेः संप्रसारणे ॥ न रपरसृपिसृजि-
सृशिसृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥ रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां
सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभि-
प्राया । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न । उस्रो रश्मिः । उस्त्रा गौः । वाश्चो दिवसः । वाश्रं
मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुध्रम् ॥ सुसेरक् ॥ मुख-
म् ॥ बाहुलकाद् अश्रुः ॥ चकिरम्योरुच्चोपधायाः ॥ चुक्रमल्लद्रव्यम् । रुन्नोऽरुणः ॥
वौ कसेः ॥ विकुस्रश्चन्द्रः ॥ अमितम्योर्दीर्घश्च ॥ आन्नम् । तान्नम् । निन्देर्नलो-
पश्च ॥ निद्रा ॥ अर्देर्दीर्घश्च ॥ आर्द्रम् ॥ शुचेर्दश्च ॥ शद्रः ॥ दुरीणो लोप-

अ ॥ दुःखेनेयते प्राण्यम् इति दूरम् ॥ कृतेइछः कू च ॥ कृच्छ्रम् । कूरः ॥ रोदे-
 णिलुक् च ॥ रोदयतीति रुद्रः ॥ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः ॥ णिलुगि-
 लेव । वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे ॥ जोरी च ॥ जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ॥
 सुसूधागृधिभ्यः कन् ॥ सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ॥ शुसिचिमीनां दीर्घ-
 अ ॥ शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ॥ वा विन्धेः ॥ वीध वि-
 मलम् ॥ ऋधिवपिभ्यां रन् ॥ वर्ध चर्म । वप्रः प्राकारः ॥ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र-
 कुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुकशुकृगौरवन्नरामालाः ॥ रन्नन्ता ऊन-
 विशतिः । निपातनाद्गुणाभावः । ऋश्रो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । व-
 क्रोऽस्त्री हीरके पवौ । जुवप् उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुब्रमरण्य-
 म् । चुब्रं मुखम् । क्षुर विलेखने रेफलोपः । अगुणः । क्षुरः । खुर छेदने । रलोपो गुणाभा-
 वश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच समवाये । चस्य गः । उग्रः । जिभी । भेरी ।
 पक्षे लः । भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुसेश्चस्य कः । शुकः । पक्षे लः । शुकः । गुड् ।
 वृद्धिः । गौरोऽरुणे मिते पीते । वन सभक्तौ । वन्नो विभागी । इणो गुणाभावः । इग म-
 धे च वारिणि । मा माने माला ॥ समि कस उकन् ॥ कस गतौ । सम्यक्कसन्ति प-
 लायन्ते जना अस्मादिति सङ्कसुको दुर्जनः । अस्थिरश्च ॥ पचिनशोर्णुकन् कनुमौ
 च ॥ पचेः कः । पाकुक् सूपकारः । नशेर्नुम् । नंशुकः ॥ भियः कुकन् ॥ भीरु-
 कः ॥ कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ रजकः । इक्षुकट्टकः । चरकः । चप
 भक्षणे । चषकः । शुनकः । भपकः ॥ रमे रश्च लोवा । रमकोविलासी । लमकः ॥
 जहातेर्दे च ॥ जहकस्यागी कालश्च ॥ धमो धम च ॥ धमकः कर्मकारः ॥ ह्-
 नो वध च ॥ वधकः । बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् ॥
 कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् ॥ कार्पकः । कृषकः ॥ उदकं च ॥ प्रपञ्चार्थम् ॥
 वृश्चिकृष्योः किकन् ॥ वृश्चिकः कृषिकः ॥ प्राडि पणिकपः ॥ प्रापणिकः
 पण्यविक्रयी । प्राकपिकः परदारोपजीवी ॥ मुषेर्दीर्घश्च ॥ मपिक आणुः ॥ स्यमेः
 संप्रसारणं च ॥ चादीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः ॥ क्रिय इकन् ॥ क्रयिकः
 केता ॥ आडि पणिपनिपतिग्वनिभ्यः ॥ आपणिकः आपनिकः इन्द्रनीलः
 किरातश्च । आपतिकः ज्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मृषिको वराहश्च ॥ श्यास्त्या-
 हजविभ्य इनच् ॥ ज्येनः । स्येनः । हरिणः । आर्विनोऽध्वर्युः ॥ वृजेः क्विच् ॥
 वृजिनम् ॥ अजेरज च ॥ वीमावन्नाथनार्थम् । अजिनम् ॥ बहुलमन्यत्रापि ॥
 कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् ॥ व्यतेः ॥ यत्परुपि दिनम् । दिव-
 सोऽपि दिनम् ॥ वृद्धक्षिभ्यामिनन् ॥ व्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ॥ अर्तेः
 किदिच्च ॥ हरिणं शन्यम् ॥ वेपितुषोर्हस्वश्च ॥ विपिनम् । तुहिनम् ।

तलिपुलिभ्यां च ॥ तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् ॥
 गर्बेरत उच्च ॥ गौरादित्वात् ङीष् । गुर्विणी गर्भिणी ॥ रुहेश्च ॥ रोहिणः ॥
 महेरिनण् च ॥ चादिनन् । माहिर्नम् । महिनं राज्यम् ॥ किंन्वचिप्रच्छिश्चिमुद्गु-
 ज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । सवत्यतो घृतादिकमिति
 खूर्यज्ञोपकरणम् । दूर्हिण्यम् । कटप्रूः । कामरूपी कीटश्च । जूराकाशे सरस्वत्यां पि-
 शाच्यां जवने स्त्रियाम् ॥ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ॥ आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः ॥
 परौ व्रजेः षश्च पदान्ते ॥ व्रजेः क्तिप्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च । परिव्राट् ॥
 परिव्राजौ ॥ हुवः श्लुवच्च ॥ जुह्वः ॥ सुवः कः ॥ सुवः ॥ चिक् च ॥ इका
 र उच्चारणार्थः । कइकुत्वम् । सुक् । स्वं च सुचश्च संमुद्धि ॥ तनोतेरनश्च वः ॥
 तनोतेश्चिक् प्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ॥ ग्लानुदिभ्यां ङौः ॥
 ग्लौः । नौः ॥ च्विरव्ययम् ॥ ङौरित्येव । ग्लौकरोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे निय-
 मार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्यन्त एवेति ॥ रातेर्ङैः ॥ राः । रायौ । रायः ॥
 गमेर्ङौः ॥ गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च
 सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु । बाहुलकाद् घुतेरपि ङोः । द्यौः
 स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः ॥ भ्रमेश्च डूः ॥ भ्रूः । चाद्रमेः । अग्नेः ॥ दमेर्ङौसिः ॥
 दोः । दोषौ ॥ पणेरिज्यादेश्च वः ॥ वणिक् । स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणिजो वणि-
 क् ॥ वशेः कित् ॥ वशिगमौ घृतेऽपि च ॥ भृज् उच्च ॥ भूरिक् भूमिः ॥ जसि-
 सहोरुरिन् ॥ जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ॥ सुयुस्वृजो युच् ॥
 सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः । कोकिलः । वरणः ॥ अशे रश च ॥ अश्रोते-
 र्युच् स्यात् रशादेशश्च ॥ रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् ॥ उन्देर्न-
 लोपश्च ॥ ओदनः ॥ गमेर्मश्च ॥ गमेर्युच् स्याद्ग्रादेशः । गगनम् । बहुलमन्य-
 त्वापि युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ॥ रञ्जेः क्युन् ॥ रजनम् ॥ भूसूधूभ्रसजि-
 भ्यश्छन्दसि ॥ भुवनम् । सुवन आदित्यः । धवनो वह्निः । निधुयन सुरतम् ।
 भृज्जनमम्बरीषम् ॥ कपृवृजिमन्दिनिधाजः क्युः ॥ किरणः । पुग्णः समुद्रः ।
 घृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् ॥ धृषेधिष् च संज्ञायाम् ॥ धि-
 पणो गुरुः धिपणा धीः ॥ वर्तमाने पृषद्दृहन्महज्जगच्छतृवत् ॥ अतिप्रत्य-
 यान्ताः । पृषु सेचने गुणाभावः । पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् ॥
 संश्चतृपदेहत् ॥ एते । निपालन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः
 सुट् । इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः इत ए च ।
 वेहद्भोपवातिनी ॥ छन्दस्यसानच् शुजुभ्याम् ॥ शवसानः पन्थाः । जर-
 सानः पुरुषः ॥ ऋज्जिवधिमन्दिसहिभ्यः कित् ॥ ऋज्जसानो मेवः । वृधसानः ।

पुरुषः । मन्दसानोऽभिर्जीविश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ॥ अतर्गुणः शुद् च ॥ अर्श-
सानोऽग्निः ॥ सम्यग्नचस्तुवः ॥ संसवानो वाग्मी ॥ युधिबधित्शिश्वः किच्च ॥
युधानः । बुधानः । वृशानो लोकपालकः ॥ हुर्छेः सनो लृक् छलोपश्च ॥ जुहुराण-
श्चन्द्रमाः ॥ श्वितेर्दश्च ॥ शिश्विदानः पुण्यकर्मा ॥ तृनृचौ शंसि क्षदादिभ्यः
संज्ञायां चानिटौ ॥ शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृनृचौ स्तः तौ चाटिनौ । शंस्ता
स्रोता । शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् ।
वृक्ये चक्षदानमिति मन्त्रात् । उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणाच्च । क्षत्ता स्या-
त्सारथौ द्वाथे वैद्ययायामपि शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् मन्ता । हन् हन्ता । इत्या-
दि ॥ नष्टृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ ॥
नपतन्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः पुगुणश्च । नेष्टा । विषेरितोऽत्वम् । त्व-
ष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्जलोपः । भ्राता । जायां माति जामाता । मा-
न पूजायां नलोपः । माता ॥ पातेराकारस्य इत्वम् । पिता । दुहेस्तृच इद् गुणामावश्च ।
दुहिता ॥ सावसेर्भन् ॥ स्वसा ॥ यतेर्वृद्धिश्च ॥ याता । भार्यास्तु भ्रतृवर्गस्य या-
तरः स्युः परस्परम् ॥ नञि च नन्देः ॥ न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इ-
त्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सेति शब्दार्णवः ॥ दिवेर्भः ॥ देवा
देवरः । स्वामिनो देष्टृदेवगौ ॥ नयतेर्ङिच्च ॥ ना । नगौ । नरः ॥ सव्ये स्थदृच्छ-
न्दसि ॥ अम्बाम्बेत्यत्र स्थास्थिन्यूणामुपसंख्यानम् ॥ सव्येष्ठा सागभिः । सव्ये-
ष्ठौ । सव्येष्ठरः ॥ अतिसृष्टृधर्म्यश्चितृभ्यो निः ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्या-
त् । अरणिश्रेयोनिः । मरणिः । धरणिः । भमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः
तरणिः । बाहुलकात् रजनिः ॥ आङि शुषेः सनदृच्छन्दसि ॥ आशुशुक्षणिरभिर्वा-
तश्च ॥ कृषेरादेश्च चः ॥ चर्पणिर्जनः ॥ अदेर्मुद् च ॥ अद्यानिरग्निः ॥ वृत्तेश्च ॥
वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुद् वर्त्मनिरित्याह ॥ क्षिपेः किच्च ॥ क्षिपणिगयुधम् ॥
अर्चिशुचिहृष्टृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ॥ अग्निर्ज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । अ-
ग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः । शोचिर्दीप्तिः । हविः सर्पिः । इस्मन्निति ह्रस्वः । छदिः पटलम् ।
छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । छर्द्येतीसारशूलवान् ॥ वृंहेर्नलोपश्च ॥ बर्हिर्ना कुशशु-
ष्मणोः ॥ छुतेरिसिन्नादेश्च जः ॥ ज्योतिः ॥ वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥ वसुगे-
चिर्षज्ञः ॥ भुवः कित् ॥ भुविः समुद्रः ॥ सहो धश्च ॥ सिधिरनृवान् ॥ पिषते-
स्थुक् ॥ पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः ॥ जनेरुसिः ॥ जनुर्जननम् ॥ मनेर्धृच्छन्दसि ॥
मधुः ॥ अर्निष्टृषपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥ अरुः । पुरुर्मन्थिः । वपुः
पशुः । तनुः । तनुषी । तनूषी । धनुर्गखियाम् । धनुर्वैशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्य-
ति । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याभिराशुषु ॥ एतेर्णिच्च ॥ आयुः । आ-

युषी ॥ चक्षेः शिच ॥ चक्षुः ॥ सुहेः किच ॥ मुहुर्व्ययम् । बहुलमन्यत्रापि ।
आचक्षुः । परिचक्षुः ॥ कृगृशृवृश्चतिभ्यः ष्वरच् ॥ कर्वगे व्याघ्ररक्षसोः । गर्वो-
ऽहंकारी । शर्वरी रात्रिः । वर्वरः प्राकृतो जनः । चत्वरम् ॥ नौ सदेः ॥ निषद्वरस्तु
जंबालः । निषद्वरी रात्रिः ॥

॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

छित्त्वरछत्त्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकट्टरसंघद्वराः ॥
एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर् छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः । छिदेर्गुणा-
भावश्च । छित्वरो धूर्तः । छत्वरो गृहकुञ्जयोः । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः ।
मीवरो हिसकः । जिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः । नी-
वरः परित्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ कट्टरं व्यजनम् । यर्मदेकारः ।
संघद्वरो नृपः । पदेः संपद्वर इत्येके ॥ इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्योनक् ॥
इनः सूर्ये नृपे पलौ । सिनः काणः । जिनोऽर्हेन् दीनः । उष्णः । ऊनः ॥ फेनमी-
नौ ॥ एतौ निपालेते । स्फायतेः फेनः । मीनः ॥ कृषेर्वर्णे ॥ कृष्णः ॥ ब-
न्धेर्ब्रधिवुधी च ॥ ब्रध्नः । बुध्नः ॥ धापृवस्यज्यविभ्यो नः ॥ धाना भ्रष्ट्यवे
स्त्रियः । पर्ण पत्रम् । पर्णः किशुकः । वस्त्रो मूल्ये वेतने च । अजेर्वी । वेनः । अन्न आ-
दित्यः । बाहुलकात् शृणोतेः श्रोणः पङ्क्तुः ॥ लक्षेरट् च ॥ लक्षेश्चुरादिष्यन्तान्नः
स्यात्सत्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । लक्षणं नाम्नि लक्ष्मणं चिह्ने च । लक्षणो लक्ष्म-
णश्च रामभ्राता । लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा ॥ वनेरिचोपधायाः ॥
वेन्ना नदी ॥ सिवेष्टेर्यु च ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बा-
हुलकात् केवलो नः । ऊट् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् । गुणः । सोनः ॥ कृवृजृसिद्रुपन्य-
निस्वपिभ्यो नित् ॥ कर्णः । वर्णः । जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च । सेना । द्रोणः ।
पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ॥ धेट् इच्च ॥ धेनः सिन्धुर्नदी धेना
॥ तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ॥ तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रत्नं द्रव्यम् ॥
सुञ्जो दीर्घश्च ॥ सूना वधस्थानम् ॥ रमेस्त च ॥ रमयतीति रम् ॥ रास्त्रा
सास्त्रास्थूणावीणाः ॥ रास्त्रा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगलकम्बलः । स्थूणा गृह-
सम्भः । वीणा वह्नी ॥ गादाभ्यामिष्णुच् ॥ गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता ॥ कृ-
त्यशृभ्यां क्सनः ॥ कृत्स्नम् ॥ अक्षणमखण्डम् ॥ तिजेर्दीर्घश्च ॥ तीक्ष्णम् ॥ शिल-
षेरचोपधायाः ॥ श्लक्ष्णम् ॥ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥ यज्यु-
रध्वर्युः । मन्युर्वैन्ये क्रतौ कुधि । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ॥ भृ-
जिभुजिमृद्भ्यां युत्स्युकौ ॥ भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ॥ सतैर्युः ॥ सत्युर्नदी ।
अनूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ॥ पानीविषिभ्यः पः ॥ पाति रक्षत्यस्मादात्मानमि-

ति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकादुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः ।
 वेष्पः पानीयम् ॥ च्युवः किञ्च । च्युपो वक्त्रम् ॥ स्तुवो दीर्घश्च ॥ तूपः स-
 मुच्छायः ॥ सुगृभ्यां निच्च ॥ चाक्कित् । सूपः । बाहुलकादूत्वम् । शूर्पम् ॥ कु-
 गृभ्यां च ॥ कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । युवन्ति वध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो य-
 ज्ञस्तम्भः ॥ खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः ॥ सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्य-
 न्ते । खनतेर्नकारस्य पत्वम् । खण्णो क्रोधवलाकानौ । शीलतेर्ह्रस्वः । शिल्प कौश-
 लम् । शसु हिमायाम् । निपातनात्पत्वम् । शष्पं बालवृणं प्रतिभा क्षयश्च । बाधतेः पः ।
 बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः । बाष्प च । गैतेर्दीर्घः । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पू । पर्पं गृहं
 बालवृणं पङ्कपीठं च । तल प्रतिप्राकरणे चुरादिणिचो लुक् । तल्पं शय्यादृदारेषु ॥ स्त-
 निहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ॥ अयामन्तेति णेर्यादेशः । स्तनयितुः ।
 हर्षयितुः । पोषयितुः । गदयितुर्वावदूकः । मदयितुर्मदिग ॥ कृहनिभ्यां क्तुः ।
 कृतुः शिल्पी । हलुर्व्याभिः शस्त्र च ॥ गमेः सन्वच्च ॥ जिगलुः ॥ दाभाभ्यां नुः ॥
 दानुर्दाता । भानुः ॥ वचेर्गश्च ॥ वगुः ॥ घेट इच्च ॥ वयति सुतानिति धेनुः ॥ सुवः
 कित् ॥ सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ ॥ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च ॥ जन्हुः ॥ स्थाणुः ॥ स्था-
 णुः कीले स्थिरे हरे ॥ अजिवृरीभ्यो निच्च ॥ अजेर्वी वेणुः ॥ वर्णुर्नददेशभेदयोः ।
 रेणुर्द्वयोः स्त्रियां भूलिः ॥ विषेः किञ्च ॥ विष्णुः ॥ कृदाधाराचिकलिभ्यः कः ॥
 बाहुलकात् कस्येत्संज्ञा । कर्को धवलघोटकः । दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च ।
 राका पौर्णमासी । अर्कः । कल्कः पापाशये पापे दम्भे विद्विहृयोरपि ॥ सृवृभूशु-
 षिमुषिभ्यः कक् ॥ सृक् उत्पलवातयोः । वृक् : श्वापदकाकयोः । भूकं छिद्रम् ।
 शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् ॥ शुक्वल्कोल्काः ॥ शुभेरन्यलोपः । शुक् : वल्कं व-
 ल्कलमस्त्रियाम् । उप दाहे । पस्य लः । उल्का ॥ इण्भीकापाशल्यतिमर्षि-
 भ्यः कन् ॥ एके मुख्यान्यकेवलाः । भंको मण्डूकमेपयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः ।
 पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अल्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥
 नौ हः ॥ जहातेः कन स्यान्नौ । निहाका गंधिका ॥ नौ सदेर्डिच्च ॥ निष्कोऽष्ठी हेभि
 तलले ॥ स्यमेरीट् च ॥ स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इद् ह्रस्व इति केचित् ।
 समिकः ॥ अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ॥ वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । यूको वायुः ।
 नीको वृक्षविशेषः ॥ ह्रियो रश्च लो वा ॥ ह्रीका ह्रीका त्रपा मता ॥ शक्केरु-
 नोऽन्तोन्त्युनयः ॥ उन उन्त उन्ति उनि ण्ते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः ।
 शकुन्तिः । शकुनिः ॥ भुवो क्षिच् ॥ भवन्तिवर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च ।
 अवन्ति । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ कन्युच् क्षिपेश्च ॥ चाह्वः । क्षि-
 पण्युर्वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः । भुवन्त्युः स्वामिसूर्ययोः ॥ अनुब्जनेदश्च ॥ चाक्षिपेः ।

नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ॥ कृवृदारिभ्य उनन् ॥ करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा
 च कृपा मता । वरुणः । दारुणम् ॥ त्रो रच लो वा ॥ तरुजणस्तलुनो युवा ॥
 भ्रुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ॥ क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् ॥
 फलेर्गुक् च ॥ फलगुनः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फालगुनः ॥ अशैर्लेशश्च ॥ लशुनम् ॥
 अर्जेर्णिलुक् च ॥ अर्जुनः ॥ तृणारूपायां चित् ॥ चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुन
 तृणम् ॥ अर्तेश्च ॥ अरुणः ॥ अजियमिश्रीङ्भ्यश्च ॥ वयुनं देवमन्दिरम् ।
 यमुना । शयुनोऽजगरः ॥ वृतृवदिह्निकमिकषिभ्यः सः ॥ वर्षम् । तर्षः प्लव-
 समुद्रयोः । वत्सः । वत्सम् । वक्षः हंसः । कसोऽस्त्री पानभाजनम् । कक्षं नक्षत्र-
 म् ॥ प्लषेरचोपधायाः ॥ प्लक्षः ॥ मनेर्दीर्घश्च ॥ मांसम् ॥ अशैर्देवने ॥ अक्षः ॥
 क्षुत्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् ॥ स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ॥
 ऋषेर्जातौ ॥ ऋक्षोऽद्रिभेदे भलूके इति च ॥ उन्दिगुथिकुषिभ्यश्च ॥ उत्सः
 प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तवकः । कुक्षो जठरम् ॥ गृधिपण्योर्दकौ च ॥ गृत्सः का-
 मदेवः । पक्षः ॥ अशोः सरः ॥ अक्षरम् ॥ वसेश्च ॥ वत्सरः ॥ संपूर्वाचित् ॥
 संवत्सरः ॥ कृधूमदिभ्यः कित् ॥ बाहुलकात्र षत्वम् । कृसरः स्यात्तिलौदनम् ।
 धूसरः । मत्सरः । मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता ॥ पते रश्च लः ॥
 पत्सलः पन्थाः ॥ तन्यृषिभ्यां वसरन् ॥ तसरः सूत्रवेष्टने । ऋक्षरः ऋत्विक् ॥
 पीयुक्णिभ्यां कालन् ह्रस्वः संप्रसारणं च ॥ पीयुः सौत्रः । पियालो वृ-
 क्षभेदः । कुणालो देशभेदः ॥ कटिकुषिभ्यां काकुः ॥ कटाकुः पक्षी । कुषाकु-
 रधिः सूर्यश्च ॥ सतैर्दुक् च ॥ सदाकुर्वातसरितोः ॥ वृतेर्वृद्धिश्च ॥ वार्ताकुः । बा-
 हुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् ॥ पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च ॥ पृदाकुर्दृ-
 श्विके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे ॥ स्यूचचिभ्योऽन्युजागूजकुचः ॥ अन्युच्
 आगूच् अकुच् एते क्रमात्स्युः । सरण्युर्मेघवातयोः । यवागूः । वचक्रुविप्रवाग्मिनोः ।
 आनकः शीङ्गभिः ॥ शयानकोऽजगरः । भयानकः ॥ आणको लुधुशि-
 धिधाञ्भ्यः ॥ लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्गाणकः श्लेष्मा । पृषो-
 दरादित्वात्वक्षे कलोपः । शिङ्गाणं नासिकामले । धाणको दीनारभागः ॥ उल्मु-
 कदर्विहोमिनः ॥ उष दाहे । पस्य लः मुक्प्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलद्भारम् ।
 हणातेर्विः । दर्विः ॥ जुहोतेर्मिनिः ॥ होमी ॥ हियः कुक् रश्च लो वा ॥
 हाकुः । ह्रीकुर्लज्जावान् ॥ हसिमृग्रिणवाऽमिदमित्लूधुर्विभ्यस्तन् ॥ दशभ्यस्त-
 न् स्यात् । तितुत्रेति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्बुरः । वातः । दन्तः । अन्तः ।
 लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः । पोतो बालवहित्रयोः । धूर्तः । बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च । तूतं पापं
 धूलिर्जटा च ॥ नज्याप इट् च ॥ नापितः ॥ तनिमृङ्भ्यां किञ्च ॥ ततम् ।

मृतम् ॥ अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ॥ अकृम् । घृतम् । सितम् ॥ दूतनिभ्यां दीर्घ-
 श्च ॥ दूतः । तातः ॥ जेमुद् चोदात्तः ॥ जीमूतः ॥ लोष्टपलितौ ॥ लुनातेः
 क्तः तस्य सुद् धातोरुणः । लोष्टम् । पलितम् ॥ दृश्याभ्यामितन् ॥ हरितश्ये-
 तो वर्णभेदौ ॥ रुहे रश्च लो वा ॥ रोहितो मृगमत्सयोः । लोहितं रक्तम् ॥ पि-
 शेः किच्च ॥ पिशितं मांसम् ॥ श्रुदक्षिस्पृष्टिगृहिभ्य आरय्यः ॥ श्रवाय्यो य-
 ज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ॥ दिधि-
 पाय्यः ॥ दधातेर्द्रित्वमित्वं पुक् च ॥ मित्र इय यो दिधिपाय्यः ॥ वृष एण्यः ॥
 वेण्यः । स्तुवः ॥ कसेय्यश्छन्दसि ॥ स्तुपेय्य पुरुवर्षसम् ॥ राजेरन्यः ॥ राज-
 न्यो वह्निः ॥ शृरम्योश्च ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ अर्तेर्निच ॥ अरण्यम् ॥ पर्ज-
 न्यः ॥ पृषु सेचने । पस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः ॥ वदेरान्यः ॥ वदान्यस्त्वा-
 तिवाग्मिनोः ॥ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽव्रन् ॥ अमत्रं भाजनम् । नक्षत्र-
 म् । यज्ञत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् ॥ गडेरादेश्च क्तः ॥ कडत्रम् ।
 हल्योरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् ॥ वृषश्चित् ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ सुविदेः
 कत्रन् ॥ सुविदत्रं कुटुम्बकम् ॥ कृतेर्नुम् च ॥ कृन्तत्रं लाङ्गलम् ॥ भृमृदृशि-
 यजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्षेभ्योऽतच् ॥ दशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः । म-
 रतो मृत्युः । दर्शतः सोमसूर्ययोः । यज्ञतः क्रत्विक । पर्वतः । पचतोभिः । अमतो रो-
 गः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्षतोऽश्वः ॥ पृषिरञ्जिभ्यां कित् ॥ पृषतो
 सुगो बिन्दुश्च । रजतम् ॥ खलतिः ॥ खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च ।
 खलतिनिष्केशशिराः ॥ शिर्शपिरुगमिवश्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ॥ स-
 त्भ्योऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः । रवयः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्था-
 श्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीति पाठं वन्दते वन्द्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ
 आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । आहलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्ति-
 तु दमथो दमः ॥ भृषश्चित् ॥ भग्थो लोकपालः ॥ रुदिविदिभ्यां डित् ॥ रो-
 दितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ॥ उपसर्गं वसेः ॥ आवसथो गृहम् ।
 संवसथो ग्रामः ॥ अत्यविचमितमिनमिर्गभिलभिनभितपिपतिपनिप-
 णिमहिभ्योऽसच् ॥ त्रयादशभ्योऽमच् स्यात् । अततीत्यतसो वायुगत्मा च । अ-
 वतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्र्यत्यस्मिन् तम-
 सोऽन्धकारः । नमसः । अनुकूलः । रभसो वेगहर्षयोः । लभसो धनं याचकश्च । न-
 भति नभ्यति वा नभस आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । पनसः
 कण्टकिफलः । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥ वेप्रस्तुद् च ॥ आहलकादा-
 खाभावः । वेतसः ॥ वह्यिभ्यां णित् ॥ वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसंवातः ॥

वयश्च ॥ वय गतौ । वायसः काकः ॥ दिवः कित् ॥ दिवसम् । दिवसः ।
 कृशूशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् ॥ करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ॥
 ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥ ऋषभः । वृषभः ॥ रुषेर्निलुष् च ॥ रुष हिसायाम् ।
 अस्मादभच् निकित्स्यात् लुषादेशश्च । लुषभो मत्तदन्तिनि ॥ रासिवल्लिभ्यां च ॥
 रासभः । वल्लभः ॥ जृविशिभ्यां झच् ॥ जरन्तो महिषः । वेशन्तः पत्तलम् ॥
 रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ॥ रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः ।
 जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । पित्वान्डीष् । रोहन्ती ॥ तृभूवहिवसिभासि-
 साधिगडिमण्डजिनन्दिभ्यश्च ॥ दशभ्यो झच् स्यात्स च षित् । तरन्तः समुद्रः ।
 तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्त ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो
 भिक्षुः । गडेरघटादित्वान्मिच्चम् । ह्रस्वः । अयामन्तेति णेरयः ॥ गण्डयन्तो जलदः । मण्डय-
 न्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः ॥ हन्तेर्मुद् हि च ॥ हेमन्तः ॥
 भन्देर्नलोपश्च ॥ भदन्तः प्रव्रजितः ॥ ऋच्छेररः ॥ ऋच्छरा वेद्या । बाहुलका-
 ज्जर्जरझरादयः ॥ अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविचासिभ्यश्चित् ॥ पङ्भ्योऽश्चित्
 स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ॥ कुवः
 क्ररन् ॥ कुररः पक्षिभेदः ॥ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥ अङ्गारः । मनारो
 वराहः । मन्दारः ॥ गडः कड च ॥ कडारः ॥ शृङ्गारभृङ्गारौ ॥ शृभृव्-
 भ्यामारभ्रम् गुक् ह्रस्वश्च । शृङ्गारो रसः । भृङ्गारः कनकालुका ॥ कञ्जिमृजिभ्यां
 चित् ॥ कञ्जिः सौत्रो धातुः ॥ कञ्जारो मयूरः ॥ मार्जारः ॥ कमेः किदुच्चोपधा-
 याः ॥ चिदित्यनुवृत्तेन्तोदात्तः कुमारः ॥ तुषारादयश्च ॥ तुषारः कासारः ।
 सहार आभ्रभेदः ॥ दीडो नुद् च ॥ दीनारः सुवर्णाभरणम् ॥ सतैरपः पुक्
 च ॥ सर्षपः ॥ उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् ॥ उपपो वह्निसूर्ययोः ।
 कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं धृतम् । कणेः
 संप्रसारणं च ॥ कुणपम् ॥ कपश्चाक्रवर्मणस्य ॥ खरे भेदः ॥ विटप-
 पिष्टपविशिपोलपाः ॥ चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे । विटपः
 विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुद् । षत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम् ।
 विशिपं मन्दिरम् ॥ वरतेः संप्रसारणम् ॥ उलपं कोमलं तृणम् ॥ वृतेस्तिक-
 न् ॥ वर्तिका ॥ कृतिभिदिलतिभ्यः कित् ॥ कृत्तिका । भित्तिका । भित्तिः ।
 लत्तिका गोधा ॥ इष्यतिभ्यां तकन् ॥ इष्टका । अष्टका ॥ इणस्तशान्तश-
 सुनौ ॥ एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः ॥ वीपतिभ्यां तनन् ॥ वी गला-
 दौ । वेतनम् । पत्तनम् ॥ ददलिभ्यां भः ॥ दर्भः । दत्तमः स्याद्विचक्रयोः ॥
 अर्तिगृभ्यां भन् ॥ अर्भः । गर्भः ॥ इणः कित् ॥ इभः ॥ असिसञ्जिभ्यां

क्थिन् ॥ अस्थि । सक्थि । मृषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः ॥ पुक्षिर्वहिः । कुक्षिः ।
शुक्षिर्वातः । अशोर्निट् ॥ अक्षि ॥ इषेः क्सुः ॥ इक्षुः ॥ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य
ईः ॥ अवीर्नागी रजस्वला । तरीर्नोः । सारीर्धूमः । तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः ॥ या पोः किह्वे
च ॥ ययीरश्चः । पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः ॥ लक्ष्मेर्मुद् च ॥ लक्ष्मीः ॥

॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

वातप्रमीः ॥ वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्ययः स च कित् । वातप्रमीः ॥ अ-
यं वीपुंसयोः ॥ कतन्यश्चिवन्यश्चर्पिमद्यत्पङ्क्तिक्कुयुकृशिभ्यः कलिच्य-
तुजलिजिष्टुजिष्ठजिस्मनस्यनिधिनुल्यसासानुकः ॥ द्वादशभ्यः कमा-
त्युः । अतैः कविच् यण् । बद्रमुष्टिः कगेऽरन्निः सोऽरन्निः प्रस्ताङ्गुलिः । तनोतेर्य-
तुच् । तन्यतुर्वायू गत्रिश्च । अजेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्टुः स्थविग-
न्त्रम् । अजेः षिच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिस्मन् अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यच् ।
मत्स्यः । अतेरिगिन् । अतिथिः । अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरगमः कवसः । अच
इलेके । कवचम् । यौतेरगमः । यवासो दुगलभा । कृशेरानुक् । कृशानुः ॥ अः करन् ॥
उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम् । शर्करा ॥ पुपः कित् ॥ पुष्करम् ॥ क-
लश्च ॥ पुष्कलम् ॥ गमेरिणिः ॥ गमिष्यतीति गमी ॥ आ ङि णित् ॥ आगा-
नी ॥ भुवश्च ॥ भावी ॥ प्रे स्थः ॥ प्रस्थायी ॥ परमे कित् ॥ परमेष्ठी ॥ मन्थः ॥
मन्थतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वाप्रकारलोपः । मन्थाः मन्थानौ । मन्थानः ॥ पतस्थ
च ॥ पन्थाः । पन्थानौ ॥ खजेराकः ॥ खजाकः पक्षी ॥ बलाकादयश्च ॥ बला-
का । शलाका । पताका ॥ पिनाकादयश्च ॥ पातेरिखं नुम् च । वीवपुंसोः पिना-
कः स्याच्छूलशङ्करभन्वनोः । तड् आधाते । तडाकः ॥ कशिदपिभ्यामीकन् ॥
कषीका पक्षिजातिः । दपिका नेत्रयोर्मलम् ॥ अनिहृपिभ्यां किच्च ॥ अनीकम् । ह-
पीकम् ॥ चङ्कणः कङ्कणश्च ॥ रुण शब्दे अस्माद्यबुलुगन्तादीकन् धातोः कङ्कणादेश-
श्च । वण्टिकाया कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च ॥ शृपृवृत्रां द्वे रुक् चाभ्यासस्य ॥
शर्शरीको हिंसः । पर्परीको दियाकरः । यर्वरीकः कुटिलकेशः ॥ फर्फरीकादयश्च ॥
सुर स्फुरणे । अस्मादीकन धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीक किमलयम् । दर्दरीकं वा-
दित्रम् । शर्शरीकं शरीरम् ॥ तित्तिटीको वृक्षभेदः । चरेर्नुम् च । चञ्चरीको अमरः । म-
मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः । पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्डरीको
व्याघ्रोऽभिर्दिग्गजश्च ॥ ईषेः किद्ग्रस्वश्च ॥ इषीका शलाका ॥ ऋजेश्च ॥ ऋजीकः
उपहतः ॥ सतेर्नुम् च ॥ सृणीका लाला ॥ मृडः कीकन्कङ्कणौ ॥ मृडीको
मृगः । मृडङ्कणः शिशुः ॥ अलीकादयश्च ॥ कीकनन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणा-
दौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वाञ्जलीकं विप्रियं खेदश्च । बलीकं पटलप्रान्ते इत्यादि ॥

कृतभ्यामीषन् ॥ कगीषोऽखी शुक्कगोमये । तरीषः तरीताः ॥ शृपृभ्यां किच्च ॥
 शिरीषः । पुरीषम् ॥ अर्जेर्कज च ॥ ऋजीपं पिष्टपचनम् ॥ अम्बरीषः ॥ अय
 निपात्यते । अवि शब्दे । अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम् । अमरस्तु क्लीबेऽम्बरीष भ्राष्ट्रो ना ॥
 कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य इरन् । कगीरो वंशाङ्गुः । शरीरम् । परीरम् । फलम्
 कटीरः कन्दरो जवनप्रदेशश्च । परश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । शौटीरस्यागिबी-
 रग्योः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् शौटीर्यम् ॥ वशोः कित् ॥ उशीरम् ॥ कशेर्मुद्
 च ॥ कश्मीरो देशः ॥ कूञ उच्च ॥ कुरीरं मैथुनम् ॥ धसेः किच्च ॥ क्षीरम् ।
 गभीरगम्भीरौ ॥ गभेर्मः पक्षे नुम् च ॥ विषा विहा ॥ स्यतेर्जहातेश्च विपू-
 र्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ॥ पच एलिमच् ॥ प-
 चेलिमो वह्निरव्योः ॥ शीडो धुक्लक्वलञ्चवालनः ॥ चत्वारः प्रत्ययाः स्युः ।
 शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः शेवालम् । बाहुलकाद्वस्य पोऽपि । शेवालं शैवलो
 न स्त्री शेपालो जलनीलिका ॥ मृकणिभ्यामृकोकणौ ॥ मरूको मृगः । काणूकः
 काकः ॥ वलेरूकः ॥ वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ॥ उल्लूकादयश्च ॥ वलेः संप्र-
 सारणमूकश्च । उल्लूकाविन्द्रेपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः ॥ शमेर्बुक्च ॥ श-
 म्बूको जलशुक्तिः ॥ शलिमण्डिभ्यामृकण् ॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डू-
 कः ॥ नियो मिः ॥ नेमिः ॥ अर्तेरूच ॥ ऊर्मिः ॥ भुवः कित् ॥ भूमिः ॥ अ-
 श्रोते रशूच ॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च ॥ दल्मिः ॥ दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुध-
 म् ॥ वीज्याज्वरिभ्यो निः ॥ बाहुलकाणत्वम् । वेणिः स्याकेशविन्यासः प्रवेणी
 च स्त्रियामुमे । ज्यानिः । जूर्णिः ॥ स्रवृषिभ्यां ात् ॥ सृणिरङ्गुशः । वृष्णिः क्ष-
 त्रियमेषयोः ॥ अङ्गेर्नलोपश्च ॥ अग्निः ॥ वह्निश्चिश्रुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो नि-
 त् ॥ वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुल-
 कान्म्लानिः ॥ घृणिपृश्निपार्णिचूर्णिभूर्णि ॥ ण्ते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः कि-
 रणः । सृष्टशतेः सलोपः । पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च । पार्णिः पादतलम् । चरेरुप-
 धाया उत्त्वम् । चूर्णिः कर्पदकशतम् । विभर्तेरुत्वम् । भूर्णिर्धरणी ॥ वृहभ्यां विन् ॥
 वविर्धस्मरः । दर्विः ॥ जृशृस्तृजागृभ्यः किन् ॥ जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंसः । स्ती-
 र्विरध्वर्युः । जागृविर्नृपः ॥ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः
 ॥ कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि ॥ कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्विर्वराहः ।
 छास्योर्हस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकीपूर्वात् किकीदिविश्चा-
 पः । बाहुलकाद्वस्वदीर्घयोर्विनिमयः । चापेण किकिदीविना ॥ पातेर्डतिः ॥ पतिः ॥
 शकेर्कतिन् ॥ शक्त् ॥ अमेरतिः ॥ अमतिः कालः ॥ वहिध्वस्यर्तिभ्यश्चित् ॥
 ; पवनः । वसतिर्गृह्यामिन्योः । अरतिः क्रोधः ॥ अञ्जेः को वा

अङ्कतिः । अञ्जतिर्वातः ॥ हन्तेरह च ॥ हन्तेरतिः स्यादहदेशश्च भातोः । हन्ति तुरित-
मनया अंहतिर्दानम् । प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥ रमेतिन्त् ॥ रमतिः का-
लकामयोः ॥ सृङः क्रिः ॥ सृग्निः ॥ अदिशदिभृशुभिभ्यः क्रिन् ॥ अद्रिः ।
शद्रिः शर्करा । भृग् प्रचुरम् ॥ शुश्रिर्व्रक्षा ॥ वद्व्यादयश्च ॥ क्रित्रन्ता निपाल्य-
न्ते । वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारुपार्श्वस्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । अंहिगङ्गिश्च चरणः ।
तदिः सौत्रो धातुः । तन्दिर्मोहः । बाहुलकाहुणः । भेगिः ॥ राशदिभ्यां त्रिप् ।
रात्रिः । शत्रिः कुञ्जरः ॥ अदेस्त्रिनिश्च ॥ चात्रिप् । अत्री । अत्रिणौ । अत्रि-
णः । अत्रिः । अत्री । अत्रयः ॥ पतेरत्रिन् ॥ पतत्रिः पक्षी ॥ मृकणिभ्या-
मीचिः ॥ मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ॥ श्वयतेश्चिन्त् ॥ श्रयीचिव्याधिः ॥
वेओ डिच्च ॥ वीनिस्तरङ्गः । नञ् समामे अवीचिर्नरकभेदः ॥ ऋहनिभ्यामूष-
न् ॥ अरूषः सूर्यः । हनूपो राक्षसः ॥ पुरः कुपन् ॥ पुरः अप्रगमने । पुरुषः ।
अन्येषामपीति दीर्घः । पूरुषः ॥ पूनदिकलिभ्य उपच् ॥ पूरुषम् । नहुषः ।
कलुषम् ॥ पीयेरूपन् ॥ पीय इति सौत्रो भातुः । पीयूषम् । बाहुलकाहुणे पेयुषो-
ऽभिनवं पयः ॥ मसजेर्नुम् च ॥ मञ्जूषा ॥ गडेश्च ॥ गण्डूषः । गण्डूषा ॥ अर्ते-
ररुः ॥ अररुः शत्रुः । अररुः । अररवः ॥ कुटः किच्च ॥ कुटस्वर्षस्त्रगृहम् । कित्त्वप्रयो-
जनं चिन्त्यम् ॥ शक्रादिभ्योऽटन् ॥ शक्रटोऽस्त्रियाम् । कर्किर्गलर्षः । कङ्कटः
सत्राहः । देवटः शिल्पी । कण्ट इत्यादि ॥ कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् ॥ क-
म्बं व्यामिश्रम् । कर्दीकटी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कट-
म्बो वादित्रम् ॥ कदेर्णिपक्षिणि ॥ कादम्बः कलहसः ॥ कलिकर्चोरमः ॥
कलमः । कर्दमः ॥ कुणिपुल्लयोः किन्दच् ॥ कुण शब्दापकरणयोः । कुणिन्दः श-
ब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः ॥ कुपेर्वा चश्च ॥ कुपिन्दकुपिन्दौ तन्तुवाये ॥ नौ ष-
ञ्जेर्वथिन् ॥ निपङ्गथिरालिङ्गकः ॥ उद्यर्तेश्चिन्त् ॥ उदरथिः समुद्रः ॥ मर्तेर्णि-
च्च ॥ सारथिः ॥ स्वर्जिपिञ्जादिभ्य ऊर्गोलचौ ॥ खर्जः । कर्पूरः । वलूर शु-
ष्कमांसम् । पिञ्जूल कुशवर्तिः ॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥ लाङ्गलम् । कुसूलः । तमेर्बुग्वृद्धिश्च ।
ताम्बूलम् । शृणानेर्दुर्गवृद्धिश्च । शर्दूलः । दुकोः कुक्क । दुकूलम् । कुकूलम् ॥ कुवश्चद्-
दीर्घश्च ॥ कूची चित्रलेखनिका ॥ समीणः ॥ समीचः समुद्रः । समीची हरि-
णी ॥ सिवेष्टेरु च ॥ सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ॥ शमेर्बन् ॥ शम्बो मुसलम् ॥
उल्बादयश्च ॥ वन्नन्ता निपाल्यन्ते । उच्च समवाये । चप् लत्वं गुणाभावश्च । उल्बो
गर्भाशयः । शुल्बं तान्रम् । यिम्बम् ॥ स्थः स्तोऽम्बजयकौ ॥ तिष्ठतेरम्बच् अ-
थक एतौ स्तप्तादेशश्च । स्तम्बो गुच्छस्त्रुणादिनः । स्तथकः पुष्पगुच्छः ॥ शाशपि-
भ्यां ददनौ ॥ शादो जम्बालशब्दयोः ॥ शब्दादयश्च ॥ शब्दः । अवतीत्यब्दः ॥

कौतेर्नुम् ॥ कुन्दः ॥ वलिमलितनिभ्यः कयन् ॥ वलयम् । मलयः । तनयः ।
 वृहोः पुण्डुकौ च ॥ वृषय आश्रयः । हृदयम् ॥ मिपीभ्यां रुः ॥ मेरुः । पेरुः
 सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि । संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः ॥ जत्रवाद-
 यश्च ॥ जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी ॥ रुशातिभ्यां कुन् ॥ रुर्मृगभेदः ।
 शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्रस्वत्वम् ॥ जनिदाच्युस्रुवृमदिषमिनमिभृ-
 जभ्य इत्वन्त्वन्लण्किन्शक्स्वढडटाटचः ॥ जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो
 दाता । च्यौत्वो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृशः
 आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्डः । छित्त्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः । विभ-
 र्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ पेल्वममृतं भृशम् ॥
 कुसेरुम्भेमेदेताः ॥ कुसुम्भम् । कुसीम् । कुसुमम् । कुसितो जनपदः ॥
 सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेत्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः ॥
 सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृजो नृक् च । वर्णसिर्जलम् । पृ-
 पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अकि लक्षणे उशच् । अङ्कुशः । चषेराल-
 च् । चषालो यूपकटकः । इत्वलो दैत्यभेदः । पल्वलम् । विधृषा । ऋकारस्य इकारः ।
 धिष्ण्यम् । शलैर्यः । शल्यं वा पुंसि शंकुर्ना ॥ मूशक्यविभ्यः क्लुः ॥ मूलम् । श-
 क्लुः प्रियंवदे । अम्ब्लोरसः बाहुलकादमेः ॥ अम्लः ॥ माछाससिभ्यो यः ॥ माया ।
 छाया । सत्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । सव्यं दक्षिणवामयोः ॥ जनेर्यक् ॥ ये विभाषा ।
 जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ॥ अद्यादयश्च ॥ यगन्ता निपायन्ते । हन्तेर्यक् अडा-
 गमः उपधालोपश्च ॥ अद्या माहेयी अद्यः । प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । बवयोरै-
 क्यम् । वन्ध्या ॥ स्नामदिपद्यर्थिपृशकिभ्यो वनिप् ॥ स्नावा रसिकः । मद्रा
 शिवः । पद्मा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः । पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शक्ता हस्ती । डीत्रौ ।
 शकरी अङ्गुलिः ॥ शीङ्कुशिरुहिजिश्चिस्त्रुभ्यः कानिप् ॥ शीवा अजगरः ।
 कुश्वा सृगालः । रुद्धा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा वि-
 ण्णुः ॥ धाप्योः संप्रसारणं च ॥ धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ॥ अदेर्ध च ॥ अ-
 ध्वा ॥ प्र ईरशदोस्तुट् च ॥ प्रेतर्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेतवरी प्रशत्वरी च नदी ॥
 सर्वधातुभ्य इन् ॥ पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः ।
 काशत इति काशिः । यतिः । मडिः । मडी । केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुल-
 काद्गुणः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥ हृपिषिरुहिवृत्तिविदिछि-
 दिकीर्तिभ्यश्च ॥ हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिहे ह्ये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे
 वाते च कीर्तितः । पेषिर्वज्रम् । रोहिर्व्रती । वर्तिः । वेदिः । छदिश्छेत्ता । कीर्तिः ॥
 इगुपधात्कित् ॥ कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे लिबिः । तूल नि-

ऋषेः । तूलिः । तूली । कूर्चिका ॥ अमेः संप्रसारणं च ॥ भूमिर्वातः । बाहुलका-
 द्रमिः ॥ क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च ॥ क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः क्रमिर-
 पि । तिमिर्मत्स्यभेदः । शितिर्मेचकशुक्रयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ॥ मनेरुच्च ॥ मुनिः ॥
 वर्णवर्लिश्चाहिरण्ये ॥ वर्णिः सौत्रः । अस्य बलिगदेशः । करोपहारयोः पुंसि
 बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम् । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥ वसिवपियजिराजिब्र-
 जिसदिहनिवादिवारिभ्य इच् ॥ वासिदच्छेदनवस्तुनि । वापिः । वापी ।
 वाजिर्यष्टा । राजिः । राजी । प्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । निवातिलोहवातिनी ।
 वाशिरभिः । वादिविद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद्वारिः पथि-
 कसंहतौ ॥ नहो भश्च ॥ नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यपीति
 केचित् ॥ कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि ॥ कार्पिः ॥ अः शकुनौ ॥ शारिः । शारिका ॥
 कृञ् उदीचां कारुपु ॥ कारिः शिल्पी ॥ जनिघसिभ्यामिण् ॥ जनिर्जननम् ।
 घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥ अज्यतिभ्यां च ॥ आजिः संग्रामः । आतिः पक्षी ॥ पादे
 च ॥ पदाजिः । पदातिः ॥ अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ॥ अशे रुट् । राशिः
 पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ॥ वातेडिच्च ॥ विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ॥
 प्रे हरतेः कूपे ॥ प्रहिः कूपः ॥ नौ न्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ व्येव
 इण् स्याद् यलोपश्च नेदीर्घिः । नीविः नीवी । वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ॥ समाने ख्यः स
 चोदात्तः ॥ समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण स्यात्स च डिच्च यलोपश्च समानस्य
 तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति मन्वा ॥ आडि श्रिहनि-
 भ्यां ह्रस्वश्च ॥ इण् स्यात्स न टित आडो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्वे
 वृत्रासुरेऽप्यहिः ॥ अच ह्रः ॥ रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ॥
 खनिकण्यज्यसिस्वसिस्वनिस्वनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ॥ खनिः । कषि-
 हिंस्रः । अजिः । अमिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः ।
 बलिः पशुः ॥ वृतेश्छन्दसि ॥ वर्तिः ॥ भुजेः किच्च ॥ भुजिः । कृगृगृपृकुटि-
 मिदिछिदिभ्यश्च ॥ इः कित्स्यात् । किमिर्वराहः । गिरिर्गोत्रादिगिर्यगोः । गिरिणा
 हाणः गिरिकाणः शारिः शालभो हन्ता च । पुग्निर्नगर राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं
 च । मिदिर्वस्त्रम् । छिदिः पशुः ॥ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च ॥ कुडि दाहो कुडिर्देहः ।
 तपिः ॥ सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥ क्रियत इति कर्म । चर्म । मस्म । जन्म । शर्म ।
 थाम बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छय । सुत्रामा ॥ बंहेर्नोच्च ॥ नक्तागस्याकारः । ब्रह्म
 त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ अशिशक्तिभ्यां छन्दसि ॥ अश्मा ।
 क्मा ॥ हभृष्टृस्तृणभ्य इमनिच् ॥ हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरि-
 र्लम् । सरिमा वायुः । सरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः । जनिमृद्भ्यामिम-

निन् ॥ जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ॥ वेजः सर्वज ॥ छन्दसि भाषायां चेत्य-
 र्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ॥ नामन् सी-
 मन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् ॥ सप्त अमी निपात्यन्ते । ज्ञा-
 यतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् । सीमे ।
 सीमाः । व्येबोऽन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । ध्या-
 म परिमाणं तेजश्च ॥ मिथुने मनिः ॥ उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वार्थमिदम् ।
 सुशर्मा ॥ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ॥ स्यति साम । सामनी । आत्मा ॥ हनि-
 मशिभ्यां सिकन् ॥ हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ॥ कोररन् ॥ कवरः ।
 गिर उडच् ॥ गरुडः ॥ इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥ इदम् ॥ कायतेर्ङिमिः ।
 किम् ॥ सर्वधातुभ्यष्टन् ॥ वखम् । अखम् । शखम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । छद्-
 नाच्छत्रम् ॥ भ्रम्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ॥ भ्राष्ट्रः । गात्रं शक्-
 टम् । नान्त्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं विष्टपम् । आप्रमाकाशम् ॥ दिवेष्टुच्च ॥
 द्यौत्रं ज्योतिः ॥ उषिखनिभ्यां कित् ॥ उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ॥ सि-
 विमुच्योष्टेरु च ॥ सूत्रम् । मूत्रम् ॥ अमिचिमिदिशसिभ्यः क्वः ॥ अन्त्र-
 म् । चित्रम् । मित्रम् ॥ शखम् ॥ पूवो ह्रस्वश्च ॥ पुत्रः ॥ स्त्यायतेर्ङ्ङ् ॥ स्त्री ॥
 गुधुवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥ गोत्रं स्यान्नामवशयोः । गोत्रा पृथिवी
 धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । क्षत्रम् ॥ हुयामाशुभ-
 सिभ्यस्त्रन् ॥ होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ॥ गमेरा च ॥ गात्रम् ॥
 दादिभ्यश्छन्दसि ॥ दात्रम् । पात्रम् ॥ भूवादिगृभ्यो णित्रन् ॥ भावित्रम् ।
 वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥ चरेर्वृत्ते ॥ चारित्रम् ॥ अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ ॥
 अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्रो मही । त्रैड् ण्वमादिभ्य उत्रः त्रोत्रं प्रहरणम् । वृक्
 वरुत्रं प्रावरणम् ॥ अमेर्द्विषति चित् ॥ अमित्रः शत्रुः ॥ आ समिण्णिकषि-
 भ्याम् ॥ संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निक-
 षा ॥ चितेः कणः कश्च ॥ बाहुलकादगुणः । चिक्कण मसृणं स्निग्धत् ॥ सूचेः स्मन् ॥
 सूक्ष्मम् ॥ पातेर्ङ्मुन् ॥ पुमान् ॥ रुचिभुजिभ्यां किष्यन् ॥ रुचिष्यमिष्टम् ।
 भुजिष्यो दासः ॥ वसेस्तिः ॥ वस्तिर्नाभेरथो द्वयोः । वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । बाहु-
 लकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः । शकन्ध्वादिः ॥ सा-
 वसेः ॥ स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वत् ॥ वौ तसेः ॥ वितस्तिः ॥ पदिप्रथि-
 भ्यां नित् ॥ पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीद् ॥ दृणातेर्ह्रस्वश्च ॥
 दृतिः ॥ कृतृकृपिभ्यः कीटन् ॥ किरीटं शिरोवेष्टनत् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटं
 कुक्षिवारिणोः ॥ रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥ रुचितमिष्टम् । उचितम् ।

कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् ॥ कुटिकुषिभ्यां कमलन् ॥ कुङ्मलम् । कु-
 ण्मलम् ॥ कुषेर्लश्च ॥ कुल्मलं पापम् ॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥ चेतः । सरः ।
 पयः । सदः ॥ रपेरत् एच् ॥ रेपोऽवयम् ॥ अशेर्देवने युह् च ॥ देवने स्तुतौ ।
 यशः ॥ उछेर्बले बलोपश्च ॥ ओजः ॥ श्वेः संप्रसारणं च ॥ शवः । शव-
 सी । बलपर्यायोऽयम् ॥ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च ॥ श्रयतेः शिर आदेशोऽसु-
 न् किञ्च । शिरः । शिरसी ॥ अर्तेरुच्च ॥ उरः ॥ व्याधौ शुह् च ॥ अर्शो गु-
 दव्याधिः ॥ उदके नुह् च ॥ अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुद् । अर्णः । अर्णसी ॥
 इण आगसि ॥ प्नः ॥ रिचेर्घने घिञ्च ॥ चाप्रत्ययस्य नुद् । विच्चात्कुत्वम् ।
 रेक्णः सुवर्णम् ॥ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ॥ चनो भक्तम् ॥ वृद्धशीङ्भ्यां रूप-
 स्वाङ्गयोः पुह् च ॥ वषो रूपम् । शेषो गुह्यम् ॥ स्रुरिभ्यां तुह् च ॥ स्रोतः ॥
 रेतः ॥ पातेर्बले जुह् च ॥ पात्रः । पात्रसी ॥ उदके शुह् च ॥ पाथः ॥ अ-
 न्ने च ॥ पाथो भक्तम् ॥ अदेर्नुम्भौ च ॥ अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादे-
 शश्च । अन्धोऽन्नम् ॥ स्कन्देश्च स्वाङ्गे ॥ स्कन्दः । स्कन्दसी ॥ आपः कर्मा-
 ख्यायाम् ॥ कर्माख्याया ह्रस्वो नुद् च वा । अप्रः । अपः । बाहुलकात् । आपः ।
 आपसी ॥ रूपे जुह् च ॥ अन्नो रूपम् ॥ उदके नुम् भौ च ॥ अम्मः ॥
 नहेर्दिवि भश्च ॥ नमः ॥ इण आग अपराधे च ॥ आगः पापापराधयोः ॥
 अमेर्हुक्च ॥ अंहः ॥ रमेश्च ॥ रहः ॥ देशोऽह् च ॥ रमन्तेऽस्मिन् रहः ॥ अ-
 श्रयञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च ॥ एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । अङ्गश्चिह्नशरीरयोः ॥
 अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तंजः ॥ भूरञ्जिभ्यां कित् ॥ भुवः । रजः ॥
 वसेर्णित् ॥ वामो वस्त्रम् ॥ चन्देरादेश्च छः ॥ छन्दः ॥ पचिचिभ्यां सुह्
 च ॥ पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो हृदयम् ॥ वहिहाधाज्यश्छन्दसि ॥
 वक्षाः अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णित्यनुवर्तते
 न तु सुह् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोगातो युगिति युक् । शोणा धृष्णू नृवाहमा ।
 श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वा विहायाः । वाजम्भगे विहायाः । देवो नयः
 पृथिवी विश्वभायाः । अधास्तन पृथिवी विश्वभायसम् । धर्णसं भूरिभायसमित्यादि ॥
 इण आसिः ॥ अयाः वह्निः । स्वगादिपाठादव्ययत्वम् ॥ मिथुनेऽसिः ॥ पूर्वव-
 च्च सर्वम् ॥ उपसर्गविशिष्टो धातुमिथुनं तन्नासुनोऽपवादोऽसिः स्वर्गार्थः ॥ नञि ह-
 न एह् च ॥ अनेहाः । अनेहसौ ॥ विधाश्रो वेध च ॥ विदधातीति वेधाः ॥ नु-
 वो धुह् च ॥ नोधाः ॥ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥
 असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
 सति शेषस्यानुदासत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ॥ चन्द्रे मो डित् ॥ चन्द्रोपपदान्मा-

डोऽसिः स्यात्स च डित् ॥ चन्द्रमाः ॥ वयसि धाव्यः ॥ वयोधास्तरुणः ॥ पय-
सि च ॥ पयोधाः समुद्रो मेघश्च ॥ पुरसि ॥ च पुरोधाः ॥ पुरुरवाः ॥ पुरु-
शब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ॥ चक्षेर्बहुलं शिच ॥ नृचक्षाः ॥ उषः
कित् ॥ उषः ॥ दमेरुनसिः ॥ सप्तार्चिर्दमुनाः ॥ अङ्गतेरसिरिरुडागम-
श्च ॥ अङ्गिराः ॥ सत्तेरप्पूर्वादसिः ॥ अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः ॥
विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ॥ वशेः कनसिः ॥ सप्त-
सारणम् । उशनाः ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

अदि भुवो डुतच् ॥ अद्भुतम् ॥ गुधेरूमः ॥ गोधूमः ॥ मसेरु-
रन् ॥ मसूरः । प्रथमे पादे असेरुन्मसेश्चैत्यत्र व्याख्यातः ॥ स्थः किञ्च ॥
स्थूरो मनुष्यः ॥ पातेरतिः ॥ पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ॥ वातेर्नित् ॥
वातिरादित्यसोमयोः ॥ अर्तेश्च ॥ अरतिरुद्वेगः ॥ तृहेः क्तो हलोपश्च ॥ वृणम् ॥
वृज्जलुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च ॥ त्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ता-
ड्यन्ते इति वा तण्डुलाः ॥ दंसेष्टनौ न आ च ॥ दासः सेवकशूद्रयोः ॥
दंशेश्च ॥ दाशो धीवरः ॥ उदि चेर्देसिः ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चैः ॥
नौ दीर्घश्च ॥ नीचैः ॥ सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥ रमेः
सुपूर्वाद्दमे वाच्ये कः स्यात् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ॥
पूजो यण्णुक् ह्रस्वश्च ॥ यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ॥ संसेः शिः कुट् किञ्च ॥ संस-
तेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च ॥ शिक्थम् ॥ अर्तेः क्युरुच्च ॥ उर-
णो मेषः ॥ हिंसेरीरन्नीरचौ ॥ हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः ॥ उदि दृणातेरजलौ
पूर्वपदान्त्यलोपश्च ॥ उदरम् ॥ डित् खनेर्मुद् स चोदात्तः ॥ अच् अल् च
डित्स्याद्वातोर्मुद् स चोदात्तः । मुखम् ॥ अमेः सन् ॥ अंसः ॥ मुहेः ग्वो मूर्च ॥
मूर्खः । नहेर्हलोपश्च ॥ नवः ॥ शीडो ह्रस्वश्च ॥ शिखा ॥ माङ् ऊखो-
मय् च ॥ मयूखः ॥ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च ॥ कुल्फः शरीरावयवो रोग-
श्च । कुल्फः पादग्रन्थिः ॥ स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च ॥ श्वण्शुनौ प्रत्ययौ पृ इत्या-
देशः । पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरथः । पशुरायुधम् ॥ इमनि श्रयतेर्डुन् ॥ इमनशब्दो
मुखवाची । मुखमाश्रयत इति इमश्रु ॥ अश्वाद्यश्च ॥ अश्रु नयनजलम् ॥ जने-
ष्टन् लोपश्च ॥ जटा ॥ अच् तस्य जङ्ग च ॥ तस्य जनेः जङ्गादेशः स्यादच् ।
जङ्गा ॥ हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ॥ जघनम् । पञ्चाभितम्बः स्त्रीकट्याः
तु जघनं पुरः ॥ क्लिशेरन् लो लोपश्च ॥ लकारस्य लोपः । केशः ॥ फर्लो
जादेश्च पः ॥ पलितम् ॥ कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन् ॥ करकः । करका

टकः । नरकम् । नरकः । नरको नारकोऽपि चेति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् ।
 कोरकः कोरकं च ॥ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ कीचको वंशभेदः ॥ पचि-
 मच्योरिचोपधायाः ॥ पेचकः । मेचकः ॥ जनेररष्ट्र च ॥ जठरम् ॥ वचि-
 मनिभ्यां चिच्च ॥ वठरो मूर्खः । मठरो मुनिशौण्डियोः । विदादित्वान्माठरः ।
 गर्गादित्वान्माठर्यः ॥ ऊर्जिट्टणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च ॥ ऊर्दरः शूररक्ष-
 तोः ॥ कृदरादयश्च ॥ क्रदरः । कुसलः । मृदर विलसत् । सूदरः सर्पः ॥ हन्ते-
 र्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे ॥ वातनो मारकः ॥ क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धि-
 श्च ॥ क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः ॥ हर्यतेः कन्यन्हिर-
 च् ॥ कन्यन् प्रलयः । हिरण्यम् ॥ कृञः पासः ॥ कर्पासः । विल्वादिक्वाकर्पा-
 सं वस्त्रम् ॥ जनेस्तु रश्च ॥ जर्तुर्हस्ती योनिश्च ॥ ऊर्णोतेर्ङः ॥ ऊर्णा ॥ दधाते-
 र्यत् तुद् च ॥ धान्यम् ॥ जीर्यतेः किन् रश्च वः ॥ जित्रिः स्वात्कलपक्षिणोः ।
 बाहुलकाद्बलि चेति दीर्घो न ॥ मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुडालः ॥ मव्यतेरगलप्र-
 लयः स्वात्तत्पापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्यस्य । ममापतालो विपये ॥ ऋजेः
 कीकन् ॥ ऋजीक इन्द्रो नृमश्च ॥ तनोतेर्ङुः सन्वच्च ॥ तितउः । पुंसि क्लीबे
 च ॥ अर्भकपृथुकपाका वयमि ॥ ऋथु वृद्धौ । अतो वून । मकारश्चान्तादेशः ।
 प्रथेः कुक्कुत्सप्रसारणं च । पिथतेः कन ॥ अवद्यावमाधमार्वरेफाः ॥ कुत्सिते वदेर्न-
 वि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वयम् पदो भः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा ॥
 रिफतेस्तौदादिकादेः ॥ रेफः ॥ लीरीङोर्ह्रस्वः पुद् च तरौ श्लेषणकुत्सन-
 योः ॥ तरौ प्रलयौ क्रमान् स्तो धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुद् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्तं कुत्सितम् ॥
 द्विशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ॥ द्विशेः कन् स्यात् उपधाया
 ह्रस्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशां यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् ॥ अश्नोते-
 राशुर्कर्मणि वरद च ॥ चकाराट्पवाया ईम । ईश्चरः ॥ चतेरुन् ॥ चत्वा-
 रः ॥ प्रात्तेररन् ॥ प्रातः ॥ अमेस्तुद् च ॥ अन्तर्मध्यम् ॥ दहेर्गो लोपो
 दश्च नः ॥ गप्रत्ययो धातोरन्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ॥ सिचैः संज्ञायां
 हनुमौ कश्च ॥ मिश्रतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ॥ व्याडि
 प्रातेश्च जातौ ॥ कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ॥ हन्तेरच् चुरच् ॥ घोम् ॥ क्ष-
 मेरुपधालोपश्च ॥ चादच् । क्षमा ॥ तरतेर्द्विः ॥ त्रयः ॥ त्रीन् ॥ ग्रहेरनिः ॥
 ग्रहीणः । जीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ॥ प्रथेरमच् ॥ प्रथमः ॥ चरेश्च ॥ चरमः ॥
 मङ्गेरलच् ॥ मङ्गलम् ॥

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

॥ अथ उत्तरकृदन्तम् ॥

उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥ एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः ।
 केचिद्विहिता अप्यूह्याः । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्याद्विद्या-
 दनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३ । ३ । २ ॥ भविष्यति
 गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने । ३ । ४ । ७३ ॥ एतौ सं-
 प्रदाने कारके निपात्येते । दशन्ति तस्मै दाशः । गा हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ॥
 भीमादयोऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥ भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः ।
 मूर्खः । खलतिः ॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ॥ संप्रदानपरामर्शा-
 र्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ॥ तु-
 मुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥ क्रियार्थायां क्रिया-
 यामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्ण द्रष्टुं याति । कृ-
 ष्णं दर्शको याति । अत्र वासरूपेण तृजादयो न । पुनर्ष्वलुक्तेः ॥ समानकर्तृके-
 षु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ॥ अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेण्वेककर्तृकेषूपप-
 देषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ॥ शकधृषज्ञाग्ला-
 घटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ॥ एषूपपदेषु धातो-
 स्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते ।
 अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।
 ३ । ४ । ६६ ॥ पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् ।
 पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अल-
 मर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥ कालसम-
 यवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ॥ पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूप-
 पदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुव-
 र्तते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥
 भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । या-
 गाय याति ॥ अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रिया-
 यां चाण् स्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते ।
 कम्बलदायो व्रजति ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ॥ भविष्य-
 तीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति
 स्पर्शः ॥ सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥ सृ इति लुप्तविभक्तिकम् । सतः स्थिरे कर्तरे
 घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः ॥ व्याधिमस्यबलेषु चेति वाच्यम् * ॥

अतिसारो व्याधिः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन साग्य-
तीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । सारो बले दृढांशे च ॥ भावे । ३ । ३ । १८ ॥ सि-
द्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्धञ् स्यात् । पाकः । पाकौ ॥ स्फुरतिस्फुल्लयो-
र्धञि । ६ । १ । ४७ ॥ अनयोगेच आत्वं स्याद्धवि । स्फारः । स्फालः । उपस-
र्गस्य घञीति दीर्घः । परीहारः ॥ इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ॥ काशे उत्तरप-
दे इयन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । नोदात्तो-
पदेशेति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति
त्वपाणिनीयम् ॥ स्यदो जवे । ६ । ४ । २८ ॥ स्यन्देर्धञि नलोपो वृद्धयभावश्च
निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ॥ अवोदैधौघप्रथयहिमश्रयाः । ६ ।
४ । २९ ॥ अवोदः अवक्रेन्दनम् । ण्य इन्धनम् । ओष्य उन्दनम् । अन्येर्नलोपो वृ-
द्धयभावश्च ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ॥ कर्तृभिन्ने
कारके घञ् स्यात् ॥ घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ॥ रञ्जेर्नलोपः
स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्राप्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति
प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं भावे अकर्तरि कारक इति कृत्यल्यु-
टो बहुलमिति यावत् द्वयमप्यनुवर्तते ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ ।
२० ॥ घञ् अजपोर्वीतनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ ॥
दारजारौ कर्तरि णिलुक्च * ॥ दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः । इङश्च ।
३ । ३ । २१ ॥ वञ् । अचोऽपवादः । उपेल्य अस्मादधीयते । उपाध्यायः ॥ अपादाने
क्षियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च या डीप् * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी । शृ बायुवर्णनि-
वृत्तेषु * ॥ शृ इत्ययिमक्तिको निर्देशः । शारो बायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः ।
चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । नित्रियते आत्रियतेऽन्नेनेति निवृत्तमावरणम् । बाहुलका-
करणे क्तः । गौरिनाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः ॥
उपसर्गे रुवः । ३ । ३ । २२ ॥ वञ् । सरावः । उपसर्गे किम् । रुवः ॥ अभि-
निसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ॥ अस्मात् स्तनेः मस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठा-
नो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः । समियुद्धुवः । ३ । ३ । २३ ॥
संयुते मिश्रीक्षित्यते शुद्धादिभिर्गिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः ।
संदावः ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४ ॥ श्रावः । नायः । भावः ।
अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञ इति । प्रकृष्टो भाव
इति प्रादिसमासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकात् ॥ वौ धुश्रुवः । ३ । ३ ।
२५ ॥ विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः । श्रवः ॥ अवोदोर्नियः । ३ । ३ ।
२६ ॥ अवनायः अभोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नयः उल्लेखेति । या-

हुलकात् ॥ प्रे द्रुस्तुखवः । ३ । ३ । २७ ॥ प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः । प्रे इति
 किम् । द्रवः । स्तवः । खवः ॥ निरभ्योः पूल्वोः । ३ । ३ । २८ ॥ निष्पूयते
 शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् । पवः । लवः ॥
 उद्भ्योर्ग्रः । ३ । ३ । २९ ॥ उद्गारः । निगारः । उद्भ्योः किम् । गरः ॥ कृ धान्ये ।
 ३ । ३ । ३० ॥ कृ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुद्भ्योर्ध्वं स्यात् । उत्कारः । निकारः । धान्यस्य
 विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः ॥ यज्ञे समि स्तुवः ।
 ३ । ३ । ३१ ॥ समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे
 किम् ॥ संस्तवः परिचयः ॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे । ३ । ३ । ३२ ॥ अयज्ञे इति छेदः ।
 यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे किम् । वर्हिषः प्रस्त्रो मुष्टिविशेषः ॥ प्र-
 थने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ॥ विपूर्वात् स्तृणातेर्ध्वं स्यादशब्दविषये प्रथने ।
 पटस्य विस्तरः । प्रथने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तरः ॥ छन्दो
 नाग्नि च । ३ । ३ । ३४ ॥ ख इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्ते-
 ऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे षच् । ततः कर्मधारयः ॥ छन्दोनाग्नि च । ८ । ६ । ९४ ॥
 विपूर्वात् स्तृणातेर्ध्वन्तस्य सस्य षत्व स्याच्छन्दोनाग्नि इति षत्वम् ॥ उद्दि ग्रहः ।
 ३ । ३ । ३५ ॥ उद्गाहः ॥ समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ॥ मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ
 किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ॥ परिन्योर्नीणोर्धूनाभ्रेषयोः । ३ । ३ । ३७ ॥
 परिपूर्वाभ्यतेर्निपूर्वादिणश्च षच् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये । परिणयेन शा-
 रान् हन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । ण्वोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः
 किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ॥ परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ ।
 ३८ ॥ क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपालयः । तव पर्यायः । अनुपालये किम् । कालस्य
 पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये । ३ । ३ । ३९ ॥ तव वि-
 शायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ॥
 हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ॥ हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य
 लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करो-
 ति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥ निवासचित्तिशरीरोपसमाधाने-
 ष्वादेश्च कः । ३ । ३ । ४१ ॥ एषु चिनोतेर्ध्वं आदेश्च ककारः । उपसमाधानं
 राशीकरणं । तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कात्कस्योपाधिभूताः । निवासे । काशी-
 निकायः चितौ । आकायमग्नि चिन्वीत शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति
 कायः । समूहे गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । चः क इति वक्तव्ये आदे
 केर्यद्बुलुक्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनःपुना राशीकरणमि-
 त्यर्थः ॥ सङ्गे चानौत्तराधये । ३ । ३ । ४२ ॥ चेर्ध्वं आदेश्च कः । भिक्षुनि-

कायः । प्राणिनां समूहः सत्त्वः । अनौत्तराधये किम् । सूकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञान-
कर्मसमुच्चयः ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥ स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥
णच् स्त्रियामच् ॥ न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ॥ अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी ।
व्यावहासी ॥ अभिविधौ भाव इणुत् । ३ । ३ । ४४ ॥ अणिनुणः ॥ इण्यनप-
ले । सांराविणं वर्तते ॥ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ॥ अव नि ए-
तयोर्ग्रहेर्ध्वं स्यात् शापं । अवग्रहाहते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् ।
बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोगस्य ॥ प्रे लिप्सायाम्
। ३ । ३ । ४६ ॥ पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ॥ परौ यज्ञे । ३ । ३ । ४७ ॥
उत्तरः परिग्राहः सस्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥ नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ॥ वृ-
हति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवागः । धान्ये किम् । निवग कन्या । किन्विषयेऽपि बाहुल-
कादप् । प्रवग सेतिवत् ॥ उदि श्रयतियौतिष्ठुवः । ३ । ३ । ४९ ॥ उच्छ्रायः ।
उद्यावः । उल्पावः । उद्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इति । बाहुलकात् ॥ वि-
भाषाङ्कि रूढवोः । ३ । ३ । ५० ॥ आगवः । आगवः । आप्लावः । आप्लवः ॥
अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ॥ विभाषेति वर्तते । अवग्रहः । अव-
ग्रहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य ॥ प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ॥
प्रे ग्रहेर्ध्वं वा वणिजां स्ववन्धी चेत्प्रलयार्थः । तुलासूत्रमिति यावद् । तुलाप्रग्राहेण
चरति । तुलाप्रग्रहेण ॥ रदसौ च । ३ । ३ । ५३ ॥ प्रग्रहः । प्रग्राहः ॥ वृणोते-
राच्छादने । ३ । ३ । ५४ ॥ विभाषा प्र इत्येव । प्रवारः । प्रवरः ॥ परौ भु-
वोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ॥ परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भ-
वनं परिभवः ॥ एगच् । ३ । ३ । ५६ ॥ जयः । जयः ॥ भयादीनामुपसंख्यानं न-
पुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् * ॥ भयम् । वर्षम् ॥ ऋदोरप । ३ । ३ । ५७ ॥ ऋव-
र्णान्तादुवर्णान्तादप् । ऋगः । गरः । शरः । गवः । लवः । सवः । पवः ॥ वृक्षास-
न्योर्विष्टरः । ८ । ३ । ९३ ॥ अनयोर्विपूर्वस्य ऋः पत्वं निपात्यते । विष्टगे वृक्ष
आसनं च । वृक्षे किम् । याक्यस्य विस्तरः ॥ ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च । ३ । ३ । ५८ ॥
अप् स्यात् । घञ्चोर्गपवादः । ग्रहः । वरः । दगः । निश्चयः । गमः ॥ वाशिष्णयो-
रुपसंख्यानम् * ॥ वशः । रणः ॥ वचये कविधानम् * ॥ प्ररथः । विघ्नः ॥ द्वित्व-
प्रकरणे के कृवादीनामिति वक्तव्यम् * ॥ चक्रम चिह्निदम् । चक्रसः ॥ उप-
सर्गेऽद् । ३ । ३ । ५९ ॥ अप् म्यात् ॥ घञपोश्च । २ । ४ । ३८ ॥ अदेर्ध्वस्त्वं
स्यात् घञि अपि च । प्रघ्नसः । विघ्नसः । उपसर्गे किम् । घासः ॥ नौ ण च । ३ ।
३ । ६० ॥ नौ उपपदे अदेर्ध्वः म्यादप् च । न्यादः । निघ्नसः ॥ व्यधजपोरनुप-
सर्गे । ३ । ३ । ६१ ॥ अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उप-

जापः ॥ **स्वनहसोर्वा** । ३ । ३ । ६२ ॥ अप् पक्षे घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्ग इत्येव प्रस्वानः । प्रहासः ॥ **यमः समुपनिविषु च** । ३ । ३ । ६३ ॥ एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः ॥ **नौ गदनपठस्वनः** । ३ । ३ । ६४ ॥ अप् वा स्यात् । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥ **कणो वीणायां च** । ३ । ३ । ६५ ॥ नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् । निकणः । निक्काणः । कणः । काणः । वीणायां तु । प्रकणः । प्रकाणः ॥ **नित्यं पणः परिमाणे** । ३ । ३ । ६६ ॥ अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥ **मदोऽनुपसर्गे** । ३ । ३ । ६७ ॥ धनमदः । उपसर्गे तु । उन्मादः ॥ **प्रमदसंमदौ हर्षे** । ३ । ३ । ६८ ॥ हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः ॥ **समुदोरजः पशुषु** । ३ । ३ । ६९ ॥ संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेग्णे तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् । अत्रचपोरित्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणं । पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥ **अक्षेपु ग्लहः** । ३ । ३ । ७० ॥ अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । व्यालुक्ष्मीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेपु किम् । पादस्य ग्रहः ॥ **प्रजने सते** । ३ । ३ । ७१ ॥ प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति । अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥ **ह्रः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु** । ३ । ३ । ७२ ॥ निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रहायः । **आङ्गि युद्धे** । ३ । ३ । ७३ ॥ आङ्गयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आह्वयः ॥ **निपानमाहावः** । ३ । ३ । ७४ ॥ आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणम् । वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥ **भावेऽनुपसर्गस्य** । ३ । ३ । ७५ ॥ अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणम् च स्यात् भावे । हवः ॥ **हनश्च वधः** । ३ । ३ । ७६ ॥ अनुपसर्गाद्वन्तेर्भावे अप् स्यात् वधादेशश्चान्तोदात्तः वधेन दस्युम् । चाद्धञ् । घातः ॥ **मूर्तौ घनः** । ३ । ३ । ७७ ॥ मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्यात् घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कथं सैन्धवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ॥ **अन्तर्घनो देशे** । ३ । ३ । ७८ ॥ बाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ॥ **अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च** । ३ । ३ । ७९ ॥ द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिनदौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् प्रविशन्नितिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते-इति प्रघणः ।

प्रवाणः । कर्मण्यप । पक्षे वृद्धिः ॥ उद्धनोऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ॥
 अत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते
 तदुद्धनः । अधिकरणेऽप्युपपद्यते ॥ अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥ अङ्गं शरीरावयवः ।
 स चेह न सर्वः किंतु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप्युपघातोऽन्यः ॥ करणे-
 ऽप्योविद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ॥ एषु हन्तेः करणेऽप्युपघातादेशश्च । अयो हन्यतेऽने-
 नेत्योघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्येके । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञैषा
 कुठारस्य । द्रुवृक्षः ॥ स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ॥ स्तम्बे उपपदे हन्तेः
 करणे कः स्यादप्युपघातादेशश्च । स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । करण इत्येव ।
 स्तम्बघातः ॥ परौ घः । ३ । ३ । ८४ ॥ परौ हन्तेरप्युपघातकरणे घञादेशश्च ।
 परिहन्त्यतेऽनेनेति पगिवः ॥ परेश्च घाङ्कयोः । ८ । २ । २२ ॥ परे रेफस्य लो-
 वा स्याद्वशब्दे अङ्कशब्दे च । पलिघः । पगिनः । पर्यङ्कः । पत्यङ्कः । इह तरातमपौ
 घ इति कृत्रिमस्य न ग्रहण व्याख्यानात् ॥ उपघ्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ॥ उ-
 पपूर्वाद्धन्तेरप्युपघातलोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्त्यते
 सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ॥ सप्तोद्धौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥
 संहननं सङ्गः । भावेऽप्युप । उद्धन्यते उल्लुप्यते ज्ञायत इत्युद्धः । कर्मण्यप्युप । गत्यर्थानां
 बुद्धयर्थेवाद्धन्तिज्ञाने ॥ निघो निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ॥ समन्तान्मितं निमि-
 त्तम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघा वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥
 द्वितः क्रिः । ३ । ३ । ८८ ॥ अयं भाव एव स्वभावात् । कर्ममित्रित्यम् । नित्यग्रह-
 णात् क्रिम्विषयः । अत एव त्रयन्तेन न विग्रहः । लुपचप् । पाकेन निर्वृत्तं पक्षिसम् ।
 लुवप् । उल्विमम् ॥ द्वितोऽधुच् । ३ । ३ । ८९ ॥ अयमपि स्वभावाद् भाव एव ।
 दुवेषु । वेपथुः । श्वयथुः ॥ यजयाचयतविच्छप्रच्छगक्षोनङ् । ३ । ३ । ९० ॥
 यज्ञः । याचवा । यवः । विश्रः । प्रश्रः । प्रश्रे चासन्नेति ज्ञापकात् संप्रसारणम् ।
 हित्वं तु विश्र इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षणः ॥ स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ॥ स्व-
 शः ॥ उपसर्गो घोः किः । ३ । ३ । ९२ ॥ प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽने-
 नेत्युपाधिः ॥ कर्मण्यधिकरणं च । ३ । ३ । ९३ ॥ कर्मण्युपपदे योः किः स्याद-
 धिकरणेऽर्थे । जलानि नीयन्तेऽग्निमन्त्रिणि जलधिः ॥ स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ ।
 ९४ ॥ स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्याद्व्यञ्जनादपवादः । अजपौ तु परत्वाद्भावेते । कृतिः ।
 चितिः । स्तुतिः । स्फापी । स्फातिः । स्फीतिक्ताम इति तु प्रामादिकम् । कान्ताद्वा-
 लर्थे णिचि अच इति वा समाधेयम् ॥ श्रुयर्जापिस्तुभ्यः करणे * ॥ श्रूयतेऽन-
 या श्रुतिः । यजेरिषेश्च । इष्टिः । स्तुतिः । ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः * ॥ तेन नव-
 म् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । यूनिः । ह्राद इति योगविभागात् क्तिनि

ह्रस्वः । प्रहन्तिः । ति च । चूर्तिः । फुलतिः ॥ चावतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः * ॥ अपचितिः ॥
 सम्पदादिभ्यः क्तिप् * ॥ सम्पत् । विपत् ॥ क्तिन्नपीष्यते * ॥ सम्पत्तिः । विपत्तिः ॥
 स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ९५ ॥ किन् स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उ-
 पस्थितिः । सङ्गीतिः । संपीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञा-
 पकात् ॥ उत्तियूतिजूनिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३ । ३ । ९७ ॥ अवतेज्वर-
 त्वरेलूठ् । ऊतिः । स्वार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । गूतिः । जूतिः । अन-
 शोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः । सातिः । यतिस्त्यतिमास्थेतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो
 निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते स्वार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः ।
 कीर्तिः ॥ व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ९८ ॥ व्रज्या । इज्या ॥ संज्ञा-
 यां समजनिषदनपतमनविदषुञ्जशीङ्भृजिणः । ३ । ३ । ९९ ॥ सम-
 जादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः सज्ञायाम् ॥ अजेः क्यपि वीभावो नेति
 वाच्यम् * ॥ समजन्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्यस्यामिति निषद्या आप-
 णः । निपतन्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्व-
 शिरा । विदन्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भूत्या । ईयतेऽनया इत्या
 शिविका ॥ कृञः श च । ३ । ३ । १०० ॥ कृञ इति योगविभागः । कृञः
 क्यप्स्यात् । कृत्या ॥ श च ॥ चात् किन् । क्रिया । कृतिः ॥ इच्छा । ३ । ३ ।
 १०१ ॥ इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्या-
 नामुपसंख्यानम् * ॥ शो यक् च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् ।
 अत्र गुणोऽपि । मृग अन्वेषणे जुगदावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः ।
 मृगया । अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटा-
 ट्या ॥ जागर्तेरकारो वा * ॥ पक्षे शः । जागरा । जागर्या ॥ अ प्रत्ययात् । ३ ।
 ३ । १०२ ॥ प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्र-
 काम्या ॥ गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ॥ गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्या-
 त् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ॥ निष्ठायां सेट इति
 वक्तव्यम् * ॥ नेह । आप्तिः । तितुत्रेति नेट् । दीप्तिः ॥ तितुत्रेज्वग्रहादीनामिति वा-
 च्यम् * ॥ निगृहीतिः । निपठितिः ॥ षिङ्गिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥

१ सपद्, विपद्, आपद्, प्रतिपद्, परिपद् । इति सपदादि ।

२ भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा, श्रद्धा, मेधा, गोधा, आरा, हारा, कारा बन्धने, क्षिया, ता ॥
 ज्योतिषि, धारा, रेखा, चूडा, पीडा, वषा, वसा, मृजा, कृपा । इति भिदादिः ।

भिदा विदारणे ॥ + ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वैधीकरणे ॥ * ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा शङ्क्याम् ॥ * ॥
 आर्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ * ॥ धृतिरन्या ॥ गुहा गिर्योषधयोः ॥ * ॥ गूडिरन्या ।

पिबो भिदादिभ्यश्च खियामङ् । जृप् । ऋदृशो छि गुणः । जग । व्रपूष् । व्रपा । भि-
दा । विदारण ण्वायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । कृपेः संप्रसारण च । कृपा ॥
चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ॥ अङ् स्याद्युचोऽपवादः । चि-
न्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥ आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥ अङ्
सात् । किनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । श्रदन्तोरुपसर्गवद्भूतिः । श्रद्धा । अन्तर्धा ।
उपसर्गे धोः किरिल्यनेन किः । अन्तर्धिः ॥ ण्यासश्चन्धो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥
अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ॥ घट्टिचन्दिविदिभ्यश्चेति
वाच्यम् * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ॥ इपेरनिच्छार्पस्य * ॥ अन्वेषणा ॥ परेर्वा * ॥
पर्वेष्णा । परीष्टिः ॥ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् । ३ । ३ । १०८ ॥ प्रच्छर्दिका ।
प्रवाहिका । विचर्चिका ॥ कचिज् । शिरोर्तिः ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्बहुलम् * ॥ आ-
सिका । शायिका ॥ इक्षितयौ धातुनिर्देशे * ॥ पचिः । पचतिः ॥ वर्णात्कारः * ॥
निर्देश इत्येव । अकारः ॥ ककारः ॥ रादिफः * ॥ रेफः ॥ मत्वर्थाच्छः * ॥
बहुलवचनादाकारलोपः । मत्वर्थीयः ॥ इणजादिभ्यः * ॥ आजिः । आतिः ॥ इव्
व्यादिभ्यः * ॥ वापिः । वासिः । स्वरे भेदः ॥ इक् कृष्यादिभ्यः * ॥ कृषिः ।
गिरिः ॥ संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०९ ॥ अत्र धातोर्ण्वल् । उद्दालकपुष्पभञ्जि-
का ॥ विभाषाख्यायानपरिप्रश्नयोरिश्च । ३ । ३ । ११० ॥ परिप्रश्ने आख्या-
ने च गम्ये इक् स्याच्चात् ण्वल् । विभाषोक्तैर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारि कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्पीः । सर्वा कारि कारिकां क्रियां कृत्या कृतिं वाकार्पम् ।
एवं गणि गणिकां गणनाम् । पाचि पाचिकां पचां पक्तिम् ॥ पर्यायार्हणोत्पत्ति-
षु ण्वल् । ३ । ३ । १११ ॥ पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्या-
यादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रग्रामिका । भवानि-
क्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिका मे प्राग्यति । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उदपादि ॥
आक्रोशे नञ्यनिः । ३ । ३ । ११२ ॥ विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः
सादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ गूयान् । अप्रयाणिः ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ ।
३ । ११३ ॥ भावेऽकर्तरि च कारकं संज्ञायामिति च निवृत्तम् ॥ राज्ञा भुज्यन्ते रा-
जभोजनाः शालयः ॥ नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥ ल्युट् च । ३ ।
३ । ११५ ॥ हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्धः ॥ कर्मणि च येन सं-
स्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६ ॥ येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरी-
रसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् ।
प्रापानं सुखम् । कर्तुमिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म ॥
वा यौ । २ । ४ । ५७ ॥ अजैर्वी वा स्याद्यौ । प्रवयणम् प्राजनम् ॥ करणाधि-

करणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥ ल्युट् स्यात् । इध्मप्रवञ्चनः कुठारः । गोदोहनी
 स्थाली । खलः प्राकरणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥ अन्तरदेशे । ८ । ४ । २४ ॥
 अन्तःशब्दाद्वन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हणनो देशः । अत्यू-
 र्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तरघ्नानि ॥ अयनं च । ८ । ४ । २५ ॥
 अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ॥
 पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥ छादेर्घोऽद्वयुपसर्गस्य । ६ ।
 ४ । ९६ ॥ द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्धे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्त-
 च्छदः । आकुर्वत्यस्मिन् आकरः ॥ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमा-
 श्च । ३ । ३ । ११९ ॥ घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः ।
 गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्तेऽनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः
 स्कन्धः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाट्टीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् ।
 निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः ॥ निकषः ॥ अवे तृह्योर्घञ् । ३ । ३ ।
 १२० ॥ अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ॥ हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥
 हलन्ताद्वब् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन
 व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च
 । ३ । ३ । १२२ ॥ अर्धीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति
 विग्रहः ॥ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ॥
 उत्पूर्वादञ्चतेर्घब् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्ध्यतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं
 भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः ॥ जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥
 आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः ॥ खनो घ च
 । ३ । ३ । १२५ ॥ चाद्वब् । आखनः । आखानः । धिक्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञा-
 पनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि ॥ खनेर्ङडरेकेकवका वाच्याः ॥ * ॥ आखः । आखरः ।
 आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥ ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्र्येषु
 खल् । ३ । ३ । १२६ ॥ करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपप-
 देषु खल् स्यात् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता । अकृ-
 च्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः ॥ निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् * ॥ ईषन्निमयः ।
 दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ॥ उपसर्गात् खल्वघ्नोः ॥ ७ । १ । ६७ ॥
 उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गा-
 किम् । लाभः ॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ॥ उपसर्गान्तररहिताभ्यां
 सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् स्यात् खल्वघ्नोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अति-
 दुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमिति दुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्य-

ति ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृज्योः । ३।३।२७॥ कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भू-
कृज्योः खल् स्यात् । यथासंख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोर्व्यवधानेन प्रयोज्ये
ईषदादयस्तु ततः प्राक् ॥ कर्तृकर्मणोश्चवर्थयोरिति वाच्यम् * खित्त्वान्मुम् । अ-
नाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुःखद्वयम्भवम् । ईषदाढ्यम्भवम् । स्वाढ्यम्भवम् । ईष-
दाढ्यङ्कुरः । दुःखद्वयङ्कुरः । स्वाढ्यङ्कुरः । चवर्थयोः । किम् । आढ्येन सुभूयते ॥ आतो-
युच् । ३।३।२८॥ खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । हुपानः । सुपानः ॥
भाषायां शासियुधिरिशिभृपिर्मापिभ्यां युज्वाच्यः * ॥ दुःशामनः । दुर्योधन इत्यादि ॥
षात्पदान्तात् । ८।४।३५ ॥ नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । घाल्किम् ।
तिर्णयः । पदान्तात्किम् । पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमीसमासोऽयम् ।
तेनेह न । सुसर्पिष्केण ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । ३।३।२७० ॥
अवश्यङ्कारी । शतन्दायी ॥ कृत्याश्च । ३।३।२७१ ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययो-
रित्वेव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ॥ क्तिच्क्षौ च संज्ञायाम् । ३।३।
२७४ ॥ धातोः क्तिच् कश्च स्यादाशिपि संज्ञायाम् । तितुत्रेति नेट् । भवतात् । भूतिः ॥
न क्तिचि दीर्घश्च । ६।४।३९ ॥ अनिटा वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासि-
कलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । गन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ॥ सनः क्तिचि
लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ६।४।४५ ॥ सनोतेः क्तिचि आलं वा स्याल्लो-
पश्च वा । सनुतात् । सानिः । सानिः । सन्तिः । देवा णं देयासुर्देवदत्तः ॥ अलं-
खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां स्का । ३।४।२८ ॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपप-
दयोः क्त्वा स्यात् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति नियमात्रोपपदसमासः । दो
द्वयोः । अलं दत्त्वा । गुमारया । पीत्वा खलु । अलखल्वोः किम् । मा कापित् । प्रति-
षेधयोः किम् । अलंकारः ॥ उदीचां माङ्गे व्यतीहारे । ३।४।२९ ॥ व्यती-
हारेऽर्थे माङ्गः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ॥ मयतेरिदंन्यतरस्याम् । ६।४।७० ॥
मेक इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा स्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचाग्रहणाद्यथा-
शप्तमपि । याचिवा अपमयते ॥ परावरयोर्गे च । ३।४।२० ॥ परेण पूर्वस्या-
वरेण परस्य योगे गम्यं धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्व-
तस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अत्ररपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ॥ समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले । ३।४।२१ ॥ समानकर्तृकयोर्वात्वर्थयोः पूर्वकाले विश्वमानाद्भातोः क्त्वा
स्यात् । क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा प्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्वात्वा भुक्त्वा
पीत्वा प्रजति । अनुदासेत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः श्र्युकः
कितीति नित्यमिडभावः पूर्वत्रिप्रतिषेधेन । स्मृत्वा । सूत्वा । भूत्वा ॥ क्तिच् स्कन्द-
स्यन्दोः । ६।४।३१ ॥ एतयोर्नलोपो न स्यात् क्तिच परे । स्कन्त्वा । क्दिक्त्वा-

दिङ् । स्यन्त्वा । स्यन्दित्वा ॥ न क्त्वा सेद् । १ । २ । १८ ॥ सेद् क्त्वा क्तिन्न
 स्यात् । शयित्वा । सेद् किम् । कृत्वा ॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा
 । १ । २ । ७ ॥ एभ्यः सेद् क्त्वा कित् । मृडित्वा । क्लिशः क्तेति वेद् । क्लिशित्वा ।
 क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविदेति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृ-
 हीत्वा ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ॥ सेद् क्त्वा कित्स्याद्वा । अथि-
 त्वा । अन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा । रेफित्वा ॥ वञ्चि-
 लुञ्चयृतश्च । १ । २ । २४ ॥ सेद् क्त्वा किङ् । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा ।
 लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा ॥ तृषिमृषिकृशः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ॥
 एभ्यः सेद् क्त्वा किङ् । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्शि-
 त्वा । रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम् । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा ।
 रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेद् किम् ।
 भुक्त्वा । वसतिक्षुधोरिद् । उषित्वा । क्षुधित्वा । क्षोधित्वा । अञ्जेः पूजायामिति निल-
 मिद् । अञ्जित्वा । गतो तु अङ्क्तेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । लुभोऽविमोहन इतीद् ।
 विमोहने तु लुब्ध्वा ॥ जृब्रश्चयोः कित्त्व । ७ । २ । ५५ ॥ आभ्यां परस्य क्व
 इद् स्यात् । जरित्वा । जरित्वा । ब्रश्चित्वा ॥ उदितो वा । ७ । २ । ५६ ॥ उ-
 दितः परस्य क्व इङ् । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्रीति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा ।
 देवित्वा ॥ क्रमश्च क्ति । ६ । ४ । १८ ॥ क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ
 क्ति परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । पूङ्क्षेति वेद् । पवित्वा ।
 पूत्वा ॥ जान्तनशां विभाषा । ६ । ४ । ३२ ॥ जान्तानां नशेश्च नलोपो वा
 स्यात् कित् परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति तुम् । तस्य
 पक्षे लोपः । नष्ट्वा नंष्ट्वा । रधादिभ्यश्चेतीद् पक्षे । नशित्वा । झलादाविति वाच्यम् ।
 नेह । अञ्जित्वा । ऊदित्वाद्देद् । पक्षे । अत्क्रा । अङ्क्त्वा । जनसनेत्यात्वम् । खात्वा ।
 खनित्वा । द्यतिस्यतीतीद् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । दधातेर्हिः । हित्वा ॥
 जहृतेश्च कित्त्व । ७ । ४ । ४३ ॥ हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः । ज-
 ग्ध्वा ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् । ७ । १ । ३७ ॥ अव्ययपूर्वपदे अनञ्स्-
 मासे क्त्वा ल्यवादेशः स्यात् तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्र-
 यणात्रेह । परमकृत्वा ॥ षत्वतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ॥ षत्वे तुकि च कर्तव्ये
 एकादेशशालमसिद्धं स्यात् । कोसिचत् । इह षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । ह्रस्वस्येति
 तुक् ॥ वा ल्यपि । ६ । ४ । ३८ ॥ अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिक-
 लोपो वा स्याल्लथपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनादीनां
 च नित्यम् । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य ।

अदो जग्धिः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यव्वाधते । जग्धिविधौ ल्यव्यहणात् । तेन
 हित्वदत्वावेत्वदीर्वत्वशठिठो ल्यपि न । विधाय । प्रधाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रकम्य ।
 आपृच्छ । प्रदीव्य ॥ न ल्यपि । ६ । ४ । ६९ ॥ ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न । घेद् ।
 प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमिनोतीलात्वम् ।
 प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा लीयतेः । विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य ॥
 विचार्य ॥ ल्यपि लघुपूर्वात् । ६ । ४ । ५६ ॥ लघुपूर्वपरस्य णेरयादेशः स्यात्
 ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिदय्य । लघुपूर्वात्किम् । सप्रधार्य ॥ विभाषा-
 यः । ६ । ४ । ५७ ॥ आप्रोतेणेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य ॥ क्षि-
 यः । ६ । ४ । ५९ ॥ क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ॥ ल्यपि च । ६ । १ ।
 ४१ ॥ वेजो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥ ज्यश्च । ६ । १ । ४२ ॥ प्र-
 व्याय ॥ व्यश्च । ६ । १ । ४३ ॥ उपव्याय ॥ विभाषा परेः । ६ । १ । ४४ ॥
 परेर्व्येजो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि । तुक् बाधित्वा परत्वादल इति दीर्घः ॥ परि-
 वीय । परिव्याय । कय मुखं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे निमील्य हसतीति । व्यादानसंमी-
 ल्नोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदशविषयया भविष्यति ॥ आभीक्ष्ण्ये णमु-
 ल् च । ३ । ४ । २२ ॥ पौनःपुन्ये श्लोके पूर्वविषये णमुल् सत्कृत्वा च । द्वित्वम् ।
 स्मारंस्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावंश्रावम् ।
 विष्णुमुलोरिति णमुल्परं णौ वा दीर्घः । गामंगमम् । गमंगमम् । विभाषा विष्णुमुलोरिति
 नुम् वा । लंभंलभम् । लाभंलाभम् । व्यवस्थितविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम् प्रलम्भं-
 प्रलम्भम् । जाग्रोविधिणिणिति गुणः । जागरजागरम् । ण्यन्तस्यालेवम् ॥ न यद्य-
 नाकाङ्क्षे । ३ । ४ । २३ ॥ यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्र तत्र पूर्वोत्तरे
 क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षते चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न ।
 अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुङ्क्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ।
 ३ । ४ । २४ ॥ आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । ण्पूपपदेपु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले
 क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रेभोजं व्रजति । अग्रेभुक्त्वा । प्रथमभोजम् । प्रथमं-
 भुक्त्वा । पूर्वभोजम् । पूर्वभुक्त्वा । पक्षे लङ्गादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये-
 तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रेभोजमभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ॥
 कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुल् । ३ । ४ । २५ ॥ कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये ।
 चोरङ्कारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥ स्वादुमि णमुल् ।
 ३ । ४ । २६ ॥ स्वादुर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य मान्तत्वं
 निपातते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् ।
 संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वासरूपेण क्त्वापि स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥ अन्यै

धमित्थं सुसिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ॥ एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः
 अप्रयोगोऽस्य एवभूतश्चेत् कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । ए-
 वङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थंकारंभुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्य-
 था कृत्वा भुङ्क्ते ॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ॥ कृञः सि-
 द्धाप्रयोग इत्येव असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवा-
 नेन ॥ कर्मणि दृशिद्विदोः साकल्ये । ३ । ४ । २९ ॥ कर्मण्युपपदे णमुल्
 स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं
 ज्ञानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥ यावति चिन्दजीवोः ।
 ३ । ४ । ३० ॥ यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥ चर्मो-
 दरयोः पूरेः । ३ । ४ । ३१ ॥ कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥
 वर्षप्रमाणं जलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३२ ॥ कर्मण्युपपदे पूरेण-
 मुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदं
 वृष्टो देवः । अस्पेति किम् । उपपदस्य माभूत् । मूषिकाबिलप्रम् ॥ चेले क्रोपेः ।
 ३ । ४ । ३३ ॥ चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्रोपेणमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्रोपं वृष्टो दे-
 वः । वल्लक्रोपम् । वसनक्रोपम् ॥ निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ॥ कर्म-
 णीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्णकाल इति न संबध्यते । नि-
 मूलकाषं कपति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धाव-
 र्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥
 शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । ३ । ४ । ३५ ॥ एषु कर्मसु पिषेणमुल् । शुष्कपेषं पिन-
 ष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् ॥ समूलाकृतजीवेषु हनकृ-
 त्प्रहः । ३ । ४ । ३६ ॥ कर्मणीत्येव समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति ।
 जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥
 करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ॥ पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनु-
 प्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसंबन्धे तु हिमार्थानां चेति वक्ष्यते ॥
 स्नेहने पिषः । ३ । ४ । ३८ ॥ स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेणमुल् । उदपेषं
 पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥ हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ ॥ हस्ता-
 र्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं
 गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥ स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ॥ करण इत्येव ।
 स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धन-
 पोषम् । गोपोषम् ॥ अधिकरणे बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥ चक्रबन्धं बध्नाति । च-
 क्रे बध्नातीत्यर्थः ॥ संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥ बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् । क्रौ-

वृत्तं बद्धः । मयूगिकावन्धम् । अट्टालिकावन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥
कर्त्राजीवपुरुषयोर्नञिहोः । ३ । ४ । ४३ ॥ जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्य-
 तीत्यर्थः । पुरुषवाह बहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥ **ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । ३ । ४ ।**
४४ ॥ ऊर्ध्वे कर्तारि । ऊर्ध्वशोष शुष्यति । वृक्षादिरूध्वण्व तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः ।
 ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव तटादिनृपादिकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ **उपमाने**
कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ॥ चात्कर्तारि । वृत्तनिधाय निहित जलम् । वृत्तमिव
 सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाश नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥ **कपादिषु यथा-**
विध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ॥ यस्माणमुलूकः स एवानुप्रयोक्तव्यइत्य-
 र्थः । तथैवोदाहृतम् ॥ **उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ॥** इतः प्रभृति
 पूर्वकाल इति संबन्धने । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदंशं भु-
 क्ते । मूलकोनोपदंशम् । दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिप्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदं-
 शिना सह न शाब्दः सन्बन्धमायाप्यार्थाऽस्म्येव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्र-
 तयः समासश्च । तृतीयायामिति उच्यतेसामर्थ्यात् ॥ **हिंसार्थानां च समानकर्म-**
काणाम् । ३ । ४ । ४८ ॥ तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगभावानुना समानकर्मकाद्विंसा-
 र्थानां णमुल् स्यात् । दण्डोपगतं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् ॥ **दण्डताडम् ।**
समानकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोग्माहृत्य गाः कालयति ॥ सप्तम्यां चोप-
पीडरूपकर्मः । ३ । ४ । ४९ ॥ उपापूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चो-
 पदे णमुल् स्यात् । पार्श्वोपरिपान्ते शोने । पार्श्वोपरिपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् ।
 श्लेषोपेक्षं गाः स्थापयति । प्रजेन प्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति ।
 पाण्युपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥ **समासत्तोः । ३ । ४ । ५० ॥** तृतीयासप्तम्यो-
 धोतौणमुल् स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने । केशमाहं युन्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तमा-
 हम् । हस्तेन गृहीत्वा ॥ **प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥** तृतीयासप्तम्योरित्येव ।
 बहुलोलूकर्म खण्डिकां छिनत्ति । बहुलूनं बहुलं लोलूकर्मम् ॥ **अपादाने परी-**
सायाम् । ३ । ४ । ५२ ॥ परीप्ता परा । ज्ञप्त्याप्याय आप्रति ॥ **द्वितीयायां**
च । ३ । ४ । ५३ ॥ परीप्तायामित्येव । यष्टिप्राह युष्यते । लोष्टप्राहम् ॥ **अप-**
श्रो णमुलि । ६ । १ । ५६ ॥ गरी उग्रमाने इत्यस्यैचो वा आत्स्याणमुलि । अ-
 तस्यगारं युष्यन्ते । अस्यपगोरम् ॥ **स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ॥** द्वितीयायामि-
 त्येव । अध्रुवे स्वाङ्गं द्वितीयान्तं नातोर्णमुल् । भ्रुविभेदं कथयति । भ्रुवं विभेदम् । अ-
 ध्रुवे किम् । शिर उल्लिख्य । येन विना न जीयन् तद्ध्रुवम् ॥ **परिक्लिश्यमाने च ।**
३ । ४ । ५५ ॥ सर्वतो विद्याभ्यमानं स्वाङ्गं द्वितीयान्तं णमुल् स्यात् । उग्रप्रतिपेय
 युष्यते । कृत्स्नमुगः पीडयन्त इत्यर्थः । उग्रविदारं प्रतिचस्करं नखैः । द्रुवार्थमिदम् ॥
विशिष्यतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । ३ । ४ । ५६ ॥ द्वि-
 तीयायामित्येव । द्वितीयान्तं उपपदे विद्यादिभ्यो णमुल् स्याद्व्याप्यमानं आसेव्यमाने

चार्ये गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विशयादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ॥ **अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५७ ॥** क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । ब्रह्मात्यासं गाः पाययति । ब्रह्मत्यासम् । ब्रह्मर्षम् । ब्रह्मर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा ब्रह्ममतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ **नाश्या दिशिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ॥** द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ॥ **अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्काणमुलौ । ३ । ४ । ५९ ॥** अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैःकृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य नीचैःकृत्वा । नीचैःकार प्रियं ब्रूते ॥ **तिर्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ॥** तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्काणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं समाप्त्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥ **स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभ्वोः । ३ । ४ । ६१ ॥** मुखतः कृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् । मुखतो भूय । मुखतो भूत्वा । मुखतो भावम् ॥ **नाधार्थप्रत्यये ऋवर्थे । ३ । ४ । ६२ ॥** नाधार्थप्रत्ययान्ते ऋवर्थविषये उपपदं कृभ्वोः क्काणमुलौ स्तः । अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य । नानाकारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एकधाकृत्वा । एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुकृत्वा पृथग्भूत्वा ॥ **तूष्णीमिभुवः । ३ । ४ । ६३ ॥** तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णीभूय । तूष्णीभूत्वा । तूष्णीभावम् ॥ **अन्वच्यानुलोम्ये । ३ । ४ । ६४ ॥** अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वानुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥ इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥ विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥ भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी । प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिताया सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्थं समाप्तम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

~०९३

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पू-
नर्वसु नक्षत्र पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ॥
प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ९ ॥
षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि विसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वे-
ति गोमं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छ-
न्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥ यच्च भम् ॥ नभोजिगेमानुपां वस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ न-
भसा तुल्यं नभस्वत् । भवाद्भुत्वाभावः । अङ्गिरम्बदङ्गिरः । मनुष्वदप्ते । जनेरुसीति वि-
हित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकान् ॥ वृषणस्वधयोः ॥ * ॥ वृषवर्षकं वसु यस्य स
वृषणसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्च । इहान्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति
नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वावर्तते । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोऽन इत्यल्लोपो
न । अनङ्गत्वान् ॥ अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥ एतानि च्छन्दसि
साधूनि । सपदसंज्ञाविकाराद्यधायोगं सज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ उभय-
संज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति * ॥ ससुष्टुभा स ऋकता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वा-
ज्जश्लाभावः । जश्लविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात । नैनं हिन्वन्त्य-
पि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्लम् । भत्वात्कुत्वाभावः ॥ ते प्राग्धातोः ॥ छन्द-
सि परेऽपि । १ । ४ । ८१ ॥ व्यवहृताश्च । १ । ४ । ८२ ॥ हरिभ्यां या-
ह्लोक आ । आ मन्त्रैरेन्द्र हरिभिर्याहि ॥ इन्धिभवतिभ्यां च । १ । २ । ६ ।
आभ्यां परो लिट् कृत । समीधे दस्युहन्तमम । पुत्र ईधे अथर्वणः । बभूव । इदं
प्रत्याख्यातम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिट् । किट्चनान-
र्थक्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्विती-
या च । यवाग्वाग्भिहोत्रं जुहोति । अभिहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याभिहोत्र-
मभिधितममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये ह्वयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं
हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥
ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवसादर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य
तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥ षष्ठी

स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधाकालकादार्वाघाटसो वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥
 पष्ठर्थे चतुर्थीति वाच्यम् * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ॥ यजेश्च करणे । २ ।
 ३ । ६३ ॥ इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥ बहुलं छन्दसि ।
 २ । ४ । ३९ ॥ अदो घस्तादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् ।
 अङभावः । सगिधश्च मे ॥ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । २ । ४ । २८ ॥
 द्वन्द्वः पूर्ववलिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । अदिप्रभृतिभ्यः
 शपः ॥ बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७३ ॥ वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत
 उपस्पृक् । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि कचिल्लुक् । त्राध्व नो देवाः । जुहोत्यादि-
 भ्यः श्लुः ॥ बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७६ ॥ दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्य-
 त्रापि । पूर्णा विवष्टि ॥ मन्त्रे घसहरणशवृदहादृक्कृगमिजनिभ्यो लेः ।
 २ । ४ । ८० ॥ ण्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि । घस्तादेशस्य गमह-
 नेत्युपधालोपे शासिवसीति षः । माह्वमित्रस्य भूर्तिः प्रणञ्जल्यस्य । नशेर्वेति कुत्वम् ।
 सुरुचो वेन आवः । मान आ धक् । आदित्यकारान्तग्रहणम् । आप्राद्यावाप्रथिवी ।
 परावर्गभारभृद्यथा । अक्रन्नृषासः । त्वे रयि जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्म-
 णस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभापानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्ण-
 न्नजनिष्टहिषः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकर्यां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदा-
 मकन्निति छन्दसि । ३ । १ । ४२ ॥ आद्येपु चतुर्थे लुङि आम् अक इत्यनुप्रयो-
 गश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीपददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदि-
 त्यर्थः । चिकयामकः । अचैपीदित्यर्थे चिनोतेराम । द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः ।
 अरीरमत । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामकन । अवेदिपुः ॥ गुपेदछ-
 न्दसि । ३ । १ । ५० ॥ च्लेश्चङ्वा । गृहानज्जगुपतं गुवम् । अगौप्रमित्यर्थः ॥ नोनय-
 तिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ ॥ च्लेश्चङ् न । मा त्वायतो जरितुः
 काममूनयीः । मा त्वाभिध्वनयीत् ॥ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि । ३ । १ । ५९ ॥
 च्लेश्चङ् वा । इदं तेभ्योकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमारुहत् ॥
 छन्दसिनिष्टक्यदेवह्वयप्रणीयोऽनीयोऽच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्य
 देवयज्यापृच्छयप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचार्यपुडानि । ३ ।
 १ । १२३ ॥ कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यामः निसः षत्वं
 च । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे द्व्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च ।
 स्पर्धन्ते वा उ देवह्वये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः

च्छिपेः क्यप् । उच्छिप्यः । मृष्ट्स्त्वृध्वो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् ।
 धर्यः । खनेर्यण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै ।
 आहृपूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छथ धरुणं वाज्यर्षति । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रति-
 षीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्मवाचम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यव्यतौ । भवतेः
 स्तौतिश्च ण्यत् । भाव्यः । साव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्यदायादेशश्च पृष्ठे उत्तरपदे । उपचा-
 थ्यपृष्ठम् ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् * ॥ उपचेयपृष्ठमन्यत् । मृष्टसुखने पृष्ठ चेत्यस्मादि-
 गुपधलक्षणः कः ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ । २ । २७ ॥ ण्यः क-
 र्मण्युपपदे इत् स्यात् । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवानिम् । उत नो गोपणि धियम् । ये पथां,
 पथि रक्षयः । चतुरशौ पथिगक्षी । हविर्मथीनामभिः ॥ छन्दसि सहः । ३ । २ ।
 ६३ ॥ ण्विः स्यात् । प्रतनापाद् ॥ वहश्च । ३ । २ । ६४ ॥ प्राग्वत् । दित्यवाद् ।
 योगविभाग उत्तरार्थः ॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ङ्युद् । ३ । २ । ६५ ॥ एषु वह-
 र्युद् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ हव्येऽनन्तः
 पादम् । ३ । २ । ६६ ॥ अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव ।
 हव्यवाळमिर्गजः पिता नः ॥ जनसनग्वनक्रमगमो विद् । ३ । २ । ६७ ॥ वि-
 द्वनोरित्यात्वम् । अज्जाः । गोजाः । गोपा इन्दो नृपा असि । सनोतेरन इति
 षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत् । आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्नेगाः ॥
 मन्त्रे श्वेतवहोक्थशासपुरोडाशो ण्विन् । ३ । २ । ७१ ॥ श्वेतवहादीनां ङ-
 सदयेति वक्तव्यम् * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादोऽम्बुक्तव्य इत्यर्थः ।
 श्वेतवाः । श्वेतवार्हा । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः ।
 उक्थशासौ । उक्थशागः ॥ पुरो दाड्यते दीयते पुरोडाः ॥ अवे यजः । ३ । २ ।
 ७२ ॥ अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ ।
 २ । ६७ ॥ एते सम्बुद्धो कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥ विजुपे छन्दसि ।
 ३ । २ । ७३ ॥ उप उपपदे यजेर्यिच् । उपयट् ॥ आतो मनिन्कनिव्वनिप-
 च्च । ३ । २ । ७४ ॥ सुप्युपमर्गे चोपपदे अदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनि-
 नादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाहिच् । सुदामा । सुभीवा । सुपीवा । भूरिदावा । धृत्-
 पावा । विच् । कीलालपाः ॥ बहुलं छन्दसि । ३ । २ । ८८ ॥ उपपदान्तरेऽपि ।
 हन्तेर्बहुलं क्तिप् स्यात् । मातृहा । पितृहा ॥ छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥
 भूतसामान्ये । अहं व्यावाप्रथिवी आ ततान ॥ लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥
 कसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥ छन्दसि लिटः कानच्क्सू वा स्तः । चक्राणा वृष्णिम् ।
 छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् वक्तव्यः * ॥ यो नो अग्ने अग्निवां अघायुः ॥ क्वाच्छन्द-
 सि । ३ । २ । १०८ ॥ उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ परजविकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ

* ॥ जवे यामिथून ऊर्वोर्मे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥ मन्त्रे वृषेषपचमन-
विदभूवीरा उदात्तः । ३ । ३ । ९६ ॥ वृषादिभ्यः क्तिच् स्यात्स चोदात्तः ।
वृष्टि दिवः । सुन्नमिष्टये । पचात्पक्तीकृत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः ।
अग्र आ याहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ ।
१२९ ॥ ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः ।
सूपसदनोऽग्निः ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ॥ गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धा-
तवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ छन्दसि लुङ्ल-
ङ्लितः । ३ । ४ । ६ ॥ धात्वर्थानां सबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं
प्रत्ययाः । लुङि । देवो देवेभिर्गगमत् । लोङर्थे लुङ् । इदं तेभ्योऽङ्गं नमः । लङ् ।
अग्रिमद्य होताग्मवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्य ममार । अद्य प्रियत इत्यर्थः ॥
लिङ्गर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ॥ विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छ-
न्दसि ॥ सिब्वहुलं लेटि । ३ । १ । ३४ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदे-
षु । ३ । ४ । ९७ ॥ लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ लेटोऽडा-
टौ । ३ । ४ । ९४ ॥ लेटः अट् आट् ण्तावागमौ स्तस्तौ च पितौ ॥ सि-
ब्वहुलं णिङ्गक्तव्यः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्र ण आयूषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषि-
षद्धि । आ साविषदर्शसानाय । सिप इलोपस्य चाभावे । पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्ये
प्रियो अग्ना भवति ॥ स उत्तमस्य । ३ । ४ । ९८ ॥ लेटुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् ।
करवाव । करवावः । टेरेत्वम् ॥ आत ऐ । ३ । ४ । ९५ ॥ लेट आकारस्य ऐ स्यात् ।
सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न ।
अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ॥ वैतोऽन्यत्र । ३ । ४ ।
९६ ॥ लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा । आत ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै । ग्रहा
गृह्यन्ते । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते ॥ उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८॥
पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिज्झायन्तो नरकं पताम ।
हलः भः शानज्झौ ॥ छन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥ अपिशब्दाच्छानच् ।
ह्रस्वहोर्भश्छन्दसीति ह्रस्व भः । गृभाय जिह्वया मधु । बभान देव सवितुः । अनिदिता-
मिति बभ्रतेर्नलोपः । गृभ्णामि ते । मध्वा जभार ॥ व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ । ८५ ॥
विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते ।
जरसा मरते पतिः । प्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतेर्लोङ् शप्सिपौ द्वौ वि-
करणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेमवृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप्
चेति त्रयो विकरणाः ॥ सुतिडुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमि-
च्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥ धुरि दक्षिणायाः । दक्षिण-

सामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्म-
 नेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति । युध्यत इति
 प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवास्ते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्दशभिर्वि-
 यूषाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्रोऽभीनाधास्यमानेन । लुटो
 विषये लट् । तमसो गा अटुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा
 वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वा-
 चिनां कृतद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अणिवपये अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो
 यशब्दादारभ्य लिङयाशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरु-
 क एव ॥ लिङ्याशिष्यल् ॥ ३ । १ । ८६ ॥ आशीर्लिङि परे धातोर्ङ् स्याच्छ-
 न्दसि । वच उम् । मन्त्रं वोचेमाग्रये ॥ दृशेर्गवक्तव्यः *॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ।
 अङि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥ छन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७ ॥ धात्वधि-
 कारे उक्तः प्रत्ययः सार्वभातुकार्धभातुकोभयमज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुप्रुतयः । वर्धय-
 त्त्वित्थः । आर्धधातुकलाणिलोपः । विश्विरे । सार्वभातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च ।
 हुन्नुवोरिति यण् ॥ आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७१ ॥
 आदन्ताद्वर्णान्ताद्भादेश्च किकिनौ तसो च लिट् । वध्निर्वञ्चम् । पपिः सोमम् ।
 ददिर्गाः । जग्मिर्गुवा । जन्निर्वृत्रममित्रियम् । जजिः । लिट्वावादेव सिङे ऋच्छ-
 लृतामिति गुणवाधनार्थं कित्त्वम् । बहलं छन्दसीत्युलम् । ततुरिः । जगुरिः ॥
 तुमर्थे सेसेनमेअसेनक्सेकसेनधैअधैन्कधैकधैन्शधैशधैन्तवै-
 तवेङ्गत्वेनः । ३ । ४ । ९ ॥ से । वक्षे गायः । सेन । ता वामेपे । असे । शरदां
 जीवसे धाः । असेनित्यागुदात्तः । कसे । प्रपे । कसेन । गवामिव श्रियसे । अधै ।
 अधैन । जठरं पृणधै । पक्षे आगुदात्तम् । कधै । कधैन । आहुवधै । पक्षे
 निस्वरः । शधै । राभसः स्रह मादयधै । शधैन । वायवे पित्रधै । तवै । दात-
 वाङ् । तवेङ् । सूतये । तवेन । कर्तये ॥ प्रयै रांहिष्यै अन्यधिष्यै । ३ । ४ ।
 १० ॥ एते तुमर्थे निपागन्तं । प्रयान्तुं । गेदुमव्यथितुमित्यर्थः ॥ दृशे विरुधे च ।
 ३ । ४ । ११ ॥ द्रष्टु । विरुध्यातुमित्यर्थः ॥ शकि णमुत्कमुलौ । ३ । ४ । १२ ॥
 शक्नोतावुपपदे तुमर्थे णतौ सः । विभाज नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलो-
 मुमित्यर्थः ॥ ईश्वरे तौमुत्कमुनौ । ३ । ४ । १३ ॥ ईश्वरो लिचरितोः । ईश्वरो
 विलिखः । विचरितुं । विलेखितुमित्यर्थः ॥ कृत्यार्थे तवैकनेकन्यत्वनः । ३ । ४ ।
 १४ ॥ न म्लेछितवै । अवगाहं । दिदृक्षेण्यः भूर्यस्पष्टकर्त्तव्यम् ॥ अवचक्षे च । ३ ।
 ४ । १५ ॥ रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥ भावलक्षणे स्थेणकुञ्ज-
 वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३ । ४ । १६ ॥ आसंस्थातोः सीदन्ति ।

आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । पवदितोः । प्रचरितोः । होतोः ।
आतमितोः । काममाविजनितोः । संभवामः ॥ सृष्टितृदोः कसुन् । ३ । ४।१७॥
भावलक्षणे इत्येव । पुरा कूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेश्चाजसौ । ४ । १ । ३१ ॥ रात्रिशब्दान्डीस्यात् अजस्विषये छन्दसि ।
रात्री व्यस्यदायती । लोके तु कृदिकारादिति डीष्यन्तोदात्तः ॥ नित्यं छन्दसि ।
४ । १ । ४६ ॥ बाह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं डीप् । बह्वीषु हित्वा । नित्यग्रहणमु-
त्तरार्थम् ॥ भुवश्च । ४ । १ । ४७ ॥ डीप् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्र-
संभ्य इति दुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्रः ॥ मुद्ग-
लाच्छन्दसि लिङ्ग * ॥ डीषो लिङ्गवानुक् चागमः । लिङ्गवरः । रथीरभून्मुद्गलानी ॥
दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५० ॥ संयोगोपधत्वादप्राप्ते डीष्विधीयते ।
आसुरी वै दीर्घजिह्वी । देवाना यज्ञवाद् ॥ कटुकमण्डल्वोश्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ॥
ऊङ् स्यात् । कटूश्च वै कमण्डलूः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् * ॥
गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥ अव्ययात्त्यप् ॥ आविष्टस्योपसंख्यानं छन्दसि
* ॥ आविष्टयो वर्धते ॥ छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १० ॥ वर्षाभ्यष्टकोऽपवादः । स्व-
रे भेदः । वार्षिकम् ॥ वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ॥ ठञ् स्यात् छन्दसि । वास-
न्तिकम् ॥ हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ॥ छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उ-
त्तरार्थः ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥ णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणो-
रपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ॥ वाजमेनेयिनः । छन्दसि किम् । शौन-
कीया शिक्षा ॥ झञ्छन्दसि । ४ । ३ । १५० ॥ विकारे वा मयद् स्यात् । श-
रमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुह्वः ॥ नोत्वद्भर्धबिल्वात् । ४ । ३ । १५१ ॥
उलान् उकारवान् । मौञ्जं शिष्यम् । वर्ध्नं चर्म तस्य विकारो वार्ध्नी गज्जुः । बैल्वो-
यूपः ॥ सभाया यः ॥ दृश्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ ॥ सभेयो युवा ॥ भवे छन्द-
सि । ४ । ४ । ११० ॥ सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेघ्याय च विद्युत्याय च । यथाय-
थं शैषिकाणामणादीना च वादीनामपवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां
छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा मुञ्जवान्नाम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव
मौञ्जवतस्य भक्षः । आचतुर्थसमाप्तेऽक्षन्दोऽधिकारः ॥ पाथोनदीभ्यां ङ्गण् ।
४ । ४ । १११ ॥ तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाथो गिरो मे । पाथसि
भवः पाथ्यः । नथां भवो नाथः ॥ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् । ४ । ४ । ११२ ॥
भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥ स्रोतसो विभाषा ङ्-
ङ्ङ्यौ । ४ । ४ । ११३ ॥ पक्षे यत् । ङ्यङ्ङ्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः

स्रोतः । स्रोतस्यः ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यन् । ४ । ४ । ११४ ॥ अनुभ्राता
सगर्भः । अनुसत्वा सयूथः । यो नः सनुत्य उतवा जिघत्सुः । नुतिर्नुतम् । न-
पुसके भावे कः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसीति सः । ततो
भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ॥ तुग्राद्धन् । ४ । ४ । ११५ ॥ भवेऽर्थे । पक्षे
यदपि । आ वः शम वृषभ तुग्रास्त्विति बह्वचाः । तुम्रियास्त्विति शाखान्तरे । ध-
नाकाशयज्ञवरिष्ठे तुम्रशब्द इति वृत्तिः ॥ अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ॥ घच्छौ
च । ४ । ४ । ११७ ॥ चाद्यत् । अग्रे भवोऽध्यः । अधियः । अग्रीयः ॥ समुद्राभ्रा-
द्धः । ४ । ४ । ११८ ॥ समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अधियस्येव
शेषाः ॥ बर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ॥ प्राग्घिताद्यदिलेव । बर्हिष्येषु निधि-
षु प्रियेषु ॥ दृतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२० ॥ भागोऽशः । दूत्यम् ॥
रक्षोयानूनां हननी । ४ । ४ । १२१ ॥ या ते अग्रे रक्षसा तनूः ॥ रेवतीज-
गतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ ॥ प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादी-
नां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥ असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १२३ ॥
असुर्य देवेभिर्भोगि विश्वम् ॥ मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ॥ आसुरी माया ॥
तद्धानासामुपधानोमन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ॥ वर्च-
स्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । क्रतव्याः ॥ अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ॥
आश्विनीरुपदधाति ॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मनुप् । ४ । ४ । १२७ ॥ तद्धानासामि-
ति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्ध-
शब्दस्ततो मतुप्स्यात्पथमस्य मतोर्लुक्च वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्वष्टकासु । यस्मिन्म-
न्त्रे मूर्ध्ववयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु मूर्धन्वनीरुपदधातीति प्रयोगः ॥ मत्वर्थे मा-
सतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ॥ नमोऽध्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओज-
सा तनूः ॥ मधोर्ज च । ४ । ४ । १२९ ॥ माधवः । मधव्यः ॥ ओजसोऽहनि
यत्त्वौ । ४ । ४ । १३० ॥ ओजस्यमहः । ओजसीन वा ॥ वेशोयशआदेर्भ-
गाद्यत्त्वौ । ४ । ४ । १३१ । १३२ ॥ ययामख्यं नेप्यते । वेशो बल तदेव भ-
ग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥ पूर्वैः
कृतमिनयौ च । ४ । ४ । १३३ ॥ गम्भीरेभिः पथिभिः पृथिणेभिः । ये ते पन्थाः
सवितः पूर्व्यासः ॥ अद्भिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३४ ॥ यस्येदमयं हविः ॥
सहस्रेण सम्मितौ घः । ४ । ४ । १३५ ॥ सहस्रियामो अपां नोर्मयः । सहस्रे-

१ अन्तरार्थे चेति वक्तव्यम् ॥ मध्वन्तरमस्मिन्मध्व्यो मासः ॥ लशकाराकारेफाभिति वाच्यम्

* ॥ लुक् । मधुस्तपोनम् । अकारः इपः । ङर्जः । अयान्धलवानित्यर्थः । इकारः । यानि आतपाधिक्ये

ण तुल्या इत्यर्थः ॥ मतौ च । ४ । ४ । १३६ ॥ सहस्रशब्दान्मत्वर्थे षः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥ सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ॥ सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ मये च । ४ । ४ । १३८ ॥ सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥ मधोः । ४ । ४ । १३९ ॥ मधुशब्दान्मयडर्थे यस्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥ वसोः ससूहे च । ४ । ४ । १४० ॥ चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् * ॥ छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं ये यज्ञाग्रह इति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वपट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥ नक्षत्राद्भ्यः । ४ । ४ । १४१ ॥ स्वार्थे । नक्षत्रिभ्यः स्वाहा ॥ सर्वदेवात्तातिह । ४ । ४ । १४२ ॥ स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः ॥ शिवशमरिष्ठस्य करे । ४ । ४ । १४३ ॥ कगोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुपे । अथो अरिष्टतातये ॥ भावे च । ४ । ४ । १४४ ॥ शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तनोऽच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत् ॥ शन्शतोर्द्धिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः * ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विशतेऽथेति वाच्यम् * ॥ त्रिंशिनोऽङ्गिरसः ॥ युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुव्वाच्यः ॥ * ॥ त्वावतः पुरुवसो । न त्वावां अन्यः । यज्ञं विप्रस्य मावतः ॥ छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥ प्रातिपदिकमात्रात्तदर्थेतीति यत् । सादन्य विदध्यम् ॥ वत्सरान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ९१ ॥ निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥ संपरिपूर्वात्त्व च । ५ । १ । ९२ ॥ चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥ छन्दसि घम् । ५ । १ । १०६ ॥ ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग कृत्वियः ॥ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ॥ धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्धतो निवतः । उद्धतान्निर्गतानित्यर्थः ॥ थद् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य छटस्थत् स्यान्मद् च । पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५ । २ । ८९ ॥ अपत्यं परिपन्थिनम् । मात्वा परिपरिणो विदन् ॥ बहुलं छन्दसि । ५ । २ । १२२ ॥ मत्वर्थे विनिः स्यात् । छन्दोविनप्रकरणेऽष्टामेखलाद्रयोभयरूजाहृदयानां दीर्घेऽथेति वक्तव्यम् * ॥ इति दीर्घः । मंहिष्ठमुभयाविनम् । शुनमप्राव्यचरन् ॥ छन्दसीविनपौ च वक्तव्यौ * ॥ ३१

स्मीतभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मधवानमीमहे ॥ तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि ।
५।३।२० ॥ इदतदोर्यथासख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥ थाहेतौ च
छन्दसि । ५।३।२६ ॥ किमस्था स्यादेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छ-
ति । कथादाशेम ॥ पश्च पश्चा च छन्दसि । ५।३।३३ ॥ अवरस्य अस्तात्य-
र्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥ तुश्छन्दसि । ५।३।५९ ॥ तृजन्तात्तृ-
जन्ताश्च इष्टनीयसुनौ स्तः । आसुति करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमा-
त्यात् छन्दसि । ५।३।१११ ॥ इवार्ये । तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वथेमथा ॥ अमु च
छन्दसि । ५।४।१२ ॥ किमेत्तिडव्ययघादिलेव । प्र तं नय प्रतरम् ॥ वृक्ज्ये-
ष्ठाभ्यां तिल्लातिलौ च छन्दसि । ५।४।४१ ॥ स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृक्तिः ।
लेष्टताति बर्हिषदम् ॥ अनसन्तान्पुंसकाच्छन्दसि । ५।४।१०३ ॥ तत्सु-
त्पादृच् स्यात्समासान्तः । श्रद्धासामं भवति । देवच्छन्दसामि ॥ बहुप्रजाश्छन्दसि
५।४।१२३ ॥ बहुप्रजा निर्रक्तिमाविवेश ॥ छन्दसि च । ५।१।६७ ॥
दन्त्य दतृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥ ऋतश्छन्दसि । ५।
४।१५८ ॥ ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

एकात्रो द्वे प्रथमस्य । छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार । दाति प्रियाणि ॥
तुजादीनां दीर्घोऽध्यासस्य । ५।१।७ ॥ तुजादिगकृतिगणः । प्र भग तूतु-
जानः । सूर्ये मामहानम । दाधार यः पृथिवीम स तूताव ॥ बहुलं छन्दसि । ५।
१।३४ ॥ ह्रः संप्रसारण स्यात् । इन्द्रमा ह्रव उतये ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च
छन्दसि ॥ * ॥ ऋचशब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं
ताम । छन्दसि किम् । ऋचानि ॥ ग्येर्मनौ बहुलम् * ॥ रेवान् । गयिमान् पुष्टिवर्ध-
नः ॥ चायः की । ५।१।३५ ॥ न्यः न्यं चिक्युर्न निचिक्युर्न्यम् । लिटि उसि
रूपम् । बहुलप्रहणानुवृत्तेर्नह । अग्नि ज्योतिर्निचान्य ॥ अपस्पृधे थामानृचुरा-
नृश्चिच्युपेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः । ५।१।३६ ॥ एते
छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम । स्पर्थेर्लङि आथाम् । अर्कमानृचुः ।
वसूयानृहुः । अर्चेर्हेश्च लिट्युसि । चिच्युपे । न्युङ्को लिटि थामि । यस्तित्याज ।
यजेर्गलि । श्रातास्त इन्द्र सोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीञ् पाके निष्ठायाम् । नाशी-
रं दुहे । मध्यत आशीर्तः । श्रीञ् एव किपि निष्ठायां च ॥ श्विदेश्छन्दसि । ५।
१।५२ ॥ श्विद दैन्ये । अस्यैच आ स्यात् । चिष्वाद । चिष्वेदेत्यर्थः ॥ शीर्षेश्छ-
न्दसि । ५।१।६० ॥ शिगः शब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः ॥
वा छन्दसि । ५।१।१०६ ॥ दीर्घाज्जमि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् ।

वाराही । वाराह्यौ । मानुषीरीळते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते ।
तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शमी च शम्यं च । सूर्यं सूर्यं सुधिगमिव । संप्रसारणा-
च्चेति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥ **शेदछन्दसि बहुलम् । ६ । १ ।**
७० ॥ लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ताता पिण्डानाम् ॥ एमन्नादिषु छन्दसि पर-
रूपं वक्तव्यम् * ॥ अपां त्वेमन् । अपां त्वोद्यन् ॥ **भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ।**
६ । १ । ८३ ॥ बिभेत्स्मादिति भय्यः । वेत्तेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् ।
प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ हृदय्या उपसंख्यानम् * ॥ हृदे भ-
वा हृदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् ॥ **प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ६ । १ ।**
११५ ॥ ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारयकारपरेऽति । उ-
पप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूनुते । अन्तःपादं किम् । एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे
किम् । तेऽवदन् ॥ **अव्यादवद्यादवक्रसुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च । ६ । १ ।**
११६ ॥ एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा
शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशि-
कासो अवस्यवः । यद्यपि बहुचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः । सोऽयमागात् तेऽरुणेभिरित्यादौ
प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवाय-
मर्थः ॥ **यजुष्युरः । ६ । १ । ११७ ॥** उरःशब्द एवन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो
अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥ **आपो जुषाणो वृष्णो**
वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे । ६ । १ । ११८ ॥ अजुपि अति प्रकृत्या । आपो
अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अ-
म्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न ॥ **अङ्ग इत्यादौ च । ६ ।**
१ । ११९ ॥ अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि ।
प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् ॥ **अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥** कवर्ग-
धकारपरे अनुदात्तेऽति परे । एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो
अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अथोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे कि-
म् । सोऽयमग्निमतः ॥ **अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥** अनुदात्ते अका-
रादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः । वपे-
स्थासि लङि तिङ्ङुतिङ् इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यदुद्रेभ्योऽवपथाः । नि-
पातैर्यद्यदीति निपातो न ॥ **आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १ । १२६ ॥**
आङोऽङि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अघ्र ओं अपः । गभीर ओं उग्रपुत्रे ।
ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः * ॥ ईषाअक्षो हिरण्यः । ज्या इय-
म् । पूषा अविष्टु ॥ **स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १३३ ॥** स्य इत्यस्य सो

पः स्याद्वलि । एष स्य भानुः ॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६ । १ । १५१ ॥
ह्रस्वावरस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ।
सुश्चन्द्र दस्य ॥ पितरामातरा च छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥ द्वन्द्वे निपातः ।
आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि । मातरापितरा नू चिदिष्टौ ॥ समा-
नस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । ६ । ३ । ४ ॥ समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्न
उत्तरपदे । सगर्भ्यः । छन्दसि स्त्रियां बहुलम् * ॥ विष्वग्देवयोगद्रथादेशः । विश्वाची
च घृताची च देवद्रीची नयत देवयन्तः । कद्रीची ॥ मध मादस्थयोश्छन्दसि ।
६ । ३ । ९६ ॥ महस्य मधादेशः स्यात् । इन्द्र त्वास्मिन्त्वधमादे । सोमः सधस्थ-
म ॥ पथि च छन्दसि । ६ । ३ । १०८ ॥ पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादे-
श्च । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥ साह्यै साद्वा साढेति निगमे । ६ ।
३ । ११३ ॥ सहेः क्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं वृत्ति वृतीय निपात्यते । मरुद्गिरुमः
घृतनासु साळहा । अचोर्मध्यस्थस्य ङस्य ङः ङस्य ङहश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह
हि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सपश्यते स उकारो ङकारः ङहकारतामेति स एव
वास्य ङकारः सन्नूपमणा सम्प्रयुक्त इति ॥ छन्दसि च । ६ । ३ । १२६ ॥ अष्टन
आवं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ।
६ । ३ । १३१ ॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्ववर्ता सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मादित्तमः ।
विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १३२ ॥
दीर्घः स्यान्मन्त्रे यदोषधीभ्यः अदधात्ययोपधीषु ॥ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रो-
रुध्याणाम् । ६ । ३ । १३३ ॥ दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा
या स्यालात् । मन्नू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तडिति थादेशस्य ङित्वप-
क्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत प्रावाणः । कूमनाः अत्रा ते भद्रा । यत्रा नश्चक्रा ।
उरुध्याणः ॥ इकः सुञि । ६ । ३ । १३४ ॥ ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः स-
खीनाम् । सुञ इति पः । नश्च भातुस्थोरुपुभ्य इति णः ॥ ह्यचोऽतस्तितङः । ६ ।
३ । १३५ ॥ मन्त्रे दीर्घः । विद्या हि चक्रा जरत्तम ॥ निपातस्य च । ६ । ३ ।
१३६ ॥ एवा हि ते ॥ अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ ॥ अन्येषामपि
पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पुरुषः । दण्डादण्डि ॥ छन्दस्युभयथा । ६ । ४ ।
५ ॥ वामि दीर्घो वा । भाता भावणमिति बहुव्रीहः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ॥
वा षपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ९ । षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्व-
नामस्थाने पे । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् । तक्षा । तक्षाणौ ॥
जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । ५३ ॥ इडादौ वृत्ति णिलोपो निपात्यते । यो नः पि-
ता जनिता ॥ शमिता यजे । ६ । ४ । ५४ ॥ शमयितेत्यर्थः ॥ युष्टुवोदीर्घ-

इछन्दसि । ६ । ४ । ५८ ॥ ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विपूय ॥ आडजादी-
नाम् ॥ छन्दस्यपि दृश्यते । ६ । ४ । ७३ ॥ अनजादीनामित्यर्थः । आनद् ।
आवः ॥ न माङ्योगे ॥ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । ६ । ४ । ७५ ॥
अडाटौ नस्तः माङ्योगेऽपि स्तः । अनिष्ठा उग्रः सहमे तुरायः । मा वः क्षेत्रे परबीजा-
न्यवाप्सुः ॥ इरयो रे । ६ । ४ । ७६ ॥ प्रथमं दध्न आपः । रेभावस्याभीयत्वेना-
सिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशब्दस्येष्टि कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं
निर्दिष्टमिरयोरिति ॥ छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ८६ ॥ भूसुधियोर्यण् स्या-
दियडुवडौ च । वनेषु चित्रं विभवम् । विभुव वा । सुध्यो नव्यमग्ने सुधियो
वा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं वा । व्यम्ब-
कम् । त्रियम्बकम् ॥ तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ९९ ॥ एतयोरुपधालो-
पः क्विति प्रत्यये । वितस्त्रिरे कवयः । शकुना इव पत्तिम ॥ घसिभसोर्हलि च ।
६ । ४ । १०० ॥ सग्धिश्च मे । बन्धां ते हरी धानाः ॥ हृद्भाल्भ्यो हेर्धिः ॥ श्रु-
शृणुपृक्वृभ्यश्छन्दसि । ६ । ४ । १०२ ॥ श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः रा
यस्पूर्वि । उरुणस्कुधि । अपावृधि ॥ वा छन्दसि । ३ । ४ । ८८ ॥ हिरपिडा ॥
अडितश्च । ६ । ३ । १०३ ॥ हेर्धिः स्यात् । गरन्धि । रयेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
शपः श्लुग्भ्यासदीर्घश्च । अस्मै प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् ।
यौतेः शपः श्लुः ॥ मन्त्रेष्वान्वाद्यादेरात्मनः । ६ । ४ । १४१ ॥ आत्मनश्च-
ब्दस्यादेर्लोपः स्यादाडि । त्मना वेदेषु ॥ विभाषजोश्छन्दसि । ६ । ४ । १६२ ॥
ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टेमेयस्सु । त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठ वा ॥
ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६ । ४ । १७५ ॥
ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां य-
णादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य
लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

॥ इति पष्ठोऽध्यायः ॥

शीङो रुद्र बहुलं छन्दसि । ७ । १ । ७ । रुडागमः स्यात् । लोपस्त आ-
त्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः । धेनवो दुदुहे । लोपाभावे घृतं दहते । अहश्चयस्य ॥ अ-
तो भिस ऐस् ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० ॥ अग्निर्देवेभिः ॥ नेतरा-
च्छन्दसि । ७ । १ । २६ ॥ स्वमोरदङ् । न वार्त्रेभ्यमितरम् । छन्दसि किम् । इ-
तरत्काष्ठम् ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् क्वापि च्छन्दसि । ७ । १ । ३८ ॥
यजमानं परिधापयित्वा ॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाङ्गायाजालः । ७ ।
१ । ३९ ॥ ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति

प्राप्ते डेलुक् । धीती मती सुप्तती । धीत्या मत्या सुप्त्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः ।
या सुग्था रथीतमा दिविस्पृशा अधिना । यौ सुग्थौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ ।
नताह्राह्वानम् । नतमिति प्राप्ते आत् । यादेव विद्म तात्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे
वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णु-
या । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ताअनुप्रयो-
च्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आडो ऊया । साधुया । साध्विति
प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ इयाडिवाजीकाराणामुपसंख्या-
नम् * ॥ उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति
प्राप्ते डियाच् । दृति न शुष्कं मग्मी शयानम् । डेगीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे
प्राप्ते व्यत्येनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु डीपन्तात् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणा-
न्तरं मृग्यम् ॥ आडयाजयारामुपसंख्यानम् * ॥ प्रवाह्वा मिसृतम् । बाहुनेति
प्राप्ते आडादेशः । धेर्ङीतीति गुणः । स्वप्रया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धु-
मिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् । रित्स्वरः ॥ अमो मश् । ७ । १ । ४० ॥
मिमादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शिच्चात्सर्वादेशः । अस्तिसिच इ-
ति ईद् । वर्षी वृत्रम् । अवधिपमिति प्राप्ते ॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ॥
हन्सि । देवा अदुह्य । आदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । आत्मे-
ति किम् । उत्सं दुहन्ति ॥ ध्वमो ध्वात् । ७ । १ । ४२ ॥ अन्तरेवोष्माणं वा-
रयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥ यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ॥ एनमि-
लस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैन प्रियमेधाः । वकारस्य यकारो निपा-
त्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥ तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ॥ मध्यमपुरुषव-
हुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यान् कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गम-
यतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥ तप्तनप्तनथनाश्च । ७ । १ । ४५ ॥ तस्येत्येव । शृणो-
त प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोत न पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मै ।
तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुपध्वमिति प्राप्ते । व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वेदेवासो म-
रुतो यतिष्टन । गत्स्वर्याकाः स्येत्यर्थः । यच्छब्ददाच्छन्दसो ङितिः । अस्तेस्तस्य धनादेशः ॥
इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ॥ मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः ॥
मस् इत्ययमिकारूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो
भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्म इति प्राप्ते ॥ च्छो यक् । ७ । १ । ४७ ॥
दिवं सुपर्णो गत्वाय ॥ इष्टीनमिति च । ७ । १ । ४८ ॥ क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अ-
न्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते ॥ स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ ।
४९ ॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वा मलादि-

बभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वि-
 त्तमो ववर्थ । भाषायां तु । बभूविथ । आतेनिय । जगृहिम । ववरिथेति ॥ **सनि**
ससनिवांसम् । ७ । २ । ६९ ॥ सनिमीमेत्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा कसोरिट् ।
 एवाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वा-
 च्यम् * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ॥ **घोलोपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ॥**
 दधद्रतानि दाशुपे । सोमो ददद्रन्धर्वाय । यदभिरग्नये ददात् ॥ **मीनातेर्निगमे ।**
७ । ३ । ८१ ॥ शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणाति ॥ **अस्तिसि-**
चोऽष्टुक्ते ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । ३ । ९७ ॥ सर्वमा इदम् ॥ ह्रस्वस्य गुणः ।
 जसि च ॥ जसादिषु छन्दसि वा वचन प्राङ् णौ चङ्युपधायाः * ॥ अधा शतक-
 त्वो यूयम् । शतकतवः । पथे नृभ्यो यथा गवे । पशवे ॥ नाभ्यस्तस्याचीति निषेधे ब-
 हुलं छन्दसीति वक्तव्यम् * ॥ **आनुपरजुषत ॥ नित्यं छन्दसि । ७ । ४ । ८ ॥**
 छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋयर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृवत ॥ **न छन्दस्यपुत्र-**
स्य । ७ । ४ । ३६ ॥ पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घो न । मित्रयुः । क्याच्छ-
 न्दसीति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् * ॥
 जनीयन्तोन्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ **दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्य-**
ति । ७ । ४ । ३६ ॥ एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उपत्ययाभावात् । दु-
 षीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ **अश्वाघस्यात् । ७ । ४ । ३७ ॥**
 अश्वा अघ एतयोः क्यचि आत्म्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मशवन् । मात्वा वृका अ-
 याववः । न छन्दसीति निषेधो न ईत्वमात्रस्य कितु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं
 ज्ञापकम् ॥ **देवसुभ्रयोर्यजुषि काठके । ७ । ४ । ३८ ॥** अनयोः क्यचि आ-
 त्माद्यजुषि काठशाखायाम् । देवायन्तो यज्ञमानाः । सुभ्रायन्तो हवामहे । इह यजुःश-
 ब्दो न मन्त्रमात्रपरः कितु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्ये भवति ।
 किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि काठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् ।
 देवाजिगाति सुभ्रयुः । अहृचादावप्यस्ति काठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हर-
 दत्तः ॥ **कव्यध्वग्गृतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३९ ॥** स पूर्वया निविदा कव्यतायोः ।
 अर्घ्यं वा मधुपाणिम् । मदयन्तं गृतन्यम् ॥ **दधातेर्हिः ॥ जहातेश्च क्कि ॥ वि-**
भाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४० ॥ हीन्वा शरीरम् । हित्वा वा ॥ **सुधितवसुधितनेम-**
धितधिष्वधिषीय च । ७ । ४ । ४१ ॥ सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः के
 प्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माना सुधितं वक्षणासु । वसुधितमसौ । नेमर्धिता न-
 पौसा ॥ किन्त्यपि दृश्यते । उत श्रुतं वसुधिति निगमे । धिस्व वञ्च दक्षिण इन्द्र हस्ते ।
 धत्सेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङ्गि । इद । इटोऽन । धामीयेति प्राप्ते ॥

अपां भि ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् * ॥ माद्रिः । शरद्रिः ॥ स्ववः स्वतवसोरुष-
सश्चेष्यते * ॥ स्ववद्रिः अवतेरसुन् । शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो
धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्रिः । समुषद्विरजायथाः । मिथुनेऽसिः ।
वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति प्राग्व्याख्यात-
म् ॥ न कवतेर्यङि ॥ कृषेद्विछन्दसि । ७ । ४ । ६४ ॥ यङि अभ्यासस्य चु-
त्व न । करीकृष्यते ॥ दार्धर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलघ्याऽऽपनी-
फणत्संसनिष्यदत्करिक् दत्कनिकदद्गरिभ्रद्विध्वतोदविद्युतत्तरित्र-
त्तः सरीसृपत् वरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च । ७ । ४ । ६५ ॥ ए-
तेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः ।
तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इगर्तेर्लेटि हलादिः शेषापवादो रे-
फस्य लत्वमिवाभावश्च निपात्यते । अलर्षियुध्म खजकृत्पुरन्दरः । सिपा निर्देशो न
तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगाग-
मो निपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् ।
धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ्
द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः ।
बिभर्तेरभ्यासस्य जश्वाभावः । वि योभरिभ्रदोषधीषु । स्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अ-
भ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य
संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतदीद्यच्छोद्युचानः । तरतेः शतरि श्लौ अ-
भ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरित्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमो-
ऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लेटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च
युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदाऽगनी-
गन्ति कर्णम् ॥ ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ॥ सूतेर्लेटि परस्मैपदं युगाग-
मोऽभ्यासस्य चालं निपात्यते । गृष्टिः ससूवस्थविरम् । सुषुव इति भाषायाम् ॥ बह्व-
लं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ॥ अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णो विवष्टि ।
विशेषेतद्रूपम् ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमभिः ।
संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । कि नोदुदु हर्षसे ॥ छन्दसीरः । ८ । २ ।
१५ ॥ इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य स्यात् । हरिवते हर्षश्चाय । गीर्वान्
अनो नुह् । ८ । २ । १६ ॥ अन्नन्तान्मतोर्नुद् स्यात् । अक्षण्वन्तः । कर्णवन्तः ।
अस्थन्वन्तं यदनस्था ॥ नाङ्गस्य । ८ । २ । १७ ॥ नान्तात्परस्य घस्य नुद् ।

सुपथितरः ॥ भूरिदाशस्तुद्वाच्यः ॥ * ॥ भूरिदावत्तरोः जनः ॥ ईद्वयिनः ॥ * ॥
 रथीतरः । रथीतमं रथीनाम ॥ नमस्तनिपत्तानुत्तप्रतृत्तमूर्तगुर्तानि छन्दसि
 । ८ । २ । ६१ ॥ मदेर्नञ्पूर्वात्रिपर्वाञ्च निष्ठाया नवाभावा निपात्यते । नमस्तम-
 ज्ञसा । निपत्तमस्य चरतः । असन्नं निपण्णमिति प्राप्तं । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम । प्रतृ-
 तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । मूर्तमिति सृ इत्यस्य । गुर्तमिति गुरी इत्यस्य ॥ अ-
 न्नरुधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ॥ रुरी रेफो वा । अन्न एव ।
 अन्नरेव । ऊध एव ऊधरेव । अव एव । अवरेव ॥ भुवश्च महाव्याहतेः । ८ ।
 २ । ७१ ॥ भुव इति । भुवमिति ॥ ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ॥ ओशब्दस्य
 पुनः स्यादस्मे । ओ ३ म अभिर्माळे पुरोहितम् । अभ्यादानं किम् । ओमित्येकाक्ष-
 रम् ॥ ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ॥ ये ३ यज्ञामहे । यज्ञेति किम् । ये यज्ञा-
 महे ॥ प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ॥ यज्ञकर्मणि देवमित्यादेशः स्यात् । अपा रेतासि
 जिवतो ३ म । टेः किम् । हलन्ते अन्यस्य माभूव ॥ याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ॥
 ये याज्यान्ता मन्त्रास्तोषामन्त्यस्य टेः पुनो यज्ञकर्मणि । जिहामस्य चक्रपे हव्यवाया ३
 म । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रति वाक्यं टेः स्यात् । सर्वा-
 न्तस्य चेप्यते ॥ बृहस्पत्यश्रौषधीषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ॥ पषा-
 मादेः पुनो यज्ञकर्मणि । अग्नयेनुसृ ३ हि । अग्नये गोमयाति प्रे ३ प्य । अस्तु औ ३
 पद् । सोमस्याग्रे वीही ३ वी पद् । अग्निमा ३ वह ॥ अग्नीन्प्रेषणे परस्य च ।
 ८ । २ । ९२ ॥ अग्नीषः प्रेषणे आदेः पुनस्तस्मात्परस्य च । ओ ३ आ ३ वय ॥
 विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ॥ पुनः । अकार्षीः कृतम् । अकार्षं
 हि ३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कृतं करिष्यति हि । हेः किम् । करेमि ननु ॥
 निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ९४ ॥ अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः पुनो वा । अभावावा-
 सेयात् । अभावाभ्येत्येववादिन युक्त्या स्वमनाप्रण्याज्य एवमनुयुज्यते ॥ आग्ने
 हितं भर्त्सने । ८ । २ । ९५ ॥ दस्योदस्यो ३ वानयिष्यमि त्नाम् । आग्नेदित्यग्रहण
 द्विरुकोपलक्षणम् । चार चौर ३ ॥ अङ्गयुक्तं निडाकाङ्गम् । ८ । २ । ९६ ॥
 अङ्गेत्येन युक्तं तिङ्गन्तं प्रवर्ते । अङ्गकृतं ३ इदानीं ज्ञामसि ज्ञानम् । तिङ्ग किम् ।
 अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग एव । नैनदपरमाकाङ्क्षति भ-
 र्त्सते इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥ विचार्यमाणानाम् । ८ । २ ।
 ९७ ॥ वाक्यानां टेः पुनः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्यं ३ मिति ।
 होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥ पूर्वं तु भा-

१ अत्र येशब्दो ये यज्ञामहे इति वाक्यार्थादतो गृह्यते माथ्ये सर्वत्रानिप्रमहमाशङ्क्य । मद्ग तु ये यज्ञामहे
 तस्य गृह्यादिपूषसख्यामिगुक्तस्य ॥ ॥

षायाम् । ८ । २ । ९८ ॥ विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयो-
गापेक्षत्वं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ प्रतिश्रवणे च । ८
। २ । ९९ ॥ वाक्यस्य टेः द्रुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि
भोः ३ । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ ॥ अ-
नुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०० ॥ अनुदात्तः द्रुतः स्यात् । दू-
रादूतादिषु सिद्धस्य द्रुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ ।
अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेः अनुदात्तः द्रुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ॥
चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ॥ वाक्यस्य टेः अनुदात्तः द्रुतः ।
अभिचिद्वाया ३ त् । अभिचिदिव भाया ३ त् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः । प्रयु-
ज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥ उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ ।
१०२ ॥ टेः द्रुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधःस्विदासी ३ दित्यत्र तु-
विचार्यमाणानामित्युदात्तः द्रुतः ॥ स्वरितमात्रेण्डितेऽसूयासंमतिकोपकुत्स-
नेषु । ८ । २ । १०३ ॥ स्वरितः द्रुतः स्यादात्रेण्डिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयाया-
म् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक ३ अभि-
रूपक शोभनोऽस्ति । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानी ज्ञास्यसि जालम् । कु-
त्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्
। ८ । २ । १०४ ॥ आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः द्रुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं
ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदाति गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च
तात । व्यापारणे कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घीयुरसि । अग्नी-
दग्नीन्विहर ॥ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥ अनन्त्यस्या-
न्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः द्रुत एतयोः । अगमः ३ । पूर्वा ३ न ग्रामा ३ न । सर्व-
पदानामयम् । आख्याने । अगम ३ म् । पूर्वा ३ न् । ग्रामा ३ न् ॥ मुतावैच इदुतौ
८ । २ । १०६ ॥ दूरादूतादिषु द्रुतो विहितस्तत्रैव ऐचः द्रुतप्रसंगे तदवयवाविदुतौ
प्लवते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते ॥ एचो-
ऽप्रगृह्यस्यादूरादूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ । ८ । २ । १०७ ॥ अ-
प्रगृह्यस्य एचोऽदूरादूते द्रुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः द्रुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ
स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अ-
गमः ३ पूर्वा ३ न् । ग्रामा ३ न् । अग्निभूत ३ इ । अभिपूजिते । करोषि पट ३ उ ।
विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३
इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नय ३ इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते ३ वातयिष्यामि
त्वाम् । अदूरादूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं

क्रोधि गौरिति । अप्रगृह्यत् किम् । शोभने माले ॥ आमन्त्रितं छन्दमि प्रनृपिकारो-
 ऽं वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्रा ३ इ पत्नी वः ॥ तयोर्वावचि संहितायाम् । ८ ।
 १ । १०८ ॥ इदुर्तोयकारयकारौ भोऽनि संहितायाम् । अग्र ३ याशा । प३ ३ ताशा ।
 अग्र ३ विन्द्रम् । पट ३ युदकम् । अचि किम् । अग्रा ३ वरुणौ । संहिताया किम् ।
 अग्रा ३ इ इन्द्रः । संहितायागिन्यायसमाभेगिकारः । इदोर्गतिद्वयादयमारम्भः
 त्वर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थम् । यनयोरगित्वादात्तस्मार्तिनयोरणः स्तारः
 तोऽनुदात्तसेलस्य बाधनार्थो वा ॥ मनुवसो रु संवुजो छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥
 इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्स्यन्तस्य वस्यन्तस्य च रुः स्यात् । अन्तोऽन्यस्येति वृ
 त्तिभाषया तकारस्य । इन्द्र मरुत इह पाहि सोमम् । हरिणो मेदिन त्या । छन्दस्यार
 इति वत्वम् ॥ दाश्वान्माह्वान्मीढांश्च । ६ । १ । १२ ॥ एते कस्यन्ता निपात्य
 न्ते । मीढुस्तोकाय तनयाय ॥ वन उपसंख्यानम् ॥ + ॥ कनिन्ननिभोः सामान्यपञ्च-
 णम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपनिष्ठते । अनवन्तस्येहानिर्देशात् । यस्यायन्तः सन्त
 प्रातरिवः । इणः कनिप् । उभयथर्क्षु । ८ । ३ । ८ ॥ अग्रं हरि नकारस्य
 र्त्वा । पशंस्तान्श्चक्रे ॥ दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ९ ॥ दीर्घात्कारस्य
 र्त्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्यौ स्याताम् । द्रवो अन्ता खुमनी । मही इन्द्रो य
 ओजसा । उभयपेयनुवृत्तेर्नेह । आदिन्यान्निपातौ ॥ आतोऽटि नित्यम् । ८ ।
 ३ । ३ ॥ अटि पत्नी रंः पूर्वस्यातः स्याने नित्यमननासिक्तः । मही इन्द्रः । नै
 तिरीयास्तु अनुस्वारमभीयते । तत्र छान्दसो गायत्र इति पातः । प३ न सत्यस्य
 क्तं चित्यम् ॥ स्वतवान्पायौ । ८ । ३ । ११ ॥ रुता । भवस्तस्य स्वतसः पा
 युरे ॥ छन्दसि वा प्राप्तेऽडितयोः । ८ । ३ । ४९ ॥ रिसांभ्य गो वा स्यात्
 बुवोः प्रशब्दमाश्रेडित च वर्जयिष्या । अग्रं ब्रानकेतमरुतिः । गिरिने विश्वतम्यथः ।
 नेह । वसुतः पूर्व्यः पतिः । अग्रंयादि किम् । अग्निः प्र रिः । न । पश्यः पश्यः ॥ कः
 कर्त्तरतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ॥ रिसांभ्य सः स्यात् । प
 दिवो अपस्कः । यथा नो रस्यनरुक्त्वा । सुपेशमरुक्त्वा । रुक्मरुक्त्वा । सोम न
 चार्हं मघवस्तु नस्कृतम् । अनदिनेभिति किम् । यथा नो अदिनिः करण ॥ पञ्च
 न्याः परावध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ॥ पञ्चमरिग्यर्थस्य सः स्यात्परिभाषार्थे पां
 श्वे परतः । दिवस्पृथिव्यं जज्ञे । अन्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पयोः । पातौ
 व बहुलम् । ८ । ३ । ५२ ॥ पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्यात् ॥ पश्य याः
 पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८ । ३ । ५३ ॥ याचमपि विश्वकर्मणम् ।
 दिवसुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्टं भन्दमानः । नमस्यारमस्य । परिषाव । इत्यर्थः ।
 दिवस्यो दिधिषाणाः । गयस्पोषं यजमानेषु ॥ इडाया वा । ८ । ३ । ५४ ॥ प

तिपुत्रादिषु परेषु । इळायाः पुत्रः । इळायाः स्पदे । इळायाः पदे ॥ नि-
सस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥ निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । नि-
ष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ॥
युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम् । ८ । ३ । १०३ ॥ पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः
स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिर्द्वं देव सवितः । तेभिर्द्वा
आभिष्टे । अप्सवसे सधिष्टव । अग्निष्टद्विष्टम् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं
किम् । नदग्निस्तदर्यमा । यन्म आत्मनो भिन्दाभूदग्निस्तपुनराहाजार्जातवेदा विचर्षणिः ।
अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ॥ यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ॥ यु-
ष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिर्द्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टत-
क्षुः । पक्षे अर्चिस्त्वमित्यादि ॥ स्तुतस्तोमयोदछन्दसि । ८ । ३ । १०५ ॥
नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थ-
मिदम् ॥ पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा ।
यदिन्द्राग्नी दिवि ष्टः । युवं हि स्थः स्वर्पती ॥ सुत्रः । ८ । ३ । १०७ ॥ पूर्वपद-
स्थान्निमित्तात्परस्य सुत्रो निपातस्य सस्य पः । ऊर्ध्व ऊपुणः । अभीषु णः ॥ स-
नोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ॥ गोपा इन्दो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः ॥
सहेः पृतनताभ्यां च । ८ । ३ । १०९ ॥ पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चातु ऋती-
षाहम् ॥ निव्यभिभ्योऽङ्गव्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । ११० ॥ सस्य
मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ॥
छन्दस्यृदवग्रहात् । ८ । ४ । २६ ॥ ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृ-
मणाः । पितृयाणम् ॥ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । ८ । ४ । २७ ॥ धातुस्थात् । अग्रे
रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु णस्कृवि । अभीषु णः । मो पु णः ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति वैदिकी प्रक्रिया ॥

॥ अथ स्वरप्रकरणम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया ।
यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमच वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ता-
च्चं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उ-
दात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विक्रणेभ्य इति वाच्यम् ॥ * ॥
तेनोकोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् ।
यज्ञं यज्ञमभिबुधे गृणीतः । अत्र सतिशिष्टोऽपि आ इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु

तस एव ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । ६ । १ । १६१ ॥ यस्मिन्ननु-
दात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवी वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥ चौ । ६
। १ । २२२ ॥ लुमाकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यानुदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरगपवा-
दः । देवद्रीची नयत देवयन्तः ॥ अतद्वित इति वाच्यम् ॥ * ॥ दाधीचः । माधूचः ।
प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १९८ ॥ आमन्त्रितस्यादिरु-
दात्तः स्यात् । अम् इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥ आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । ११९ ॥
पदात्तरस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्याप-
वादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने मरुत्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् ॥
आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अम् इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमा-
नत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समाना-
धिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्य पूर्वमविद्यमानवत् । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने त्रातः ।
सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अग्नये देवि मरुत्वति ॥ विभाषितं विशेष-
वचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति प्रथितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे यो-
जितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणं परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षडुर्वी-
रुह नः कृणोत ॥ अत्र देवीनां विशेषणं पठितम् । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य
निघातो वैकल्पिकः ॥ सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥ सुबन्तमा-
मन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्वरं कर्तव्यम् । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः कि-
न्तात्वष्टयन्तस्य परशरीरानुपवेशे पाष्टिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् । न चाष्टमिको नि-
घातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मतेभो-
जनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारक-
वचनम् ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं क-
र्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने ग्रहिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा
सिद्धम् ॥ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥
अव्ययानां न ॥ * ॥ उच्चैरभीयान ॥ अव्ययीभावस्य लिप्यते ॥ * ॥ उपाङ्ग्यधी-
यान् ॥ उदात्तस्वरितयोर्धेयः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८ । २ । ४ ॥ उदा-
त्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि ।
स्वरितस्य यणः । खलव्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो
न ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५ ॥ उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः
स्यात् । बोधाः । क्रावर मरुतः ॥ स्वरितोवानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ॥
अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः ।
वी ३ दं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको त्रिधीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्व-

रितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् ।
 सो ३ यमागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे द्वौप्राभिनिहितेषु चेति ॥ उ-
 दात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ । ६६ ॥ उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः
 स्यात् । अभिम्रीळे । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिवातो न । तमीशानासः ॥ नोदात्तस्व-
 रितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । ८ । ४ । ६७ ॥ उदात्तपरः स्वरित-
 परश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आरुः । वोऽश्वाः
 का ३ भीशवः ॥ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३२ ॥ दूरात्मम्बोधने
 वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्योपवादः । आगच्छ । भो माणवक ॥ यज्ञकर्मण्य-
 जपन्यूहसामसु । १ । २ । ३४ ॥ यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्व-
 र्जयित्वा । अभिमूर्धादिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अज-
 पेति किम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्न-
 स न्यूह्वा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।
 १ । २ । ३५ ॥ यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ॥ विभाषा
 छन्दसि । १ । २ । ३६ ॥ छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभा-
 षेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्वहृचानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं
 व्यवस्था ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ॥ सुब्रह्म-
 ण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्त-
 श्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो ३ म् ॥ असावित्यन्तः ॥ * तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त
 उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । बिच्चात्प्राप्त आशुदात्तोऽनेन बाध्यते ॥ अमुष्येत्य-
 न्तः ॥ * षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च * ॥
 चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य * ॥ स्यान्तस्य नाम-
 धेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः
 । १ । २ । ३८ ॥ अनयोः स्वरितस्यानुदात्त स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्माण आग-
 च्छत ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ॥ स्वरितात्स-
 रेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥ उदात्त-
 स्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ॥ उदात्तम्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तसा-
 नुदात्ततरः स्यात् । सरस्वति शुतुद्रि । व्यचक्षयस्त्वः ॥ तस्य परमाग्रेडितम् ॥
 अनुदात्तं च । ८ । १ । ४ ॥ द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवेदिवे ॥

॥ इति साधारणस्वराः ॥

धातोः । ६ । १ । १६२ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः ॥
 स्वपादिर्हिसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ॥ स्वपादीनां द्विसेश्चानिट्यजादौ

लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् स्वपादिरुदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्रसन्ति । ह्रितन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । छित्येवेष्ट्यते । नेह । स्वपानि । हिन-
तानि ॥ अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ॥ अनित्यजादौ लसार्वधातुके परे
अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना
इन्द्रे ॥ अनुदात्तो च । ६ । १ । १९० ॥ अविद्यमानोदात्तो लसार्वधातुके परे-
ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुपे ॥ भीहीभृद्भुमदजनधन-
दरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । ६ । १ । १९२ ॥ मीप्रभृतीनामभ्यस्ता-
नां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽभिहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः
परिजमा । माता यद्वीरं दधनत । जागर्षि त्वम ॥ लिति । ६ । १ । १९३ ॥ प्रत्य-
यात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥ आदिर्णमुत्पन्न्यतरस्याम् । ६ । १ । १९४ ॥
अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयंलोलूयम् । पक्षे लिस्वरः ॥ अचः
कर्तृयकि । ६ । १ । १९५ ॥ उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा ।
लूयते केदारः स्वयमेव ॥ चङ्छन्त्यन्तरस्याम् । ६ । १ । २१८ ॥ चङ्छन्ते धा-
तुपुपोत्तममुदात्त वा । मा हि नीकरनाम् । भात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे च-
हुदात्तः ॥

॥ इति धातुस्वराः ॥

कर्षाऽऽत्वतो घञोन्त उदात्तः । ६ । १ । १५९ ॥ कर्षतेर्भातोराकारवत्तश्च
घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराशुदात्त एव । कर्षः । पाकः ॥
उञ्छादीनां च । ६ । १ । १६० ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो
घञन्तोऽङुणो निपात्यते कालविशेषे रथाणवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।
अन्त्यत्र । योगेयोगे तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।
उत्तमशश्चत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शशत्तममीळते ॥ चतुरः शसि । ६ । १ ।
१६७ ॥ चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । अचिरः इति गदेशस्य
पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाभ्रेह । चतस्त्रः पश्य । चतेकरन । निच्वादाशुदात्तता ॥ झल्यु-
पोत्तमम् । ६ । १ । १८० ॥ पदत्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपो-
त्तममुदात्तं स्यात् । अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवमिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः ।
आदशमिर्विष्वक्वतः । उपोत्तमं किम् । आ पङ्क्तिर्ह्यमानः । विश्वैर्देवैस्त्रिभिः । झलि
किम् । नवानां नवतीनाम् ॥ विभाषा भाषायाम् । ६ । १ । १८१ ॥ उक्तवि-

१ उञ्छ, म्लेच्छ, ज्ञा, ज्ञाप, ज्ञाप, यय गुग, गगो दगये, योगेदेरावन्ता लरण, एतयद्रश्चद्व-
नति, वतीनि, लीत्रे, अत्रे द, माभतार्था भावमार्ग्याम् उत्तमश रत्ना गार, भक्षमन्यगोमन्या-
इमादशभिः ।

पये ॥ सर्वस्य सुपि । ६ । १ । १९१ ॥ सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा ॥ जिनत्यादिर्नित्यम् । ६ । १ । १९७ ॥ विदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् ॥ यस्मिन्विश्वानि पौस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् व्यब् । सुते दधिष्व नञ्चनः । चायेतरसुन् । चायेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकारादसुनो नुडागमश्च ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १९९ ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ॥ अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ॥ तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ ॥ क्षयो निवासे । ६ । १ । २०१ ॥ आयुदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिब्रत ॥ जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ॥ करणवाची जयशब्द आयुदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥ वृषादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥ आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः ॥ संज्ञायामुपमानम् । ६ । १ । २०४ ॥ उपमानशब्दः संज्ञायामायुदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायाम् किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥ निष्ठा च ब्रजनात् । ६ । १ । २०५ ॥ निष्ठान्तस्य ब्रचः । संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । ब्रच् किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् । हतम् ॥ शुष्कधृष्टौ । ६ । १ । २०६ ॥ एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् ॥ आशितः कर्ता । ६ । १ । २०७ ॥ कर्तृवाची आशितशब्द आयुदात्तः । कृषन्नित्फाल आशितम् ॥ रिक्ते विभाषा । ६ । १ । २०८ ॥ रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च ब्रजनादिति नित्यमायुदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ जुष्टार्पिते च छन्दसि । ६ । १ । २०९ ॥ आयुदात्ते वा स्तः ॥ नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥ एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षळर आहुरर्पितमित्यादेः पूर्वैर्नैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अर्पिताः षष्टिर्न चलाचलास इत्यन्त्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥ युष्मदस्मदोर्ङ्सि । ६ । १ । २११ ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । नहि षस्तव नो मम ॥ ङयि च । ६ । १ । २१२ ॥ तुभ्यं हिन्वानः । मद्वां वातः पवताम् ॥ यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ॥ यत्प्रत्ययान्तस्य ब्रच आदिरुदात्तो मावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या । कमेणिञ्जन्तादचो यत् ॥ ईडवन्दवृशंसदुर्हाण्यतः । ६ । १ । २१४ ॥ एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैरुत । आजुह्वान

१ वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तायः, तयः, चयः, श्रमः, वेदः, सूदः, अष्टः, गुहाः, शमरमौ संज्ञाया भावकर्मणो, मज्जलः, शान्तिः, कामः, यामः, भारः, धारा, कारा, वहः, कल्पः, पादः । इति वृषादि ।

ईवो वन्धश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्त्यमिन्द्राय शंस्यम् ॥ **विभाषा** वेण्वि-
न्यानयोः । ६ । १ । २१५ ॥ आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्रिम् ॥ **त्यागराग-**
हासकुहश्चठकथानाम् । ६ । १ । २१६ ॥ आदिरुदात्तो वा । आवाख्यो घञ-
न्ताः । त्रयः पचाशजन्ताः ॥ **मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्** । ६ । १ । २१७ ॥
मतोः पूर्वमकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्यरावती । शरावती ॥ **अन्तोऽवत्याः** । ६ ।
१ । २२० ॥ अततीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेन्नवती । डीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥
ईवत्याः । ६ । १ । २२१ ॥ ईवलन्तस्यापि प्राग्वन् । अहीवती । मुनीवती ॥

॥ अथ फिदसूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः ॥ प्रातिपदिक फिद् तस्यान्त उदात्तः स्यात् । **उच्चैः** ॥
पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फले-
रुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरे-
वत्, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । उन्वर्जन्तानामित्यागुदात्तत्वे प्राप्ते ।
सागरः । समुद्रः ॥ **गोहार्थानामस्त्रियाम्** ॥ गंहम् । नन्विषयस्येति प्राप्ते ।
शस्त्रियां किम् । शाला । आगुदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदात्माज्ज्ञापकात् ॥ **गुदस्य च** ॥
अन्त उदात्तः स्यात् तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रिया किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः ।
स्वाङ्गशिष्टामदन्तानामित्यन्तरङ्गमागुदात्तत्वम् । ततश्चाप ॥ **धर्मपूर्वस्य स्त्रीविषय-**
स्य ॥ धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽन्त स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाम्ना-
मिति प्राप्ते । छाया । माया । ज्ञाया । यान्तभ्यान्त्यात्पूर्वमित्यागुदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति
किम् । वाह्यम् । यन्तन्त्रादागुदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया ।
यो नाव इत्यागुदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तभ्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदा-
त्तः ॥ **खान्तस्याश्मादेः** ॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशि-
ष्टामित्यागुदात्तत्वे प्राप्ते उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्खय्युवर्णं कृत्रि-
माख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नन्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् ।
शिखा । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिष्टामिति नन्विषयस्येति वा आगुदात्तत्वम् । शिखा-
यास्तु षीढः खो निद्रम्यश्चेति उणादिषु निच्चांतेरन्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव स्वाङ्गशिष्टा-
मिति वा बोध्यम् ॥ **हिष्ठवन्सरतिशतथान्तानाम्** ॥ ण्यामन्त उदात्तः स्यात् ।
अतिशयेन बहुलो बंतिष्ठः । निच्चादागुदात्तत्वे प्राप्ते । बंतिष्ठैश्चैः सुशृत्ता रथेन । यद्धं-
हिष्ठं नातिविधे इत्यादौ व्यत्ययादागुदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोंऽत्र
वाच्यते इत्याहुः । समतिः । अर्शतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि
प्राग्वत् । अभ्यूर्णानां प्रभृथस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोंऽत्र बाभ्यन्त इत्याहुः ।

थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥ **दक्षिणस्य साधौ** ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवा-
चिवाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु लघाव-
न्त इति गुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः ॥ **स्वा-
ङ्गाख्यायामादिर्वा** ॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः ।
आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥ **छन्दसि
च** ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तानुदात्तौ ॥ **कृष्णस्यामृगाख्या
चेत्** ॥ अन्त उदात्तः । वर्णानां तणेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । अन्तोदात्तो विधीयते ।
कृष्णानां ब्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः । मृगाख्यायां तु कृष्णो राज्यै ॥ **वा
नामधेयस्य** ॥ कृष्णस्येत्येव । अयं वां कृष्णो अश्विना । कृष्ण ऋषिः ॥ **शुक्लगौ-
रयोरादिः** ॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्तते इति तु युक्तम् ॥ सरो गौरो
यथा पिबेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् ॥ **अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दस्यन्तः** ॥ अ-
ङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं आरम्भः । वशा-
ग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति । तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः ॥ **पृष्ठस्य च** ॥ छन्द-
स्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । पृष्ठम् ॥ **अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्** ॥ अनवन्न-
न्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः ॥ **आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्** ॥ यान्तस्यान्त्या-
त्पूर्वमिति यतोनाव इति वाद्युदात्तप्राप्ते वचनम् ॥ **आशाया अदिगाख्या चेत्** ॥
दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकादिकपर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस-
रि ॥ **नक्षत्राणामाव्विषयाणाम्** ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुराधादीनां
लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥
न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । के-
चित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो
नेत्याहुः ॥ **घृतादीनां च** ॥ अन्त उदात्तः । घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् ॥
ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ-
आह चतुरः । वयसि किम् ज्येष्ठः श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह निच्वादाद्युदात्त
एव ॥ **बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा** ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । प-
क्षे उदात्तः ॥

॥ इति फिहसूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकट्योरिति यावत् ॥
स्त्रीविषयस्य ह्रस्वान्तस्य आदारुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः ॥ **नव्विषयस्यानि-
सन्तस्य** ॥ वने न वायः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप् नपुंसकम् ॥ **तृणधान्यानां
च द्व्यषाम्** ॥ द्व्यचमित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधू-

मां ॥ ब्रः संह्यायाः ॥ पञ्च । चत्वारः ॥ स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् ॥ शिद्ध-
सर्वनाम । कर्णाभ्यां चुबुकादधि । ओष्टाविव मधु । विश्वो विहायाः ॥ प्राणिनां
कुपूर्वम् ॥ कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । शुकेषु मे । प्राणिना-
किम् । क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ स्वयुवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ स्वयि परे उवर्ण-
मुदात्तं स्यात् । कन्दुकः ॥ उनर्वन्तानाम् ॥ उन । वरुणं वो रिशादसम् । ऋ ।
त्ससारं वा कृण्वै । वन् । पीवान मेपम ॥ चर्णीनां तणतिणितान्तानाम् ॥
आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृथिः । हरिन् ॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्व-
मनुच्चील्ये ॥ ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ॥ अक्ष-
सादेवनस्य ॥ आदिरुदात्तः । तस्य नाक्षः । देवने तु । अक्षेर्मा दीव्यः ॥ अर्ध-
स्यासमद्योतने ॥ अर्धो ग्रामस्य । समेऽशके तु अर्धं विपल्याः ॥ पीतद्वर्था-
नाम् ॥ आदिरुदात्तः । पीतद्रुः । सरलः ॥ ग्रामादीनां च ॥ ग्रामः । सोमः ।
ग्रामः ॥ लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ नक्षेत्रचक्षा । स्फिगन्तस्येति पाठा-
न्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचा सजा ॥ न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषा-
णाम् ॥ एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्या-
घ्रः । सिंहः । महिषः ॥ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ॥ यमन्वा वृद्धः । भाङ्ग-
वदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥ लघावन्ते ऋयाश्च बह्वपो गुरुः ॥
अन्ते लघौ द्वयाश्च लघ्वोः सन्तोर्ध्वान्तस्य गुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः ॥
स्त्रीविषयवर्णांश्च पूर्वाणाम् ॥ एषा त्रयाणामानुदात्तः । स्त्रीविषयः मक्षिका ।
वर्णः । श्येनी । हरिणी । अनुशब्दः । पूर्वोऽनुयेषा ते अनुपूर्वोः । तरक्षुः ॥ शकु-
नीनां च लघुपूर्वम् ॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तिचिचिः । खञ्जरीटः ॥
नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तं न । यमन्तः । कृकलासः ॥ धा-
न्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । पा-
नानाम् । मापाः ॥ जनपदशब्दानामपान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । केकयः ॥
ह्यादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥ हयिति हलसज्ञा । पललम् ।
शललम् । ह्यादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तं किम् । मलः ॥ इगन्तीनां च
घषाम् ॥ आदिरुदात्तः । कृपिः ॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीपात् ॥ ईषान्तस्य हलादेशेऽप्यन्तः प्राक् द्वितीयाधिकारः ॥
अथां प्राङ्गकरात् ॥ मकरयन्तस्यैतः प्राक् अचामित्यधिकारः ॥ स्वाङ्गानां
मकुर्वादीनाम् ॥ कवर्गैरेक्यकारादीनि वर्जयित्वा अचान् स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् ।
ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रमना यदनम् ॥ मादीनां च ॥ मलयः । मक-

रः ॥ शादीनां शाकानाम् ॥ शीतन्या शतपुष्पा ॥ पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥
 पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु । अनुपम् । द्व्यचा तु । नीपम् ॥ युतान्यण्य-
 न्तानाम् ॥ युते । अयुतम् । अनि । धमनिः । अणि । विपणिः ॥ मकरवरूढपारे-
 वतवितस्तेक्ष्वार्जिर्द्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्टाकाशिनामादिर्वा ॥ ण्षामा-
 दिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढ इत्यादि ॥ छन्दसि च ॥ अमकराद्यर्थ आर-
 म्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ॥ कर्दमादीनां च ॥ आदिर्द्वितीयं
 वोदात्तम् ॥ सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥ आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्याये-
 णोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥ नपः फलान्तानाम् ॥ आदिर्द्वितीयं चोदात्तम् ।
 राजादनफलम् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वं कुलायः ॥ आन्तस्य च नालघुनी । ना-
 शब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥ शिशुमारोदुस्वरवलीवर्दो-
 ध्रारपुष्करवसां च ॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥ साङ्काश्यकाम्पित्य-
 नासिक्यदार्वाघाटानाम् ॥ द्वितीयमुदात्तं वा ॥ ईषान्तस्य ह्यादेरादिर्वा ॥
 हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारी-
 रशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥ ण्षामादिरुदात्तः स्यात् ॥
 महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अषाढा
 उपदधाति ॥

॥ इति तृतीयः पादः ॥

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥
 गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्रा-
 ह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ पारावतस्योपो-
 त्तमवर्जम् ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्था-
 लीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥ एषां चतुर्णां धूम्रभृतीश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमे-
 णोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ॥ कपिकेशहरिकेश-
 योछन्दसि ॥ कपिकेशः । हरिकेशः ॥ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ॥ स्पष्टम् । न्यङ्बुता-
 न ॥ व्यचक्षयस्त्वः ॥ न्यर्चुद्व्यल्कशयोरादिः ॥ स्वरितः स्यात् ॥ तिल्यशिक्य-
 काश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भ-
 वनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतो नाव इति प्राप्ते ॥ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ अ-
 न्तस्वरितानि ॥ ननोबिल्व उदतिष्ठत् ॥ त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥ स्त-
 रीरुत्वम् । उत त्वः पश्यत् । नभन्तामन्यके समे । सिमस्मै ॥ सिमस्याथर्वणे-

१ कश्चित् यान्तस्येति पाठः ।

२ शिशुमारेति पाठान्तरम् । उष्टरिति रेफवर्जितमपि ।

अन्त उदात्तः ॥ अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र ऋष्येखेवं परं वा । तेन वा
सप्तनुते सिमसै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्वाहा ॥
उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥ एवादीनामन्तः ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् ।
एव । एवम् । नूनम् । सह । ते मित्र सृग्भिः सह । पशस्य तृतीये सहस्य स इति
प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ वाचादीनामुभाबु-
दात्तौ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ चादयोऽनुदात्ताः ॥
सष्टम् ॥ यथेति पादान्ते ॥ तन्नेमिमृभवो यथा । पादान्ते किम् । यथानां अदि-
तिः कर्त्तु ॥ प्रकारादिस्त्रिभक्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ पशुपशुः ॥ शेषं स-
र्वमनुदात्तम् ॥ शेष नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवंदिवं ॥

इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिटसन्नेषु तुरीयः पादः ॥

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥ प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अभिः कर्त्तव्य-
म् ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३ । १ । ४ ॥ पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो यु-
च्छति । शतियोगनुदात्तत्वे स्मरितप्रत्ययौ ॥ चितः । ६ । १ । १६३ ॥ अन्त उ-
दात्तः स्यात् ॥ चितः सप्रकर्तव्यैकजर्थम् * ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययम-
मुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नभन्तामन्यके समे । यके सरस्वति । तत्कर्तु-
ते ॥ तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ॥ चितस्तद्विवस्यान्त उदान्तः । पूर्वेण सिद्धे त्रि-
स्वरबाधनार्थमिदम् । कौआयनाः ॥ कितः । ६ । १ । १६५ ॥ कितस्तद्विवस्या-
न्त उदात्तः । यदामेयः ॥ तिसृभ्यां जसः । ६ । १ । १६६ ॥ अन्त उदात्तः ।
सिखो धावः सवितुः ॥ सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥
सविति सप्तमीषड्वचनम् । तत्र य एकाच ततः परा तृतीयाविभक्तिरुदात्ता । वा-
चा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेयादौ एकान्तोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् ॥ राज्ञो
नु ते । एकाचः । किम् । विभक्ते राजनि ते । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् ॥
अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामन्तिन्यसमासे । ६ । १ । १६९ ॥
तिलाधिकान्विहितसमाम्पदान्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयाविभक्ति-
स्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ॥ अञ्चञ्चन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६ । १ ।
१७० ॥ अञ्चः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो वर्धीचः । चायिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं
प्राप्तं तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने सर्वनामस्थानग्रहणं शास्त्रग्रिहार्थम् । प्रतीचां वाह्वन् ॥
जडिदपदाद्यप्पुत्रैरुभयः । ६ । १ । १७१ ॥ एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरु-
दात्ता । प्रष्टौहः प्रष्टौहा ॥ ऊटयुषभाग्रहणं कर्त्तव्यम् * ॥ इह मा भूत् । अञ्च
बुवा । अक्षबुवे । इदम् एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः ।
तच्च — सनायस्मीति वाच्यम् । इदमन्वादेशेऽशानुदात्तस्मृतीयादाविति सूत्रेणा

नुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभ्रमाभ्यां गा अनु । पद्भ्रोमासहस्रिश् इति षट्पदा-
 दयः । पद्भ्यां भूमिः दक्षिर्न जिह्वा । जायते मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप् अपां
 फेनेन । पुम् । अभ्रातेव पुंसि । रै । राया वयम् । रायो धर्ता विव । दिव् दिवेदि-
 वे ॥ अष्टनो दीर्घात् । ६ । १ । १७२ ॥ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभि-
 र्दशभिः ॥ शतुरनुमो नद्यजादी । ६ । १ । १७३ ॥ अनुम् यः शतृप्रत्यय-
 स्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छा खं
 प्रथमा जानती कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्यानुदात्तः ।
 अनुम् किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वधा-
 तुक्त इति निघातः ॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात् । ६ । १ । १७४ ॥ उदात्तस्थाने
 यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा मदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोदयित्री सूनता-
 नाम् । एषा नेत्री ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे ॥ नोद्धात्वोः । ६ । १ ।
 १७५ ॥ अनयोर्थेणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्धा । सेतृभिः सु-
 भै ॥ ह्रस्वनुद्ध्यां मतुप् । ६ । १ । १७६ ॥ ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्मुटश्च प-
 रो मतुबुदात्तः । यो अब्दिमो उदनिमो इयति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः
 सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मात्वा विददिषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव-
 दित्येतदत्र न । मरुत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वा यवागहि ॥ रेञ्छदाच्च * ॥ रेवो ईद्रेवतः ॥
 नामन्यतरस्याम् । ६ । १ । १७७ ॥ मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो
 वा । चेतन्ती सुमतीनाम् ॥ डथादछन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १७८ ॥ डथाः परो ना-
 मुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । वेलुकेर्नेह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु ॥ षट्-
 त्रिचतुर्भ्यां हलादिः । ६ । १ । १७९ ॥ एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आ
 षड्विह्वयमानः । त्रिभिर्ध्वं देव ॥ न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कृङ्गयः । ६ ।
 १ । १८० ॥ एभ्यः प्रागुक्त वा । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ
 प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो शुभ्रम् । तेषां पाहि श्रुधी यवम् ॥ दिवा झ-
 ल् । ६ । १ । १८३ ॥ दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । शुभिरकुभिः । झलिति
 किम् । उप त्वाग्ने दिवेदिवे । नृ चान्यतरस्याम् । ६ । १ । १८४ ॥ नुः परा झलादि-
 र्विभक्तिर्वोदात्ता । नृभिर्ध्वेमानः ॥ तित्स्वरितम् । ६ । १ । १८५ ॥ निगदव्याख्यातम् । क-
 नूनम् ॥ तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्विडोः ॥ ६ । १ ।
 १८६ ॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः ।
 प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । जितः । अभिचष्टे अनृतेभिः । अ-
 दुपदेशात् । पुरुभुजा चनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । ता-
 सादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः । उपदेशप्रहणाग्नेह । इतो वृत्राण्यार्या । ल-

ग्रहणं किम् । कतीह निवानाः सार्नधातुकं किम् । शिश्ये । अन्विडोः किम् । हुते । वदधीते ॥ विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इन्धे राज्ञा । एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७ ॥ मिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यामिष्टं वर्तिगश्चिनौ ॥ थलि च सेटीङन्तो वा । ६ । १ । १९६ ॥ सेटि थलन्ते पदे इन्दुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते त्रयस्तदा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त स्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायणोदात्ताः ॥ उपोक्तं रिति । ६ । १ । २१७ ॥ ग्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवर्नीये ॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य । ६ । १ । २२३ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् ॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥ उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । स लश्चित्रश्रवस्तम् । उदात्तोत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समामान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तस्युपमानाव्ययद्वितीया-
कृत्याः । ६ । २ । २ ॥ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्यतु-
ल्याख्या अजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् । मन्दयति मादके इन्द्रे सख्येति सममीतत्पुरुषः । शस्त्री श्यामा ॥ अव्यये नञकुनिपा-
तानाम् ॥ * ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्वात्वाकालकः । मुहुर्नरुष्वम् । भोव्योष्णम् ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते । ६ । २ । ३ ॥ वर्णवाचिन्नुत्तरपदे एतवर्जिते
वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णमारङ्गः । लोहितकल्पापः । कृष्णशब्दो न
कृष्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृ-
ष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे । ६ । २ । ४ ॥
एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अग्नित्रगाभमुदकम् ।
तवमाममित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्द्वयं दीयते तावदित्यर्थः । अग्निशब्द इवान्तो
मयोदात्तः । प्रमाणमित्यापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगा-
भम् ॥ दायाद्यं दायादे । ६ । २ । ५ ॥ तत्पुरुषे प्रकृत्या । अनदायादः । अन-
शब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरणेणानुदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ॥ प्रतिबन्धि
चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ॥ प्रतिबन्धवानि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः प-
तस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमन कारणविकलतया चिरकाल-
भावि कृच्छ्रयोगि चाप्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥ पदेऽपदेशे
। ६ । २ । ७ ॥ व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रप-
देन प्रस्थितः । उच्चारपदेन मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्याभादिस्वरणा
नोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ॥ निवाते वातघ्राणे । ६ । २ । ८ ॥

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्य-
निवातम् । कुटीशब्दो गौरादिडीषन्तः । कुड्यशब्दो ड्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वा-
तत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे ॥ शारदेऽनार्तवे
। ६ । २ । ९ ॥ ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः ।
रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे
किम् । उत्तमशारदम् ॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ । ६ । २ । १० ॥ एतयोः प-
रतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् ।
कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्वैशम्पायनाऽन्तेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकाङ्गुगिति
लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः ॥
सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥ अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृ-
शः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥ द्वि-
गौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ॥ द्विगवुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृ-
तिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मा-
त्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ
किम् । ब्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् ॥ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ।
६ । २ । १३ ॥ वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृ-
तिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः ।
गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ॥ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६ । २ ।
१४ ॥ मात्रादिपु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षा-
मात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्यु-
दात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो
नित्वात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया ॥ सुखप्रिययोर्हिते । ६ । २ । १५ ॥
एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे
लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥ प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ॥ प्रीतौ ग-
म्याया प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ॥ स्वं स्वामिनि । ६ । २ ।
१७ ॥ स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी ॥
पत्यावैश्वर्ये । ६ । २ । १८ ॥ दमूना गृहपतिर्दमे ॥ न भूवाक्चिद्विधिपु । ६ । २ । १९ ॥
पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्प-
तिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥ वा भुवनम् । ६ । २ । २० ॥ उक्तविषये । भु-

नपतिः । भूसूक्ष्मभ्रमिभ्य इति व्यञ्जन्तो भुवनशब्दः ॥ आशङ्काऽवाधनेदीय-
स्तु सम्भावने । ६ । २ । २१ ॥ अस्तित्वाभ्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्क-
मल्लि । गमनावाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते अवात्यते निकटतरमि-
ति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् । परमनेदीयः ॥ पूर्वे भूतपूर्वे । ६ । २ । २२ ।
आह्वो भूतपूर्वः आह्वयपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिरिषये भूतपूर्वं वर्तते । भूतपूर्वं किम् ।
परमपूर्वः ॥ सविधमनीडममर्यादसवेशमदेशेषु सामीप्ये । ६ । २ ।
२३ ॥ एषु पूर्व प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारमनीडम् । काश्मीरममर्यादम् । मद्र-
सवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया समर्यादे शेत्रम् । नैत्रसमर्या-
दम् ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्टकदुकम् । विस्प-
ष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलक्षणम् । गुणेति किम् ।
विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । शिचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । कुशल । चपल ।
निपुण ॥ अज्याऽवमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥
अ ज्य अवम कन् इत्यादेशवति पापगानिनि चोत्तरपदे भागवाचि पूर्वपद प्रकृत्या ।
गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपाणिष्ठम् । अज्ञादि-
किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमन श्रेयो गमनश्रेयः ।
केति किम् । पट्टीसमामे सा भूत ॥ कुमारश्च ॥ ६ । २ । २६ ॥ कर्मधारये । कुमारश्रमणा ।
कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ आदिः प्रत्येनमि । ६ । २ । २७ ॥ कुमारस्याधिकृतात्तः
प्रलेनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्या प्रलेनाः । कुमारप्रलेनाः ॥ पुण्ड्र-
न्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥ पुगा गणाभेयुक्त वा । कुमार्यावकाः । कुमार-
जीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्रेयैव भवति ॥ उगन्तकालकपालभगाल-
शरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ॥ एषु परेषु पूर्व प्रकृत्या । पञ्चमस्यः प्रमाण-
सप्त पञ्चरत्निः । दश मानान् भूतो दशमास्यः । पञ्चमानान् भूतः पञ्चमास्यः । तम-
शीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यपु । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । जः संख्याया
इति पञ्चशब्द आद्युदात्तः । उगन्तादिषु किम् । पञ्चाशः । द्विगौ किम् ।
पञ्चाऽरलिः ॥ बहुन्यतरस्याम् । ६ । २ । ३० ॥ बहुशब्दभावा वा । बहुरत्निः ।
बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोर्भिति
भवति ॥ दिष्टिचितस्त्योश्च । ६ । २ । ३१ ॥ एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या
वा द्विगौ । पञ्च दिष्टिः । पञ्च चितमिः ॥ सप्तमी सिद्धशुद्धकपकबन्धेष्टकाला-
त् ॥ ६ । २ । ३२ ॥ अकालवाचि समग्र्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्रयसिद्धः । साङ्काश्रयेति
णन्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपकः । भ्राष्ट्रेति ऋजन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दो-

ऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्नसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूय-
ते ॥ परिप्रत्युपाऽपावर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु । ६ । २ । ३३ ॥ एते
प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः ।
प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आशुदात्ताः । बहुव्री-
हित्युरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव
वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् ।
अग्निं प्रति । प्रत्यग्निं ॥ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ॥
राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफ-
त्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति
किम् । द्वैष्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैष्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णय
एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्याना क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नै-
ते तथा । बहुवचन किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमाराः वृष्णि-
कुमाराः । अन्धकवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चलाः ॥ संख्या । ६ । २ । ३५ ॥ संख्या-
वाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेख्यसादेश आशुदात्तो निपात्य-
ते ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवा-
सिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ ॥ आ-
चार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत ।
तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासी कि-
म् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे । कार्तिकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥ एषां द्वन्द्वे
पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डू-
केयौ ॥ महान् ब्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौ-
रवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥ महच्छब्दः प्रकृत्या ब्रीह्यादिषु दशसु । महाब्रीहिः ।
महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्म-
हदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो ब्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥ क्षु-
ल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ४९ ॥ चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदे-

१ कचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः ।

२ कार्तिकौजपौ, सावर्णिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मका, पैलश्यापर्णेया, कपिश्यापर्णेया, शैन्तिकाक्षपा-
ञ्चलेया, कटुकवाधूलेया, शालकशुनका, शालकशणका, शणकाभ्रवा, आचाभिमाद्वला, कुन्तिसुरा-
ष्ट्रा, चिन्तिसुराष्ट्रा, तण्डवतण्डा, अविमत्तकामविद्धा, बाभ्रवशालङ्कायना, बाभ्रावदानच्युता, कठका-
लापा, कठकौथुमा, कौथुमलौकाक्षा, स्त्रीकुमारम्, मौदपैप्पलादा, वत्सजरन्तः, सौश्रुतपार्थिवा, जराष्ट्र्य,
याज्यानुवाक्ये । इति कार्तिकौजपादयः ।

वम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु । केऽन्तोदात्तः ॥ उः सादि-
 वाम्योः । ६ । २ । ४० ॥ उःसादी । उःवामी । उपेः प्रनि उःशब्द आ-
 बुदात्तः ॥ गौः सादसादिसारथिषु । ६ । २ । ४१ ॥ गोमादः । गोसा-
 दिः । गोसारथिः ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरन्त्यश्लीलदृढरूपापा-
 रेवड्वातैतिलकद्रुःपण्यकम्बलोदासीभाराणां च । ६ । २ । ४२ ॥
 एषा सप्तानां समामाना दामीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । करुणां गार्हपत कुरुगार्हपत-
 म् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ॥ वृजेरिति वान्यम् * ॥ वृजिगार्हपतम् । वृजिरानुदात्तः ।
 रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभापेति रिक्तशब्द अनुदात्तः । अगता जग्नी असूतजरती ।
 अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नवसमामानादाशुदात्तः । श्रीर्यस्यामि
 तत् श्रीलम् । सिभ्मादित्वाह्वन् । कपिलकादित्वाह्वन् । पारे वट्टेव परेवड्वा । निपा-
 तनादिष्वर्थे समसो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो भृतादित्वादान्तोदात्तः । तैतिलानां क-
 द्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्य छात्रो वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाशुदा-
 त्तः । पण्यकम्बलः । संज्ञायामिति वक्तव्यम् * ॥ अन्यत्र पणित्वे कम्बले समामा-
 न्तोदात्तत्वेव । प्रतिपदोक्ते समामे कल्या इत्येव स्वरो विहितः । दाम्या भारो दामी-
 भारः । देवद्वितिः । यस्य तैत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं
 विहितं स सर्वोऽपि दामीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स वा ण्य पुग्धायाम् । परं शरीरं धि-
 योऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणं चेति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । नद्विषयस्येत्याशु-
 दात्तः पुरशब्दः ॥ चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्पु-
 त्रपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । युषाय दारु यूपदारु ॥ अर्थे । ६ । २ । ४४ ॥ अर्थे
 पे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥ क्त च । ६ । २ । ४५ ॥ क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं
 प्रकृत्या । गोहितम् ॥ कर्मधारयेऽनिष्टा । ६ । २ । ४६ ॥ क्तान्ते परे पूर्वमनि-
 श्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आशुदात्तः । पृगकृताः । पृगशब्दोऽन्तोदात्तः ।
 कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्टा किम् । कताऽकृतम् ॥ अर्हाने
 द्वितीया । ६ । २ । ४७ ॥ अर्हानवाचिनि समामे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या ।
 कश्चित्तः । ग्रामगतः । कप्तशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो निस्वरेण । अर्हाने किम् ।
 कान्तारातीतः ॥ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् * ॥ नेह । सुखप्राप्तः । भाषेयस्यापवादो-
 ऽयम् ॥ तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ॥ कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृ-
 ता । लोतासः । रुद्रहवः । महाराजहवः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रभनयातो

रासीभार, देवद्वितिः, देवर्थाणि, देवर्थाणि, यमुनीति, औपधि, चन्द्रमा । इति शाय भारादि-

रथयातः ॥ गतिरनन्तरः । ६ । २ । ४९ ॥ कर्मार्थे कान्ते परेऽन्यवहितो गतिः
 प्रकृत्या । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्धतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्था-
 थादिस्वर एव । दूरादागतः । थाथैत्यस्यापवादः ॥ तादौ च निति कृत्यतौ । ६ ।
 २ । ५० ॥ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरौ गतिः प्रकृत्या । आग्ने
 रायो नृपस्य प्रभूतौ । सङ्गति गोः कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् । प्रजल्पाकः ।
 निति किम् । प्रकर्ता । वृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः ॥ तवै चान्तश्च युगपत्
 । ६ । २ । ५१ ॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चेतदुभयं
 स्यात् । अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः ॥ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । २ ।
 ५२ ॥ अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनिगन्त
 इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ।
 वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ॥ न्यधी च । ६ । २ । ५३ ॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविग-
 न्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्कुत्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः ।
 अध्यङ् ॥ ईषदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ॥ ईषत्कटारः । ईषदित्ययमन्तोदा-
 त्तः । ईषद्दे इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ हिरण्यपरिमाणं धने । ६ । २ । ५५ ॥
 सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव
 धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थधनम् ।
 परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला ॥ प्रथमोऽचिरोपस-
 म्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ॥ प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिभवत्वे । प्रथमवैयाकरणः ।
 सम्प्रति व्याकरणमध्येतु प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेगमजन्तः । अचिरेति किम् ।
 प्रथमो वैयाकरणः ॥ कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ॥ वा प्रकृत्या ।
 कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ आर्यो
 ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ॥ आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्योऽन्यद-
 न्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः ।
 कर्मधारय इत्येव ॥ राजा च । ६ । २ । ५९ ॥ ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या
 कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ षष्ठी प्रत्येन-
 सि । ६ । २ । ६० ॥ षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः ।
 षष्ठी किम् । अन्यत्र न ॥ स्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥ कान्ते परे नित्यार्थे स-
 मासे पूर्व वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्द-
 स्यवन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाधादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्र-
 हमितः ॥ ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥ वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः ।
 ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् ॥ परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रा-

मर्या ॥ राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥ शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं
 राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुशलाः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः ।
 किम् । राजहस्ती ॥ आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥ अधिकारोऽयम् ॥
 सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ॥ सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आ-
 बुदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् ।
 मुकुटे कार्पाषणम् । हले द्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । कारनाग्नि चेल्यलुक् ।
 गजिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्पाषणादि दातव्यं
 गजिकादीनां त्वश्चादिरिति । धर्म्येति किम् । स्तम्भेऽयम् । अहरणे किम् ।
 वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं
 यद्दीयते तद्वरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्वगो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति
 निवेधेन ज्ञायते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥ युक्ते च । ६ । २ ।
 ६६ ॥ युक्तवाचिनि समामे पूर्वमाबुदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥ वि-
 भाषाऽध्यक्षे । ६ । २ । ६७ ॥ गवाध्यक्षः ॥ पापं च शिल्पिनि । ६ । २ ।
 ६८ ॥ पापनापितः ॥ पापाणके इति प्रपिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न ॥ गो-
 ब्राह्मन्तेवासिमाणवब्राह्मणेऽप्यक्षेपे । ६ । २ । ६९ ॥ भार्यासौश्रुतः । सुश्रु-
 तापसस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः ।
 कुमारीदिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते ते एवं क्षियन्ते । भि-
 क्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते ।
 गोवादपु किम् । दासीभ्रात्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः ॥ अङ्गानि मैरेये ।
 ६ । २ । ७० ॥ मधुविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मधुबलम् ।
 अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुण्यामवः ॥ भक्ताख्यास्तदर्धेषु ।
 ६ । २ । ७१ ॥ भक्तमन्त्रम् । भिक्षाकंसः । भ्रात्रीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः ।
 भक्ताख्याः किम् । समाशशालयः । समशानं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तद-
 र्धेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुप्रीक्षिग्यम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ गोविडा-
 लसिंहसैन्धवेऽप्युपमाने । ६ । २ । ७२ ॥ धान्यगवः । गोविडालः । वृणसिंहः ।
 सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौर्गन्धेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं
 धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः ॥ अके जीविकार्थे । ६ । २ ।
 ७३ ॥ दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडति समासः । अके
 किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् । इक्षुभक्षिकां मे भारगसि ॥ प्राचां क्री-
 डायाम् । ६ । २ । ७४ ॥ प्राग्देशवाचिना या क्रीडा तद्वाचिनि समामे अकप्रत्यया-
 ने परे पूर्वमाबुदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् । प्राचां कि-

म् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वल् ॥ **आणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ॥** अण्यन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः । नियुक्ते किम् । काण्डलावः ॥ **शिल्पिनि चाऽकृञः । ६ । २ । ७६ ॥** शिल्पिवाचिनि समासे अण्यन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञः परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृञः किम् । कुम्भकारः ॥ **संज्ञायां च । ६ । २ । ७७ ॥** अण्यन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥ **गोतन्तियवं पाले ६ । २ । ७८ ॥** गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः ॥ **णिनि । ६ । २ । ७९ ॥** पुष्पहारी ॥ **उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ६ । २ । ८० ॥** उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्ट्रकोशी । ध्वाङ्गरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृकवल्ली । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥ **युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥** आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ॥ **दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवदं जे । ६ । २ । ८२ ॥** कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥ **अन्यत्पूर्वं बह्वचः । ६ । २ । ८३ ॥** बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥ **ग्रामेऽनिवसन्तः । ६ । २ । ८४ ॥** ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निसद्व्राचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥ **घोषादिषु च । ६ । २ । ८५ ॥** दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिहृदः ॥ **छात्र्यादयः शालायाम् ६ । २ । ८६ ॥** छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥ **प्रस्थेऽवृद्धमैककर्यादीनाम् । ६ । २ । ८७ ॥** प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्ध पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् ।

१ युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवक्षा, आगतनन्दी, आगतप्रहारी, अगि तमस्य, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक्, अश्वत्रिरात्र, व्युष्टिरात्र, गर्गत्रिरात्र, गणपाद, एकाशी-तिपाद्, पात्रेसमितादयश्च । इति युक्तारोह्यादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन अधिकशतवर्ष इत्यादि ।

२ घोष, कट, वल्लभ, हृद, बदरी, पिङ्गल, पिशङ्ग, माला, रक्षा, शाला, कृटशाल्मली, अश्वस्थ, लण, शिल्पी, मनि, प्रेक्षा । इति घोषादि ।

३ छात्रि, पेलि, भाण्डि, व्याडि, आखण्डि, आघाटि, गोमि । इति छात्र्यादि ।

४ कर्की, मन्नी, मकरी, कर्कन्धु, शमी, करीर, कन्दुक, कवल, बदर, शौण । इति कर्क्यादिः ।

दाक्षिप्रस्थः । अकर्क्यादीनामिति किम् । कर्कप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥ मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥ वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥ अमहन्नवन्नगरे-
जुदीचाम् । ६ । २ । ८९ ॥ नगरे परे महन्नवन्नवर्जितं पूर्वमायुदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचा न ।
ब्रह्म नगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् ॥
अमे चाऽवर्णं द्व्यच् व्यच् । ६ । २ । ९० ॥ अमे परे द्व्यच् व्यच् पूर्वमवर्णान्तमा-
युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुकुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । द्व्यच् व्यच् किम् । कपि-
जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्म-
कञ्जलम् । ६ । २ । ९१ ॥ अमे परे नैतान्यायुदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् ।
सञ्जीवार्मम् । मद्राश्ममहण संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् ।
कञ्जलार्मम् आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ॥ दिवो-
दासाय दाद्युपे ॥ अन्तः । ६ । २ । ९२ ॥ अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥
सर्वं गुणकात्स्न्यं । ६ । २ । ९३ ॥ सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्चेतः । सर्व-
महान् । सर्वं किम् । परमश्चेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्व श्वेतस्येति गुणकात्स्न्यं वर्तते । गु-
णेति किम् । सर्वसौवर्णः । कात्स्न्यं किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्चेतः ॥ संज्ञायां गिरि-
निकाययोः । ६ । २ । ९४ ॥ एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिका-
यः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥ कुमार्यां वयसि । ६ । २ । ९५ ॥
पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुसा सहसंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमु-
पादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव ।
वयसि किम् । परमकुमारी ॥ उदकेऽकेवले । ६ । २ । ९६ ॥ अकेवलं मिश्रं तद्वा-
चिनि समामे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुहोदकम् । स्थरे कृतेऽत्र एकादेशः ।
सरितो वानुदात्ते । पदादायिति पक्षं म्यगितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ॥ द्विगौ
कृतौ । ६ । २ । ९७ ॥ द्विगाउत्तरपदे वानुवाचिनि समामे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रि-
रात्रः । द्विगौ किम् । अनिरात्रः । कृतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥
सभायां नपुंसके । ६ । २ । ९८ ॥ सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समामे पूर्वमन्तो-
दात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राज-
सभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणाश्रयः । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ पुरे प्राचाम्
। ६ । २ । ९९ ॥ देवदत्तपुरम् । नान्दापुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥ अरिष्ट-
गौडपूर्वे च । ६ । २ । १०० ॥ पुं परे अरिष्टगौडपूर्वसमामे पूर्वमन्तोदात्तम् ।
अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौड-

१ माला, शाला, शोणा, दासा, माक्षी, क्षामा, काञ्ची, एक, काम, दिवोदान, वध्यश्च । इति मालादिराकृतिगणः ।

भृत्पुत्रम् ॥ न हास्तिनफलकर्मोदेयाः । ६ । २ । १०१ ॥ पुगे परे नैतान्य-
न्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादिवा-
ढ्क् ॥ कुसूलकूपकुम्भशालं विले । ६ । २ । १०२ ॥ एतान्यन्तोदात्तानि विले परे ।
कुसूलविलम् । कूपविलम् । कुम्भविलम् । शालविलम् । कुसूलादि किम् । सर्पविलम् ।
विलेति किम् । कुसूलस्वामी ॥ दिक्शब्दाग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु
। ६ । २ । १०३ ॥ दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्ण-
मृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रह-
णं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥ आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि ।
६ । २ । १०४ ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ।
पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शा-
स्त्रम् ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । ६ । २ । १०५ ॥ उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृ-
द्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः ।
अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥ बहुव्रीहौ वि-
श्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ॥ बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदा-
त्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्यानुदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा । विश्वदेवः ।
आविश्वदैवं सप्ततिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् ।
विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्याधिकारः ॥ उत्तराऽश्वेषु । ६ । २ । १०७ ॥
संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्चः । महैषुः ॥ क्षेपे । ६ । २ । १०८ ॥ उदराश्वे-
षु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्चः । चलाचलेषुः ॥ अनु-
दर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति भवति प्रतिषेधेन ॥ नदी बन्धुनि । ६ । २ । १०९ ॥
बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्म-
शब्द आयुदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः ॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्
। ६ । २ । ११० ॥ निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसे-
वकमुखः । उपसर्गपूर्व किम् । शुष्कमुखः ॥ उत्तरपदाऽऽदिः । ६ । २ । १११ ॥
उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः ॥ कर्णो-
वर्णलक्षणात् । ६ । २ । ११२ ॥ कर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द
आयुदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणा-
किम् । शौभनकर्णः ॥ संज्ञौपम्ययोश्च । ६ । २ । ११३ ॥ कर्ण आयुदात्तः । मणि-
कर्णः । औपम्ये । गोकर्णः ॥ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च । ६ । २ । ११४ ॥ संज्ञौपम्य-
योर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः ।
गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ॥ शृङ्गमवस्थायाम् च । ६ । २ । ११५ ॥ शृङ्ग

बोवस्थायां संज्ञोपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्-
 म्नादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः ।
 अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥ नञो जरमरमित्रमृताः । ६ । २ । ११६ ॥
 नवः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरम अजरम् । अमरम् । अमित्रम-
 र्द्वय । श्रवो देवेष्वमृतम् । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् । अशत्रुः ॥ सोर्मनसी
 अलोमोषसी । ६ । २ । ११७ ॥ सोः पर लोमोपसी वर्जयित्वा मन्त्रन्तममन्तं चाद्युदात्तं
 सात् । नवसुभ्यामित्यस्यापवादः । सुकुर्वाणः सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः । सुब्रह्मा ।
 शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसम्करति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी कि-
 म् । सुराजा । अलोमोपसी किम् । सुलोमा । सृपाः । कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति
 भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥ ऋत्वाद्यश्च । ६ । २ । ११८ ॥ सोः परे आद्यु-
 दात्ताः स्युः । साम्राज्याय सुक्रतुः । सुप्रतीका । सुहव्यः । सुप्रतृप्तिमनेहसम् ॥ आद्यु-
 दात्तं द्व्यच् छन्दसि । ६ । २ । ११९ ॥ यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहा-
 वाद्युदात्तम् । अथा स्वश्चाः । सुरयो आतिथिगवे । निम्बरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्यु-
 दात्तं किम् । या सुधाहृः । द्व्यच् किम् । सुगुग्मत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दरूप्यच् ॥ वीर-
 वीर्यौ च । ६ । २ । १२० ॥ सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा ।
 सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रह-
 णं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव सिद्धं स्यात् ॥ कुलतीरतूलमूलशालाशक्षस-
 समव्ययीभावे । ६ । २ । १२१ ॥ उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् ।
 उपशालम् । उपाक्षम् । उपमम् । निःपमम् । तिष्ठद्भूतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् ।
 उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परममूलम् ॥ कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ
 । ६ । २ । १२२ ॥ द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ
 किम् । परमकंसः ॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३ ॥ शालाशब्दान्ते
 तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तमपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् । इदंशालं ब्रा-
 ह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणमेतम् । नपुंसके किम् ब्राह्मणशाला ॥ कन्था च ।
 ६ । २ । १२४ ॥ तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तमपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् ॥
 आह्वकन्थम् । नपुंसके किम् । दासिकन्था ॥ आदिश्चिह्णणादीनाम् । ६ । २ । १२५ ॥
 कन्थान्तेतत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिह्णणादीनामातिरुदात्तः । चिह्णकन्थम् । मन्दकन्थम् । आ-
 तिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥ च्चलखेटकद्रुककाण्डं गर्हायाम्

१ क्रतु, दलीक, प्रतीक, प्रतीति, ह य, भव्य, भग । इति कृत्यादिः ।

२ चिह्ण, महर, मदुमर, धनुल, पदग, वैदालकर्णक । वैदालिकणि, कुमुट, चिकण, चित्तण । इति

६ । २ । १२६ ॥ चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटु-
कम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गह्वी । व्याघ्रादित्वात्समासः । गह्वीयां
किम् । परमचेलम् ॥ **चीरमुपमानम्** । ६ । २ । १२७ ॥ वखं चीरमिव वखचीरम् ।
कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥ **पललसूपशाकं मिश्रे** । ६ । २
। १२८ ॥ घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः ।
मिश्रे किम् । परमपललम् ॥ **कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्** । ६ । २ । १२९ ॥
आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः ।
ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ॥ **अकर्मधारये राज्यम्** । ६ । २ ।
१३० ॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् ।
अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ **चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन *** ॥
कुचेलम् । कुराज्यम् ॥ **वर्ग्यादयश्च** । ६ । २ । १३१ ॥ अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपक्ष्यः ।
अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥ **पुत्रः पुम्भ्यः** । ६ । २ ।
१३२ ॥ पुमशब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिकपुत्रः । माहिषपुत्रः ।
पुत्रः किम् । कौनयिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः ॥ **नाचार्यराजर्त्वि-
क्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः** । ६ । २ । १३३ ॥ एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणा-
त्ययीयाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः ।
राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्ताः
सम्बन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुः
पुत्रः ॥ **चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः** । ६ । २ । १३४ ॥ एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्ता-
तराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥ **षट् च कां-
ण्डादीनि** । ६ । २ । १३५ ॥ अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् ।
तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट् किम् । राजसूदः । अप्रेति किम् ।
दत्तकाण्डम् ॥ **कुण्डं वनम्** । ६ । २ । १३६ ॥ कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे ।
दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् ॥ **प्रकृत्या भगालम्** ।
६ । २ । १३७ ॥ भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीन-
दालम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति यावत् ॥ **शिते-
र्नित्याऽबह्वज्वहुव्रीहावभसत्** । ६ । २ । १३८ ॥ शितेः परं नित्याबह्वचकं

१ दिगादिषु वर्ग इत्येवमादयो ये पठितास्ते कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ।

२ चूर्णं, करिष, करीष, शाकिन, शाटक, दाक्षा, तूस्त, कुन्दम, दलप, चमसी, चक्रन, चोल । इति चूर्णादि ।

३ काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल । इति काण्डादि ।

प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंमः । पादशब्दो वृषादित्वादायुदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य
 निस्त्वात् । शितेः किम् । दर्शनीयपादः । अभसक्किम् । शितिभसत् । शितिगणुदात्तः ॥
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरगपवादोऽयं योगः ॥ गतिकारकोपपदात्कृत् । ६ । २ । १३९ ॥
 एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणाभृष्णू नृवाहसा ।
 इधमप्रव्रश्चनः । उभैः कारगम् । उपपदान् ईपत्करः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषे
 षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचितितरामित्यत्र तरवाद्यन्तेन समामे कृते आम् । तत्र
 सतिशिष्टत्वादामस्वरो भवतीत्येके । प्रपचितिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥ उभे वन-
 स्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥ एषु पूर्वोत्तरपदे युगपद्वकृत्या । वनस्पति वन अ-
 वृहस्पतिर्यः । वृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गवादित्वादायु-
 दात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नाराशंसं वाजिनम् ॥ नि-
 पातनादीर्घः । शुनःशेषम् ॥ देवताहन्त्रे च । ६ । २ । १४१ ॥ उभे युगपद्वकृत्या
 स्तः । आप इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पती वयम् । देवता किम् । पृश्नन्यमोभौ । हन्त्रे किम् ।
 अग्निष्टोमः ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । ६ । २ ।
 १४२ ॥ पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादायुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कंवृषणः ।
 अष्टपृथ्यादौ किम् । शान्तापृथिवी जनयन् । आयुदात्तो शान्ता निपात्यते । पृथिवीत्यन्तो-
 दात्तः । सोमारुद्रा । रोदेर्णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापुपणौ । श्वश्रुक्षन्पूषमिति
 पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शक्रामन्थिनौ । मन्थिभिन्नन्तत्वादन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रह-
 णमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् हन्त्रविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति
 विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अन्तः । ६ । २ । १४३ ॥ अधिकारोऽयम् ॥
 धाऽथघञक्ताऽजऽश्चित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥ य अथ घञ् क्त अच्
 अप् इत्र क्त एतदन्तानां गतिकारकोपपदापरंपरामन्त उदात्तः । प्रभृथस्यायोः । आवस्म-
 थः । घञ् । प्रभेदः । क्तः । पत्नी यश्नी पुरुषुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः ।
 अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलयः । इत्र । प्रलयित्रम् । क्त । गोवृषः । मूलविभुजादित्वा-
 क्तः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्त्रुत भयता ॥ सूपमानात् क्तः । ६ । २ ।
 १४५ ॥ सौरुपमानाश्च परं कान्तमन्तोदात्तम् । श्रतस्य योनौ सुकृतस्य । शशक्षुतः ॥
 संज्ञायामनां चित्तादीनाम् । ६ । २ । १४६ ॥ गतिकारकोपपदान् कान्तमन्तो-
 दात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उपहृतः शाकल्याः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति

१ वनस्पतिः, वृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपादः, नाराशंसः, शुनःशेषः, शङ्खामर्ता, तण्णावरुणौ, लम्बा-
 विषवयनौ, मर्मैत्यः । इति वनस्पत्यादि ।

२ आवित, पर्यावित, अस्यावित, परिपहीत, निरुक्त, प्रतिपन्न, अपक्षिप्त, प्रक्षिप्त, उपहित, उपस्थित,
 गहिता, गवि । इत्यादिनादि ।

किम् । आचितम् । अस्थापितम् ॥ प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४७ ॥ ष्णां कान्त-
मुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमागमः । आकृतिगणोऽयम् ।
कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ६ । २ । १४८ ॥ संज्ञायामन्त उदात्तः । देव-
दत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकाकिम् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपा-
लितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनेति न । तृतीयाकर्मणीति तु भवति । एव किम् ।
कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरेव
उदात्तो भवति । संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवम-
त्रेष्टो नियमः । तेनानायतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीया-
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥ इत्थम्भूतेन कृतमिति च । ६ । २
। १४९ ॥ इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं
स्यात् । सुप्रप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रदुर्भाव
एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीयाकर्मणीत्यस्यापवादः ॥ अनो भावकर्म-
वचनः । ६ । २ । १५० ॥ कारकात्स्वरमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदा-
त्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति
किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकाकिम् । निदर्शनम् ॥ मनस्तिन्व्या-
ख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्नीताः । ६ । २ । १५१ ॥ कारकात्स्वराणि
एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिक्कृतिः ।
छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः गोक्नीतः ॥
कारकाकिम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च नितीति स्वरः ॥ सप्तम्याः पुण्यम्
। ६ । २ । १५२ ॥ अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति प्राप्तम् । सप्तम्याः
किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥
माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र के-
चिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्दे न त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां
ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ मिश्रं चानुपसर्गमस-
न्धौ । ६ । २ । १५४ ॥ पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । मिश्रं
किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येद-
मेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहितं ऐकार्थ्यमापन्नः ॥
नव्यो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः । ६ । २ । १५५ ॥ सम्पा-

१ प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषल, प्रयुतासृष्णव, आकर्षेऽवहित, अवहित, भोगेषु खट्वाहूढ, कविशस्त,
आकृतिगणोऽयम्, प्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादि । इति प्रवृद्धादि ।

२ याजकाद्य षष्ठीसमासे उक्ता ।

वाच्यतद्वितान्ताश्रयो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टिकाभ्यां संपादि
 कर्णवेष्टिकिकम् । न कर्णवेष्टिकिकमकर्णवेष्टिकिकम् ॥ छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिको-
 ऽच्छेदिकः । न वस्तेभ्यो हितोऽवत्सीयः । नमन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नवः
 किम् । गर्दभरथमर्हति गर्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् । गर्दभरथि-
 कादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्वितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते । त-
 त्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्राय विधिः । कर्णवेष्टिकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पा-
 णिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्विताः किम् । वोढुमर्हति वोढा ।
 नवोढाऽवोढा ॥ ययतोऽश्वाऽतदर्थः । ६।२।१५६॥ ययतौ यौ तद्वितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य
 नवो गुणप्रतिषेधप्रियात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या
 अश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थं किम् । आपाशम् । तद्वितः किम् । अदेयम् । गुणप्र-
 तिषेधे किम् । दन्त्यादन्त्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह ।
 अवामदेवम् ॥ अचकावशक्तौ । ६।२।१५७॥ अजन्तं कान्तं च नवः
 परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुमशक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् ।
 अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥ आक्रोशे च । ६।
 १।१५८॥ नवः परावचकावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जालम् । पक्तं न शक्तो-
 तीत्येवमाक्रोशयते । अविक्षिपः ॥ संज्ञायाम् । ६।२।१५९॥ नवः परमन्तोदा-
 त्तं संज्ञायामाक्रोशे । अद्वयदत्तः ॥ कृत्योकेऽप्युच्चार्यादयश्च । ६।२।१६०॥
 नवः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक्तु । अनागामुक्तः । इण्णच् । अनलङ्कृ-
 णुः । इण्णुजग्रहणे खिण्णुचोऽनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकागदेर्विधानसामर्थ्यात् ।
 अनाढ्यम्भविण्णुः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः ॥ राजाहोश्छन्दमि ॥ अराजा ।
 अनहः । भाषायां नवः स्यत् एव ॥ विभार्षा तृन्नन्तीक्ष्णशुचिषु । ६।२।
 १६१॥ तृत् । अकर्ता । अश्र । अनश्रम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि पक्षे अव्ययस्वरः ॥
 बहुव्रीहाविदमेतत्सङ्गः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ६।२।१६२॥
 एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीयः । तत्पञ्चमः ।
 बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेक-
 त्वम् किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहुव्यस्य तद्वद्बुद्धः । क्रियागणने
 किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् ।
 अयं प्रथम एषां ते इदम्प्रथमाः । इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात्कपि पू-

१ चार, साधु, यौधिक, अनहमेतत्, यदाय, अकस्मात्, “वर्तमान, वर्धमान, स्वरमाण, प्रमाण, क्रियमाण, रोषमाण, शोभमानाः सङ्ख्यायाम्” विकारमदृशे व्यस्तममने, गृहपति, इति, राजाहोश्छन्दमि । इति आचार्यः ।

र्वमन्तोदात्तम् । इदम्प्रथमकाः । बहुव्रीहवित्यधिकारो वनंसमास इत्यतः प्राग्बोध्यः ॥
संख्यायास्तनः । ६।२।१६३ ॥ बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुस्तना । संख्यायाः
 किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिगाः ॥ **विभाषा छन्दसि** । ६।२।१६४ ॥ द्वि-
 स्तनां करोति ॥ **संज्ञायां मित्राजिनयोः** । ६।२।१६५ ॥ देवमित्रः । कृष्यजिनम् ।
 संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः ॥ ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रे * ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥ **व्यवा-
 यिनोऽन्तरम्** । ६।२।१६६ ॥ व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यव-
 धायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवधायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥
मुखं स्वाङ्गम् । ६।२।१६७ ॥ गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ॥
नाऽव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । २।६।१६८ ॥ व-
 चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । व-
 त्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन
 बाध्यते ॥ **निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्** । ६।२।१६९ ॥ निष्ठान्तादुपमानवा-
 चिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति
 पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंह-
 मुखः ॥ **जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् त्तोऽकृतमितप्रतिप-
 न्नाः** । ६।२।१७० ॥ सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जा-
 तिकालेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् ।
 कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥
वा जाते । ६।२।१७१ ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः ।
 दन्तजातः । मासजातः ॥ **नञ्सुभ्याम्** । ६।२।१७२ ॥ बहुव्रीहवुत्त-
 रपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाषः ॥ **कपि पूर्वम्** । ६।२।१७३ ॥
 नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अप्रज्ञाबन्धुकः ।
 सुकुमारीकः ॥ **ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्** । ६।२।१७४ ॥ ह्रस्वान्ते उत्तरपदे स-
 मासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्या परं बहुव्रीहौ । अत्रीहिकः । सुमापकः । पूर्व-
 मिलानुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न
 कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ **बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि** ।
 ६।२।१७५ ॥ उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः
 स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोस्य स बहुमानः ॥
न गुणादयोऽव्यवाः । ६।२।१७६ ॥ अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तो

१ मुख, दुःख, कुच्छ, अख, आख, अलीक, प्रतीप, कषण, कृपण, सोढ । इति सुखादिः ।

२ गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोनाम । इति गुणादिराकृतिगणः ।

दात्ता बहुव्रीहो । बहुगुणा रज्जुः । वत्क्षरं पदम् । वत्तध्यायः । गुणादिगकृतिगणः । अव्ययाः किम् । बहुगुणो द्विजः । अभयनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपश्युः । ६ । २ । १७७ ॥ पष्टष्टः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गा-
किम् । दर्शनीयष्टष्टः । स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्गाहुः ।
अपश्युः किम् । विपश्युः ॥ वनं समाम्ने । ६ । २ । १७७ ॥ समासमात्रे उपसर्गा-
दुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्मैदिमं प्रवणे ॥ अन्तः । ६ । २ । १७७ ॥
अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वर्णो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥ अन्तश्च । ६ ।
२ । १८० ॥ उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोऽन्तात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ॥ न निविभ्याम् ।
६ । २ । १८१ ॥ न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वशि-
तयोर्थेण इति स्वग्निः ॥ परेऽभितोभावि मण्डलम् । ६ । २ । १८२ ॥ परेः
परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कुलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परि-
मण्डलम् ॥ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ६ । २ । १८३ ॥ प्रष्टुहम् । अस्वाङ्गं किम् ।
प्रपदम् ॥ निरुदकादीनि च । ६ । २ । १८४ ॥ अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरु-
पलम् ॥ अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ॥ अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे
बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥ अपाच्च । ६ । २ । १८६ ॥
अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरना-
मनाम च । ६ । २ । १८७ ॥ अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् ।
अपवीणम् । अजम् । अपाञ्जः । अन्वन । अपा । उपसर्गादन्वन इत्यस्याभावे इदम् ।
एतदेव च ज्ञापक समासान्वानित्यर्थः । अपकुक्षिः । सीरनाम् । अपसीरम् । अपहलम् ।
नाम । अपनाम ॥ स्फिगपूतकुक्षिमहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गं च ॥ अधेरुप-
रिस्थम् । ६ । २ । १८८ ॥ अभ्याकृढो दन्तोऽपिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः ।
उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् ॥ अनोऽग्रप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८९ ॥
अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदा-
र्थप्रधानः प्रादिसमाम्ने । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं
च कनीयोऽग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥ पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः
। ६ । २ । १९० ॥ अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः
पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥ अतेश्च कृतपदे
। ६ । २ । १९१ ॥ अनेः परमसदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्गुशो नागः ।

१ निरुदक, निरुपल, निर्मशिक, निर्मशक, निष्फालक, निष्कालिक, निष्पेय, दुस्तीर्य,
निलीय, निलीरक, निरजित, उर्जित, उपाजित, पर्यङ्गमादेशेऽशर्मा, निरुदकादिराकृतिगण ।

अतिपदा गायत्री । अकृत्यदे किम् । अतिकारः ॥ अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् * ॥
 इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमतिकार-
 कः ॥ नेरनिधाने । ६ । २ । १९२ ॥ निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधानं प्रकाश-
 नमित्यर्थः । निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥
 प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे । ६ । २ । १९३ ॥ प्रतेः परेऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः ॥
 प्रतिगतांऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥ उ-
 पाद् द्व्यजजिनमगौरादयः । ६ । २ । १९४ ॥ उपात्पर यत् द्व्यक्षकमजि-
 नं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरा-
 दयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ॥
 सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १९५ ॥ सुप्रत्यवमितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्वत्र
 निन्दा असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृष-
 णम् ॥ विभाषोत्पुच्छे । ६ । २ । १९६ ॥ तत्पुरुषे । उक्कान्तः पुच्छादुत्पुच्छः ।
 यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते परच् उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे
 प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उ-
 त्पुच्छः ॥ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । ६ । २ । १९७ ॥ आभ्यां
 परेष्वेवन्तोदात्तो वा । द्विपाञ्चतुष्पाञ्च र्थाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विदस । त्रिमूर्धानं सप्तर-
 शिमम् । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धश्शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते
 अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च स-
 मासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भव-
 त्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मू-
 र्धा द्विमूर्धा ॥ सक्थं चाऽक्रान्तात् । ६ । २ । १९८ ॥ गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः ।
 अक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य पञ्चश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥
 परादिश्छन्दसि बहुलम् । ६ । २ । १९९ ॥ छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादि-
 रुदात्तो वा । अजिसक्थमालभेत । अत्र वार्तिकम् ॥ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि
 दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः * ॥ इति परादिः । तुविजाता
 उरुक्षया । परान्तः । नि येन मुष्टिहृत्यया । यत्किञ्चक्रः । पूर्वान्तः । विश्वाधुर्धेहि ।

॥ इति समासस्वराः ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २० ॥ तिङन्तात्पदा-

१ अञ्ज, जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर । इत्यश्वादि* ।

२ गौर, तैष, तैल, लेट, लोट, जिह्वा, कृष्ण, कन्या, गुध, कल्प, पाद । इति गौरादि* ।

३ गोत्र, तुव, प्रवचन, प्रयतन, पवन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यायन, प्रचक्षण, विचक्षण,

द्वोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसन-
प्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रह-
णे कुत्सनादावेकार्थं ज्ञेयम् । गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् ।
खनति गोत्रं समेत्य कूपम् ॥ तिङ्कुत्तिङ् । ८ । १ । २८ ॥ अतिङ्न्तात्पदात्परं ति-
ङ्न्तं निहन्यते । अग्निमीळे ॥ न लुद् । ८ । १ । २९ ॥ लुङ्न्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता ॥
निपातैर्यद्यदिहन्तकुचित्रेच्चेचणकचिद्यत्रयुक्तम् । ८ । १ । ३० ॥ एतैर्निपा-
तैर्युक्तं न निहन्यते । यदग्ने स्यामहं त्वम् । युवा यदीकृथः । कुविदङ्ग आसन् । अचि-
त्तिभिश्चकृमा कश्चित् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति ॥ नह प्रत्यारम्भे । ८ । १ ।
३१ ॥ नहेत्यनेन युक्तं तिङ्न्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः । प्रत्यारम्भः । नह
भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छन्ति ॥ सत्यं प्रश्ने ।
८ । १ । ३२ ॥ सत्ययुक्तं तिङ्न्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् ।
सयमिद्वा उ तं वयमिन्द्र स्तवाम् ॥ अङ्गाऽप्रातिलोम्ये । ८ । १ । ३३ ॥ अङ्गेत्य-
नेन युक्तं तिङ्न्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये किम् । अङ्ग कूजसि वृषल
इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥ हि च । ८ । १ ।
३४ ॥ हियुक्तं तिङ्न्तं नानुदात्तम् । आ हि प्मा याति । आ हि रुहन्तम् ॥ छन्द-
स्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८ । १ । ३५ ॥ हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि
नानुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा चैनं पुनाति । तिङ्न्तद्वयमपि न निहन्यते ॥
यावद्यथाभ्याम् । ८ । १ । ३६ ॥ आभ्यां योगे तिङ्न्तं नानुदात्तम् । यथाचित्क-
ष्वाभावत् ॥ पूजायां नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ॥ यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङ्न्तं
पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् ।
यावद्बुद्धेः । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वोणात्र निघातः प्रतिषि-
ध्यते ॥ उपसर्गव्यपेतं च । ८ । १ । ३८ ॥ पूर्वोणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यव-
धानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति
शोभनम् ॥ तुपदपयदयताऽहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ॥ एभिर्युक्तं तिङ्न्तं
न निहन्यते पूजायाम् । आदह स्वभामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥ अहो च । ८ । १ । ४० ॥
एतद्योगेनानुदात्तं पूजायाम् ॥ अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥ शेषे विभाषा
। ८ । १ । ४१ ॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङ्न्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटकं रि-
प्यति ॥ पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ॥ पुरेत्यनेन युक्तं चानुदात्तं
स्वरायाम् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विशुत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः
परीप्सायां किम् । न तेनस्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्

। ८ । १ । ४३ ॥ ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मा गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । अकार्पीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् ॥ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८ । १ । ४४ ॥ क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किञ्चिद्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्त्रिङ्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपरार्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति ॥ लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ॥ किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्त्रित्थति ॥ एहिमन्ये प्रहासे लृट् । ८ । १ । ४६ ॥ एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लङन्तं नानुदात्तं ब्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यमे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लङित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमागम्भः । एहि मन्ये युक्ते प्रहासे एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ॥ अविद्यमानं पूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि ॥ किंवृत्तं च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ॥ अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं ङतरङ्गतमान्तं किमो रूपं किं वृत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कमतश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किञ्चित्थति ॥ आहो उताहो चाऽनन्तरम् । ८ । १ । ४९ ॥ आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शोषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्क्ते ॥ शोषे विभाषा । ८ । १ । ५० ॥ आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥ गत्यर्थलोटा लृण् चेत्यकारकं सर्वान्यत् । ८ । १ । ५१ ॥ गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लङपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्ता देवदत्तेन शालयः रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेद्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोङन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लङन्तेनोच्यते ॥ लोट् च । ८ । १ । ५२ ॥ लोङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्यकारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्येनं रामः । सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तम-

म् । ८ । १ । ५३ ॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव
 ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छा-
 ति देव ग्रामं प्रविशानि ॥ हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥ हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं
 लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदीति
 निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जवहै ॥ आम एकान्तरमामन्त्रि-
 तमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ॥ आमः परमेकपादान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम्
 पचसि देवदत्ता ३ । एकान्तरं किम् । आम प्रपचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रित किम् ।
 आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त ॥ यद्धि-
 तुपरं छन्दमि । ८ । १ । ५६ ॥ तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः ।
 उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हिचेति तुपश्येति च सिद्धे
 नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वा रोहावैहि । एहीति
 गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोटगतस्य निघातो भवति ॥ चनचिदिबगोत्रादित-
 क्षिताम्रेडितेष्वगतेः । ८ । १ । ५७ ॥ एषु पदसु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् ।
 देवः पचति चन । देवः पचति चित । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः
 पचति कल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचतिचन ॥ चादिषु
 च । ८ । १ । ५८ ॥ चवाह्राह्रैरेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च ॥ अ-
 गतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रखादति च । प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रति-
 षिध्येते द्वितीय तु निहन्यत एव ॥ चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥ चवेत्या-
 भ्यां योगे प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा
 सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोगानुपजनीय तिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् ।
 पूर्वभूतयोरपि योगे निवातार्थम् । प्रथमाग्रहण द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥ हेति
 क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥ हयुक्ता प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे ।
 स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदाति गमयति । क्षियाशीरिति धृतः ॥ अहेति
 विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ॥ अहयुक्ता प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयो-
 जने नियोगे क्षियाया च । त्वमहं ग्रामं गच्छ । क्षियायां स्वयमहं रथेन याति ३ ।
 उपाध्यायं पदाति नयति ॥ चाह्रलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥
 अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवार-
 ण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं
 गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः ।
 अवधारणं किम् । देव केव भोक्ष्यसे । न कचिदित्यर्थः । अनवकृतावेव ॥ चादि-
 लोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ॥ चवाह्राह्रैवाना लोपे प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता ।

सिद्धान्तकौमुद्याम्

चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला ग्रीहयो भवन्ति । श्रेता गा आज्याय दुहन्ति
 वालोपे । ग्रीहिभिर्जिते । यवैर्यजेत ॥ वैवावेति च छन्दसि । ८।१।६४ ॥ अहवै
 देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् ॥ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ८
 ।१।६५ ॥ आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्मक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां
 जिन्वति । प्रजामेका रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । समर्थाभ्यां किम् । एको दे-
 वानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ॥ यद्गृत्तान्नित्यम् । ८।१।६६ ॥
 यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते । यद्व्यङ्गायुर्वीति । अत्र
 व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । ८।१।६७ ॥
 पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः । मलोपश्च वक्तव्यः * ॥
 दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते ।
 नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव । पूजितग्रहणे सिद्धे पूजि-
 तग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशोऽपि नान-
 न्तर्यमाश्रीयत इति ॥ सगतिरपि तिङ् । ८।१।६८ ॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य-
 स्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठां प्रपचति । तिङ्तिङ् इति निघातस्य निपातैर्यदि-
 ति निषेधे प्राप्ते विशिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निह्न्यते ॥ गतिग्रहणे उपसर्ग-
 ग्रहणमिष्यते ॥ * ॥ नेह । यत्काष्ठा शुक्लीकरोति ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ।
 ८।१।६९ ॥ कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति ।
 प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् ।
 पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ क्रियाकुत्सन इति वाच्यम् * ॥
 कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचतिपूतिर्देवदत्तः ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् * ॥ ते-
 नायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥ वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् * ॥ पचति पूतिः ॥
 गतिर्गतौ । ८।१।७० ॥ अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति ।
 गतौ किम् । आमन्द्रैर्गिन्द्र हरिभिर्याहि मयूग्रेमभिः ॥ तिङ् चोदात्तवति । ८।
 १।७१ ॥ गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्य-
 था हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् ।
 उदात्तवति किम् । प्रपचति ॥

॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते । अभिमीळ इति प्रथमा ऋक्

१ काष्ठा, दारुण, अमातापुत्र, वेश, अनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, भद्रुत, भृश, घोर, सुख, कल्याण, अनुक्त । इति काष्ठादि ।

पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणमिति वार्तिकदर्शनात्सन्ने काष्ठादिभ्य इति कैश्चित्पक्षितमिति कैयटः ।

तत्राभिश्चब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे किप् इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादित्वात् । व्यु-
त्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । अमि पूर्वं इत्येकादेशस्वेकादेश
उदात्तेनेत्युदात्तः । ईळे । तिङ्गितिष्ठ इति निष्ठातः । संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्वेतीका-
रः स्वरितः । स्वरितात्मंहितायामिति ऐइत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःश-
ब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाभरावराणामित्यनिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि । धायो निष्ठायां दधा-

दुत्तरपदप्रकृतिस्वरं थाधादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदात्त-
तरः । यज्ञस्य नडः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचा-
वच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः कृतुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाशुदात्तः । रत्नशब्दो नव्विष-
यसेत्याशुदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
वान्तोदात्तः । तमपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुत्रेयम् ॥ इत्थं
वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥ तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥१॥
इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टांजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ॥

॥ अथ लिङ्गानुशासनम् ॥

लिङ्गम् ॥ स्त्री ॥ अधिकारसूत्रे ण्ते ॥ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृपो-
तृनानन्दरः ॥ ऋकारान्ता ण्ते पक्षैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्मादिपञ्चकस्यैव जीवनिवे-
धेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वान्न । तिमृचतस्मोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृ-
त्योश्चिचतुर्गेर्धन्तत्वाभावान्न ॥ अन्यप्रत्ययान्तो धातुः ॥ अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्य-
यान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । जम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयतेः किप् ।
यूः विशेष्यलिङ्गः ॥ अशनिभरण्यरणयः पुंसि च ॥ इयमयं वा अशनिः ॥
मिन्यन्तः ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः ॥
बहिवृत्तण्यग्रयः पुंसि ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च ॥ इयमयं
वा श्रोणिः ॥ स्तिन्नन्तः ॥ स्पष्टम् । कृतिरित्यादि ॥ ईकारान्तश्च ॥ ईप्रत्ययान्तः
स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः ॥ ऊडाद्यन्तश्च ॥ कुरूः । विद्या ॥ द्यन्तमेकाक्षरम् ॥

श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ **विंशत्यादिरानवतेः ॥** इयं विंशतिः ॥
 त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ॥ **दुन्दु-**
भिरक्षेपु ॥ इयं दुन्दुभिः । अक्षेपु किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः ॥
नाभिरक्षत्रिये ॥ इयं नाभिः ॥ **उभावप्यन्यत्र पुंसि ॥** दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्त-
 विषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कयं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहि-
 तश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भागविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति
 सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्या-
 तृप्तस्त्वमपीह साधु । अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्रा-
 णिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामद इति मेदिनी । रभसोऽप्याह । मुखराट्क्षत्रिये
 नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति । एव-
 मेवविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ **तलन्तः ॥** अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्रस्य भावः शुक्रता ।
 ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव देवता ॥ **भूमिविद्यु-**
त्सरिल्लतावनिताभिधानानि ॥ भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्निम्नगा ।
 लता वल्ली । वनिता योषित् ॥ **यादो नपुंसकम् ॥** यादःशब्दः सगिद्धाचकोऽपि
 क्लीबं स्यात् ॥ **भाःसुकुस्रगुदिगुष्णिगुपानहः ॥** एते स्त्रियां स्युः इयं भा
 इत्यादि ॥ **स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥** एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः । स्थूणा । स्थूणम् ।
 ऊर्णा । ऊर्णम् । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेपादिलोम ॥ **गृहशशा-**
भ्यां क्लीबे ॥ नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथामन्वयं नपुंसके स्तः । गृहस्थू-
 णम् । शशोर्णे शशलोमनीत्यमरः ॥ **प्रावृट्त्विप्ररूट्त्तृट्त्विट्त्विषः ॥** एते
 स्त्रियां स्युः ॥ **दर्विविदिवेदिस्वनिशान्यसिवेशिकृष्णोषधिकव्यङ्गुलयः ॥**
 एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ङीप् दर्वी । दर्वीरित्यादि ॥ **तिथिनाडिरुचिर्वीचिना-**
लिधूलिकिकेकेलिच्छविरात्र्यादयः ॥ एते प्राग्वत् इयं तिथिरित्यादि ।
 अमरस्त्वाह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तित्थय इति ।
 स्त्रीत्वे हि बहुतिथय इति स्यात् । श्रीहर्षश्च । निष्विलां निशि पौर्णिमातिथीमिति ॥
शष्कुलिराजिकुशव्यनिवर्तिभुकुट्टिचुटिवलिपङ्कयः ॥ एतेऽपि स्त्रियां
 स्युः । इयं शष्कुलिः ॥ **प्रतिपदापद्धिपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्-**
क्षुत्पुन्सुत्समिधः ॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उपा उच्छती । उपाः प्रातरधिष्ठात्री
 देवता ॥ **आशीर्धूःपूर्णाद्धारः ॥** इयमाशीरित्यादि ॥ **अप्सुमनस्समासिक-**
तावर्षाणां बहुत्वं च ॥ अवादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः ।
 स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मालती जातिः । देववात्री तु पुंस्येव । सुपर्वणः सुम-
 नसः । बहुत्वं प्रायिकम् । एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति भूर्यवत्सूत्रे भाष्यप्रयो-

गात् । समांसमां विजायत इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च । विभाषाघ्रावेडिति सूत्रे
अत्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां ह्रस्वदत्तोऽप्येवम् ॥ स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्य-
वाग्नौस्फिजः ॥ इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक् ॥ तृटिस्सी-
मासंबध्याः ॥ इयं तृटिः । सीमा । सम्बध्या ॥ चुल्लिवेणिस्वार्यश्च ॥ स्पष्टम् ॥
ताराधाराज्योत्सादयश्च ॥ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥ नित्यग्रहणमन्येषा
ह्रस्वविचारं ज्ञापयति ॥

॥ इति रुपधिकारः ॥

पुमान् ॥ अधिकारोऽयम् ॥ घञबन्तः ॥ पाकः । त्यागः । करः । गरः । भावार्थ,
एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे कल्प्युद्भूयां स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परि-
शेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । सम्बन्धमनुव-
र्तिष्यत इति ॥ घाजन्तश्च ॥ त्रिसरः । गोचरः । चयः । जय इत्यादि ॥ भयलि-
ङ्गभगपदानि नपुंसके ॥ एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ॥
नङन्तः ॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यन्तः ॥ याच्या स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्या-
पवादः ॥ क्यन्तो घुः ॥ क्तिप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः ।
स्यन्तः किम् । दानम् । नुः किम् । जजिर्बीजम् ॥ इषुभिः स्त्री च ॥ इषुभिश्च शब्दः
स्त्रियां पुंसि च ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्त-
सनभुजकण्ठशङ्खशरपङ्काभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः ।
असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः । पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः ।
नखः करुरुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । सनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो
गलः । शङ्खः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि ॥ त्रिविष्टपत्रिसुवने
नपुंसके ॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गाभिधानतया पुंस्वे प्राप्ते अयमा-
त्मः ॥ यौः स्त्रियाम् ॥ शोदियोलन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ इषुबाह्वः स्त्रियां च ॥
चातुंसि ॥ बाणकाण्डौ नपुंसके च ॥ चातुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरे-
लस्यापवादः ॥ नान्तः ॥ अयं पुंसि । गजः । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः ।
मन्त्र्यचक्रोक्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ऋतुपुरुषकपोलगुल्फ-
मेषाभिधानानि ॥ ऋतुरभ्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः ।
मेषो नीरदः ॥ अश्रं नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ उकारान्तः ॥ अयं पुंसि स्या-
त् । प्रभुः इक्षुः । हनुर्हृद्विलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् ॥ द्वयोः कपोलावयव इति
भेदिनी । करेणुरिभ्या स्त्री नेभे इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृत-
सुसल विषयः । उक्तं च । लिङ्गशेषविधिव्याप्या विशिष्टैर्यस्याधित इति । एवमन्यत्रापि ॥
धेनुरज्जुकुहमरयुननुरणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ॥ समासे रज्जुः पुंसि च ।

कर्कटरज्ज्वा । कर्कटरज्ज्जुना ॥ इमश्चुजानुवसुस्वादश्चुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ॥ वसु चार्थवाचि ॥ अर्थवाचीति किम् । वसुर्मयूखाभिधानाधिपेषु ॥ मद्रुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ चातुंसि । अयं मद्रुः । इदं मद्रुः ॥ रुत्वन्तः ॥ मेरुः । सेतुः ॥ दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके ॥ रुत्वन्त इति पुंस्वस्यापवादः । इदं दारुः ॥ सक्तुर्नपुंसके च ॥ चातुंसि । सक्तुः । सक्तुः ॥ प्राग्रदमेरकारान्तः ॥ रश्मिदिवसाभिधानमिति वक्ष्यति प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥ कोपधः ॥ कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः । कल्कः ॥ चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च ॥ चातुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥ टोपधः । टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ॥ किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटक राटलोष्ठानि नपुंसके ॥ किरीटमित्यादि ॥ कुटकूटकपटकवाटकपर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ॥ चातुंसि । कुटः । कुटमित्यादि ॥ णोपधः ॥ णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पापाणः ॥ ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ॥ चातुंसि ॥ थोपधः ॥ रथः ॥ काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके ॥ इदं काष्ठमित्यादि ॥ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् ॥ इमाः काष्ठाः ॥ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ॥ चातुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥ नोपधः ॥ अदन्तः । पुंसि । इनः । फेनः ॥ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ॥ चातुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ॥ पोपधः ॥ अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । सर्पः ॥ पापरूपोदुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके ॥ इदं पापमित्यादि ॥ शूर्पकुतप्रकुणपट्टीपविटपानि नपुंसके च ॥ अयं शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि ॥ भोपधः ॥ स्तम्भः कुम्भः ॥ तलभं नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ जृम्भं नपुंसके च ॥ जृम्भम् । जृम्भः ॥ मोपधः ॥ सोमः । भीमः ॥ रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ॥ इदं रुक्ममित्यादि ॥ संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च ॥ चातुंसि । अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् ॥ योपधः ॥ समयः । हयः ॥ किसलयहृद-

वेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥ स्पष्टम् ॥ गोमयकषायमलयान्वयाव्य-
यानि नपुंसके च ॥ गोमयः । गोमयम् ॥ रोपधः ॥ क्षुरः । अक्षुरः ॥ द्वाराग्र-
स्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरद्वरकूच्छरन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीर-
क्रविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठरा-
जिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बर-
शिशिरतन्त्रयन्त्रक्षेत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्रनेत्रगोत्राङ्गुलि
ब्रमलत्रशस्त्रशस्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके ॥ इदं द्वागमित्यादि ॥ शु-
क्रमदेवतायाम् ॥ इदं शुक्रं रेतः ॥ चक्रवज्रान्धकारसाराचारपारक्षीरतोः
मरुद्गारभृद्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥ चालुं-
ति । चक्रः । चक्रमित्यादि ॥ षोपधः ॥ वृषः वृक्षः ॥ शिरीषशिर्षाम्बरी-
षपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके ॥ यूषकरीषमिषविषव-
र्षाणि नपुंसके च ॥ चालुमि । अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि ॥ सोपधः ॥ व-
त्स । वायसः । महानसः ॥ पनमयिसबुससाहसानि नपुंसके ॥ चमसां-
सरसनिर्यासोपवासकार्पासयामभासकासकांसमांसानि नपुंसके च
॥ इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ॥ कंसं चाप्राणिनि ॥ कंसोऽब्धी पानभाजनम् ।
प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ रश्मिदिवसाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि
स्युः । रश्मिर्मयूखः । दियसो घस्रः ॥ दीधितिः स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥
दिनाहनी नपुंसके ॥ अयमप्यपवादः ॥ मानाभिधानि ॥ एतानि पुंसि स्युः ।
कुड्वः । प्रस्थः ॥ द्रोणाढकौ नपुंसके च ॥ इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः ॥ स्वारी-
मानिके स्त्रियाम् ॥ इयं खारी । इयं मानिका ॥ दाराक्षतलाजासूनां ब-
हुत्वं च ॥ इमे दाराः ॥ नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ॥ यथासंख्यं ना-
ड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः ॥ अयं नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामु-
भयलिङ्गत्वेऽपि क्रीडन्त्यनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ मरुद्गुत्तरदृत्विजः ॥ अयं मरुत् ॥ क-
षिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबालिकौलिमौलिरविकविकपिसुनयः ॥
एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ॥ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः ॥ एते पुंसि ॥ हस्तकु-
न्तान्तघातवातदतधूर्तस्रतचृतमुहूर्ताः ॥ एते पुंसि । अमरस्तु मुहूर्तोऽखि-
यमित्याह ॥ षण्डमण्डकण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशि-
खण्डाः ॥ अयं षण्डः ॥ वंशांशपुरोडाशाः ॥ अयं वंशः । पुरो दादयते पुरोडाशः ।
कर्षणि षब् । भवठ्याग्नयानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशास्तद्व्रित्ति विकारप्रकरणे
ग्रीहैः पुरोडाशः इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य ङत्वम् । पुरोडाश-
मुक्तामिष्टमिति माधः ॥ हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः ॥ अयं हृदः ॥ अर्घपथिम-

धृमुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः ॥ अयमर्धः ॥ पल्लवपल्लवकफरेफकटाह-
निर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरंगगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः ॥ अयं पल्लव
इत्यादि ॥ सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ॥ एते पुंसि । अयं सारथिः ॥

॥ इति पुल्लिङ्गाधिकारः ॥

नपुंसकम् ॥ अधिकारोऽयम् ॥ भावे ल्युडन्तः ॥ हसनम् । भावे किम् । पच-
नोऽभिः । इध्मव्रश्चनः कुठारः ॥ निष्ठा च ॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्रीबं स्यात् । ह-
सितम् । गीतम् ॥ त्वष्यजौ तद्धितौ ॥ शुक्लवम् । शौक्ल्यम् । प्यञः शिवसा-
पथ्यात्वक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । सामर्थ्यम् । सामग्री । औचित्यम् । औचिती ।
कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ॥ ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ यद्यदग्य
गजपुञ्जच्छाश्च भावकर्मणि ॥ एतदन्तानि क्रीबानि ॥ स्तेनाद्यत्रलोपश्च । स्तेयम् ।
सख्युयः । सख्यम् । कपिज्ञात्योर्ढक् । कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । आधिप-
त्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । औष्ट्रम् । हायनान्तयुगादिभ्योऽण् । द्वैहाय-
नम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यश्छः । आच्छावाकीयम् ॥ अ-
व्ययीभावः ॥ अधिक्षि ॥ द्वन्द्वैकत्वम् ॥ पाणिपादम् ॥ अभाषायां हेमन्त-
शिशिरावहोरात्रे च ॥ स्पष्टम् ॥ अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ॥ अधिका-
रोऽयम् ॥ अनल्पे छाया ॥ शरच्छायम् ॥ राजामनुष्यपूर्वा सभा ॥ इनसभ-
मित्यादि ॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च ॥ परवत् अन्यस्तत्पु-
रुषः परवलिङ्गः स्यात् ॥ रात्राह्वाहाः पुंसि ॥ अपथपुण्याहे नपुंसके ॥ सं-
ख्यापूर्वा रात्रिः ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः ॥ द्विगुः स्त्रियां
च ॥ व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् ॥ इसुसन्तः ॥ हविः । धनुः ॥ अर्चिः
स्त्रियां च ॥ इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः ॥
छदिः स्त्रियामेव ॥ इयं छदिः । छद्यतेऽनेनेति छदेऽश्रुगादिण्यन्तादर्विशुचीत्यादि-
ना इस् । इस्मन्त्रित्यादिना ह्रस्वः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः
क्रीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरका-
र्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि ॥ एतेषामभिधायकानि क्रीबे स्युः । मुख-
माननम् । नयनं लोचनं । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं
शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् ।
अस्यापवादानाह त्रिसूच्या ॥ सीरार्थोदनाः पुंसि ॥ वक्त्रेन्वारण्यगाण्डीवा-
नि पुंसि च ॥ वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवां गाण्डीवम् ॥
अटवी स्त्रियाम् ॥ लोपधः ॥ कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ तूलोपलतालकु-
सूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि ॥ अयं तूलः ॥ शीलमूलमङ्गलसाल-

कमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालबालबालनिगलपलालविडालग्वि-
लशूलाः पुंसि च ॥ चान् क्लीबे । इद शीलमित्यादि ॥ शतादिः संख्या ॥
शतम् । सहस्रम् । शतादिगिति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गो
नाम पर्वतः ॥ शतायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ ल-
क्षा कोटिः स्त्रियाम् ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमगात् ।
क्षीबेऽपि लक्षम् ॥ शङ्कुः पुंसि ॥ सहस्रः कचित् ॥ अयं सहस्रः । इदं सहस्रं ॥
मन्यव्यचकोऽकर्तरि ॥ मन्प्रत्ययान्तो व्यचकः क्लीबः स्यात् कर्तरि । वर्म । चर्म ॥
व्यचकः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् । ददाति इति मादा ॥ ब्रह्मन्-
पुंसि च ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्मा ॥ नामरोमणी नपुंसके ॥ मन्यव्यचक इत्यस्यायं
प्रपञ्चः ॥ अमन्तो व्यचकः ॥ यशः । मनः । तपः । व्यचकः किम् । चन्द्रमाः । अ-
प्सराः स्त्रियाम् ॥ एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ व्रान्तः ॥ पत्रम् ।
छत्रम् ॥ यात्रामात्राभस्त्रादंप्रावरत्राः स्त्रियामेव । भृत्रामित्रछात्रपुत्र-
मन्त्रवृत्रमेहोघ्राः पुंसि ॥ अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते
इति माघः । स्याताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्
अमेष्टिपदिलौणादिक इवच । अमेरमित्र मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः ।
नवसमासेऽप्येवम् । परवलिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालो-
चनमूलकम् । स्वर्गदोषोद्भावनमपि नयो जग्गममित्रमृता इति पाष्टसूत्रास्मरणमूलकमिति
दिक् ॥ पञ्चपात्रपवित्रसन्नच्छत्राः पुंसि च ॥ बलकुसुमशुल्बयुद्धपत्त-
नरणाभिधानानि ॥ बल वीर्यम् ॥ पञ्चकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ पञ्चादयः
शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोंऽप्याह ॥ वा पुंसि पञ्चं नलिनमिति ।
एवं चार्थेर्चादिमूत्रे तु जलजे पञ्चं नपुंसकमेवेति वृत्तिप्रन्थो मतान्तरेण नेयः ॥ आह-
वसंग्रामौ पुंसि ॥ आजिस्त्रियामेव ॥ फलजातिः ॥ फलजातिवाचीशब्दो
नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आश्रम ॥ वृक्षजाति स्त्रियामेव ॥ क्वचिदेवेदम् ।
हीनकी ॥ त्रियज्जगत्सकृत्शकनृपपृषत्शकृद्वृद्धदधितः ॥ एते क्लीबाः
स्युः ॥ नवनीतावनानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतजतवृत्तप-
लितानि ॥ आहकुलिशदैवर्षाठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदा-
काशकण्वधीजानि ॥ एवानि क्लीबे स्युः ॥ दैवं पुंसि च ॥ दैवम् । दैवः ॥ धा-
न्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहृष्यकष्यकार्ष्यसत्थापत्यमूल्यशिक्य-
कुञ्जमद्यहर्म्यतृयैसन्यानि ॥ इदं धान्यमित्यादि ॥ द्वन्द्वबर्हेदुःखबडिशपि-

दुम्भकवचवरशरवृ रकाणि ॥ अक्षमिन्द्रिये ॥ इन्द्रिये किम्

मा भन ॥

॥ नपुंसकाधिकारः ॥

स्त्रीपुंसयोः ॥ अधिकारोऽयम् ॥ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशालम-
लित्रुटिमसिमरीचयः ॥ इयमयं वा गौः ॥ मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुक्कण्डु-
रेणवः ॥ इयमयं वा मृत्युः ॥ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च ॥ त्रिलिङ्गमित्यर्थः ॥
पटु । पटुः । पट्टी ॥ अपत्यार्थतद्धिते ॥ औपगवः । औपगवी ॥

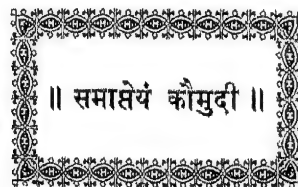
॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

पुन्रपुंसकयोः ॥ अधिकारोऽयम् ॥ घृतभृतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्त-
लोहिताः ॥ अयं घृतः । इदं घृतम् ॥ शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥ अयं
शृङ्गः । इदं शृङ्गम् ॥ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाभार्धर्चदर्भपुच्छाः ॥ अयं व्रजः ।
इदं व्रजम् ॥ कवन्धौषधायुधान्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ दण्डमण्डखण्डशवसैन्ध-
वपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः ॥ एते पुन्रपुंसकयोः स्युः । कुशो
रामसुते दर्भे योके धीपे कुशं जले इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च
जनपदादिसूत्रेणायोविकारे ङीषि । कशी । दारुणि तु टापा कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा
यातेति श्रुतिः । अतः कृकमीति सूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च । हानौ
तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द इति । तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभा-
ष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याहुप्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर
इति विभावनीयं बहुभुतैः ॥ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ॥

॥ इति पुन्रपुंसकाधिकारः ॥

अवशिष्टलिङ्गम् ॥ अव्ययं कतियुष्मदस्मदः ॥ षणान्तासंख्या ॥
शिष्टा परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ गुणवचनं च ॥ शुक्लः
पटः । शुक्ला पटी । शुक्ल वस्त्रम् ॥ कृत्याश्च ॥ करणा ॥ करणाधिकरणयो-
र्युद् च ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे पाणिनीयलिङ्गानुशास-
नसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ समाप्तेयं कौमुदी ॥

श्रीः । शिक्षा ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीय मतं यथा । शास्त्रानुपूर्व तद्विद्याद्यथोक्तं लोके वेदयो
॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दान्यर्थाज्ञानम् ॥ द्विभि पुनर्व्याकरीष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्
॥ २ ॥ त्रिपट्टिः चतुर्पट्टिर्गणा शम्भवे सता । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वय-
मुवा ॥ ३ ॥ स्वरा निशानिरेकश्च स्पर्शाना पञ्चविंशति । यादयश्च स्मृता बाष्पौ चत्वारश्च यमा-
स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विरामश्च न पी नापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चैति विज्ञेयो लृकारः
प्लुत एव च ॥ ५ । १ ॥ गान्धा इन्द्रा राभिन्यानां मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायान्निमा-
हन्ति स प्रेरयति मातृगम् ॥ ६ ॥ मातृस्पर्शसि नमः मन्द जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगा-
त छन्दोगायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यादनयुगे मध्यम त्रैलोक्यमागम् । तार तार्तीयसर्वेन
शीर्षेण जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्घा मर्यादाः नाना नक्रमापद्य मातुः । वर्णाजनयते तेषां वि-
भागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ मर्यादा कान्त मर्यादा प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहु-
निपुणं तन्निबोधत ॥ १० । २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरान्तश्च स्वराख्यः । ह्रस्वो
दीर्घः प्लुत इति कान्तो नियमा र्थान् ॥ ११ ॥ उदात्ते निपादगान्धारवनुदात्त श्रपमधैवतौ ।
स्वरेतप्रभवा ह्येते पञ्च मध्यमपञ्चमा ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुगः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोर्ध्वौ च तादृ न ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शपसा रेफ एव
च । जिह्वामूलमुपमा न गतिरर्पणोभ्रमण ॥ १४ ॥ यशोभावप्रसथानमुकारादिपरं पदम् ।
स्वपन्तं तादृशं निशादगन्तव्यकर्मभाषण ॥ १५ । ३ ॥ हकारः पञ्चभिर्युक्तमन्तः स्यामिश्च
संयुतम् । औरस्त न र्गान्नाया कण्ठमादरगन्तम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविचयुशस्तालव्या-
वोष्टावृषु । सुपूर्वग्या अदृग्या दृग्या लृग्या स्मृता ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो
दन्तोष्ठयो वः स्मृतौ वर्तते । एते तु कण्ठातालव्यान्तौ श्री कण्ठोष्ठौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्ध-
मात्रा तु कण्ठ्या स्यादकारिकारगामंता । ओकारोकारयोर्मात्रा तयोर्विद्वत्समृत्तम् ॥ १९ ॥ सं-
ज्ञा मात्रिका ज्ञेया विद्वत् न द्विमात्रिकम् । गोषा ना संज्ञता सर्वे अवोषा विद्वताः स्मृताः ॥
२० ॥ स्वराणाम्भ्रमणां नीर निवृत्त कारणं स्मृतम् । तेष्वोपि विद्वतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव
च ॥ २१ ॥ अनुस्वारगमनानां च नासिकाभ्यानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभा-
गिनः ॥ २२ ॥ अन्दाव्याणानिर्गोषो दन्त्यमृत्यस्वगन्तु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं हो । श-
पसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे निवृत्त्या नु विरामे चाक्षरद्वये । द्विगोष्ठौ तु विगृहीयाद्यत्रौकारव-
कारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेः पूषा नृपत्या न न पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णा-
व्ययोजयेत् ॥ २५ । ५ ॥ यथा शीराप्रिया नारी तत्रै इत्यभिभाषते । एव रज्जाः प्रयोक्तव्याः
ते अर्धौ इव खेदया ॥ २६ ॥ रज्ज्वर्णं प्रयुक्तीरक्षौ प्रमेत्पूर्वमक्षरम् । दोर्ध्वस्वरं प्रयुक्तीयान्पश्चा-
न्नासिकयामाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदये वैकुण्ठमात्रम्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च
हृत्सैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुकारे तिष्ठन्कास्येन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्वि-
मात्रं च जघन्यौ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ।
सङ्गं कम्पयेत्कम्प रश्मिनेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एव वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च
। सम्यग्दर्शनप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ । ६ ॥ गीती शीर्षा

शिरःकम्पी तथा लिखितपाठक । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठकावमा ॥ ३२ ॥ माधुर्य-
मक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वर । धैर्यं लयसमर्थं च पठेते पाठका गुणा ॥ ३३ ॥ शङ्कित-
भीतमुद्वृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वर शिगसि गत तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उपा-
शु दष्ट त्वरित निरस्त विलम्बित गद्गदित प्रगीतम् । निष्पीडित ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न
तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुपस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यदिने क-
ण्ठगतेन चैव चक्राह्वसकूजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥ तारं तु विशाःसवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च
सदाप्रयोज्यम् । मयूरहसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरस्थितेन ॥ ३७ ॥ अचोस्पृष्टा य-
णस्वीपन्नेमिस्पृष्टाः शरः स्मृताः । शेषा स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ यमो-
नुनासिका न हौ नादिनो ह्रस्वाः स्मृताः । ईपन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥
ईपन्नासाश्चरो विद्याद्बोधमैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्र पाणिनिना येनेदं व्यापितं शुवि ॥ ४० ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कटपोथं पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥
शिक्षा प्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते
॥ ४२ ॥ उदात्तमाख्याति इषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं
च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । नि-
हतं तु कनिष्ठिकया स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्व-
रितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्रव्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निं सोमं प्रवो
वीर्यं हविषा स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती । अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्य-
नुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषा मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पतिरिति द्रव्यु-
दात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥ ४७ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्वुदात्त उदाहृतः ।
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥ चापस्तु वदते मात्रा द्विमात्रं त्वेव
वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्वर्वमात्रकम् ॥ ४९ ॥ कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं
च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोस्ति पापाहेरिव कित्विपात् ॥ ५० ॥ सुतीर्यादागतं व्यक्तं
स्वाम्नायं सुव्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वर-
तो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो-
पराधात् ॥ ५२ ॥ अवक्षरं हनायुष्यं त्रिस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षतां शस्त्ररूपेण वज्रं पतति
मस्तके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु योधीति स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो त्रियोनिमधि-
गच्छति ॥ ५४ ॥ हस्तेन वेदं योधीति स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके
महीयते ॥ ५५ ॥ १० । शकरः शाकरी प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाह्वय
देवी वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं
प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरु-
न्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च
सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुल्यं च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति
॥ ५९ ॥ ११ ॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारः स्वराणां यथागीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चापस्तु
शकर एकादशः ॥

इति शिक्षा ।

॥ श्रीः ॥

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः ।

येनाक्षरसमात्रायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

येन भौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः

तमश्चाजानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥

अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरट् । लण् । जमङ-
णनम् । झभञ् । घढधप् । जवगडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् ।
शषसर् । हल् ॥ इति प्रत्याहारसूत्राणि ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

वृद्धिरादैच् १ । १ । १ ॥ गदेश्ण १ । १ । २ ॥ इको गुणवृद्धी १ । १ । ३ ॥
न घातुलोप आर्धभावुके १ । १ । ४ ॥ कृति च १ । १ । ५ ॥ दीधीवेवीटाम् १ ।
१ । ६ ॥ हलोऽनन्तरा गायोगः १ । १ । ७ ॥ मृग्वनासिकावचनोऽनुनामिकः १ । १ ।
८ ॥ तुल्यास्यप्रथमन रावर्णम् १ । १ । ९ ॥ नाज्झलौ १ । १ । १० ॥ ईदूदेद्विवचन
प्रगृह्यम् १ । १ । ११ ॥ अदगो मात १ । १ । १२ ॥ शे १ । १ । १३ ॥ निपात ए-
काजनाङ् १ । १ । १४ ॥ गोत् १ । १ । १५ ॥ सबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्पे १ । १ ।
१६ ॥ उग्रः १ । १ । १७ ॥ ऊ १ । १ । १८ ॥ देदूती च रासम्यर्थे १ । १ । १९ ॥
दाघ घदाप १ । १ । २० ॥ ए ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥ तरत्तमपौ घः
१ । १ । २२ ॥ बहुगणकान्ति सप्त्या १ । १ । २३ ॥ ष्णान्ता पट् १ । १ । २४ ॥
जि च १ । १ । २५ ॥ क्तक्तवत् निष्ठा १ । १ । २६ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ ।
२७ ॥ विभाषा द्विक्रमासे बहुव्रीहौ १ । १ । २८ ॥ न बहुव्रीहौ १ । १ । २९ ॥ तृतीया-
समासे १ । १ । ३० ॥ द्वन्द्वे च १ । १ । ३१ ॥ विभाषा जसि १ । १ । ३२ ॥ प्रथमचर-
न्तयात्यार्धकतिपयनेमाश्च १ । १ । ३३ ॥ पूर्वोपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्था-
यामसंज्ञायाम् १ । १ । ३४ ॥ स्वमज्जातिधनात्यायाम् १ । १ । ३५ ॥ अन्तर बहिर्यो-
गोपसंन्यानयोः १ । १ । ३६ ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥ तद्धितश्चासर्व-

विभक्तिः १।१।३८॥ कृन्मेजन्तः १।१।३९॥ क्वातोसुन्कसुनः १।१।४०॥
॥ २॥ अव्ययीभावश्च १।१।४१॥ शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२॥ सुडनपुं-
सकस्य १।१।४३॥ नवेति विभाषा १।१।४४॥ इग्यणः सप्रसारणम् १।१।४५॥ आद्य-
न्तौ टकितौ १।१।४६॥ मिदचोऽन्यात्परः १।१।४७॥ एच इग्नस्त्रादेशे १।१।४८॥
षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४९॥ स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०॥ उरपरपरः १।१।
५१॥ अलोऽन्त्यस्य १।१।५२॥ ङिञ्च १।१।५३॥ आदेः परस्य १।१।
५४॥ अनेकाहिस्तसर्वस्य १।१।५५॥ स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ १।१।५६॥
झञ्चः परस्मिन्पूर्वविधौ १।१।५७॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदी-
र्घजश्चर्विषिषु १।१।५८॥ द्विर्वचनेऽचि १।१।५९॥ अदर्शन लोपः १।१।
६०॥ ३॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुपः १।१।६१॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १।१।
६२॥ न लुमताङ्गस्य १।१।६३॥ अचोऽन्यादि टि १।१।६४॥ अलोऽन्या-
त्पूर्व उपधा १।१।६५॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १।१।६६॥ तस्मादित्यु-
त्तरस्य १।१।६७॥ स्वरूप शब्दस्याशब्दसज्ञा १।१।६८॥ अणुदित्सवर्ण-
स्य चाप्रत्ययः १।१।६९॥ तपरस्तत्काळस्य १।१।७०॥ आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१॥
येन विविस्तदन्तस्य १।१।७२॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् १।१।७३॥ त्य-
दादीनि च १।१।७४॥ एङ्गाचा देशे १।१।७५॥ “वृद्धिराद्यन्तवदव्ययीभा-
वः प्रत्ययस्य लुक्पञ्चदश” ॥

द्वितीयः पादः ।

गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् १।२।१॥ विज इट् १।२।२॥ विभाषोर्णो १।
२।३॥ सार्वधातुकमपित् १।२।४॥ असयोगालिट्कित् १।२।५॥ इन्धिभवतिभ्यां
च १।२।६॥ मृडमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्वा १।२।७॥ रुदविदमुपग्रहिस्व-
पिप्रच्छः सश्च १।२।८॥ इको झल् १।२।९॥ हलन्ताच्च १।२।१०॥
लिङ्गिचावात्मनेपदेषु १।२।११॥ उश्च १।२।१२॥ वा गमः १।२।१३॥
हनः सिच् १।२।१४॥ यमो गन्धने १।२।१५॥ विभाषोपयमने १।२।१६॥
स्थाध्वोरिञ्च १।२।१७॥ न क्वा सेट् १।२।१८॥ निष्ठा शीङ्गिदिमिदिक्ष्विदि-
भृषः १।२।१९॥ मृपस्तितिक्षायाम् १।२।२०॥ १॥ उदुपधाङ्गावादिकर्मणो-
रन्यतरस्याम् १।२।२१॥ पूङ्गः क्वा च १।२।२२॥ नोपधात्थफान्ताङ्गा १।
२।२३॥ बङ्गिलुच्यृतश्च १।२।२४॥ तृपिमृपिक्कशेः काश्यपस्य १।२।२५॥
रलो व्युपधाङ्गलादेः सश्च १।२।२६॥ ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घसृतः १।२।२७॥
अचश्च १।२।२८॥ उच्चैरुदात्तः १।२।२९॥ नीचैरनुदात्तः १।२।३०॥
समाहारः स्वरितः १।२।३१॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् १।२।३२॥ एक-

श्रुतिदूरासंबुद्धौ १ । २ । ३३ ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्युद्धसामसु १ । २ । ३४ ॥ उच्चै-
 हारा वा वषट्कारः १ । २ । ३५ ॥ विभाषा छन्दसि १ । २ । ३६ ॥ न सुब्रह्मण्याया
 त्वरितस्य तूदात्तः १ । २ । ३७ ॥ देशब्रह्मणोरनुदात्तः १ । २ । ३८ ॥ स्वरितात्सहि-
 तायामनुदात्तानाम् १ । २ । ३९ ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर १ । २ । ४० ॥ २ ॥
 अष्टक एकाल्प्रत्ययः १ । २ । ४१ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरण कर्मधारयः १ । २ । ४२ ॥
 प्रथमानिर्दिष्टं समान उपमर्जनम् १ । २ । ४३ ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाने १ । २ । ४४ ॥
 अर्थविधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १ । २ । ४५ ॥ कृत्तद्धितमासाश्च १ । २ । ४६ ॥
 ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८ ॥
 कृत्तद्धितलुकि १ । २ । ४९ ॥ इष्टोण्याः १ । २ । ५० ॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने १ ।
 २ । ५१ ॥ विशेषणानां चाज्ञाने १ । २ । ५२ ॥ तदशिष्यं राज्ञाप्रमाणत्वात् १ । २ ।
 ५३ ॥ लुब्धोगाप्रख्यानात् १ । २ । ५४ ॥ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् १ ।
 ५५ ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थभ्यान्यप्रमाणत्वात् १ । २ । ५६ ॥ कालोपसर्जने च तुल्य-
 र्त्त १ । २ । ५७ ॥ जात्यान्यायामेकास्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् १ । २ । ५८ ॥ अस्म-
 दो द्वयोश्च १ । २ । ५९ ॥ फल्गुनीप्राष्ठपदानां च नक्षत्रे १ । २ । ६० ॥ ३ ॥ छन्दसि पुनर्व-
 होत्तकवचनम् १ । २ । ६१ ॥ विशाखयोश्च १ । २ । ६२ ॥ तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे
 बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् १ । २ । ६३ ॥ मरुपाणामेकशेष एकविभक्तौ १ । २ ।
 ६४ ॥ वृद्धो मृना तल्लक्षणश्चैव विशेषः १ । २ । ६५ ॥ स्त्री पुत्रश्च १ । २ । ६६ ॥
 पुमास्त्रिषा १ । २ । ६७ ॥ भानृपुत्री सस्रदृहितृम्याम् १ । २ । ६८ ॥ नपुंसकमनपुसके
 नैकवचनस्यान्यतरस्याम् १ । २ । ६९ ॥ पिता माता १ । २ । ७० ॥ श्वशुरः श्वश्रवा
 १ । २ । ७१ ॥ न्यादादीनि गर्भनित्यम् १ । २ । ७२ ॥ ग्राम्यपशुमङ्गेष्वतरुणेषु स्त्री १ ।
 ७३ ॥ “गाङ्गादादादादादप्रकच्छन्दसि पुनर्वसोस्त्रयोदश” ॥

तृतीयः पादः ।

भूवादयो धातवः १ । ३ । १ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् १ । ३ । २ ॥ हलन्त्यम् १ । ३ ।
 ३ ॥ न विभक्तौ तुस्मा १ । ३ । ४ ॥ आदिनिट्ठयः १ । ३ । ५ ॥ ग प्रत्ययस्य १ । ३ । ६ ॥
 च्छ १ । ३ । ७ ॥ अथक्तादिन १ । ३ । ८ ॥ तस्य लोपः १ । ३ । ९ ॥ यथासंख्य-
 मुदेशः समानाम् १ । ३ । १० ॥ स्वरितेनाधिकारः १ । ३ । ११ ॥ अनुदात्त-
 रित आत्मनेपदम् १ । ३ । १२ ॥ भावकर्मणोः १ । ३ । १३ ॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारे
 १ । ३ । १४ ॥ न गतिर्निर्माथेभ्यः १ । ३ । १५ ॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च १ । ३ ।
 १६ ॥ नेर्विशः १ । ३ । १७ ॥ परिध्यवेभ्यः कियः १ । ३ । १८ ॥ विपराभ्या
 यो १ । ३ । १९ ॥ आर्जो दोऽनाक्षयविहरणे १ । ३ । २० ॥ १ ॥ श्रीबोऽनुसप-
 रित्य १ । ३ । २१ ॥ समयप्रतिभ्यः स्थ १ । ३ । २२ ॥

१ । ३ । २३ ॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि १ । ३ । २४ ॥ उपात्मन्त्रकरणे १ । ३ । २९ ॥ अ-
 कर्मकाच १ । ३ । २६ ॥ उद्धिभ्या तपः १ । ३ । २७ ॥ आडो यमहनः १ । ३ । २८ ॥
 समो गम्यच्छिप्रच्छिखरयतिश्रुविदिभ्यः १ । ३ । २९ ॥ निसमुपविभ्यो ह्रः १ । ३ । ३० ॥
 स्पर्धायामाडः १ । ३ । ३१ ॥ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहमिक्यप्रतियत्नप्रकथनोप-
 योगेषु कृञः १ । ३ । ३२ ॥ अधेः प्रसहने १ । ३ । ३३ ॥ वेः शब्दकर्मणः १ ।
 ३ । ३४ ॥ अकर्मकाच १ । ३ । ३५ ॥ समाननोत्सज्जनाचार्यकणज्ञानमृतिविगणन-
 व्ययेषु नियः १ । ३ । ३६ ॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि १ । ३ । ३७ ॥ वृत्तिसर्ग-
 नायनेषु क्रमः १ । ३ । ३८ ॥ उपपराभ्याम् १ । ३ । ३९ ॥ आड उद्गमने १ । ३ ।
 ४० ॥ २ ॥ वे पादविहरणे १ । ३ । ४१ ॥ प्रोपाभ्या समर्याभ्याम् १ । ३ । ४२ ॥
 अनुपसर्गाद्वा १ । ३ । ४३ ॥ अपह्ववे ज्ञः १ । २ । ४४ ॥ अकर्मकाच १ । ३ । ४५ ॥
 सप्रतिभ्यामनाध्याने १ । ३ । ४६ ॥ भासनोपसभापाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः १ ।
 ३ । ४७ ॥ व्यक्तवाचा समुच्चारणे १ । ३ । ४८ ॥ अनोरकर्मकात् १ । ३ । ४९ ॥
 विभाषा विप्रलापे १ । ३ । ५० ॥ अवाङ्मः १ । ३ । ५१ ॥ समः प्रतिज्ञाने १ । ३ । ५२ ॥
 उदश्चरः सकर्मकात् १ । ३ । ५३ ॥ समस्तृतीयायुक्तात् १ । ३ । ५४ ॥ दाणश्च सा
 चेच्चतुर्थ्ये १ । ३ । ५५ ॥ उपाद्यमः स्वकरणे १ । ३ । ५६ ॥ ज्ञाश्चस्मृदशा सनः
 १ । ३ । ५७ ॥ नानोर्ज्ञः १ । ३ । ५८ ॥ प्रत्याङ्भ्या श्रुवः १ । ३ । ५९ ॥ शदे
 शितः १ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ म्रियतेर्लुङ्ङिडोश्च १ । ३ । ६१ ॥ पूर्ववत्सनः १ । ३ । ६२ ॥
 आम्प्रत्ययवल्क्योऽनुप्रयोगस्य १ । ३ । ६३ ॥ प्रोपाभ्या युजेरयज्ञपात्रेषु १ । ३ । ६४ ॥
 समः क्षणुवः १ । ३ । ६५ ॥ भुजोऽनवने १ । ३ । ६६ ॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स
 कर्तानाध्याने १ । ३ । ६७ ॥ भीस्म्योर्हेतुभये १ । ३ । ६८ ॥ गृधिवद्भ्योः प्रलम्भने
 १ । ३ । ६९ ॥ ल्यिः समाननशालीनीकरणयोश्च १ । ३ । ७० ॥ मिश्र्योपपदात्कुलो-
 ऽभ्यासे १ । ३ । ७१ ॥ स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १ । ३ । ७२ ॥ अपा-
 द्ददः १ । ३ । ७३ ॥ णिचश्च १ । ३ । ७४ ॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे १ । ३ । ७५ ॥
 अनुपसर्गाज्ज्ञः १ । ३ । ७६ ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने १ । ३ । ७७ ॥ शेषाकर्तरि
 परस्मैपदम् १ । ३ । ७८ ॥ अनुपराभ्या कृञः १ । ३ । ७९ ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः
 १ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ प्राद्वहः १ । ३ । ८१ ॥ परेर्मृषः १ । ३ । ८२ ॥ व्याङ्गिभ्यो रमः
 १ । ३ । ८३ ॥ उपाच्च १ । ३ । ८४ ॥ विभाषाकर्मकात् १ । ३ । ८५ ॥ बुधयुधन-
 शजने बुहुस्तुभ्यो णेः १ । ३ । ८६ ॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च १ । ३ । ८७ ॥ अणा-
 वकर्मकाच्चित्तवकर्तृकात् १ । ३ । ८८ ॥ न पादम्याङ्ग्रमाङ्ग्रसपरिमुहुरचिन्तितिवदवसः
 १ । ३ । ८९ ॥ वा क्यषः १ । ३ । ९० ॥ युङ्ग्यो लुङि १ । ३ । ९१ ॥ वृङ्ग्यः

स्तनोः १ । ३ । ९२ ॥ कुट्टि च ऋपः १ । ३ । ९३ । “भूवादयः क्रीडोऽनु त्रेः
पादमिवतेः प्राद्वहस्त्रयोदश” ॥

चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका सभा १ । ४ । १ ॥ विप्रतिपेने पर कार्यम् १ । ४ । २ ॥ यू रूपा-
स्यौ नदी १ । ४ । ३ ॥ नेयदुवद्गानावस्त्री १ । ४ । ४ ॥ वामि १ । ४ । ५ ॥ डिति
ह्रस्वश्च १ । ४ । ६ ॥ ओषो ष्यमग्नि १ । ४ । ७ ॥ पति समास एव १ । ४ । ८ ॥
पश्व्युक्तश्छन्दमि वा १ । ४ । ९ ॥ दसा लुट् १ । ४ । १० ॥ सयोगे गुरु १ । ४ । ११ ॥
दीर्घं च १ । ४ । १२ ॥ यस्मात्प्रत्ययानिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४ । १३ ॥ सुति-
ङ्गत् पदम् १ । ४ । १४ ॥ न क्ये १ । ४ । १५ ॥ शिति च १ । ४ । १६ ॥ स्वा-
दिष्वसर्वनामस्थाने १ । ४ । १७ ॥ यन्नि भम १ । ४ । १८ ॥ तसौ मत्वर्थे १ । ४ । १९ ॥
अयसयादीनि छन्दमि १ । ४ । २० ॥ १ ॥ बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥
द्वेकयोद्विवचनेकवचने १ । ४ । २२ ॥ कारके १ । ४ । २३ ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम्
१ । ४ । २४ ॥ भीत्रार्थाना गपहेत् १ । ४ । २५ ॥ पराजेरसोढः १ । ४ । २६ ॥
वारणार्थानामीप्सित १ । ४ । २७ ॥ अन्तर्था येनादर्शनमिच्छति १ । ४ । २८ ॥
आख्यातोपयोगे १ । ४ । २९ ॥ जनिर्कर्तु प्रकृतिः १ । ४ । ३० ॥ भुवः प्रभवः
१ । ४ । ३१ ॥ कर्मणा यमार्मिर्भान्त म गप्रदानम् १ । ४ । ३२ ॥ रुच्यर्थाना प्रीय-
माणः १ । ४ । ३३ ॥ आधकङ्काशपा क्षीप्स्यमान १ । ४ । ३४ ॥ धारेस्तमर्णः
१ । ४ । ३५ ॥ स्पृष्टर्गिभन्तः १ । ४ । ३६ ॥ जुघदुहेर्ष्यामूयार्थाना य प्रति कोपः
१ । ४ । ३७ ॥ जुघदुहेरुपस्पृष्टयोः कर्म १ । ४ । ३८ ॥ राधीक्षयोर्वस्य विप्रश्नः
१ । ४ । ३९ ॥ प्रत्यादम्गा श्रुः पूर्वस्य कर्ता १ । ४ । ४० ॥ २ ॥ अनुप्रतिपृणश्च
१ । ४ । ४१ ॥ गाधकृताग करणम् १ । ४ । ४२ ॥ दिवः कर्म च १ । ४ । ४३ ॥
परिक्रमणे मप्रदानमन्यतरस्याम् १ । ४ । ४४ ॥ आधारोऽनिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥
अविशीङ्कासा कर्म १ । ४ । ४६ ॥ अभिनिविशश्च १ । ४ । ४७ ॥ उपान्वध्याङ्गसः
१ । ४ । ४८ ॥ कर्तुर्गामितनम कर्म १ । ४ । ४९ ॥ तथायुक्त चानिप्सितम् १ ।
४ । ५० ॥ अकथित न १ । ४ । ५१ ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता
सणौ १ । ४ । ५२ ॥ ह्यङ्गान्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥
तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ प्रार्थीश्वरान्नपाता १ । ४ । ५६ ॥ चादयोऽसत्त्वे
१ । ४ । ५७ ॥ प्रादयः १ । ४ । ५८ ॥ उपसर्गा क्रियायोगे १ । ४ । ५९ ॥ गति-
श्च १ । ४ । ६० ॥ २ ॥ ऊर्यादिर्व्यङ्गाच्चश्च १ । ४ । ६१ ॥ अनुकरण चानितिपर-
म् १ । ४ । ६२ ॥ आदरानादरयोः सदसती १ । ४ । ६३ ॥ भूपणेऽलम् १ । ४ । ६४ ॥

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६९ ॥ कणेमनमी श्रद्धाप्रतीवाते १ । ४ । ६६ ॥ पुरोऽव्ययम्
 १ । ४ । ६७ ॥ अस्त च १ । ४ । ६८ ॥ अन्त गत्यर्थवदेष्टु १ । ४ । ६९ ॥ अदोऽनुप-
 देशे १ । ४ । ७० ॥ तिरोऽन्तर्धौ १ । ४ । ७१ ॥ विभाषा कृञि १ । ४ । ७२ ॥
 उपाजेऽन्वाजे १ । ४ । ७३ ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च १ । ४ । ७४ ॥ अनयाधान उर-
 सिमनसी १ । ४ । ७५ ॥ मध्ये पदे निवचने च १ । ४ । ७६ ॥ नित्य हस्ते पाणा-
 नुपयमने १ । ४ । ७७ ॥ प्राध्व बन्धने १ । ४ । ७८ ॥ जीविकोपनिषदात्रौपम्ये १ ।
 ४ । ७९ ॥ ते प्राग्धातो १ । ४ । ८० ॥ ४ ॥ छन्दसि परेऽपि १ । ४ । ८१ ॥
 व्यवहिताश्च १ । ४ । ८२ ॥ कर्मप्रवचनीयाः १ । ४ । ८३ ॥ अनुर्लक्षणे १ । ४ । ८४ ॥
 तृतीयार्थं १ । ४ । ८५ ॥ हीने १ । ४ । ८६ ॥ उपोऽधिके च १ । ४ । ८७ ॥ अ-
 पपरी वर्जने १ । ४ । ८८ ॥ आङ्गार्यादावचने १ । ४ । ८९ ॥ लक्षणेऽभूतास्त्यानभागवीप्तासु
 प्रतिपर्यनवः १ । ४ । ९० ॥ अभिरभागे १ । ४ । ९१ ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः
 १ । ४ । ९२ ॥ अधिपरी अनर्थकौ १ । ४ । ९३ ॥ सुः पूजायाम् १ । ४ । ९४ ॥
 अतिरतिक्रमणे च १ । ४ । ९५ ॥ अपि, पदार्थमभावान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १ ।
 ४ । ९६ ॥ अधिरीश्वरे १ । ४ । ९७ ॥ विभाषा कृञि १ । ४ । ९८ ॥ लः परस्मैप-
 दम् १ । ४ । ९९ ॥ तडानावात्मनेपदम् १ । ४ । १०० ॥ ५ ॥ तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्र-
 थममध्यमोत्तमाः १ । ४ । १०१ ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १ । ४ ।
 १०२ ॥ सुपः १ । ४ । १०३ ॥ विभक्तिश्च १ । ४ । १०४ ॥ युष्मद्युपपदे समानावि-
 करणे स्थानिन्यपि मध्यमः १ । ४ । १०५ ॥ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकव-
 च १ । ४ । १०६ ॥ अस्मद्युत्तमः १ । ४ । १०७ ॥ शेषे प्रथमः १ । ४ । १०८ ॥
 परः सनिकर्षं संहिता १ । ४ । १०९ ॥ विरामोऽवसानम् १ । ४ । ११० ॥ “आ-
 ऋडाराद्बहुव्युपनिगुण ऊर्यादिछन्दमि तिङो दश” ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

समर्थः पदविधिः २ । १ । १ ॥ सुवामन्त्रिते पराङ्गवस्त्वरे २ । १ । २ ॥ प्राक्कडा-
 रात्समासः २ । १ । ३ ॥ सह सुपा २ । १ । ४ ॥ अव्ययीभावः २ । १ । ५ ॥ अ-
 व्ययविभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथास्तुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसप-
 त्तिताकल्यान्तवचनेषु २ । १ । ६ ॥ यथासादृश्ये २ । १ । ७ ॥ यावदवधारणे
 २ । १ । ८ ॥ सुप्रतिना मात्रार्थं २ । १ । ९ ॥ अक्षशलाकासंख्याः परिणा २ ।
 १ । १० ॥ विभाषा २ । १ । ११ ॥ अपपरिबहिरखत्रः पञ्चम्या २ । १ । १२ ॥

आत्मर्यादमभिविधोः २ । १ । १३ ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये २ । १ । १४ ॥
 अतुर्थसमया २ । १ । १५ ॥ यस्य चायाम् २ । १ । १६ ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २ ।
 १ । १७ ॥ पारे मध्ये पृथगा वा २ । १ । १८ ॥ सख्या वश्येन २ । १ । १९ ॥ नदीभिश्च
 २ । १ । २० ॥ १ ॥ अन्यपदार्थं च राज्ञायाम् २ । १ । २१ ॥ तत्पुरुषः २ । १ । २२ ॥
 द्विगुश्च २ । १ । २३ ॥ द्वितीया श्रितातीतपनिनगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २ । १ । २४ ॥
 क्षय केन २ । १ । २५ ॥ खट्वा क्षेपे २ । १ । २६ ॥ मामि २ । १ । २७ ॥ कालाः
 २ । १ । २८ ॥ अयन्तायोगे च २ । १ । २९ ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २ ।
 १ । ३० ॥ पूर्वगदशगमोनार्थकलहनिपुणमिश्रभ्रष्टः २ । १ । ३१ ॥ कर्तृकरणे कृता
 बहुलम् २ । १ । ३२ ॥ कृत्यैरधिकार्यवचने २ । १ । ३३ ॥ अनेन व्यञ्जनम् २ । १ ।
 ३४ ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् २ । १ । ३५ ॥ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः २ । १ ।
 ३६ ॥ पञ्चमी भयेन २ । १ । ३७ ॥ अपेनापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः २ । १ । ३८ ॥
 स्तोकांतिकदूरार्थकृद्वाणि केन २ । १ । ३९ ॥ सप्तमी शौण्डे २ । १ । ४० ॥ २ ॥
 तद्विशुष्कपक्षवन्धैश्च २ । १ । ४१ ॥ ब्राह्मेण क्षेपे १ । २ । ४२ ॥ कृत्यैर्क्षणे २ । १ ।
 ४३ ॥ सज्ञायाम् २ । १ । ४४ ॥ केनाहोरात्रावयवा २ । १ । ४५ ॥ तत्र २ । १ ।
 ४६ ॥ क्षेपे २ । १ । ४७ ॥ पत्रिममितादयश्च २ । १ । ४८ ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्नपुराण-
 नवकेवलाः समानाधिकरणेन २ । १ । ४९ ॥ दिक्सन्धे संज्ञायाम् २ । १ । ५० ॥
 तद्विद्वत्तत्तत्तरपदमगाहारे च २ । १ । ५१ ॥ मन्त्र्यापूर्वो द्विगुः २ । १ । ५२ ॥ कुत्सि-
 तानि कुसन्तैः २ । १ । ५३ ॥ पापाणके कुत्सितैः २ । १ । ५४ ॥ उपमानानि सामा-
 न्यवचनैः २ । १ । ५५ ॥ उपमित व्याध्यादिभिः सामान्याप्रयोगे २ । १ । ५६ ॥ विशेष-
 णं विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजवन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च
 २ । १ । ५८ ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः २ । १ । ५९ ॥ केन नञ्विशिष्टेनानञ् २ । १ ।
 ६० ॥ ३ ॥ मन्महात्परमात्मा कृष्टाः पूज्यमानैः २ । १ । ६१ ॥ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्य-
 मानम् २ । १ । ६२ ॥ कतरक्तमां जानिपमिश्रे २ । १ । ६३ ॥ किं क्षेपे २ । १ ।
 ६४ ॥ पोटायुर्वातस्तोक्तकान्तपयगुष्टिभन्वशावेहद्वृष्कगणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः २ ।
 १ । ६५ ॥ प्रशमानाचनैश्च २ । १ । ६६ ॥ युवा खल्वनिपलितवल्गिनजरतीभिः २ । १ ।
 ६७ ॥ कृत्यतुल्यान्या ज्ञानाया २ । १ । ६८ ॥ वर्णा वर्णेन २ । १ । ६९ ॥ कुमारः
 श्रमणादिभिः २ । १ । ७० ॥ चन्द्रापादो गमिष्या २ । १ । ७१ ॥ मयूरव्यंमकादयश्च
 २ । १ । ७२ ॥ “ममर्थोऽन्यपदार्थे च भिद्विशुष्कसन्महद्वादिश” ॥

द्वितीयः पादः ।

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैर्कार्यकरणे २ । २ । १ ॥ अर्थ नपुसकम् । २ । २ । २ ॥
 द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् २ । २ । ३ ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया २ । २ । ४ ॥

काला परिमाणिना २।२।५॥ नञ् २।२।६॥ ईषदङ्कता २।२।७॥
 पष्ठी २।२।८॥ याजकादिभिश्च २।२।९॥ न निर्धारणे २।२।१०॥ पू-
 णगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन २।२।११॥ केन च पूजायाम् २।२।
 १२॥ अधिकरणवाचिना च २।२।१३॥ कर्मणि च २।२।१४॥ तृजकाम्या
 कर्तरि २।२।१५॥ कर्तरि च २।२।१६॥ नित्य क्रीडाजीविकयोः २।२।
 १७॥ कुगतिप्रादयः २।२।१८॥ उपपदमतिङ् २।२।१९॥ अमैवाव्ययेन २।
 २।२०॥ १॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् २।२।२१॥ क्त्वा च २।२।२२॥
 -ज्ञेपो बहुव्रीहिः २।२।२३॥ अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४॥ सख्ययाव्ययासन्ना-
 दूराधिकसख्याः सख्येये २।२।२५॥ दिङ्प्रामान्यन्तराले २।२।२६॥ तत्र तेने-
 दमिति सख्ये २।२।२७॥ तेन सहेति तुन्ययोगे २।२।२८॥ चार्थे द्वन्द्वः
 २।२।२९॥ उपसर्जन पूर्वम् २।२।३०॥ राजदन्तादिषु परम् २।२।३१॥
 द्वन्द्वे चि २।२।३२॥ अजाद्यदन्तम् २।२।३३॥ अल्पान्तरम् २।२।३४॥
 सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २।२।३५॥ निष्ठा २।२।३६॥ वाहिताभ्यादिषु २।
 २।३७॥ कङाराः कर्मधारये २।२।३८॥ “पूर्वापराधरोत्तर तृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश”॥

तृतीयः पादः ।

अनभिहिते २।३।१॥ कर्मणि द्वितीया २।३।२॥ तृतीया च होश्छन्दसि
 २।३।३॥ अन्तरान्तरेणयुक्ते २।३।४॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे २।३।५॥
 अपवर्गे तृतीया २।३।६॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये २।३।७॥ कर्मप्रवचनीययु-
 क्ते द्वितीया २।३।८॥ यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र सप्तमी २।३।९॥
 पञ्चम्यपाङ्गुरिभिः २।३।१०॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् २।३।११॥ गत्य-
 र्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि २।३।१२॥ चतुर्थी संप्रदाने २।३।
 १३॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः २।३।१४॥ तुमर्थाच्च भाववचनात् २।
 ३।१५॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वत्वालवपङ्कयोगाच्च २।३।१६॥ मन्यकर्मण्यनादरे वि-
 भाषाप्राणिषु २।३।१७॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८॥ सहयुक्तेऽप्रधाने
 २।३।१९॥ येनाङ्गविकारः २।३।२०॥ १॥ इत्यभूतलक्षणे २।३।२१॥
 सङ्गोऽन्यतरस्या कर्मणि २।३।२२॥ हेतौ २।३।२३॥ अकर्तृयुगे पञ्चमी २।
 ३।२४॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् २।३।२५॥ पष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६॥ सर्वना-
 म्स्तृतीया च २।३।२७॥ अपादाने पञ्चमी २।३।२८॥ अन्यारादितरर्तदिकृशब्दा-
 ज्भूतपदाजिह्युक्ते २।३।२९॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन २।३।३०॥ एनपा द्वि-
 तीया २।३।३१॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् २।३।३२॥ कारणे च
 स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य २।३।३३॥ दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम्

१।३।३४ ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च २।३।३५ ॥ सप्तम्यधिकरणे च २।३।
 ३६ ॥ यस्य च भावेन मानलक्षणम् २।३।३७ ॥ पष्ठी चानादरे २।३।३८ ॥
 स्वामीश्वराधिपतिदायादमाक्षिप्रानिभूपसूतेश्च २।३।३९ ॥ आयुक्तकुशालाभ्या चासे-
 वायम् २।३।४० ॥ २ ॥ यन्त्रनिर्धारणम् २।३।४१ ॥ पञ्चमी विभक्ते २।
 ३।४२ ॥ साष्टुनिपुणाभ्यामर्थाया गतम्यप्रते २।३।४३ ॥ प्रसितोत्सुकाभ्या तृ-
 तीया च २।३।४४ ॥ नक्षत्रे च लुपि २।३।४५ ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमा-
 णवचनमात्रे प्रथमा २।३।४६ ॥ गोपधरे च २।३।४७ ॥ सामन्त्रितम् २।
 ३।४८ ॥ एतन्नयन मन्त्रि २।३।४९ ॥ पष्ठी शेषे २।३।५० ॥ ज्ञोऽविदर्क-
 स्य करणे २।३।५१ ॥ अर्धामर्गदशेऽर्था कर्मणि २।३।५२ ॥ कृजः प्रतियन्त्रि
 २।३।५३ ॥ रुजान्नामानागन्तानागज्वरे २।३।५४ ॥ आशिपि नायः २।
 ३।५५ ॥ जगिनिप्रहणनाटक्रियाणिपा हिमायाम् २।३।५६ ॥ व्यवहृपणोः स-
 : २।३।५७ ॥ दिवस्तः रम्य २।३।५८ ॥ विमातोपमर्गे २।३।५९ ॥
 १ ॥ ब्राह्मणे २।३।६० ॥ २ ॥ प्रेम्णुवोर्हनिपो देवतासप्रदाने २।३।६१ ॥
 चतुर्थे बहुलं छन्दसि २।३।६२ ॥ गन्धः करण २।३।६३ ॥ कृत्वर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे
 २।३।६४ ॥ कर्तृकर्मणोः क्तात् २।३।६५ ॥ उभयप्राप्तो कर्मणि २।३।
 ६६ ॥ क्तस्य च वर्तमान २।३।६७ ॥ अधिकरणवाचिनश्च २।३।६८ ॥ न
 लोकाव्ययनिष्ठात्मल्यवृत्तानाम् २।३।६९ ॥ अकेतोर्भविष्यदाधमर्णयोः २।३।
 ७० ॥ कृत्याना कर्तृणि वा २।३।७१ ॥ तृत्यार्थरतुलोपमाभ्या तृतीयान्यतरस्याम्
 २।३।७२ ॥ चन्द्रार्था चाशिप्यायुष्यमद्रमद्रकुशलमुत्वार्यहितैः २।३।७३ ॥
 "अनभिहितइत्यभूतमप्राप्तमवोन्मगादश" ॥

चतुर्थः पादः ।

द्विगुरेकवचनम् २।४।१ ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यमेनाङ्गानाम् २।४।२ ॥ अनु-
 वादे चरणानाम् २।४।३ ॥ ४ ॥ यत्कृतुरनपुमकम् २।४।४ ॥ अध्ययनतोऽवि-
 प्रकृष्टाख्यानाम् २।४।५ ॥ गानिरप्राणिनाम् २।४।६ ॥ विशिष्टलिङ्गो नदीदे-
 शोऽप्राप्ताः २।४।७ ॥ भृद्रजननः २।४।८ ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः
 २।४।९ ॥ शूद्राणामानिगन्मितानाम् २।४।१० ॥ गवाश्चप्रभृतीनि च २।४।
 ११ ॥ विभाषा भ्रष्टमराट्प्राप्त्यन्यन्नपशुकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् २।४।
 १२ ॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि २।४।१३ ॥ न दधिपयआदीनि २।४।
 १४ ॥ अधिकरणैतावस्त्वे च २।४।१५ ॥ विभाषा समीपे २।४।१६ ॥ स
 नृपसकम् २।४।१७ ॥ अव्ययीभावश्च २।४।१८ ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः
 २।४।१९ ॥ राजाणां कन्धोऽनीनरेषु २।४।२० ॥ १ ॥ उपज्ञोपक्रमं तदावा-

चित्स्यासागाम् २ । ४ । २१ ॥ छाया बाहुल्ये २ । ४ । २२ ॥ सभा राजामनुष्यपूर्वा
 २ । ४ । २३ ॥ अशाला च २ । ४ । २४ ॥ विभाषा सेनासृगन्ध्याशालानिशानाम्
 २ । ४ । २५ ॥ पखल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २ । ४ । २६ ॥ पूर्ववत्श्ववट्वौ २ । ४ ।
 २७ ॥ हेमन्तशिशिवावहोरात्रे च छन्दसि २ । ४ । २८ ॥ रात्राहाहाः पुरि २ । ४ ।
 २९ ॥ अपय नपुसकम् २ । ४ । ३० ॥ अर्वर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥ इदमोऽन्वा-
 देशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ २ । ४ । ३२ ॥ एतदस्त्रतमोस्त्रतमी चानुदातौ २ । ४ । ३३ ॥
 द्वितीयादौऽस्त्रेनः २ । ४ । ३४ ॥ आर्धमातुके २ । ४ । ३५ ॥ अदो जग्धिर्त्यसि किति
 २ । ४ । ३६ ॥ लुङ्नोर्घस्त्व २ । ४ । ३७ ॥ घगपोश्च २ । ४ । ३८ ॥ बहुल छन्दसि २ । ४ । ३९ ॥
 लिङ्वन्यतरस्याम् २ । ४ । ४० ॥ २ ॥ वेगो वयि २ । ४ । ४१ ॥ हनो वध लिङि
 २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च २ । ४ । ४३ ॥ आत्मनेपदेन्यतरस्याम् २ । ४ । ४४ ॥
 इणो गा लुङि २ । ४ । ४५ ॥ णौ गभिरबोधने २ । ४ । ४६ ॥ मनि च २ । ४ । ४७ ॥
 इडश्च २ । ४ । ४८ ॥ गाङ्गिति २ । ४ । ४९ ॥ विभाषा लुङ्ढोः २ । ४ । ५० ॥
 णौ च सश्चङोः २ । ४ । ५१ ॥ अस्तेभूः २ । ४ । ५२ ॥ ब्रुवो बचिः २ । ४ । ५३ ॥
 चक्षिङः स्यान् २ । ४ । ५४ ॥ वा लिङि २ । ४ । ५५ ॥ अजैर्व्यघ्रयोः २ । ४ । ५६ ॥
 वायौ २ । ४ । ५७ ॥ प्यक्षत्रियार्पितो यूनि लुगणिजो २ । ४ । ५८ ॥ पैलादि-
 भ्यश्च २ । ४ । ५९ ॥ इजः प्राचां २ । ४ । ६० ॥ ३ ॥ न तौत्वालिभ्यः २ । ४ । ६१ ॥
 तद्वाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २ । ४ । ६२ ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे २ । ४ । ६३ ॥
 यजोश्च २ । ४ । ६४ ॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च २ । ४ । ६५ ॥ ब-
 ह्वच इजः प्राग्यभरतेषु २ । ४ । ६६ ॥ न गोपवनादिभ्यः २ । ४ । ६७ ॥ तिककि-
 तवादिभ्यो द्वन्द्वे २ । ४ । ६८ ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे २ । ४ । ६९ ॥
 आगस्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् २ । ४ । ७० ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ ।
 ४ । ७१ ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः २ । ४ । ७२ ॥ बहुल छन्दसि २ । ४ । ७३ ॥
 यङोऽचि च २ । ४ । ७४ ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २ । ४ । ७५ ॥ बहुल छन्दसि २ ।
 ४ । ७६ ॥ गानिस्थानुपाभूभ्यः सिचिः परस्मैपदेषु २ । ४ । ७७ ॥ विभाषा प्राधेदाङ्ग-
 सः २ । ४ । ७८ ॥ तनादिभ्यस्तथासोः २ । ४ । ७९ ॥ गन्त्रे घमङ्करणशब्दहाङ्-
 कृगमिजनिभ्यो लेः २ । ४ । ८० ॥ ४ ॥ आमः २ । ४ । ८१ ॥ अन्ययादाप्सुपः
 २ । ४ । ८२ ॥ नाव्ययीभावादतोऽम्बपञ्चम्याः २ । ४ । ८३ ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहु-
 लम् २ । ४ । ८४ ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः २ । ४ । ८५ ॥ “द्विगुरूपज्ञोपक्रमं
 वेओवयिर्नतौत्वलिभ्यआमःपञ्च” ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

[illegible]

कृजः ३ । २ । ४३ ॥ क्षेमप्रियमद्रेऽण्व ३ । २ । ४४ ॥ आशिते भुवः करणभावयोः
 ३ । २ । ४५ ॥ सज्ञाया भृतृवृजिवारिसहितपिदम. ३ । २ । ४६ ॥ गमश्च ३ । २ ।
 ४७ ॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु टः ३ । २ । ४८ ॥ आशिपि हनः ३ । २ ।
 ४९ ॥ अपे क्लेशतमसोः ३ । २ । ५० ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनि ३ । २ । ५१ ॥ लक्षणे
 जायापत्योष्टक् ३ । २ । ५२ ॥ अमनुष्यकर्तृके च ३ । २ । ५३ ॥ शक्तो हस्तिक्पा-
 टयोः ३ । २ । ५४ ॥ पाणिघटाडघो शिल्पिनि ३ । २ । ५५ ॥ आढ्यसुभगस्थूलप-
 लितनग्नान्धप्रियेषु च्ययैष्वचौ कृजः करणे ख्युन् ३ । २ । ५६ ॥ कर्तरि भुवः खि-
 ष्युच्युकौ ३ । २ । ५७ ॥ स्पृशोऽसृदके क्तिन् ३ । २ । ५८ ॥ ऋत्विग्दधृक्स-
 म्दिगुष्णिगञ्जुपुजिकृञ्चा च ३ । २ । ५९ ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ३ । २ ।
 ६० ॥ ३ ॥ सत्सूद्विपद्वहदुहसुजविदभिदच्छिदजिनीराजासुपसर्गेऽपि क्तिप् ३ । २ ।
 ६१ ॥ भजो ष्विः ३ । २ । ६२ ॥ छन्दसि सह ३ । २ । ६३ ॥ वहश्च ३ ।
 २ । ६४ ॥ कव्यपुरीपपुरीष्येषु ज्युट् ३ । २ । ६५ ॥ हव्येऽनन्तःपादम्
 ३ । २ । ६६ ॥ जनसनखनक्रमगमो विट् ३ । २ । ६७ ॥ अदोऽनजे ३ । २ । ६८ ॥
 कव्ये च ३ । २ । ६९ ॥ दुहः कब्धश्च ३ । २ । ७० ॥ गन्वे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडा-
 शो ष्विन् ३ । २ । ७१ ॥ अवे यजः ३ । २ । ७२ ॥ विजुषे छन्दसि ३ । २ ।
 ७३ ॥ आतो मनिक्कनिव्वनिपश्च ३ । २ । ७४ ॥ अन्येऽयोऽपि दृश्यन्ते ३ । २ ।
 ७५ ॥ क्तिप्च ३ । २ । ७६ ॥ स्थ क च ३ । २ । ७७ ॥ सुग्यजातौ णिनिस्ताच्छी-
 ल्ये ३ । २ । ७८ ॥ कर्तर्युपमाने ३ । २ । ७९ ॥ व्रते ३ । २ । ८० ॥ ४ ॥ बहु-
 लमाभीक्ष्ये ३ । २ । ८१ ॥ मनः ३ । २ । ८२ ॥ आत्ममाने खश्च ३ । २ । ८३ ॥
 भूते ३ । २ । ८४ ॥ करणे यजः ३ । २ । ८५ ॥ कर्मणि हनः ३ । २ । ८६ ॥
 ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् ३ । २ । ८७ ॥ बहुल छन्दसि ३ । २ । ८८ ॥ सुकर्मपापमन्त्र-
 पुण्येषु कृजः ३ । २ । ८९ ॥ सोमे सुज ३ । २ । ९० ॥ अग्नीं ज्ञेः ३ । २ । ९१ ॥
 कर्मण्यश्याख्यायाम् ३ । २ । ९२ ॥ कर्मणीनिर्धेक्रिय. ३ । २ । ९३ ॥ दृशेः क-
 निप् ३ । २ । ९४ ॥ राजनि युधि कृज ३ । २ । ९५ ॥ राहे च ३ । २ । ९६ ॥
 सप्तम्या जनेर्ङ् ३ । २ । ९७ ॥ पञ्चम्यामजातौ ३ । २ । ९८ ॥ उपसर्गं च संज्ञा-
 याम् ३ । २ । ९९ ॥ अनौ कर्मणि ३ । २ । १०० ॥ ५ ॥ अन्येष्वपि दृश्यते ३ ।
 २ । १०१ ॥ निष्ठा ३ । २ । १०२ ॥ सुयजोर्द्धनिप् ३ । २ । १०३ ॥ जीर्यतेरतृन्
 ३ । २ । १०४ ॥ छन्दसि लिट् ३ । २ । १०५ ॥ लिटः कानच्वा ३ । २ । १०६ ॥
 कसुश्च ३ । २ । १०७ ॥ भापाया सदवसश्चुवः ३ । २ । १०८ ॥ उपेयिवानना-
 श्वाननूचानश्च ३ । २ । १०९ ॥ छुङ् ३ । २ । ११० ॥ अनद्यतने लङ् ३ । २ ।
 १११ ॥ अभिज्ञावचने लट् ३ । २ । ११२ ॥ न यदि ३ । २ । ११३ ॥

३।२।११४॥ परोक्षे लिट् ३।२।११५॥ हशश्चतोर्लङ् ३।२।
 ११६॥ प्रभे चारान्काले ३।२।११७॥ लट्सौ ३।२।११८॥ अपरोक्षे च
 ३।२।११९॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने ३।२।१२०॥ इ॥ नन्वोर्विभाषा ३।२।
 १२१॥ पुरि लुङ्गाश्चो ३।२।१२२॥ वर्तमाने लट् ३।२।१२३॥ लटः शतृ-
 शानचावप्रथमासमानाधिकारणे ३।२।१२४॥ सबोधने च ३।२।१२५॥ लक्ष-
 णहेतोः क्रियायाः ३।२।१२६॥ तौ सत् ३।२।१२७॥ पूडयजोः शानन्
 ३।२।१२८॥ तान्त्रीत्यगोपननशक्तिषु चानश ३।२।१२९॥ इङ्गायौः श-
 त्कृच्छ्रिणि ३।२।१३०॥ त्रिपोऽमित्रे ३।२।१३१॥ मुजो यज्ञसयोगे ३।
 २।१३२॥ अर्हः प्रशसायाम् ३।२।१३३॥ आ केस्तन्त्रील्लतद्धर्मतः सावुकारिषु
 ३।२।१३४॥ तुन् ३।२।१३५॥ अलङ्कृज्जिनराक्त्रप्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुन्ध-
 पप्रवृत्तुधुसहचर दण्डुः ३।२।१३६॥ गेहच्छन्दसि ३।२।१३७॥ भुवश्च
 ३।२।१३८॥ ग्लाजिस्तथ म् ३।२।१३९॥ त्रसिगृध्रिषुपिक्षिपेः कृः ३।
 २।१४०॥ ७॥ शमित्यग्रान्यो मिनुण ३।२।१४१॥ सपृचानुरुवाड्य-
 माड्यसरिसृग्मसृजपरिदेवित्तरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिसुहृदुपद्विपदुहृदुहयुजाक्रीडविवि-
 चसजरजभजातिचरापापरागुपाभ्याहनश्च ३।२।१४२॥ वौ कपलसक्त्यस्त्रम्भः
 ३।२।१४३॥ अप न ल्यः ३।२।१४४॥ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ३।२।
 १४५॥ निन्दहिंसक्लिङ्गात्तानिनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिभ्यामापासूयो वुञ् ३।२।
 १४६॥ देविनुशोश्चोपगार्ग ३।२।१४७॥ चलनशब्दार्थादिकर्मकाद्युच् ३।२।
 १४८॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः ३।२।१४९॥ जचङ्कम्यदन्त्रम्यसृगृध्रिज्वलशुचलपप-
 तपः ३।२।१५०॥ ऋभगण्टार्थ्यथश्च ३।२।१५१॥ न यः ३।२।१५२॥
 सूदीपदीक्षश्च ३।२।१५३॥ लपपतपदस्याभूवृपहनकमगमशृभ्य उक्ञ् ३।२।
 १५४॥ जपमिक्षकुङ्कुट्टवृडः पाकञ् ३।२।१५५॥ प्रजोरिनिः ३।२।१५६॥
 जिदक्षिविश्रीण्वगव्यथाभ्यमपरिभुप्रसृभ्यश्च ३।२।१५७॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रात-
 न्नाश्चद्वाभ्य आलुच् ३।२।१५८॥ दाधेट्टिशिशदसदो रुः ३।२।१५९॥ सृघ-
 लदः क्मरच् ३।२।१६०॥ ८॥ मञ्जमासमिदो घ्रच् ३।२।१६१॥ विदि-
 भिविच्छिदेः कुरच् ३।२।१६२॥ इण्णशजिसतिभ्यः क्कप् ३।२।१६३॥ ग-
 लश्च ३।२।१६४॥ जागृक् ३।२।१६५॥ यजनपदशा यङः ३।२।
 १६६॥ नमिक्मिप्स्यजसकमहिसर्दीपो रः ३।२।१६७॥ सनाशसमिक्ष उः ३।
 २।१६८॥ बिन्दुरिच्छुः ३।२।१६९॥ क्यान्छन्दसि ३।२।१७०॥ आ-
 द्यमहनजनः क्विकिर्नौ लिट् ३।२।१७१॥ स्वपितृपोर्नजिड ३।२।१७२॥
 श्वन्चोरारुः ३।२।१७३॥ मियः कृकुक्कनौ ३।२।१७४॥ स्थेशमासपिसक-

सो वरच् ३ । २ । १७९ ॥ यश्च यङः ३ । २ । १७९ ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपूजु-
 ग्रावस्तुवः क्तिप् ३ । २ । १७७ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३ । २ । १७८ ॥ भुवः सं-
 ज्ञान्तरयोः ३ । २ । १७९ ॥ विप्रसम्भ्यो ङ्सज्ञायाम् ३ । २ । १८० ॥ ९ ॥ धः
 कर्मणि घ्न ३ । २ । १८१ ॥ दास्रीशसयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनह' करणे ३ ।
 २ । १८२ ॥ हलसूकरयोः पुवः ३ । २ । १८३ ॥ अर्तिद्धधूसूखनसहचर इत्रः ३ ।
 २ । १८४ ॥ पुवः सज्ञायाम् ३ । २ । १८५ ॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ३ । २ । १८६ ॥
 जीतः क्तः ३ । २ । १८७ ॥ मतिबुद्धिपूर्जार्येभ्यश्च ३ । २ । १८८ ॥ "कर्मणि दि-
 ष्याप्ः सर्वसत्सूबहुलमन्येष्वपि नन्वोः शमिति भञ्जभासधः कर्मण्यष्टौ" ॥

तृतीयः पादः ।

उणादयो बहुलम् ३ । ३ । १ ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते ३ । ३ । २ ॥ भविष्यति गम्या-
 दयः ३ । ३ । ३ ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ३ । ३ । ४ ॥ विभाषा कटाकर्णोः ३ ।
 ३ । ५ ॥ क्तिवृत्ते लिप्तायाम् ३ । ३ । ६ ॥ लिप्त्यमानसिद्धौ च ३ । ३ । ७ ॥
 लोडर्थलक्षणे च ३ । ३ । ८ ॥ लिङ्गोर्ध्वमौर्ध्वतिका ३ । ३ । ९ ॥ तुमुन्बुलौ क्रियाया
 क्रियार्थायाम् ३ । ३ । १० ॥ भाववचनाश्च ३ । ३ । ११ ॥ अण्कर्मणि च ३ । ३ ।
 १२ ॥ लङ्ग्रे च ३ । ३ । १३ ॥ लटः सद्वा ३ । ३ । १४ ॥ अनद्यतने लृट् ३ ।
 ३ । १५ ॥ पदरुजविशस्पृशो वज् ३ । ३ । १६ ॥ सुस्तिरे ३ । ३ । १७ ॥ भावे
 ३ । ३ । १८ ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३ । ३ । १९ ॥ परिमाणाल्याया स-
 र्वेभ्यः ३ । ३ । २० ॥ १ ॥ इङश्च ३ । ३ । २१ ॥ उपसर्गे रुवः ३ । ३ । २२ ॥
 समि युद्धुवः ३ । ३ । २३ ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ३ । ३ । २४ ॥ वौ क्षुश्रुवः ३ ।
 ३ । २५ ॥ अवोदोर्नियः ३ । ३ । २६ ॥ प्रे ह्रस्तुसुवः ३ । ३ । २७ ॥ निरभ्योः
 पूह्वोः ३ । ३ । २८ ॥ उन्वोर्ग्रः ३ । ३ । २९ ॥ कृ धान्ये ३ । ३ । ३० ॥ यज्ञे समि स्तुवः
 ३ । ३ । ३१ ॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ३ । ३ । ३२ ॥ प्रथने वावशब्दे ३ । ३ । ३३ ॥
 छन्दोनाम्नि च ३ । ३ । ३४ ॥ उदि ग्रहः ३ । ३ । ३५ ॥ समि सुष्टौ ३ । ३ ।
 ३६ ॥ परिन्योर्नीणोर्धूतभेषयोः ३ । ३ । ३७ ॥ परावनुपात्य्य इणः ३ । ३ । ३८ ॥
 व्युपयोः शेते, पर्याये ३ । ३ । ३९ ॥ हस्तादाने चेरस्तेये ३ । ३ । ४० ॥ २ ॥
 निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः ३ । ३ । ४१ ॥ सधे चानौत्तरार्धे ३ । ३ । ४२ ॥ कर्म-
 व्यतिहारे णस्त्रियाम् ३ । ३ । ४३ ॥ अभिविवौ भाव इनुण् ३ । ३ । ४४ ॥ आक्रोशे-
 ऽवन्वोर्ग्रहः ३ । ३ । ४५ ॥ प्रे लिप्तायाम् ३ । ३ । ४६ ॥ परौ यज्ञे ३ । ३ ।
 ४७ ॥ नौ वृ धान्ये ३ । ३ । ४८ ॥ उदि श्रयति यौतिवृद्धुवः ३ । ३ । ४९ ॥ विभा-
 षाङि रुद्धुवोः ३ । ३ । ५० ॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ३ । ३ । ५१ ॥ प्रे वणिजाम्
 ३ । ३ । ५२ ॥ रश्मौ च ३ । ३ । ५३ ॥ वृणोतेरगच्छादने ३ । ३ । ५४ ॥ परौ

सुषोऽवज्ञाने १५ ॥ परच ३ । ३ । १६ ॥ ऋदोरप ३ । ३ । १७ ॥ ग्र-
 हवृन्निश्रिगम १८ ॥ उपसर्गेऽदः ३ । ३ । १९ ॥ नौ ण च ३ । ३ ।
 १० ॥ ३ ॥ नृणामर्गे ३ । ३ । २० ॥ स्वनहसोर्वा ३ । ३ । २१ ॥ यम-
 समुपनिविष्ट २२ ॥ नौ गदनदपठस्वन ३ । ३ । २३ ॥ कणो वीणाया
 च ३ । ३ । २४ ॥ तथ पण परिमाणे ३ । ३ । २५ ॥ मदोऽनुपसर्गे ३ । ३ ।
 २६ ॥ प्रमद २७ ॥ समुदोरजः पथुषु ३ । ३ । २८ ॥ अक्षेष्ट
 गहः ३ । ३ । २९ ॥ प्रजने भर्तेः ३ । ३ । ३० ॥ हः सप्रसारण च न्यभ्युपविष्ट
 ३ । ३ । ३१ ॥ निपानमाहावः ३ । ३ । ३२ ॥ भा-
 ३ । ३ । ३३ ॥ वेदुपसर्गस्य ३४ ॥ हनश्च नभः ३ । ३ । ३५ ॥ सूर्तौ घनः ३ । ३ ।
 ३६ ॥ अन्तः ३७ ॥ अगारिकदेशे प्रवणः प्रवाणश्च ३ । ३ । ३८ ॥
 उद्वतोऽस्याधा- ३९ ॥ अपगनोऽङ्गम ३ । ३ । ४० ॥ करणेऽयो-
 विष्टुषु ३ । ३ । ४१ ॥ माग्धे च ३ । ३ । ४२ ॥ परो घः ३ । ३ । ४३ ॥
 लपन आश्रये ४४ ॥ गङ्गाक्षौ गणप्रशमयोः ३ । ३ । ४५ ॥ निघो निमि-
 त्तम् ३ । ३ । ४६ ॥ नूतः क्तिन् ३ । ३ । ४७ ॥ द्वितोऽष्टुच ३ । ३ । ४८ ॥ य-
 ज्ञाचपतविह्व ४९ ॥ नृ ३ । ३ । ५० ॥ स्वपो नन् ३ । ३ । ५१ ॥ उपसर्गे
 योः कि. ३ ॥ ५२ ॥ कर्मण्यधिकरणे च ३ । ३ । ५३ ॥ स्त्रियां क्तिन् ३ । ३ ।
 ५४ ॥ स्थागापागचो भाते ३ । ३ । ५५ ॥ मन्त्रे ब्रूयपचमनविदभूवीरा उदात्तः ३ ।
 ५६ ॥ ५७ ॥ ऊर्तिगृत्तिर्जृत्तिर्मानिर्होतिर्कार्तियश्च ३ । ३ । ५८ ॥ व्रजयजोर्भावे क्यप् ३ ।
 ५९ ॥ सज्ञायाम् गमजनिपदानपतमनविदपृथ्वीभृजिणः ३ । ३ । ६० ॥ कृञः श
 च ३ । ३ । ६१ ॥ ६२ ॥ अ प्रत्ययात् ३ । ३ । ६३ ॥
 गुरेश्च हलः ३ । ३ । ६४ ॥ पिद्विदादिभ्योऽङ् ३ । ३ । ६५ ॥ चिन्तिषूजि-
 षिक्कुञ्चिचर्चश्च ३ । ३ । ६६ ॥ गानक्षोपमर्गे ३ । ३ । ६७ ॥ ण्यासश्चन्यो युच्
 ३ । ३ । ६८ ॥ रोगान्याया पयुन्वहलम् ३ । ३ । ६९ ॥ सज्ञायाम् ३ । ३ । ७० ॥
 विभाषाख्यानपरिप्रश्नमोर्गिश्च ३ । ३ । ७१ ॥ पर्यायार्हणोऽपतिष्ठ ण्वुच् ३ । ३ ।
 ७२ ॥ आक्रोशे नन् ३ । ३ । ७३ ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ३ । ३ । ७४ ॥
 गुरुके भावे क्तः ३ । ३ । ७५ ॥ न्युद् ३ । ३ । ७६ ॥ कर्मणि च येन संस्प-
 र्शोर्कर्वः शरीरसुखम् ३ । ३ । ७७ ॥ करणाधिकरणयोश्च ३ । ३ । ७८ ॥ पुसि
 सज्ञायाम् घः प्रायेण ३ । ३ । ७९ ॥ गोचरसत्त्वहृन्नजव्यजापणनिगमाश्च ३ । ३ । ८० ॥
 ८१ ॥ तूजोर्वञ् ३ । ३ । ८२ ॥ हलश्च ३ । ३ । ८३ ॥ अध्यायन्यायोद्याव-
 र्गाराधारावायाश्च ३ । ३ । ८४ ॥ उदङ्कोऽनुदको ३ । ३ । ८५ ॥ जालमानायः
 ३ । ३ । ८६ ॥ खनो घ च ३ । ३ । ८७ ॥ ईपहुःसुष्टु कृन्तृकृच्छ्रार्थेषु खद

३ । ३ । १२६ ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ३ । ३ । १२७ ॥ आतो युच् ३ । ३ । १२८ ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३ । ३ । १२९ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३ । ३ । १३० ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३ । ३ । १३१ ॥ आशसाया भूतवच्च ३ । ३ । १३२ ॥ क्षिप्रवचने लट् ३ । ३ । १३३ ॥ आशसावचने लिङ् ३ । ३ । १३४ ॥ नानद्यतनव-
क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ३ । ३ । १३५ ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ३ । ३ । १३६ ॥ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ३ । ३ । १३७ ॥ परस्मिन्विभाषा ३ । ३ । १३८ ॥ लिङ्निमित्ते लङ्क्रियातिपत्तौ ३ । ३ । १३९ ॥ भूते च ३ । ३ । १४० ॥ ७ ॥ वोताप्योः ३ । ३ । १४१ ॥ गर्हाया लङ्पिजात्वो ३ । ३ । १४२ ॥ विभाषा कथमि लिङ् ३ । ३ । १४३ ॥ किवृत्ते लिङ्गटौ ३ । ३ । १४४ ॥ अ-
नवहृत्यमर्थयोरकिवृत्तेऽपि ३ । ३ । १४५ ॥ किकिलास्यर्थेषु लट् ३ । ३ । १४६ ॥ जातुयदोलिङ् ३ । ३ । १४७ ॥ यच्चयत्रयो ३ । ३ । १४८ ॥ गर्हायां च ३ । ३ । १४९ ॥ चित्राकरणे च ३ । ३ । १५० ॥ शोपे लङ्गदो ३ । ३ । १५१ ॥ उताप्योः समर्थयोलिङ् ३ । ३ । १५२ ॥ कामप्रवेदनेऽकच्चिति ३ । ३ । १५३ ॥ स-
भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ३ । ३ । १५४ ॥ विभाषा धातौ सभावनवचनेऽयदि ३ । ३ । १५५ ॥ हेतुहेतुमतोलिङ् ३ । ३ । १५६ ॥ इच्छार्थेषु लिङ्गटौ ३ । ३ । १५७ ॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् ३ । ३ । १५८ ॥ लिङ् ३ । ३ । १५९ ॥ इच्छार्थेभ्यो
विभाषा वर्तमाने ३ । ३ । १६० ॥ ८ ॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसप्रश्नप्रार्थनेषु
लिङ् ३ । ३ । १६१ ॥ लोट् ३ । ३ । १६२ ॥ प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ३ । ३ । १६३ ॥ लिङ्गोर्ध्वमौहूर्तिके ३ । ३ । १६४ ॥ स्मे लोट् ३ । ३ । १६५ ॥ अ-
धीष्टे च ३ । ३ । १६६ ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् ३ । ३ । १६७ ॥ लिङ्गदि ३ । ३ । १६८ ॥ अर्हे कृत्यतृचश्च ३ । ३ । १६९ ॥ आवश्यकधाधमर्ण्ययोर्णिनिः ३ । ३ । १७० ॥ कृत्याश्च ३ । ३ । १७१ ॥ शकि लिङ् ३ । ३ । १७२ ॥ आशिषि लि-
ङ्गटौ ३ । ३ । १७३ ॥ तिच्यतौ च सज्ञायाम् ३ । ३ । १७४ ॥ माङि लङ् ३ । ३ । १७५ ॥ स्मोचरे लङ् ३ । ३ । १७६ ॥ “उणादय इङो निवासव्यधजपो-
रपघन इच्छा हलश्च वोताप्योर्विधिषोडश” ॥

चतुर्थः पादः ।

धातुसवन्धे प्रत्ययाः ३ । ४ । १ ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च
तध्वमोः ३ । ४ । २ ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३ । ४ । ३ ॥ यथाविध्यनुप्रयोगः
पूर्वस्मिन् ३ । ४ । ४ ॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य ३ । ४ । ५ ॥ छन्दसि लङ्गङ्गिट्
३ । ४ । ६ ॥ लिङ्गर्थे लट् ३ । ४ । ७ ॥ उपसवादाशङ्कयोश्च ३ । ४ । ८ ॥ तु-
मर्थे सेसेनसेऽसेन्सेकसेनभ्यैऽथैन्कध्यैकध्यैश्चैन्तवैतवैत्वेनः ३ । ४ । ९ ॥

प्रै रोहिष्यै अव्यगिष्यं ३ । ४ । १० ॥ दृशे विस्त्रये च ३ । ४ । ११ ॥ शकि
 णमुक्कसुलौ ३ । ४ । १२ ॥ ईश्वरे तांसुक्कामुनी ३ । ४ । १३ ॥ कृत्यार्थे तवैक-
 केयवनः ३ । ४ । १४ ॥ अवचक्षे च ३ । ४ । १५ ॥ भावलक्षणे स्थण्डकजदिक-
 दितमिजनिभ्यस्तोस्तुन् ३ । ४ । १६ ॥ सृपितुदोः कसुन् ३ । ४ । १७ ॥ अलखत्तोः प्र-
 तिपेधयोः प्राचा क्त्वा ३ । ४ । १८ ॥ उदीचा माळो व्यतीहारे ३ । ४ । १९ ॥ पराव-
 रयोगे च ३ । ४ । २० ॥ १ ॥ रागानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३ । ४ । २१ ॥ आभीक्ष्ये ण-
 मुद्वच ३ । ४ । २२ ॥ न गयताकाट्टे ३ । ४ । २३ ॥ विभापाप्रेप्रथमपूर्वेषु ३ । ४ । २४ ॥
 कर्मण्यातोशे कृत्रः ग्यगु ३ । ४ । २५ ॥ स्तादुमि णमुल् ३ । ४ । २६ ॥ अन्यथैवंकथ-
 मिथंसु सिद्धाप्रयोगश्चेन ३ । ४ । २७ ॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ३ । ४ । २८ ॥ कर्म-
 णि दृशिविदोः साकल्यं ३ । ४ । २९ ॥ यावति विन्दजीवोः ३ । ४ । ३० ॥ चर्मोदरयोः
 पूरेः ३ । ४ । ३१ ॥ तापप्रमाणं ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ३ । ४ । ३२ ॥ चेले क्तो-
 पेः ३ । ४ । ३३ ॥ निभूल्समूलगो. काप. ३ । ४ । ३४ ॥ शुष्कचूर्णरूपेषु पिपः ३ ।
 ४ । ३५ ॥ समूलाकृतजीनेषु हन्कृग्रहः ३ । ४ । ३६ ॥ करणे हनः ३ । ४ ।
 ३७ ॥ ज्ञेहने पिपः ३ । ४ । ३८ ॥ हस्ते वर्तिग्रहोः ३ । ४ । ३९ ॥ स्वे पुपः ३ ।
 ४ । ४० ॥ २ ॥ अधिकरणे वन्धः ३ । ४ । ४१ ॥ सज्ञायाम् ३ । ४ । ४२ ॥ क-
 र्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ३ । ४ । ४३ ॥ ऊर्ध्वे शृपिपूरोः ३ । ४ । ४४ ॥ उपमाने
 कर्मणि च ३ । ४ । ४५ ॥ कपाद्रिपु यथाविध्यनुप्रयोगः ३ । ४ । ४६ ॥ उपदंशस्तु-
 तीयाम् ३ । ४ । ४७ ॥ हिमार्थानां न समानकर्मकाणाम् ३ । ४ । ४८ ॥ सप्तम्या
 चोपपीडरुधकर्पः ३ । ४ । ४९ ॥ गमासर्त्तो ३ । ४ । ५० ॥ प्रमाणे च ३ । ४ । ५१ ॥
 अपादाने परीक्षायाम् ३ । ४ । ५२ ॥ द्वितीयाया च ३ । ४ । ५३ ॥ स्वाङ्गेऽध्रुवे
 ३ । ४ । ५४ ॥ परिश्लिङ्गमाने न ३ । ४ । ५५ ॥ विशिपतिपदिस्कन्दां व्यप्यमाना-
 सेव्यमानयोः ३ । ४ । ५६ ॥ अस्यन्तिवृषोः क्रियान्तरे कालेषु ३ । ४ । ५७ ॥ ना-
 स्वादिशिग्रहोः ३ । ४ । ५८ ॥ अन्ययऽयथाभिप्रेतास्थाने कृत्रः क्त्वाणमुलौ ३ । ४ । ५९ ॥
 त्रिपेधपवर्गे ३ । ४ । ६० ॥ ३ ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृन्धोः ३ । ४ । ६१ ॥ नाधा-
 र्थप्रत्यये च्यर्थे ३ । ४ । ६२ ॥ तूष्णीमि सुवः ३ । ४ । ६३ ॥ अन्वध्यानुलोम्ये
 ३ । ४ । ६४ ॥ शकभृपज्ञाग्लाघटरभल्भक्रमसहाहास्यर्थेषु तुमुन् ३ । ४ । ६५ ॥
 पर्यासिवचनेष्वलमर्थेषु ३ । ४ । ६६ ॥ कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७ ॥ भव्यगेयप्रवचनी-
 योपस्थानीयजन्माप्लाव्यापात्या ना ३ । ४ । ६८ ॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः
 ३ । ४ । ६९ ॥ तयोरेव कृत्यताग्वलर्थाः ३ । ४ । ७० ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि
 च ३ । ४ । ७१ ॥ गत्यर्थकर्मकश्चिपशीङ्कासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ३ । ४ । ७२ ॥
 दाशगोत्रौ संपदाने ३ । ४ । ७३ ॥ भीमादयोऽपादाने ३ । ४ । ७४ ॥ ताभ्यामन्य-

त्रोणादयः ३ । ४ । ७५ ॥ क्तोऽधिकरणे च ध्रुव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ३ । ४ । ७६ ॥
 लस्य ३ । ४ । ७७ ॥ तितस्ति सिप्यस्य मिब्वस्मस्ताता झ थासाथा ध्वमिड्वहि महिड्व
 ३ । ४ । ७८ ॥ टित आत्मनेपदाना टेरे ३ । ४ । ७९ ॥ थासः से ३ । ४ । ८० ॥
 ॥ ४ ॥ लिटस्तश्चयोरेशिरेच् ३ । ४ । ८१ ॥ परस्मैपदाना णलुसुस्थलधुसणल्वमाः
 ३ । ४ । ८२ ॥ विदो लटो वा ३ । ४ । ८३ ॥ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः
 ३ । ४ । ८४ ॥ लोटो लङ्वात् ३ । ४ । ८५ ॥ एरु ३ । ४ । ८६ ॥ सेर्हपिच्च ३ ।
 ४ । ८७ ॥ वा छन्दसि ३ । ४ । ८८ ॥ मेर्निः ३ । ४ । ८९ ॥ आमेतः ३ । ४ ।
 ९० ॥ सवाभ्या वामौ ३ । ४ । ९१ ॥ आडुत्तमस्य पिच्च ३ । ४ । ९२ ॥ एत ऐ
 ३ । ४ । ९३ ॥ लोटोऽडाटौ ३ । ४ । ९४ ॥ आत ऐ ३ । ४ । ९५ ॥ वैतोऽन्य-
 त्र ३ । ४ । ९६ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ३ । ४ । ९७ ॥ स उत्तमस्य ३ । ४ ।
 ९८ ॥ नित्य ङितः ३ । ४ । ९९ ॥ इतश्च ३ । ४ । १०० ॥ ५ ॥ तस्थस्यमिपा
 ताम्तस्तामः ३ । ४ । १०१ ॥ लिङः सीयुट् ३ । ४ । १०२ ॥ यासुद्वरस्मैपदेष्वात्तो
 ङिच्च ३ । ४ । १०३ ॥ किदाशिपि ३ । ४ । १०४ ॥ झस्य रन् ३ । ४ । १०५ ॥
 इटोऽत् ३ । ४ । १०६ ॥ मुत्थिथोः ३ । ४ । १०७ ॥ झेर्जुस् ३ । ४ । १०८ ॥
 सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३ । ४ । १०९ ॥ आतः ३ । ४ । ११० ॥ लङः श्राकटाय-
 नस्यैव ३ । ४ । १११ ॥ द्विषश्च ३ । ४ । ११२ ॥ तिङ्ङित्सार्वधातुकम् ३ । ४ ।
 ११३ ॥ आर्धधातुक शेषः ३ । ४ । ११४ ॥ लिङ् ३ । ४ । ११५ ॥ लिङाशिपि
 ३ । ४ । ११६ ॥ छन्दस्युभयथा ३ । ४ । ११७ ॥ “धातुसबन्धे समानाधिकरणे
 स्वाङ्गे लिटस्तस्थस्यमिपां सप्तदश ” ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

डद्याप्प्रातिपदिकात् ४ । १ । १ ॥ स्त्रो जसमौट्टा भ्याम्भिस्ठे भ्याम्भ्यस्डसि-
 भ्याम्भ्यस्डसोसाम्भ्योस्सुप् ४ । १ । २ ॥ स्त्रियाम् ४ । १ । ३ ॥ अजायतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥
 ऋन्नेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५ ॥ उगितश्च ४ । १ । ६ ॥ वनो रच ४ । १ । ७ ॥ पादो-
 ऽन्यतरस्याम् ४ । १ । ८ ॥ टावृचि ४ । १ । ९ ॥ न पङ्क्त्यादिभ्यः ४ । १ । १० ॥
 मनः ४ । १ । ११ ॥ अनो बहुव्रीहेः ४ । १ । १२ ॥ डाडुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४ ।

१।१३ ॥ अनुपसर्जनात् ४ । १ । १४ ॥ टिड्ढाणञ्द्वयसञ्ज्ञमात्रतयष्टकञ्क-
 ञ्करपः ४ । १ । १५ ॥ यजश्च ४ । १ । १६ ॥ प्राचा ष्फस्तद्धितः ४ । १ । १७ ॥
 सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्य ४ । १ । १८ ॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्या च ४ । १ । १९ ॥
 वयसि प्रथमे ४ । १ । २० ॥ १ ॥ द्विगोः ४ । १ । २१ ॥ अपरिमाणविस्ताचित-
 क्त्वत्येभ्यो न तद्धितत्वात् ४ । १ । २२ ॥ काण्डान्तात्क्षेत्रे ४ । १ । २३ ॥ पुरु-
 पाप्रमाणेऽन्यतरस्याम् ४ । १ । २४ ॥ बट्टनीहेरुधरो डीप् ४ । १ । २५ ॥ सख्या-
 व्ययेडीप् ४ । १ । २६ ॥ दामहायनान्ताच्च ४ । १ । २७ ॥ अन उपधालोपिनो-
 न्यतरस्याम् ४ । १ । २८ ॥ नित्य सञ्ज्ञाच्छ्रद्धा ४ । १ । २९ ॥ केवलमामकभा-
 गधेयपापपरसमानार्थकृन्मृमङ्गलभेषजम् ४ । १ । ३० ॥ रात्रेश्चाजसौ ४ । १ । ३१ ॥
 अन्तर्वैपतिवतोर्नुक् ४ । १ । ३२ ॥ फगुर्नो यज्ञसंयोगे ४ । १ । ३३ ॥ विभाषा सपूर्वस्य
 ४ । १ । ३४ ॥ नित्य सप्तत्यादिषु ४ । १ । ३५ ॥ पूतकतोरै च ४ । १ । ३६ ॥ वृषा-
 क्यम्रिकुरितकुम्भदानामुदात्त ४ । १ । ३७ ॥ मनोरी वा ४ । १ । ३८ ॥ वर्णादिनुदा-
 त्तोपधात्तो न ४ । १ । ३९ ॥ अन्यतो डीप् ४ । १ । ४० ॥ २ ॥ पित्रौरादिभ्य-
 च्च ४ । १ । ४१ ॥ आनापदकुण्डगोणस्थलमाजनागकालनीलकुशकामुककवरादृच्यम-
 श्रवपनाकृत्रिमाश्राणास्थीत्यवर्णानाम्छादनार्थोपकारार्थधुनेच्छकेशवेशेषु ४ । १ । ४२ ॥
 शोणाप्राचाम् ४ । १ । ४३ ॥ धोतो गुणवचनात् ४ । १ । ४४ ॥ बह्नादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ ॥ नित्य
 छन्दसि ४ । १ । ४६ ॥ भुवश्च ४ । १ । ४७ ॥ पुयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ ॥
 इन्द्रवक्रभवशर्वरुद्रभृदिमारण्ययवयवनमागुल्यार्थाणामानुक् ४ । १ । ४९ ॥ क्री-
 तात्करणपूर्वाच्च ४ । १ । ५० ॥ स्तादन्त्यायाम् ४ । १ । ५१ ॥ बहुव्रीहेश्वान्तो-
 दात्तात् ४ । १ । ५२ ॥ अमाङ्गपूर्वपदादा ४ । १ । ५३ ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादस-
 योगोपधात् ४ । १ । ५४ ॥ नागिकोदरीप्रज्झादन्तकर्णशृङ्गाच्च ४ । १ । ५५ ॥
 न क्रोडादिबह्वचः ४ । १ । ५६ ॥ गहनान्वयमानपूर्वाच्च ४ । १ । ५७ ॥ नखमुखा-
 तज्ञायाम् ४ । १ । ५८ ॥ दीर्घादिर्गा च छन्दसि ४ । १ । ५९ ॥ दिक्पूर्वपदान्डीप्
 ४ । १ । ६० ॥ ३ ॥ गारः ४ । १ । ६१ ॥ गल्पशिथीति भाषायाम् ४ । १ । ६२ ॥
 जतेरस्त्रीविषयादयोगात् ४ । १ । ६३ ॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ४ ।
 १ । ६४ ॥ इतो मनुष्यजात ४ । १ । ६५ ॥ ऊडुतः ४ । १ । ६६ ॥ बाह्वन्ता-
 तज्ञायाम् ४ । १ । ६७ ॥ गङ्गाश्च ४ । १ । ६८ ॥ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४ । १ ।
 ६९ ॥ संहितशकलक्षणवामादेश्च ४ । १ । ७० ॥ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ४ । १ ।
 ७१ ॥ सज्ञायाम् ४ । १ । ७२ ॥ शार्ङ्गरेवायशो डीप् ४ । १ । ७३ ॥ यडश्चाप् ४ ।
 १ । ७४ ॥ आवत्स्याच्च ४ । १ । ७५ ॥ गोत्रावयवाच्च ४ । १ । ७६ ॥ अणिञोरनार्पयोर्गुणोत्तमयोः व्यङ्गोत्रे ४ । १ । ७७ ॥ गोत्रावयवाच्च ४ । १ । ७८ ॥

७९ ॥ क्रौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८० ॥ ४ ॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुप्रिकाण्ठेविद्धि
 भ्योऽन्यतरस्याम् ४ । १ । ८१ ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा ४ । १ । ८२ ॥ प्रादीव्यतो-
 ऽण् ४ । १ । ८३ ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदा-
 ण्य ४ । १ । ८५ ॥ उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥ स्त्रीपुसाभ्यां नञ्संज्ञौ भवनात्
 ४ । १ । ८७ ॥ द्विगोर्लुङनपत्ये ४ । १ । ८८ ॥ गोत्रेऽलुगचि ४ । १ । ८९ ॥ यू-
 नि लुक् ४ । १ । ९० ॥ फक्फिजोरन्यतरस्याम् ४ । १ । ९१ ॥ तस्यापत्यम् ४ । १ ।
 ९२ ॥ एको गोत्रे ४ । १ । ९३ ॥ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ४ । १ । ९४ ॥ अत इञ् ४ ।
 १ । ९५ ॥ बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ ॥ सुधातुरकट् ४ । १ । ९७ ॥ गोत्रे कुञ्जादि-
 भ्यश्चञ् ४ । १ । ९८ ॥ नडादिभ्यः फक् ४ । १ । ९९ ॥ हरितादिभ्योऽजः ४ ।
 १ । १०० ॥ ९ ॥ यजिञश्च ४ । १ । १०१ ॥ शरद्वन्तुनकदर्भाद्वृगुवत्साम्रायणेषु
 ४ । १ । १०२ ॥ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ४ । १ । १०३ ॥ अटुष्यान-
 न्तर्त्ये विदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४ ॥ गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥ मडुबन्धो-
 ब्राह्मणकौशिकयोः ४ । १ । १०६ ॥ कपिबोधादाङ्गिरसे ४ । १ । १०७ ॥ वतण्डाच्च
 ४ । १ । १०८ ॥ लुक्स्त्रियाम् ४ । १ । १०९ ॥ अध्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । ११० ॥
 भर्गात्रैगर्ते ४ । १ । १११ ॥ शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ॥ अवृद्धाभ्यो नदीमा-
 नुपीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ४ । १ । ११३ ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च ४ । १ । ११४ ॥
 मातुरुत्संख्यासभद्रपूर्वायाः ४ । १ । ११५ ॥ कन्यायाः कनीन च ४ । १ । ११६ ॥
 विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ४ । १ । ११७ ॥ पीलाया वा ४ । १ । ११८ ॥
 ढक्च मण्डूकात् ४ । १ । ११९ ॥ स्त्रीभ्योढक् ४ । १ । १२० ॥ ६ ॥ द्व्यचः ४ ।
 १ । १२१ ॥ इतश्चानिजः ४ । १ । १२२ ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३ ॥ विक-
 र्णकुपीतकाक्काश्यपे ४ । १ । १२४ ॥ भ्रुवो लुक्च ४ । १ । १२५ ॥ कल्याण्यादीना-
 मिनङ्क् ४ । १ । १२६ ॥ कुलटाया वा ४ । १ । १२७ ॥ चटकाया ऐरक् ४ । १ ।
 १२८ ॥ गोधाया ढूक् ४ । १ । १२९ ॥ आरुदीचाम् ४ । १ । १३० ॥ छुद्राभ्यो
 वा ४ । १ । १३१ ॥ पितृष्वसुश्छण् ४ । १ । १३२ ॥ ढकि लोपः ४ । १ । १३३ ॥
 मातृष्वसुश्च ४ । १ । १३४ ॥ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ४ । १ । १३५ ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च
 ४ । १ । १३६ ॥ राजश्वशुराद्यत् ४ । १ । १३७ ॥ क्षत्राद्धः ४ । १ । १३८ ॥ कु-
 लात्त्वः ४ । १ । १३९ ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुञ्जौ ४ । १ । १४० ॥ ७ ॥
 महाकुलादञ्चौ ४ । १ । १४१ ॥ दुष्कुलाढूक् ४ । १ । १४२ ॥ ससुश्छः ४ । १ ।
 १४३ ॥ भ्रातृर्व्यच्च ४ । १ । १४४ ॥ व्यन्तसप्तै ४ । १ । १४५ ॥ रेवत्यादिभ्यश्च
 ४ । १ । १४६ ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ४ । १ । १४७ ॥ वृद्धाढक्सौवीरेषु बह्व-
 लम् ४ । १ । १४८ ॥ फेरश्च ४ । १ । १४९ ॥ फाण्टाह्वति मिमताभ्या णक्फिजौ

४ । १ । १९० ॥ कुर्वादिभ्यो ण्य. ४ । १ । १९१ ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४ ।
 १ । १९२ ॥ उदीचामिञ् ४ । १ । १९३ ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ४ । १ । १९४ ॥
 कौसत्यकार्मार्याभ्या च ४ । १ । १९५ ॥ अणो द्वयचः ४ । १ । १९६ ॥ उदीचा
 वृद्धादगोत्रात् ४ । १ । १९७ ॥ वाकिनादीना कुक्च ४ । १ । १९८ ॥ पुत्रान्ताद-
 न्यतरस्याम् ४ । १ । १९९ ॥ प्राचामवृद्धाफिन्बहुलम् ४ । १ । १९० ॥ < ॥ म-
 नोर्जातावज्यतौ षुक्च ४ । १ । १९१ ॥ अपत्य पौत्रप्रभृतिगोत्रम् ४ । १ । १९२ ॥
 जीवति तु वंश्ये युवा ४ । १ । १९३ ॥ आतरि च ज्यायसि ४ । १ । १९४ ॥
 वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ४ । १ । १९५ ॥ वृद्धस्य च पूजायाम् ४ । १ ।
 १९६ ॥ यून्श्च कृत्सायाम् ४ । १ । १९७ ॥ जनपदशब्दाक्षत्रियादञ् ४ । १ । १९८ ॥
 साश्वेयगान्धारिभ्या च ४ । १ । १९९ ॥ द्वयज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ४ । १ । १७० ॥
 वृद्धेकोसलाजादाञ्जङ् ४ । १ । १७१ ॥ कुरुनादिभ्यो ण्य. ४ । १ । १७२ ॥ सा-
 ल्वावयवप्रत्यप्रथकालकूटाशमकादिञ् ४ । १ । १७३ ॥ ते तद्राजाः ४ । १ । १७४ ॥
 कम्बोजालुक् ४ । १ । १७५ ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ४ । १ । १७६ ॥ अतश्च
 ४ । १ । १७७ ॥ न प्राच्यभर्गादियौधियादिभ्यः ४ । १ । १७८ ॥ “इयान्दिगोः
 शिद्वौरादिवाहो दैवयज्ञियत्रिजोद्वर्धचो महाकुलान्मनोर्जातावष्टादश” ॥

द्वितीयः पादः ।

तेन रक्तं रागात् ४ । २ । १ ॥ लाक्षारोचनाशकलकर्दमाङ्क ४ । २ । २ ॥ नक्षत्रेण
 युक्तः कालः ४ । २ । ३ ॥ लुब्बविशेषे ४ । २ । ४ ॥ संज्ञाया श्रवणाश्वत्याभ्याम्
 ४ । २ । ५ ॥ द्वन्द्वान्छः ४ । २ । ६ ॥ दृष्टं साम ४ । २ । ७ ॥ कलेर्दक् ४ ।
 २ । ८ ॥ वामदेवाङ्गयङ्ग्यौ ४ । २ । ९ ॥ परिवृतो रथः ४ । २ । १० ॥ पाण्डुकम्ब-
 लादिनिः ४ । २ । ११ ॥ द्वैपयैयान्नादञ् ४ । २ । १२ ॥ कौमारापूर्ववचने ४ । २ ।
 १३ ॥ तत्रोद्धतममत्रेभ्यः ४ । २ । १४ ॥ स्थण्डिलान्छयितरि व्रते ४ । २ । १५ ॥
 सस्कृत भक्षाः ४ । २ । १६ ॥ शूलोखाद्यत् ४ । २ । १७ ॥ दध्नष्ठक् ४ । २ । १८ ॥
 उदक्षितोऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १९ ॥ क्षीराङ्गु ४ । २ । २० ॥ १ ॥ सांस्मिन्पौ-
 र्णमासीति सज्ञायाम् ४ । २ । २१ ॥ आप्रहायण्यश्वथाङ्क ४ । २ । २२ ॥ विमा-
 पा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ४ । २ । २३ ॥ सास्य देवता ४ । २ । २४ ॥
 कस्येत् ४ । २ । २५ ॥ शुक्राढन् ४ । २ । २६ ॥ अपोनप्त्रपान्नसृभ्या घः ४ । २ ।
 २७ ॥ छ च ४ । २ । २८ ॥ महेन्द्राद्वाणौ च ४ । २ । २९ ॥ सोमाङ्गण् ४ । २ ।
 ३० ॥ वाञ्छतुपितृषसो यत् ४ । २ । ३१ ॥ द्यावापृथिवीथुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवा-
 स्तोषपतिगृहमेधाञ्छ च ४ । २ । ३२ ॥ अग्नेर्दक् ४ । २ । ३३ ॥ कालेभ्यो भववत्
 ४ । २ । ३४ ॥ महाराजप्रोष्ठपदाङ्क ४ । २ । ३५ ॥ पितृव्यमातुलमातामहपिता-

महाः ४ । २ । ३६ ॥ तस्य समूहः ४ । २ । ३७ ॥ मिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥
 गोत्रोक्षोष्ट्रश्मराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाहुञ् ४ । २ । ३९ ॥ केदाराद्यश्च ४ ।
 २ । ४० ॥ २ ॥ ठक्वचिन्धश्च ४ । २ । ४१ ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ४ । २ ॥
 ४२ ॥ ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ४ । २ । ४३ ॥ अलुदात्तादेरञ् ४ । २ । ४४ ॥
 खण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५ ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ४ । २ । ४६ ॥ अचित्तहस्तिवे-
 नोष्ठक् ४ । २ । ४७ ॥ केशाश्वाभ्या यञ्छावन्यतरस्याम् ४ । २ । ४८ ॥ पाशादि-
 भ्यो य' ४ । २ । ४९ ॥ खलगोरथात् ४ । २ । २५० ॥ इनित्रकव्यचश्च ४ । २ ।
 ५१ ॥ विपयो देशे ४ । २ । ५२ ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ४ । २ । ५३ ॥ भौरिक्या-
 वैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ ४ । २ । ५४ ॥ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ४ ।
 २ । ५५ ॥ सप्रामे प्रयोजनयोद्धभ्यः ४ । २ । ५६ ॥ तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया
 णः ४ । २ । ५७ ॥ घञः सास्या क्रियेति ज' ४ । २ । ५८ ॥ तदधीते तद्वेद ४ ।
 २ । ५९ ॥ ऋतृकथादिसूत्रान्ताडक् ४ । २ । ६० ॥ ३ ॥ क्रमादिभ्यो वुन् ४ । २ ।
 ६१ ॥ अनुब्राह्मणादिनि. ४ । २ । ६२ ॥ वसन्तादिभ्यष्टक् ४ । २ । ६३ ॥ प्रोक्ता-
 लुक् ४ । २ । ६४ ॥ सूत्राच्च कोपधात् ४ । २ । ६५ ॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विष-
 याणि ४ । २ । ६६ ॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४ । २ । ६७ ॥ तेन निर्वृत्तम्
 ४ । २ । ६८ ॥ तस्य निवासः ४ । २ । ६९ ॥ अदूरभवश्च ४ । २ । ७० ॥
 ओरञ् ४ । २ । ७१ ॥ मतोश्च बह्वजङ्गात् ४ । २ । ७२ ॥ बह्वचः कूपेषु ४ । २ ।
 ७३ ॥ उदक्च विपाशः ४ । २ । ७४ ॥ सकलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५ ॥ स्त्रीषु
 सौवीरसास्त्रप्राह्ण ४ । २ । ७६ ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४ । २ । ७७ ॥ रोणी ४ । २ ।
 ७८ ॥ कोपधाच्च ४ । २ । ७९ ॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ज्ययूपक्विभिञ्ज्यकक्ठकोऽरी-
 हणक्कशाश्चर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसकाशबलपक्षकणिसुतगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ४ ।
 २ । ८० ॥ ४ ॥ जनपने लृप् ४ । २ । ८१ ॥ वरणादिभ्यश्च ४ । २ ।
 ८२ ॥ शर्कराया वा ४ । २ । ८३ ॥ ठक्छौ च ४ । २ । ८४ ॥ नद्या मतुप् ४ ।
 २ । ८५ ॥ मन्वादिभ्यश्च ४ । २ । ८६ ॥ कुष्ठदनडवेतसेभ्यो झृत्तुप् ४ । २ । ८७ ॥
 नडशदाड्डुलच् ४ । २ । ८८ ॥ शिखाया बलच् ४ । २ । ८९ ॥ उत्क्रादिभ्यश्छः
 ४ । २ । ९० ॥ नडादीना कुक्च ४ । २ । ९१ ॥ शेपे ४ । २ । ९२ ॥ राष्ट्रावार-
 पाराद्धखौ ४ । २ । ९३ ॥ ग्रामाद्यखनौ ४ । २ । ९४ ॥ कर्ज्यादिभ्यो ढक्ञ् ४ ।
 २ । ९५ ॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्पलकारेषु ४ । २ । ९६ ॥ नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ ।
 ९७ ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ४ । २ । ९८ ॥ कापिण्याः षक् ४ । २ ।
 ९९ ॥ रङ्गोरमनुष्येऽण्च ४ । २ । १०० ॥ ५ ॥ शुप्रागपाण्डकप्रतीचो यत् ४ । २ ।
 १०१ ॥ कन्यायाष्टक् ४ । २ । १०२ ॥ वर्णौ वुक् ४ । २ । १०३ ॥ अव्ययात्त्यप्

४।२।१०४ ॥ ऐपमोवाःशरोऽन्यतरस्याम् ४।२।१०५ ॥ तीरूप्योत्तरपदा-
द्वौ ४।२।१०६ ॥ दिक्पूर्वपदादसज्ञाया ञः ४।२।१०७ ॥ मन्त्रेभ्योऽञ् ४।
२।१०८ ॥ उदीच्यप्रागाच्च बहचोऽन्तोदात्तात् ४।२।१०९ ॥ प्रस्योत्तरपदप-
ल्लादिकोपधादण् ४।२।११० ॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११ ॥ इवश्च
४।२।११२ ॥ न द्वगचः प्रान्थमरतेषु ४।२।११३ ॥ वृद्धाच्छः ४।२।
११४ ॥ भवनप्रनृत्तौ ४।२।११५ ॥ काश्यादिभ्यष्टञ्जटौ ४।२।११६ ॥
वाहीकप्रामेभ्यश्च ४।२।११७ ॥ विभापोशीनरेषु ४।२।११८ ॥ ओर्देशे ठञ्
४।२।११९ ॥ ण्ङात्प्रान्ताम् ४।२।१२० ॥ इ ॥ धन्वयोपधादुञ् ४।२।
१२१ ॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ४।२।१२२ ॥ रोपधेतोः प्राचाम् ४।२।१२३ ॥
जनपदतदवभ्योश्च ४।२।१२४ ॥ अट्टद्वादिषु बहवचनविपयात् ४।२।१२५ ॥
कञ्छाप्रिवक्त्रगतौत्तरपदात् ४।२।१२६ ॥ धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७ ॥ नगराकु-
त्सनप्राचीण्ययोः ४।२।१२८ ॥ अरण्यान्मानुष्ये ४।२।१२९ ॥ विभाषा कुर्युर्ग-
धराभ्याम् ४।२।१३० ॥ मद्रवृज्योः कन् ४।२।१३१ ॥ कोपधादण् ४।
२।१३२ ॥ कञ्छादिभ्यश्च ४।२।१३३ ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् ४।२।१३४ ॥
अपदातौ सात्वत् ४।२।१३५ ॥ गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६ ॥ गतौत्तरपदा-
च्छः ४।२।१३७ ॥ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८ ॥ प्राचा कटादेः ४।२।
१३९ ॥ राज्ञः क ण ४।२।१४० ॥ ७ ॥ वृद्धादकेकान्तखोपधात् ४।२।
१४१ ॥ कल्याणलदनगरागहदौत्तरपदात् ४।२।१४२ ॥ पर्वताच्च ४।२।१४३ ॥
विभाषा मनुष्ये ४।२।१४४ ॥ कृकणपर्णाद्वारद्वाजे ४।२।१४५ ॥ “तेन
सासिन्ठञ्कमादिभ्यो जनपदे शुप्रागणाग्रधन्वट्टात्पत” ॥

तृतीयः पादः ।

शुभमदस्मदोऽन्यतरस्याम् ४।३।१ ॥ तस्मिन्वणि च शुष्माकास्माकौ ४।३।
२ ॥ तवकममकावेकतन्त्रे ४।३।३ ॥ अर्धावत् ४।३।४ ॥ परावराधमोत्तम-
पूर्वाच्च ४।३।५ ॥ दिक्पूर्वपदादृध ४।३।६ ॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठौ ४।
३।७ ॥ मध्यान्मः ४।३।८ ॥ अ साप्रतिक् ४।३।९ ॥ द्वीपादनुसमुद्र यञ्
४।३।१० ॥ कालाटञ् ४।३।११ ॥ श्राद्धे शरदः ४।३।१२ ॥ विभाषा
रोगतपयोः ४।३।१३ ॥ निशाप्रदोषाभ्या च ४।३।१४ ॥ श्वस्तुङ् ४।३।
१५ ॥ संधिवैलास्यनुनक्षत्रेभ्योऽण् ४।३।१६ ॥ प्रावृष ण्यः ४।३।१७ ॥ व-
र्णभ्यश्च ४।३।१८ ॥ ऋन्मि ठञ् ४।३।१९ ॥ वसन्ताच्च ४।३।२० ॥
॥ १ ॥ हेमन्ताच्च ४।३।२१ ॥ रात्रिवाण्व तल्योश्च ४।३।२२ ॥ सायचिरप्राज्ञेप्रो-
ज्येभ्यष्टशुल्लौ तु ४।३।२३ ॥ विभाषा पूर्वोक्तापराक्ताभ्याम् ४।३।२४ ॥

तत्र जातः ४ । ३ । २९ ॥ प्रावृषष्टप् ४ । ३ । २६ ॥ संज्ञायां शरदो वुञ् ४ । ३ ।
 २७ ॥ पूर्वाह्णापराह्णाद्राभूलप्रदोपावस्करादुन् ४ । ३ । २८ ॥ पथःपन्थ च ४ । ३ ।
 २९ ॥ अमावास्याया वा ४ । ३ । ३० ॥ अ च ४ । ३ । ३१ ॥ सिन्ध्वपकराभ्या
 कन् ४ । ३ । ३२ ॥ अणञौ च ४ । ३ । ३३ ॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्य-
 पुनर्वसुहस्तविशाखापादावहुलालुक् ४ । ३ । ३४ ॥ स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च
 ४ । ३ । ३५ ॥ वत्सशालाभिजिदक्षपुक्शतमिपजो वा ४ । ३ । ३६ ॥ नक्षत्रेभ्यो
 बह्वलम् ४ । ३ । ३७ ॥ कृतलब्धक्रीतकुशला ४ । ३ । ३८ ॥ प्रायभवः ४ । ३ ।
 ३९ ॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् ४ । ३ । ४० ॥ २ ॥ समूते ४ । ३ । ४१ ॥ कौ-
 शाडूञ् ४ । ३ । ४२ ॥ कालात्सावुपुष्यत्पन्यमानेषु ४ । ३ । ४३ ॥ उत्ते च ४ ।
 ३ । ४४ ॥ आश्वयुज्या वुञ् ४ । ३ । ४५ ॥ ग्रीष्मवरान्तादन्यतरस्याम् ४ । ३ । ४६ ॥
 देयमृणे ४ । ३ । ४७ ॥ कलायश्चथयवबुसादुन् ४ । ३ । ४८ ॥ ग्रीष्मावरसमाहुञ् ४ ।
 ३ । ४९ ॥ सवत्सराग्रहायणीभ्या टञ्च ४ । ३ । ५० ॥ व्याहरति मृगः ४ । ३ ।
 ५१ ॥ तदस्य सोढम् ४ । ३ । ५२ ॥ तत्र भवः ४ । ३ । ५३ ॥ दिगादिभ्यो यत्
 ४ । ३ । ५४ ॥ शरीरावयवाञ् ४ । ३ । ५५ ॥ दतिकुक्षिकलशिवस्यस्यहेर्द्वञ् ४ ।
 ३ । ५६ ॥ ग्रीवाभ्योऽण्च ४ । ३ । ५७ ॥ गम्भीराज्ज्य. ४ । ३ । ५८ ॥ अव्ययी-
 भावाञ्च ४ । ३ । ५९ ॥ अन्तःपूर्वपदाद्वञ् ४ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ यामात्यर्थनुपूर्वात्
 ४ । ३ । ६१ ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेऽङ्गः ४ । ३ । ६२ ॥ वर्गान्ताञ्च ४ । ३ । ६३ ॥ अशब्दे
 यत्खावन्यतरस्याम् ४ । ३ । ६४ ॥ कर्णललाटात्वनलकारे ४ । ३ । ६५ ॥ तस्य
 व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ४ । ३ । ६६ ॥ बह्वचोऽन्तोदात्ताद्वञ् ४ । ३ ।
 ६७ ॥ ऋतुयज्ञेभ्यश्च ४ । ३ । ६८ ॥ अध्यायेष्वेवार्धः ४ । ३ । ६९ ॥ पोरोडाशपु-
 रोडाशाऽष्टन् ४ । ३ । ७० ॥ छन्दसो यदणो ४ । ३ । ७१ ॥ द्वयजृह्वाह्वाणकर्प्रथमाच-
 रपुरश्चरणनामाख्याताद्वक् ४ । ३ । ७२ ॥ अण्गयनादिभ्यः ४ । ३ । ७३ ॥ तत
 आगतः ४ । ३ । ७४ ॥ ठगायस्थानेभ्यः ४ । ३ । ७५ ॥ शृण्टिकादिभ्योऽण् ४ ।
 ३ । ७६ ॥ विद्यायोनिसबन्धेभ्यो वुञ् ४ । ३ । ७७ ॥ ऋनष्टञ् ४ । ३ । ७८ ॥ पि-
 तृयञ्च ४ । ३ । ७९ ॥ गोत्रादङ्कवत् ४ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां
 रूप्यः ४ । ३ । ८१ ॥ मयङ् ४ । ३ । ८२ ॥ प्रभवति ४ । ३ । ८३ ॥ विदूराज्ज्यः
 ४ । ३ । ८४ ॥ तद्वच्छति पथिदूतयोः ४ । ३ । ८५ ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ४ ।
 ३ । ८६ ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४ । ३ । ८७ ॥ शिशुक्रन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादि-
 भ्यश्च ४ । ३ । ८८ ॥ सोऽस्य निवाराः ४ । ३ । ८९ ॥ अभिजनश्च ४ । ३ । ९० ॥
 आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ४ । ३ । ९१ ॥ शण्डिकादिभ्यो ज्यः ४ । ३ । ९२ ॥
 सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ४ । ३ । ९३ ॥ त्वदीशालातुरवर्मतीकूचवाराडूक्छण्डव्यकः

४।३।९४ ॥ भक्तिः ४।३।९५ ॥ अचित्ताददेशकालाहक् ४।३।९६ ॥
 महाराजह् ४।३।९७ ॥ वामदेवार्जुनाभ्यां वुन् ४।३।९८ ॥ गोत्रक्षत्रियाख्ये-
 यो बहुल वुन् ४।३।९९ ॥ जनपदिना जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुव-
 च्चे ४।३।१०० ॥ ५ ॥ तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१ ॥ तित्तिरिवरतन्तुग्वण्डिको-
 साच्छृणु ४।३।१०२ ॥ काश्यपकौशिकाम्यामृषिभ्यां णिनिः ४।३।१०३ ॥
 कल्पिविशम्पायनान्तेवामिभ्यश्च ४।३।१०४ ॥ पुराणमोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ४।३।
 १०५ ॥ शोनादिभ्यश्छन्दसि ४।३।१०६ ॥ कठचरकाह् ४।३।१०७ ॥
 कल्पिनोऽण् ४।३।१०८ ॥ अर्माह् ४।३।१०९ ॥ पाराशर्यशिला-
 भ्यां भिह्नुनटरूपयो ४।३।११० ॥ कर्मदक्षशास्त्रादिनिः ४।३।१११ ॥ तेनै-
 कदिक् ४।३।११२ ॥ तर्गिभ्यः ४।३।११३ ॥ उरसो यच्च ४।३।११४ ॥
 उपज्ञाते ४।३।११५ ॥ ह्यो अन्त्य ४।३।११६ ॥ सज्ञायाम् ४।३।११७ ॥
 कुलालादिभ्यो वुग ४।३।११८ ॥ नृप्राध्वगवदरपादपादज ४।३।११९ ॥ त-
 सेदम् ४।३।१२० ॥ ६ ॥ रगागत् ४।३।१२१ ॥ पत्रपूर्वादञ् ४।३।
 १२२ ॥ पत्राभ्युपरिपदश्च ४।३।१२३ ॥ हलमीराह् ४।३।१२४ ॥ द्वन्द्वा-
 हुवैसैथुनिकयोः ४।३।१२५ ॥ गोत्रनगणाहुग ४।३।१२६ ॥ सङ्गाङ्गलक्षणेष्व-
 ज्यविनामण ४।३।१२७ ॥ आकलाह् ४।३।१२८ ॥ छन्दोगीन्ध्रिकयाज्ञि-
 कवृहचनटाज्य ४।३।१२९ ॥ न दण्डमाणान्तेवामिपु ४।३।१३० ॥ रेव-
 तिकादिभ्यश्छः ४।३।१३१ ॥ कौर्ण्यलहाश्लिपदादण् ४।३।१३२ ॥ आथर्व-
 णिकस्येकलोपश्च ४।३।१३३ ॥ नम्य विकारः ४।३।१३४ ॥ अवयवे च प्रा-
 ण्योपधिवृक्षेभ्यः ४।३।१३५ ॥ त्रिन्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६ ॥ कोपधाञ् ४।
 ३।१३७ ॥ प्रपञ्चगुणोः फल् ४।३।१३८ ॥ ओरञ् ४।३।१३९ ॥ अनुदा-
 तादेश्च ४।३।१४० ॥ ७ ॥ पाठशार्दिभ्यो वा ४।३।१४१ ॥ शम्बाः षलञ्
 ४।३।१४२ ॥ मगधैत्यगोर्मापागामशान्-श्रदन्तयोः ४।३।१४३ ॥ नित्य वृद्ध-
 शरादिभ्यः ४।३।१४४ ॥ गाश्च पुरीषे ४।३।१४५ ॥ पिष्टाञ्च ४।३।
 १४६ ॥ राज्ञायां कञ् ४।३।१४७ ॥ ग्रीतेः पुरोडाजे ४।३।१४८ ॥ अस-
 ज्ञायां तिलयवाभ्याम् ४।३।१४९ ॥ द्वयवदछन्दसि ४।३।१५० ॥ नोन्वद्वर्ध-
 क्त्वात् ४।३।१५१ ॥ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२ ॥ जानक्येभ्यः परिमाणं
 ४।३।१५३ ॥ प्राणिमृजनादिभ्योऽण् ४।३।१५४ ॥ जितश्च तन्प्रत्ययात् ४।
 ३।१५५ ॥ क्रीतवर्णारमाणात् ४।३।१५६ ॥ उप्रादुज् ४।३।१५७ ॥ उ-
 मोर्णयोर्वा ४।३।१५८ ॥ एण्या हञ् ४।३।१५९ ॥ गोपयमार्थत् ४।३।
 १६० ॥ ८ ॥ ब्रौश्च ४।३।१६१ ॥ माने वयः ४।३।१६२ ॥ फले लृक् ४।

३ । १६३ ॥ वृक्षादिभ्योऽण् ४ । ३ । १६४ ॥ जम्वा वा ४ । ३ । १६५ ॥ लुप्
४ । ३ । १६६ ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ४ । ३ । १६७ ॥ कसीयपरशव्ययोर्बजौ लु
क्च ४ । ३ । १६८ ॥ “युष्मद्वेमन्तात्संभूते ग्रामाद्वेतुतेन रथात्पलाशादिभ्यो द्रोक्षाष्टौ ॥”

चतुर्थः पादः ।

प्राग्वहतेष्टक् ४ । ४ । १ ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४ । ४ । २ ॥
संस्कृतम् ४ । ४ । ३ ॥ कुलत्थकोपधादण् ४ । ४ । ४ ॥ तरति ४ । ४ । ५ ॥
गोपुच्छाड्व् ४ । ४ । ६ ॥ नौद्वयचष्टन् ४ । ४ । ७ ॥ चरति ४ । ४ । ८ ॥ आ-
कर्पाष्ठक् ४ । ४ । ९ ॥ पर्पादिभ्यः षन् ४ । ४ । १० ॥ श्रगणाट्व् ४ । ४ । ११ ॥
व्रेतनादिभ्यो जीवति ४ । ४ । १२ ॥ वस्त्रक्रयविक्रयाट्वन् ४ । ४ । १३ ॥ आयुधा-
व्छ च ४ । ४ । १४ ॥ हरयुत्सङ्गादिभ्यः ४ । ४ । १५ ॥ भस्त्रादिभ्यः षन् ४ ।
४ । १६ ॥ विभाषा विवधात् ४ । ४ । १७ ॥ अण्कुटिलिकायाः ४ । ४ । १८ ॥
निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः ४ । ४ । १९ ॥ त्रेर्मन्त्रिण्यम् ४ । ४ । २० ॥ १ ॥ अपमिष्य-
याचित्ताभ्या कक्नौ ४ । ४ । २१ ॥ ससृष्टे ४ । ४ । २२ ॥ वूर्णादिनिः ४ । ४ ।
२३ ॥ लवणालुक् ४ । ४ । २४ ॥ मुद्रादण् ४ । ४ । २५ ॥ व्यञ्जनेरुपासिते ४ ।
४ । २६ ॥ ओजः सहोष्मसा वर्तते ४ । ४ । २७ ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ४ ।
४ । २८ ॥ परिमुख च ४ । ४ । २९ ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् ४ । ४ । ३० ॥ कुभीददशैकादशाष्टनष्टचौ
४ । ४ । ३१ ॥ उञ्छति ४ । ४ । ३२ ॥ रक्षति ४ । ४ । ३३ ॥ शब्दददुर्दु करो-
ति ४ । ४ । ३४ ॥ पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ४ । ४ । ३५ ॥ परिपन्थ च तिष्ठति ४ ।
४ । ३६ ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपद धावति ४ । ४ । ३७ ॥ आक्रन्दाट्व् ४ । ४ ।
३८ ॥ पदोत्तरपद गृह्णाति ४ । ४ । ३९ ॥ प्रतिकण्ठार्थललाप च ४ । ४ । ४०
॥ २ ॥ धर्म चरति ४ । ४ । ४१ ॥ प्रतिपन्थेति षश्च ४ । ४ । ४२ ॥ समवायान्स-
मवैति ४ । ४ । ४३ ॥ परिपदो ण्यः ४ । ४ । ४४ ॥ सेनाया वा ४ । ४ । ४५ ॥
सज्ञाया ललाटकुकुट्यो पश्यति ४ । ४ । ४६ ॥ तस्य धर्म्यम् ४ । ४ । ४७ ॥ अण्म-
हिष्यादिभ्यः ४ । ४ । ४८ ॥ ऋतोऽञ् ४ । ४ । ४९ ॥ अवक्रयः ४ । ४ । ५० ॥
तदस्य पण्यम् ४ । ४ । ५१ ॥ लवणाट्व् ४ । ४ । ५२ ॥ किसरादिभ्यः षन् ४ ।
४ । ५३ ॥ शालालुनोऽन्यतरस्याम् ४ । ४ । ५४ ॥ शिल्पम् ४ । ४ । ५५ ॥ मङ्गुक्-
शर्शरादण्यतरस्याम् ४ । ४ । ५६ ॥ प्रहरणम् ४ । ४ । ५७ ॥ परश्वधाट्व् ४ ।
४ । ५८ ॥ शक्तियष्टयोरीकक् ४ । ४ । ५९ ॥ अस्तिनास्तिदिष्ट मतिः ४ । ४ । ६०
॥ ३ ॥ शीलम् ४ । ४ । ६१ ॥ छत्रादिभ्यो णः ४ । ४ । ६२ ॥ कर्मध्ययने वृत्तम्
४ । ४ । ६३ ॥ बह्वन्पूर्वपदाड्व् ४ । ४ । ६४ ॥ हित भक्षाः ४ । ४ । ६५ ॥ तद-
सौ दीयते नियुक्तम् ४ । ४ । ६६ ॥ श्राणामासौदनाद्विठन् ४ । ४ । ६७ ॥ भक्ताद-

गत्यतरस्याम् ४ । ४ । ६८ ॥ तत्र निष्कृतः ४ । ४ । ६९ ॥ अगारान्ताङ्ग ४ । ४ ।
 ७० ॥ अध्यायिन्यदेशकालात् ४ । ४ । ७१ ॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति
 ४ । ४ । ७२ ॥ निकटे वर्तते ४ । ४ । ७३ ॥ आवसथात् ४ । ४ । ७४ ॥
 प्रवितायत् ४ । ४ । ७५ ॥ तद्वर्तते स्यसुगप्राज्ञम् ४ । ४ । ७६ ॥ धुरो यङ्कुः
 ४ । ४ । ७७ ॥ रः र्वन्तुमात् ४ । ४ । ७८ ॥ एकबुराहुक्च ४ । ४ । ७९ ॥ श-
 क्तादण् ४ । ४ । ८० ॥ ४ ॥ हल्स्तराहृक् ४ । ४ । ८१ ॥ सज्ञाया जन्त्या ४ ।
 ४ । ८२ ॥ विध्यन्मभग्या ४ । ४ । ८३ ॥ धनगण लब्धा ४ । ४ । ८४ ॥ अन्ना-
 णः ४ । ४ । ८५ ॥ नभ गत ४ । ४ । ८६ ॥ पदमस्मिन्दश्यम् ४ । ४ । ८७ ॥
 मूलमस्यार्वाहं ४ । ४ । ८८ ॥ गज्ञाया गेमुष्या ४ । ४ । ८९ ॥ गृहपतिना संयुक्ते
 यः ४ । ४ । ९० ॥ नोनयोर्भविपमूलमूलसीतातुलाभ्यरतार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसम-
 तमितसमिते ४ । ४ । ९१ ॥ नर्मपभ्यन्यायादनपेते ४ । ४ । ९२ ॥ छन्दसो नि-
 मिते ४ । ४ । ९३ ॥ उरगोऽण ४ । ४ । ९४ ॥ हृदयस्य प्रियः ४ । ४ । ९५ ॥
 बन्धने चर्पा ४ । ४ । ९६ ॥ गतजनहत्यात्करणजत्पकर्षे ४ । ४ । ९७ ॥ तत्र साहुः
 ४ । ४ । ९८ ॥ प्रनिर्गनादिभ्यः गत ४ । ४ । ९९ ॥ भक्ताणः ४ । ४ । १०० ॥
 ॥ ९ ॥ परिपदो णः ४ । ४ । १०१ ॥ कथादिभ्यष्टक् ४ । ४ । १०२ ॥ गुडादि-
 भ्यष्टक् ४ । ४ । १०३ ॥ पश्चात्तान्तिर्गतासपतेर्हृक् ४ । ४ । १०४ ॥ समाया यः
 ४ । ४ । १०५ ॥ दृष्टद्विग ४ । ४ । १०६ ॥ समानतीर्थेवासी ४ । ४ । १०७ ॥
 समानोदरे शयित ओ मोदान ४ । ४ । १०८ ॥ मोदरावः ४ । ४ । १०९ ॥
 भवे छन्दसि ४ । ४ । ११० ॥ पायोन्नीभ्या ऋण ४ । ४ । १११ ॥ नैशान्तहिमवद्भया-
 न् ४ । ४ । ११२ ॥ गोनमा रिगाया ऋण्यौ ४ । ४ । ११३ ॥ सगर्भसयूयसनु-
 तायत् ४ । ४ । ११४ ॥ नृणांभ्यः ४ । ४ । ११५ ॥ अप्रायत् ४ । ४ । ११६ ॥
 षष्ठौ च ४ । ४ । ११७ ॥ मगद्रामाहः ४ । ४ । ११८ ॥ बर्हिषि दत्तम् ४ । ४ ।
 ११९ ॥ इतस्य गामनर्भ्या ४ । ४ । १२० ॥ ६ ॥ नक्षोयातृना हननी ४ । ४ । १२१ ॥ रेव-
 ती जगतीहविष्याभ्यः प्रशभ्ये ४ । ४ । १२२ ॥ अमुरस्य स्वम् ४ । ४ । १२३ ॥
 नौपायामण् ४ । ४ । १२४ ॥ तदनागामपधानो गन्त्र इतीष्टकामु लुक्च मतो ४ ।
 ४ । १२५ ॥ अश्विमानण् ४ । ४ । १२६ ॥ वयस्यासु सूर्वो मनुप् ४ । ४ । १२७ ॥
 मवर्थे मासतन्वोः ४ । ४ । १२८ ॥ गभोर्भ च ४ । ४ । १२९ ॥ ओजसोऽहनि य-
 त्वौ ४ । ४ । १३० ॥ नेशोयशआदेर्गगायल् ४ । ४ । १३१ ॥ ख च ४ । ४ ।
 १३२ ॥ पूर्वः कृतमिनिर्गो न ४ । ४ । १३३ ॥ अद्भिः संस्कृतम् ४ । ४ । १३४ ॥
 सहस्रेण संमिती घः ४ । ४ । १३५ ॥ मती च ४ । ४ । १३६ ॥ सोममर्हति यः
 ४ । ४ । १३७ ॥ मथे च ४ । ४ । १३८ ॥ मधोः ४ । ४ । १३९ ॥ वसो सप्रहे

च ४ । ४ । १४० ॥ ७ ॥ नक्षत्राद्वः ४ । ४ । १४१ ॥ सर्वदेवात्तातिल् ४ । ४ । १४२ ॥ शिवशमरिष्टस्य करे ४ । ४ । १४३ ॥ भावे च ४ । ४ । १४४ । “प्राग्वहतेरपमित्यधर्मं शीलं हलपरिषदो रक्षोनक्षत्राच्चत्वारि” ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

प्राक्रीतान्छः ५ । १ । १ । उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २ ॥ कम्बलाच्च सज्ञायाम् ५ । १ । ३ ॥ विभाषा हविरपुषादिभ्यः ५ । १ । ४ ॥ तस्मै हितम् ५ । १ । ५ ॥ शरीरावयवाद्यत् ५ । १ । ६ ॥ खलयवमाषतिलवृषपद्महणश्च ५ । १ । ७ ॥ अजाविभ्या ध्यन् ५ । १ । ८ ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्ख ५ । १ । ९ ॥ सर्वपुरुषाभ्या णढञौ ५ । १ । १० ॥ माणवचरकाभ्या खञ् ५ । १ । ११ ॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ५ । १ । १२ ॥ छदिरुपधिबर्लेङ् ५ । १ । १३ ॥ ऋपभोपानहोर्ज्य ५ । १ । १४ ॥ चर्मणोऽञ् ५ । १ । १५ ॥ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ५ । १ । १६ ॥ परिखाया ढञ् ५ । १ । १७ ॥ प्राग्बतेष्टञ् ५ । १ । १८ ॥ आर्हादिगोपुच्छसख्यापरिमाणाङ्क ५ । १ । १९ ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ५ । १ । २० ॥ १ ॥ गताच्च ठन्यतावशते ५ । १ । २१ ॥ सख्याया अतिशदन्तायाः कन् ५ । १ । २२ ॥ बतोरिङ् ५ । १ । २३ ॥ विगतित्रिशङ्ख्या दुनसज्ञायाम् ५ । १ । २४ ॥ कसाष्टिठन् ५ । १ । २५ ॥ शूर्पाद-
अन्यतरस्याम् ५ । १ । २६ ॥ गतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ५ । १ । २७ ॥ अ-
ध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसज्ञायाम् ५ । १ । २८ ॥ विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् ५ । १ । २९ ॥ द्वित्रि-
पूर्यानिष्कात् ५ । १ । ३० ॥ विस्ताच्च ५ । १ । ३१ ॥ विगविकात्खः ५ । १ । ३२ ॥
खार्या ईकन् ५ । १ । ३३ ॥ पणपादमापशताद्यत् ५ । १ । ३४ ॥ गाणाद्वा ५ । १ । ३५ ॥ द्वित्रिपूर्वादण्व ५ । १ । ३६ ॥ तेन क्रीतम् ५ । १ । ३७ ॥ तस्य निमि-
त्तं सयोगोत्पातौ ५ । १ । ३८ ॥ गोद्व्यचोऽसख्यापरिमाणाश्वादेशत् ५ । १ । ३९ ॥
पुत्रान्छ च ५ । १ । ४० ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ५ । १ । ४१ ॥ तस्ये-
श्वरः ५ । १ । ४२ ॥ तत्र विदित इति च ५ । १ । ४३ ॥ लोकसर्वलोकाङ्गञ् ५ । १ । ४४ ॥ तस्य वापः ५ । १ । ४५ ॥ पात्रात्पुन ५ । १ । ४६ ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलामशुल्कोपदा
दीयते ५ । १ । ४७ ॥ पूरणाधाङ् ५ । १ । ४८ ॥ भागाद्यच्च ५ । १ । ४९ ॥ तद्धरति वह्न्यावह-
ति भाराद्वशादिभ्यः ५ । १ । ५० ॥ वस्त्रद्रव्याभ्या ठन्कनौ ५ । १ । ५१ ॥ सभ-
वस्यवहरति पचति ५ । १ । ५२ ॥ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ५ । १ । ५३ ॥
द्विगोष्ठश्च ५ । १ । ५४ ॥ कुलिजाल्लुक्खौ च ५ । १ । ५५ ॥ सोऽस्यां शवस्मृतयः

५।१।१६ ॥ तदस्य परिमाणम् ५ । १ । १७ ॥ सख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु
 ५।१।१८ ॥ पक्षिविशतित्रिशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ५ । १ ।
 १९ ॥ पञ्चदशतौ वर्गौ वा ५ । १ । २० ॥ ३ ॥ रासनोऽच्छन्दसि ५ । १ । २१ ॥
 णे भक्षार्थां ण ५ । १ । २२ ॥ तदर्हति ५ । १ । २३ ॥ छे-
 दादिभ्यो नित्यम् ५ । १ । २४ ॥ भीषिच्छेदावच्च ५ । १ । २५ ॥ दण्डादिभ्यो यः
 ५।१।२६ ॥ छन्दसि च ५ । १ । २७ ॥ पात्राद्वा ५ । १ । २८ ॥ कण्ड-
 क्रदक्षिणाच्छ च ५ । १ । २९ ॥ म्यालीविलात् ५ । १ । ३० ॥ यज्ञात्विग्भ्या घख-
 जौ ५ । १ । ३१ ॥ पारायणपुराणचान्द्रायण वर्तयति ५ । १ । ३२ ॥ संशयमापन्नः
 ५।१।३३ ॥ योजनं गच्छति ५ । १ । ३४ ॥ पयः षक्न् ५ । १ । ३५ ॥ पयो-
 णित्यम् ५ । १ । ३६ ॥ उत्तरपथेनाहृतं च ५ । १ । ३७ ॥ कालात् ५ । १ । ३८ ॥
 तन् निर्हृत्तम् ५ । १ । ३९ ॥ तमन्वीष्टो मृतो मूतो भावी ५ । १ । ४० ॥ ४ ॥ मा-
 साद्वयसि यत्त्वजौ ५ । १ । ४१ ॥ द्विगौर्यम् ५ । १ । ४२ ॥ ण्मासाण्यञ्च ५ ।
 १।४३ ॥ अवर्षासि षश्च ५ । १ । ४४ ॥ समायाः ग. ५ । १ । ४५ ॥ द्विगोर्वा
 ५।१।४६ ॥ रात्र्यहःभक्ताराज ५ । १ । ४७ ॥ वर्षास्तुक्च ५ । १ । ४८ ॥
 चित्तवति नित्यम् ५ । १ । ४९ ॥ पष्टिका पष्टिरात्रेण पच्यन्ते ५ । १ । ५० ॥ व-
 त्सरान्ताच्छन्दसि ५ । १ । ५१ ॥ रापरिपूर्वावच्च न ५ । १ । ५२ ॥ तेन परिजि-
 ग्म्यलभ्यकार्यसुकरम् ५ । १ । ५३ ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५ । १ । ५४ ॥ तस्य दक्षि-
 णा यज्ञाख्येभ्यः ५ । १ । ५५ ॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ५ । १ । ५६ ॥ ष्यु-
 ष्टादिभ्योऽण् ५ । १ । ५७ ॥ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयती ५ । १ । ५८ ॥ सं-
 पादिनि ५ । १ । ५९ ॥ कर्मनेपाद्यत् ५ । १ । १०० ॥ ५ ॥ तस्मै प्रभवति सतापादिभ्यः ५ । १ ।
 १०१ ॥ योगावच्च ५ । १ । १०२ ॥ कर्मण उक्थु ५ । १ । १०३ ॥ समयस्तदस्य प्राप्तम्
 ५ । १ । १०४ ॥ ऋतोरण ५ । १ । १०५ ॥ छन्दसि घसु ५ । १ । १०६ ॥
 कालाद्यत् ५ । १ । १०७ ॥ प्रकृष्टे षम् ५ । १ । १०८ ॥ प्रयोजनम् ५ । १ ।
 १०९ ॥ विशाखापादादण्मन्थदण्डयोः ५ । १ । ११० ॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५ ।
 १।१११ ॥ समापनात्पूर्वपदात् ५ । १ । ११२ ॥ ऐकागारिकद्वौरे ५ । १ । ११३ ॥
 आकालिकाद्यान्तवचने ५ । १ । ११४ ॥ तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिः ५ । १ । ११५ ॥
 तत्र तस्येव ५ । १ । ११६ ॥ तदर्हम् ५ । १ । ११७ ॥ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ५ ।
 १।११८ ॥ तस्य भावरन्वतलौ ५ । १ । ११९ ॥ आ च त्वात् ५ । १ । १२०
 ॥ ६ ॥ ननपूर्वात्तत्पुष्पादनतुरसगतत्वणवटयुधकतमसलसेभ्यः ५ । १ । १२१ ॥ घृ-
 षादिभ्य इमनिञ्जा ५ । १ । १२२ ॥ वर्णद्वदिभ्यः ष्यञ्च ५ । १ । १२३ ॥
 गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५ । १ । १२४ ॥ स्तोनाद्यन्लोपश्च ५ । १ । १२५ ॥

सख्युर्यः ९ । १ । १२६ ॥ कपिज्ञाल्योर्दक् ९ । १ । १२७ ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो
यक् ९ । १ । १२८ ॥ प्राणभृजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ९ । १ । १२९ ॥
हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ९ । १ । १३० ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ९ । १ । १३१ ॥
योपवाहुरूपोत्तमाद्बुञ् ९ । १ । १३२ ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ९ । १ । १३३ ॥ गो-
त्रचरणाच्छ्लाघायाकारतद्वेतेषु ९ । १ । १३४ ॥ होत्राभ्यश्छः ९ । १ । १३५ ॥
ब्रह्मणस्वः ९ । १ । १३६ ॥ “प्राक्रीताच्छताच्च सर्वभूमिसप्तनोऽज्मासात्तस्मै प्रभवति न
नञ्पूर्वात्पोडशः” ॥

द्वितीयः पादः ।

धान्याना भवने क्षेत्रे खञ् ९ । २ । १ ॥ व्रीहिशाल्योर्दक् ९ । २ । २ ॥ यवयव-
कषट्टिकाद्यत् ९ । २ । ३ ॥ विभापा तिलमापोमाभङ्गाण्यः ९ । २ । ४ ॥ सर्वचर्मणः
कृतः खखऔ ९ । २ । ५ ॥ यथामुखसमुखस्य दर्शनः खः ९ । २ । ६ ॥ तत्सर्वादेः प-
थ्यङ्गकर्मपत्रपात्र व्याप्नोति ९ । २ । ७ ॥ आप्रपद प्राप्नोति ९ । २ । ८ ॥ अनुपद-
सर्वात्रायानय बद्धाभक्षयतिनेयेषु ९ । २ । ९ ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ९ । २ ।
१० ॥ अवारपारात्यन्तातृकामगामी ९ । २ । ११ ॥ समासमा विजायते ९ । २ । १२ ॥
अद्यश्चीनावष्टब्धे ९ । २ । १३ ॥ आगवीनः ९ । २ । १४ ॥ अनुग्वलगामी ९ । २ ।
१५ ॥ अद्यन्तो यस्त्रौ ९ । २ । १६ ॥ अभ्यमित्राच्छ च ९ । २ । १७ ॥ गोष्ठाख-
ज्भूतपूर्वे ९ । २ । १८ ॥ अश्वस्यैकाहगमः ९ । २ । १९ ॥ शालीनकौपीने अष्ट्रा-
कार्ययोः ९ । २ । २० ॥ १ ॥ व्रातेन जीवति ९ । २ । २१ ॥ साप्तपदीन सख्यम्
९ । २ । २२ ॥ हैयगवीन संज्ञायाम् ९ । २ । २३ ॥ तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णा-
दिभ्यः कुणञ्जाहचौ ९ । २ । २४ ॥ पक्षात्तिः ९ । २ । २५ ॥ तेन वित्तश्चक्षुष्वण-
पौ ९ । २ । २६ ॥ विनञ्भ्या नानाऔ न सह ९ । २ । २७ ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ
९ । २ । २८ ॥ सप्रोदश्च कटच् ९ । २ । २९ ॥ अवाकुटारश्च ९ । २ । ३० ॥
नते नासिकायाः संज्ञाया टीटञ्जाटञ्जटचः ९ । २ । ३१ ॥ नेत्रिण्डजिरीसचौ ९ । २ । ३२ ॥
इनचिपटच्चिकचि च ९ । २ । ३३ ॥ उपाधिभ्या ल्यकन्नासन्नाखटयोः ९ । २ । ३४ ॥
कर्मणि घटोऽठच् ९ । २ । ३५ ॥ तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच् ९ । २ । ३६ ॥
प्रमाणे द्वयसज्जन्मात्रच ९ । २ । ३७ ॥ पुरुषहस्तिभ्यामणच् ९ । २ । ३८ ॥ यत्त-
देतेभ्यः परिमाणे वतुप् ९ । २ । ३९ ॥ किमिदम्भ्या वो घः ९ । २ । ४० ॥ २ ॥
किमः सख्यापरिमाणे डति च ९ । २ । ४१ ॥ सख्याया अवयवे तयप् ९ । २ । ४२ ॥
द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्वा ९ । २ । ४३ ॥ उभादुदात्तो नित्यम् ९ । २ । ४४ ॥ तद-
स्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्गः ९ । २ । ४५ ॥ शदन्तविशतेश्च ९ । २ । ४६ ॥ सख्या-
या गुणस्य निमाने मयद् ९ । २ । ४७ ॥ तस्य पूरणे षट् ९ । २ । ४८ ॥ नान्ताद-

दू १।२।४९ ॥ थङ्ग छन्दसि १।२।१० ॥ पङ्कतिकतिपयचतुरा ध्रुक्
 १।२।११ ॥ बहुभूगणसङ्घस्य तिष्ठुक् १।२।१२ ॥ वतोरिष्टुक १।२।१३ ॥
 द्वेतीयः १।२।१४ ॥ त्रे संप्रसारण च १।२।१५ ॥ विगत्यादिभ्यस्तमङ-
 न्तरस्याम् १।२।१६ ॥ नित्य शतादिमासार्धमाससवत्सराच्च १।२।१७ ॥
 षष्ठ्यादेश्वामन्त्यादेः १।२।१८ ॥ गतौ छः सूक्तसाम्नोः १।२।१९ ॥ अध्या-
 यानुवाकयोर्लुक् १।२।२० ॥ ३ ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् १।२।२१ ॥ गोपदादिभ्यो
 कृत् १।२।२२ ॥ तत्र कुशल पथः १।२।२३ ॥ आकर्षादिभ्यः कन् १।
 २।२४ ॥ धनहिरण्यात्कामे १।२।२५ ॥ भ्रातृभ्यः प्ररिते १।२।२६ ॥
 उदराद्व्याचुने १।२।२७ ॥ गत्येन परिजातः १।२।२८ ॥ अश हारी १।
 २।२९ ॥ तन्त्रादचिरापहने १।२।३० ॥ ब्राह्मणकोष्णिके सञ्ज्ञायाम् १।२।३१ ॥
 शीतोष्णाभ्या कारिणि १।२।३२ ॥ अधिकम् १।२।३३ ॥ अनुकामिकाभीकः
 क्मिता १।२।३४ ॥ पार्श्वेनान्विच्छति १।२।३५ ॥ अयश्शूलदण्डाजिनाभ्यां
 छठौ १।२।३६ ॥ तानार्तिथं ग्रहणमिति कृत्वा १।२।३७ ॥ स एषा ग्राम-
 णीः १।२।३८ ॥ शृङ्गलमस्य बन्वन कर्म १।२।३९ ॥ उत्क उन्मनाः १।
 २।४० ॥ ४ ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे १।२।४१ ॥ तदभिभञ्ज प्राये संज्ञायाम्
 १।२।४२ ॥ कुलमापादय १।२।४३ ॥ श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते १।२।४४ ॥
 श्राद्धमनेन मुक्तमिनिठौ १।२।४५ ॥ पूर्वादिनिः १।२।४६ ॥ सपूर्वाच्च १।
 २।४७ ॥ इष्टादिभ्यश्च १।२।४८ ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणी पर्यवस्थातरि १।
 २।४९ ॥ अनुपपन्न्येष्टा १।२।५० ॥ साक्षाद्दृष्टि रज्ञायाम् १।२।५१ ॥
 क्षेत्रियव्यक्षेत्रे चिक्मिन्भ्यः १।२।५२ ॥ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्राष्टमिन्द्र-
 जुष्टमिन्द्रदक्षमिति वा १।२।५३ ॥ तदस्याभ्यसिञ्जति मनुष्य १।२।५४ ॥
 रसादिभ्यश्च १।२।५५ ॥ प्राणिभ्यादातो लजन्यतरग्याम् १।२।५६ ॥ सि-
 ष्ठादिभ्यश्च १।२।५७ ॥ नत्तामाभ्या कामवले १।२।५८ ॥ फेनादिलच्च १।
 १।५९ ॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच्च १।२।१०० ॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्रद्धा-
 र्वाभ्यो णः १।२।१०१ ॥ तपःसद्व्याभ्या त्रिनीनी १।२।१०२ ॥ अण्च १।२।
 १०३ ॥ मिकताशर्कराभ्या च १।२।१०४ ॥ देशे लुबिलची च १।२।१०५ ॥
 उत् उन्नत उरुच १।२।१०६ ॥ ऊपशुपिमुष्काभ्यो रः १।२।१०७ ॥ शुद्रभ्या म
 १।२।१०८ ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् १।२।१०९ ॥ गाण्ड्यगतासगायाम्
 १।२।११० ॥ काण्डाण्डादीरन्तीच्चा १।२।१११ ॥ रजःकृष्यासुतिपरिपदो
 वल् १।२।११२ ॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम् १।२।११३ ॥ ज्योत्स्नातिमिन्नाशृ-
 त्स्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः १।२।११४ ॥ अत इतिठनी १।२।

११९ ॥ ग्रीवादिभ्यश्च ९ । २ । ११६ ॥ तुन्दादिभ्य इलच् ९ । २ । ११७ ॥ ए-
कगोपूर्वाद्धञ्जित्यम् ९ । २ । ११८ ॥ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ९ । २ । ११९ ॥
रूपादाहतप्रशस्योर्यप् ९ । २ । १२० ॥ ६ ॥ अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ९ । २ ।
१२१ ॥ बहुल छन्दसि ९ । २ । १२२ ॥ ऊर्णाया युस् ९ । २ । १२३ ॥ वाचो
ग्मिनिः ९ । २ । १२४ ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि ९ । २ । १२५ ॥ स्वामिन्-
श्वर्ये ९ । २ । १२६ ॥ अर्शआदिभ्योऽच् ९ । २ । १२७ ॥ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्पाणिस्था-
दिनिः ९ । २ । १२८ ॥ वातातीसाराभ्या कुक्च ९ । २ । १२९ ॥ वयसि पू-
णात् ९ । २ । १३० ॥ सुखादिभ्यश्च ९ । २ । १३१ ॥ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ९ । २ ।
१३२ ॥ हस्ताजातौ ९ । २ । १३३ ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ९ । २ । १३४ ॥ पुष्करा-
दिभ्यो देशे ९ । २ । १३५ ॥ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ९ । २ । १३६ ॥ सज्ञाया
मन्माभ्याम् ९ । २ । १३७ ॥ कशम्भ्या वमयुस्तितुतयसः ९ । २ । १३८ ॥ तुन्दिब-
लिबटेर्मः ९ । २ । १३९ ॥ अहशुभमोर्युस् ९ । २ । १४० ॥ ७ ॥ “धान्याना ब्रा-
तेन किमो विमुक्तादिभ्यो कालप्रयोजनात्प्रज्ञाश्रद्धास्मायामेधाविंशतिः” ॥

तृतीयः पादः ।

प्राग्दिशो विभक्ति ९ । ३ । १ ॥ किस्वर्वाणामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः ९ । ३ । २ ॥
इदम् इश् ९ । ३ । ३ ॥ एतेतौ रथोः ९ । ३ । ४ ॥ एतदोऽन् ९ । ३ । ५ ॥ सर्व-
स्य सोऽन्यतरस्या दि ९ । ३ । ६ ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ९ । ३ । ७ ॥ तसेश्च ९ । ३ ।
८ ॥ पर्यभिभ्या च ९ । ३ । ९ ॥ सप्तम्यास्त्रल् ९ । ३ । १० ॥ इदमोहः ९ । ३ ।
११ ॥ किमोऽत् ९ । ३ । १२ ॥ वा ह च्छन्दसि ९ । ३ । १३ ॥ इतराभ्योऽपि
दृश्यन्ते ९ । ३ । १४ ॥ सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा ९ । ३ । १५ ॥ इदमोर्हिल्
९ । ३ । १६ ॥ अधुना ९ । ३ । १७ ॥ दानी च ९ । ३ । १८ ॥ तदो दा च ९ ।
३ । १९ ॥ तयोर्दोर्हिलौ च छन्दसि ९ । ३ । २० ॥ १ ॥ अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्
९ । ३ । २१ ॥ सद्यः परुत्परायैषम परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरभयेद्यु-
रुत्तरेद्यु ९ । ३ । २२ ॥ प्रकावचने धाल् ९ । ३ । २३ ॥ इदमस्थम् ९ । ३ ।
२४ ॥ किमश्च ९ । ३ । २५ ॥ था हेतौ च छन्दसि ९ । ३ । २६ ॥ दिक्शब्देभ्यः
सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति ९ । ३ । २७ ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्
९ । ३ । २८ ॥ विमाषा परावराभ्याम् ९ । ३ । २९ ॥ अञ्जेल्लक् ९ । ३ । ३० ॥
उपर्युपरिष्ठात् ९ । ३ । ३१ ॥ पश्चात् ९ । ३ । ३२ ॥ पश्च पश्चा च छन्दसि ९ ।
३ । ३३ ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः ९ । ३ । ३४ ॥ एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ९ ।
३ । ३५ ॥ दक्षिणादाच् ९ । ३ । ३६ ॥ आहि च दूरे ९ । ३ । ३७ ॥ उत्तराच्च
९ । ३ । ३८ ॥ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ९ । ३ । ३९ ॥ अस्ताति च ९ ।

३।४० ॥ २ ॥ विभापावरस्य ९।३।४१ ॥ सल्याया विधार्थे धा ९।३।४२ ॥
 अधिकरणविचाले च ९।३।४३ ॥ एकाद्वो ध्यमुज्वन्यतरस्याम् ९।३।४४ ॥
 द्वित्र्योश्च धमुञ् ९।३।४५ ॥ एधाच्च ९।३।४६ ॥ याव्ये पाशप् ९।३।
 ४७ ॥ पूरणाद्वागे तीयादन् ९।३।४८ ॥ प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि ९।३।४९ ॥
 पष्ठाष्टमाभ्या ज च ९।३।५० ॥ मानपश्चद्भयो कन्लुक्चौ च ९।३।५१ ॥
 एकादाकिनिच्चासहाये ९।३।५२ ॥ भूतपूर्वे चरट् ९।३।५३ ॥ पष्ठया रू-
 ष्य च ९।३।५४ ॥ अतिशायने तग्विष्ठनौ ९।३।५५ ॥ तिष्ठश्च ९।३।
 ५६ ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तग्वीयसुनौ ९।३।५७ ॥ अजादी गुणवचनादेव ९।
 ३।५८ ॥ तुच्छन्दसि ९।३।५९ ॥ प्रशस्यस्य श्रः ९।३।६० ॥ ३ ॥ ज्य च
 ९।३।६१ ॥ वृद्धस्य च ९।३।६२ ॥ अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ९।३।६३ ॥
 शुबालयोः कनन्यतरस्याम् ९।३।६४ ॥ विन्मतोर्लृक् ९।३।६५ ॥ प्रशसाया
 ल्यप् ९।३।६६ ॥ दीपदशमासो कन्पच्देइयदेशीयरः ९।३।६७ ॥ विभापा
 ह्रुपो बहुन्पुरस्तात् ९।३।६८ ॥ प्रकारवचने जातीयर् ९।३।६९ ॥ प्रागि-
 वाक्तः ९।३।७० ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकन्प्राक्टे. ९।३।७१ ॥ कस्य च द.
 ९।३।७२ ॥ अज्ञाने ९।३।७३ ॥ कुत्सिते ९।३।७४ ॥ सज्ञाया कन्
 ९।३।७५ ॥ अनुकम्पायाम् ९।३।७६ ॥ नीती च तशुक्तात् ९।३।७७ ॥
 बहुवो मनुष्यनाम्नष्टञ्वा ९।३।७८ ॥ ननिलचौ च ९।३।७९ ॥ प्राचामुपादे-
 रद्विचौ च ९।३।८० ॥ ४ ॥ जातिनाम्नः कन् ९।३।८१ ॥ अजितान्तस्यो-
 त्तपदलोपश्च ९।३।८२ ॥ टाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ९।३।८३ ॥ शेवलमुपरिवि-
 शालवरुणार्थमादीना तृतीयात् ९।३।८४ ॥ अल्पे ९।३।८५ ॥ ह्रस्वे ९।३।
 ८६ ॥ संज्ञाया कन् ९।३।८७ ॥ कुटीशमीशृण्डाभ्यो र् ९।३।८८ ॥ कु-
 ला रुपच् ९।३।८९ ॥ कारुगोणीया एरच् ९।३।९० ॥ वतोक्षाश्वर्षमेयश्च
 तद्धवे ९।३।९१ ॥ क्रियत्तदोनिर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच् ९।३।९२ ॥ वा
 बहुनां जातिपरिप्रक्षे उत्तमच् ९।३।९३ ॥ एकाच्च प्राचाम् ९।३।९४ ॥ अव-
 क्षेपणे कन् ९।३।९५ ॥ इधे प्रतिष्ठना ९।३।९६ ॥ सज्ञाया च ९।
 ३।९७ ॥ लुप्मनुष्णे ९।३।९८ ॥ जीविकार्थे चापण्ये ९।३।९९ ॥ देवप-
 थादिभ्यश्च ९।३।१०० ॥ ५ ॥ वस्तेर्ढञ् ९।३।१०१ ॥ शिलाया ढः ९।३।
 १०२ ॥ शाग्वादिभ्यो यः ९।३।१०३ ॥ द्रव्य च भव्ये ९।३।१०४ ॥ कु-
 शाप्राच्छः ९।३।१०५ ॥ समागाच्च तद्विप्रयात् ९।३।१०६ ॥ शर्करादिभ्यो-
 ऽण् ९।३।१०७ ॥ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ९।३।१०८ ॥ एकगालायाष्टज-
 न्यतरस्याम् ९।३।१०९ ॥ कर्कलोहितादीकक् ९।३।११० ॥ प्रतपूर्वविधेगा-

त्याल्लन्दसि ९ । ३ । १११ ॥ पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ९ । ३ । ११२ ॥ व्रातन्फ-
 ओरस्त्रियाम् ९ । ३ । ११३ ॥ आयुधजीविसधाञ्ज्यद्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ९ । ३ ।
 ११४ ॥ वृकाष्टेण्यण् ९ । ३ । ११५ ॥ दामन्यादित्रिगर्तपष्टाच्छः ९ । ३ । ११६ ॥
 पश्वर्वादियौवेयादिभ्योऽणञौ ९ । ३ । ११७ ॥ अभिजिद्विदमुच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णा-
 वच्छुमदणो यञ् ९ । ३ । ११८ ॥ व्यादयस्तद्राजाः ९ । ३ । ११९ ॥ “प्राग्दि-
 शोऽनद्यतने विभापाज्यच जातिनाम्नो वस्तरेकोनविंशति” ॥

चतुर्थः पादः ।

१ पादशतस्य सख्यादेर्वीप्साया तुन्लोपश्च ९ । ४ । १ ॥ दण्डव्यवसर्गयोश्च ९ । ४ ।
 २ ॥ स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन् ९ । ४ । ३ ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात् ९ । ४ ।
 ४ ॥ न सामिवचने ९ । ४ । ५ ॥ बृहत्या आच्छादने ९ । ४ । ६ ॥ अपडक्षाशि-
 तग्वलकर्मात्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः ९ । ४ । ७ ॥ विभापाब्रोरदिस्त्रियाम् ९ । ४ । ८ ॥
 जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ९ । ४ । ९ ॥ स्थानान्ताद्विभापा सस्थानेनेति चेत् ९ । ४ । १० ॥
 किमेत्तिडव्यवादास्वद्रव्यप्रकर्षे ९ । ४ । ११ ॥ अमु च च्छन्दसि ९ । ४ । १२ ॥
 अनुगादिनष्टक् ९ । ४ । १३ ॥ णचः स्त्रियामञ् ९ । ४ । १४ ॥ अणिनुणः । ९ ।
 ४ । १५ ॥ विसारिणो मत्स्ये ९ । ४ । १६ ॥ सख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्व-
 मुच् ९ । ४ । १७ ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ९ । ४ । १८ ॥ एकस्य सकृच्च ९ । ४ ।
 १९ ॥ विभापा बहोर्वाविप्रकृष्टकाले ९ । ४ । २० ॥ १ ॥ तत्कृतवचने मयट् ९ ।
 ४ । २१ ॥ समूहवच्च बहुषु ९ । ४ । २२ ॥ अनन्तावसथेतिहमेवजाञ्ज्यः ९ । ४ ।
 २३ ॥ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ९ । ४ । २४ ॥ पादार्धाभ्या च ९ । ४ । २५ ॥ अ-
 तिथेर्ज्य ९ । ४ । २६ ॥ देवात्तल् ९ । ४ । २७ ॥ अवेः कः ९ । ४ । २८ ॥ या-
 वादिभ्यः कन् ९ । ४ । २९ ॥ लोहितान्मणौ ९ । ४ । ३० ॥ वर्णे चानित्ये ९ ।
 ४ । ३१ ॥ रक्ते ९ । ४ । ३२ ॥ कालाच्च ९ । ४ । ३३ ॥ विनयादिभ्यष्टक् ९ । ४ ।
 ३४ ॥ वाचो व्याहृतार्थीयाम् ९ । ४ । ३५ ॥ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ९ । ४ । ३६ ॥
 ओपधेरजातौ ९ । ४ । ३७ ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ९ । ४ । ३८ ॥ मृदस्तिक् ९ । ४ ।
 ३९ ॥ सन्नौ प्रशसायाम् ९ । ४ । ४० ॥ २ ॥ वृकाज्येष्टाभ्या तित्वातिलौ च च्छ-
 न्दसि ९ । ४ । ४१ ॥ बह्वल्पार्थान्छिस्कारकादन्यतरस्याम् ९ । ४ । ४२ ॥ सख्यैक-
 वचनाच्च बीप्सायाम् ९ । ४ । ४३ ॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ९ । ४ । ४४ ॥ अपादाने
 चाहीयरुहोः ९ । ४ । ४५ ॥ अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ९ । ४ । ४६ ॥
 हीयमानपापयोगाच्च ९ । ४ । ४७ ॥ पष्ठयाव्याश्रये ९ । ४ । ४८ ॥ रोगाच्चाप-
 नयने ९ । ४ । ४९ ॥ अभूततद्भावे कृम्बस्तियोगे संपद्यकर्तरिन्विः ९ । ४ । ५० ॥
 अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसा लोपश्च ९ । ४ । ५१ ॥ विभापा सात्कितास्म्यै ९ । ४ ।

४ । ११९ ॥ अप्पूरणीप्रमाण्यो. ९ । ४ । ११६ ॥ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोभः ९ । ४ । ११७ ॥ अज्नासिकाः सज्ञाया नस चास्थूलात् ९ । ४ । ११८ ॥ उपसर्गाच्च ९ । ४ । ११९ ॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरस्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ९ । ४ । १२० ॥ ६ ॥ नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थोरन्यतरस्याम् ९ । ४ । १२१ ॥ नित्यमसिचप्रजाभेदयोः ९ । ४ । १२२ ॥ बहुप्रजाश्छन्दसि ९ । ४ । १२३ ॥ धर्मादिनिष्केवलात् ९ । ४ । १२४ ॥ जम्भा सुहरितटणसोमेभ्य. ९ । ४ । १२५ ॥ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ९ । ४ । १२६ ॥ इन्कर्मव्यतिहारे ९ । ४ । १२७ ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ९ । ४ । १२८ ॥ प्रसम्भ्या जानुनोर्जुः ९ । ४ । १२९ ॥ ऊर्ध्वादिभाषा ९ । ४ । १३० ॥ ऊधसोऽनङ् ९ । ४ । १३१ ॥ धनुपश्च ९ । ४ । १३२ ॥ वा सज्ञायाम् ९ । ४ । १३३ ॥ नायाया निङ् ९ । ४ । १३४ ॥ गन्वस्येदुःपूतिसुसुरभिभ्यः ९ । ४ । १३५ ॥ अल्पाख्यायाम् ९ । ४ । १३६ ॥ उपमानाच्च ९ । ४ । १३७ ॥ पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ९ । ४ । १३८ ॥ कुम्भपदीषु च ९ । ४ । १३९ ॥ सख्यासुपूर्वस्य ९ । ४ । १४० ॥ ७ ॥ वयसि दन्तस्य दत् ९ । ४ । १४१ ॥ छन्दसि च ९ । ४ । १४२ ॥ स्त्रिया संज्ञायाम् ९ । ४ । १४३ ॥ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ९ । ४ । १४४ ॥ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृपवराहेभ्यश्च ९ । ४ । १४५ ॥ ककुदस्यावस्थाया लोप ९ । ४ । १४६ ॥ त्रिककुत्पर्वते ९ । ४ । १४७ ॥ उद्विभ्या काकुदस्य ९ । ४ । १४८ ॥ पूर्णाद्विभाषा ९ । ४ । १४९ ॥ सुहृद्द्विदौ मित्रामित्रयोः ९ । ४ । १५० ॥ उर.प्रभृतिभ्यः कप् ९ । ४ । १५१ ॥ इनः स्त्रियाम् ९ । ४ । १५२ ॥ नद्युतश्च ९ । ४ । १५३ ॥ शेपाद्विभाषा ९ । ४ । १५४ ॥ न संज्ञायाम् ९ । ४ । १५५ ॥ ईयसश्च ९ । ४ । १५६ ॥ वन्दिते भ्रातुः ९ । ४ । १५७ ॥ ऋतश्छन्दसि ९ । ४ । १५८ ॥ नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ९ । ४ । १५९ ॥ निष्प्रवाणिश्च ९ । ४ । १६० ॥ ८ ॥ “पादशतस्य तत्प्रकृतवृकज्येष्टाभ्या सप्तान्ववतताःस्वार्था नज्दुःसुभ्यो वयसि विशतिः” ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ६ । १ । १ ॥ अजादेद्वितीयस्य ६ । १ । २ ॥ न न्द्राः स-
योगादयः ६ । १ । ३ ॥ पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४ ॥ उभे अभ्यस्तम् ६ । १ । ५ ॥
जक्षित्यादयः षट् ६ । १ । ६ ॥ तुजादीना दीर्घोऽभ्यासस्य ६ । १ । ७ ॥ लिटि
धातोरनभ्यासस्य ६ । १ । ८ ॥ सन्यङोः ६ । १ । ९ ॥ स्त्रौ ६ । १ । १० ॥ चडि
६ । १ । ११ ॥ दाश्वान्साह्वान्मीट्वाश्च ६ । १ । १२ ॥ ष्यङः सप्रसारणं पुत्रपत्योस्त-

ह्रस्वे ६ । १ । १३ ॥ बन्धुनि बन्धुनीहां ६ । १ । १४ ॥ वचिस्त्रपियजादीना किति
 ६ । १ । १५ ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीना ङिति च ६ ।
 १ । १६ ॥ लिङ्यभ्यागस्योभयेपाम् ६ । १ । १७ ॥ स्वपेश्चङि ६ । १ । १८ ॥
 स्वपिस्यमिष्येनां यङि ६ । १ । १९ ॥ न वगः ६ । १ । २० ॥ १ ॥ चायः की ६ ।
 १ । २१ ॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ६ । १ । २२ ॥ स्यः प्रपूर्वस्य ६ । १ । २३ ॥
 द्ववृत्तिस्पर्शयोः ङ्यः ६ । १ । २४ ॥ प्रनेश्च ६ । १ । २५ ॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य
 ६ । १ । २६ ॥ शत पाके ६ । १ । २७ ॥ प्यायः पी ६ । १ । २८ ॥ लिङ्यङोश्च
 ६ । १ । २९ ॥ विभाषा श्रे ६ । १ । ३० ॥ णौ च संश्रङोः ६ । १ । ३१ ॥ ह्
 सप्रसारणम् ६ । १ । ३२ ॥ अभ्यस्तस्य च ६ । १ । ३३ ॥ बहुलं छन्दसि ६ । १ ।
 ३४ ॥ चाय की ६ । १ । ३५ ॥ अपरपृथेधामानृचुरानृद्धिश्च्युपेतित्याजश्राताः श्रित-
 माशीराशीर्त्ति ६ । १ । ३६ ॥ न सप्रसारणे सप्रसारणम् ६ । १ । ३७ ॥ लिटि वयो
 यः ६ । १ । ३८ ॥ वश्चास्यान्यतरस्या किति ६ । १ । ३९ ॥ वेजः ६ । १ । ४० ॥
 ॥ २ ॥ त्यपि च ६ । १ । ४१ ॥ ज्यश्च ६ । १ । ४२ ॥ व्यश्च ६ । १ । ४३ ॥
 विभाषा परेः ६ । १ । ४४ ॥ आदेन उपदेशेऽशिति ६ । १ । ४५ ॥ न व्यो लि-
 टि ६ । १ । ४६ ॥ स्फुरतिस्फुरल्योर्घञि ६ । १ । ४७ ॥ क्रीड्नीना णौ ६ । १ ।
 ४८ ॥ मिथ्यतेरागर्ल्यङिके ६ । १ । ४९ ॥ मीनातिमिनोतिदीडा व्यपि च ६ ।
 १ । ५० ॥ विभाषा लीयते ६ । १ । ५१ ॥ विदेश्छन्दसि ६ । १ । ५२ ॥ अ-
 ष्टो गमुलि ६ । १ । ५३ ॥ निस्फुरेणां ६ । १ । ५४ ॥ प्रजने वीयतेः ६ । १ ।
 ५५ ॥ विभेतेर्हेनुभये ६ । १ । ५६ ॥ नित्यं स्मयतेः ६ । १ । ५७ ॥ सृजितशोर्ह-
 ल्यमकिति ६ । १ । ५८ ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपभस्यान्यतरस्याम् ६ । १ । ५९ ॥ शर्षिश्छ-
 न्दसि ६ । १ । ६० ॥ ३ ॥ गे च तङ्गि ६ । १ । ६१ ॥ अचि शीर्षः ६ । १ ।
 ६२ ॥ पदभोगागृह्णित्वागम्युप-दोपन्यक्त-ल्लङ्कानुदञ्जासञ्छस्प्रभृतिषु ६ । १ । ६३ ॥
 बावादेः पः रा ६ । १ । ६४ ॥ णा नः ६ । १ । ६५ ॥ लोपो व्योर्लि ६ । १ ।
 ६६ ॥ वेरपृक्तस्य ६ । १ । ६७ ॥ ह्ङाद्यभ्यो दीर्घासुतिस्यपृक्त हल् ६ । १ । ६८ ॥
 एङ्गह्रस्वामंभुद्धेः ६ । १ । ६९ ॥ ओङ्छन्दमि बहुलम् ६ । १ । ७० ॥ ह्रस्वस्य पिति
 कृति उक् ६ । १ । ७१ ॥ गङ्गितायाम् ६ । १ । ७२ ॥ छे च ६ । १ । ७३ ॥
 आङ्गाङोश्च ६ । १ । ७४ ॥ दीर्घात् ६ । १ । ७५ ॥ पदान्ताद्वा ६ । १ । ७६ ॥
 इको यणचि ६ । १ । ७७ ॥ एचोऽयवायावः ६ । १ । ७८ ॥ वान्तो यि प्रत्यये ६ ।
 १ । ७९ ॥ घातास्तन्मिभित्तर्यभ ६ । १ । ८० ॥ ४ ॥ क्षय्यजस्यो शक्यार्थे ६ । १ ।
 ८१ ॥ कस्यस्तदर्धे ६ । १ । ८२ ॥ मय्यप्रवय्ये च न्छन्दमि ६ । १ । ८३ ॥ एक
 पूर्वपरयोः ६ । १ । ८४ ॥ अन्तादिवच्च ६ । १ । ८५ ॥ पत्वनुकोरसिद्धः ६ । १ ।

८६ ॥ आहुणः ६ । १ । ८७ ॥ वृद्धिरेचि ६ । १ । ८८ ॥ एत्येधत्सु ६ । १ । ८९ ॥
 आटश्च ६ । १ । ९० ॥ उपसर्गादिति धातो ६ । १ । ९१ ॥ वा सुप्यापिशलेः
 ६ । १ । ९२ ॥ औतोम्शसोः ६ । १ । ९३ ॥ एडि पररूपम् ६ । १ । ९४ ॥
 ओमाडोश्च ६ । १ । ९५ ॥ उत्यपदान्तात् ६ । १ । ९६ ॥ अतो गुणे ६ । १ । ९७ ॥
 अव्यक्ताहुकरणस्यात इतौ ६ । १ । ९८ ॥ नाम्नेटितस्यान्यस्य तु वा ६ । १ । ९९ ॥
 नित्यमाम्नेडिते ङाचि ६ । १ । १०० ॥ ५ ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१ ॥
 प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६ । १ । १०२ ॥ तस्मान्छसो नः पुसि ३ । १ । १०३ ॥ ना-
 दिचि ६ । १ । १०४ ॥ दीर्घाज्जसि च ६ । १ । १०५ ॥ वा छन्दसि ६ । १ ।
 १०६ ॥ अमि पूर्वः ६ । १ । १०७ ॥ सप्रसारणाच्च ६ । १ । १०८ ॥ एङः पदा-
 न्तादिति ६ । १ । १०९ ॥ ङसिङसोश्च ६ । १ । ११० ॥ ऋत उत्र ६ । १ । १११ ॥
 ह्यत्याप्तरस्य ६ । १ । ११२ ॥ अतो रोरपुतादपुते ६ । १ । ११३ ॥ हशि च
 ६ । १ । ११४ ॥ प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ६ । १ । ११५ ॥ अव्यादवद्यादवक्रमुर-
 तायमवन्ववस्युषु च ६ । १ । ११६ ॥ यजुष्युरः ६ । १ । ११७ ॥ आपो जुपाणो
 वृष्णो वपिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ६ । १ । ११८ ॥ अङ्ग इत्यादो च ६ । १ । ११९ ॥
 अनुदात्ते च कुधपरे ६ । १ । १२० ॥ ६ ॥ अवपथामि च ६ । १ । १२१ ॥ सर्वत्र
 विभाषा गोः ६ । १ । १२२ ॥ अवङ् स्मोटायनस्य ६ । १ । १२३ ॥ इन्द्रे च
 नित्यम् ६ । १ । १२४ ॥ प्लुतप्रष्ट्या अचि नित्यम् ६ । १ । १२५ ॥ आडोऽनुनामिक-
 रश्छन्दसि ६ । १ । १२६ ॥ इकोऽसवर्णे शाकन्त्यस्य ह्रस्वश्च ६ । १ । १२७ ॥ ऋ-
 त्यकः ६ । १ । १२८ ॥ अप्लुतवदुपस्थिते ६ । १ । १२९ ॥ ई३चाक्रवर्मणस्य
 ६ । १ । १३० ॥ दिव उत्र ६ । १ । १३१ ॥ पतत्तदोः मुलोपोऽकोरनञ्समासे ह-
 लि ६ । १ । १३२ ॥ स्यरश्छन्दसि बहुलम् ६ । १ । १३३ ॥ भोऽचि लोपे चेत्याद-
 पूरणम् ६ । १ । १३४ ॥ सुङ्गापूर्वः ६ । १ । १३५ ॥ अङ्गभ्यासव्यवायेऽपि ६ । १ ।
 १३६ ॥ सपर्युपेभ्यः करोतौ भूपणं ६ । १ । १३७ ॥ समवाये च ६ । १ । १३८ ॥
 उपात्प्रतियनवैकृतवाक्याभ्याहारेषु ६ । १ । १३९ ॥ किरतौ लवने ६ । १ । १४० ॥ ७ ॥
 हिसाया प्रतेश्च ६ । १ । १४१ ॥ अपाच्चतुष्पाञ्छकुनिष्वालेखने ६ । १ । १४२ ॥
 कुस्तुम्बुरुणि जातिः ६ । १ । १४३ ॥ अपरस्फराः क्रियासातले ६ । १ । १४४ ॥
 गोष्पद सेवितासेवितप्रमाणेषु ६ । १ । १४५ ॥ आप्पद प्रतिष्ठायाम् ६ । १ । १४६ ॥
 आर्ध्वर्मनित्ये ६ । १ । १४७ ॥ वर्चस्केऽवस्करः ६ । १ । १४८ ॥ अपस्करो रथा-
 ज्ञम् ६ । १ । १४९ ॥ विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ६ । १ । १५० ॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्त-
 रपदे मन्त्रे ६ । १ । १५१ ॥ प्रतिष्कशश्च कशो ६ । १ । १५२ ॥ प्रस्कण्वहतिथ-
 न्द्रावृषी ६ । १ । १५३ ॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिवाजकयोः ६ । १ । १५४ ॥

वास्तीराजस्तुन्दे नगरे ६ । १ । १९९ ॥ कारस्करो वृक्षः ६ । १ । १९६ ॥ पारस्क-
 यप्रतीति च सञ्ज्ञायाम् ६ । १ । १९७ ॥ अनुदात्त पदमेकवर्जम् ६ । १ । १९८ ॥
 कर्माक्तो घञोऽन्त उदात्त ६ । १ । १९९ ॥ उच्छादीनां च ६ । १ । १६० ॥ ८ ॥
 अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६ । १ । १६१ ॥ धातोः ६ । १ । १६२ ॥ चितः
 ६ । १ । १६३ ॥ तद्धितस्य ६ । १ । १६४ ॥ कितः ६ । १ । १६५ ॥ तिसृभ्यो
 षतः ६ । १ । १६६ ॥ चतुर्ः शशि ६ । १ । १६७ ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः
 ६ । १ । १६८ ॥ अन्तोदात्तादुत्तरादादन्यतरस्यामनित्यसमासे ६ । १ । १६९ ॥
 अक्षरेण्यस्य सर्वनामभ्यानम् ६ । १ । १७० ॥ ऊडिदपटागपुत्रैद्युभ्यः ६ । १ । १७१ ॥
 अणो दीर्घात् ६ । १ । १७२ ॥ शतुरहसो नराजादी ६ । १ । १७३ ॥ उदात्तपण्ये
 हर्षात् ६ । १ । १७४ ॥ नोक्त्यान्वो ६ । १ । १७५ ॥ ह्रस्वह्रस्वम्या मनुप् ६ ।
 १ । १७६ ॥ नामन्यतरस्याम् ६ । १ । १७७ ॥ ङञाश्चरन्दसि बहुलम् ६ । १ । १७८ ॥
 पृथिव्युभयो हलादिः ६ । १ । १७९ ॥ शल्युपोत्तमम् ६ । १ । १८० ॥ ९ ॥
 विभाषा भाषायाम् ६ । १ । १८१ ॥ न गोश्वन्सानवर्णराड्ढुद्वयः ६ । १ । १८२ ॥
 द्विवो ह्रस्व ६ । १ । १८३ ॥ नृ चा यतरस्याम् ६ । १ । १८४ ॥ तिस्वरितम् ६ ।
 १ । १८५ ॥ तास्यनुदात्तेऽङ्गदुपदेशात्कार्वाणलुकमनुदात्तागहर्निवडो ६ । १ । १८६ ॥
 आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ६ । १ । १८७ ॥ स्वपादिहिरामन्यतिटि ६ । १ । १८८ ॥
 अभ्यस्तानामादिः ६ । १ । १८९ ॥ अनुदात्ते च ६ । १ । १९० ॥ सर्वस्य सुपि
 ६ । १ । १९१ ॥ गीर्हीभृद्गदजनधनदग्निद्राजगारां प्रत्ययापूर्व पिति ६ । १ । १९२ ॥
 किति ६ । १ । १९३ ॥ आदिर्णमुत्पत्यन्यतरस्याम् ६ । १ । १९४ ॥ अच. कर्तुयकि
 ६ । १ । १९५ ॥ भर्त्वि च रोदीऽन्तो ना ६ । १ । १९६ ॥ त्रिनित्यादिर्नित्यम् ६ ।
 १ । १९७ ॥ आमन्त्रितस्य च ६ । १ । १९८ ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ६ । १ ।
 १९९ ॥ अन्तश्च तर्पे युगपत् ६ । १ । २०० ॥ १० ॥ क्षयो निवासे ६ । १ ।
 २०१ ॥ जयः करणम् ६ । १ । २०२ ॥ वृषादीनां च ६ । १ । २०३ ॥ संज्ञाया-
 नुमानम् ६ । १ । २०४ ॥ निष्ठा च द्वयजनात् ६ । १ । २०५ ॥ शुष्कवृष्टौ ६ ।
 १ । २०६ ॥ आशित. कर्ता ६ । १ । २०७ ॥ रिक्ते विभाषा ६ । १ । २०८ ॥
 छापिते चच्छन्दभि ६ । १ । २०९ ॥ नित्य गन्त्रे ६ । १ । २१० ॥ सुष्मदस्मदोर्दसि
 ६ । १ । २११ ॥ ऋषि च ६ । १ । २१२ ॥ यतोऽनावः ६ । १ । २१३ ॥ ईड-
 वद्वशंसदुहा ण्यत् ६ । १ । २१४ ॥ विभाषा नेष्विग्नानयोः ६ । १ । २१५ ॥
 सागरागहासकुहश्चकुथानाम् ६ । १ । २१६ ॥ उपोत्तम रिति ६ । १ । २१७ ॥ च-
 षन्यतरस्याम् ६ । १ । २१८ ॥ मनोः पूर्वमासञ्ज्ञाया व्रियाम् ६ । १ । २१९ ॥
 अन्तोऽवस्थाः ६ । १ । २२० ॥ ११ ॥ ईवत्या ६ । १ । २२१ ॥ चो ६ । १ ।

२२२ ॥ समासस्य ६।१।२२३ ॥ “एकाचश्चायो ल्यपि च ये च क्षय्यज्यावकः
सवर्णेऽवपधाहिंसायामनुदात्तस्य विभाषा क्षय ईवत्यास्त्रीणि” ॥

द्वितीयः पादः ।

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६।२।१ ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्व्य-
यद्वितीयाकृत्याः ६।२।२ ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते ६।२।३ ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे
६।२।४ ॥ दायाद्यं दायादे ६।२।५ ॥ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ६।
२।६ ॥ पदेऽपदेशे ६।२।७ ॥ निवाते वातत्राणे ६।२।८ ॥ शारदेऽनार्तवे
६।२।९ ॥ अध्वर्युकपाययोर्जातौ ६।२।१० ॥ सट्शप्रतिरूपयोः सादृश्ये
६।२।११ ॥ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२ ॥ गन्तव्यपण्य वाणिजे ६।२।१३ ॥
मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुसके ६।२।१४ ॥ सुखप्रिययोर्हिते ६।२।१५ ॥ प्रीतौ
च ६।२।१६ ॥ स्व स्वामिनि ६।२।१७ ॥ पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८ ॥ न
मूवाक्चिदिधिषु ६।२।१९ ॥ वा भुवनम् ६।२।२० ॥ १ ॥ आशङ्काबाधनेदीयः-
सुः सभावने ६।२।२१ ॥ पूर्वे भूतपूर्वे ६।२।२२ ॥ राविघसनीडसमर्यादसवेशस-
देशेषु सामीप्ये ६।२।२३ ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६।२।२४ ॥ श्रज्यावमक-
न्यापवत्सु भावे कर्मवारये ६।२।२५ ॥ कुमारश्च ६।२।२६ ॥ आदिः प्रत्ये-
नसि ६।२।२७ ॥ धूगेष्वन्यतरस्याम् ६।२।२८ ॥ इगन्तकालकपालमगलश-
रावेषु द्विगौ ६।२।२९ ॥ बहुन्यतरस्याम् ६।२।३० ॥ दिष्टिवितस्त्योश्च ६।
२।३१ ॥ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ६।२।३२ ॥ परिप्रत्युपापा व-
र्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ६।२।३३ ॥ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ६।२।
३४ ॥ सख्या ६।२।३५ ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ६।२।३६ ॥ कार्तिकौ-
जपादयश्च ६।२।३७ ॥ महान्नीह्यपराङ्मुष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु
६।२।३८ ॥ धूलकश्च वैश्वदेवे ६।२।३९ ॥ उष्ट्रः सादिवाभ्योः ६।२।४० ॥
२ ॥ गौः सादसादिसारथिषु ६।२।४१ ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्नीलदृढरूपा-
पारेवडवातैतिलकद्रूपयकम्बलोदासीभाराणां च ६।२।४२ ॥ चतुर्थीतदर्थे ६।२।४३ ॥
अर्थे ६।२।४४ ॥ के च ६।२।४५ ॥ कर्मधारयेऽनिष्ठा ६।२।४६ ॥ अहीने
द्वितीया ६।२।४७ ॥ तृतीया कर्मणि ६।२।४८ ॥ गतिरनन्तरः ६।२।४९ ॥ तादौ च निति कृ-
त्यतौ ६।२।५० ॥ तवै चान्तश्च युगपत् ६।२।५१ ॥ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये
६।२।५२ ॥ न्यधी च ६।२।५३ ॥ ईपदन्यतरस्याम् ६।२।५४ ॥ हि-
रण्यपरिमाणं धने ६।२।५५ ॥ प्रथमोऽचिरोपसप्तौ ६।२।५६ ॥ कतरकतमौ
कर्मवारये ६।२।५७ ॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ६।२।५८ ॥ राजा च ६।
२।५९ ॥ पष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६० ॥ ३ ॥ के नित्यार्थे ६।२।६१ ॥

ग्रामः शिल्पिनि ६ । २ । ६२ ॥ गजा च प्रशंभायाम् ६ । २ । ६३ ॥ आदिरुदा-
 ता ६ । २ । ६४ ॥ राममीहार्णो भर्मेऽहरणे ६ । २ । ६५ ॥ युक्ते च ६ । २ ।
 ६६ ॥ विभाषाध्यक्षे ६ । २ । ६७ ॥ पाप च शिल्पिनि ६ । २ । ६८ ॥ गोत्रा-
 तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेत्रे ६ । २ । ६९ ॥ अङ्गानि मेरेये ६ । २ । ७० ॥ भक्ता-
 ह्यास्तदर्थेषु ६ । २ । ७१ ॥ गात्रि गालसिहर्भन्धवेष्टुमाने ६ । २ । ७२ ॥ अके जीवि-
 कार्ये ६ । २ । ७३ ॥ प्राणा कीडायाम् ६ । २ । ७४ ॥ अणि नियुक्ते ६ । २ ।
 ७५ ॥ शिल्पिनि चाकृतः ६ । २ । ७६ ॥ गङ्गायां च ६ । २ । ७७ ॥ गोतन्त्रियव-
 पले ६ । २ । ७८ ॥ णान ६ । २ । ७९ ॥ उपमान शब्दार्थप्रकृतावेव ६ । २ ।
 ८० ॥ ४ ॥ युक्तारोधादगक्ष ६ । २ । ८१ ॥ दीर्घाकाशतुपभ्राष्टवट जे ६ । २ । ८२ ॥
 अन्त्यापूर्वे बह्वच. ६ । २ । ८३ ॥ ग्रामेऽनित्यन्त ६ । २ । ८४ ॥ घोषादिषु च
 ६ । २ । ८५ ॥ अ-पादय चालायाम् ६ । २ । ८६ ॥ प्रस्थेऽष्टद्वमककर्वादी-
 नाम् ६ । २ । ८७ ॥ माध्यादिना न ६ । २ । ८८ ॥ अमहन्त्र नगरेऽनुदीचाम् ६ ।
 २ । ८९ ॥ अर्ग चानर्ग अय गन ६ । २ । ९० ॥ न भूताधिकमजीवमद्राश्मकज-
 लम् ६ । २ । ९१ ॥ अन्त ६ । २ । ९२ ॥ गर्भ गुणकार्त्तव्य ६ । २ । ९३ ॥ स-
 ज्ञायां गिरिनिकाययोः ६ । २ । ९४ ॥ कुमार्गा वयमि ६ । २ । ९५ ॥ उदकेऽकेवले
 ६ । २ । ९६ ॥ द्विगौ मती ६ । २ । ९७ ॥ मभाया नपुमके ६ । २ । ९८ ॥
 पुं प्राचाम् ६ । २ । ९९ ॥ अग्निप्रगौऽपुर्णे च ६ । २ । १०० ॥ ५ ॥ न हास्तिनफ-
 ल्कमादयोः ६ । २ । १०१ ॥ कुम्भकुम्भकुम्भशाल निते ६ । २ । १०२ ॥ दिक्श-
 द्वा ग्रामजनपदास्त्यानान्तराष्ट्र ६ । २ । १०३ ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवारिनि ६ ।
 २ । १०४ ॥ उत्तरपदाष्टौ गान न ६ । २ । १०५ ॥ बहुव्रीहौ विश्व संज्ञायाम् ६ ।
 २ । १०६ ॥ उदराभेषु ६ । २ । १०७ ॥ क्षेत्रे ६ । २ । १०८ ॥ नदी बन्धुनि
 ६ । २ । १०९ ॥ निष्प्रेषमार्गमाग्नान्नस्याम् ६ । २ । ११० ॥ उत्तरपदादिः ६ ।
 २ । १११ ॥ वर्णा वर्णव्यापार ६ । २ । ११२ ॥ गङ्गापम्पयोश्च ६ । २ । ११३ ॥
 कण्ठपृष्ठीवाजङ्ग न ६ । २ । ११४ ॥ शङ्खमन्त्राया च ६ । २ । ११५ ॥ नवो
 जसमित्रमृताः ६ । २ । ११६ ॥ गोर्मन्त्री जन्मोपपत्ती ६ । २ । ११७ ॥ क्रवा-
 दश्च ६ । २ । ११८ ॥ आशुदान अश्वच्छन्दमि ६ । २ । ११९ ॥ नीरवीर्यो च
 ६ । २ । १२० ॥ ६ ॥ अन्तर्गिरस्तलमूलशालाक्षममगव्ययीभावे ६ । २ । १२१ ॥
 कंसमन्यशूर्पपाथ्यकाण्ड द्विगौ ६ । २ । १२२ ॥ तत्पुरुष शालाया नपुमके ६ । २ ।
 १२३ ॥ कन्था च ६ । २ । १२४ ॥ आदिश्चिह्णणादीनाम् ६ । २ । १२५ ॥ चेल्-
 ष्टकटुककाण्डं गहायाम् ६ । २ । १२६ ॥ नीरमुपमानम् ६ । २ । १२७ ॥ पल-
 ल्यपशाकं मिश्रे ६ । २ । १२८ ॥ कुलमूलम्यलकपा. मज्ञायाम् ६ । २ । १२९ ॥

अकर्मधारये राज्यम् ६ । २ । १३० ॥ वर्ग्यादयश्च ६ । २ । १३१ ॥ पुत्रः पुम्भ्यः
 ६ । २ । १३२ ॥ नाचार्यराजर्विक्सयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ६ । २ । १३३ ॥ चूर्णादीन्य-
 प्राणिषष्ठ्याः ६ । २ । १३४ ॥ षट्च काण्डादीनि ६ । २ । १३५ ॥ कुण्ड वनम् ६ ।
 २ । १३६ ॥ प्रकृत्या भगालम् ६ । २ । १३७ ॥ शितेर्नित्याबद्धज्वद्व्रीहावभसत्
 ६ । २ । १३८ ॥ गतिकारकोपपदात्कृत् ६ । २ । १३९ ॥ उभे वनस्पत्यादिषु युग-
 पत् ६ । २ । १४० ॥ ७ ॥ देवताद्वन्द्वे च ६ । २ । १४१ ॥ नोत्तरपदेऽस्तुदात्तादा-
 वपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ६ । २ । १४२ ॥ अन्तः ६ । २ । १४३ ॥ थायघञ्क्ताजबि-
 त्रकाणाम् ६ । २ । १४४ ॥ सूपमानात् क्तः ६ । २ । १४५ ॥ संज्ञायामनाचितादीनाम्
 ६ । २ । १४६ ॥ प्रवृद्धादीना च ६ । २ । १४७ ॥ कारकादन्तश्चतयोरेवाशिषि
 ६ । २ । १४८ ॥ इत्यभूतेन कृतमिति च ६ । २ । १४९ ॥ अनो भावकर्मवचनः
 ६ । २ । १५० ॥ मन्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्तीताः ६ । २ । १५१ ॥
 समभ्याः पुण्यम् ६ । २ । १५२ ॥ ऊनार्थकलह तृतीयायाः ६ । २ । १५३ ॥ मि-
 श्र चानुपसर्गमसौ ६ । २ । १५४ ॥ नञो गुणप्रतिषेधे सपावर्हहितालमर्थास्तद्धिता
 ६ । २ । १५५ ॥ ययतोश्चातदर्धे ६ । २ । १५६ ॥ अन्कावशक्तौ ६ । २ । १५७ ॥
 आक्रोशे च ६ । २ । १५८ ॥ सज्ञायाम् ६ । २ । १५९ ॥ कृत्योक्तेष्णुच्चाव्वादयश्च
 ६ । २ । १६० ॥ ८ ॥ विभाषा तृन्नञ्जतीक्ष्णश्चिषु ६ । २ । १६१ ॥ बह्व्रीहाविद-
 मेतत्तद्भवः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ६ । २ । १६२ ॥ सत्यायाः स्तनः ६ । २ । १६३ ॥
 विभाषा छन्दसि ६ । २ । १६४ ॥ सज्ञाया मित्राजिनयो ६ । २ । १६५ ॥ व्यव-
 यिनोऽन्तरम् ६ । २ । १६६ ॥ सुख स्वाङ्गम् ६ । २ । १६७ ॥ नान्वयदिक्शब्दगो-
 महस्थूलमुष्टिप्रधुवस्तेभ्यः ६ । २ । १६८ ॥ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ६ । २ । १६९ ॥
 जातिकालसुखादिभ्योऽनान्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना ६ । २ । १७० ॥ वा जाते
 ६ । २ । १७१ ॥ नञ्सुभ्याम् ६ । २ । १७२ ॥ कपि पूर्वम् ६ । २ । १७३ ॥ ह-
 स्वान्तेऽन्यात्पूर्वम् ६ । २ । १७४ ॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि ६ । २ । १७५ ॥ न गु-
 णादयोऽवयवा ६ । २ । १७६ ॥ उपसर्गास्वाङ्ग ध्रुवमपर्य ६ । २ । १७७ ॥ वनं
 समासे ६ । २ । १७८ ॥ अन्तः ६ । २ । १७९ ॥ अन्तश्च ६ । २ । १८० ॥ ९ ॥
 न निविभ्याम् ६ । २ । १८१ ॥ परेरमितोभाविमण्डलम् ६ । २ । १८२ ॥ प्रादस्वाङ्ग
 सज्ञायाम् ६ । २ । १८३ ॥ निरुदकादीनि च ६ । २ । १८४ ॥ अमेर्मुखम् ६ । २ ।
 १८५ ॥ अपाच्च ६ । २ । १८६ ॥ स्फिगपूतवीणाङ्गोर्ध्वकुक्षिसीरनामनाम् च ६ । २ ।
 १८७ ॥ अघेरुपरिस्थम् ६ । २ । १८८ ॥ अनोरप्रधानकनीयसी ६ । २ । १८९ ॥
 पुरुषश्चान्वादिष्टः ६ । २ । १९० ॥ अतेरकृत्यदे ६ । २ । १९१ ॥ नेरनिधाने ६ ।
 २ । १९२ ॥ प्रतेरश्वादयस्तत्पुरुषे ६ । २ । १९३ ॥ उपावृद्धयज्जिनमगौरादयः । ६ ।

२ । १९४ ॥ सोरवक्षेपणे ६ । २ । १९५ ॥ विभावोऽपुच्छे ६ । २ । १९६ ॥ द्वित्रि-
भ्या पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ६ । २ । १९७ ॥ सक्थ चाक्रान्तात् ६ । २ । १९८ ॥
परादिश्छन्दसि बहुलम् ६ । २ । १९९ ॥ “बहुव्रीहावाशङ्कागौः साद क्तेनित्यर्थे पु-
क्ता नहास्तिनकूलतीरदेवताविभाषा ननित्येकोनविंशतिः” ॥

तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ६ । ३ । १ ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ ॥ ओजःसहो-
म्भस्तमसस्तृतीयायाः ६ । ३ । ३ ॥ गनसः सज्ञायाम् ६ । ३ । ४ ॥ आज्ञायिनि च
६ । ३ । ५ ॥ आत्मनश्च पूरणे ६ । ३ । ६ ॥ वैयाकरणाख्याया चतुर्थ्याः ६ । ३ । ७ ॥
परस्य च ६ । ३ । ८ ॥ हल्दन्तात्सप्तम्याः सज्ञायाम् ६ । ३ । ९ ॥ कारनाम्नि च
प्राचा हलादौ ६ । ३ । १० ॥ मध्याह्नुरौ ६ । ३ । ११ ॥ अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे
६ । ३ । १२ ॥ बन्धे च विभाषा ६ । ३ । १३ ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६ । ३ ।
१४ ॥ प्रावृट्शरत्कालदिवा जे ६ । ३ । १५ ॥ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ६ । ३ । १६ ॥
घकालतनेषु कालनाम्नः ६ । ३ । १७ ॥ शयवासवासिष्वकालात् ६ । ३ । १८ ॥
नेत्तिद्वयब्रह्मातिषु च ६ । ३ । १९ ॥ स्थे च भाषायाम् ६ । ३ । २० ॥ १ ॥ पष्ठया
आक्रोशे ६ । ३ । २१ ॥ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । २२ ॥ ऋतो विद्यायोनिर्बन्धे-
भ्यः ६ । ३ । २३ ॥ विभाषा स्वसृपत्योः ६ । ३ । २४ ॥ आनङृतो द्वन्द्वे ६ ।
३ । २५ ॥ देवताद्वन्द्वे च ६ । ३ । २६ ॥ ईदमेः सोमवरुणयोः ६ । ३ । २७ ॥
इद्वद्भौ ६ । ३ । २८ ॥ दिवो द्यावा ६ । ३ । २९ ॥ दिवसश्च पृथिव्याम् ६ । ३ ।
३० ॥ उपासोपसः ६ । ३ । ३१ ॥ मातरपितराबुदीचाम् ६ । ३ । ३२ ॥ पितरामा-
तरा चच्छन्दामि ६ । ३ । ३३ ॥ स्त्रियाः पुवङ्गापितपुस्कादङ्गुमानाधिकरणे स्त्रियामपू-
रणीमियादिषु ६ । ३ । ३४ ॥ तमिलादिष्व कृत्वसुचः ६ । ३ । ३५ ॥ क्यङ्मानि-
नोश्च ६ । ३ । ३६ ॥ न कोपधायाः ६ । ३ । ३७ ॥ सज्ञापूरण्योश्च ६ । ३ । ३८ ॥
वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ६ । ३ । ३९ ॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ६ । ३ ।
४० ॥ २ ॥ जातेश्च ६ । ३ । ४१ ॥ पुवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ६ । ३ । ४२ ॥
घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः ६ । ३ । ४३ ॥ नद्याः शेषस्या-
न्यतरस्याम् ६ । ३ । ४४ ॥ उगितश्च ६ । ३ । ४५ ॥ आन्महतः समानाधिकरणजा-
तीययोः ६ । ३ । ४६ ॥ द्व्यष्टनः सत्यायामबहुव्रीह्यशीलो ६ । ३ । ४७ ॥ त्रै-
स्त्रयः ६ । ३ । ४८ ॥ त्रिभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ६ । ३ । ४९ ॥ ह्रदयस्य
ह्रस्वेऽयदण्णसेषु ६ । ३ । ५० ॥ वा शोकष्यज्योपे ६ । ३ । ५१ ॥ पादस्य पदा-
ज्यातिगोपहनेषु ६ । ३ । ५२ ॥ पञ्चन्यतदर्थे ६ । ३ । ५३ ॥ हिमकापिहितेषु च ६ ।
३ । ५४ ॥ ऋचः शो ६ । ३ । ५५ ॥ वा घोषमिश्रशब्देषु ६ । ३ । ५६ ॥ उदक-

स्योदः सज्ञायाम् ६ । ३ । १७ ॥ पेषवासवाहनधिषु च ६ । ३ । १८ ॥ एकहलादौ
 पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । १९ ॥ मन्थौदनसकुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च
 ६ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ६ । ३ । ६१ ॥ एक तद्धिते च
 ६ । ३ । ६२ ॥ ङयापोः सज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ६ । ३ । ६३ ॥ त्वे च ६ । ३ । ६४ ॥
 इष्टकेशीकामालानां चिततूलभारिषु ६ । ३ । ६५ ॥ खिल्यनव्ययस्य ६ । ३ । ६६ ॥
 अरुर्द्विषदन्तस्य मुम् ६ । ३ । ६७ ॥ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ६ । ३ । ६८ ॥
 वाचयमपुरदरौ च ६ । ३ । ६९ ॥ कारे सत्यागदस्य ६ । ३ । ७० ॥ श्येनतिलस्य
 पाते ज्ञे ६ । ३ । ७१ ॥ रात्रेः कृति विभाषा ६ । ३ । ७२ ॥ नलोपो नञः ६ । ३ ।
 ७३ ॥ तस्मानुडचि ६ । ३ । ७४ ॥ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुसकन-
 क्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ६ । ३ । ७५ ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् ६ । ३ । ७६ ॥ न-
 गोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ६ । ३ । ७७ ॥ सहस्य सः सज्ञायाम् ६ । ३ । ७८ ॥ प्र-
 न्थान्ताधिके च ६ । ३ । ७९ ॥ द्वितीये चानुपाख्ये ६ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ अव्य-
 यीभावे चाकाले ६ । ३ । ८१ ॥ वोपसर्जनस्य ६ । ३ । ८२ ॥ प्रकृत्याशिष्यगोवत्स-
 हलेषु ६ । ३ । ८३ ॥ समानस्यच्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ६ । ३ । ८४ ॥ ज्योतिर्जन-
 पदरात्रिनामिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवन्धुषु ६ । ३ । ८५ ॥ चरणे ब्रह्मचारिणि
 ६ । ३ । ८६ ॥ तीर्थे ये ६ । ३ । ८७ ॥ विभाषोदरे ६ । ३ । ८८ ॥ दृष्टशवतुषु
 ६ । ३ । ८९ ॥ इदकिमोरीशकी ६ । ३ । ९० ॥ आ सर्वनाम्नः ६ । ३ । ९१ ॥
 विष्वदेवयोश्च टेरद्रघञ्तौ वप्रत्यये ६ । ३ । ९२ ॥ समः समि ६ । ३ । ९३ ॥
 तिरसस्तिर्यलोपे ६ । ३ । ९४ ॥ सहस्य सप्तिः ६ । ३ । ९५ ॥ सध मादस्थयोश्छन्दसि
 ६ । ३ । ९६ ॥ द्रघन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ६ । ३ । ९७ ॥ ऊदनोर्देशे ६ । ३ ।
 ९८ ॥ अपष्टवतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोऽसुकोतिकारकरागन्धेषु ६ ।
 ३ । ९९ ॥ अर्थे विभाषा ६ । ३ । १०० ॥ ५ ॥ कोः कत्तःपुरुषेऽचि ६ । ३ ।
 १०१ ॥ रथवदयोश्च ६ । ३ । १०२ ॥ तृणे च जातौ ६ । ३ । १०३ ॥ का पथ्य-
 क्षयोः ६ । ३ । १०४ ॥ ईषदर्थे ६ । ३ । १०५ ॥ विभाषा पुरुषे ६ । ३ । १०६ ॥
 कव चोष्णे ६ । ३ । १०७ ॥ पथि च्छन्दसि ६ । ३ । १०८ ॥ प्रृपोदरादीनि यथो-
 पदिष्टम् ६ । ३ । १०९ ॥ सख्याविषास्यपूर्वस्याह्नस्याहनन्यतरस्या ङौ ६ । ३ । ११० ॥
 ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६ । ३ । १११ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ६ । ३ । ११२ ॥
 साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ६ । ३ । ११३ ॥ सहितायाम् ६ । ३ । ११४ ॥ कर्णे
 लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्तुवस्वस्तिकस्य ६ । ३ । ११५ ॥ नहिद्वि-
 तृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ६ । ३ । ११६ ॥ वनगिर्योः सज्ञाया कोटरकिंशुलुकादी-
 नाम् ६ । ३ । ११७ ॥ वले ६ । ३ । ११८ ॥ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६ । ३ ।

११९ ॥ शरादीना च ६ । ३ । १२० ॥ ६ ॥ इको वहेऽपीलोः ६ । ३ । १२१ ॥
 उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ६ । ३ । १२२ ॥ इकः काशे ६ । ३ । १२३ ॥ दस्ति
 ६ । ३ । १२४ ॥ अष्टनः संज्ञायाम् ६ । ३ । १२५ ॥ छन्दसि च ६ । ३ । १२६ ॥
 वितेः कपि ६ । ३ । १२७ ॥ विश्वस्य वसुराटोः ६ । ३ । १२८ ॥ नरे सज्ञायाम्
 ६ । ३ । १२९ ॥ गित्रे चर्पो ६ । ३ । १३० ॥ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ
 ६ । ३ । १३१ ॥ ओपनेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ६ । ३ । १३२ ॥ ऋचि तुलुघमक्षुमत-
 द्भुजोरुष्याणाम् ६ । ३ । १३३ ॥ इकः मुञ्जि ६ । ३ । १३४ ॥ द्रचचोऽतस्तिङ् ६ ।
 ३ । १३५ ॥ निपातस्य व ६ । ३ । १३६ ॥ अन्येषामपि दृश्यते ६ । ३ । १३७ ॥
 चौ ६ । ३ । १३८ ॥ सप्रसारणस्य ६ । ३ । १३९ ॥ “अलुक्षष्टया जातेरिक्कोऽव्य-
 धीभावे को कत्तदिको वह एकोनविंशतिः” ॥

चतुर्थः पादः ।

अङ्स्य ६ । ४ । १ ॥ हलः ६ । ४ । २ ॥ नामि ६ । ४ । ३ ॥ न तिसृचतसृ
 ६ । ४ । ४ ॥ छन्दस्युभयथा ६ । ४ । ५ ॥ नृ च ६ । ४ । ६ ॥ नोपधायाः ६ । ४
 । ७ ॥ सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ ६ । ४ । ८ ॥ वा पपूर्वस्य निगमे ६ । ४ । ९ ॥ सा-
 न्तमहतः सयोगस्य ६ । ४ । १० ॥ अमृतन्तृस्वस्तृनसृनेपृत्वपृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ६
 । ४ । ११ ॥ इन्हन्तृपार्यम्णा शौ ६ । ४ । १२ ॥ सौ च ६ । ४ । १३ ॥ अवस-
 न्तस्य चाधातोः ६ । ४ । १४ ॥ अनुनासिकस्य क्लिशलो, क्लिति ६ । ४ । १५ ॥
 अञ्जनगमा सनि ६ । ४ । १६ ॥ तनोतेर्विभापा ६ । ४ । १७ ॥ क्रमश्च क्वि ६ ।
 ४ । १८ ॥ च्छ्वोः शृङनुनासिके च ६ । ४ । १९ ॥ अरस्वरस्तिव्यविभामुपधायाश्च ६
 । ४ । २० ॥ १ ॥ राहोप, ६ । ४ । २१ ॥ असिद्धवदत्रा भात् ६ । ४ । २२ ॥
 श्चानलोपः ६ । ४ । २३ ॥ अनदिता हल उपधायाः क्लिति ६ । ४ । २४ ॥ दश-
 सञ्चस्वञ्जा शपि ६ । ४ । २५ ॥ रञ्जेश्च ६ । ४ । २६ ॥ घञि च भावकरणयोः ६ ।
 ४ । २७ ॥ स्पदो जने ६ । ४ । २८ ॥ अवोदैधौघप्रश्रयहिमश्रयाः ६ । ४ । २९ ॥
 नाबोः पूजायाम् ६ । ४ । ३० ॥ क्वि स्वन्दस्यन्दोः ६ । ४ । ३१ ॥ जान्तनशा
 विभापा ६ । ४ । ३२ ॥ भञ्जेश्च चिणि ६ । ४ । ३३ ॥ शास इदङ्हुलोः ६ । ४ ।
 ३४ ॥ शाहौ ६ । ४ । ३५ ॥ हन्तेर्जः ६ । ४ । ३६ ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनो-
 त्यादीनामनुनासिकलोपो शालि क्लिति ६ । ४ । ३७ ॥ वा ल्यपि ६ । ४ । ३८ ॥ न
 क्तिचि दीर्घश्च ६ । ४ । ३९ ॥ गमः कौ ६ । ४ । ४० ॥ २ ॥ विडुनोरनुनासिक-
 स्यात् ६ । ४ । ४१ ॥ जनमनग्वना सञ्चल्लोः ६ । ४ । ४२ ॥ ये विभापा ६ । ४ ।
 ४३ ॥ तनोतेर्यक् ६ । ४ । ४४ ॥ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ६ । ४ । ४५ ॥
 आर्धधातुके ६ । ४ । ४६ ॥ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ६ । ४ । ४७ ॥ अतो

लोपः ६ । ४ । ४८ ॥ यस्य हल ६ । ४ । ४९ ॥ क्यस्य विभाषा ६ । ४ । ५० ॥
 णेरनिटि ६ । ४ । ५१ ॥ निष्ठाया सेटि ६ । ४ । ५२ ॥ जनिता मन्त्रे ६ । ४ । ५३ ॥
 शमिता यज्ञे ६ । ४ । ५४ ॥ अयामन्तात्वाभ्येन्विष्णुषु ६ । ४ । ५५ ॥ त्यपि ल-
 घुपूर्वात् ६ । ४ । ५६ ॥ विभाषापः ६ । ४ । ५७ ॥ युप्लवोर्दीर्घश्छन्दसि ६ । ४ ।
 ५८ ॥ क्षिय ६ । ४ । ५९ ॥ निष्ठायामप्यदर्धे ६ । ४ । ६० ॥ ३ ॥ वाक्शोशदै-
 न्ययोः ६ । ४ । ६१ ॥ स्यसिन्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्ज्ञानग्रहदशा वा चि-
 ष्वदिट् ६ । ४ । ६२ ॥ दीढो युडचि क्किति ६ । ४ । ६३ ॥ आतो लोप इटि च ६ ।
 ४ । ६४ ॥ ईद्यति ६ । ४ । ६५ ॥ छुमास्थागापाजहातिसा हलि ६ । ४ । ६६ ॥
 एलिङि ६ । ४ । ६७ ॥ वान्यस्य सयोगादेः ६ । ४ । ६८ ॥ न त्यपि ६ । ४ ।
 ६९ ॥ मयतेरिदन्यतरस्याम् ६ । ४ । ७० ॥ लङ्लङ्लृङ्लुङ्दात्तः ६ । ४ । ७१ ॥
 आङजादीनाम् ६ । ४ । ७२ ॥ छन्दस्यपि दृश्यते ६ । ४ । ७३ ॥ न माङ्योगे ६ ।
 ४ । ७४ ॥ बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ६ । ४ । ७५ ॥ इरयो रे ६ । ४ । ७६ ॥
 अचि श्रुधातृभुवा चोरियङ्वङौ ६ । ४ । ७७ ॥ अभ्यासस्यासवर्णे ६ । ४ । ७८ ॥
 स्त्रियाः ६ । ४ । ७९ ॥ वाम्शसोः ६ । ४ । ८० ॥ ४ ॥ इणो यण् ६ । ४ । ८१ ॥
 एरनेकाचोऽसयोगपूर्वस्य ६ । ४ । ८२ ॥ ओः सुपि ६ । ४ । ८३ ॥ वर्षाभ्यश्च ६ ।
 ४ । ८४ ॥ न भूसुधियोः ६ । ४ । ८५ ॥ छन्दस्युभयया ६ । ४ । ८६ ॥ हुश्रुवो-
 सार्वाधातुके ६ । ४ । ८७ ॥ भ्रुवो वुल्लङ्घितोः ६ । ४ । ८८ ॥ ऊदुपधाया गोहः ६ ।
 ४ । ८९ ॥ दोषो णौ ६ । ४ । ९० ॥ वा चित्तविरागे ६ । ४ । ९१ ॥ मिता ह्रस्वः
 ६ । ४ । ९२ ॥ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ । ९३ ॥ खचि ह्रस्वः ६ । ४ ।
 ९४ ॥ ह्रादो निष्ठायाम् ६ । ४ । ९५ ॥ छादेर्वेऽद्वयुपसर्गस्य ६ । ४ । ९६ ॥ इस्म-
 न्नन्किषु च ६ । ४ । ९७ ॥ गमहनजनखनघसा लोपः क्लियनङि ६ । ४ । ९८ ॥
 तनिपल्योश्छन्दसि ६ । ४ । ९९ ॥ घसिभसोर्हलि च ६ । ४ । १०० ॥ ५ ॥ हुञ्-
 ल्यो हेधिः ६ । ४ । १०१ ॥ श्रृणुपृक्कृम्यश्छन्दसि ६ । ४ । १०२ ॥ अङितश्च
 ६ । ४ । १०३ ॥ चिणो लृक् ६ । ४ । १०४ ॥ अतो हेः ६ । ४ । १०५ ॥ उतश्च
 प्रत्ययादसयोगपूर्वात् ६ । ४ । १०६ ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्या म्भोः ६ । ४ । १०७ ॥
 नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८ ॥ ये च ६ । ४ । १०९ ॥ अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ ।
 ११० ॥ श्रसोरल्लोपः ६ । ४ । १११ ॥ श्राभ्यस्तयोरात् ६ । ४ । ११२ ॥ ईह-
 ल्यघोः ६ । ४ । ११३ ॥ इदरिद्रस्य ६ । ४ । ११४ ॥ भियोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ ।
 ११५ ॥ जहातेश्च ६ । ४ । ११६ ॥ आ च ही ६ । ४ । ११७ ॥ लोपो यि ६ ।
 ४ । ११८ ॥ घसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६ । ४ । ११९ ॥ अत एकह्रस्वमध्योऽनादेशादे-
 ६ । ४ । १२० ॥ ६ ॥ थलि च सेटि ६ । ४ । १२१ ॥ तृफळमजत्रपश्च ६ ।

४।१२२॥ राधो हिंसायाम् ६।४।१२३॥ वा जूभ्रमुत्रसाम् ६।४।१२४॥
 ऋणा च सप्तानाम् ६।४।१२५॥ न शसददवादिगुणानाम् ६।४।१२६॥ अ-
 ष्णैस्त्रसावनजः ६।४।१२७॥ मघवा बहुलम् ६।४।१२८॥ भस्य ६।४।
 १२९॥ पादः पव ६।४।१३०॥ वसोः सप्रसारणम् ६।४।१३१॥ वाह
 ऊह ६।४।१३२॥ श्रयुवमघोनामतद्विते ६।४।१३३॥ अह्योपोऽनः ६।४।
 १३४॥ पपूर्वहन्मृतराशागणि ६।४।१३५॥ विभापा क्षिप्तोः ६।४।१३६॥
 न सयोगाद्वमन्तात् ६।४।१३७॥ अलः ६।४।१३८॥ उद ईव ६।४।
 १३९॥ आतो धातो ६।४।१४०॥ ७॥ मन्त्रेष्वडाद्यादेरात्मनः ६।४।१४१॥
 ति विशतेडिति ६।४।१४२॥ टेः ६।४।१४३॥ नस्तद्विते ६।४।१४४॥
 अहृष्टखोरेव ६।४।१४५॥ ओर्गुणः ६।४।१४६॥ ढेलोपोऽकद्धाः ६।४।१४७॥
 मस्येति च ६।४।१४८॥ सूर्यतिष्यागस्यमत्स्याना य उपवायाः ६।४।१४९॥
 हस्तद्वितस्य ६।४।१५०॥ आपत्यय च तद्वितेऽनाति ६।४।१५१॥ क्य-
 च्योश्च ६।४।१५२॥ विष्ण्वादिभ्यश्छस्य लुक् ६।४।१५३॥ तुरिष्टेमेयः-
 सु ६।४।१५४॥ टे ६।४।१५५॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणा यणादि
 परं पूर्वस्य च गुणः ६।४।१५६॥ प्रियस्थिरस्किरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारका-
 णा प्रस्थस्त्वर्वादिर्गर्भित्प्रच्छाचिह्नन्ता ६।४।१५७॥ बहोर्लोपो भू च बहोः ६।
 ४।१५८॥ इष्टस्य यिष्ट ६।४।१५९॥ ज्यादादीयसः ६।४।१६०॥ ८॥
 रक्तो हलादेर्लघोः ६।४।१६१॥ विभापजोश्छन्दसि ६।४।१६२॥ प्रकृ-
 ६।४।१६३॥ इनप्यनपत्ये ६।४।१६४॥ गायिविदयिकेशिगणपणिनश्च
 ६।४।१६५॥ सयोगादिश्च ६।४।१६६॥ अन् ६।४।१६७॥ ये चा-
 भावकर्मणोः ६।४।१६८॥ आत्माभ्वानी ग्ये ६।४।१६९॥ न मपूर्वोऽपत्येऽव-
 र्मणः ६।४।१७०॥ ब्राह्मोऽजाती ६।४।१७१॥ कर्मस्ताच्छीत्ये ६।४।
 १७२॥ औक्षमनपत्ये ६।४।१७३॥ दाण्डिनायनहारितनायनाथर्वणिकजहाशिनेय-
 वासिनायनिभ्रोणहन्त्यर्धवत्यसार्वत्रैश्चक्रैश्चैव हिमण्यानि ६।४।१७४॥ ऋत्यवास्त्व-
 वास्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ६।४।१७५॥ “अङ्गस्य राह्योपो विद्वनोर्वाक्त्रोशेणो
 यण्डुक्छान्यस्थलि च मन्त्रेषु र श्रत. पञ्चदश” ॥

इति पष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

युवोरनाकौ ७ । १ । १ ॥ आयनेयीनीयियः फढखलुघा प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ॥
 झोऽन्तः ७ । १ । ३ ॥ अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४ ॥ आत्मनेपदेष्वनतः ७ । १ । ५ ॥
 शीङो रुट् ७ । १ । ६ ॥ वेत्तेर्विभापा ७ । १ । ७ ॥ बहुल छन्दसि ७ । १ । ८ ॥
 अतो मिस ऐस् ७ । १ । ९ ॥ बहुल छन्दसि ७ । १ । १० ॥ नेदमदसोरकोः ७ ।
 १ । ११ ॥ टाडसिङसामिनास्याः ७ । १ । १२ ॥ डेर्यः ७ । १ । १३ ॥ सर्वना-
 म्नः स्मै ७ । १ । १४ ॥ डसिङघोः स्मात्स्मिनौ ७ । १ । १५ ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो
 वां ७ । १ । १६ ॥ जसः शी ७ । १ । १७ ॥ औङः आपः ७ । १ । १८ ॥ नपु-
 सकाच्च ७ । १ । १९ ॥ जःशसोः शिः ७ । १ । २० ॥ १ ॥ अष्टाभ्य ओश् ७ ।
 १ । २१ ॥ पङ्भ्यो लृक् ७ । १ । २२ ॥ खमोर्नपुसकात् ७ । १ । २३ ॥ अतोऽम्
 ७ । १ । २४ ॥ अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ७ । १ । २५ ॥ नेतराच्छन्दसि ७ । १ ।
 २६ ॥ युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश् ७ । १ । २७ ॥ डेप्रथमयोरम् ७ । १ । २८ ॥ श-
 सो न ७ । १ । २९ ॥ भ्यसोऽभ्यम् ७ । १ । ३० ॥ पञ्चम्या अत् ७ । १ । ३१ ॥
 एकवचनस्य च ७ । १ । ३२ ॥ साम आकम् ७ । १ । ३३ ॥ आत औ णलः ७ ।
 १ । ३४ ॥ तुह्योस्तातङ्कुशिष्यन्यतरस्याम् ७ । १ । ३५ ॥ विदेः शतुर्वसुः ७ । १ ।
 ३६ ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्वोल्यप् ७ । १ । ३७ ॥ क्वापि च्छन्दसि ७ । १ । ३८ ॥
 सुपा सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ७ । १ । ३९ ॥ अमो मश् ७ । १ । ४०
 ॥ २ ॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु ७ । १ । ४१ ॥ ध्वमो ध्वात् ७ । १ । ४२ ॥ यजध्वै-
 नमिति च ७ । १ । ४३ ॥ तस्य तात् ७ । १ । ४४ ॥ तप्तनप्तनथनाश्च ७ । १ । ४५ ॥
 इदन्तो मसिः ७ । १ । ४६ ॥ क्वो यक् ७ । १ । ४७ ॥ इष्टोनमिति च ७ । १ ।
 ४८ ॥ स्नात्त्यादयश्च ७ । १ । ४९ ॥ आज्ञसेरमुक् ७ । १ । ५० ॥ अश्वक्षीरवृ-
 षलवयानामात्मप्रीतौ क्वचि ७ । १ । ५१ ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ । ५२ ॥
 त्रेल्ययः ७ । १ । ५३ ॥ ह्रस्वनद्यापो नृट् ७ । १ । ५४ ॥ पङ्क्तुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५ ॥
 श्रीप्रामण्योऽल्लन्दसि ७ । १ । ५६ ॥ गो पादान्ते ७ । १ । ५७ ॥ इदितो तुम्धातोः
 ७ । १ । ५८ ॥ शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९ ॥ मस्तिजनशोर्झलि ७ । १ । ६०
 ॥ ३ ॥ रधिजभोरचि ७ । १ । ६१ ॥ नेट्खलिटि रधेः ७ । १ । ६२ ॥ रभेरशब्दितोः
 ७ । १ । ६३ ॥ लभेश्च ७ । १ । ६४ ॥ आङो यि ७ । १ । ६५ ॥ उपात्प्रशा-
 याम् ७ । १ । ६६ ॥ उपसर्गात्खत्वजोः ७ । १ । ६७ ॥ न सुदुर्भ्या केवलाभ्याम्
 ७ । १ । ६८ ॥ विभापा चिण्णसुलोः ७ । १ । ६९ ॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः
 ७ । १ । ७० ॥ युजेरसमासे ७ । १ । ७१ ॥ नपुसकस्य झलचः ७ । १ । ७२ ॥

द्वितीयः पादः ।

सिचि वृद्धिः परमार्थपदेषु ७ । २ । १ ॥ अतो ज्ञान्तस्य ७ । २ । २ ॥ वदब्रजह-
स्तस्याचः ७ । २ । ३ ॥ गोः ७ । २ । ४ ॥ ह्यन्तक्षणाश्वराजाष्टिग्नयेदिताम् ७ ।
१ । ५ ॥ ऊर्ध्वोर्निभाया ७ । २ । ६ ॥ अगो हलादेर्लघाः ७ । २ । ७ ॥ नेड्शि
कृति ७ । २ । ८ ॥ निद्रायागमुग्रहमेष्टु क ७ । २ । ९ ॥ एकाच उपदेशेऽनुदा-
त्तात् ७ । २ । १० ॥ च्युक्ताः फाल्गुने ७ । २ । ११ ॥ गनि ग्रहगुहेश्च ७ । २ । १२ ॥
कुरुवृष्टदन्तुभूयो विरहितः ७ । २ । १३ ॥ श्रीदिनो निप्रायाम् ७ । २ । १४ ॥ यस्य
विभाषा ७ । २ । १५ ॥ तद्विश्व ७ । २ । १६ ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ७ ।
१ । १७ ॥ क्षन्त्यानां न ॥ आश्वासार्थापरिव्यापाठनादानि मन्दमनस्तमः सक्तविस्पृख-
यानायासश्चेष्टा ७ । २ । १८ ॥ धर्माशमी रैगाये ७ । २ । १९ ॥ दृढः स्थूलबलयोः
७ । २ । २० ॥ १ ॥ गनी परिगतः ७ । २ । २१ ॥ कुङ्कुमहनयोः कपः ७ । २ ।
२२ ॥ घृष्टविश्वना ७ । २ । २३ ॥ गर्दैः गनिविभ्यः ७ । २ । २४ ॥ अभेक्षा-
विद्यूँ ७ । २ । २५ ॥ पारययनं वृत्तम् ७ । २ । २६ ॥ वा दान्तशान्तगूर्णदस्तस्फ-
टच्छब्दज्ञाः ७ । २ । २७ ॥ राज्यमन्त्रमाप्नुवास्वनाम् ७ । २ । २८ ॥ द्वेर्लोसमु
७ । २ । २९ ॥ अपाचिनश्च ७ । २ । ३० ॥ हु द्वरेदलन्दसि ७ । २ । ३१ ॥ अ-
परिहृताश्च ७ । २ । ३२ ॥ गोमि क्षितिः ७ । २ । ३३ ॥ प्रगितम्कमितस्तमितोत्तमि-
तत्वविकस्ता विश्वान्तेऽनुशास्त्रानुरागान् त्वरुत्तुवरुत्तुवन्तीरुज्ज्वलिनिक्षरतिवमिम्यमिनीति न

७ । २ । ३४ ॥ आर्धधातुकस्येड्वलदेः ७ । २ । ३५ ॥ स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ७ । २ ।
 ३६ ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७ । २ । ३७ ॥ वृत्तो वा ७ । २ । ३८ ॥ न लिङि ७ । २ । ३९ ॥
 सिचि च परस्मैपदेषु ७ । २ । ४० ॥ २ ॥ इङ्गि वा ७ । २ । ४१ ॥ लिङ्गिचोरा-
 त्मनेपदेषु ७ । २ । ४२ ॥ ऋतश्च सयोगादेः ७ । २ । ४३ ॥ स्वरतिसूतिसूयतिध्वू-
 दितो वा ७ । २ । ४४ ॥ रधादिभ्यश्च ७ । २ । ४५ ॥ निरः कुषः ७ । २ । ४६ ॥
 इग्निष्ठायाम् ७ । २ । ४७ ॥ तीषसहलुभरुपरिपः ७ । २ । ४८ ॥ सनीवन्तर्धभ्रस्ज-
 दम्भुश्रिस्त्वर्णुभरज्ञपिसनाम् ७ । २ । ४९ ॥ क्लिशः क्वानिष्ठयोः ७ । २ । ५० ॥
 घूढश्च ७ । २ । ५१ ॥ वसतिष्ठाधोरिट् ७ । २ । ५२ ॥ अञ्जेः पूजायाम् ७ । २ । ५३ ॥
 द्रुमो विमोहने ७ । २ । ५४ ॥ जृत्रश्चोः क्वि ७ । २ । ५५ ॥ उदितो वा ७ । २ ।
 ५६ ॥ सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदन्तृत् ७ । २ । ५७ ॥ गमेरिद्वरस्मैपदेषु ७ । २ । ५८ ॥
 न वृद्धश्चतुर्थ्य ७ । २ । ५९ ॥ तासि च क्लृपः ७ । २ । ६० ॥ ३ ॥ अचस्तास्व-
 त्थत्यनिटो नित्यम् ७ । २ । ६१ ॥ उपदेशेऽन्त्वतः ७ । २ । ६२ ॥ ऋतो भारद्वाज-
 स्य ७ । २ । ६३ ॥ बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्त्येति निगमे ७ । २ । ६४ ॥ विभाषा
 सृजिदृशोः ७ । २ । ६५ ॥ इड्यतिव्ययतीनाम् ७ । २ । ६६ ॥ वस्वेकाजाद्वसाम्
 ७ । २ । ६७ ॥ विभाषा गमहनविदविशाम् ७ । २ । ६८ ॥ सनिससनिवासम् ७ ।
 २ । ६९ ॥ ऋद्धनोः स्ये ७ । २ । ७० ॥ अञ्जेः सिचि ७ । २ । ७१ ॥ स्तुसृष्ट-
 ज्भ्यः परस्मैपदेषु ७ । २ । ७२ ॥ यमरमनमाता सक्च ७ । २ । ७३ ॥ स्मिपूङ्गव-
 शा सनि ७ । २ । ७४ ॥ किरश्च पञ्चभ्यः ७ । २ । ७५ ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके
 ७ । ३ । ७६ ॥ ईशः से ७ । २ । ७७ ॥ ईडजनोर्ध्वे च ७ । २ । ७८ ॥ लिङ् स-
 लोपोऽनन्यस्य ७ । २ । ७९ ॥ अतो येयः ७ । २ । ८० ॥ ४ ॥ आतो ङितः ७ ।
 २ । ८१ ॥ आने सुक् ७ । २ । ८२ ॥ ईदासः ७ । २ । ८३ ॥ अष्टन आ विभ-
 क्तौ ७ । २ । ८४ ॥ रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥ शुष्मदस्मदोरनादेशे ७ । ४ । ८६ ॥
 द्वितीयाया च ७ । २ । ८७ ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ७ । २ । ८८ ॥ यो-
 ऽचि ७ । २ । ८९ ॥ शेषे लोपः ७ । २ । ९० ॥ मपर्यन्तस्य ७ । २ । ९१ ॥ यु-
 वायौ द्विवचने ७ । २ । ९२ ॥ यूयवयौ जसि ७ । २ । ९३ ॥ त्वाहौ सौ ७ । २ ।
 ९४ ॥ तुभ्यमहौ ङयि ७ । २ । ९५ ॥ तवममौ ङसि ७ । २ । ९६ ॥ त्वमावेकव-
 चने ७ । २ । ९७ ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८ ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृच-
 तसृ ७ । २ । ९९ ॥ अचि र ऋतः ७ । २ । १०० ॥ ५ ॥ जराया जरसन्यतरस्याम्
 ७ । २ । १०१ ॥ त्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥ किमः कः ७ । २ । १०३ ॥
 कु तिहोः ७ । २ । १०४ ॥ क्वाति ७ । २ । १०५ ॥ तदो. स. सावनन्ययो. ७ ।
 २ । १०६ ॥ अदस औ सुलोपश्च ७ । २ । १०७ ॥ इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥

दक्ष ७ । २ । १०९ ॥ यः सौ ७ । २ । ११० ॥ इदोऽयुसि ७ । २ । १११ ॥
अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥ हलि लोपः ७ । २ । ११३ ॥ मृजेर्वृद्धिः ७ । २ ।
११४ ॥ अचो ङिति ७ । २ । ११५ ॥ अत उपधायाः ७ । २ । ११६ ॥ तद्धिते-
ष्वचामादेः ७ । २ । ११७ ॥ किति च ७ । २ । ११८ ॥ “सिचि प्रभावितुन्यव-
स्तासदातो जराया अष्टादश” ॥

तृतीयः पादः ।

देविकांशिशपादित्यबाह्वीर्धसत्रश्रेयसामात् ७ । ३ । १ ॥ केकयमित्रयुप्रलयाना या-
देरियः ७ । ३ । २ ॥ न ख्याया पदान्ताभ्या पूर्वो तु ताभ्यामैच् ७ । ३ । ३ ॥ द्वा-
रादीना च ७ । ३ । ४ ॥ न्यप्रोधस्य च केवलस्य ७ । ३ । ५ ॥ न कर्मव्यतिहारे
७ । ३ । ६ ॥ स्वागतादीना च ७ । ३ । ७ ॥ श्वादेरिति ७ । ३ । ८ ॥ पदान्तस्या-
न्यतरस्याम् ७ । ३ । ९ ॥ उत्तरपदस्य ७ । ३ । १० ॥ अवयवादतोः ७ । ३ । ११ ॥
सुसर्वाधाञ्जिनपदस्य ७ । ३ । १२ ॥ दिशोऽमद्राणाम् ७ । ३ । १३ ॥ प्राचा ग्रामन-
गराणाम् ७ । ३ । १४ ॥ सत्यायाः सवत्सरसत्यस्य च ७ । ३ । १५ ॥ वर्षस्याभवि-
ष्यति ७ । ३ । १६ ॥ परिमाणान्तस्यासज्ञाशाणयोः ७ । ३ । १७ ॥ जे प्रोष्ठपदानाम्
७ । ३ । १८ ॥ ह्रस्वगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ७ । ३ । १९ ॥ अनुशक्तिकादीना च
७ । ३ । २० ॥ १ ॥ देवताद्वन्द्वे च ७ । ३ । २१ ॥ नेन्द्रस्य परस्य ७ । ३ । २२ ॥
दीर्घाच्च वरुणस्य ७ । ३ । २३ ॥ प्राचा नगरान्ते ७ । ३ । २४ ॥ जङ्गलवेनुवलजा-
न्तस्य विभाषितसुत्तरम् ७ । ३ । २५ ॥ अर्धपरिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ७ । ३ । २६ ॥
नातः परस्य ७ । ३ । २७ ॥ प्रवाहणस्य ङे ७ । ३ । २८ ॥ तद्व्यत्यस्य च ७ ।
३ । २९ ॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ७ । ३ । ३० ॥ यथातथयथापुरयोः
पर्यायेण ७ । ३ । ३१ ॥ हनस्तोऽचिष्णलोः ७ । ३ । ३२ ॥ आतो युक्चिचण्डतोः ७ ।
३ । ३३ ॥ नोदात्तोपदेशस्य मान्तरयानाचमेः ७ । ३ । ३४ ॥ जनिवध्योश्च ७ । ३ ।
३५ ॥ अतिह्रीव्लीरीक्यीक्षिमाध्याता पुगणी ७ । ३ । ३६ ॥ शास्त्रासाह्वाव्यावेपा युक्
७ । ३ । ३७ ॥ नो विध्वनने ङुक् ७ । ३ । ३८ ॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्या स्नेहवि-
पातने ७ । ३ । ३९ ॥ भियो हेतुभये पुक् ७ । ३ । ४० ॥ २ ॥ स्फायो वः ७ । ३ ।
४१ ॥ शदेरगतौ तः ७ । ३ । ४२ ॥ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ७ । ३ । ४३ ॥ प्रत्य-
यस्यात्कापूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ७ । ३ । ४४ ॥ न यासयोः ७ । ३ । ४५ ॥ उदी-
चामातः स्थाने यकपूर्वायाः ७ । ३ । ४६ ॥ भस्त्रैवाज्ञाद्वास्वा नञपूर्वाणामपि ७ । ३ ।
४७ ॥ अभाषितपुस्काच्च ७ । ३ । ४८ ॥ आदाचार्याणाम् ७ । ३ । ४९ ॥ ठस्येकः
७ । ३ । ५० ॥ इसुसुक्तान्तात्कः ७ । ३ । ५१ ॥ चञोः कु घिण्यतोः ७ । ३ । ५२ ॥
न्यङ्गादीनां च ७ । ३ । ५३ ॥ हो हन्तेर्ङिण्येषु ७ । ३ । ५४ ॥ अभ्यामाच्च ७ ।

३ । ११ ॥ हेरचङि ७ । ३ । १६ ॥ सल्लिटोर्जेः ७ । ३ । १७ ॥ विभापा चेः ७ ।
 ३ । १८ ॥ न क्रादेः ७ । ३ । १९ ॥ अजिब्रज्योश्च ७ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ भुजस्यु-
 ब्जौ पाण्युपतापयोः ७ । ३ । ६१ ॥ प्रयाजातुयाजौ यज्ञाङ्गे ७ । ३ । ६२ ॥ बज्जेर्गतौ
 ७ । ३ । ६३ ॥ ओक लचः के ६ । ३ । ६४ ॥ प्य आवश्यके ७ । ३ । ६५ ॥
 यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ७ । ३ । ६६ ॥ वचोऽशब्दसज्ञायाम् ७ । ३ । ६७ ॥ प्रयो-
 ज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ७ । ३ । ६८ ॥ भोज्य भक्ष्ये ७ । ३ । ६९ ॥ घोर्लोपो लेटि
 वा ७ । ३ । ७० ॥ ओतः इयनि ७ । ३ । ७१ ॥ कसस्याचि ७ । ३ । ७२ ॥
 लृग्ना दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७ । ३ । ७३ ॥ शमागटानां दीर्घः इयनि ७ ।
 ३ । ७४ ॥ षिवुक्लमुचमा शिति ७ । ३ । ७५ ॥ क्रमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ७६ ॥
 इषुगमियमा छः ७ । ३ । ७७ ॥ पात्राभ्यास्यान्नादाण्ड्यर्थातगतिशदगदा पिब्रजिप्रधम-
 तिष्ठमनयन्छपश्यन्छ्वौशीयसीदा ७ । ३ । ७८ ॥ ज्ञाननोर्जा ७ । ३ । ७९ ॥ प्या-
 दीना ह्रस्वः ७ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ मीनातेर्मिगमे ७ । ३ । ८१ ॥ मिदेशुणः ७ । ३ ।
 ८२ ॥ छसि च ७ । ३ । ८३ ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७ । ३ । ८४ ॥ जाभ्रोऽनिचि-
 ण्णल्लडित्सु ७ । ३ । ८५ ॥ पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६ ॥ नाग्यस्याचि पिति
 सार्वधातुके ७ । ३ । ८७ ॥ भूसुवोस्तिङि ७ । ४ । ८८ ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७ । ३ ।
 ८९ ॥ ऊर्णोतेर्विभापा ७ । ३ । ९० ॥ गुणोऽपृक्ते ७ । ३ । ९१ ॥ तृणह इम् ७ । ३ ।
 ९२ ॥ ब्रुव ईट् ७ । ३ । ९३ ॥ यङो वा ७ । ३ । ९४ ॥ तुरुस्तुशग्गः सार्वधातुके
 ७ । ३ । ९५ ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ७ । ३ । ९६ ॥ बहुल छन्दमि ७ । ३ । ९७ ॥
 रुदश्च पञ्चभ्यः ७ । ३ । ९८ ॥ अङ्गाग्यगालवयोः ७ । ३ । ९९ ॥ अदः रर्वेषाम्
 ७ । ३ । १०० ॥ ५ ॥ अतो दीर्घो यजि ७ । ३ । १०१ ॥ सुपि च ७ । ३ । १०२ ॥
 बहुवचने झल्येत् ७ । ३ । १०३ ॥ ओसि च ७ । ३ । १०४ ॥ आङि चापः ७ । ३ ।
 १०५ ॥ सञ्जुद्धौ च ७ । ३ । १०६ ॥ अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः ७ । ३ । १०७ ॥ ह्रस्वस्य
 गुणः ७ । ३ । १०८ ॥ जसि च ७ । ३ । १०९ ॥ ऋतो ङिसर्वनामभ्यानयोः ७ । ३ ।
 ११० ॥ घेङिति ७ । ३ । १११ ॥ आप्नधाः ७ । ३ । ११२ ॥ याडापः ७ । ३ ।
 ११३ ॥ सर्वनाम्नः स्याङ्ङ्रस्वश्च ७ । ३ । ११४ ॥ विभापा द्वितीयातुमीयाभ्याम् ७ ।
 ३ । ११५ ॥ डेराम्नद्यान्नीभ्यः ७ । ३ । ११६ ॥ इदुङ्ग्याम् ७ । ३ । ११७ ॥ औप
 ७ । ३ । ११८ ॥ अन्व घेः ७ । ३ । ११९ ॥ आङो नाङ्गियाम् ७ । ३ । १२० ॥
 ॥ ६ ॥ “देविकादेवतास्नायो भुजमीनातेरतो दीर्घो विशतिः ॥”

चतुर्थः पादः ।

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । १ ॥ नाग्लोपिशास्त्रदिताम् ७ । ४ । २ ॥ आज-
 भासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ७ । ४ । ३ ॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ७ ।

१।४॥ निष्ठतमि ७।४।१॥ मध्वतो ७।४।६॥ उक्त ७।४।७॥
 त्विं छदमि ७।४।८॥ दगर्नादिमि लिटि ७।४।९॥ ऋतश्च सयोगादेर्युणः
 ७।४।१०॥ ऋतश्च सयोगादेर्युणः ७।४।११॥ शूद्रप्रा ह्रस्वो वा ७।४।१२॥
 केऽणः ७।४।१३॥ न कर्त्ता ७।४।१४॥ आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५॥
 ऋहोऽङि गुण ७।४।१६॥ अस्यतेऽधुक् ७।४।१७॥ श्वयतेरः ७।४।
 १८॥ पतः पुम ७।४।१९॥ नन उम ७।४।२०॥ १॥ शङिः सार्वधातुके
 गुणः ७।४।२१॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।२२॥ उपपार्गाद्वस ऊहते ७।४।
 २३॥ एतेऽङि ७।४।२४॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।२५॥ च्वौ च
 ७।४।२६॥ शङि ७।४।२७॥ गिङ्गयग्लिङ्ग ७।४।२८॥ गुणोऽङि
 सयोगाद्योः ७।४।२९॥ गङ्गि न ७।४।३०॥ ई प्राप्नोः ७।४।३१॥
 अय च्वौ ७।४।३२॥ शान न ७।४।३३॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षा-
 पेपासागर्भे ७।४।३४॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।३५॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वेष-
 यति रिपण्यान ७।४।३६॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।३७॥ देवसुस्रयोर्ध्वि
 ण्ठके ७।४।३८॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।३९॥ घतिस्त्यतिमा-
 धासि किङि ७।४।४०॥ २॥ शाद्रोरन्यतरस्याम् ७।४।४१॥ दधातेर्हिः
 ७।४।४२॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।४३॥ विभाषा छन्दसि ७।४।४४॥
 सुधित वसुभिर्निमाता ७।४।४५॥ दो दद्धोः ७।४।४६॥
 श्व उपमगांत ७।४।४७॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।४८॥ सः स्वार्धधातुके ७।
 ४।४९॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।५०॥ रि च ७।४।५१॥ ह एति ७।४।
 ५२॥ धीवर्णयोः भगर्नादिमि लिटि ७।४।५३॥ गानि मीमादुरभलभशक्तपतपदामच इष्ट
 ७।४।५४॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।५५॥ दम्भ इज्ज ७।४।५६॥ सु-
 चोऽकर्मकस्य गृहो ७।४।५७॥ नर लोपोऽन्यामस्य ७।४।५८॥ ह्रस्वः
 ७।४।५९॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।६०॥ ३॥ शार्पूर्वाः खयः ७।४।६१॥ सु-
 श्लोः ७।४।६२॥ न भगर्नादिमि लिटि ७।४।६३॥ कृपेश्छन्दसि ६।४।६४॥
 दधाति दधानः ७।४।६५॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।६६॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।६७॥
 विष्णो दविष्णुर्नामः भगर्नादिमि लिटि ७।४।६८॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।६९॥
 उत् ७।४।७०॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।७१॥ व्यधो लिटि ७।४।
 ७२॥ दीर्घ इणः भगर्नादिमि लिटि ७।४।७३॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।७४॥
 तस्मात्तुद्धिहलः ७।४।७५॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।७६॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।७७॥
 भगर्नादिमि लिटि ७।४।७८॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।७९॥ भगर्नादिमि लिटि ७।४।८०॥

ओ० पुण्यपरे ७ । ४ । ८० ॥ ४ ॥ स्ववतिगृणोतिद्रवतिप्रवतिद्रवतिच्यवतीना वा
 ७ । ४ । ८१ ॥ गुणो यद्भुकोः ७ । ४ । ८२ ॥ दीर्घोऽकितः ७ । ४ । ८३ ॥ नी-
 ग्वश्चसुध्वसुभ्रसुकसपतपदस्कन्दाम् ७ । ४ । ८४ ॥ छगतोऽनुनासिकान्तस्य ७ । ४ । ८५ ॥
 जपजभदहदगमञ्जपशा च ७ । ४ । ८६ ॥ चरफलोश्च ७ । ४ । ८७ ॥ उत्परस्यातः
 ७ । ४ । ८८ ॥ ति च ७ । ४ । ८९ ॥ रीगृदुपधस्य च ७ । ४ । ९० ॥ रुप्रिकौ च
 लुकि ७ । ४ । ९१ ॥ ऋतश्च ७ । ४ । ९२ ॥ सन्वल्छुनि चङ्गरेऽनगलोपे ७ । ४ । ९३ ॥
 दीर्घो लघोः ७ । ४ । ९४ ॥ अस्मृद्वृत्तरप्रयम्रदस्तृसशाम् ७ । ४ । ९५ ॥ विभाषा वे-
 ष्टिचेष्टयोः ७ । ४ । ९६ ॥ ई च गणः ७ । ४ । ९७ ॥ “नौच शीडः शाछो शर्पूर्वाः
 ‘स्वृतिसप्तदश” ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

सर्वस्य द्वे ८ । १ । १ ॥ तस्य परमान्नेडितम् ८ । १ । २ ॥ अनुदात्त च ८ । १ ।
 ३ ॥ नित्यवीप्सयोः ८ । १ । ४ ॥ परेर्वर्जने ८ । १ । ५ ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८ ।
 १ । ६ ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ८ । १ । ७ ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासमतिकोप-
 कृत्सनभर्त्सनेषु ८ । १ । ८ ॥ एक बहुव्रीहिवत् ८ । १ । ९ ॥ अबावे च ८ । १ ।
 १० ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ८ । १ । ११ ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ८ । १ । १२ ॥ अ-
 कृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ८ । १ । १३ ॥ यथास्वे यथायथम् ८ । १ । १४ ॥
 द्वन्द्व रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ८ । १ । १५ ॥ पदस्य
 ८ । १ । १६ ॥ पदात् ८ । १ । १७ ॥ अनुदात्त सर्वमपादादौ ८ । १ । १८ ॥ आ-
 मन्त्रितस्य च ८ । १ । १९ ॥ युष्मदस्मदोः पृष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वानावौ ८ । १ ।
 २० ॥ १ ॥ बहुवचनस्य वक्षसौ ८ । १ । २१ ॥ तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२ ॥
 त्वाभौ द्वितीयायाः ८ । १ । २३ ॥ न चवाहाहैवयुक्ते ८ । १ । २४ ॥ पश्याथैश्चानालोच-
 ने ८ । १ । २५ ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८ । १ । २६ ॥ तिडो गोत्रादीनि कृत्सनाभीक्ष्ण्य-
 योः ८ । १ । २७ ॥ तिडुतिडः ८ । १ । २८ ॥ न लुट् ८ । १ । २९ ॥ निपातैर्य-
 ददिहन्तकुविनेच्चेचण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ८ । १ । ३० ॥ नह प्रत्यारम्भे ८ । १ । ३१ ॥
 सत्य प्रभे ८ । १ । ३२ ॥ अङ्गात्प्रातिलोभ्ये ८ । १ । ३३ ॥ हि च ८ । १ । ३४ ॥
 छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ८ । १ । ३५ ॥ यावद्यथाभ्याम् ८ । १ । ३६ ॥ पूजाया
 नानन्तरम् ८ । १ । ३७ ॥ उपसर्गव्यपेत च ८ । १ । ३८ ॥ तुपश्यपश्यताहैः पूजा-
 याम् ८ । १ । ३९ ॥ अहो च ८ । १ । ४० ॥ २ ॥ शेपे विभाषा ८ । १ । ४१ ॥
 पुरा च परीप्तायाम् ८ । १ । ४२ ॥ नन्वित्यनुज्ञैपणायाम् ८ । १ । ४३ ॥ कि क्रि-

अष्टमाध्याये द्वितीयः पादः ।

यप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिद्वम् ८ । १ । ४४ ॥ लोपे विभाषा ८ । १ । ४५ ॥ १।४५-
 ने प्रहासे लट् ८ । १ । ४६ ॥ जात्वपूर्वम् ८ । १ । ४७ ॥ कितृत्त च चिदुत्तरम्
 ८ । १ । ४८ ॥ आहो उताहो चानन्तरम् ८ । १ । ४९ ॥ शेषे विभाषा ८ । १ ।
 ५० ॥ गत्यर्थलोटा लृप्ते चैत्कारक सर्वान्यत् ८ । १ । ५१ ॥ लोट् ८ । १ । ५२ ॥
 विभाषितं रोपसर्गगनुत्तमम् ८ । १ । ५३ ॥ हन्त च ८ । १ । ५४ ॥ आग एकान्त-
 र्मानन्त्रितमनन्तिके ८ । १ । ५५ ॥ गङ्गितुपर छन्दसि ८ । १ । ५६ ॥ चनचिदि-
 वगोत्रादितद्विताम्रेडितेभ्यगतेः ८ । १ । ५७ ॥ चादिषु च ८ । १ । ५८ ॥ चवायोगे
 प्रथमा ८ । १ । ५९ ॥ हेति क्षियायाम् ८ । १ । ६० ॥ ३ ॥ अहेति विनियोगे च ,
 ८ । १ । ६१ ॥ नाहलोप एवैत्यवधारणम् ८ । १ । ६२ ॥ चादिलोपे विभाषा ८ ।
 १ । ६३ ॥ वैवावेति च छन्दसि ८ । १ । ६४ ॥ एकान्याभ्या समर्थाभ्याम् ८ । १ ।
 ६५ ॥ यद्वृत्तान्नित्यम् ८ । १ । ६६ ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्त काष्ठादिभ्यः ८ । १ ।
 ६७ ॥ सगतिरपि तिङ् ८ । १ । ६८ ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादो ८ । १ । ६९ ॥
 गतिगतौ ८ । १ । ७० ॥ तिङि चोदात्तवति ८ । १ । ७१ ॥ आमन्त्रित पूर्वमविद्यमा-
 नवत् ८ । १ । ७२ ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ८ । १ । ७३ ॥
 विभाषित विशेषवचने बहुवचनम् ८ । १ । ७४ ॥ “सर्वस्य बहुवचनस्य शेषेऽहेति
 चतुर्दश” ॥

द्वितीयः पादः ।

पूर्वत्रासिद्धम् ८ । २ । १ ॥ नलोपः सुपवरसज्ञातुम्विविषु कृति ८ । २ । २ ॥
 न मु ने ८ । २ । ३ ॥ उदात्तस्वरितयोर्यण् स्वरितोऽनुदात्तस्य ८ । २ । ४ ॥ एका-
 देश उदात्तेनोदात्तः ८ । २ । ५ ॥ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ८ । २ । ६ ॥ नलोपः
 प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७ ॥ न ङिसबुद्धयोः ८ । २ । ८ ॥ मादुपधायाश्च मतो-
 र्बोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९ ॥ णयः ८ । २ । १० ॥ सज्ञायाम् ८ । २ । ११ ॥
 आसन्दीवदृष्टीवच्चक्रीवत्क्षीवदुग्धवर्णवती ८ । २ । १२ ॥ उदन्वानुदधौ च ८ ।
 २ । १३ ॥ राजन्वानसौराज्ये ८ । २ । १४ ॥ छन्दसीर ८ । २ । १५ ॥ अनो नृत्
 ८ । २ । १६ ॥ नादस्य ८ । २ । १७ ॥ कृपो रो लः ८ । २ । १८ ॥ उपसर्ग-
 स्पायतौ ८ । २ । १९ ॥ ग्री यलि ८ । २ । २० ॥ १ ॥ अग्नि विभाषा ८ । २ ।
 २१ ॥ परेश्व घाङ्ग्योः ८ । २ । २२ ॥ सयोगान्तस्य लोपः ८ । २ । २३ ॥ रास्सस्य
 ८ । २ । २४ ॥ धि च ८ । २ । २५ ॥ झलो झलि ८ । २ । २६ ॥ ह्रस्वादङ्गात्
 ८ । २ । २७ ॥ इष्ट ईष्टि ८ । २ । २८ ॥ स्क्रोः सयोगाद्योरन्ते च ८ । २ । २९ ॥
 चोः कुः ८ । २ । ३० ॥ हो ढः ८ । २ । ३१ ॥ दादेर्धातोर्नः ८ । २ । ३२ ॥ वा
 णुहण्णिहाम् ८ । २ । ३३ ॥ नहो धः ८ । २ । ३४ ॥ आहस्यः ८ । २ ।

३९ ॥ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजछशा पः ८ । २ । ३६ ॥ एकाचो वशो भञ्ज-
 न्तस्य स्ध्वोः ८ । २ । ३७ ॥ दधस्तथोश्च ८ । २ । ३८ ॥ झल्य जशोऽन्ते ८ । २ ।
 ३९ ॥ झषस्तथोर्धोऽध् ८ । २ । ४० ॥ २ ॥ पठोः कः सि ८ । २ । ४१ ॥ रदा-
 भ्या निघ्रातो नः पूर्वस्य च दः ८ । २ । ४२ ॥ सयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ८ । २ ।
 ४३ ॥ त्वादिभ्यः ८ । २ । ४४ ॥ ओदितश्च ८ । २ । ४५ ॥ क्षियो दीर्घात् ८ ।
 २ । ४६ ॥ इयोऽस्पृशे ८ । २ । ४७ ॥ अञ्जोऽनपादाने ८ । २ । ४८ ॥ दिवो-
 ऽविजिगीपायाम् ८ । २ । ४९ ॥ निर्वाणोऽवाते ८ । २ । ५० ॥ थपः कः ८ । २ ।
 ५१ ॥ पचो वः ८ । २ । ५२ ॥ क्षायो मः ८ । २ । ५३ ॥ प्रत्योऽन्यतरस्याम्
 ८ । २ । ५४ ॥ अनुपसर्गाः फुल्लक्षीवक्कशोह्याघा. ८ । २ । ५५ ॥ नुदविदोन्दत्राघ्राही-
 भ्योऽन्यतरस्याम् ८ । २ । ५६ ॥ न ध्याख्यापृषृच्छिमदाम् ८ । २ । ५७ ॥ वित्तो भो-
 गप्रत्यययोः ८ । २ । ५८ ॥ भित्त शकलम् ८ । २ । ५९ ॥ ऋणमाधमण्ये ८ । २ ।
 ६० ॥ ३ ॥ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रवृत्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि ८ । २ । ६१ ॥ किन्प्रत्ययस्य कुः
 ८ । २ । ६२ ॥ नशोर्वा ८ । २ । ६३ ॥ मो नो वातोः ८ । २ । ६४ ॥ म्योश्च ८ । २ ।
 ६५ ॥ ससज्जपो रुः ८ । २ । ६६ ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ८ । २ । ६७ ॥ अ-
 हन् ८ । २ । ६८ ॥ रोऽसुपि ८ । २ । ६९ ॥ अन्नरुधरवरित्युभयथा छन्दसि ८ ।
 २ । ७० ॥ भुवश्च महाव्याहृतेः ८ । २ । ७१ ॥ वसुस्त्रिमुन्वस्वनङ्गहा दः ८ । २ ।
 ७२ ॥ तित्यनस्तेः ८ । २ । ७३ ॥ सिपि धातो रूर्वा ८ । २ । ७४ ॥ दश्च ८ ।
 २ । ७५ ॥ वोरूपधाया दीर्घ इकः ८ । २ । ७६ ॥ हलि च ८ । २ । ७७ ॥ उप-
 धाया च ८ । २ । ७८ ॥ न भक्कुर्लाम् ८ । २ । ७९ ॥ अदसोऽसेर्दादु दो मः ८ ।
 २ । ८० ॥ ४ ॥ एत ईद्वहुवचने ८ । २ । ८१ ॥ वाक्यस्य टेः भुत उदात्तः ८ । २ ।
 ८२ ॥ प्रत्यभिवादेऽश्वदे ८ । २ । ८३ ॥ दुरादूते च ८ । २ । ८४ ॥ हेहेप्रयोगे हे-
 हयोः ८ । २ । ८५ ॥ गुरोरुवृतोऽनन्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ८ । २ । ८६ ॥ ओम-
 भ्यादाने ८ । २ । ८७ ॥ ये यज्ञकर्मणि ८ । २ । ८८ ॥ प्रणवप्रेः ८ । २ । ८९ ॥ याज्यान्तः ८ ।
 २ । ९० ॥ ब्रूहिप्रेष्यश्रौपडौपडावहानामादेः ८ । २ । ९१ ॥ अग्नीप्रेषणे परस्य च
 ८ । २ । ९२ ॥ विभापा पृष्ठप्रतिवचने हेः ८ । २ । ९३ ॥ निगृह्यानुयोगे च ८ । २ ।
 ९४ ॥ आग्नेदित् भर्त्सने ८ । २ । ९५ ॥ अङ्गयुक्त तिङाकाङ्क्षम् ८ । २ । ९६ ॥ वि-
 चार्यमाणानाम् ८ । २ । ९७ ॥ पूर्व तु भाषायाम् ८ । २ । ९८ ॥ प्रतिश्रवणे च ८ ।
 २ । ९९ ॥ अनुदात्त प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ८ । २ । १०० ॥ ५ ॥ चिदिति चोपमा-
 र्थे प्रयुज्यमाने ८ । २ । १०१ ॥ उपरि स्विदासीदिति च ८ । २ । १०२ ॥ स्वरित-
 मन्नेडितेऽसूयासमतिकोपकुत्सनेषु ८ । २ । १०३ ॥ क्षियाशीः प्रैपेपु तिङाकाङ्क्षम् ८ । २ ।
 १०४ ॥ अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ८ । २ । १०५ ॥ हुतावैच इदुतौ ८ । २ ।

॥ १०६ ॥ इचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्वस्यादुत्तरस्येदुतौ ८ । २ । १०७ ॥ तयो-
र्वावचि सहितायाम् ८ । २ । १०८ ॥ “पूर्वत्राचि पठोर्नसत्तैतईच्चिदित्यष्टौ” ॥

तृतीयः पादः ।

मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ८ । ३ । १ ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८ । ३ ।
२ ॥ आतोऽटि नित्यम् ८ । ३ । ३ ॥ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८ । ३ । ४ ॥ समः
सुटि ८ । ३ । ५ ॥ पुमः खय्यम्परे ८ । ३ । ६ ॥ नश्छव्यप्रशान् ८ । ३ । ७ ॥
उभयथर्हु ८ । ३ । ८ ॥ दीर्घादटि समानपादे ८ । ३ । ९ ॥ ऋन्ये ८ । ३ । १० ॥
स्वतवान्पायो ८ । ३ । ११ ॥ कानाम्नेडिते ८ । ३ । १२ ॥ ढो ढे लोपः ८ । ३ ।
१३ ॥ रोरं ८ । ३ । १४ ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८ । ३ । १५ ॥ रोः सुपि ८ ।
३ । १६ ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७ ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटा-
वनस्य ८ । ३ । १८ ॥ लोपः शाकट्यस्य ८ । ३ । १९ ॥ ओतो गार्ग्यस्य ८ । ३ ।
२० ॥ १ ॥ उञि च पदे ८ । ३ । २१ ॥ हलि सर्वेषाम् ७ । ३ । २२ ॥ मोऽनुस्वा-
रः ८ । ३ । २३ ॥ नश्चापदान्तस्य झलि ८ । ३ । २४ ॥ मो राजि समः कौ ८ ।
३ । २५ ॥ हे मपरे वा ८ । ३ । २६ ॥ नपरे नः ८ । ३ । २७ ॥ णोः कुक्कुक्षरि
८ । ३ । २८ ॥ ङ. सि छुट् ८ । ३ । २९ ॥ नश्च ८ । ३ । ३० ॥ शि लृक् ८ । ३
३१ ॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुणित्यम् ८ । ३ । ३२ ॥ मय उजो वो वा ८ । ३ । ३३ ॥
विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ३४ ॥ शर्परे विसर्जनीयः ८ । ३ । ३५ ॥ वा शरि ८ । ३ ।
३६ ॥ कुप्धो, ऋक्पो च ८ । ३ । ३७ ॥ सोऽपदादौ ८ । ३ । ३८ ॥ इणः पः
८ । ३ । ३९ ॥ नगस्फुरसोर्गयोः ८ । ३ । ४० ॥ २ ॥ इदुदुपथस्य चाप्रत्ययस्य ८ । ३ । ४१ ॥
तिरसोऽन्यतरस्याम् ८ । ३ । ४२ ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ८ । ३ । ४३ ॥ इसुसो. सामर्थ्ये ८ । ३ ।
४४ ॥ नित्य रामासेऽनुत्तरपदस्थस्य ८ । ३ । ४५ ॥ अतः कृकमिकसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वन-
व्यस्य ८ । ३ । ४६ ॥ अधःशिरसी पदे ८ । ३ । ४७ ॥ कस्कादिषु च ८ । ३ ।
४८ ॥ छन्दसि वा प्राम्नेडितयोः ८ । ३ । ४९ ॥ कःकस्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ८ ।
३ । ५० ॥ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ८ । ३ । ५१ ॥ पातौ च बहुलम् ८ । ३ । ५२ ॥
पष्ठ्या, पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोपपु ८ । ३ । ५३ ॥ इटाय वा ८ । ३ । ५४ ॥ अ-
पदान्तस्य सूर्ध्वन्यः ८ । ३ । ५५ ॥ सहेः साडः सः ८ । ३ । ५६ ॥ इण्को ८ ।
३ । ५७ ॥ नृम्बिसर्जनीयशर्व्ववायेऽपि ८ । ३ । ५८ ॥ आदेशप्रत्यययोः ८ । ३ ।
५९ ॥ शासिबसिघसीना च ८ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ स्तौतिप्योरेव पण्यभ्यासात् ८ ।
३ । ६१ ॥ सः स्विदिस्विदसहीना च ८ । ३ । ६२ ॥ प्राक्सितादङ्गव्यवायेऽपि ८ । ३ ।
६३ ॥ स्थादिध्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ८ । ३ । ६४ ॥ उपसर्गाःसुनोतिषुवतिस्यतिस्तौ-
तिस्तौभतिस्थासेनयसोवसिचसञ्जञ्जाम् ८ । ३ । ६५ ॥ सदिरप्रतेः ८ । ३ । ६६ ॥

स्तम्भेः ८ । ३ । ६७ ॥ अवाच्चात्मनाविदुर्ययोः ८ । ३ । ६८ ॥ वैश्व स्वनो भोज-
ने ८ । ३ । ६९ ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिद्धसहसुट्स्वस्वज्ञाम् ८ । ३ । ७० ॥
सिवादीना वाङ्म्यवायेऽपि ८ । ३ । ७१ ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ८ ।
३ । ७२ ॥ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ८ । ३ । ७३ ॥ परेश्व ८ । ३ । ७४ ॥ परिस्कन्दः
प्राच्यभरतेषु ८ । ३ । ७५ ॥ स्फुरतिस्फुल्लयोर्निनिविभ्यः ८ । ३ । ७६ ॥ वेः स्कन्धा-
तेर्मित्यम् ८ । ३ । ७७ ॥ इणः षीध्वंलुङ्ङिटा धोऽङ्गात् ८ । ३ । ७८ ॥ विभाषेटः ८ ।
३ । ७९ ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ८ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ भीरोः स्थानम् ८ । ३ । ८१ ॥
अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः ८ । ३ । ८२ ॥ ज्योतिरायुपः स्तोमः ८ । ३ । ८३ ॥ मातृपि-
नृभ्या स्वसा ८ । ३ । ८४ ॥ मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् ८ । ३ । ८५ ॥ अभिनिसः
स्तनः शब्दसज्ञायाम् ८ । ३ । ८६ ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यपरः ८ । ३ । ८७ ॥
सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ८ । ३ । ८८ ॥ निनदीभ्या स्नातेः कौशले ८ । ३ । ८९ ॥
सुत्र प्रतिष्ठातम् ८ । ३ । ९० ॥ कपिष्ठलो गोत्रे ८ । ३ । ९१ ॥ प्रष्टोऽप्रगामिनि
८ । ३ । ९२ ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः ८ । ३ । ९३ ॥ छन्दोनाम्नि च ८ । ३ । ९४ ॥
गवियुभ्या स्थिरः ८ । ३ । ९५ ॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ८ । ३ । ९६ ॥ अम्बा-
म्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुमज्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ८ । ३ । ९७ ॥
सुषामादिषु च ८ । ३ । ९८ ॥ एति सज्ञायामगात् ८ । ३ । ९९ ॥ नक्षत्राद्वा ८ ।
३ । १०० ॥ ५ ॥ ह्रस्वात्तादी तद्धिते ८ । ३ । १०१ ॥ निसस्तपतावनासेवने ८ ।
३ । १०२ ॥ युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तः पादम् ८ । ३ । १०३ ॥ यञ्ज्येकेषाम् ८ । ३ ।
१०४ ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ८ । ३ । १०५ ॥ पूर्वपदात् ८ । ३ । १०६ ॥ सुजः
८ । ३ । १०७ ॥ सनोतेरनः ८ । ३ । १०८ ॥ सहैः पृतनर्ताभ्या च ८ । ३ । १०९ ॥
न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ८ । ३ । ११० ॥ सात्पदाद्योः ८ । ३ ।
१११ ॥ सिचो यङि ८ । ३ । ११२ ॥ सेधतेर्गतौ ८ । ३ । ११३ ॥ प्रतिस्तब्धनि-
स्तब्धौ च ८ । ३ । ११४ ॥ सोढः ८ । ३ । ११५ ॥ स्तम्भुसिद्धसहं चङि ८ ।
३ । ११६ ॥ सुनोतेः स्यसो ८ । ३ । ११७ ॥ सदेः परस्य क्ति ८ । ३ । ११८ ॥
नियमिभ्योऽङ्म्यवाये वा छन्दसि ६ ८ । ३ । ११९ ॥ “मनुवसो रुजि चेदुदुपधस्य
स्तौतिष्योर्भोरोह्रस्वात्तादावेकोनर्विशतिः” ॥

चतुर्थः पादः ।

रपाभ्या नो णः समानपदे ८ । ४ । १ ॥ अट्ठप्वाङ्मुम्यवायेऽपि ८ । ४ । २ ॥
पूर्वपदात्सज्ञायामगः ८ । ४ । ३ ॥ वनं पुरगामिश्रक्तासिध्रक्तासारिकाकोटराग्नेभ्यः ८ ।
४ । ४ ॥ प्रनिरन्तःशरेषुपुष्पान्नकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसज्ञायामपि ८ । ४ । ५ ॥
विभाषौपधिवनस्पतिभ्यः ८ । ४ । ६ ॥ अहोऽदन्तात् ८ । ४ । ७ ॥ वाहनमाहितात्

अष्टमाध्याये चतुर्थः पादः

८।४।८॥ पान देशे ८।४।९॥ वा भावकरणयोः ८।४।१०॥ प्रातिप-
दिकान्तनुभिवमक्तिषु च ८।४।११॥ एकाञ्चत्तरपदे णः ८।४।१२॥ कुम
च ८।४।१३॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ८।४।१४॥ हिनु मीना ८
४।१५॥ आनिलोट् ८।४।१६॥ नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिव-
पतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८।४।१७॥ शेषे विभापाकखादावषान्त उपदेशे
८।४।१८॥ अनितेः ८।४।१९॥ अन्तः ८।४।२०॥ १॥ उभौ सा-
भ्यासभ्य ८।४।२१॥ हन्तेरपूर्वस्य ८।४।२२॥ वमोर्वा ८।४।२३॥
अन्तरदेशे ८।४।२४॥ अयन च ८।४।२५॥ छन्दस्युदग्रहात् ८।४।
२६॥ नश्च धातुस्थोरुषभ्यः ८।४।२७॥ उपसर्गाद्बहुलम् ८।४।२८॥ कृत्य-
चः ७।४।२९॥ णेर्विभाषा ८।४।३०॥ हलश्चेष्टुपधात् ८।४।३१॥ इ-
जादेः सनुम् ८।४।३२॥ वा निसनिक्षनिन्दाम् ८।४।३३॥ न भाभूप्रकमिग-
मिव्यायीवेपाम् ८।४।३४॥ पात्पदान्तात् ८।४।३५॥ नशेः पान्तस्य ८।
४।३६॥ पदान्तस्य ८।४।३७॥ पदव्यवायेऽपि ८।४।३८॥ क्षुभादिषु
च ८।४।३९॥ स्तोः श्रुता श्रुः ८।४।४०॥ २॥ णुना णुः ८।४।४१॥
न पदान्ताद्योरनाम् ८।४।४२॥ तोः पि ८।४।४३॥ शात् ८।४।४४॥
योऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८।४।४५॥ अचो रहाभ्या द्वे ८।४।४६॥
अनचि च ८।४।४७॥ नादिन्यात्रोशे णुत्रस्य ८।४।४८॥ शरोऽचि ८।
४।४९॥ ५ शाकटायनस्य ८।४।५०॥ सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।
५१॥ दीर्घादाचार्याणाम् ८।४।५२॥ झला जश्झशि ८।४।५३॥ अभ्या
चर्च ८।४।५४॥ खरि च ८।४।५५॥ वावसाने ८।४।५६॥ अणे
ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकाः ८।४।५७॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८।४।५८॥
वा पदान्तस्य ८।४।५९॥ तोलिं ८।४।६०॥ ३॥ उदःस्थास्त्रम्भोः पूर्वस्य
८।४।६१॥ झयो होऽन्यतरस्याम् ८।४।६२॥ शश्छोऽटि ८।४।६३॥
हलो यमा यमि लोपः ६।४।६४॥ झरो झरि सवर्णे ८।४।६५॥ उदात्तादर-
दात्तस्य स्वरितः ८।४।६६॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्थकाश्यपगालवानाम् ८।४
६७॥ अ अ ८।४।६८॥ “रपाभ्यामुभौ णुना णुरुदः स्थाष्टौ ॥”

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ ॥ सर्व विश्व उभ उभय डतर उतम अन्य
अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञा-
याम् । समज्ञातिवनाख्यायाम् । अन्तर बहिर्योगोपसव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद्
इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ इति सर्वादः ॥ १ ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥ खर् अन्तर् प्रातर् । अन्तोदात्ताः । पुनर्
सहृत् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । आद्युदात्ताः ।
ह्रस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईपत् [शश्वत्] जोपम् तूष्णीम् वहिस् [अधस्]
अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ [हे है] इद्धा अद्धा सामि । अन्तोदा-
त्ताः । वत् [९।१।११९] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । आद्यु-
दात्तः । अन्तरा । अन्तोदात्ताः । अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सहसा
[श्रद्धा] अलम् स्वधा वपट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपाशु क्षमा विहायसा
दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्वातोसुन्कसुनः । कुन्मकारसध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च ।
पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रबाहुकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम्
[सत्रम् समम्] नमस् हिरुक् । तसिलादयस्तद्विता एधान्पर्यन्ताः [९ । ३ । ७-४६]
शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । च्ययश्च । [अय] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् ।
आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येऽपि । तथाहि । माङ् श्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम्
साक्षात् साचि (सावि) सत्यम् मङ् सवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नि-
त्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सततम् उपा ओम् भूर् भुवर् ज्ञातिरिति तरसा मुष्टु कु अजसा
अ मिथु (अमिथु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण
चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुपक् अनुपट् अन्नस् (अम्भस्) अन्नर् (अम्भर्) स्थाने वरम्
दुष्टु बलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [६ । ३ । ३६] ।
शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तैभ्यः [९ । ४ । ४३-६८] मान्तः कृत्वर्थः । तसिवती ।
नानाजाविति ॥ इति स्वरादिः ॥ २ ॥

चादयोऽसत्त्वे १ । ४ । १७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युपत्
युगपत् भूयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् कञ्चित् यत्र तत्र नह हन्त मा-
किम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा

नै वै द्वे रे [रे] श्रीपट् वौपट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ
सुष्ठु स्म अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत्
तत् किम् पुरा वधा (वधा) विक्र हाहा हेहै (हहे) पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो
नो (नौ) अथो ननु मन्वे गिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत [सम् वशम्
शिकम् दिकम्] रानुकम् छवट् (छवट्) शङ्के शुक्रम खम् सनात् सनतर् नहिकम् सत्यम्
ऋतम् अद्वा इद्वा नोचेत् नचेत् नहि जातु कयम् कुतः कुत्र अव अतु हा हे [है] आ-
होस्वित् शम् कम् र्भम् डिष्ट्या पशु वट सह [अनुपट्] आनुपक् अङ्ग फट् ताजक
भाजक अये अरे वाट् (नाट्) कम् खम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् मि वं । उपसर्गवि-
भक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति चादयः ॥ ३ ॥

प्रादयः १ । ४ । १४ ॥ प्र परा अप सम् अतु अव निस् निर दुस् दुर वि आङ्
नि अवि अति मु उद् अमि प्रति परि उप ॥ इति प्रादयः ॥ ४ ॥

ऊर्यादि च्विडाचश्च १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी उररी तन्यी ताली आताली वेताली धूली
धूसी शकला ग्रासकला भ्रसकला भ्रसकला गुलगुधा सज्जस् फल फली विक्री आङ्गी
आलोष्टी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वरमसा मस्म-
सा मरामसा औपट् श्रीपट् वौपट् वपट् स्वाहा स्वधा पापी प्रादुस् श्रत् आविस ॥
इत्यूर्यादयः ॥ ५ ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था
अमा अद्वा प्राजर्षा प्राजरुहा बीजर्षा बीजरुहा सरार्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उ-
दकम् आर्द्रम् अग्नौ वधे विकरने विहसनं प्रतपने प्रादुस् नमस् । आकृतिगणोऽयम् ॥
इति साक्षात्प्रभृतयः ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २ । १ । १७ ॥ तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् ग्वलेयवम् खलेबु-
सम् लनयवम् लयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् सहृतयवम् सह्रियमाणयवम् सहृतबु-
सम् सह्रियमाणभृगम् भगभूगि समपदाति सुपमम् विपमम् दुःषमम् निःपमम् अपसमम्
आयतीसमम् [प्रोढम्] पापसमम् पुण्यसमम् प्राहम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् [अपरद-
क्षिणम्] सप्रति अगप्रति । इच्प्रत्ययः समासान्तः । [१ । ४ । १२७ ॥ १ । ४ । १२८] ॥ इति
तिष्ठद्गुप्रभृतयः ॥ १ ॥

सप्तमी शौण्डैः २ । १ । ४० ॥ शौण्ड धूर्त कितव व्याट प्रवीण सवीत अन्तर
अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ इति शौण्डादयः ॥ २ ॥

पात्रेसमितादयश्च २ । १ । ४८ ॥ पात्रेसमिताः पात्रेवहुलाः उदुम्बरमगकः

उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः
नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनदीं गेहे-
क्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदत्तः गेहेधृष्टः गर्भेतुतः आ-
खनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णे-
टिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २ । १ । १६ ॥ व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ
चन्दन वृक वृष वराह हस्तिम् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव ॥ इति
व्याघ्रादयः ॥ ४ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन मुखपद्मम् मुखकमलम् कारकिसलयम्
पार्थिवचन्द्र इत्यादि ॥ ४ ॥

श्रेण्यादयः कृतौदिभिः २ । १ । १९ ॥ १ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय
विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय
[विशिष्ट] पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ इत्येते श्रेण्यादयः ॥ ५ ॥

२ कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समान्नात समाख्यात सभावित [संसे-
वित अवधारित अवकटपित निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट कलित दलित उदाहृत
विश्रुत उदित] । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कृतादिः ॥ ६ ॥

* शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् * २ । १ । ६० ॥ शाकपार्थिव कृतपसौश्रुत
अजातौत्वलि । आकृतिगणोऽयम् । कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत
यातावृयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥ इति शाकपा-
र्थिवादिः ॥ ७ ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ३ । १ । ७० ॥ श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी
दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ इति श्र-
मणादयः ॥ ८ ॥

मयूरव्यंसकादयश्च २ । १ । ७२ ॥ मयूरव्यसक छात्रव्यसक कम्बोजमुण्ड यव-
नमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गुलेगृह्य (लाङ्गुलगृह्य)
पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीड एहियव व एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा
प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया ए-
हिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा
(उद्धरचूडा) आहरचेल आहरवसना [अहरसेना] आहरवनिता (आहरविनिता)
कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उ-
च्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्] निध्रप्रचम् अर्किचन स्त्रावा-
कालक पीत्वास्थिरक सुक्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्ण-

शमा अपेहिप्रगरा एहिनिधमा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये
कर्तार चाभिदर्धान । जॉडजोड. (जहिजोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः) [उज्ज-
हिस्तम्बम्] । आख्यातमान्यातेन क्रियारातये । अश्वीतपिबता पचतभृजता खादतमो-
दता खादतमता (खादताचमता) आहरनिवपा आहरनिष्किरा (आवपनिष्किरा) उत्पच-
विपचा भिन्निबलणा कर्त्तारनिवशाणा पचलवणा पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन ।

‘ कान्देशीकः ’ (कान्देशीकः) आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरे-
। उन्मृजानामृजा प्रत्यान्तरम् अनङ्गकार्यम् ॥ इत्यादि मयूरव्यंसकादयः ॥ ९ ॥

७१ याजकादिभिश्च २ । २ । ९ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक (परिवेषक)
लापक अध्यापक उत्साहक उद्गर्गक होतृ मर्तु रयगणक पत्तिगणक ॥ इति याजका-
दयः ॥ १० ॥

९१ राजदन्तादिषु परम् २ । २ । ३१ ॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नम्रमुपि-
त्तम् सिक्तममृष्टम् मृष्टमजितम् अर्वाकल्पकम् अपितोतम् (अपितोतम्) उत्तगाढम् उ-
द्वल्लमुसलम् नापृथुर्लक्षणम् अपृथुलम् आरुद्रायनि (आरुद्रायनबन्धकी) चित्ररथा-
हिकम् अवन्मयश्मकम् रुद्रायम् श्वातकराजानां त्रिष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम्
वृद्धायौ धर्माथा नामाथा अर्धशब्दौ अर्धधर्मा अर्धकामौ वैकारिमत्तम् गाजवाजम् (गोज-
वाजम्) गोपालि वानपुलासम् (गोपालभानीपूलासम्) पूलासकारण्डम् (पूलासककुरण्ड-
म्) स्थूलाराम् (स्थूलपूलासम्) उर्ध्वरानीजम् [जिज्ञास्थि] सिञ्जास्थम् (सिञ्जास्थ्यम्)
चित्रास्त्री (चित्रसना) भार्गापती वपती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केशश्मशू
शिरोविष्णु (शिरोव्रीजम्) शिरोव्रजम् भार्गवर्जनी मयुसर्पिणी [आद्यन्ती] अन्तादी गुण-
वद्भी वृद्धिगुणो ॥ इति राजदन्तादिः ॥ ११ ॥

९१ वाहिताश्यादिषु २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मशू तैल-
पीत मृत्पान्ति मर्गान्ति मृत्पान्ति गन्तार्य ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । गडुकण्ठ अस्युद्यत
(अस्युद्यत) दम् मृत्पान्तिगन्तार्य ॥ इत्याहिताश्यादयः ॥ १२ ॥

७६ कडाराः कर्मधारये २ । २ । २८ ॥ कडार गडुल खड्ड खोट काण कुण्ठ
बलति गौर वृद्ध । मन्तुना पिद्ध । पद्धुल (पिद्धल) तड तनु [जठर] बाधिर मडर कड बर्बर ॥
इति कडारादयः ॥ १३ ॥

६१ * नाकाकाशशुकशृगालवर्जेषु * २ । ३ । १७ ॥ नौ काक अन शुक शृ-
गाल ॥ इति नाकादयः ॥ १४ ॥

९९ * प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् * २ । ३ । १८ ॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम
विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र ॥ इति प्रकृत्यादयः ॥ १५ ॥

९२ गवाश्वप्रभृतीनि च २ । ४ । ११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम्

अजैडकम्] कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दारामीमाणवकम्
शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् सूत्रशङ्कतम् सूत्रपुरीषम् यक्नुमेदः
मासशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोलपम् (तृणोलपम्)
दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥ १६ ॥

९३ न दधिपयआदीनि २ । ४ । १४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजा-
पती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशालौ परित्राजककीशिकौ (परित्रादौशिको) प्रवर्ग्योपसदौ
शुक्लकृष्णौ इभार्वाहिषी दीक्षातपसी [श्रद्धातपसी मेधातपसी] अध्ययनतपसी उल्लखल-
सुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ इति दधिपयआदीनि ॥ १७ ॥

९४ अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्च गोमय कपाय कार्पापण कुतप कुसप
(कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कवन्ध पद्म गृह सरक कस दिवस यूष अन्धकार
दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप वृत् चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान धान नख नखर
चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र वृत् सैन्धव औषव आढक चपक
द्रोण खलीन पात्रीव पट्टिक वारबाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील
शुक्ल (शुल्क) शीघ्र कवच रेणु [ऋण] कपट शीकर सुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस
क्षीर कर्प आकाश अष्टापद मङ्गल निघन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त युस्त क्ष्वेदित शङ्ख
निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुस्य प्रप्रीव शूल वज्र
कटक कण्टक [कर्पट] शिखर कल्क [वत्कल] नटमक (नाटमस्तक) वलय कुसुम
तृण पङ्क कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्धुद अङ्गुश तिमिर अश्राय भूषण इक्षस (इष्वास)
मुकुल वसन्त तटाक (तडाग) पिटक विटङ्क विटङ्ग पिण्याक माप कोश फलक दिन
दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चपाल (चखाल)
खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृणाल हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीय
मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर निम्ब कुट्टिम
मण्डल (कुकुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ग मध्य [बाल]
छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन [स्तन स्तर] समग निष्क
क्षेम शूक क्षत्र पवित्र [यौवन कलह] मालक (पालक) मूषिक [मण्डल वत्कल]
कुज (कुज) विहार लोहित विपाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ
लोमन (लोमश) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस मान वर्चस्क कूर्च तण्डक
मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥ १८ ॥

१०८ पैलादिभ्यश्च २ । ४ । १९ ॥ पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि
राहवि रावणि औदञ्चि औदत्रजि औदमेधि औदव्यञ्जि (औदमजि) औदमृजि दैव-
स्थानि पैङ्गलौदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्राहमानि औजिहानि

औदशुद्धिं तद्राजमाय. (तद्राज) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पैलादिः ॥ १९ ॥

१०८ न तौल्वलिभ्यः २।४।६१ ॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीषि दैवति
वर्कलि नैवलि (नैवलि) दैवमिनि (देवमनि) दैवयज्ञि चाफडकि बैल्वकि वैकि
(वैकि) आनुहारनि (मानसारनि) पोष्करमादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमि-
शि प्राडाहति ना-नि शिआनि मासिनामि माहिमि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि
कारेणुपानि दैवार्णि नैवलि नैवलि ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥ २० ॥

११४ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६२ ॥ यस्क लक्ष दुह्य अयस्थूण (अयःस्थूण)
तृणकर्ण सदामन कनकलहार ब्राह्मर्याग कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजङ्ग वकसस्थ (वक स-
स्थ) मिश्रि कुद्धि अजर्म्मि मिश्रयु भक्षोमुष्य अङ्गारथ उक्तास कटुक मथक (मन्थक)
पुष्कर (पुष्करम्) । पपुट उपरिमेवल् क्रोष्टुमान (क्रोष्टुमान) क्रोष्टुपाद क्रोष्टु-
माय शीर्षमाय राय प-क नर्पक मलन्दन माडल मण्डल भडित मण्डल ॥ एते
यस्कादयः ॥ २१ ॥

११४ न गोपवनादिभ्यः २।२।६७ ॥ गोपवन शेयु (शिशु) बिन्दु भाजन
अश्वानान २।माक (श्यामाक) श्यामक श्यापर्ण ॥ विदाद्यन्तर्गणोऽयम् (४।१।
१०४) गोपवनादिः ॥ २२ ॥

११४ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे २।४।६८ ॥ तिककितवाः वङ्गरमण्डीरथाः उ-
पकलमकाः पकलमका न कलमपुदपणिद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः
कृष्णाजिन कृष्णाम्बुदाः मय कलपुला अभिनेशदशैरुकाः ॥ एते तिककितवादयः २३

११४ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे २।४।६९ ॥ उपक लपक श्रष्टक कपिष्ठल
कृष्णाजिन कृष्णाम्बुदा नूतनक माडरक गडुक उदङ्क मुधायुक अवन्धक पिङ्गलक
पिष्ट सुपिष्ट (सुपिष्ट) मयूरकर्ण रशीजङ्ग मलायल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुपीतक
कशकल्ल (काशकल्ल) निःशय कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक
बडिरक बर्षिक नूतनक नूतनक अनुपद प्रानिलोम जपजम्ब प्रतान अनमिहित कमक
वाटक लामात्र कमक पतञ्जल नर्पक मयूरकर्ण मदाद्य कवन्तक कमन्तक कदामत
दामकण्ठ ॥ एते उपकादयः ॥ २४ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

२९९ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ३।१।१२ ॥ भृश शीघ्र चपल मन्द प-
ण्डित लघुक मुमनस दमनस बाममनस उन्मनस रहम् रोहत् रेहत् सक्थत् तृपत् श-
क्थ भ्रमत् वेहत् शुचिम् भृचिचवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् ॥ एते भृ-
शादयः ॥ १ ॥

२७० लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ३ । १ । १३ ॥ लोहितं चरितं नीलं पेनं मद्रं
हरितं दासं मन्दं ॥ लोहितादिराकृतिगणः ॥ २ ॥

२७० सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३ । १ । १८ ॥ सुखं दुःखं तुष्टं कृच्छ्रं अन्नं आसन्नं
अलीकं प्रतीपं करुणं कृपणं सोढं ॥ इत्येतानि सुखादीनि ॥ ३ ॥

२७२ कण्ठ्यादिभ्यो यक् ३ । १ । २७ ॥ कण्ठ्यञ् मन्तुं हृणीङ् वल्गुं अमुं [गन्तुं]
महीङ् लाट् लेट् इरस् इरञ् इरञ् दुवस् उगस् वेद् मेधां कुपुमं (नमम्) मगधं तन्तस्
पम्पस् (पपस्) मुखं दुःखं [भिक्षं चरणं चरगं अवरं] सपरं अररं (अरस्) भिपञ्
'भिष्णुञ् [अपरं आरं] इपुधं वरणं चुरणं तुरणं मुरणं गद्गदं एलां केलां वेलां [वेला
'शेला] लिट् लोट् [लेखां लेखं] रेखां द्रवस् तिरस् अगदं उरस् तरणं (तरिणं) पयस्
सभूयस् सम्भरं ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्ठ्यादिः ॥ ४ ॥

२९९ नन्दिग्रहिर्षचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३ । १ । १३४ ॥ १ नदिवाशिमदिदू-
पिसाविर्विशोभिरोचिभ्यो ष्यन्तेभ्यः सञ्ज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्ध-
नः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्प-
णः सक्रन्दनः सकर्षणः सहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तवि-
नाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] ॥ इति नन्द्यादिः ॥ ५ ॥

२ ग्राही उत्साही उद्धासी उद्धासी स्थायी मन्त्री समर्दी । रक्षश्रुवपशा नौ । निरक्षी
निश्रावी निवापी निशायी । याचृव्याह्वत्रजवदवसा प्रतिषिद्धानाम् । अयाची अव्याहारी
असव्याहारी अत्राजी अयादी अवासी । अचामचित्तकर्तृकाणाम् । अकारी अहारी अ-
विनायी [विशायी विपायी] विशायी विषयी देशे । विशायी विपयी देशः । अभिभावी
भूते । अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी ॥ इति ग्रहादिः ॥ ६ ॥

३ पच वच वप वद चल पत नदट् भपट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् सूरट्
देवट् [दोपट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेप कोप (कोप) भेष
नर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जारभर श्वपच ॥ पचादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

२९८ * कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् * ३ । २ । ९ ॥ मूलविभुजं
नखमुच काकागृहं कुसुदं महीध्रं कुम्भं गिम्भं ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति मूलविभु-
जादयः ॥ ८ ॥

२९८ * पार्श्वादिषूपसंख्यानम् * ३ । २ । १९ ॥ पार्श्वं उदरं पृष्ठं उत्तानं
अवसूयन् ॥ इति पार्श्वादिः ॥ ९ ॥

३४० भविष्यति गम्यादयः ३ । ३ । ३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतियोधी
प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी ॥ एते गम्यादयः ॥ १० ॥

३४६ ५ संपदादिभ्यः क्तिप् * ३ । ३ । ९४ ॥ रापद् विपद् आपद् प्रतिपद् प-
रिपद् ॥ एते संपदादयः ॥ ११ ॥

३४६ पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ३ । ३ । १०४ ॥ भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । वि-
दा । क्षिपा । गृहा गिर्यापयो । श्रद्धा भेषा गोधा । आरा शङ्ख्याम् । हारा । कारा
बन्धने । क्षिया । ताग ज्येतिपि । धारा प्रपातने । रेखा चूटा पीडा वपा वसा मृजा ।
ज्येः भप्रभारण च । कृपा ॥ इति भिदादिः ॥ १२ ॥

३४० भीमादयोऽपादाने ३ । ४ । ७४ ॥ भीम भीष्म गयानक वहचर (वह चरु)
प्रस्कन्दन प्रतपन (प्रतपन) समुद्र स्त्रुव चुरु दृष्टि (दृष्टि) रक्षः सवासुक (शङ्खसुक)
सूर्व गालति ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति भीमादिः ॥ १३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

४६ अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥ अजा एङका कोकिला चटका अश्वा मृषिका बाला
होदा पाका नगा गन्दा बिलाना पूर्वापिहाणा (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा । समस्त्रा-
जिनशणगिण्डेभ्यः फलात् । रादन्काण्टप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्रा चामहपूर्वा जा-
तिः । कुशा उणिष्ठा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पुयोगेऽपि । मूलान्नजः दष्टा ॥
एतेऽजादयः ॥ १ ॥

२९ न पट्स्वस्त्रादिभ्यः ४ । १ । १० ॥ स्वम् ननान्द यातृ मातृ तितृ
वतृ ॥ इति स्वस्त्रादिः ॥ २ ॥

११ नित्यं सापत्न्यादिषु ४ । १ । ६९ ॥ समान एक वीर पिण्ड श्व (शिरी)
धातृ भद्र पुत्र दामाऽलन्दर्षि ॥ इति समानादिः ॥ ३ ॥

११ पिङ्गारादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥ गौरगत्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय सुक-
य ऋष्य । पुष्ट तृणु । द्रुणु द्रोण हरिण कोकण (काकण) पटर उणक [आमल]
आमलक कुबल त्रिम्ब वदर फर्करक (कर्कर) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद
शङ्खण्ड सनन्द सुगण सुगव अलिन्द गडुल पाण्डश आयक आनन्द आश्वत्थ सुपाट
आखक (आपाञ्चिक) शङ्खुल सूर्य (सूर्म) शूर्पा सूच यूष (पूष) यूथ सूष मेघ वल्ह-
क घातक सल्लुक भालक भालत साल्वक वेतस वृक्ष (वृम) अतस [उभय] मृङ्ग गह
मठ छेद पेश भेद श्व तक्षन् अनडुही अनड्वाही । एपणः करणे । देह देहल काकादन
गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि (आद्गाहमानि) गोतम (गोतम) [पारक]
अयस्पूण (अयःस्पूण) भोरिकि भौरिकि भौरिङ्गि यान मेघ आलम्बि आलजि आ-
लब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलट शातन [पोतन] पातन
पाठन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरो-

हिणी [सेचन] । सुमङ्गलात्सङ्गायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [पण्ड] उर्द गुर्द शम सूद औड (आर्द्र) हृद (हृद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माप बृहत् महत् [सोम] सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । विकल निष्कल पुष्कल । कटान्छोगिवचने । पिप्पल्या-
दयश्च । पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु माता-
मह पितामह ॥ इति गौरादिः ॥ ४ ॥

९३ बह्वादिभ्यश्च ४।१।४९ ॥ बहु पद्धति अश्वति अङ्कति अहति शकटि (शकति)
शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राधि [शवि] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गा-
र्त्त । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिनर्थोदित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट
विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागानद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार
पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भग
गल राग इत्यादि ॥ इति बह्वादयः ॥ ५ ॥

९५ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४।१।७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौगुलव ब्राह्मण वैद गौतम
कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौज्जायन कै-
कस काप्य (काव्य) शैब्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड
भोगवद्गौरिमतोः सङ्गाया धादिषु [६ । ३ । ४३] नित्य ह्रस्वार्थत् । नृनरयोर्द्विश्च ॥
इति शार्ङ्गरवादिः ॥ ६ ॥

११८ क्रौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८० ॥ क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति
चौटयत चैपयत (वैटयत) सैकयत बैल्ययत सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये ।
यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शात्मलि] शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य ॥ इति
क्रौड्यादिः ॥ ७ ॥

१०७ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥ अश्वपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति
गणपति [स्थानपति यज्ञपति] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्यपति धन्वपति
[बन्धुपति धर्मपति] सभापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥ इत्यश्वपत्यादिः ॥ ८ ॥

१०७ उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥ उत्स उदपान विकर विनद महानद महा-
नस महाप्राण तरुण तलुन । बष्कयासे । पृथिवी [घेष्ट] पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जन-
पद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदश भल्लकीय रथतर मध्यदिन
वृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुब् सुवर्णे देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥
इत्युत्सादिः ॥ ९ ॥

१०९ बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु
उपनिन्दु (उपविन्दु) वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला (छगला)

ध्रुवका [ध्रुवका] सुमित्रा दुमित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् [भद्रशर्मन्
दुशर्मन्] कुनामन् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुधावत्
उदङ्कु शिरस माप शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् गृह्णलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन्
प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्तं कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम (उदङ्कु) ।
उदकः सञ्ज्ञायाम् । राभूयोम्भरो, सलोपश्च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । सात्त्विकिः
जाङ्घिः ऐन्दशभिः आजधेनविः इत्यादि ॥ इति बाह्यादयः ॥ १० ॥

११० गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फक् ४ । १ । ९८ ॥ कुञ्ज ब्रह्म भस्मन् गण लोमन्
शठ शाक शुण्डा शुभ निपाशु स्कन्द स्कम्भ ॥ इति कुञ्जादिः ॥ ११ ॥

११० नडादिभ्यः फक् ४ । १ । ९९ ॥ नड चर (वर) वक् मुञ्ज इतिक इतिशे
उपक (एक) लमक । शलङ्कु कलङ्कु च । सप्तल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे ।
प्राण नर सायक दारा मित्र दीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल (कातर) फातल काश्यप
(कुश्यप) काश्य कात्य (काव्य) अज अमुष्य (अमुषा) कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे ।
अमित्र लिगु चित्र कुमार । क्रोष्टु क्रोष्ट च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिशपा अग्र तृण
शकट सुमनस् सुमत भिमन् ऋच् जलंधर अध्वर युगधर हसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड]
पञ्चाल चर्मभिन् मुकुन्ध स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र
कासुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्टप ॥ इति नडादिः ॥ १२ ॥

११० अनृप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४ ॥ विद उर्व काश्यप कुशिक भ-
रद्वाज उपमन्यु कित्वात कर्दमा (किदर्मा) विश्वानर ऋषिपेण (ऋषिपेण) ऋतभाग
हर्षश्च प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरदत् शुनक (शुनक्) वेनु गोपवन शिशु बिन्दु
[भोगक] भाजन (शमिक) अश्वामेध श्यामाक श्यामक (श्यावलि) श्यापर्ण हरि-
त किदारा वाष्पस्क अर्कजूप (अर्कद्वय) दान्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रचित (रथीतर)
रथन्तर गविष्ठिर निपाद (शबर अलम्भ) मटर (मृडाकु) मृगाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दु-
हितु ननान्त । परम्बो परशु न ॥ इति विदादिः ॥ १३ ॥

१११ गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥ गर्ग वस्त । वाजासे । सङ्कति अज व्याघ्रपा-
त् विदमृत् प्राचीनयोग (अर्गस्त) पुलस्ति चर्मन् रेभ अग्निवेश शङ्ख शठ शक एक धूम
अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावाग् जरमाण लोहित शसित बभ्रु बल्लु मण्डु गण्डु शङ्ख
लिगु मुहलु मन्तु मङ्ग अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष
(रक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनङ्कु क-
ण्ण शकल गोक्षक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अमयजात विरोहित वृषगण
रहूपा शण्डिल वर्णक (चणक) सुलुक् मुद्रल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जा-
तूकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष प्रतिभाप स्थूरा अदरक (अररक) एलाक

पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उल्हक तितिक्ष भिपज (भिपज्) [मिष्णज] भडित भण्डित
दल्म चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पल बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलाभिन् उक्थ
कुटीरु ॥ इति गर्गादिः ॥ १४ ॥

१११ अश्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । १० ॥ अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रो-
हिण खर्जूर (खजूर) [खञ्जार वस्त] पिञ्जल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रा-
मोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क खर स्फुट चक्र श्रविष्ठ] पविन्द पवित्र गो-
मिन् श्याम धूम धूस्त्र वाग्मिन् विश्वानर कुट । शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म अर्ह
कित विशप विशाल गिरि चपल चुप दासक बैत्य (बैल्य) प्रान्य [धर्म्य] आनडुह्य ।
पुंसि जाते । अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनस्) [प्रान्त] ध्वन ।
आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्व पाद] शिव खदिर ॥

इत्यश्वादिः ॥ १५ ॥

१११ शिवादिभ्योऽण् ४।१।१२॥ शिव प्रोष्ट प्रोष्टिक चण्ड जम्भ भूरि ढण्ड कुठार
ककुम् (ककुभा) अनभिम्बान कोहित मुख सधि सुनि ककुस्थ कहोट कोहट कहुय
कह्य रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरहृद जलहृद पारिल । [पथि-
क [पिष्ट हैहय [पारिका] गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक । मजि-
रफ] वृष्णिक खञ्जास खञ्जाह [कर्मार] रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाक्ष
ग्रीवाक्ष [पिटप विटक] पिटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाम जरत्कार [पृथा उल्क्षेप] पु-
रोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण
[खर्जुरकर्ण] कदूरक तक्षन् ऋष्टिपेण गङ्गा विपाश यस्क लह्य दुह्य अयस्थूण तृणकर्ण
(तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी । द्वयचो नशाः । त्रिवेणी त्रि-
वण च ॥ इति शिवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १६ ॥

११२ शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३ ॥ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत
शतद्वार शलाथल शलाकाभू लेखाभू (लेम्बाभ्र) विकसा (विकारा) रोहिणी रुहिणी
धमिणी दिश् शालुक अजवस्ति शकधि विमातृ विधवा शुक्र विश देवतर शकुनि शुक्र
उग्र ज्ञातल (शतल) बन्धकी मुकण्डु विस्रि अतियि गोदन्त कुशाम्ब मकष्ट गाताहर
पवष्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत
(भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कदु-
तुद अकगाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिव् परिधि बायुदत्त
शकल शलाका खड्ग कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदष्टिन् (अनुदष्टि)
अरतिन् बलीवर्दिन् विम्र वीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर ॥ इति शुभ्रादिः ॥
आकृतिगणः ॥ १७ ॥

११३ कल्याण्यादीनामिनश्च ४ । १ । १२६ ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुष्टिप अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥

११४ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४ । १ । १३६ ॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विशि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु ॥ इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥

११५ रेवत्यादिभ्यश्च ४ । १ । १४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृक्वश्चिन् वृक्वन्वृक्वः कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह ॥ इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥

११६ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १५१ ॥ कुरु गर्गर मङ्गुप अजमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कानि गांन (निगति) कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एलि वार्ताक दामोष्णीणि गणकारि कैशोरि कुट शालाका (शालाका) मुर पुर एरका शुभ अश्व दर्भ केभिर्नी । यनाच्छन्दसि । शर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ शवपुत्र सत्य- कार वडभीकार पायकार सूत अकन्व शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी । तक्षन् वामरथस्य कण्वादिभ्यस्त्वर्जम् ॥ इति कुर्वादिः ॥ २१ ॥

११६ तिकादिभ्यः फिञ्च ४ । १ । १५४ ॥ तिक कितव सज्ञाबालशिख (संज्ञा बाल शिखा) उरगु शाब्ध गैन्धव यमुन्द रण्य ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष कुरु दे- वरथ तैनील औरग कौरन्य गौरिक भौलिक चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य मुषामन् आम्ब बाध्यक खल्पक वृष लोमक उदन्य यज्ञ ॥ इति तिकादिः ॥ २२ ॥

११७ वाकिनादीनां कुक्च ४ । १ । १५८ ॥ वाकिन गौधेर कार्कश काक लङ्का । चर्मिर्मिणोर्नलोपश्च ॥ इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥

११७ कम्बोजास्तुक् ४ । १ । १७५ ॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥

११८ न प्राच्यभर्गादिर्द्यौधेयादिभ्यः ४ । १ । १७८ ॥ १ भर्ग करुश केकय कम्पीर साल्व सुस्थाल उरस कोरय ॥ इति भर्गादिः ॥ २५ ॥

२ यौधेय शौक्रिय शौभ्रेय व्यावाण्य धौर्तय धातैय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति : ॥ २६ ॥

१२१ भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥ भिक्षा गभिणी क्षेत्र करीप अङ्गार चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥

१२२ खण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५ ॥ खण्डिका वडवा । क्षुद्रकमालवात् सेनारा-

ज्ञायाम् । भिक्षुकं शुक्रं उल्लूकं श्वन् अहन् युगवरत्रा हलवन्धा ॥ इति खण्डिकादिः ॥ २८ ॥

१२२ पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४९ ॥ पाशं तृणं घूमं वातं अङ्गारं पाटलं पोतं गलं पिटकं पिटाकं शकटं हलं नटं वनं ॥ इति पाशादिः ॥ २९ ॥

१२२ * खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः * ४ । २ । ५१ ॥ खलं डाकं कुटुम्बं शाकं कुण्डलिनी ॥ इति खलादिराकृतिगणः ॥ ३० ॥

१२२ राजन्यादिभ्यो बुब् ४ । २ । ५३ ॥ राजन्यं आनृतं बाभ्रव्यं शालङ्कायनं दैवयातव (देवयात) [अत्रीड वरत्रा] जालधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववनं शैल्यप उदुम्बरं तीव्रं बेल्बल आर्जुनायन सप्रियं दाक्षि ऊर्णनाभ ॥ इति राजन्यादिराकृतिगणः ॥ ३१ ॥

१२२ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ४ । २ । ५४ ॥ १ भौरिकी भौलिकी चौपयत चौटयत (चौटयत) काण्येय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयत ॥ इति भौरिक्यादिः ॥ ३२ ॥

२ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्वाक्षायाण त्र्याक्षायाण औडायन जौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायाण शापण्डायन (शायण्डायन) तार्क्ष्यायण शौत्रायण सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्ड (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वधेनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्ड ॥ इतित्यैषुकार्यादिः ॥ ३३ ॥

१२३ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताढक् ४ । २ । ६० ॥ उक्थं लोकायतं न्यासं न्यायं पुनरुक्तं निरुक्तं निमित्तं द्विपदा ज्योतिषं अनुपदं अनुकल्पं यज्ञं धर्मं चर्चां क्रमेतरं श्रृक्ष (श्रृक्ष्ण) संहिता पदक्रमं सघट (सघट्ट) वृत्तिं परिपदं राग्रहं गणं [गुणं] आयुर्देवं (आयुर्वेद) ॥ इत्युक्थादिः ॥ ३४ ॥

१२३ क्रमादिभ्यो वुन् ४ । २ । ६१ ॥ क्रमं पदं शिक्षां मीमांसां सामन् ॥ इति क्रमादिः ॥ ३५ ॥

१२३ वसन्तादिभ्यष्टक् ४ । २ । ६३ ॥ वसन्तं ग्रीष्मं वर्षां शरदं शरत् हेमन्तं शिशिरं प्रथमं गुणं चरमं अनुगुणं अथर्वन् आथर्वण ॥ इति वसन्तादिः ॥ ३६ ॥

१२९ संकलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५ ॥ सकलं पुष्कलं उत्तमं उडुप उद्वेप उतुष्ट कुम्भं निधानं सुदक्षं सुदत्तं सुभूतं सुपूतं सुनेत्रं सुमङ्गलं सुपिङ्गलं सूतं सिकतं पूतिका (पूतिका) पूलासं कूलासं पलाशं निवेशं (गवेशं) गम्भीरं इतरं आन् अहन् लोमन् वेमन् चरणं (वरुणं) बहुलं सद्योजं अभिविक्तं गोभृत् राजभृत् भल्लं मल्लं मालं ॥ इति संकलादिः ॥ ३७ ॥

१२९ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४ । २ । ७७ ॥ सुवास्तु (सुवस्तु) वर्णं भण्डं खण्डुं सेवा-

लिन् कर्षिर्लि शिर्षाण्डन् गर्न कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कन्धुमती गोह
अहिसम्भ ॥ इति मुवास्त्वादिः ॥ ३८ ॥

१२९ वृज्जलणकठजिलमेनिरढञ्ज्ययुक्किफिञ्ज्यकवठकोऽरीहणकुंशाश्वदैर्य-
कुमुदकांशतृणप्रेक्षाश्ममखिसंकाशबलपक्षकर्णमुतंगमप्रंगदिन्वरीहकुमुदादिभ्यः
४।२।८० ॥ १ नरीहण (गरीहण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण
सारायण मोघायण गीघायण नेमायण मैत्रायण भास्त्रायण वेगतायण (वैमतायण)
गोमतायण सोमतायण गोमायण गोमतायण रीमायण ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण)
खाडायण शापिणायण रागमोष रिपय निपाश उदण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण ,
काशकृत्वा जाम्बवत शिक्षणा रैतन (रेवत) भिल्व रुयञ्ज शिरीष बधिर जम्बु खदिर
पुराभन् (सशर्मन्) गच्छ गच्छन् गच्छ कलन यज्ञदत्त ॥ इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥

२ कृशाश्व भासश्च अरिश्मन् वश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वर्चल
वर्चल मुकर भुक्ता प्रान्त (प्रार) गच्छ पुरा पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत
विद्यास (कुम्भ्यास) पगशर भरुस् अयस् मोद्गल्याकर (मोद्गल्य युकर) ॥ इति
कृशाश्वादिः ॥ ४० ॥

३ कृश (कृष्य) यमोभ शर निर्यास [निद्यास निवात] निधान निबन्धन (नि-
बन्ध) [विबन्ध] पायश्व [पायश्व] अमनि भित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल
बहु खदिर अर्कश अनकृत् (अनकृत्) अरुष्ट गार्वश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत कर्दम
अंश ॥ इत्यृश्यादिः ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यासा ३ कट कट्ट गत वीज परिवाण निर्यास शकट कच मधु
तिरीप अश्व अश्वान् न न यामा ३ कट्ट वशमाग ॥ इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥

५ काश पाश भयान पायश्व पायुक्षा नरण वारा नट वन कर्दम कच्छल कच्छट गुह
वित वृण नरीह नरीह मरुत मरुत नट गोपाल ॥ इति काशादिः ॥ ४३ ॥

६ वृण नट मरुत नट पण रण राग निर पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण
अम ॥ इति वृणादिः ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फलता (फलता) नरीह प्रवता निपता यमोभ इच्छट कच्छट संकट
कट कृप युक्त युक्त पुट मरुत पायश्व यामा नरीह गत युक्त हरिण्य ॥ इति प्रेक्षा-
दिः ॥ ४५ ॥

१२६ ॥ ८ अश्मन् युव ऊप मान नद दर्भ वृन्द गुर अण्ड नग शिखा कीट पाम
कट कान्त कुट गह्व गृह कृष्ण पीन गृह ॥ इत्यश्मादिः ॥ ४६ ॥

९ सवि अम्रित न पापदत्त भविदत्त [गोपिल] मल्लपाल (मल्ल पाल) चक्र च-
क्रक छगल अशोक कर्लीर वासव वीर पुर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) रासक

सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सतल ॥ इति सख्यादिः ॥ ४७ ॥

१० सकाश कपिल कश्मीर [समीर] सूरसेन सरक सूर । सुपथिन्यन्ध च । यूष (यूष) अश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकार नासिका ॥ इति संकाशादिः ॥ ४८ ॥

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल ॥ इति बलादिः ॥ ४९ ॥

१२ पक्ष वृक्ष रुप कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष नि-
वात पाक सहक (सिहक) अङ्गुश सुवर्णक हसक हिंसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक ॥ इति पक्षादिः ॥ ५० ॥

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कद्वय द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग (स्फिञ्ज्) कुम्भी कुन्ती जित्व जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ इति कर्णादिः ॥ ५१ ॥

१४ सुतगम मुनिचित विप्रवचित महाचित महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विप्र बीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह ॥ इति सुतगमादिः ॥ ५२ ॥

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार ॥ इति प्रगद्यादिः ॥ ५३ ॥

१६ वराह पलाशा (पलाश) शीरीष (शिरीष) पिनङ्ग निवङ्ग बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभग् [निमग्] बाहु खदिर शर्करा ॥ इति वराहादिः ॥ ५४ ॥

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शात्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण वासकुन्द शुचिकर्ण ॥ इति कुमुदादिः ॥ ५५ ॥

१२७ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२ ॥ वरणा शृङ्गी शात्मलि शृण्डी शयाण्डी पर्णी ता-
म्रपर्णी गोद आलिङ्ग्यायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्लु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी ॥ इति वरणादिः ॥ ५६ ॥

१२७ मध्वादिभ्यश्च ४।२।८६ ॥ मधु बिस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वार्दली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिपी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला खड वट वेट ॥ इति मध्वादिः ॥ ५७ ॥

१२७ उत्करादिभ्यश्च ४।२।९० ॥ उत्कर सफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिच्छुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या

अग्निर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सपर अर्क गर्त अग्नि बेराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ इत्युत्करादिः ॥ १८ ॥

१२८ नडादीनां कुक्च ४ । २ । ९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ क्षोत तृण । कुशा हस्यत्व च । तक्षचलोपश्च ॥ इति नडादिः ॥ ९९ ॥

१२८ कत्र्यादिभ्यो ढक्ञ् ४ । २ । ९९ ॥ कत्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उरुया ग्राम । कुड्याया यलोपश्च ॥ इति कत्र्यादिः ॥ ६० ॥

१२८ नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । ९७ ॥ नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाहवदार्वा सेतकी । बडवाया वृषे ॥ इति नद्यादिः ॥ ६१ ॥

१२९ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ४ । २ । ११० ॥ पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गौष्टी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटञ्जर उदपान यकूलोम ॥ इति पलद्यादिः ॥ ६२ ॥

१३० काश्यादिभ्यश्चिञ्ठौ ४ । २ । ११६ ॥ काशि चेदि (वेदि) सायाति स-वाह अन्युत मोदमान शकुलाद हास्तिकर्षु कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिदम अरिच देवदन दशप्राग शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सु-धामित्र सोममित्र भ्रागमित्र भाधमित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्व तत् ॥ इति काश्यादिः ॥ ६३ ॥

१३१ धूमादिभ्यश्च ४ । २ । १२७ ॥ धूम पटण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अटस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली निदेह राजग्रह सात्राराह शष्प मित्रवर्ध (मित्रवर्ध) मज्जाली मद्रकूल आजीकूल द्य-हव (द्वाहाव) अयहव (व्याहाव) सस्काय बर्वर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय धोप पल्ली आराङ्गी प्रार्तराङ्गी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत ॥ इति धूमादिः ॥ ६४ ॥

१३१ कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । १३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साहव कुरु अनुपण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कद्वतर रङ्गु ॥ इति कच्छादिः ॥ ६५ ॥

१३२ गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विपम मध्य । मध्य दिनं चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अवमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वप्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्य खाडायन काठे-रणि लावेरणी सौमित्रि शैशिरि आमुत् दैवशर्मि श्रौति आर्हिसि आमित्रि व्याडि वैजि आ-

ध्यश्चि अनृशसि शौङ्गि आग्निशमि भौजि वाराटकी वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षेमवृद्धि आश्वथि
 औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताग्र हस तत्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) सुखपार्श्व-
 तसोर्लोपः । जनपरयोः कुक्च । देवस्य च । इति गहादिः ॥ वेणुकादिभ्यश्छण् ॥
 आकृतिगणः ॥ ६६ ॥

१३३ संधिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६ ॥ राविवेला सध्या अमावास्या
 त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । रावत्सरात्फलपर्वणोः ॥ इति संधिवे-
 लादिः ॥ ६७ ॥

१३६ दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । १४ ॥ दिग् वर्ग पूग गण पक्ष धाव्य मित्र मेधा
 अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदका-
 त्सज्ञायाम् ज्ञाय (न्याय) वश वेश काल आकाश ॥ इति दिगादिः ॥ ६८ ॥

१३६ * परिमुखादिभ्यश्च * ४ । ३ । १९ ॥ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युद्धखल
 परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अ-
 नुसीर अनुमाप अनुवध अनुयूप अनुवश प्रतिशाख ॥ इति परिमुखादिः ॥ ६९ ॥

१३६ * अध्यात्मादिभ्यश्च * ४ । ३ । ६० ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इह-
 लोक परलोक ॥ इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ७० ॥

१३७ अणूगयनादिभ्यः ४ । ३ । ७३ ॥ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दो-
 भापा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षेत्रविद्या अङ्ग-
 विद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव सवत्सर सुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ॥
 इत्यूगयनादिः ॥ ७१ ॥

१३७ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४ । ३ । ७६ ॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उद-
 पान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण ॥ इति शुण्डिकादिः ॥ ७२ ॥

१३८ शण्डिकादिभ्यो ज्यः ४ । ३ । ९२ ॥ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट
 रक शङ्ख बोध ॥ इति शण्डिकादिः ॥ ७३ ॥

१३८ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ४ । ३ । ९३ ॥ १ सिन्धु वर्णु मधुमत्
 कम्बोज साल्व कश्मीर गन्वार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिक्ता ॥ इति
 सिन्ध्वादिः ॥ ७४ ॥

॥ २ तक्षशिला वसोद्धरण कैर्मेदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किनर
 काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस ॥ इति तक्षशिलादिः ॥ ७५ ॥

१३० शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४ । ३ । १०६ ॥ शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय
 शाण्डेय खाडायन स्तम्भ स्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कटशाठ कपाय तल तण्ड
 पुरुपासक अश्वपेज ॥ इति शौनकादिः ॥ ७६ ॥

१४० कुलाद्यादिभ्यो वुञ् ४।३।११८॥ कुलाल बरुठ चाण्डाल निषाद कर्मार सेना
सिन्ध (गिरिध) गीर्ग १ दसराज पर्वत (परिपत्) बबू मखु रुरु रुद्र अनडुह ब्रह्मन्
कुम्भकार श्यामक ॥ इति कुलाद्यादिः ॥ ७७ ॥

१४१ रैवतिकादिभ्यश्च ४।३।१३१ ॥ रैवतिक स्वापिशि क्षेमवृद्धि गौरग्रीव
(गौरग्रीवि) गौरमान गौरः साग जिगापि ॥ इति रैवतिकादिः ॥ ७८ ॥

१४१ बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।१३२ ॥ बिल्व त्रीहि काण्ड गुह्य मसूर गोधूम
इष्ट वेणु गोपिहा कर्माणि पाण्ड्य कर्कश कुर्मि ॥ इति बिल्वादिः ॥ ७९ ॥

१४१ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१ ॥ पलाश ग्वदिर शिशपा स्पन्दन पुलाक,
क्षीर शिरीष यवाम ॥ कर्कश ॥ इति पलाशादिः ॥ ८० ॥

१४२ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४।३।१४४ ॥ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी
वृण सोम वन्नाज ॥ इति शरादिः ॥ ८१ ॥

१४२ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२ ॥ तालाद्गुपि बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रा-
ल इन्द्राग्रुभ नय रगामाक गोयुशा ॥ इति तालादिः ॥ ८२ ॥

१४२ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४।३।१५४ ॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप
दाह रोहीतक निभीतक गोपायक तोतामक त्रिकण्टक कण्टकार ॥ इति रजतादिः ॥ ८३ ॥

१४२ प्रक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४ ॥ प्रक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इज्जुदी शिशु
रु कक्षत वृहती ॥ इति प्रक्षादिः ॥ ८४ ॥

१४३ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नखरञ्जनी शष्कण्डी
दासी दोडी केतपाती चन्दपाती द्राक्षा काल्या भ्राक्षा मभीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा
(चिम्बा) शेफाला ॥ इति हरीतक्यादिः ॥ ८५ ॥

१४३ * माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * ४।४।१ ॥ माशब्दः नित्यशब्दः
कार्यशब्दः ॥ इति माशब्दादिः ॥ ८६ ॥

१४३ * आहो प्रभृतादिभ्यः * ४।४।१॥ प्रभूत पर्वाम ॥ इति प्रभृतादिः ॥ ८७ ॥

१४३ * मुञ्चतो मुञ्जातादिभ्यः * ४।४।१ ॥ मुञ्जात मुखरात्रि मुखशयन ॥
इति मुञ्जातादिः ॥ ८८ ॥

१४३ * गच्छतो परदारादिभ्यः * ४।४।१॥ परदार गुरुतल्प ॥ इति परदा-
रादिः ॥ ८९ ॥

१४४ पर्पादिभ्यः छन् ४।४।१० ॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल ।
पादः पञ्च ॥ इति पर्पादिः ॥ ९० ॥

१४४ घेतनादिभ्यो जीषति ४।४।१२ ॥ नेतन वाहन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल

वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद
उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥ इति वेतनादिः ॥ ९१ ॥

१४४ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४ । ४ । १९ ॥ उत्सङ्ग उडुप उडुत उत्पन्न उडुत
पिटक पिटाक ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥ ९२ ॥

१४४ भस्त्रादिभ्यः छन् ४ । ४ । १६ ॥ भस्त्रा भरट मरण शीर्षमार शीर्षेभार अ-
समार असेमार ॥ इति भस्त्रादिः ॥ ९३ ॥

१४४ निर्वृत्तेऽक्षद्युतादिभ्यः ४ । ४ । १९ ॥ अक्षद्युत [जानुप्रहत] जङ्घाप्रहत जङ्घा-
प्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत ॥ इत्यक्षद्युतादिः ९४

१४६ अण्महिष्यादिभ्यः ४ । ४ । ४८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका
विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली अनुवारक [अनुचारक] होतृ यजमान ॥
इति महिष्यादिः ॥ ९५ ॥

१४६ किसरादिभ्य छन् ४ । ४ । १३ ॥ किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु
उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी) ॥ इति किसरादिः ॥ ९६ ॥

१४६ छत्रादिभ्यो णः ४ । ४ । ६२ ॥ छत्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा
उपस्थान कृपि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा
विक्षा चुक्षा मन्द्र ॥ इति छत्रादिः ॥ ९७ ॥

१४८ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजन इदयुग सयुग समयुग
परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ इति
प्रतिजनादिः ॥ ९८ ॥

१४८ कथादिभ्यष्टक् ४ । ४ । १०२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा सकथा वितण्डा
कुष्ठविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति सप्रह गुण गण आयुर्वेद ॥ इति
कथादिः ॥ ९९ ॥

१४९ गुडादिभ्यष्टञ् ४ । ४ । १०३ ॥ गुड कुलमाप सक्तु अपूप मांसीदन इक्षु वेणु
सङ्ग्राम सघात सक्राम सवाह प्रवास निवास उपवास ॥ इति गुडादिः ॥ १०० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

१४९ उगवादिभ्यो यत् ९ । १ । २ ॥ गो हविस् अक्षर विप बर्हिस् अष्टका स्वदा
युग मेघा स्तुच् । नामि नम च । शुनः सप्रसारण वा च दीर्घत्व तत्संनियोगेन चान्तो-
दात्तत्वम् । ऊधसोऽनङ् । कूप खद ढर खर असुर अध्वन् (अध्वन्) क्षर वेद बीज
दीस (दीप्त) ॥ इति गवादिः ॥ १ ॥

१४९ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ९ । १ । ४ ॥ अपूप तण्डुल अभ्युप (अभ्यूप)

लोष अवोष अभ्येष प्रथम ओदन सूप पूष क्षिण्व प्रदीप सुसल कटक कर्षवेष्टक इर्गल
गल । अमविकारो गन्ध । गृध्र स्थूणा दीप अश्व पत्र । इत्यपूपादिः ॥ २ ॥

१५० असमासे निष्कादिभ्यः ५ । १ । २० ॥ निष्क पण पाद माप वाह द्रोण
ष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ २ ॥

१५२ गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५ । १ । ३९ ॥ अश्व अश्मन् गण
र्ण (उर्ध्व) उभा मह्य शण (मह्य) नर्पा वस्तु ॥ इत्यश्वादिः ॥ ४ ॥

१५३ तद्धरति बहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ५ । १ । ५० ॥ वश कुटज
लज मूल स्थूणा स्थूण अश्व अश्मन् अश्व संख्या इक्षु लट्वा ॥ इति वंशादिः ॥ ५ ॥

१५४ छेदादिभ्यो नित्यम् ५ । १ । ६४ ॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष
र्ष संप्रयोग । प्रयोग प्रयोग । प्रत्यय प्रेयण सप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्ग च ।
इति छेदादिः ॥ ६ ॥

१५४ दण्डादिभ्यो य ५ । १ । ६६ ॥ दण्ड गुग्गुल मयुपर्क कशा अर्ध मेघ मेघा
उदक य । गुग्गुल मयु पर्क नाग इव मह्य ॥ इति दण्डादिः ॥ ७ ॥

१५६ * महानारुयादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् * ५ । १ । ९४ ॥
आदिभ्यः मांसात् ॥ इति महानारुयादिः ॥ ९ ॥

१५६ * अवान्तरदीक्षादिभ्यो डेनिर्वक्तव्यः * ५ । १ । ९४ ॥ अवान्तरदीक्षा
देवमत ॥ इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ ९ ॥

१५६ व्युष्टादिभ्योऽण् ५ । १ । ९७ ॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण
तर्ष आस्तरेण सङ्ग्राम सान्ना आसन्नः पीडुमूल (पीडु मूल) प्रवास उपवास ॥ इति व्यु-
ष्टादिः ॥ १० ॥

१५७ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ५ । १ । १०१ ॥ संताप सनाह सग्राम स-
योग सपराय सवेशन सान्न सन्नाप सान्न निमर्ग मिमर्ग उपमर्ग प्रवास उपवास सघात संवेप
ल्लास संभोदन सक्त । मांसीः नाशिनः पीडयति ॥ इति संतापादिः ॥ ११ ॥

* तदप्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् * ५ । १ । १०५ ॥ उपवस्त्र प्रा-
णित् चूडा श्रद्धा ॥ इत्युपवस्त्रादिः ॥ १२ ॥

१५७ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन
प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवामन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण

॥ इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १३ ॥

* स्वर्गादिभ्यो यङ्गकष्यः * ५ । १ । १११ ॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन ॥
इति स्वर्गादिः ॥ १४ ॥

१९७ * पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ९।१।११११॥ पुण्याहवाचन स्वति-
वाचन शान्तिवाचन ॥ इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १९ ॥

१९८ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ९।१।१२२॥ पृष्ठ मूढ महत् पटु तनु लघु बहु साधु
आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड वण्ड अकिचन बाल होट पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व
दीर्घ प्रिय वृष ऋष क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ इति पृथ्वादिः ॥ १६ ॥

१९८ वर्णदृढादिभ्यः ण्यञ्च ९।१।१२३॥ दृढ वृढ परिवृढ मृश कृश वक्र
शुक्र चुक्र आम्र कष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर ।
वेर्यातलातमतिर्मनःशारदानाम् । समो मतिमनसो । जवन ॥ इति दृढादिः ॥ १७ ॥

१९८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ९।१।१२४॥ ब्राह्मण वाडव माणव ।
अर्हती लुम्ब । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रि-
भाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ सवादिन् सवेशिन् सभापिन् बहुभापिन् शीर्षघातिन् विघातिन्
समस्थ विपमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ
निश्च बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति
विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शीटीर ॥
आकृतिगणोऽयम् ॥ इति ब्राह्मणादिः ॥ १८ ॥

१९९ * चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च * ९।१।१२४॥ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतु-
राश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर पञ्चुण सेना अनन्तर सनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ
इतिह मणिक ॥ इति चतुर्वेदादिः ॥ १९ ॥

१९९ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ९।१।१२८॥ पुरोहित । राजासे ।
ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक बर्मिक कर्मिक ध-
र्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक
पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक सं-
रक्ष सूचक (सरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाकर नागर चूडिक ॥ इति पु-
रोहितादिः ॥ २० ॥

१९९ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ९।१।१२९॥ उद्गातृ
उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्टु दुष्टु अध्वर्यु वधू ।
सुमग मन्त्र ॥ इत्युद्गात्रादिः ॥ २१ ॥

१९० हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ९।१।१३०॥ युवन् स्थविर होतृ यजमान
पुरुषासे । भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुल्ली सुल्ली दुःल्ली सुहृदय
दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सन्नहचारिन् अन्धशस । हृदयासे
कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ इति युवादिः ॥ २२ ॥

१६० द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ९ । १ । १३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण
मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र नान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र
ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामपण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र असुष्यपुत्र असुष्यकुल
सारपुत्र शतपुत्र ॥ इति मनोज्ञादिः ॥ २३ ॥

१६२ तस्य पाकमूले पील्वदिर्कर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ९ । २ । २४ ॥
१ पील्व कर्कशू (कर्कशू) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर ॥ इति
पील्वदिः ॥ २४ ॥

२ कर्ण आक्ष नम्य गुण केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ ॥ इति कर्णादिः ॥ २५ ॥
१६२ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ९ । २ । ३६ ॥ तारका पुष्प कर्णक
गञ्जरी शङ्गीप क्षाण रूत भूत निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुञ्जल कण्टक मुसल
मुकुल कुम्भ कुतूहल स्तवक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेतुष्या
पिपासा श्रद्धा अश्रु पुलक अक्षारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन्
व्रण गौरव शान्त तमग निलक चन्द्रक अन्धकार गर्भ कुमुद (मुकुद) हर्ष उत्कर्ष रण
कुबलय गर्भ भुव भीमन्त वनर गर रोग रोमाश पण्डा कज्जल तृप् कोरक कलोल स्थपुट
फल कशुक शङ्खार भङ्गुर श्वल नकुल श्वश्रु वाराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार
हस्तक प्रतिगम्य निशान्न प्रथय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ इति तारकादि-
कृतिगणः ॥ २६ ॥

१६४ विमुक्तादिभ्योऽण् ९ । २ । ६१ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद सु-
वर्ण परिहारक रादमत् नम्र भरतृ पत्नीवल वसुमत् महीयत्व सत्त्वत बर्हवत् दशार्ण दशार्ह
वयस् हविर्धान पतात्रन् गहित्री अस्यहय सोमापूपन् इटा अन्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन् ॥
इति विमुक्तादिः ॥ २७ ॥

१६४ गोपदादिभ्यो वुन् ९ । २ । ६२ ॥ गोपद इषेत्वा मातरिभ्यन् देवस्यत्वा
देवीरागः कृष्णोस्यागरोष्ठः देवीविद्या (देवीविद्यम्) रक्षोहण युजान अज्जन प्रभूत प्रतूर्त
कृशाड (कृशाडु) ॥ इति गोपदादिः ॥ २८ ॥

१६४ आकर्पादिभ्यः कन् ९ । २ । ६४ ॥ आकर्ष (आकर्ष) त्सर पिशाच पिचण्ड
अक्षिन् अश्मन् निचय जय ध्वय त्रिजय आचय नय पाद दीप हृद ह्राद ह्लाद गद्गद
गङ्गुनि ॥ इत्याकर्पादिः ॥ २९ ॥

१६६ इष्टादिभ्यश्च ९ । २ । ८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवा-
दित निकथित निपादित निपठित मकलित परिकलित रंरक्षित परिरक्षित आंचित गणित
अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्रात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अव-

कल्पित निराकृत उपकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ॥
इतीष्टादिः ॥ ३० ॥

१६६ रसादिभ्यश्च १ । २ । ९९ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव ।
गुणात् एकाचः ॥ इति रसादिः ॥ ३१ ॥

१६७ सिध्मादिभ्यश्च १ । २ । ९७ ॥ सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा
कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्थु हलु सक्त मास (मास) । पार्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातद-
न्तबलललाटानामृद्ध । जटाघटाकटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह
, शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मञ्जु मण्ड पत्र चतु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री
'कुश धारा वर्षमन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च ॥ इति सि-
ध्मादिः ॥ ३२ ॥

१६७ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः १ । २ । १०० ॥ १ लोमन्
रोमन् बन्ध हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु ॥ इति लोमादिः ॥ ३३ ॥

२ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कटु (कटू) वलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गा-
त्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रूणा ह्रस्वत्वं च । विष्वगिऋत्तरपदलोपश्चाकृतसधेः । लक्ष्म्या
अच्च ॥ इति पामादिः ॥ ३४ ॥

३ पिच्छा उरस् छुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा ॥
इति पिच्छादिः ॥ ३५ ॥

१६७ * ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् १ । २ । १०३ ॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कु-
ण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥ ३६ ॥

१६८ ब्रीह्यादिभ्यश्च १ । २ । १०६ ॥ ब्रीहि माया शाला शिखा माला भैरवला केका
अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दद्रा सज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ
कुमारी । शीर्षान्नवः ॥ इति ब्रीह्यादिः ॥ ३७ ॥

१६८ तुन्दादिभ्य इलच्च १ । २ । १०७ ॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव ब्रीहि । स्वाङ्गा-
द्विष्टौ ॥ इति तुन्दादिः ॥ ३८ ॥

१६९ अर्शआदिभ्योऽच् १ । २ । १०७ ॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा वाटा
अश्र अघ कर्दम अम्ल लवण । स्वाङ्गाद्वीनात् । वर्णात् ॥ इत्यर्शआदिराकृतिगणः ॥ ३९ ॥

१७० सुखादिभ्यश्च १ । २ । १३१ ॥ सुख दुःख तृप्त कृन्ल अस्त (आश्र) आस्त
अलीक कठिण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष ॥
इति सुखादिः ॥ ४० ॥

१७० पुष्करादिभ्यो देशे १ । २ । १३९ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपिथि
बिस मृणाल कर्दम शालक विगर्ह करीप शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल

तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल कलोल पयस ॥ इति पुष्करादिः ॥ ४१ ॥

१७० बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ९ । २ । १३६ ॥ बल उत्साह उद्गास उद्गास उद्गास शिखा कुल चूडा मुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह शुद्ध ॥ इति बलादिः ॥ ४२ ॥

१७१ * दशिग्रहणान्नवदादियोग एव * ९ । ३ । १४ ॥ भवान् दीर्घायुः देवानां प्रियः आयुष्मान् ॥ इति भवदादिः ॥ ४३ ॥

१७२ देवपथादिभ्यश्च ९ । ३ । १०० ॥ देवपथ हसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अनपथ राजपथ शतपथ शङ्खपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उग्रमीव वामरञ्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य ॥ इति देवपथादिराकृतिगणः ॥ ४४ ॥

१७३ शाखादिभ्यो यः ९ । ३ । १०३ ॥ शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कन्द (स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र शाण ॥ इति शाखादिः ॥ ४५ ॥

१७४ शर्करादिभ्योऽण् ९ । ३ । १०७ ॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ इति शर्करादिः ॥ ४६ ॥

१७५ अङ्गुल्यादिभ्यश्चक् ९ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुली भ्रूज बभ्रु वल्लु मण्डर मण्डल णकुली रे कपि मुनि रह भल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥ ४७ ॥

१७६ दामन्यादित्रिगर्तपष्ठाच्छ ९ । ३ । ११६ ॥ दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति औडनि काकदन्ति २ बिन्दु बिन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र ॥ इति दामन्यादिः ॥ ४८ ॥

१७७ पश्वादिर्धौधेयादिभ्योऽणञौ ९ । ३ । ११७ ॥ पश्व असुर रक्षस् बाल्हीक भयस् वसु मरुत् सच्यत् दशार्ह पिशाच अशनि कार्पापण ॥ इति पश्वादिः ॥ ४९ ॥

२ धौधेय औशेय शौभ्रेय धौभ्रेय धार्तेय धार्तेय ज्यावाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति धौधेयादिः ॥ ५० ॥

१७८ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ९ । ४ । ३ ॥ स्थूल अणु माषेषु (माष इषु) कृष्ण तिलेषु । यव मीहिषु । इक्षु तिल । पाद्यकालावदातसुरायाम् । गोमूत्र आच्छादने । सुरा अहौ । जीर्ण शालिषु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुर मणि ॥ इति स्थूलादिः ॥ ५१ ॥

१८० यावादिभ्यः कन् ९ । ४ । २९ ॥ याव मणि अस्थि तालु जातु सान्द्र पीत स्तम्भ । ऋतावुष्णशीते । पशौ दूतविपाते । अणु निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । ज्ञात वेदस-

मासौ । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे । ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात । कुमारीक्रीडन-
कानि च (कुमारक्रीडनकानि च) ॥ इति यावादिः ॥ १२ ॥

१८० विनयादिभ्यश्च १।४।३४ ॥ विनय समय । उपायो ह्रस्वत्वं च । संप्रति
सगति कथञ्चित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष
समूह विशेष अत्यय ॥ इति विनयादिः ॥ १३ ॥

१८० प्रज्ञादिभ्यश्च १।४।३८ ॥ प्रज्ञ वणिञ् उशिञ् उष्णिञ् प्रत्यक्ष विद्वस्
विदन् पोडन् विद्या मनस् । श्रोत्र शरीरे । जुह्वत् । कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर शत्रु
योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् कुश्र सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच
अशनि कर्षापण देवता बन्धु ॥ इति प्रज्ञादिः ॥ १४ ॥

१८१ * आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् * १।४।४४ ॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥
इत्याद्यादिराकृतिगणः ॥ १५ ॥

६९ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः १।४।१०७ ॥ शरद् विपाश् अनस् मनस्
उपानह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिरुक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् ल्यद् तद् यद् कि-
यत् । जराया जरश्च । प्रतिपरसमनुभ्योक्ष्णः । पथिन् ॥ इति शरदादिः ॥ १६ ॥

८८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च १।४।१२८ ॥ द्विदण्डि द्विसुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि
उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकाणि उभयाकाणि उभापाणि उभया-
पाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्य-
काणि संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥ १७ ॥

८९ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः १।४।१३८ ॥ हस्तिन् कुदाल अश्व कशिक
कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड
महेला दासी गणिका कुसूल ॥ इति हस्त्यादिः ॥ १८ ॥

८९ कुम्भपदीषु च १।४।१३९ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनि-
पदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी
षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शु-
चिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी
सूचीपदी ॥ इति कुम्भपद्यादिः ॥ १९ ॥

९० उरःप्रभृतिभ्यः कप् १।४।१५१ ॥ उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान्
पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली शालिः । अर्थान्नज ॥ इत्युरःप्रभृतयः ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

७ * शकन्वादेशु पररूपं वाच्यम् * ६।१।९४ ॥ शकन्धुः ककन्धुः कुल-

व । सीमन्तः केशवेशे । हलीपा मनीषा लाङ्गलीपा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥
इति शकन्ध्वादिः ॥ १ ॥

१०६ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ६ । १ । १९७ ॥ पारस्करो देशः । का-
रुको वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा । तद्गृहोः करपत्योश्चो-
देवतयोः सुदृत्तलोपश्च । प्राचुम्पतौ गवि कर्तरि ॥ इति पारस्करादिः ॥ २ ॥

३७७ उज्ज्वादीनां च ६ । १ । १६० ॥ उज्ज्वा म्लेच्छ जज्ञ नल्प (जल्प) जप
वध । युग कार्थिषेभे रथानुपकरणे च । गरो दूष्ये । वेदवेगवेष्टवन्धा करणे । स्तुष्टु-
वृक्षन्दरि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वेदे दरः । साम्बतागौ भावगर्हायाम् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्व-
त्र । भक्षमन्थभोगमन्याः ॥ इत्युज्ज्वादिः ॥ ३ ॥

३७८ वृषादीनां च ६ । १ । २०३ ॥ वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः गयः नयः तायः
तयः चयः अमः वेदः रुदः अशः गुहा । अमरणौ राज्ञायाम समतौ भावकर्मणोः । मन्त्र-
शान्तिः काम गामः आरा धारा कारा नहः कल्पः पादः ॥ इति वृषादिराकृति-
गणः ॥ अर्गिहत्तश्शणमागुदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

३८७ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्ट विचित्र विचित्त व्यक्त
सपन्न पट्ट पाण्डित कुशल चपल निपुण ॥ इति विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥

३८८ कार्तिकौजपादयश्च ६ । २ । ३७ ॥ कार्तिकौजपो सावर्णिमाण्डकेयौ (सा-
वर्णिमाण्डकेयौ) अवन्त्यश्मकाः पेलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः
कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकवाभ्रवाः आर्चाभिर्मौद्रलाः कुन्ति-
सुराष्ट्राः चिन्तिगुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बान्धवशालङ्कायनाः बान्धवदा-
नश्रुताः कठकालापाः कठकीधुमाः कौशुमलीकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मोदपेष्पलादाः वत्सजर-
न्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यु याज्यानुवाक्ये ॥ इति कार्तिकौजपादिः ॥ ६ ॥

३८९ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्रीलहृढरूपापारेवडवा तैतिलकद्रः पण्य-
कम्बलो दासीभाराणां च ६ । २ । ४२ ॥ दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवकालि-
वसुनीतिः (वरुनीतिः) औपनिः चन्द्रमाः ॥ इति दासीभारादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

३९२ युक्तारोह्यादयश्च ६ । २ । ८१ ॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आग-
तवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहरी आगतप्रमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोधुक् अश्व-
त्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः वृष्टिप्रिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् । पात्रे समितादयश्च ॥ इति
युक्तारोह्यादिराकृतिगणः ॥ ८ ॥

३९२ घोषादिषु च ६ । २ । ८५ ॥ घोष घट (कट) वहुम ह्रद बदरी
पिङ्गल (पिङ्गली) पिशङ्ग माला रक्षा शाला (वृट) कूट कूटशाल्मली अश्वत्थ तृण
शिखी मुनि प्रेक्षाकू (प्रेक्षा) ॥ इति घोषादिः ॥ ९ ॥

३९२ छात्र्यादयः शालायाम् ६ । २ । ८६ ॥ छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि
आदि गोमि ॥ इति छात्र्यादिः ॥ १० ॥

३९२ प्रस्थेऽवृद्धमकर्षादीनाम् ६ । २ । ८७ ॥ कर्कि (कर्की) मन्त्री मकरी
कर्कन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक कुबल (कवल) बदरी ॥ इति कर्षादिः ॥ ११ ॥

३९३ मालादीनां च ६ । २ । ८८ ॥ माला शाला शोणा (शोण) द्राक्षा स्ना-
क्षा क्षामा काञ्ची एक काम दिवोदास वध्यश्च ॥ इति मालादिराकृतिगणः ॥ १२ ॥

३९५ क्रत्वादयश्च ६ । २ । ११८ ॥ क्रतु दृशीक प्रतीक प्रवृत्ति हव्य भव्य भग ॥
इति क्रत्वादिः ॥ १३ ॥

३९५ आदिश्चिहणादीनाम् ६ । २ । १२५ ॥ चिहण मदुर मद्गुर वैतुल प-
दक वैडालिकर्णक वैडालिकाणि कुकुट चिकण चित्कण ॥ इति चिहणादिः ॥ १४ ॥

३९६ वर्ग्यादयश्च ६ । २ । १३१ ॥ दिगादिषु वर्गादयस्त एव कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥

३९६ घूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६ । २ । १३४ ॥ चूर्ण करिप करीप शाकिन
शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चकन चौल ॥ इति चूर्णादिः ॥ १५ ॥

३९८ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ६ । २ । १४० ॥ वनस्पतिः बृहस्पतिः शची-
पतिः तन्नपात् नराशसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तृष्णावरुत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मुःशुः ॥
इति वनस्पत्यादिः ॥ १६ ॥

३९७ सज्ञायामनाचितादीनाम् ६ । २ । १४६ ॥ आचित पर्याचित आस्थापित
परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपक्लिष्ट प्रक्लिष्ट उपहित उपस्थित सहितागवि ॥ इत्या-
चितादिः ॥ १७ ॥

३९८ प्रवृद्धादीनां च ४ । २ । १४७ ॥ प्रवृद्ध यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्र-
युता सूनवः । आकर्षे अवहितः । अवहितो भोगेष्ट खट्वाखट्टः । कविशस्तः ॥ इति
प्रवृद्धादिः ॥ १७ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । प्रवृद्ध यानम् । अप्रवृद्धो वृषकृतो
रथ इत्यादि ॥

३९९ कृत्योक्तेष्णुच्चार्यादयश्च ६ । २ । १६० ॥ चारु साष्टु यौधिक (यौधकि)
अनङ्गमेवय वदान्य अकस्मात् । वर्तमानवर्तमानत्वरमाणघ्नियमाणक्रियमाणरोचमानशो-
भमानाः सज्ञायाम् । विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाहोश्छन्दसि ॥
इति चार्यादिः ॥ १९ ॥

४०० न गुणादयोऽवयवाः ६ । २ । १७६ ॥ गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दो-
मान ॥ इति गुणादिराकृतिगणः ॥ २० ॥

४०१ निरुदकादीनि च ६ । २ । १८४ ॥ निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक नि-
ष्कालक निष्कालिक निषेध दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन ।
परेर्हस्तपादकेशकर्पाः ॥ इति निरुदकादिराकृतिगणः ॥ २१ ॥

सप्तमोऽध्यायः

४०२ प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे ६ । २ । १९३ ॥ अशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर
आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर ॥ इत्यंश्वादिः ॥ २२ ॥

४०२ उपाद्रचजजिनमगौरादयः ६ । २ । १९४ ॥ गौर तैप तैल लेट लोट जिह्वा
कृष्ण कन्या गुध कल्प पाद ॥ इति गौरादिः ॥ २३ ॥

४०२ * त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ६ । २ । १९९ ॥ त्रिचक्र त्रिवृत्
त्रिवङ्कर ॥ इति त्रिचक्रादिराकृतिगणः ॥ २४ ॥

८९ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादन्तस्मानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु
६ । ३ । ३४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता
समा सपला दुहिता वामा अवला तनया ॥ इति प्रियादिः ॥ २५ ॥

८९ तसिलादिष्वा कृत्वसुचः ६ । ३ । ३९ ॥ तसिष्ठ त्रत् तरप् तमप् चरट् जातीयर्
कल्प देशीयर् रूपप् पाशप् धल् थाल् दाहिल् तिल् ध्यन् ॥ इति तसिलादयः ॥ २६ ॥

८९ * कुकुट्यादीनामण्डादिषु * ६ । ३ । ४२ ॥ कुकुटी मृगी काकी अण्ड पद
शाव भ्रुकुस भ्रुकुटी ॥ इति कुकुट्यादिरण्डादिश्च ॥ २७ । २८ ॥

१०३ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जी-
भूत श्मशान उल्लसल पिशाच वृसी मयूर ॥ इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २९ ॥

१०४ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ६ । ३ । ११७ ॥ १ कोटर मिश्र-
क सिध्नक पुरग सारिक (शारिक) इति कोटरादिः ॥ ३० ॥

॥ २ किंशुलुक शात्व नड अन्नन भजन लोहित कुकुट ॥ इति किंशुलुकादिः ॥ ३१ ॥

१०४ मतो बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६ । ३ । ११९ ॥ अजिर खदिर पुलिन हसक
(हंस) कारण्ट (कारण्डव) चक्रवाक ॥ इत्यजिरादिः ॥ ३२ ॥

१०४ शरादीनां च ६ । ३ । १२० ॥ शर वश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु ॥
इति शरादिः ॥ ३३ ॥

१०४ * अपील्लादीनामिति वक्तव्यम् * ६ । ३ । १२१ ॥ पीलु दारु रुचि चारु
गम् कम् ॥ इति पील्लादिः ॥ ३४ ॥

१२८ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ६ । ४ । १९३ ॥ छविधानार्थं ये नडादयस्ते यदा
छविनियोगे कृतकुगागमास्ते बिल्वकादयः ॥ ३५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

३६७ स्नात्वाद्यश्च ७ । १ । ४९ ॥ स्नात्वा पीत्वा ॥ इति स्नात्वादिराकृति-
गणः ॥ १ ॥

१३३ द्वारादीनां च ७ । ३ । ४ ॥ द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर स्म्यकृत्
स्वादु मृदु श्वम् श्वन् स्व ॥ इति द्वारादिः ॥ २ ॥

१४३ स्वागतादीनां च ७ । ३ । ७ ॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग व्यवहार
स्वपति ॥ इति स्वागतादिः ॥ ३ ॥

१३६ अनुशक्तिकादीनां च ७ । ३ । २० ॥ अनुशक्ति अनुहोड अनुसवरण (अ-
नुसचरण) अनुसवत्सर अङ्गारवेणु असिहस्य अस्यहस्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत्
कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री ।
राजपुरुषात्प्यजि । सूत्रनड ॥ इत्यनुशक्तिकादिराकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥ तेन । अभिगम
अभिभूत अभिदेव चतुर्विधा । इत्यादि ॥

४८ * क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् * ७ । ३ । ४९ ॥ क्षिपका ध्रुवका चरका
सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका ॥ इति क्षिपकादि-
राकृतिगणः ॥ ९ ॥

२९२ न्यङ्कादीनां च ७ । ३ । ९३ ॥ न्यङ्कु मृदु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणे-
पाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुपङ्ग
अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मासपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उद्धकपाक । सज्ञाया
मेघनिदाघावदाघार्वाः । न्यग्रोध वीरुत् ॥ इति न्यङ्कादिः ॥ ६ ॥

२४९ * कणादीनां चेति वक्तव्यम् * ७ । ४ । ३ ॥ कण रण भण श्रण लुप हेठ
ह्वायि वाणि लोठि (लोठि) लोपि ॥ इति कणादिः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

४०२ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्षणयोः ८ । १ । २७ ॥ गोत्र श्रुव प्रवचन प्र-
हसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ
वानाम ॥ इति गोत्रादिः ॥ १ ॥

४०६ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८ । १ । ६७ ॥ काष्ठ दारुण अमातापु-
त्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अलुक्त मृश घोर सुख परम रु अति ॥
इति काष्ठादिः ॥ २ ॥

१६६ मादुपधायश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९ ॥ यव दल्लि ऊर्मि (उर्मि)
भूमि कृमि कुम्भा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि त्रजि ध्वजि निजि सिजि सजि हरित् ककुत्
मरुत् गरुत् इक्षु हु मधु ॥ इति यवादिराकृतिगणः ॥ ३ ॥

१९ * अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् * ८ । २ । ७० ॥ १ अहर् गीर् धूर् ॥
इत्यहरादिः ॥ ४ ॥

॥ २ पति गण पुत्र ॥ इति पत्यादिः ॥ ५ ॥

१२ कस्कादिषु च ८ । ३ । ४८ ॥ कस्कः कौतस्कुतः आतुषुत्रः शुनस्कर्णः सयस्का-

लः सद्यस्त्रीः राद्यस्काः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बहिष्पलम् (बर्हिष्पलम्)
यक्ष्णपात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः ॥ इति
कस्कादिराकृतिगणः ॥ ६ ॥

१०२ सुषामादिषु च ८ । ३ । ९८ ॥ सुषामा निःषामा दुःषामा सुपेधः निपेधः निपेधः
दुःपेधः सुर्पानिः निःपंधिः दुःपंधिः सुष्टु दुष्टु । गौरिपक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका
जलापाहम् (जलापाउम्) नौपेचनम् दुन्दुभिपेचनम् (दुन्दुभिपेचणम्) । एति सज्ञायामगात् ।
नक्षत्राद्वा । हरिणेषु । रोहिणीपेणः ॥ इति सुषामादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

३२२ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ८ । ३ । ११० ॥ सवने सवने ।
सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किस किसम् (किसः किसः) । अनुस-
वनमनुसवनम् । गोसनि गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ पाठान्तरम् ॥ सवनेसवने ।
सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । सज्ञायाम् बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सो-
मे सोमे । सूते सूते । राक्सरे राक्सरे । विस विसम् । किस किसम् । मुसल मुसलम् ।
गोसनिम् अश्वसनिम् ॥ इति सवनादिः ॥ ८ ॥

१०९ * इरिकादिभ्यः प्रतिपेधो वक्तव्यः * ८ । ४ । ६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा
॥ इतीरिकादिराकृतिगणः ॥ ९ ॥

१०९ * गिरिनद्यादीनां च * ८ । ४ । १० ॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गि-
रिनितम्ब चक्रानदी चक्रानितम्ब तूर्णगान् मापोन आर्गयन् ॥ इति गिरिनद्यादिराकृति-
गणः ॥ १० ॥

८० क्षुभ्रादिषु च ८ । ४ । ३९ ॥ क्षुभ्र नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्त-
रपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङ्गि प्रयोजयन्ति ।
नरीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयो-
जयन्ति । परिनर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भा-
नूपः । आचार्यादिण्य च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ पाठान्तरम् ॥ क्षुभ्रा तमु नृनमन
नरनगर नन्दन । यक्ष्णती । गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य भो-
गीन चतुर्हयन् । इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि
कर्मार ॥ इति क्षुभ्रादिः ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

धातुपाठः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्न व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुचि भाष्यकार पतञ्जलिम् ।

पाणिनि सूत्रकार च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

१ भू सत्तायाम् ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ २ एध वृद्धौ । ३ स्पर्ध ४ गा-
धृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । ५ बाधृ लोडने । ६ नाधृ ७ नाधृ याचोपतापैश्वर्याशीःषु ।
८ दध वारणे । ९ स्कुदि आप्रवणे । १० श्विदि श्वैले । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः ।
१२ भदि कल्याण सुखे च । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । १४ स्पदि
किचिच्चलने । १५ क्लिदि परिदेवने । १६ सुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ ष्वद १९
स्वर्द आस्वादने । २० उर्द माने क्रीडाया च । २१ कुर्द २२ खुर्द २३ गुर्द २४ गुद
क्रीडायामेव । २५ भूद क्षरणे । २६ न्हाद अव्यक्ते शब्दे । २७ ह्लादी सुखे च । २८
स्वाद आस्वादने । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे । ३० यती प्रयत्ने । ३१ युत् ३२ जुत्
भासने । ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने । ३५ श्रयि शैथिल्ये । ३६ ग्रयि कौटिल्ये । ३७
कथ श्लाघायाम् ॥ एधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ३८ ॥ अत सा-
तत्यगमने । ३९ चिती सज्ञाने । ४० च्युतिर् आसेचने । ४१ श्र्युतिर् क्षरणे । ४२ मन्थ
विलोडने । ४३ कुयि ४४ पुयि ४५ लुयि ४६ मयि हिंसासंक्षेपानयोः । ४७ पिघ ग-
त्याम् । ४८ षिधृ शास्त्रे माङ्गल्ये च । ४९ खाट भक्षण्ये । ५० खद स्थैर्ये हिंसाया च ।
५१ वद स्थैर्ये । ५२ गद व्यक्ताया वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते
शब्दे । ५५ अर्द गतौ याचनेच । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९
कर्द कुत्सिते शब्दे । ६० खर्द दन्दशूके । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि पर-
मैश्वर्ये । ६४ विदि अवयवे ॥ भिदि इत्येके ॥ ६५ गडि वदनैकदेशे । ६६ णिदि कु-
त्सायाम् । ६७ ठुनिद समृद्धौ । ६८ चदि आह्लादे । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । ७० कदि
७१ क्रदि ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्लिदि परिदेवने । ७४ शुन्ध शुद्धौ ॥
अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७५ शीकृ सेचने । ७६ लोक् दर्शने ।
७७ श्लोक् सघाते । ७८ द्रेक् ७९ ध्रेक् शब्दोत्साहयोः । ८० रेक् शङ्कायाम् । ८१
सेक् ८२ स्नेक् ८३ स्रकि ८४ श्रकि ८५ श्लकि गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७
अकि लक्षणे । ८८ वकि कौटिल्ये । ८९ मकि मण्डने । ९० कक लोले । ९१ कुक
९२ वृक आदाने । ९३ चक तृती प्रतिघाते च । ९४ ककि ९५ वकि ९६ श्वकि ९७
चकि ९८ टौक् ९९ त्रौक् १०० ष्वक् १०१ वक् १०२ मक् १०३ टिक् १०४

शुक्र १०५ तिक्र १०६ तीस १०७ रधि १०८ अग्नि गयः ॥ तस्यो १०९ ॥
 हरे। लधि भोजननिष्ठताया। १०९ अग्नि ११० रधि १११ मा। ११२ ॥ ११३
 केते च। ११२ राध ११३ ला। ११४ द्राध मागय ॥ द्राध ड्या। ११५ ॥ ११६
 धायामे च। ११६ द्राध कायने ॥ शीकादय उदात्ता अनुदात्त आत्मनेभाषाः ॥
 ११६ फक् नान्यगो। ११७ तत हगने। ११८ तत हगने। ११९ ॥ १२०
 ॥ १२० कत हगने। १२१ आध १२२ राध १२३ लाध १२४ अग १२५
 प्राध शोपणालमर्थगो। १२६ आध १२७ द्राध व्यागो। १२८ अग १२९ ॥ १३०
 १३० वग १३१ रधि १३२ मग १३३ रधि १३४ णग १३५ णग १३६ ॥ १३७
 १३७ रधि १३८ ला १३९ लाध १४० द्राध १४१ द्राध १४२ द्राध १४३ द्राध
 १४४ रधि १४५ लाध १४६ अग १४७ रधि १४८ मग १४९ रधि १५० ॥ १५१
 १५१ अग्नि १५२ अग्नि १५३ अग्नि १५४ रधि १५५ रधि गयः ॥ गय गय
 त्रिधि शिधि द्राध नाग। रधि कयने च। १५६ अग्नि १५७ अग्नि १५८ अग्नि
 रधि। १५९ अग हगने। १६० रधि मगने। १६१ शिधि आध ॥ फक्कादय उ
 दात्ता अनुदात्तः परस्मैभाषाः ॥ १६२ रधि दासी। १६३ पच रोधन रोधन च।
 १६४ लोच दर्शन। १६५ शान व्यक्ताया रधि। १६६ अच १६७ अग्नि गनी।
 १६८ कच वगने। १६९ रधि १७० रधि दीभिबन्धनयोः। १७१ मच १७२
 मुचि कल्कने ॥ कथनाभियगे ॥ १७३ रधि धारणोन्धायपूजनपू। १७४ रधि व्यक्ती-
 कणे। १७५ अच प्रगादे। १७६ अग रधित्वानार्जनोपार्जनपू। १७७ अग्नि १७८
 मुनी भर्जने। १७९ अग्नि १८० अग्नि १८१ अग्नि दासी। १८२ अग्नि रधित्वानयोः ॥
 वचादय उदात्ता अनुदात्त आत्मनेभाषाः ॥ १८३ अग्नि शोके। १८४ अग्नि शब्दे
 तारे। १८५ अग्नि १८६ अग्नि कौटिल्यापीमानयोः। १८७ अग्नि अपनयने। १८८
 अग्नि गतिपूजनयोः। १८९ अग्नि १९० अग्नि १९१ अग्नि १९२ अग्नि १९३ अग्नि
 १९४ अग्नि १९५ अग्नि १९६ अग्नि १९७ अग्नि १९८ अग्नि १९९ अग्नि
 २०० अग्नि स्तेयकरणे। २०१ अग्नि २०२ अग्नि गनी। २०३ अग्नि अव्यक्ते शब्दे।
 २०४ अग्नि पूजयाम्। २०५ अग्नि अव्यक्ते शब्दे। २०६ अग्नि २०७ अग्नि लक्षणं।
 २०८ अग्नि इन्द्रायाम्। २०९ अग्नि आयामे। २१० अग्नि लज्जायाम्। २११
 अग्नि कौटिल्ये। २१२ अग्नि भोहममुच्छाययोः। २१३ अग्नि विस्तृती। २१४ अग्नि
 प्रगादे। २१५ अग्नि उच्छे। २१६ अग्नि विवासे। २१७ अग्नि २१८ अग्नि २१९ अग्नि
 २२० अग्नि २२१ अग्नि २२२ अग्नि गती। २२३ अग्नि अव्यक्ते शब्दे। २२४ अग्नि
 २२५ अग्नि अर्जने। २२६ अग्नि शब्दे। २२७ अग्नि भर्जने २२८ अग्नि व्ययने। २२९
 अग्नि पूजने च। २३० अग्नि गतिपूजनयोः। २३१ अग्नि पालने। २३२ अग्नि मन्थे।

२३३ खजि गतिवैकल्ये । २३४ एज् कम्पने । २३५ टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे । २३६ क्षि क्षये । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गृज २४९ गृजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मदने च । २५३ वज २५४ व्रज गतौ ॥ शुचादय उदात्ता उदात्तेतः (क्षिवर्ज) परस्मैभाषाः ॥ २५५ अट् अतिक्रमणहिसयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७ चेष्ट चेष्टायाम् । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट सघाते । २६० घट् चलने । २६१ स्फुट विकसने । २६२ अठि गतौ । २६३ वठि एकचर्यायाम् । २६४ मठि २६५ कठि शोके । २६६ सुठि पालने । २६७ हेठ विवाधायाम् । २६८ एठ च । २६९ हिडि गत्यनादरयोः । २७० हुडि सघाते । २७१ कुडि दाहे । २७२ वडि विभाजने । २७३ मडि च । २७४ भडि परिभाषणे । २७५ पिडि सघाते । २७६ सुडि मार्जने । २७७ तुडि तोडने । २७८ ठुडि वरणे ॥ हरणे इत्येके ॥ २७९ चडि कोपे । २८० शडि रुजाया सघाते च । २८१ तडि ताडने । २८२ पडि गतौ । २८३ कडि मदे । २८४ खडि मन्थे । २८५ हेड् २८६ होड् अनादरे । २८७ बाड् आह्लाव्ये । २८८ द्राड् २८९ घ्राड् विशरणे । २९० शाड् श्लाघायाम् ॥ अट्टादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ २९१ शौट् गर्वे । २९२ यौट् बन्धे । २९३ म्लेट् २९४ झेट् उन्मादे । २९५ कटे वर्षाविरणयोः ॥ चटे इत्येके ॥ २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे । २९९ लट बाल्ये । ३०० शट रुजाविशरणगल्यवसादनेषु । ३०१ वट वेष्टने । ३०२ किट ३०३ खिट त्रासे । ३०४ शिट ३०५ पिट अनादरे । ३०६ जट ३०७ झट सघाते । ३०८ भट भृतौ । ३०९ तट उच्छ्राये । ३१० खट काङ्क्षायाम् । ३११ नट नृतौ । ३१२ पिट शब्दसघातयोः । ३१३ हट दीप्तौ । ३१४ षट अवयवे । ३१५ छट विलोडने ॥ डान्तोऽयमित्येके ॥ ३१६ चिट परप्रेष्ये । ३१७ बिट शब्दे । ३१८ विट आक्रोशे ॥ हिट इत्येके ॥ ३१९ इट ३२० किट ३२१ कटी गतौ । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ मुट मर्दने । ३२५ चुडि अल्पीभावे । ३२६ सुडि खण्डने ॥ पुडि चेत्येके ॥ ३२७ रुठि ३२८ लुठि स्तेये ॥ रुठि लुठि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे ॥ ३२९ स्फुटिर् विशरणे ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् ॥ ३३० पठ व्यक्ताया वाचि । ३३१ वठ स्थौल्ये । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रठ परिभाषणे ॥ रठ इत्येके ॥ ३३५ हठ पुतिशतत्वयोः ॥ बलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ रुठ ३३७ लुठ ३३८ उठ अपघाते ॥ ऊठ इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसासङ्केशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते ॥ शुठि इति स्वामी ॥ ३४२ कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ लुठि गतौ । ३४७

जुह्वाभाकरणे । ३४८ अह् अभियोगे । ३४९ कट् कार्कश्ये ॥ चुष्टादयस्त्रयो दोषधाः ॥
 ३५० क्रीड् विहारे । ३५१ छु' तोडने ॥ तट् इत्येके ॥ ३५२ हृष्ट् ३५३ हृष्ट् ३५४
 होष्ट् गती । ३५५ गो' अनादरे । ३५६ रोष्ट् ३५७ लोष्ट् उन्मादे । ३५८ अष्ट उद्य
 ने । ३५९ ल' नित्यगो ॥ लल इत्येके ॥ ३६० कट् मदे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि
 कृतैकदेशे ॥ शौट्टादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३६२ तिष्ट् ३६३ तेष्ट्
 ३६४ छिष्ट् ३६५ गृष्ट् भरणार्थाः । तेष्ट् कम्पने च ॥ ३६६ ग्लेष्ट् दैन्ये । ३६७ दुवेष्ट्
 क्षयने । ३६८ कृष्ट् ३६९ गेष्ट् ३७० ग्लेष्ट् च । ३७१ मेष्ट् ३७२ रेष्ट् ३७३ लेष्ट् गती ।
 ३७४ त्रुष्ट् लज्जायाश्च । ३७५ कपि नलने । ३७६ रवि ३७७ लवि ३७८ अवि
 शब्दे । ३७९ लवि अव्ययमने च । ३८० कवृ वर्णे । ३८१ क्रीवृ अधाष्टये । ३८२
 क्षीवृ मदे । ३८३ शीवृ कायने । ३८४ चीवृ च । ३८५ रेष्ट् शब्दे ॥ अमिरमी कचि-
 त्त्येते ॥ ३८६ प्रमि ३८७ स्तमि प्रतिबन्धे । ३८८ जमि ३८९ जृमि गात्रविनामे
 । ३९० शलम कत्यने । ३९१ नरम भोजने । ३९२ गलम धाष्टये । ३९३ श्रुम प्रमादे ॥
 दन्त्यादिश्च ॥ ३९४ एमृ स्तम्भे ॥ तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥
 तिपिस्त्वनुदात्तः ॥ ३९५ गुप् रक्षण । ३९६ धूप संतापे । ३९७ जप ३९८ जल्प व्य-
 क्षायां वाचि । ३९९ ॥ जप मानसे च । ४०० चप सान्त्वने । ४०१ पप समवाये
 ४०२ रप ४०३ लप न्यक्तायां वाचि । ४०४ क्षुप मन्दायां गती ४०५ तुप ४०६
 हुप ४०७ भुप ४०८ मृक् ४०९ कृक् ४१० तुक् ४११ नृक् ४१२ शृक् ४१३
 हितायाः । ४१४ गार् ४१५ रग ४१६ रफि ४१७ अर्ब ४१८ पर्व ४१९ लर्ब ४१९
 कर्ब ४२० गर्ब ४२१ नर्ब ४२२ रगर्ब ४२३ गर्ब ४२४ शर्ब ४२५ पर्व ४२६ चर्व
 गती । ४२७ कृबि आन्तरिके । ४२८ लृबि ४२९ लृबि अर्दने । ४३० चुबि वक्त्रसयो-
 गे । ४३१ पृष्ठ ४३२ पृष्ठ हिमार्थाः ॥ पिष्ठ पिन्धु इत्येके ॥ ४३३ शुभ ४३४ शुभ
 भाषणे ॥ गामन इत्येक । गिगायामित्यन्ये ॥ गुपादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभा-
 षाः ॥ ४३५ तिण ४३६ घृणि ४३७ घृणि ग्रहणे । ४३८ घृण ४३९ घूर्ण अग्रणे ।
 ४४० पण व्यसहारे स्तुती च । ४४१ पन च । ४४२ भाम क्रोधे । ४४३ क्षमृ सह-
 ने । ४४४ कमृ कान्ती ॥ घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अ-
 ण ४४६ ॥ रण ४४७ वण ४४८ भण ४४९ मण ४५० कण ४५१ कण ४५२ वण
 ४५३ भण ४५४ ध्वण शब्दाः ॥ ४५५ ओण अपनयने
 ४५६ शोण वर्णगम्योः ४५७ श्रोण संधाते । ४५८ श्लोण च । ४५९ पैण गतिप्रेर
 णश्लेषेण ॥ ४६० ध्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ॥ ४६१ कनी दीप्तिकास्तिगतिपु
 ४६२ एन ४६३ वन शब्दे । ४६४ वन ४६५ पण समक्ती । ४६६ अम गत्यादिपु
 ७ द्रम ४६८ ह्रम ४६९ मीमृ गती । ४७० चम ४७१ छम ४७२ जम ४७३

क्रमु अदने । ४७४ क्रमु पादविक्षेपे ॥ अणादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥
 ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ चय ४८० तय ४८१ णय गतौ ।
 ४८२ दय दानगतिरक्षणहिसादानेषु । ४८३ रय गतौ । ४८४ ऊयी तन्तुसताने ।
 ४८५ प्रयी विशरणे दुर्गन्धे च । ४८६ क्यूयी शब्दे उन्दे च । ४८७ क्षमायी विधूनने ।
 ४८८ स्फायी ४८९ ओप्यायी वृद्धौ । ४९० तायृ सतानपालनयोः । ४९१ शल च-
 लनसवरणयोः । ४९२ वल ४९३ वल्ल सवरणे सचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल्ल
 धारणे । ४९६ भल ४९७ भल्ल परिभाषणहिसादानेषु । ४९८ कल शब्दसंख्यानयोः ।
 ४९९ कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ अशब्द इति स्वामी ॥ ५०० तेवृ ५०१ देवृ देवने ।
 ५०२ पेवृ ५०३ गेवृ ५०४ ग्लेवृ ५०५ पेवृ ५०६ मेवृ ५०७ म्लेवृ सेवने ॥ शेवृ खेवृ
 छेवृ इत्येके ॥ ५०८ रेवृ प्लवगतौ ॥ अयादय उदात्ता अनुदात्तेन आत्मनेभाषाः ।
 ५०९ मव्य वन्धने । ५१० सूक्ष्य । ५११ ईक्ष्य । ५१२ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । ५१३
 ह्य गतौ । ५१४ शुच्य अभिव्ये ॥ चुच्य इत्येके ॥ ५१५ ह्य गतिकान्त्योः । ५१६
 अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अय स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ जिफला विशरणे । ५१८ मील
 ५१९ इमील ५२० स्मील ५२१ क्षमील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्ठम्भे । ५२३ नील
 वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कील बन्धने । ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल
 रुंजाया सघोषे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ पूल सघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् ।
 ५३१ फल निष्पत्तौ । ५३२ चुल्ल भावकरणे । ५३३ फुल्ल विकसने । ५३४ चिल्ल शै-
 थिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गतौ ॥ तिल्ल इत्येके ॥ ५३६ वेल् ५३७ चेल् ५३८
 केल् ५३९ खेल् ५४० क्षेल् ५४१ वेल् चलने । ५४२ पेल् ५४३ फेल् ५४४ शे-
 ल्ल गतौ ॥ पेल् इत्येके ॥ ५४५ स्खल सचलने । ५४६ खल संचये । ५४७ गल अद-
 ने । ५४८ पल गतौ । ५४९ दल विशरणे । ५५० श्वल ५५१ श्वल्ल आशुगमने । ५५२
 खोल ५५३ खोर्क्क गतिप्रतिघाते । ५५४ धोर्क्क गतिचातुर्ये । ५५५ त्सर लङ्गागतौ ।
 ५५६ क्मर हूर्च्छने । ५५७ अन्न ५५८ वन्न ५५९ मन्न ५६० चर गत्यर्थोः ॥ चरतिर्मक्षणेऽपि
 ५६१ छिबु निरसने । ५६२ जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६
 तीव ५६७ णीव स्यौल्ये । ५६७ क्षीबु ५६९ क्षेबु निरसने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२
 धुर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ धुर्वी हिसार्थाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ मुर्वी बन्धने ।
 ५७७ पुर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ मर्व हिसायाम्
 ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ गर्व दर्पे । ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ पर्व हिसायाम् ।
 ५८८ इवि व्याप्तौ । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ णिवि सेचने ॥ सेचन इत्येके ॥
 ५९२ हिवि ५९३ दिवि ५९४ धिवि ५९५ जिवि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिबि
 ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यर्थाः । ५९९ कृवि हिसाकरणयोश्च । ६०० मव वन्धने

१०१ अव रक्षणागतिरान्तिप्रीनितुम्यवगमप्रवेगश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीत्यवास्या-
 क्तिनहिंसादानभागशब्देषु ॥ मव्यादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । जिस्त्वनु-
 दात्तः ॥ ६०२ पापु गतिशब्दयोः । उदात्तः स्वरितेदुभयतो भाषः ॥ ६०३ छक्ष ६०४
 शिक्ष सदीपनकेशनजीवनेषु । ६०५ वृक्षा वरणे । ६०६ शिक्ष विद्योपादाने । ६०७
 शिक्ष शिक्षायामलाभे लोभे च । ६०८ क्लेश अव्यक्ताया वाचि ॥ बाधने इति दुर्गः ॥ ६०९
 रक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । ६१० दीक्षा मीमांसाभ्योपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईक्ष दर्शने ।
 ६१२ ईप गतिरिमादर्थेषु । ६१३ भाष व्यक्ताया वाचि । ६१४ वर्प स्नेहने ६१५
 पृ अविविच्छायास् ॥ गच्छा उभेते ॥ ६१६ पेप प्रगने । ६१७ जेप ६१८ जेप ६१९ जेप
 ६२० जेप गती । ६२१ रोप ६२२ जेप ६२३ जेप अव्यक्ते शब्दे । ६२४ कासु शब्दकु-
 त्तयाम् । ६२५ भासु दीप्ति । ६२६ पासु ६२७ रासुशब्दे । ६२८ णस कौटिल्ये ६२९
 मस भये । ६३० भासु शक्ति ६३१ भासु ६३२ मसु अदने । ६३३ ईह
 वेष्टयाम् । ६३४ गति ६३५ गति वृद्धौ । ६३६ अति गती । ६३७ गह ६३८
 गह कुलायाम् । ६३९ वर्ह ६४० बह प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ बह परिभाषण-
 हिंसाच्छादनेषु । ६४३ गति गती । ६४४ वेह ६४५ जेह ६४६ बाह प्रयत्ने ॥ जेह
 गतावपि ॥ ६४७ द्राह निद्राशये ॥ निक्षेपे इत्येके ॥ ६४८ काश दीप्ति । ६४९ ऊह
 वितर्के । ६५० गाह निष्ठादने । ६५१ गृह गृहणे । ६५२ गृह च । ६५३ घुपि कान्ति-
 कर्णे ॥ घप इति केचित् ॥ धुक्षादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ६५४
 धुविर् अवशिष्टशब्दने । ६५५ अधू व्याप्ति । ६५६ तधू ६५७ तधू तनूकरणे । ६५८
 रक्ष सेचने । ६५९ रक्ष पालने । ६६० शिक्ष चुम्बने । ६६१ तक्ष ६६२ पृक्ष ६६३
 गक्ष गती । ६६४ वक्ष रोपे ॥ संक्षाने इत्येके ॥ ६६५ मृक्ष सघाते ॥ वक्ष इत्येके ॥ ६६६
 तक्ष त्वचने । ६६७ सूक्ष आदरे । ६६८ काक्षि ६६९ वाक्षि ६७० माक्षि काङ्क्षायाम् ।
 ६७१ द्राक्षि ६७२ ध्राक्षि ६७३ भ्राक्षि घोरवासिने च । ६७४ चूप पाने । ६७५ तूप
 वृष्टौ । ६७६ पूष वृद्धौ । ६७७ मूष स्नेये । ६७८ छूप ६७९ रूप भूपायाम् । ६८०
 मूप प्रसवे । ६८१ मूप द्विमायाम् । ६८२ रूप च । ६८३ मूप अलकारे । ६८४
 रूप राजायाम् । ६८५ रूप उज्ज्वले । ६८६ रूप ६८७ रूप ६८८ शिप ६८९ जप ६९०
 रूप ६९१ रूप ६९२ रूप ६९३ रूप ६९४ रूप ६९५ रूप हिंसार्था । ६९६ रूप
 भर्त्सने । ६९७ रूप दाहे । ६९८ जिषु ६९९ विषु ७०० मिषु सेचने । ७०१ पुष
 वृष्टौ । ७०२ श्रिषु ७०३ श्रिषु ७०४ पुषु ७०५ मृषु दाहे । ७०६ पुषु ७०७ वृषु ७०८
 मृषु सेचने । मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्रान्तयोश्च ॥ ७०९ वृषु सघर्षे । ७१० वृषु
 अलीके । ७११ तुष ७१२ ह्रस ७१३ ह्रस ७१४ रस शब्दे । ७१५ लस श्लेषणक्रीडनयोः ।
 ७१६ वस्त्र अदने । ७१७ जर्ज ७१८ चर्च ७१९ क्षर्क्ष परिभाषणहिरातर्जनेषु । ७२०

पिप् ७२१ पेप् गतौ । ७२२ हसे हसने । ७२३ गिश समाधौ । ७२४ मिश ७२५मश
 शब्दे रोषकृते च । ७२६ शव गतौ । ७२७ शश मृतगतौ । ७२८ शसु हिसायाम् ।
 ७२९ शन्सु स्तुतौ ॥ दुर्गताविलेके ॥ ७३० चह परिकल्कने । ७३१ मह पूजायाम् ।
 ७३२ रह त्यागे । ७३३ रहि गतौ । ७३४ दह ७३५ दहि ७३६ बृह ७३७ बृहि
 वृहौ ॥ बृहि शब्दे च । बृहिर् इत्येके ॥ ७३८ तुहिर् ७३९ दुहिर् ७४० उहिर् अर्दने ।
 ७४१ अर्ह पूजायाम् ॥ **घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । घसिस्त्वनुदात्तः ॥**
 ७४२ घुत दीप्तौ । ७४३ श्विता वर्णे । ७४४ त्रिमिदा स्नेहने । ७४५ त्रिष्विदा स्नेह-
 नमोचनयोः ॥ मोहनयोरिलेके । त्रिष्विदा चेल्येके । ७४६ रुच दीप्तावभिप्रीतो च ।
 ७४७ घुट परिवर्तने । ७४८ रुट ७४९ लुट ७५० लुठ प्रतिघाते । ७५१ शुम दीप्तौ ।
 ७५२ क्षुभ सचलने । ७५३ गम ७५४ तुम हिसायाम् ॥ आघोऽभावेऽपि । ७५५ सन्सु
 ७५६ ध्वन्सु ७५७ भ्रन्सु अवससने ॥ ध्वन्सु गतौ च । भ्रन्सु इत्यपि केचित् ॥ ७५८
 सन्सु विश्वासे । ७५९ वृत् वर्तने । ७६० वृधु वृहौ । ७६१ शृधु शब्दकुत्सायाम् ।
 ७६२ स्यन्दू प्रखवणे । ७६३ कूप सामर्थ्ये ॥ **द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मने-**
भाषाः । वृत् ॥ ७६४ घट चेष्टायाम् । ७६५ व्यथ मयसचलनयोः । ७६६ प्रथ प्रख्याने ।
 ७६७ प्रस विस्तारे । ७६८ भ्रद मर्दने । ७६९ खद खदने । ७७० क्षजि गति-
 दानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिसनयोः । ७७२ कृप कृपाया गतौ च । ७७३ कदि ७७४ कदि
 ७७५ कदि वैक्लव्ये । वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदितः इति नन्दी । इदितः इति स्वामी । कदि
 क्रदि इदितौ क्रद क्रद इति चानिदितौ इति मैत्रेयः ॥ ७७६ जिल्वरा सध्रमे ॥ **घटादयः षितः ।**
उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७७७ ज्वर रोगे । ७७८ गड सेचने । ७७९
 हेड वेष्टने । ७८० वट ७८१ भट परिभाषणे । ७८२ गट नृतौ ॥ गताविल्यन्ये ॥ ७८३
 शक प्रतिघाते । ७८४ चक तृप्तौ । ७८५ कखे हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७
 लगे सङ्गे । ७८८ हगे ७८९ हगे ७९० पगे ७९१ पगे सवरणे । ७९२ कगे नोच्यते ।
 ७९३ अक ७९४ अग कुटिलाया गतौ । ७९५ कण ७९६ रण गतौ । ७९७ चण
 ७९८ शण ७९९ श्रण दाने च ॥ शण गताविल्यन्ये ॥ ८०० श्रथ ८०१ श्रथ ८०२
 क्रथ ८०३ क्रथ हिसार्थाः । ८०४ चन च । ८०५ वनु च नोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्तौ ।
 ८०७ ज्वल ८०८ ज्वल चलने । ८०९ स्म आध्याने । ८१० दृ भये । ८११ नृनये । ८१२
 श्रा पाके । मारणतोपणनिशामनेषु ८१३ ज्ञा । कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ छदिर् ऊर्जने ।
 जिह्वोन्मथने ८१६ लडिः । ८१७ मदी हर्षरूपनयोः । ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि-
 ८२० वलि ८२१ खलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयश्चेति भोजः ।
 ८२६ स्वन अवससने ॥ **घटादयो मितः ॥** ८२७ जनी ८२८ जूप ८२९ क्तसु ८३० रन्जो-
 ८३१ ऽमन्ताश्च । ८३२ ज्वल ८३३ हल ८३४ म्हाल ८३५ नमामनुपसर्गाद्वा । ८३६

॥ ८३७ स्ना ८३८ वन ८३९ वमा च । न ८४० कमि ८४१ अमि ८४२ चमाम् ।
 ८४३ शमो दर्शनम् । ८४४ गमोऽपमिषणे । ८४५ स्वदिर् अवपरिभ्या च । ८४६
 ऋण गती ॥ घटादयः फणान्ता मितः । वृत् । ज्वरादय उदात्ता उदात्ततः
 परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राज दीर्घा ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ ८४८ दुभ्राजृ ८४९
 दुभाशृ ८५० दुभ्राज दीर्घा ॥ उदात्ता अनुदात्त आत्मनेभाषाः ८५१ स्यस्य ८५२
 सन ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ पम ८५५ एम अवैकल्ये ॥ वृत् ॥ ८५६ ज्वल दीर्घा ।
 ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल धातने । ८५९ टल ८६० टल वैकल्ये । ८६१ स्थल
 स्थाने । ८६२ हल विज्ञाने । ८६३ णल गन्धे ॥ बन्धने इत्येके ॥ ८६४ पल गतौ ।
 ८६५ बल प्राणने भान्ताविमर्शने च । ८६६ पुल महत्त्वे । ८६७ कुल सस्याने बन्धुषु
 च । ८६८ शल ८६९ हल ८७० पल गतौ । ८७१ कथे निष्पाके । ८७२ पथे गतौ ।
 ८७३ मथे विलोडने । ८७४ दृयम उद्दिग्णे । ८७५ अमु चलने । ८७६ क्षर सचलने ॥
 समादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ पह मर्पणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदा-
 त्मनेभाषः ॥ ८७८ ममु जीडायाम् ॥ अनुदात्त उदात्तेदात्मनेभाषः ॥ ८७९ पडू
 विशरणगव्यवसादने । ८८० शय शान्ते । ८८१ कुश आह्वाने रोदने च ॥ षदादय-
 त्रयोऽनुदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ८८२ कुच सपर्वनकौटिल्यप्रतिष्ठमविलेखनेषु ।
 ८८३ बुध अवगमने । ८८४ मूढ नीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ८८५ कस गतौ ॥ वृत् ।
 कुषादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः । रुहिस्त्वनुदात्तः ॥ ८८६ हिक् अव्यक्ते
 शब्दे । ८८७ अन्नु गतौ याचने च ॥ अन्नु इत्येके । अचि इत्यपरे ॥ ८८८ दुयाचृ
 शाखायाम् । ८८९ मे परिभाषणे । ८९० नते ८९१ चदे याचने । ८९२ प्रोथृ पर्या-
 तौ । ८९३ गि ८९४ गे मेषादिगणनयोः । धान्ताविमर्शने स्वामी । धान्ताविति
 व्यासः ॥ ८९५ मे गगने न । ८९६ पिष्ट ८९७ गेह कुत्सासनिकर्षयोः । ८९८ शृष्ट
 ८९९ मृष्ट उदने । ९०० मृष्ट बोधने । ९०१ उबुन्दिर् निशामने । ९०२ वेणु
 गतिज्ञानचित्तानशामनयोः । ९०३ नातोऽप्ययम् ॥ ९०४ खनु अवदारणे । ९०५
 सौह आदानसंवरणयोः । ९०६ नाय प्रज्ञानिशामनयोः । ९०७ व्यय गतौ । ९०८
 दाशृ दाने । ९०९ मेष मये ॥ गतावयवे ॥ ९०९ भेष ९१० भ्लेष गतौ । ९११
 वस गतिदीप्त्यादानयोः ॥ अप उदने ॥ ९१२ मपश बाधनस्पर्शनयोः । ९१३ लप कान्तौ ।
 ९१४ क्षप भक्षणं । ९१५ क्षप हितायाम् । ९१६ क्षप आदानसंवरणयोः । ९१७ भक्ष
 ९१८ भक्ष अदने । ९१९ दाशृ दाने । ९२० माह माने । ९२१ गृह सवरणे ॥ हिक्का-
 दय उदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ९२२ श्रिञ् सेवायाम् ॥ उदात्त उभयतो-
 भाषः ॥ ९२३ अञ् गरणे । ९२४ हञ् हरणे । ९२५ शृञ् धारणे । ९२६ णीञ् प्राप-
 ने ॥ भृआदयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ९२७ धेद् पाने । ९२८ ग्लै ९२९ ग्लै

हर्षक्षये ९३० वै न्यक्काणे । ९३१ द्वै स्वप्ने । ९३२ धै तृप्तौ । ९३३ ध्यै चिन्ता-
 याम् । ९३४ रै गब्दे । ९३५ स्यै ९३६ ष्ट्यै शब्दसंवातयोः । ९३७ खै खदने ।
 ९३८ क्षै ९३९ जै ९४० पै क्षये । ९४१ कै ९४२ गै शब्दे । ९४३ शै ९४४ श्रै
 पाके । ९४५ पै ९४६ औवै शोपणे । ९४७ णै वेष्टने । ९४८ ण्यै वेष्टने ॥ शोभाया
 चेत्येके ॥ ९४९ दैप् शोधने । ९५० पा पाने । ९५१ घ्रा गन्धोपादाने । ९५२ ध्मा
 शब्दाग्निसयोगयोः । ९५३ घ्रा गतिनिवृत्तौ । ९५४ म्ना अभ्यासे । ९५५ दाण् दाने ।
 ९५६ हृ कौटिल्ये । ९५७ सृ शब्दोपतापयोः । ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ हृ
 सवरणे । ९६० सृ गतौ । ९६१ ऋ गतिप्रापणयोः । ९६२ गृ ९६३ घृ सेचने ।
 ९६४ धृ हृन्कर्त्तुने । ९६५ सु गतौ । ९६६ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ९६७ श्रु श्रवणे । ९६८
 ध्रु स्थैर्ये । ९६९ दु ९७० दृ गतौ । ९७१ जि ९७२ जि अभिभवे ॥ **धयत्यादयो-**
ऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ९७३ ष्मिङ् ईपद्वसने । ९७४ गुङ् अव्यक्ते शब्दे ।
 ९७५ गाङ् गतौ । ९७६ कुङ् ९७७ छुङ् ९७८ उङ् ९७९ डङ् शब्दे ॥ उङ् कुङ्
 खुङ् गुङ् छुङ् डङ् इत्यन्ये ॥ ९८० च्युङ् ९८१ ज्युङ् ९८२ प्रुङ् ९८३ षुङ् गतौ ॥
 कृङ् इत्येके ॥ ९८४ रुङ् गतिरेपणयोः । ९८५ घृङ् अवध्वसने । ९८६ मेङ् प्रणिदाने ।
 ९८७ देङ् रक्षणे । ९८८ झ्यङ् गतौ । ९८९ ष्यङ् वृद्धौ । ९९० त्रैङ् पालने ॥ **ष्मिङा-**
दयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ९९१ ष्वङ् पवने । ९९२ मृङ् बन्धने । ९९३ डीङ् विहा-
 यसा गतौ ॥ **पूङादयश्च उदात्ता आत्मनेभाषाः ॥** ९९४ तृ ष्वनतरणयोः ॥ **उदात्तः पर-**
स्मैभाषः ॥ ९९५ गुप गोपने । ९९६ तिज निशाने । ९९७ मान पूजायाम् ९९८ बध
 बन्धने ॥ **गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ९९९ रभ रामस्ये ।
 १००० डुलभम् प्राप्तौ । १००१ ष्वन्ज परिष्वङ्गे । १००२ हद पुरीपोत्सर्गे ॥ **रभादय-**
श्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत अत्मनेभाषाः ॥ १००३ जिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥
उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १००४ स्कन्दिर् गतिशोपणयोः । १००५ यम मै-
 धुने । १००६ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । १००७ गम्ल् १००८ सृम्ल् गतौ । १००९ यम
 उपरमे । १०१० तप सतापे । १०११ त्यज हानौ । १०१२ पन्ज सङ्गे । १०१३
 दृशिर् प्रेक्षणे । १०१४ दन्श दर्शने । १०१५ कृप विलेखने । १०१६ दह भस्मी-
 करणे । १०१७ मिह सेचने ॥ **स्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥**
 १०१८ कित निवासे रोगापनयने च ॥ **उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १०१९ दान खण्डने ।
 १०२० गान तेजने ॥ **उदत्तौ स्वरितेताबुभयतो भाषौ ॥** १०२१ ङुपचप् पाके ।
 १०२२ षच समवाये । १०२३ ॥ भज सेवायाम् । १०२४ रन्ज रागे । १०२५ शप
 आक्रोशे । १०२६ ॥ खिप दीप्तौ । १०२७ यज देवपूजासगतिकरणदानेषु । १०२८ ङु-
 वप् बीजसताने छेदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ **पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभ-**

यतोभाषाः । पचिस्तूदात्तः ॥ १०३० वस निवासे ॥ अनुदात्त उदात्तेत् परस्मै-
भाषः ॥ १०३१ वेञ् तन्नुसताने ॥ १०३२ व्येञ् सवरणे । १०३३ द्वेञ् स्वर्वाया
शब्दे च ॥ वेआदयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १०३४ वद व्यक्ताया वाचि ।
१०३५ दुओश्चि गतिवृद्धयोः ॥ वृत् । अयं वदतिश्चोदात्तौ परस्मैभाषौ ॥

इति शब्धिकरणा भवादयः ॥ १ ॥

१ अद भक्षणे । २ हन हिंसागत्योः ॥ अनुदात्तावुदात्तेतौ परस्मैपदिनौ ॥ ३
द्विष अप्रीतौ । ४ दुह प्रपूणे । ५ दिह उपचये । ६ लिह आस्वादने ॥ द्विषादयोऽनु-
दात्ताः स्वरितेत् उभयतोभाषाः ॥ ७ चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि दर्शनेऽपि ॥ अनुदा-
त्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड् स्तुतौ । १० ईश ऐश्वर्ये ।
११ आस उपवेशने । १२ आङ्शासु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि
गतिशासनयोः ॥ कस इत्येके । कश इत्यपि ॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि शुद्धौ ।
१७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । १८ पिजि वर्णे ॥ सपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अथयवे
इत्येके । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पृजि इत्येके ॥ १९ वृजी वर्जने । वृजि इत्यन्ये ॥ २०
पृजी संपर्चने ॥ ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत् आत्मनेभाषाः ॥ २१ षूङ् प्राणिगर्भविमो-
चने । २२ शीङ् स्वप्ने ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । २४ रु शब्दे ।
२५ णु स्तुतौ । २६ टुक्षु शब्दे । २७ क्षणु तेजने । २८ णु प्रसवणे ॥ युप्रभृतय उदा-
त्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २९ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३०
बुअभिगमने । ३१ पु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कु शब्दे । ३३ टुञ् स्तुतौ ॥ युप्रभृतयो-
ऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । स्तौतिस्तूभयतोभाषः ॥ ३४ ब्रूञ् व्यक्ताया वाचि ॥ उदा-
त्त उभयतोभाषः ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अध्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी ग-
तिव्याप्तिजनकान्यसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा-
दीसौ । ४२ ण्णा शौचे । ४३ श्रा पाके । ४४ द्रा कुत्साया गतौ । ४५ प्सा भक्षणे ।
४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९
दाप् लवने । ५० ल्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिभा-
षणे ॥ इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् त्वात्मनेपदी ॥ ५४ विद ज्ञाने ।
५५ अस् भुवि । ५६ मृञ् शुद्धौ । ५७ रुदिर् अश्रुविमोचने । विदादय उदात्ता उदा-
त्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ५८ जिष्णप् शये । उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५९ श्वस प्राणने ।
६० अन च । ६१ जक्ष भक्षहसनयोः ॥ वृत् ॥ ६२ जागृ निद्राक्षये । ६३ दरिद्रा दु-
र्गतौ । ६४ चक्तास् दीप्तौ । ६५ शासु अनुशिष्टौ । श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः पर-
स्मैभाषाः ॥ ६६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ उदात्तावात्मने-

भाषौ ६८ षस ६९ सस्ति खमे । ७० वञ्ज कान्तौ ॥ षसादय उदात्ता उदात्तेतः
परस्मैभाषाः ॥ ७१ चर्करीत च । ७२ ह्रड् अपनयने ॥ अनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥ २ ॥

१ हु दानादनयो ॥ आदाने चेत्येके ॥ २ जिभी भये । ३ ह्री लज्जायाम् ॥ जुहो-
त्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४ पृ पालनपूरणयोः ॥ पृ इत्येके ॥ उदात्तः पर-
स्मैभाषः ॥ ५ डुभृज् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयतोभयः ॥ ६ माङ् माने
शब्दे च । ७ ओहाङ् गतौ ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिनौ ॥ ८ ओहाक् त्यागे ॥ अनुदात्तः
परस्मैपदी ॥ ९ डुदाञ् दाने । १० डुधाञ् धारणपोषणयोः । दाने इत्यप्येके ॥ अनु-
दात्ताभयतोभाषौ ॥ ११ णिजिर् शौचपोषणयोः । १२ विजिर् पृथग्भावे । १३ विष्ळ
व्याप्तौ ॥ णिजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत्त उभयतोभाषाः ॥ १४ घृ क्षरणदीप्त्योः ।
१५ ह्र प्रसह्य करणे । १६ ऋ १७ सृ गतौ ॥ घृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८
भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥ उदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी ॥ १९ कि ज्ञाने ॥ अनुदात्तः परस्मै-
पदी ॥ २० तुर त्वरणे । २१ धिप शब्दे । २२ धन धान्ये । २३ जन जनने ॥ तुरा-
दय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २४ गा स्तुतौ ॥ अनुदात्तः परस्मैभाषः ।
घृप्रभृतय एकादशश्छन्दसि । इयति भाषायामपि ॥

इति श्लुग्विकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । २ पिबु तन्तुसं-
ताने । ३ छिबु गतिशोषणयोः । ४ छिबु निरसने । ५ ण्सु अदने ॥ आदाने इत्येके ।
अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ ण्सु निरसने । ७ क्सु हरणदीप्त्योः । ८ व्युप दाहे । ९ सुप
च । १० नृती गात्रविक्षेपे । ११ त्रसी उद्वेगे । १२ कुथ पूतीभावे । १३ पुथ हिसा-
याम् । १४ गुथ परिवेष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पृष्य विकसने । १७ तिम् १८
ष्टिम् १९ णीम् आर्द्राभावे । २० व्रीड चोदने लज्जायां च । २१ इप गतौ । २२ पह
२३ ष्ह चक्यर्थे । २४ जूप् झूप् । २५ वयोहानौ ॥ दिवादय उदात्ता उदात्तेतः पर-
स्मैभाषाः । क्षिपिस्त्वनुदात्तः ॥ २६ पूङ् प्राणिप्रसवे । २७ दूङ् परितोषे ॥ उदा-
त्तावात्मनेभाषौ ॥ २८ दीङ् क्षये । २९ डीङ् विहायसा गतौ । ३० धीङ् आधारे ।
३१ मीङ् हिसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् श्लेपणे । ३४ व्रीङ् वृणोत्यर्थे ॥
वृत् । स्वादय ओदितः ॥ ३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गतौ । ३८
प्रीङ् प्रीतौ ॥ दीडादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीङ् तूदात्तः ॥ ३९ शो तनूक-
रणे । ४० छो छेदने । ४१ पो अन्तर्कर्मणि । ४२ दो अवखण्डने ॥ श्यतिप्रभृतयोऽनु-
दात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४३ जनी प्रादुर्भावे । ४४ दीपी दीप्तौ । ४५ पूरी आप्यायने ।

४६ त्री गतिवरणहिरानयोः । ४७ धूरी ४८ गूरी हिसागत्योः । ४९ घूरी ५० छूरी
 हिसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिसास्तम्भनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा ।
 ५४ वृत् वरणे । ५५ क्लिष उपतापे । ५६ काशु दीतौ । ५७ वाशु शब्दे ॥ **जन्यादय**
उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः ॥ ५८ मृष तितिक्षायाम् । ५९
 शुचिर् पूतीभावे ॥ **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥** ६० गह बन्धने । ६१ रन्ज
 रागे । ६२ शप आक्रोशे ॥ **णहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥**
 ६३ पत गतो । ६४ गिद दैन्ये । ६५ विद सत्तायाम् । ६६ बुध अवगमने । ६७ युध
 भ्रष्टारे । ६८ अनोग्रभ कामे । ६९ अण प्राणने ॥ अन इत्येके ॥ ७० मन ज्ञाने ॥
 ७१ युज गमाधौ । ७२ सृज विसर्गे । ७३ लिश अल्पीभावे ॥ **पदादयोऽनुदात्ता अनु-**
दात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७४ राधोऽकर्मकादृद्धावेव । ७५ व्यध ताडने । ७६ पुप पुष्टौ ।
 ७७ युप शोपणे । ७८ तुप प्रीतौ । ७९ दुप वैकृत्ये । ८० श्लिप आलिङ्गने । ८१
 शक त्रिभाषितो मर्पणे । ८२ ध्विदा गात्रप्रक्षरणे । ८३ कुव क्रोधे । ८४ क्षुव बुभुक्षा-
 याम् । ८५ शुध शौचे । ८६ पिधु सराद्धौ ॥ **राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मै-**
भाषाः ॥ ८७ रध हिसासराधोः ८८ णश अदर्शने ८९ तुप प्रीणने । ९० दप ह-
 र्पमोहनयोः । ९१ दुह जिघासायाम् । ९२ मुह वैचित्र्ये । ९३ णुह उद्विगणे । ९४
 णिह प्रीतौ ॥ **वृत् । रधादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** ९५ शसु उपशमे ।
 ९६ तसु काङ्क्षायाम् । ९७ दसु उपशमे । ९८ श्रसु तपसि खेदे च । ९९ भ्रसु अनव-
 स्थाने । १०० क्षसु सहने । १०१ क्लसु ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे ॥ **वृत् ॥** १०३ असु-
 क्षेपणे । १०४ यसु प्रयत्ने । १०५ जसु मोक्षणे । १०६ तसु उपक्षये । १०७ दसु
 च । १०८ वसु स्तम्भे । १०९ व्युप विभागे ॥ व्युस इत्यन्ये ॥ युस इत्यपरे ॥ ११०
 ह्रुप दाहे । १११ त्रिम प्रेरणे । ११२ कुस सन्नेषणे । ११३ बुस उत्सर्गे । ११४ मुस
 खण्डने । ११५ मसी परिणामे ॥ समी इत्येके ॥ ११६ लुठ विलोडने ११७ उच
 समवाये । ११८ मृशु ११९ भ्रशु अधःपतने । १२० वृश वरणे । १२१ कृश तनू-
 करणे । १२२ जितुप पिपासायाम् । १२३ ह्रप तुष्टौ । १२४ रुष १२५ रिप हिसायाम् ।
 १२६ डिप क्षेपे । १२७ कूप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे । १२९ युप १३० रुप
 १३१ छुप विमोहने । १३२ लुभ गार्ध्वे । १३३ क्षुभ संचलने । १३४ णम १३५ तुम
 हिसायाम् ॥ क्षुभिनभितुभयो घुतादौ त्रयादौ च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्लिदु आर्द्रिभावे । १३७
 जिमिदा स्नेहने । १३८ जिद्विदा स्नेहनमोचनयोः । १३९ ऋदु वृद्धौ । १४० मृधु अ-
 भिकाङ्क्षायाम् ॥ **वृत् । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥**

इति इयन्धिकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥

१ धृञ् अभिपत्रे । २ पिञ् बन्धने । ३ शिञ् निशाने । ४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । ५ चिञ् चयने । ६ स्तृञ् आच्छादने । ७ कृञ् हिंसायाम् । ८ वृञ् वरणे । ९ धूञ् कम्पने ॥ धूञ् इत्येके ॥ **स्वादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः । वृञ् उदात्तः ॥** १० दुदु उपतापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ पृ प्रीतौ । १३ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोः इत्यन्ये । स्पृ इत्येके ॥ १४ आप्ल व्यातौ । १५ कृश शक्तौ । १६ राध १७ साध सं-सिद्धौ ॥ **दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥** १८ अशू व्याप्तौ सधाते च । १९ षिघ्र आस्कन्दने ॥ **अशिस्तिधी उदात्तवनुदात्तेतावात्मनेभाषौ ॥** २० तिक २१ स्तिग गतौ च । २२ पघ हिंसायाम् । २३ जिघृषा प्रागल्भ्ये । २४ दन्धु दम्भने । २५ ऋधु वृद्धौ । २६ तुप प्रीणने इत्येके ॥ छन्दसि ॥ २७ अह व्याप्तौ । २८ दघ घातने पालने च । २९ चमु भक्षणे । ३० रि ३१ क्षि ३२ चिरि ३३ जिरि ३४ दाश ३५ द हिंसायाम् ॥ क्षिर् भाषायाम् इत्येके । ऋक्षीत्यजादिरेके । रेफवानित्यन्ये ॥ **वृत् । ति-कादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥**

इति श्रुविकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

१ तुद व्यथने । २ णुद प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने । ४ भस्ज पाके । ५ क्षिप प्रेरणे । ६ कृप विलेखने ॥ **तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥** ७ ऋपी गतौ ॥ **उदात्त उदात्तेपरस्मैपदी ॥** ८ जुषी प्रीतिसेवनयोः । ९ ओषिजी भयचलनयोः । १० ओलजी ११ ओलस्जी ग्रीडने ॥ **जुषादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** १२ ओत्रश्चू छेदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उछि उच्छे । १५ उछी विवासे । १६ ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । १७ मिछ उच्छे । १८ जर्ज १९ चर्च २० क्षर्क्ष परिभाषणभर्त्सनयोः । २१ त्वच संवरणे । २२ ऋच स्तुतौ । २३ उब्ज अर्जवे । २४ उज्ज उत्सर्गे । २५ छुभ विमोहने । २६ रिफ कथ्यनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु ॥ रिह इत्येके ॥ २७ तुप २८ तुन्फ तृप्तौ ॥ द्वावपि फान्तावित्येके ॥ २९ तुप ३० तुन्प ३१ तुफ तुन्फ हिंसायाम् । ३२ टप ३३ टन्फ उच्छे । ॥ प्रथमोऽपि द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३४ ऋफ ३५ ऋन्फ हिंसायाम् । ३६ गुफ ३७ गुन्फ ग्रन्थे । ३८ उभ ३९ उन्भ पूरणे । ४० शुभ ४१ शुन्भ शोभार्थे । ४२ द्भमी ग्रन्थे । ४३ चुती हिंसाग्रन्थनयोः । ४४ विध विधाने । ४५ छड गतौ ॥ छन इत्येके ४६ मृड सुखने । ४७ पृड च ४८ पृण प्रीणने । ४९ वृण च । ५० मृण हिंसायाम् । ५१ तृण कौटिल्ये । ५२ पुण कर्मणि शुभे । ५३ मुण प्रतिज्ञाने । ५४ कुण शब्दोपकरणयोः । ५५ शुन गतौ । ५६ दृण हिंसागतिवै-टिल्येषु । ५७ घुण ५८ घूर्ण भ्रमणे । ५९ घुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । ६० कुर शब्दे । ६१ खुर छेदने । ६२ मुर सवेष्टने । ६३ क्षुर विलेखने । ६४ घुर भीमार्थशब्दयोः । ६५ पुर अग्रगमने । ६६ वृह्ण उद्यमने ॥ बृह्ण इत्यन्ये ॥ ६७ तृह्ण ६८ स्तृह्ण ६९ तुह्ण हिं-

सार्धाः । ७० इप इच्छायाम् । ७१ मिप स्पर्धायाम् । ७२ किल शैल्यक्रीडनयोः । ७३ तिल खेहे । ७४ चिल वसने । ७५ चल विलसने । ७६ इल स्वप्रक्षेपणयोः । ७७ विल सवरणे । ७८ विल मेदने । ७९ णिल गहने । ८० हिल भावकरणे । ८१ शिल ८२ पिल उञ्छे । ८३ मिल श्लेषणे । ८४ लिख अक्षरविन्यासे । ८५ कुट कौटिल्ये । ८६ पुट सश्लेषणे ८७ कृच रांकोचने । ८८ गुज शब्दे । ८९ गुड रक्षायाम् । ९० छिप क्षेपे । ९१ छुर छेदने । ९२ स्फुट विकसने । ९३ सुट आक्षेपमर्दनयोः । ९४ तुट छेदने । ९५ तुट कलहकर्मणि । ९६ चुट ९७ छुट छेदने । ९८ छुट बन्धने । ९९ कुड मदे । १०० लुट सश्लेषणे । १०१ कृड घनत्वे । १०२ कुड बाल्ये । १०३ पुड उत्सर्गे । १०४ घुट प्रतिघाते । १०५ तुड तोडने । १०६ थुड १०७ स्थुड सवरणे ॥ खुड छुड इत्येके ॥ १०८ स्फुर १०९ फुल सचलने ॥ स्फुर स्फुरणे स्फुल संचलने इत्येके । स्फुर इत्यन्ये ॥ ११० स्फुट १११ छुड ११२ ब्रुड सवरणे ॥ ११३ कुड ११४ मृट निमज्जने इत्येके ॥ ब्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ११५ गुरी उद्यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ११६ षू स्तवने । ११७ धू विधूनने ॥ उदात्तौ परस्मैभाषौ ॥ ११८ गु पुरीषोत्सर्गे । ११९ ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इत्येके ॥ अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ ॥ १२० कुड् शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ दीर्घान्त इति कैयटादयः । द्वस्वान्त इति न्यासः ॥ वृत् ॥ १२१ पृट् व्यायामे । १२२ मृड् प्राणत्यागे ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १२३ रि १२४ पि गतौ । १२५ धि धारणे । १२६ क्षि निवासगत्योः ॥ रियत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १२७ धू प्रेरणे । १२८ कृ विक्षेपे । १२९ गृ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १३० दृड् आदरे । १३१ धृड् अवस्थाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १३२ प्रच्छ झीप्सायाम् ॥ वृत् ॥ १३३ सृज विसर्गे । १३४ लुमस्यो शुद्धौ । १३५ रुजो भङ्गे । १३६ भुजो कौटिल्ये । १३७ लुप स्पर्शे । १३८ रुश १३९ रिश हिंसायाम् । १४० लिश गतौ । १४१ स्पृश संस्पर्शने । १४२ विच्छ गतौ । १४३ विश प्रवेशने । १४४ मृश आमर्शने १४५ एद प्रेरणे । १४६ पट्ट विशरणगत्यवसादनेषु । १४७ शट्ट शातने ॥ पृच्छत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विच्छस्तूदात्तः ॥ १४८ मिल सगमे ॥ उदात्तः स्वरिते-दुभयतोभाषः ॥ १४९ मुच्छ मोक्षणे । १५० छुच्छ छेदने । १५१ विदू लामे । १५२ लिप उपदेहे । १५३ पिच क्षरणे ॥ मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः । विन्दतिस्तूदात्तः ॥ १५४ कृती छेदने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५५ खिद परिघाते ॥ अनुदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५६ पिश अवयवे ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । वृत् ॥

इति शविकरणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

१ रुधिर् आवरणे । २ भिदिर् विदारणे । ३ छिदिर् द्वैधीकरणे । ४ रिचिर् विरेचने ।
 ५ विचिर् पृथग्भावे । ६ छुदिर् सपेषणे । ७ युजिर् योगे ॥ रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरि-
 तेत उभयतोभाषाः ॥ ८ उन्नुदिर् दीप्तिदेवनयोः । ९ उत्तुदिर् हिसानादयोः ॥ उदा-
 त्तौ स्वरितेतावुभयतो भाषौ ॥ १० कृती वेष्टने ॥ उदात्त उदात्तेतः
 ११ जिङ्न्धी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्तेतात्मनेपदी ॥ १२ खिद दैन्ये । १३ विद वि-
 चारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनौ ॥ १४ शिपु विशेषणे । १५ पिपू सचू-
 र्णने । १६ भन्जो आमर्दने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ शिपादयोऽनुदात्ता उदा-
 त्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ तुह १९ हिसि हिसायाम् । २० उन्दी क्लेदने । २१ अन्ज
 व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु । २२ तन्चु सकोचने । २३ ओविजी भयचलनयोः । २४ वृजी
 वर्जने । २५ पृची सपर्के ॥ तृहादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ वृत् ॥

इति श्रम्बिकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

१ तनु विस्तारे । २ पणु दाने । ३ क्षणु हिसायाम् । ४ क्षिणु च । ५ ऋणु गतौ ।
 ६ तृणु अदने । ७ वृणु दीप्तौ ॥ तनादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ८
 वनु याचने । ९ मनु अवबोधने ॥ उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ ॥ १० ङुक्ञ् क-
 रणे ॥ अनुदात्त उभयतोभाषाः ॥

इति उविकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

१ ङुक्नीञ् द्रव्यविनिमये । २ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । ३ श्रीञ् पाके । ४ मीञ् हिसाया-
 म् । ५ पिञ् बन्धने । ६ स्कुञ् आप्रवणे । ७ युञ् बन्धने ॥ त्रयादयोऽनुदात्ता उभ-
 यतोभाषाः ॥ ८ कूञ् शब्दे । ९ दूञ् हिसायाम् । १० पूञ् पवने । ११ छूञ् छेदने ।
 १२ स्तूञ् आच्छादने । १३ कृञ् हिसायाम् । १४ वृञ् वरणे । १५ भ्रूञ् कम्पने ॥
 कूप्रभृतय उदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १६ शृ हिसायाम् । १७ पू पालनपूरणयोः । १८
 वृ वरणे ॥ भरणे इत्येके ॥ १९ भृ भर्त्सने । २० मृ हिसायाम् । २१ दृ विदारणे । २२
 जृ वयोहानौ ॥ झृ इत्येके । धृ इत्यन्ये ॥ २३ नृ नये । २४ कृ हिसायाम् । २५ ऋ
 गतौ । २६ गृ शब्दे ॥ णृणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ २७
 ज्या वयोहानौ । २८ री गतिरेपणयोः । २९ ली श्लेषणे । ३० ळी वरणे । ३१ प्री गतौ ॥
 वृत् ॥ ३२ व्री वरणे । ३३ श्री भये ॥ भरे इत्येके । ३४ क्षीप् हिसायाम् । ३५ ज्ञा
 अवबोधने । ३६ बन्ध बन्धने ॥ ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३७ वृङ्
 समक्तौ ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ ३८ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः । ३९ मन्थ विलोढने ।
 ४० श्रन्थ ४१ ग्रन्थ संदर्भे । ४२ कुन्थ संश्लेषणे ॥ सक्केशे इत्येके ॥ कुथ इति दुर्गः ॥ ४३

मृद क्षोदे । ४४ मृत् च ॥ अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गुध रोषे । ४६ कुप निष्कर्षे । ४७ क्षुभ
संचलने । ४८ णम ४९ तुम हिंसायाम् । ५० क्रिश् विवाधने । ५१ अश भोजने ।
५२ उग्रस उज्ज्हे । ५३ इष आभीक्ष्ण्ये । ५४ विप विप्रयोगे । ५५ प्रुष ५६ सुप
५७ पुप पुष्टौ । ५८ सुप स्तेये । ५९ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ वान्तोऽय-

॥ ६० हेट च ॥ श्रन्थादय उदात्ता उदात्तेतो विषिवर्ज परस्मैभाषाः
॥ ६१ ॥ ग्रह उपादाने ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥

इति श्राविकरणाः ऋयादयः ॥ ९ ॥

१ चुर स्तेये । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यत्रि सकोचे । ४ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुटि
इत्यपि ॥ ५ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ६ कुट्टि अमृतभाषणे । ७ लड उपसेवायाम् । ८
मिदि स्नेहने । ९ ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ओकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि
इत्यन्ये ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीट अवगाहने । १२ नट अव-
स्यन्दने । १३ श्रन्थ प्रयत्ने ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ वध सयमने ॥ बन्ध इति
चान्द्राः ॥ १५ गृ पूरणे । १६ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १७ पक्ष परिग्रहे । १८ वर्ण
१९ चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्याने । २१ पृथ प्रक्षेपे ॥ पथ इत्येके ॥
२२ पम्प संवन्धने । २३ शम्भ च ॥ साम्भ इत्येके ॥ २४ भक्ष अदने । २५ कुड
छेदनभर्तृनयोः ॥ पूरणे इत्येके ॥ २६ पुट्ट २७ चुट्ट अलीभावे । २८ अट्ट २९
पुट्ट अनादरे । ३० लुण्ठ स्तेये । ३१ गठ ३२ श्वठ असस्कारगत्योः ॥ श्वठि इत्येके ॥
३३ तुजि ३४ पिजि हिंसावलादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि
इत्येके ॥ ३५ पिस गतौ । ३६ पान्त्व सामप्रयोगे । ३७ इवल्क ३८ वल्क परिभा-
षणे । ३९ णिह स्नेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ४० स्मिट अनादरे ॥ णिड् इत्येके ॥ ४१
स्लिप श्लेषणे । ४२ पथि गतौ । ४३ पिच्छ कुट्टने । ४४ छदि सवरणे । ४५ श्रण
दाने । ४६ तट आघाते । ४७ खट ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि रक्षणे ।
५१ गुडि धेष्टने ॥ रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । गुठि इत्यपरे ॥ ५२ खुडि खण्डने ।
५३ वटि विभाजने ॥ वडि इति केचित् ॥ ५४ मडि भूपाया हर्षे च । ५५ भडि क-
त्याणे । ५६ छर्द वमने । ५७ पुस्त ५८ बुस्त आदरानादरयोः । ५९ चुद सचोदने ।
६० नक्क ६१ धक्क नाशने । ६२ चक्क ६३ चुक्क व्यथने । ६४ क्षल शौचकर्मणि ।
६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७ तुल उत्क्षेपे । ६८ पुल महत्वे । ६९
चुल समुच्छाये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ विल क्षेपे । ७३ बिल भेदने । ७४
तिल स्नेहने । ७५ चल मृतौ ॥ ७६ पाल रक्षणे । ७७ लप हिंसायाम् । ७८ श्लव
माने । ७९ शूर्प च । ८० चुट छेदने । ८१ मुट सचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि ना-

शने । ८४ वज मार्गसंस्कारगत्योः । ८५ शुल्क अति स्पर्शने । ८६ क्षपि गत्याम् ।
 ८७ क्षपि क्षान्त्याम् । ८८ छजि कृच्छ्रजीवने । ८९ श्रुत गत्याम् । ९० श्वश्र च ।
 ९१ झप ज्ञानज्ञापनमारणतोपणनिशाननिशामनेषु ॥ मित्रेभ्येके ॥ ९२ यम च परिवे-
 षणे । ९३ चह परिकल्कने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रह त्यागे च । ९५ बल प्राणने । ९६
 चित्र चयने ॥ नान्ये मितोऽहेतौ ॥ ९७ घट्ट चलने । ९८ मुस्त सघाते ॥ ९९ खट्ट सब-
 रणे । १०० षट्ट १०१ स्फिट्ट १०२ चुवि हिसायाम् १०३ पूल सघाते ॥ पूर्ण इत्येके ।
 पुण इत्यन्ये ॥ १०४ पुस अभिवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस कान्तिकरणे ॥
 १०७ मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १०७ कीट वर्णे । १०८ चूर्ण संकोचने ।
 १०९ पूज पूजायाम् । ११० अर्क स्तवने ॥ तपने इत्येके ॥ १११ शुठ आलस्ये ।
 ११२ शुठि शोपणे । ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मार्ज शब्दार्थौ । ११६
 मर्च च । ११७ घृ प्रस्रवणे ॥ स्त्रावणे इत्येके ॥ ११८ पचि विस्तारवचने । ११९ तिज
 निशाने । १२० कृत सशब्दने । १२१ वर्ध छेदनपूरणयोः । १२२ कुवि आच्छादने ॥
 कुमि इत्येके ॥ १२३ लुवि १२४ तुवि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ ह्रप
 व्यक्तायां वाचि ॥ कूप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने । १२७ इल प्रेरणे । १२८ नक्ष
 म्लेच्छने । १२९ म्लेच्छ अव्यक्ताया वाचि । १३० ब्रूस १३१ बर्ह हिंसाया-
 म् ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति ॥ १३२ गुर्द
 पूर्वनिकेतने । १३३ जसि रक्षणे ॥ मोक्षणे इति केचित् ॥ १३४ ईट स्तुतौ ।
 १३५ जसु हिसायाम् । १३६ पिडि सघाते । १३७ रुप रोपे ॥ रुट इत्येके ॥ १३८
 डिप क्षेपे । १३९ ह्रुप समुच्छये ॥ आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ १४० चित सचेतने ।
 १४१ दशि दंशने । १४२ दसि दर्शनदशनयोः ॥ दस इत्यन्येके ॥ १४३ डप १४४
 डिप सघाते । १४५ तत्रि कुटुम्बधारणे । १४६ मत्रि गुप्तपरिभाषणे । १४७ सश
 तक्षणसंश्लेषणयोः । १४८ तर्ज १४९ मर्त्स तर्जने । १५० वस्त १५१ गन्ध अर्दने ।
 १५२ विष्क हिसायाम् । हिष्क इत्येके ॥ १५३ निष्क परिमाणे । १५४ लल ईप्सा-
 याम् । १५५ कण सकोचे । १५६ तूण पूरणे । १५७ भृण आशाविशङ्कयोः । १५८
 शट श्लाघायाम् । १५९ यक्ष पूजायाम् । १६० स्वम वितर्के । १६१ गूर उद्यमने ।
 १६२ शम १६३ लक्ष आलोचने । १६४ कुत्स अवक्षेपणे । १६५ श्रुट छेदने ॥ कुट
 इत्येके ॥ १६६ गल स्रवणे । १६७ भल आमण्डने । १६८ कूः आप्रदाने ॥ अवसा-
 दने इत्येके ॥ १६९ खुट्ट प्रतापने । १७० वन्चु प्रलम्भने । १७१ वृप शक्तिबन्धने ।
 १७२ मद वृत्तियोगे । १७३ दिवु परिकूजने । १७४ गृ विज्ञाने । १७५ विद चेत-
 नाख्याननिवासेषु । १७६ मान स्तम्भे । १७७ यु जुगुप्सायाम् । १७८ कुस्म नाम्नो वा
 कुत्सितस्मयने ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥ १७९ चर्च अध्ययने । १८० शुक्क भाषणे ।

१८१ शब्द उपमर्गादाविष्कारे च । १८२ कण निमीलने । १८३ जम्भि नाशने ।
 १८४ धूत क्षरणे । १८५ जम्ब ताडने । १८६ पश बन्धने । १८७ अम रोगे ।
 १८८ चट १८९ स्फुट भेदने । १९० घट संघाते हन्यर्थाश्च । १९१ दिव्बु मर्दने ।
 १९२ अर्ज प्रतिगन्ने । १९३ घृप्ति विशब्दने । १९४ आढः क्रन्द सातत्ये । १९५
 हस्त शिल्पयोगे । १९६ तर्भि १९७ भूष अलकरणे । १९८ अर्ह पूजायाम् । १९९ ज्ञा-
 न्तियोगे । २०० भज निश्रानने । २०१ शुश्रु प्रसहने । २०२ यत निकारोपस्कारयोः ।
 २०३ रक्त २०४ लग आस्वादने ॥ रघ इत्येके । रग इत्यन्ये ॥ २०५ अन्वु वि-
 शेषणे । २०६ लिङ्ग चित्रीकरणे । २०७ मुद ससर्गे । २०८ त्रस धारणे ॥ ग्रहणे ,
 इत्येके । धारणे इत्यन्ये ॥ २०९ उग्रस उज्ज्वले ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यन्ये ॥
 २१० मुच प्रमोचने मोदने च २११ वस स्नेहलेदापहरणेषु । २१२ चर सशये ।
 २१३ न्यु सहने ॥ हसने चेत्येके । न्युस इत्येके ॥ २१४ भुवोऽवकल्कने । २१५
 कृषेश्च ॥ आ रभदः सकर्मकात् ॥ २१६ प्रस ग्रहणे । २१७ पुप धारणे । २१८ दल
 विदारणे । २१९ पठ २२० पुठ २२१ लुठ २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि
 लिजि २२५ लुजि २२६ भजि २२७ लधि २२८ त्रसि २२९ पिसि २३० कुसि
 २३१ दशि २३२ कुशि २३३ घट २३४ घटि २३५ वृहि २३६ बर्हि २३७ बल्ह २३८
 गुप २३९ भूप २४० विच्छ २४१ चीव २४२ पृथ २४३ लोछ २४४ लोचृ २४५
 गद २४६ गुप २४७ तर्क २४८ वृत् २४९ वृष्ट मापार्थाः । २५० रुट २५१ लजि २५२
 अजि २५३ दसि २५४ मृशि २५५ रुशि २५६ शीक २५७ रुसि २५८ नट २५९ पुटि
 २६० जि २६१ चि २६२ रधि २६३ लधि २६४ अहि २६५ रहि २६६ महि च । २६७
 लडि २६८ तड २६९ नल च । २७० पूरी आप्यायने । २७१ रुज हिंसायाम् । २७२
 ध्वद आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ आ भृपाद्वा ॥ २७३ युज २७४ पृच सयमने । २७५
 अर्च पूजायाम् । २७६ पढ मर्पणे । २७७ ईर क्षेपे । २७८ ली द्रवीकरणे । २७९ वृजी
 वर्जने । २८० वृज आवरणे । २८१ जृ वयोहानौ । २८२ जि च २८३ रिच
 धियोजनसंपर्चनयोः । २८४ शिप असर्वापयोगे । २८५ तप दाहे । २८६ तप तृप्तौ ॥
 संदीपने इत्येके ॥ २८७ छृदी सदीपने ॥ त्रप छृप दप सदीपने इत्येके ॥ २८८ दृमी
 भये । २८९ दृभ संदर्भे । २९० श्रथ मोक्षणे ॥ हिंसायाम् इत्यन्ये ॥ २९१ मी गतौ ।
 २९२ ग्रन्थ बन्धने । २९३ शीक आमर्पणे । २९४ चीक च । २९५ ॥ अर्द हिंसायाम् ॥
स्वरितेत् ॥ २९६ हिंसि हिंसायाम् । २९७ अर्ह पूजायाम् । २९८ आढः पद पथ्ये ।
२९९ शुन्ध शौचकर्मणि । ३०० छद अपवारणे ॥ स्वरितेत् । ३०१ जुष परितर्कणे ॥ परितर्पणे
इत्यन्ये ॥ ३०२ धूष् कम्पने । ३०३ प्रीब् तर्पणे । ३०४ ग्रन्थ ३०५ ग्रन्थ सदर्भे ।
३०६ आप्ल लम्पने ॥ स्वरितेदयमित्येके ॥ ३०७ तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च

दैर्घ्ये ॥ चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके ॥ ३०८ वद सदेशवचने ॥ **स्वरितेत् ॥ अनुदात्ते-**
दित्येके ॥ ३०९ वच परिभाषणे । ३१० मान पूजायाम् । ३११ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥
 ३१२ गर्ह विनिन्दने । ३१३ मार्ग अन्वेषणे । ३१४ कठि शोके । ३१५ मञ्जू शौचालं-
 कारयोः । ३१६ मृष तितिक्षायाम् ॥ **स्वरितेत् ॥** ३१७ धृप प्रहसने ॥ **इत्याधृषी-**
याः ॥ अथादन्ताः ॥ ३१८ कथ वाक्यप्रबन्धे । ३१९ वर ईप्सायाम् । ३२० गण सख्या-
 ने । ३२१ शठ ३२२ श्वठ सम्यगवभाषणे । ३२३ पट ३२४ वट ग्रन्थे । ३२५ रह
 त्यागे । ३२६ स्तन ३२७ गदी देवशब्दे । ३२८ पत गतौ वा ॥ वा अदन्त इत्येके ॥ २२९
 मूप अनुपसर्गात् । ३३० स्वर आक्षेपे । ३३१ रच प्रतियत्ने । ३३२ कल गतौ स-
 ह्याने च । ३३३ चह परिकल्कने । ३३४ मह पूजायाम् । ३३५ सार ३३६ कृप
 ३३७ श्रय दौर्बल्ये । ३३८ स्पृह ईप्सायाम् । ३३९ भाम क्रोधे । ३४० सूच पैशून्ये ।
 ३४१ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये ॥ ३४२ क्षोट क्षेपे । ३४३ गोम
 उपलेपने । ३४४ कुमार क्रीडायाम् । ३४५ शील उपधारणे । ३४६ साम सान्त्वप्र-
 योगे । ३४७ वेल कालोपदेशे ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके ॥ ३४८ पल्लूल लवनप-
 वनयोः । ३४९ वात सुखसेवनयोः ॥ गतिसुखसेवनयोः इत्येके ॥ ३५० गवेष मार्गणे ।
 ३५१ वास उपसेवायाम् । ३५२ निवास आच्छादने । ३५३ भाज पृथक्कर्मणि । ३५४
 सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोः इत्येके ॥ ३५५ ऊन परिहाणे । ३५६ ध्वन
 शब्दे । ३५७ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्यन्ये ॥ ३५८ सङ्केत ३५९ ग्राम ३६० कुण
 ३६१ गुण चामन्त्रणे । ३६२ केत श्रावणे निमन्त्रणे च । ३६३ कुण सकोचनेऽपि । ३६४
 स्तेन चौर्ये ॥ **आगर्वादात्मनेपदिनः ॥** ३६५ पद गतौ । ३६६ गृह ग्रहणे । ३६७
 मृग अन्वेषणे । ३६८ कुह विस्मापने । ३६९ शूर ३७० वीर विक्रान्तौ । ३७१
 स्थूल परिवृंहणे । ३७२ अर्थ उपयान्त्रायाम् । ३७३ सत्र संतानक्रियायाम् । ३७४ गर्व
 माने ॥ **इत्यागर्वायाः ॥** ३७५ सूत्र वेष्टने । ३७६ सूत्र प्रस्त्रवणे । ३७७ रुक्ष पारुष्ये ।
 ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्तौ । ३८० पुट संसर्गे । ३८१ धेक दर्शने इत्येके ।
 ३८२ कत्र शैथिल्ये ॥ कर्त इत्यन्येके ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये बहुलमिष्टवच्च । तत्करोति-
 तदाचष्टे । तेनातिक्रामति । धातुरूप च । * आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेऽक्रुत्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः
 प्रकृतिवच्च कारकम्* । कर्तृकारणाद्वात्वर्ये । ३८३ वल्क दर्शने । ३८४ चित्र चित्री-
 करणे ॥ कदाचिदर्शने ॥ ३८५ अस समाधाते । ३८६ वट विभाजने । ३८७ लज
 प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८८ मिश्र सपर्के । ३८९ सङ्ग्राम युद्धे ॥ **अनुदात्तेत् ॥** ३९०
 स्तोम श्लाघायाम् । ३९१ छिद्र कर्णभेदने ॥ करणभेदने इत्येके । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यपरे ॥
 ३९२ अन्ध दृष्ट्युपधाते ॥ उपसहारे इत्यन्ये ॥ ३९३ दण्ड दण्डनिपातने । ३९४
 अङ्ग पदे लक्षणे च । ३९५ अङ्ग च । ३९६ सुख ३९७ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९८ रस

आस्वादनस्नेहनयोः । ३९९ व्यय वित्तसमुत्सर्गे । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ छेद द्वैधीकरणे । ४०२ छद अपवारणे । ४०३ लाभ प्रेरणे । ४०४ व्रण गात्रविचूर्णने । ४०५ वर्णे वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०६ पर्ण हरितभावे । ४०७ विष्प दर्शने । ४०८ क्षप प्रेरणे । ४०९ वस निवासे । ४१० तुथ आवरणे ॥ गि-
डङ्गानिरसने । श्वेताश्वतथरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । पुच्छादिषु प्रातिपदिका-
द्वात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्वार्थे णिजन्ताश्चुरादयः ॥ १० ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो धातुपाठः समाप्तः ॥

लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गा । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृपोतृननान्दरः । ४ अन्यप्रत्ययान्तो
धातुः । ५ अशनिभरण्यरणयः पुंसि च । ६ मिन्यन्तः । ७ वद्विवृष्यग्रय पुंसि । ८ श्रोणियो-
न्यूर्मयः पुंसि च । ९ क्तिन्नन्तः । १० ईकारान्तश्च । ११ ऊङ्गावन्तश्च । १२ खन्तमेका-
क्षरम् । १३ विशत्यादिरा नवतेः । १४ दुन्दुभिरक्षेपु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्यत्र
पुंसि । १७ तलन्तः । १८ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । १९ यादो नपुसकम् । २०
भासुन्वृक्षगिदग्दृग्गुष्णिगपानहः । २१ रथूणोर्णे नपुसके च । २२ गृहशशाभ्या क्लीबे । २३
प्रावृत्तिपुङ्गवदिष्टि प । २४ दर्विविदिवेदिग्वनिशाण्यभ्रिवेशिकृष्योपधिकव्यङ्गुल्यः । २५ ति-
थिनाटिरुचिवीचिनालधूलिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः । २६ शङ्कुलिराजिकुव्यशनिवर्तिभृकु-
टिन्नुटिवालपङ्क्तयः । २७ प्रतिपदापद्विपत्सपच्छरत्संसत्यरिषदुपःसविच्छुद्यन्तुसमिधः । २८ आ-
शीर्षूर्ध्वीर्द्विरः । २९ अधुमनससमासिकतावर्षाणा बहुत्व च । ३० स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्त्रिचः ।
३१ तटितीमाभबध्याः । ३२ चूलिवेणिखार्यश्च । ३३ ताराधाराज्योस्त्रादयश्च । ३४ श-
लाका स्त्रिया निन्यम् ॥

१ प्रुमान् । २ धन्यन्तः । ३ धाजन्तश्च । ४ भयलिङ्गभगपदानि नपुसके । ५ नङ्-
न्तः । ६ यात्रा स्त्रियाम् । ७ क्यन्तो धुः । ८ इषुविः स्त्री च । ९ देवासुरात्मस्वर्गगि-
रिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखङ्गशरपङ्काभिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रिसुवने नपुसके ।
११ द्यौः स्त्रियाम् । १२ इषुबाह्व स्त्रिया च । १३ बाणकाण्डौ नपुसके च । १४
नन्तः । १५ क्रतुपुरुषकपोलुगुल्फमेधाभिधानानि । १६ अभ्र नपुसकम् । १७ उकारा-
न्तः । १८ धेनुरज्जुकुहसुरयुततुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १९ समासे रज्जुः पुंसि च । २०
श्मश्रुजानुस्वाङ्गश्चतुर्षुताङ्गानि नपुसके । २१ वसु चार्यवाचि । २२ मद्गमदुशीढसानुकम-
ण्डलानि नपुसके च । २३ रुवन्तः । २४ दासकसेरुजत्रुवस्तुमस्तूनि नपुसके । २५ सक्त-

नपुसके च । २६ प्राग्रमेरकारान्तः । २७ कोपधः । २८ चिबुकशाल्मकप्रातिपदिकाशु-
 कोत्सुकानि नपुसके । २९ कण्टकानीकसरकमोदकचपकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्च-
 स्कपिनाकभाण्डककदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलकानि नपुसके च । ३० टोपधः ।
 ३१ किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्ठानि नपुसके । ३२ कुटकूटकपटकपाटक-
 र्पटनटनिकटकीटकटानि नपुसके च । ३३ णोपधः । ३४ ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि
 नपुसके । ३५ कार्पापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुसके च । ३६ थो-
 पधः । ३७ काष्ठपुष्टरिक्योक्त्यानि नपुसके । ३८ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३९
 तीर्थप्रोथयूथगायानि नपुसके च । ४० नोपधः । ४१ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिन-
 विपिनवेतनशासनसोपानमिशुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुसके । ४२ मानयानाभिधानन-
 लिनपुलिनोद्यानशयानासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसभावनविभावनविमानानि नपुसके
 च । ४३ षोपधः । ४४ पाप्खण्डोपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुसके । ४५
 शर्पकुतपकुणपद्मीपविटपानि नपुसके च । ४६ भोपधः । ४७ तलभं नपुसकम् ।
 ४८ जृम्भ नपुसके च । ४९ मोपधः । ५० रुक्मसिन्धुयुग्मेध्मरुत्माध्यात्मकुङ्कुमानि न-
 पुसके । ५१ सङ्ग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोदामानि नपुसके च । ५२ योपधः ।
 ५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुसके । ५४ गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुसके
 च । ५५ रोपधः । ५६ द्वाराग्रस्फारतकवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रन्छिद्रनारतीरदूरकृच्छूरन्ध्राश्रथन्ध्रभीरग-
 भीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदरशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्कराङ्गरकुटीरकुलीर-
 चत्वरकाश्रीरतीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षेत्रक्षेत्रमित्रकलत्रन्ध्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रास्त्रश-
 स्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनक्षत्राणि नपुसके । ५७ शुक्रमदेवतायाम् । ५८ चक्रवज्रान्धकारसारावारपार-
 क्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुसके च । ५९ षोपधः । ६० शि-
 रीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मापाणि नपुसके । ६१ यूषकरीपमिषविषवर्षाणि नपुसके
 च । ६२ सोपधः । ६३ पानसबिसब्जससाहसानि नपुसके । ६४ चमससरसनिर्या-
 सोपवासकर्पासवासमासकासकासमासानि नपुसके च । ६५ कस च प्राणिनि । ६६
 रश्मिदिवसाभिधानानि । ६७ दीधितिः स्त्रियाम् । ६८ दिनाहनी नपुसके । ६९
 मानाभिधानानि । ७० द्रोणाढकौ नपुसके च । ७१ खारीमानिके स्त्रियाम् । ७२
 दाराक्षतलजासूना बहुत्व च । ७३ नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७४ मरु-
 द्ररुदुत्तरदृविजः । ७५ ऋषिराशिदितिग्रन्थिक्रिमिध्वनिवालिकौलौमीलिरविकपिमुनयः । ७६
 ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७७ हस्तकुन्तान्तवातव्रातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७८ षण्डमण्डकरण्ड-
 भरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपापण्डशिखण्डाः । ७९ वशाशुशोडाशाः । ८० हृदकन्दकुन्द-
 बुद्बुदशब्दाः । ८१ अर्धपथिमध्यभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८२ पल्वपल्वलकफरेफकाटानिर्व्यू-
 हमठमणितरगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः । ८३ सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ॥

सिद्धान्तकौमुद्याः सूची

पृष्ठम् सूत्रम्

२ अम ८।४।६८
 १५५ अशहारी ५।२।६९
 ८ अक सत्रेर्दीर्घ ६।१।१०१
 ५६ अर्हायतच १।४।५१
 ३४१ अर्कतृयिकाकारके २।३।१५
 ६३ अर्कतृयुणो १।३।२४
 २७५ अर्कर्मज्ञान १।३।२६
 २७६ अर्कर्मज्ञान १।३।३५
 २७७ अर्कर्मज्ञान १।३।४५
 ३६६ अर्कर्मधारयरात्र्यम ६।२।१३०
 १८५ अक्रुद्रप्रियगुण ८।१।१३
 १९९ अक्रुत्तार्थधातुक्रयो ७।४।२५
 ३९१ अक्रुत्तार्थधातुक्रयो ६।२।७३
 ६५ अक्रुत्तार्थधातुक्रयो २।३।७०
 ६८ अक्षशलाका स २।१।१०
 ३४४ अक्षेपुसल ३।२।७०
 २०८ अक्षान्यारस्याम् ३।१।७५
 ९६ अक्षेपुसल ५।४।७६
 १४७ अक्षान्यारस्याम् ४।४।७०
 ३४४ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ३७१ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ९३ अक्षेपुसल ३।३।७९
 १२० अक्षेपुसल ३।३।७९
 ३०४ अक्षेपुसल ३।३।७९
 २९४ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ८० अक्षेपुसल ३।३।७९
 ३२१ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ८९ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ३६६ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ३६४ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ३७१ अक्षेपुसल ३।३।७९
 १७७ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ३९१ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ४०३ अक्षेपुसल ३।३।७९
 ८७ अक्षेपुसल ३।३।७९
 १७७ अक्षेपुसल ३।३।७९

पृष्ठम् सूत्रम्

१३४ अच ८।३।३१
 ३०९ अचउपरागात् ७।४।४७
 ३९ अच ६।४।१३८
 ३७७ अच कर्तृयकि ६।१।१९५
 २८४ अच कर्मकर्तृरि ३।१।६२
 ४ अच परस्मिन्पूर्ववि १।१।५८
 ९६ अचतरविचतुर्गुण ५।४।७७
 ४ अचश्च १।२।२८
 १९८ अचस्तासत्यल्य ७।२।६१
 १२२ अचित्तहस्तिधेनो ४।२।४७
 १३९ अचित्ताददेशका ४।३।९६
 २७ अचिरकृत ७।२।१००
 १४९ अचिरशीर्ष ६।१।६२
 २३ अचिश्चधातुनुवा ६।४।७७
 २१ अचोऽङिर्णात् ७।२।११५
 ५ अचोऽन्त्यादिटि १।१।६४
 २९१ अचोऽयत् ३।१।९७
 ५ अचोऽहाम्भाद्धे ८।४।४६
 ३९९ अचोऽहाम्भाद्धे ६।२।१५७
 ७१ अचोऽहाम्भाद्धे ७।३।११९
 ७८ अचोऽहाम्भाद्धे १।४।६९
 ९६ अचोऽहाम्भाद्धे ५।४।७७
 २९१ अचोऽहाम्भाद्धे ३।१।१०५
 १७४ अचोऽहाम्भाद्धे ५।३।५८
 १८७ अचोऽहाम्भाद्धे ६।१।२
 ४६ अचोऽहाम्भाद्धे ४।१।४
 ९१ अचोऽहाम्भाद्धे २।२।३३
 १४९ अचोऽहाम्भाद्धे ५।१।८
 १७६ अचोऽहाम्भाद्धे ५।३।१२२
 २९३ अचोऽहाम्भाद्धे ७।३।६०
 १९८ अचोऽहाम्भाद्धे २।४।५६
 १६० अचोऽहाम्भाद्धे ६।४।१६
 १७५ अचोऽहाम्भाद्धे ५।३।७३
 ३०६ अचोऽहाम्भाद्धे ७।२।५३
 १७२ अचोऽहाम्भाद्धे ५।३।३०

पृष्ठम् सूत्रम्

३८३ अचोऽहाम्भाद्धे ६।१।१७०
 ३०५ अचोऽहाम्भाद्धे ८।२।४८
 २४४ अचोऽहाम्भाद्धे ७।२।७१
 ८७ अचोऽहाम्भाद्धे ५।४।११८
 १६ अचोऽहाम्भाद्धे ६।१।१२
 २४२ अचोऽहाम्भाद्धे ७।३।९९
 १३४ अचोऽहाम्भाद्धे ४।३।३३
 २८० अचोऽहाम्भाद्धे १।३।८८
 ३९२ अचोऽहाम्भाद्धे ६।२।७५
 ११६ अचोऽहाम्भाद्धे ८।१।१५६
 १० अचोऽहाम्भाद्धे ८।४।७७
 ३४० अचोऽहाम्भाद्धे ३।३।१२
 १४४ अचोऽहाम्भाद्धे ४।४।१८
 १६७ अचोऽहाम्भाद्धे ५।२।१०३
 ११८ अचोऽहाम्भाद्धे ४।१।७८
 ३४३ अचोऽहाम्भाद्धे ५।४।१५
 ३ अचोऽहाम्भाद्धे १।१।९९
 १३७ अचोऽहाम्भाद्धे ४।३।७३
 १४६ अचोऽहाम्भाद्धे ४।४।४८
 १९१ अचोऽहाम्भाद्धे ७।४।७०
 १०९ अचोऽहाम्भाद्धे ८।१।९५
 १६८ अचोऽहाम्भाद्धे ५।२।११५
 २२८ अचोऽहाम्भाद्धे ६।४।११०
 १९५ अचोऽहाम्भाद्धे ७।२।११६
 १९३ अचोऽहाम्भाद्धे ६।४।१२०
 १३ अचोऽहाम्भाद्धे ८।३।४६
 ११८ अचोऽहाम्भाद्धे ४।१।१७७
 १८१ अचोऽहाम्भाद्धे ५।४।२६
 ५८ अचोऽहाम्भाद्धे १।४।९५
 १७३ अचोऽहाम्भाद्धे ५।३।५५
 ८० अचोऽहाम्भाद्धे ५।४।९६
 ४०१ अचोऽहाम्भाद्धे ६।२।१११
 १६ अचोऽहाम्भाद्धे ६।१।९७
 १८७ अचोऽहाम्भाद्धे ७।३।१०१

पृष्ठम् सूत्रम्

१७ अतोभिसष्टम् ७ । १ । ९
 २९ अतोम् ७ । १ । २४
 १८९ अतोय ७ । २ । ८०
 १४ अतोरोरमुतादधुते ६ । १ । ११३
 २०२ अतोलोप ६ । ४ । ४८
 २०६ अतोलान्तस्य ७ । २ । २
 १९५ अतोह्लादेर्लघो ७ । २ । ७
 १८८ अतोह् ७ । ४ । १०५
 ७० अत्यन्तस्योच २ । १ । २९
 २६१ अत्रलोपोभ्यासस्य ७ । ४ । ५८
 ८११ अत्रानुनासिक पूर्वस्य ८ । ३ । २
 ११४ अत्रियगुक्तस्यसिद्ध २ । ४ । ६५
 ४० अत्सतस्य चाधातो ६ । ४ । १४
 २४९ अत्समृद्वत्त्वप्रथमद ७ । ४ । ९५
 २२३ अद सर्वेषा ७ । ३ । १००
 २२९ अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४
 ५ अदर्शन लोप १ । १ । ६०
 ४२ अदसओसुलोपश्च ७ । ३ । १०७
 ९ अदसोमात् १ । १ । १२
 ३९ अदसोसेर्द्विदोम ८ । २ । ८०
 २२३ अदिप्रत्ययिभ्यश्च २ । ४ । ७२
 १२४ अद्वयवश्च ४ । २ । ७०
 ३ अदेष्टुण १ । १ । २
 ३०९ अदोऽजिघ्रिष्यसिक्ति २ । ४ । ३६
 ३०२ अदोनन्ने ३ । २ । ६८
 ७८ अदोनपदेशे १ । ४ । ७०
 २९ अद्विह्वरादिभ्य पञ्च ७ । १ । २५
 ३६१ अद्रि सस्कृतम् ४ । ४ । १३४
 ४६१ अद्यथीनावष्टब्धे ५ । २ । १३
 १४ अध सिरसीपदे ८ । ३ । ४७
 १६५ अधिकम् ५ । २ । ७३
 ५४ अधिकरणवाचिनश्च २ । ३ । ५८
 ७२ अधिकरणवाचिनाच २ । ३ । १३
 १७३ अधिकरणविचालेच ५ । ३ । ४३
 ३५२ अधिकरणवेष ३ । ४ । ४१
 २९८ अधिकरणशेते ३ । २ । १५
 ९३ अधिकरणैतावत्त्वेच २ । ४ । १५
 १३८ अधिकृत्यकृतेग्रन्थे ४ । ३ । ८७
 ७८ अधिपरीअनर्थकौ १ । ४ । ९३

पृष्ठम् सूत्रम्

२६ अविगीक्षे १ । ४ । ९७
 ५७ अधिशीट्स्यासाकर्म १ । ४ । ९६
 ६३ अधीगर्थद्वयेशाकर्मणि २ । ३ । ५२
 २८८ अधीष्टेच ३ । ३ । १६६
 १७१ अधुना ५ । ३ । १७
 २७६ अधे प्रसहने १ । ३ । ३३
 ४०१ अधेरपरिस्थम् ६ । २ । १८८
 ९२ अध्ययनतोविप्रकृष्टा २ । ४ । ५
 १५१ अध्यर्थपूर्वद्विगोर्लु ५ । १ । २
 ३४८ अध्यायन्यायोद्यान ३ । ३ । १०
 १६४ अध्यायानुवाक्योर्लु ५ । २ । ६०
 १४७ अध्यायिन्यदेशका ४ । ४ । ७१
 ४३७ अध्यायेष्वेवर्षे ४ । ३ । ६९
 १६१ अवनोयत्सो ५ । २ । १६
 ३८६ अध्वर्युरूपाययोजीतो ६ । २ । १०
 ९२ अत्र्युक्तुनरत्नपुसकम् २ । ४ । ४
 ११५ अन् ६ । ४ । १६७
 ४७ अनउपधालोपिनो ४ । १ । २८
 २१ अनट्सा ७ । १ । ९३
 ४ अनचिच ८ । ४ । ४७
 १७८ अनत्यन्तगतात्तात् ५ । ४ । ४
 ७८ अनत्याधानउरसि १ । ४ । ७५
 १८८ अनद्यतनेलुट् ३ । २ । १११
 १८८ अनद्यतनेलुट् ३ । ३ । १५
 १७१ अनद्यतनेर्हिलन्यत ५ । ३ । २१
 १७९ अनन्तावसथेतिह ५ । ४ । २३
 ३७२ अनन्यस्यापिप्रश्ना ८ । २ । १०५
 ५६ अनभिहितं २ । ३ । १
 २८७ अनवमूल्यमर्पयो ३ । ३ । १०५
 ७० अगश्च ५ । ४ । १०८
 ३६३ अनसतावपुसका ५ । ४ । १०३
 ३२ अनायक ७ । २ । ११०
 ० अनग ० ६ । २ । १५२
 ८ । ४ । १९
 ३९ अनदिताहलउप ६ । ४ । २४
 १७५ अनुरुपायम् ५ । ३ । ७६
 ७० अनुरुपान्तिप १ । ४ । ६२
 १६५ अनुकाशिकाश्रीक ५ । २ । ७४
 ९७ अनुगमयामो ५ । ४ । ८३

पृष्ठम् सूत्रम्

१७८ अनुगादिनष्टक ५ । ४ । १३
 १६१ अनुग्वलगामी ५ । २ । १५
 ३८ अनुदात्तमन्त्रमादादो ८ । १ । १८
 १८६ अनुदात्तितितात्म १ । ३ । १२
 ३७६ अनुदात्तच ८ । १ । ३
 ३७४ अनुदात्तपदमेक ६ । १ । १५८
 ३७२ अनुदात्तप्रधान्ता ८ । २ । १००
 ३७५ अनुदात्तस्यचय ६ । १ । १६१
 २२१ अनुदात्तस्यचर्तुपथ ६ । १ । ५९
 १२२ अनुदात्तादेश ४ । २ । ४४
 १४१ अनुदात्तादेश ४ । ३ । १४०
 ३७७ अनुदात्तेच ६ । १ । १९०
 ३६४ अनुदात्तेचकुषपे ६ । १ । १२०
 ३१२ अनुदात्तेतश्चह्लादे ३ । २ । ४९
 २२४ अनुदात्तोपदेशवन ६ । ४ । ३७
 ३८३ अनुदात्तास्तुपिता ३ । १ । ८
 २६९ अनुनासिकस्यसिक् ६ । ४ । १५
 ११ अनासिकात्परोनु ८ । ३ । ४
 १६१ अनुनासिकोपाधानय ५ । २ । ९
 १६६ अनुपधन्येष्टा ५ । २ । ९०
 २८० अनुपगम्याकृम १ । ३ । ७९
 ३०६ अनुपसर्गाद्वा १ । ३ । ७०
 ३०६ अनुपसर्गात्कुट्टाक्ष ८ । २ । १५
 २७७ अनुपसर्गाद्वा १ । ३ । ४३
 २९८ अनुपसर्गादिप्रप ३ । १ । १३८
 ४० अनुपसर्गात् ६ । १ । १४
 ६० अनुपसर्गात्प्रप १ । ४ । ४१
 १५७ अनुपसर्गादिभ्य ५ । १ । १११
 १२३ अनुपसर्गादिभि ४ । २ । ६५
 ६९ अनुपसर्गाया २ । १ । १५
 ५८ अनुपसर्गाया १ । ४ । ८४
 ५२ अनुपसर्गादिभ्य २ । ४ । ३
 २११ अनुपसर्गादिभि ० ८ । ३ । ७२
 १३६ अनुपसर्गादिभ्य ७ । २ । २०
 ११ अनुपसर्गादिभ्य ८ । ४ । ५८
 ११० अनुपसर्गादिभ्य ४ । १ । १०४
 ८४ अनुपसर्गादिभ्य २ । २ । १४
 ४ अनुपसर्गादिभ्य १ । १ । ५५
 ३७० अनुपसर्गादिभ्य ८ । २ । १६

पृष्ठम् सूत्रम्

८७ अनोवदृष्टिहे ४१११२
 ३९८ अनोभावहर्मवचन ६१२१५३
 २७७ अनोरकर्महात १३१४५
 ४०१ अनोरप्रधानकनी० ६१२१८९
 ८० अनोरमाय सरसा० ५१८१९४
 ३०४ अनाकर्मणि ३१२११००
 ३९३ अन्त ६१२१९२
 ३९७ अन्त ६१२१९३
 ४०१ अन्त ६१२१७९
 ३०३ अन्त ८१४२०
 १२६ अन्त पूर्वपदाश्च ४१३६०
 १८ अन्तरमहियोगोप १११३६
 ३४८ अन्तरदेशे ८१४२४
 ७८ अन्तरारिग्रहे ११८६५
 ५८ अन्तरान्तरेणयुक्ते २१३४
 ४४६ अन्तर्घोदेदो ३१३७८
 ६२ अन्तर्घायेनादर्शन० ११४२८
 ८७ अन्तर्हर्म्याच० ५१४११७
 ५० अन्तर्व्यतिवर्तितोर्मुक्त ४१३२२
 ४०१ अन्तश्च ६१२१८०
 ३७८ अन्तश्चतुष्टयगुणत् ६१२२००
 ३०१ अन्तास्तन्तावत् ३१२१८८
 ७ अन्तादिनाय ६११८५
 ११४ अन्तिकारायोदि० ५१३१५३
 ३८३ अन्तोदात्तादुत्तर० ६१११६९
 ३७९ अन्तोद्यमा ६११२२०
 ३९२ अन्त्यात्पर्वयुक्तच ६१२१८३
 १८८ अन्ताण ८१८८५
 ७१ अन्तैवव्ययन २११३४
 ५१ अन्त्यतोष्टाप ४१११०
 ३५२ अन्त्यवयवकर्मित्यनु० ३१४२७
 ६९ अन्त्यपदाथचसज्ञा० २११२१
 ६२ अन्त्यारादितरतर्दि० २१३१२९
 ३१४ अन्त्येभ्योपिहृश्यत ३१२१७८
 ३५८ अन्त्येभ्योपिहृश्यते ३१३१३०
 ३०२ अन्त्येभ्योऽपिहृश्यन्ते ३१२१७५
 ८६ अन्त्येयामपिहृश्यते ६१३१३७
 ३०४ अन्त्येष्वपिहृश्यते ३१२१०१
 ३५४ अन्वच्यानुलोम्भे ३१८१४

पृष्ठम् सूत्रम्

९७ अन्ववतसाद्वहस ५१८१९
 ३५३ अपगुरेणमुलि ६११५३
 ३४५ अपघनोद्गम ३१३८१
 ३०८ अपचितश्च ७१३३०
 १०८ अपत्यपोत्रप्रभृति० ४१११६२
 ८२ अपयनपुसक्रम २१४३०
 १३१ अपदातोसारवात् ४१२१३५
 १७ अपदातसमर्थन्य ८१३५५
 ६८ अपपरिबहिर्गुचव ०२१११२
 ६२ अपपरीवर्जने ११४१८
 १४५ अपमित्ययाचिताभ्या० ४१४१३१
 १०५ अपरपररा क्रिया० ६१११४६
 ५० अपरिमाणविस्तारि० ४११०२
 ३६८ अपरिक्तताश्च ७१३३२
 २८५ अपरोक्षेच ३१२११९
 ५९ अपवर्गोत्तीया २१३५
 १०६ अपस्फुरोरथागम ६१११८९
 ३६३ अपस्पृष्टेयामानुचुग० ६११३६
 २७७ अपह्वयज्ञ ११२१४४
 ४०१ अपाच्च ६१२१८६
 २७४ अपाच्चतुष्पाच्छक्र ०६१११४२
 १८१ अपादानेवाहीयस्वतो ५१८१५
 ६१ अपादानं पचमा २१३२८
 ३५३ अपादानेपरिणामाया ३१४५२
 २७९ अपाद्वद ११३७३
 ५८ अपि पदार्थसमाव० ११४१६
 ११५ अपूर्वपदान्यतर० ४१११४०
 २१ अप्रुक्तप्राप्तप्रत्यय १११४१
 ३०१ अपेक्षेयतमसो ३१२१५०
 ३१२ अपेचलप ३१२१४८
 ७१ अपोतापोऽमुक्तपति० २११३८
 १२० अपोतपत्रपानमृषाघ ४१२१२
 ४३ अपोमि ७१४१८
 २४ असृष्टस्वप्नपुनरेष्ट ६११११
 ८४ अप्परणीप्रमाण्यो ५१४११६
 ३४६ अप्रत्ययात् ३१३१०२
 ९ अप्रुतवदुपस्थिते ६१११२९
 ८८ अप्रापितपुस्काच्च ७१३१८
 १३८ अभिजनश्च ४१३१५०

पृष्ठम् सूत्रम्

१७८ अभिजिद्विद्वष्ट ५१३११९८
 २८५ अभिज्ञावचनेष्ट ३१२११२
 ५७ अभिनिविशश्च ११४१४७
 १३८ अभिनिष्क्रामतिद्वि० ४१३१८६
 ३४१ अभिनिस्त स्तन ० ८१३१८६
 २८० अभिप्रत्यतिभ्य क्षिप ११३१८०
 ५८ अभिरभागे ११४१९१
 ३४३ अभिविधौभावदनुण ३१३१४६
 १८२ अभिविधासपदाच ५१४१५३
 ४०१ अभिर्मुखम् ६१२१८५
 ३०८ अभिश्चाविदये ७१२१२५
 १६१ अभ्यमित्राच्छच ५१२१७
 २२३ अभ्यस्तस्यच ६११३३
 ३७७ अभ्यस्तानामादि० ६१११८९
 १९७ अभ्यासस्यामवर्ण० ६११७८
 २२४ अभ्यासाच्च ७१३१५५
 १८७ अभ्यासेचर्थ ८१४१५४
 ३५६ अभ्युसादयाप्रजन० ३११४०
 ३०१ अभ्यनुष्यकल्लेच ३१२१५३
 ३९३ अभ्यह्वयनगरेनु० ६१२१८९
 ३१२ अमावस्यदन्यतर० ३१११२२
 १३४ अमावास्यायावा ४१३१०
 १६ अभिपूर्व ६१११०७
 ३६३ अमुचच्छदसि ५१८१२
 ९८ अमृर्धमरतकात्स्वा० ६१३११२
 ७९ अमेवाव्ययेन २१२१२०
 ३६७ अमामश ७१११४०
 ३७१ अमरुधरवर्गितुमय० ८१२१७०
 २९८ अम्नाम्भोगोर्भाभिग० ८१३१९७
 २३ अम्नार्थनबोहस्व ७१३१०७
 ३१ अमसनुद्धो ७१११९९
 १६५ अय श्लुदङ्गिजा० ५१२१७६
 २६४ अयट्यिद्विती ७१२१२२
 ३४८ अयनच ८१४२५
 ३५५ अयस्मयादीनिच्छ० ११४१०
 २०३ आयामातावाग्यत्स्व० ६११५१
 १३१ अरण्यान्मनुष्ये ४१२१२९
 ३५३ अरिष्टादनुपेच ६१२१००
 २९९ अरुद्विपदजन्तस्यगु० ६१३१६७

मिह्वातकाम्या ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३०१ आशितेभुवकरण० ३।२।४५	१९४ इटईटि ८।२।२८	१२२ इनित्रकन्यचश्च ४।२।५१
३०७ आशिषिच ३।१।१५०	१९२ इटोत् ३।४।१०६	५३ इन्द्रवक्रणभवनशर्वरु० ४।१।४९
६४ आशिषिनाथ २।३।५५	२६२ इट्सनिवा ७।२।४१	१६६ इन्द्रियमिन्द्रलिगमि० ५।२।९३
१८८ आशिषिलिङ्लोटौ ३।३।१७३	२१८ इट्स्यार्तिव्ययतीनाम् ७।२।६६	८ इन्द्रेच ६।१।१२८
३०१ आशिषिह्न ३।१।४९	३७३ इडायावा ८।३।५४	३५५ इधिमवर्तिभ्याच १।२।६
१०६ आश्वयमनिले ६।१।१८७	१३ इण ष ८।३।३९	३३ इन्हन्पूर्पार्यम्णाशो ६।४।१२
१३५ आश्वयज्यावृत् ४।३।४५	१९१ इण षात्वलुटिटा० ८।३।७८	३६६ इरियेरे ६।४।७६
१६६ आसदीवदष्टीवक्त० ८।२।१२	२२७ इणोगालुटि २।४।४९	१९७ इरितोवा ३।१।५७
४१ आसर्वनाम्न ६।३।९१	२२६ इणोयण ६।४।८१	१७६ इवप्रतिकृतौ ५।३।९६
१९४ आसुयुवपिरिपिल० ३।१।१२६	१७ इणको ८।३।५७	२२१ इपमियमाञ्च ७।३।७७
१०६ आपदप्रतिष्ठा० ६।१।१४६	३१३ इणशजिसतिभ्य ८।२।१६३	१०१ इष्टेकीकामा० ६।३।६५
२२६ आहृत्य ८।२।३५	३०६ इणिन्यायाम् ७।२।८७	१६६ इष्टादिभ्यश्च ७।२।८८
१७३ आहृतिदूरे ५।३।३७	१७१ इतराभ्योऽपिहृदयते ५।३।१४	३६७ इष्टीमितिच ७।१।४८
४०४ आहोउताहोचानत० ८।१।६९	२७४ इतरेतरान्योन्योपपदा १।३।१६	१७८ इष्टस्ययिच ६।४।१५९
१०४ इह काशे ६।३।१२३	१८९ इतश्च ३।४।१००	१२० इष्टुसुक्तान्तरात् ७।३।५१
३६५ इह सुनि ६।३।१३८	३५८ इतश्चलोप परस्मैप० ३।४।९७	१३ इष्टुसोऽसामभ्ये ८।३।४४
४ इहोऽचिचिभक्तौ १।१।३	११२ इतश्चानिज ४।१।१२२	३०३ इमन्त्रन्किपुच ६।४।९७
३० इहोऽचिचिभक्तौ ७।१।७३	३४ इतोत्तर्वनामस्थाने ७।१।८६	२६४ ईप्राधो ७।४।३१
३६० इहोऽल्ल १।२।९	५५ इतोमनुष्यजाते ४।१।६५	२९२ ईचखन ३।१।१११
४ इहोयणचि ६।१।७७	५९ इत्यभूतलक्षणै २।३।२१	२५४ ईचगण ७।४।९७
१०४ इहोवहेऽपीलो ६।३।१२१	३९८ इत्यभूतेनकृतमि० ६।२।१४९	३६८ ईचद्विवचने ७।१।७७
८ इहोऽसवर्णेशक० ६।१।१२७	१०२ इदकमाराशका ६।३।९०	२२५ ईदजनोर्ध्वेच ७।२।७८
१०० इहोऽल्लोऽडयोगा० ६।३।६१	३६७ इदतामसि ७।१।८६	३७८ ईदवृदवृशसदुहा० ४।०।२१४
३८७ इगतकालकपालम् ६।२।२९	१७१ इदमइश् ५।३।३३	९३ ईदमे सोमवरुणयोः ६।३।२७
१६० इगताचलघुपूर्वात् ५।१।१३१	१७२ इदमस्यम् ५।३।२४	३११ ईदास ७।२।८३
२९६ इगुपधज्ञाप्रिफिर० ३।१।१३५	३२ इदमोऽन्वादेशेऽशन० २।४।३२	९ ईदतौचसप्तम्यये १।१।१९
३१ इग्यण सप्रसारण १।१।४५	३२ इदमोम् ७।२।१०८	९ ईददेद्विवचनप्रगुह्यम् १।१।११
२६१ इडश्च २।४।४८	१७१ इदमोहिल ५।३।१६	२९१ ईदार्ति ६।४।६५
३४१ इडश्च ३।३।२१	१७१ इदमोह ५।३।११	९० ईयसश्च ५।४।१५६
३११ इधायो गवक्र० ३।२।१३०	१९३ इदितोनुम्भातो ७।१।५८	३७९ ईवत्या ६।१।२२१
३०३ इधएकाचोऽम्प्रत्यय० ६।३।६८	१३ इदुदुपधसचाप्रत्यय० ८।३।४१	२२५ ईश से ५।२।७७
८८ इधर्मव्यतिहारो ५।४।१२७	२७ इदुद्वयाम् ७।३।११७	३५९ ईश्वरोऽनुक्तसुनौ ३।४।१३
३४६ इन्ध ३।३।१०१	३२ इदोऽयपुसि ७।२।१११	७७ ईषदकृता २।२।७
२८८ इच्छार्थेभ्योविभा० ३।३।१६०	१५२ इद्वोण्या १।२।५०	३९० ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४
७८८ इन्धार्थेभ्योविभा० ३।३।१५७	२२९ इद्विरिद्रस्य ६।४।११४	१०३ ईषदये ६।३।१०५
२९० इजोदे सनुम ८।४।३२	९३ इद्विद्वौ ६।३।२८	१७४ ईषदसमासौकल्पवदे० ५।३।६७
१९० इजोदेश्वरुमतोऽनु० ३।१।३६	९० इन क्रियाम् ५।४।१५२	१४८ ईषदु सुपुक्कन्ता० ३।३।१२६
१०८ इज प्राचाम् २।४।६०	१६२ इनचिपटचिकाचिच ५।२।३३	२३१ ईहल्ययो ६।४।११३
१२९ इजश्च ४।२।११२	१२१ इनणनपले ६।४।१६४	९ ईशचाक्रवर्मणस्य ६।१।१३०

सूची ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१४९ उगवादिभ्योयत् ५ । १ । २	३७६ उदात्तस्वरितपरस्य ० १ । २ । ४०	१८३ उपसर्गध्वस सामीप्ये ८ । १ । ७
४७ उगितश्च ४ । १ । ६	३७५ उदात्तस्वरितयोर्यण ० ८ । २ । ४	१७२ उपसर्गुरिष्टात् ५ । ३ । ३१
९९ उगितश्च ६ । ३ । ४५	३७६ उदात्तादनुदात्तस्य ० ८ । ४ । ६६	३५८ उपसर्गादाशक्रयोश्च ३ । ४ । ८
३३ उगिदचासर्वनाम ० ७ । १ । ७०	३०० उदिकूलैरुजिवहो ३ । १ । ३१	२२८ उपसर्गप्रादुर्भास्य ० ८ । ३ । ८७
३०० उग्रपरशेरमदपाणिघ ० ३ । २ । ३७	३४२ उदिग्रह ३ । ३ । ३५	४०३ उपसर्गव्यपेतच ८ । १ । ३८
१ उच्चैरुदात्त १ । २ । २९	३५० उदितौवा ७ । २ । ५६	१०४ उपसर्गसघञ्यम ० ६ । ३ । १२२
३७६ उच्चैस्तरावावषट्कार १ । २ । ३५	३४३ उदिश्रयति यौतिपुद्रुव ३ । ३ । ४९	२०५ उपसर्गसायतो ८ । २ । १९
९ उच्च १ । १ । १७	११७ उदीचावृद्धादगो ० ४ । १ । १५७	३ उपसर्गा क्रियायोगे १ । ४ । ५९
१४ उञ्चिचपदे ८ । ३ । २१	४८ उदीचामात रथाने ० ७ । ३ । ४६	८७ उपसर्गाच्च ५ । ४ । ११९
१४५ उञ्जति ४ । ४ । ३२	११६ उदीचामिम् ४ । १ । १५३	३६२ उपसर्गाच्छन्दसि ० ५ । १ । १८
३७७ उञ्छादीनांच ६ । १ । १६०	३४९ उदीचामाटोव्यती ० ३ । ४ । १९	३४८ उपसर्गात्स्वल्पञो ७ । १ । ६७
३४० उणादयोबहुलम् ३ । ३ । १	१२९ उदीच्यग्रामाच्चबहु ० ४ । २ । १०९	१९४ उपसर्गात्सुनोतिसुव ० ८ । ३ । ६५
२०७ उतश्चप्रत्यया ० ६ । ४ । १०६	३०७ उटुपधाद्वावादिक्मि ० १ । २ । २१	४०१ उपसर्गात्स्वागधु ० ६ । २ । १७७
२८८ उतायो समर्थयो ० ३ । ३ । ५२	२७५ उदोन्वर्कर्मणि १ । ३ । २४	९७ उपसर्गादध्वन ५ । ४ । ८५
२२५ उतोद्विर्लुकिहलि ७ । ३ । ८९	२३१ उदोष्ठपूर्वस्य ७ । १ । १०७	१९५ उपसर्गादसमासेषि ० ८ । ४ । १४
१६५ उक्तजन्मना ५ । २ । ८०	३४५ उद्वनोऽस्याधानम् ३ । ३ । ८०	७ उपसर्गाद्विधाधौ ६ । १ । ९१
१२७ उल्करादिभ्यश्च ४ । २ । ९०	९० उद्विभ्याकाकुदस्य ५ । ४ । १४८	२७६ उपसर्गाद्विस्वङ्गहते ७ । ४ । २३
८० उत्तमैकान्याच ५ । ४ । ९०	२७५ उद्विभ्यातप १ । ३ । २७	८८ उपसर्गाद्बहुलम् ८ । ४ । २८
१५५ उत्तरपयेनाहृतच ५ । १ । ७७	३४२ उन्वोर्ग्र ३ । ३ । २९	३४५ उपसर्गेषो क्रि ३ । ३ । ९२
३९४ उत्तरपदद्वैतसर्वच ६ । २ । १०५	११४ उपकादिभ्योन्वतर ० २ । ४ । ६९	३०४ उपसर्गैचक्षायाम् ३ । २ । ९९
१३४ उत्तरपदस्य ७ । ३ । १०	३४५ उपप्राधाश्रये ३ । ३ । ८५	३४३ उपसर्गैऽद ३ । ३ । ५९
३९४ उत्तरपदादि ६ । २ । १११	१३५ उपज्ञानूपकर्णोपनी ० ४ । ३ । ४०	३३१ उपसर्गैरुव ३ । ३ । २२
८० उत्तरपदपूर्वोच्चसकम् ५ । ४ । ९८	१४० उपज्ञाते ४ । ३ । ११५	६७ उपसर्जनपूर्वम् २ । २ । ३०
१७३ उत्तराच्च ५ । ३ । ३८	८३ उपज्ञोपक्रमतदाद्या ० २ । ४ । २१	२९१ उपसर्गात्काल्याप्र ० ३ । १ । ०४
१७२ उत्तराधरदक्षिणादा ० ५ । ३ । ३४	३५३ उपदेशस्तृतीयायाम् ३ । ४ । ४७	२८० उपाच्च १ । ३ । ८४
२६३ उत्तरासात् ७ । ४ । ८८	१ उपदेशेऽजनुनासिक ० १ । ३ । २	७८ उपाजेऽन्वाजे १ । ४ । ७३
१०७ उत्तरादिभ्योऽनु ४ । १ । ८६	१९८ उपदेशेऽन्वत ७ । २ । ६२	२४५ उपात्प्रतियबवेकृत ० ६ । १ । ३९
४० उदईत ६ । ४ । १३९	१९३ उपधायाच ८ । २ । ७८	२९१ उपात्प्रशसायाम् ७ । १ । ६६
१० उद स्थान्तम्भोऽपूर्व ० ८ । ४ । ६१	२५१ उपधायाश्च ७ । १ । १०१	४०२ उपाद्वज्रजनिमर्गो ० ६ । २ । ९८
१०० उदकस्योदः सहायाम् ६ । ३ । ५७	७९ उपपदमातिट् २ । २ । १९	२७८ उपाधम स्वकरणे १ । ३ । ५६
३९३ उदकेऽनेवले ६ । २ । ९६	२७७ उपपराभ्याम् १ । ३ । ३९	१६२ उपाधिभ्यात्यक्ता ० ५ । २ । ३४
१२८ उदक्चविपाश ४ । २ । ७८	३९२ उपमानशब्दार्थ ० ६ । २ । ८०	२७५ उपान्मत्रकरणे १ । ३ । २५
३४८ उदङ्गोऽनुदके ३ । ३ । १२३	८९ उपमानाच्च ५ । ४ । १३७	५७ उपान्वध्याङ्स १ । ४ । ४८
१६७ उदन्वानुदधोच ८ । २ । ११	८० उपमानादप्राणिपु ५ । ४ । ९७	३१० उपेयिवाननाश्रान ० ३ । २ । १०९
१६४ उदराद्विपु त्वे ५ । २ । ६७	२६८ उपमानादाचारे ३ । १ । १०	३८५ उपोत्तमगिति ६ । १ । २१७
३९८ उदराध्विपु ६ । २ । १०७	७४ उपमानानिसामान्य ० २ । १ । ५५	५८ उपोऽधिकेच १ । ४ । ८७
२७८ उदश्चरः सकर्मकात् २ । ३ । ५३	३५३ उपमानेकर्मणिच ३ । ४ । ४५	१३५ उपेतच ८ । ३ । ४८
१२० उदश्चित्तोऽन्यतरसा ० ४ । २ । १९	७४ उपमितव्याप्रादिभि ० २ । १ । ५६	३७३ उभययत् ८ । ३ । ८
३८४ उदात्तयोहलपूर्वत् ६ । १ । १७४	३७२ उपरिस्विदासीदि ० ८ । २ । १०२	६४ उभयप्राप्तिकर्मणि २ । ३ । ६६

सिद्धान्तकामुद्या ।

पृष्ठम् सूत्रम्

१६३ उभादुदात्तोन्तिलम् ५।२।४४
 ४१ उभेअभ्यस्तम् ६।१।५
 ३९७ उभेवनस्पत्नादिपुं ६।२।१४०
 २६० उभौसाभ्यासस्य ८।४।२१
 १४२ उमोर्णयोर्वा ४।३।१५८
 ९० उर प्रभृतिभ्य कप् ५।४।१५१
 ६ उरण्पर १।१।५१
 १९१ उरत् ७।४।६६
 १४८ उरतोऽण् ४।४।९४
 १४० उरसोयच् ४।३।११४
 २४९ उरुत् ७।४।७
 २१७ उश्च १।२।१२
 २०९ उषविदजागृभ्यो ३।१।३८
 ९४ उषासोष ६।३।३१
 ३८९ उप् सदिवाभ्यो ६।२।४०
 १४२ उप्द्रावृ ४।३।१५७
 १८९ उप्पदान्तात् ६।२।९६
 ९ ऊ १।१।१८
 १ ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घ १।२।२७
 ५५ ऊहुत ४।१।६६
 ३८३ ऊब्दिपदाद्यप्युमे ६।१।१७१
 ३४६ ऊतियूतिजूतिसाति ३।३।९७
 ९६ ऊदोर्देशे ६।३।९८
 २१६ ऊहपवायगोह ६।४।८९
 ५० ऊधसोऽनङ् ५।४।१३१
 ३९८ ऊनार्थकलहतौ ६।२।१५३
 ५५ ऊरुतरपदादौपन्ये ४।१।६९
 १६९ ऊर्णायामु ५।२।१२३
 २२६ ऊर्णोर्तेविभाषा ७।२।६
 २२६ ऊर्णोर्तेविभाषा ७।३।९०
 ८८ ऊर्ध्वाद्धिभाषा ५।४।१३०
 ३५३ ऊर्ध्वेशुषिपूरो ३।४।४४
 ७७ ऊर्ध्वादिचिदाचश्च १।४।६१
 १६८ ऊषसुषिमुष्कमधोर ५।२।१०७
 ९५ ऊषपूर्वधू पथामानक्षे ५।४।७४
 १०० ऊच शे ६।३।५५
 ३६५ ऊचिचतनुवमक्षत ६।३।१३३
 २१८ ऊच्छस्युताम् ७।४।११
 ३०६ ऊगमाधमर्थे ८।२।६०

पृष्ठम् सूत्रम्

२४ ऋतउत् ६।१।१११
 २६६ ऋतथ ७।४।९२
 २३८ ऋतश्चसयोगादे ७।२।४३
 २१८ ऋतश्चसयोगादेर्ण ७।१।१०
 ३६३ ऋतरुन्दसि ५।४।१५८
 १३८ ऋतष्टञ् ४।३।७८
 २२३ ऋतेरीयङ् ३।१।२९
 २४ ऋतोदिसर्वनाम ७।३।११०
 १४६ ऋतोऽञ् ४।४।४९
 १९८ ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३
 १५७ ऋतोरण् ५।१।१०५
 ९९ ऋतो विद्यायोनिसव ६।३।२३
 ८ ऋत्यक ६।१।१२८
 ३५ ऋत्विगदृक्क्षगिदुगु ३।२।५९
 ३६६ ऋत्विवास्तव्यवा ६।४।१७५
 २९२ ऋदुपधाच्चावृप् ३।१।११०
 २४ ऋदुशनस्पुरुदसोऽने ०७।१।९४
 २२१ ऋदशोऽडि गुण ७।४।१६
 २१७ ऋद्धनौ से ७।२।७०
 २८ ऋन्नेभ्यो ङीप् ४।१।५
 १५० ऋषमोपानहोर्व्य ५।१।१४
 ११२ ऋप्यन्धकवृष्णिकु ०४।१।१४
 २९३ ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४
 २२० ऋत इद्धातो ७।१।१००
 ३४३ ऋदोरप् ३।३।५७
 ६ एरु पूर्वपरयो ६।१।८४
 १६९ एरुगोपूर्वाङ्गिन् ५।२।११८
 १०० एकतद्धिते च ६।३।६२
 १४७ एकधुरालक्च ४।४।७९
 १८३ एक बहुव्रीहिवत् ८।१।९
 १६ एकवचन सुबुद्धि २।३।४९
 ३७ एकवचनस्य च ७।१।३२
 ६७ एकविभक्ति चापूर्व १।२।४४
 १७७ एकशालायाष्ठज ०५।३।१०९
 ३७६ एकश्रुति दूरात्सबुद्धौ १।२।३३
 १७९ एकस्य सकृच्च ५।४।१९
 १०० एकहलादौपूरयित ६।३।५९
 १९१ एकाच्च उपदेशेऽनु ७।२।१०
 १८७ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१२

पृष्ठम् सूत्रम्

३१ एकाचो वशो भषञ् ०८।२।३७
 १७६ एकाच्च प्राचाय ५।३।९४
 २८ एकाजुत्तरपदे ण ८।४।१२
 १७३ एकादाकिनिचास ०५।३।५२
 ८२ एकादि श्वैरुस्य चादु ६।४।७६
 ३७५ एकादेश उदात्तेनोदात्त ८।२।५
 १७३ एकाद्वो ध्यसुजन्य ०५।३।४४
 ४०६ एकान्याभ्या समर्थ ०८।२।६५
 १०९ एको गोत्रे ४।१।९३
 ८ एङ पदान्तादिति ६।१।१०९
 ७ एङि पररूपम् ६।१।९४
 १३० एङ् प्राचा देशे १।१।७५
 १६ एङ्गस्वात्समुद्वे ६।१।६९
 ३० एच इग्गस्वादेशे १।१।४८
 ३७२ एचोऽप्रगृह्योसा ८।२।१०७
 ५ एचोऽवयायाव ६।१।७८
 २९९ एजे खश् ३।२।२८
 १४२ एण्या ङञ् ४।३।१५९
 ४२ एत ईद्वहुवचने ८।२।८१
 १९२ एत ए ३।४।९३
 १५ एतत्तदो सुलोपो ६।१।१३२
 १७२ एतदन्नतसोन्नतसी २।४।३३
 १७२ एतदोऽन् ५।३।५
 १०२ एति सङ्गायामगात् ८।३।९९
 २९२ एतिस्तुशास्त्रहनु ३।१।१०९
 १७२ एतेतो रथो ५।३।८
 २२७ एतेर्लोडि ७।४।२४
 ६ एत्येधत्यृन्तु ६।१।८९
 १७३ एषाच्च ५।३।४६
 ६३ एनपाद्वितीया २।३।३१
 १७२ एनबन्यतरसामद्वे ०५।३।५
 ३४३ एरच ३।३।५६
 २३ एनेकाचोऽसयोग ६।४।८२
 १८८ एह ३।४।८६
 २९७ एलिटि ६।४।६७
 ४०४ एहिमन्ये प्रहातेलट् ८।१।४६
 १५७ एकागारिकट् चौर ४।१।१३
 १२९ ऐषमोद्य श्वसोऽन्य ४।२।१०५
 २५७ ओ. पुण्यपर ७।४।८०

सूची ।

पृष्ठम् सूत्रम्

२४ ओ. सुपि ६।४।८३
 २९४ ओङ उच के ७।३।६४
 १४५ ओजसहोम्ममसा ४।४।२७
 ९७ ओजसहोम्मस्तमस ६।३।३
 ३६१ ओजसोऽहिनित्यल ४।४।१३०
 ९ ओल १।१।१५
 २३३ ओत. इयनि ७।३।७१
 १४ ओतो गार्ग्य १।३।२०
 ३०५ ओदितश्च १।१।४४
 ३७१ ओमभ्यादाने १।२।१७
 ७ ओमाद्योश्च ६।१।५
 १२४ ओर न ४।३।७१
 १४१ ओर न ४।३।३५
 २९४ ओगावश्येन ३।१।२५
 १७ ओर्ण ६।४।४६
 १३० ओर्दिशेत् ४।४।११९
 १८० ओपधेरजाता ५।४।३७
 ३६५ ओपधेश्च विमत्ता ६।३।१३२
 १७ ओमिच ७।३।२०४
 ११५ ओक्षमनपये ६।४।१७३
 २५ ओङ आपः ७।१।१८
 २२ औत् ७।३।११८
 २५ औतोऽस्मशसो. ६।१।९३
 ३७३ क कररत्नगतिः १।३।५०
 १७० कशम्या वभयुस्ति ०५।२।१३८
 ३९५ कममन्यशर्पाय ०६।२।१२२
 १५१ कसाट्टिठन् ५।१।२५
 १४३ कर्मायपरशम्ययो ४।३।१६८
 ८९ ककुदस्यायस्याया ०५।४।४६
 १३१ कन्धामिवभक्तव ४।२।२६६
 १३१ कन्ध्यादिभ्यश्च ४।२।१३३
 १४० कठचरफाल्गु ४।३।१०७
 १४७ कठिनान्तप्रस्तारस ०४।४।७२
 १५४ कठनरदक्षिणाच्छेच ५।१।६९
 ७६ कडारा कर्मधारये २।२।३८
 ७८ कणमनसीश्रद्धाप्रती ०१।४।६६
 ३९४ कण्ठपृष्ठप्रोवाजश्च ६।२।११४
 २७२ कण्ठादिभ्यो यद् ३।१।२७
 १२९ कण्वादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११

पृष्ठम् सूत्रम्

३९० कतरकतमो कर्मधा ०६।२।५७
 ७५ कतरकतमो जातिप ०२।१।६३
 १२८ कथ्यादिभ्यो ढकज ४।२।९५
 १४८ कथादिभ्यश्च ४।४।१०२
 ३६० कद्रुक्रमण्डल्योश्च ०४।१।७१
 ३९५ कन्याच ६।२।१२४
 १३२ कन्यापलदनगरा ४।२।१४२
 १२९ कन्यायाच्छ्रु ४।२।१०२
 ११२ कन्याया कनीनच ४।१।११६
 १५९ कपिजात्योर्द्वेक ५।१।२२७
 ४०० कपिपूर्वम् ६।२।१७३
 १११ कपिवोधादात्तिरसे ४।१।१०७
 ३०९ कपिछलो गोत्रे १।३।९१
 २०३ कर्मणिङ् ३।१।३०
 १४९ कम्बलाच्च सज्ञायाम् ५।१।३
 १७ कम्बोजाञ्छ्रु ४।१।१७५
 ३४८ करणाधिकरणयोश्च ३।३।१८७
 ३६३ करणे च स्ताकाल्प ०२।३।३३
 ३०४ करणयज. ३।२।८५
 ३४५ करणस्योविद्वेष ३।३।८२
 ३५२ करणे हन ३।४।३७
 १७७ कर्कलोहितादीकक् ५।३।११०
 १३७ कर्णललाटारकनल ०४।३।६५
 १०३ कर्णे लक्षणस्यावि ०६।३।११५
 ३९४ कर्णोर्वर्णलक्षणात् ६।२।११२
 २७४ कर्तरि कर्मव्यतिहारे १।३।१४
 १९० कर्तरि क्त्व ३।४।६७
 ७२ कर्तरिच २।२।१६
 ३१५ कर्तरिचपिदेवतयो ३।२।१८६
 ३०२ कर्तरिसुव विष्णुच ०३।२।५७
 १८७ कर्तरि शप् ३।१।६८
 ३०३ कर्तृगुमाने ३।२।७९
 २६८ कर्तु. क्यङ् सलोपश्च ३।१।११
 ५६ कर्तुरीप्सिततम कर्म १।४।४९
 ५९ कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८
 ७० कर्तृकरणकृतावहु ०२।१।३२
 ६४ कर्तृकर्मणो कृति २।३।६५
 ३४९ कर्तृकर्मणोश्च भृक् ०३।३।२७
 १७७ कर्तृस्थेचाशरीरिक ०१।३।३७

पृष्ठम् सूत्रम्

३५३ कर्त्रोर्जावपुष्ययोर्न ०३।४।४३
 १५७ कर्मण उक्त्व ५।१।१०३
 ६० कर्मणा यमभिप्रैति ०१।४।३२
 १६२ कर्मणि घटोऽश्च ५।२।३५
 ७२ कर्मणि च २।२।१४
 ३४७ कर्मणिचयेनस ०३।३।१६
 ३५२ कर्मणिहशिबिदो ३।४।२९
 ५६ कर्मणि द्वितीया २।३।२
 २९९ कर्मणि भृतौ ३।२।२२
 ३०४ कर्मणिहन् ३।२।८६
 ३०४ कर्मणीनिर्विक्रिय ३।२।९३
 २७० कर्मणो रोमन्वतपो ०३।१।५५
 ३०४ कर्मण्यस्याख्यायाम् ३।२।९२
 २९७ कर्मण्यण् ३।२।१
 ३४५ कर्मण्यधिकरणेच ३।३।९३
 ३५१ कर्मण्याक्तोश्च कृ ०३।४।२५
 १८४ कर्मधारयवदुत्तरेपु ०१।१।८९
 ३८९ कर्मधारयेऽनिष्ठा ६।२।४६
 १४० कर्मन्दकृशाश्वादि ०४।३।१११
 ५८ कर्मप्रवचनीययुक्ते ०२।३।८
 ५८ कर्मप्रवचनीया १।४।८३
 २८३ कर्मवत्कर्मणा तुल्य ०३।१।८७
 १५७ कर्मवेपायत् ५।१।१००
 ३४३ कर्मव्यतिहारेण ०३।३।४३
 १४७ कर्माध्वयने वृत्तम् ४।४।६३
 ३७७ कर्मात्त्वतोऽप ६।१।१५९
 १४० कलापिनोऽण् ४।३।१०८
 १३९ कलापिवैशम्पाय ०४।३।१०४
 १३५ कलाप्यश्चत्यवबृत्ता ०४।३।१४८
 ११९ कलेर्द्वेक् ४।२।८
 ११३ कल्याण्यदीनामि ०४।१।२६६
 १०३ क्व चोष्णे ६।३।१०७
 ३६९ कव्यधरत्नतन्त्रसचि ०७।४।३९
 ३५७ काव्यपुरीषपुरीष्येपु ०३।२।६५
 ३५३ कषादिपुण्याविच्य ०३।४।४६
 २७० कष्टायक्रमणे ३।१।१४
 १२ कस्कादिपुच ०३।३।४८
 १७५ कस्यचद् ५।३।७२
 १२० कस्येत् ४।२।२५

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१६० काण्डाण्डादीरन्नीर ५।२।१११	७५ किक्षेपे २।१।६४	१५३ कुलिजाकल्लवोच ५।१।५५
५० काण्डान्तात्क्षेने ४।१।२३	३८३ कित ६।१।१६५	१६५ कुल्मापादश्च ५।२।८३
१२ कानाघ्निते ८।३।१२	१०७ कितिच ७।२।११८	१७७ कुशाग्राच्छ ५।३।१०५
१०३ कापथ्यक्षयो ६।२।१०४	१८९ किदाशिपि ३।४।१०४	२८५ कुशिरयो प्राचादय ३।१।९०
१२० कापिश्वा प्फक ४।२।९९	३२ किम क ७।२।१०३	१४५ कुसीददसैकादशाष्ट०४।४।३१
२८८ कामप्रवेदनेऽक ३।३।१५३	९७ किम क्षेपे ५।४।७०	३९४ कुसलकृपकम्भसा ६।२।१०२
२६० काम्यच्च ३।१।९	१६३ किम सत्यापरि ५।२।४१	१०५ कुस्तुम्बरुणि जाति ६।१।४३
२९८ कारकादृत्तश्रुतयो ६।२।१४८	१७२ किमश्च ५।३।२५	१९१ कुहोश्च ७।४।६२
५६ कारके १।४।२३	१६३ किमिदभ्यावोच ५।२।४०	३९५ कूलतीरतल्लुल ६।२।२१
९८ कारनान्ति च प्राचा ६।३।१०	१७३ किमेत्तिडव्ययवादा ०५।४।११	३९६ कूलमूदस्थलक ६।२।१२
१०६ कारस्फुरो वृक्ष ६।१।१५६	१७१ किमोत् ५।३।१२	१३२ कृकणपर्णाद्भ्राद्वा ०८।२।४५
१०१ कारे सत्यागदस ६।३।७०	२४२ किरतोलवने ६।१।१४०	३०८ कृच्छ्रगहनयो कप ७।२।२२
३८८ कार्तिकीजपादयश्च ६।२।३७	२६० किरश्चपञ्चभ्य ७।२।७५	६४ कृज प्रतियते २।३।५३
१४७ कार्मस्ताच्छीत्ये ६।४।१७२	१४६ किसरादिभ्यः ४।४।५३	३४६ कृज शच ३।३।१००
१६५ कालप्रयोजनाद्रोगे ५।२।८१	७७ कुगतिप्रादय २।२।१८	१८२ कृजोद्वितीयतृतीय ०५।४।५८
२८७ कालविभागेचान ५।३।१३७	१७६ कुटीशमीशुण्डा ०५।३।८८	२९९ कृजोद्वितीयाच्छीत्या ३।२।२०
३४० कालसमयवेलासु ३।३।१६७	३९६ कुण्डवनम् ६।२।१३६	१७१ कृजानुप्रयुज्यते ९।३।१४०
७० काला २।१।२८	१७१ कुतिहो ७।२।१०४	१३५ कृतलब्धश्रीतकुश ४।३।३८
७३ काला परिमाणिना २।२।५	१७६ कुत्वापुपच् ५।३।८९	१४० कृते ग्रन्थे ४।३।११६
१८० कालाच्च ५।४।३३	८०६ कुत्सनेचसुगमो ८।१।६९	१५ कृत्तद्वितसमासाश्च १।२।४६
१३३ कालाङ्क ४।३।११	७४ कुत्सितानि कुत्सने २।१।५३	२९० कृत्यच ८।४।२९
१५५ कालात् ५।१।७८	१७५ कुत्सिते ५।३।७४	७६ कृत्यतुल्याख्याभजा ०२।१।६८
१३५ कालात्सा पुण्यत्प ४।३।४३	१२ कुप्यो ४८।३।३७	२९० कृत्यल्युटीबहुलम् ३।३।१३
१५७ कालाद्यत् ५।१।१०७	१०५ कुमतिच ८।४।१३	२९० कृत्या ३।२।९५
५९ कालध्वनोरसत २।३।५	८१ कुमहद्भयामन्य ०५।४।१०५	६५ कृत्यानाकर्तारिवा २।३।७१
१२१ कालेभ्योभववत् ४।२।३४	७६ कुमारश्रमणादिभि २।१।७०	३५९ कृत्यार्थे तवनेनैके ३।४।१४
१२७ कालोपसर्जनेच १।२।५७	३०१ कुमारशीर्षयोर्णिने ३।२।५१	३४९ कृत्याश्च ३।३।१७८
१३९ कादयपकौशिका ४।३।१०३	३८७ कुमारश्च ६।२।२६	७१ कृत्यैराधिकार्थवचने २।१।३२
१३० कादयादिभ्यश्च ४।२।११६	३९३ कुमार्वायसि ६।२।९५	७३ कृत्यैर्कणे २।१।४३
१७६ कासूगोष्णीभाष्टरच् ५।३।३०	१२७ कुमुदनद्वेतसेभ्यो ४।२।८७	३९९ कृत्यैर्कण्णच्चादि ०६।२।१६०
१०६ कास्तोराजस्तुन्दे ६।१।१५५	८९ कुम्भपदीपुच ५।४।१३	६४ कृत्यैर्धर्मयोगे का ०२।३।६४
२०२ कास्त्यप्रयादामम ३।१।३५	३८९ कुरुगार्हपतस्तिष्ठु ६।२।४२	३५ कृदतिङ् ३।१।९३
१७६ कियत्तदोनिर्धारणे ५।३।९२	११७ कुरुनादिभ्यो ४।१।१७७	४६ कृन्मैजन्त १।१।३९
४०४ किवृत्तचचिदुत्तर ८।१।४८	११६ कुर्वादिभ्यो ४।१।१५१	२११ कृपो रोल ८।२।१८
२८७ किवृत्तेलिङ्गटौ ३।३।१४४	१२० कुलकुक्षिमीवाभ्य ०४।२।९६	८८ कृभ्यस्तियोगेसपञ्च ०५।४।५०
२८६ किवृत्तेलिङ्गायाम् ३।३।६	११३ कुलटायवा ४।१।१२७	३५६ कृम्भद्वहिभ्यश्चन्दसि ३।१।५९
१७० कित्सर्वनामबहुभ्यो ५।३।२	१४३ कुलत्यकोपधादण् ४।४।४	३७० कृषेच्छन्दसि ७।४।६४
२८७ किकिलास्यर्थेषु ३।३।१४६	११५ कुलात्स ४।१।१३९	१९० कृषश्चन्दस्तदुत्तुथुवो ०७।२।३३
४०४ किक्रियामश्नेऽनुप ८।१।४४	१४० कुलालादिभ्यो बुञ् ४।३।१८	३४२ कृधान्ये ३।३।३०

सूची

पृष्ठ सूचम	पृष्ठ सूचम	पृष्ठ सूचम
११४ कक्यामित्रप्रलयाणां ७।३।२	२९४ कताकुण्डपायस ३।१।३०	१६६ क्षेयिचरक्षेत्रेचि ५।२।१२
८५ केडण ७।६।३	३९५ कलादयश्च ६।२।११८	७३ क्षेपे २।१।४७
१२१ केदागायन ४।२।८०	२०४ क्रम परस्मैपदेषु ७।३।७६	३९४ क्षेपे ६।२।१०८
५० केवलमामरुमागध ४।१।३०	३५० क्रमश्च क्तिव ६।४।१८	३०१ क्षेमप्रियमद्रेऽप्य ३।२।४४
१६८ केसाह्वेऽन्यतर ५।२।१०९	१२३ क्रमादिभ्योवृत् ४।२।६१	२०८ क्तसाचि ७।३।७२
१२२ केसाथाभ्याय ४।१।८८	६ क्रयस्तदर्थे ६।१।८२	१४७ ख सर्वगुरात् ४।४।७८
१०३ कौ कत्पुण्ड्रोऽस्ति ६।३।१०१	३०२ क्रव्येच ३।२।६९	३६१ खच ४।४।१३२
१५५ कोपधाभा ८।२।७५	६१ क्रियायांपदस्यचक्र ०।२।३।१४	३०० खचिह्रस्व ६।४।९४
१४१ कोपधाभा ४।३।१३७	२८९ क्रियासामिहारेलोठ ०।३।६।२	७० खट्टाक्षेपे २।१।२६
१३१ कोपधादण ४।२।१३२	२५९ क्रीडनीनापा ६।१।४८	१२२ खण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४५
१३५ कोशाद्वय ८।३।४२	२७४ क्रीडोनुसपरिभ्य १।३।२१	३४८ खनोघच ३।३।१२५
१४१ कापि गलहास्ति ०।४।३।३२	१४२ क्रीतवत्यरिमाणात् ४।३।२५६	७ खरवसानयोर्विसर्ज ०।३।१५
११९ कामारापवचने ४।२।१३	५३ क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५०	१० खरिच ८।४।५५
४९ कारव्यागण्ठकाभ्याच ६।१।२९	६० कुपदुहोयसूयार्थ १।४।३७	१२२ खलगौरयात् ४।२।५०
११६ कौशल्यकार्मायो ४।१।१५५	६० कुपदुहोरुपलछयो कर्म १।४।३८	१४९ खल्यवमाषितिलवृष ०।५।१७
१८९ कृति च १।१।५	३२२ कुपमण्ड्याभ्यश्च ३।२।५२	५५२ खार्यादिकन् ५।१।३३
३०४ क्तसक्तवृत्ति निष्ठा १।१।२६	११८ कौट्यादिभ्यश्च ४।१।१८०	८१ खार्या प्राचाम् ५।४।१०१
६४ क्तसच वर्तमाने २।३।६७	२४६ क्वादिभ्य आ ३।१।८१	३०० खिलनव्ययस ६।३।६६
५३ क्तादल्पाभ्यायाम् ४।१।५१	३०६ क्शि क्त्यानिष्ठयो ७।१।५०	३६३ खिदेरुन्दसि ६।१।५२
३४९ क्तिन्कर्ता चस ०।३।१७४	३४४ क्णोवीणायाच ३।३।६	२२ ख्यसात्तरस ६।१।११२
३८९ क्तव ६।२।४५	३१० क्तुश्च ३।२।१०७	३९७ क्तितकारकोपपदा ०।२।१३९
७२ क्तनचपूजयाम् २।२।१२	१७१ क्वाति ७।२।१०५	५७ क्तितुक्षिप्रत्यसना ०।१।४।५२
७५ क्तनचपूजयाम् २।२।१६०	३५ किन्प्रत्ययसक्तु ८।२।६२	९० क्तितनन्तर ६।२।४९
७३ क्तनाहोरात्रायया २।१।४५	३०२ क्तिप्च ३।२।७६	०६ क्तितर्गती ८।१।७०
३९० क्तनित्यार्थे ६।२।६१	११५ क्षपाद्य ४।१।१३८	३ गतिश्च १।४।६०
३०९ क्तोपि करणचक्रां ३।६।७६	३७८ क्षयेनिवासि ६।१।२०१	६१ गत्यर्थकर्मणिद्विती ०।२।३।२
१४४ कर्मन्त्रियम् ४।४।२०	६ क्षयज्योतीशकार्ये ६।१।८१	०४ गत्यर्थेलोटाण्ण ०।१।५१
७९ क्त्वाच २।२।२२	३०६ क्षायोम ८।२।५३	०९ गत्यर्थकर्मकक्षिप्र ०।३।७२
४६ क्त्यातोऽनुक्तनुन १।१।४०	२८६ क्षिप्रवचनलट् ३।३।१३३	१३३ गत्वश्च ३।२।१६४
३६६ क्त्यापिन्लुन्दसि ७।१।३८	३५१ क्षिय ६।४।५९	२९१ गदमदचरयमश्वा ०।३।१००
३४९ क्त्यस्कादिन्दो ६।४।३	३७२ क्त्याशी प्रेषेपुति ०।२।१०४	३८६ गन्तव्यपथवाणिजे ६।२।१३
३६७ क्त्योयन् ७।१।४७	३०५ क्षियोदीर्घात् ८।२।४६	२७६ गन्धनावक्षेपणसेव १।३।३२
८६ क्त्यइमानिनोश्च ६।३।३६	१२० क्षीराड्ड् ४।२।२०	८९ गन्धसेदुत्पूतिसुत् ५।४।३५
२६७ क्त्यचिच ७।४।३३	९२ क्षुद्रजन्तव २।४।८	३०३ गम कौ ६।४।४०
१८१ क्त्यच्योश्च ६।४।१५२	११३ क्षुद्राभ्योवा ४।१।१३१	३०१ गमश्च ३।२।४७
२६८ क्त्यसविभाषा ६।४।५०	१४० क्षुद्राभ्रमरवटरपा ४।३।११	२१६ गमहनजनखनव ६।४।९८
३१३ क्त्याच्छन्दसि ३।२।१७७	३०७ क्षुद्रवन्ध्वान्ध्वान्त् ०।२।११	२२१ गमेरिद्वरमेपेव ७।२।५८
१३७ क्त्युत्पद्येभ्यश्च ४।३।६८	८० क्षुद्रादिपुच ८।४।३९	१३६ गम्भीराञ्ज ४।३।५८
१२३ क्त्यक्यादिसप्तान्ताड् ०।४।१६८	३८८ क्षुद्रकश्चवैश्वदेवे ६।२।३	१११ गर्गादिभ्योयञ्च ४।१।१०५

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१३१ गतोत्तरपदाच्छ ४।२।१३७ ३९१ गोत्रान्तेवासिमाणव० ६।२।६९	३४३ घनपोथ २।४।३८	
२८७ गर्हायालडपि० ३।३।१२२ ११० गोत्रावयवात् ४।१।७९	३४१ घञिभभावकरणयो ६।४।२७	
२८७ गर्हायाच ३।३।१४९ ११० गोत्रेकुञ्जादिभ्य० ४।१।८९	१७५ घनिलचौ च ५।३।७९	
९२ गवाश्चप्रभृतीनिच २।४।११ १०७ गोत्रेऽलुगचि ४।१।८९	९९ घरूपरूपचेलङ्गुव० ६।३।४३	
९८ गवियुधिभ्यास्थिर ८।३।९५ १२१ गोत्रेक्षोष्ट्रोरञ्जराज० ४।२।३९	३६६ घसिमसोर्हलिच ६।४।१००	
२९७ गस्यकन् ३।१।१४६ १५२ गोद्वयचोऽसख्या० ५।१।३९	२२७ घुमास्यागापाजहा० ६।४।६६	
१३२ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८ ११३ गोधायाहूक् ४।१।१२२	३०८ घुपिरविशब्देन ७।२।२३	
२२७ गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गि० १।२।१ १४७ गोपयसोर्धत् ४।३।१६०	२१ घेडिति ७।३।१११	
२२७ गाङ्गुलिटि २।४।४९ १४३ गोपुच्छाङ्ग ४।४।६	३६९ घोर्लोपोलेटिवा ७।२।७०	
१६८ गाण्ड्यजगास्तज्ञा० ५।२।११० १३१ गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६	३५२ घोपादिपुच ६।२।८५	
१८९ गातिस्थाघुपाम्भ्य० २।४।७७ ७४ गोरतद्धितलुकि ५।४।९२	२२८ घ्वसोरेद्रावभ्यास० ६।४।११९	
१२४ गाथिविदयिकेशि० ६।४।१६५ ३९१ गोविडालसिंहसैन्य० ६।२।७२	११ डमोहस्वादधिदमु० ८।३।३२	
३८५ गाधलवणयो प्रमाणे ६।२।४ १४२ गोश्चपुरीषे ४।३।१४५	३७८ डयिच ६।१।२१२	
२९८ गापोष्टृक् ३।२।८ १६४ गोषदादिभ्यो वुन् ५।२।६२	२१ डसिडसोश्च ६।१।११०	
७० गिरेश्चस्तेनकस्य ५।४।११२ १६९ गोष्टात्स्वञ्भूतपूर्वे ५।२।१८	१८ डसिडयो स्मात्स्तिमनो ७।१।१५	
१४९ गुडादिभ्यश्च ४।४।१०३ १०५ गोष्पदसेवितासेवि० ६।१।१४५	४ डिच्च १।१।५३	
१५८ गुणवचनब्राह्मणा० ५।१।१२४ ६७ गोस्त्रियोऽपवर्जनस्य १।२।४८	९७ डितित्वश्च १।४।६	
२२६ गुणोष्टृक् ७।३।९१ ३८९ गौ सादसादिसार० ६।२।४१	३६६ डेप्रथमयोरम् ७।१।२८	
२६३ गुणोयङ्लुक् ७।४।८२ १०१ ग्रन्थान्ताधिकेच ६।३।७७	२३ डेरान्नद्यान्नीभ्य ७।३।११६	
२१८ गुणोऽतिशयोक्तो ७।४।२९ ३६८ असितस्फुटितस्त० ७।२।३४	१७ डेर्य ७।१।१३	
२०२ गुण्यपविच्छिपणि० ३।१।२८ ३४३ ग्रहवृट्निश्चिगमश्च ३।३।५८	११ डो कुक्कुटशरी ८।३।२८	
३५६ गुणेश्चन्दसि ३।१।५० २२२ ग्रहिण्यावयिव्याधिव० ६।१।१६	१०० डयापो सज्ञाच्छन्दसो० ६।३।६३	
२२० गुसिञ्जिद्वय सन् ३।१।५ २४८ ग्रहोऽल्लिटिदीर्घे ७।२।३७	१५ डयाप्पातिपदिकात् ४।१।१	
९ गुरोरुतोऽनन्त्यसा० ८।२।८६ ३९० ग्राम शिल्पिनि ६।२।६२	३८४ टषादच्छन्दसिबहु० ६।१।१७८	
३४६ गुरोश्चहल ३।३।१०३ ८० ग्रामकौटाभ्याचत० ५।४।९५	२२४ चक्षिङ्ख्याञ् २।४।५४	
२७९ गुथिवच्यो प्रलभने १।३।६९ १३३ ग्रामजनपदैकदेशाद० ४।३।७	२०३ चडि ६।१।११	
११४ गुष्टयादिभ्यश्च ४।१।१३६ १२१ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ४।२।४३	३७७ चडयन्यतरस्याम् ६।१।२१८	
१४८ गुह्यपतिनासयुक्तेभ्य ४।४।९० १३७ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४।३।६१	२२२ चजो रुधियतो ७।३।५२	
२९७ गेहेक् ३।१।१४४ १२८ ग्रामाद्यल्लौ ४।२।९४	११३ चट्कायाऐरक् ४।१।१२८	
३६८ गो पादान्ते ७।१।५७ ३९२ ग्रामेऽनिवसन्त ६।२।८४	३७७ चतुर शसि ६।१।१६७	
३४८ गोचरसचरवह्नज० ३।३।११९ ९५ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतर० १।२।७३	३१ चतुरनड्हारोमुदात्त० ७।१।९८	
३९२ गोतन्तियवपले ६।२।७८ १३६ ग्रीवाभ्योष्च ४।३।५७	६५ चतुर्थीचाशिष्यायु० २।३।७३	
२५ गोतोणिङ् ७।१।९० १३५ ग्रीष्मवसन्तान्यतर० ४।३।४६	७१ चतुर्थीतदर्थार्थव० २।१।३६	
१३९ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो० ४।३।९९ १३५ ग्रीष्मावरसमाहुञ्च ४।३।४९	३८९ चतुर्थीतदर्थे ६।२।४३	
१६० गोत्रचरणच्छावा० ५।१।१३४ २६३ गोयाडे ८।२।२०	६० चतुर्थीसप्रदाने २।३।१३	
१४० गोत्रचरणहूक् ४।३।१२६ ३११ ग्लानिस्थश्चग्लु ३।२।१३९	३५५ चतुर्थ्यर्थबहुल्लु २।३।६२	
१६६ गोत्रक्षिया कुत्सने० ४।१।१४७ ९८ घकालतनेषुकालना० ६।३।१७	७६ चतुष्पादो गर्भिण्या २।१।७१	
१३८ गोत्रादङ्गवत् ४।३।८० ३६१ घञौच ४।४।११७	११३ चतुष्पाद्गोडञ्च ४।१।१३५	
१०९ गोत्राद्यून्यत्रियाम् ४।१।९४ १२३ घञ सास्याक्रिये० ४।२।५८	४०५ चनचिदिवगोत्रादि० ८।१।५७	

पृष्ठम् सूत्रम्

१०२ चरणेन्द्राचारिणि ६।३।८६
१२२ चरणेभ्यो धर्मवत् ४।२।४६
१४४ चरति ४।४।८
२६३ चरफलोश्च ७।४।८७
२९९ चरेष्ट ३।२।१६
१५० चर्मणोऽन् ५।१।१५
३५२ चमोदरयो परे ३।४।३१
३१२ चलनशब्दाधीदक ३।२।१४८
४०५ चवायोगे प्रथमा ८।१।५९
३ चादयोस्तत्वे १।४।५७
४०५ चादिलोपे विभाषा ८।१।६३
४०५ चादिपुत्र ८।१।५८
२६४ चाय की ६।१।२१
३६३ चाय मी ६।१।३५
९१ चार्थेन्द्र २।२।२९
४०५ चाहलोप एतेत्यव ८।१।६२
२०५ चिणोलक् ६।४।१०४
२८२ चिण्णमुलोदीर्घेन्य ६।४।९३
२३४ चिपत्ते पद ३।१।६०
२८१ चिप्भावकर्मणो ३।१।६६
३८३ चित ६।१।१६३
१०४ चित्ते कपि ६।३।१२७
१५६ चित्तवर्तिनित्यम् ५।१।१८९
२९४ चित्ताभिचित्येच ३।१।१३२
२८७ चित्रीकरणेच ३।३।१५०
३७२ चिदित्तिचोपमार्थे ८।२।१०१
३४७ चिन्तिपञ्जक्रयि ३।३।१०५
२५० चिरफुरेणो ६।१।५४
३९६ चीरमुपमानम् ६।२।१२७
१६ चुट १।३।७
१४५ चुणीदिनि ४।४।२३
३९६ चुणीदिन्यप्राणि ६।२।१३४
३९५ चेलखेटकटुकका ६।२।१२६
३५२ चेलैकोपि ३।४।३३
३५ चो'कु ८।२।३०
३७५ चो ६।१।२२२
३९ ची ६।३।१३८
२४८ च्छो शूढनुनासिकेच ६।४।१९
१८९ छिल्लुडि ३।१।४३

पृष्ठम् सूत्रम्

१८९ च्ले सिच् ३।१।४४
१८२ च्चौच ७।४।२६
१४० छगलिनोद्विनुक् ४।३।१०९
१२० छ च ४।२।२८
१४६ छत्रादिभ्योण ४।४।६२
१५० छदिरुपधिल्लेज् ५।१।१३
३५८ छन्दसिगत्यर्थेभ्य ३।३।२९
३६२ छन्दसिघस् ५।१।१०६
३६२ छन्दसिच ५।१।६७
३६३ छन्दसिच ५।४।१४२
३६५ छन्दसिच ६।३।१२६
३६० छन्दसिठन् ४।३।१९
३५६ छन्दसिनिष्कये ३।१।२२३
३६२ छन्दसिपरिपन्थि ५।२।८९
३५५ छन्दसिपरेऽपि १।४।८१
३५५ छन्दसिपुनर्वस्त्रो १।२।६१
३१० छन्दसिलिट् ३।२।१०५
३५८ छन्दसिलुङ्लिट् ३।४।६
३७३ छन्दसिवाप्राप्ते ८।३।४९
३५८ छन्दसिशायाजपि ३।१।८४
३५७ छन्दसिसह ३।२।६३
३७० छन्दसिर ८।२।१५
१४८ छन्दसोनिमित्ते ४।४।९३
१३७ छन्दसोयदणो ४।३।७१
४०३ छन्दस्पनेकमपि ८।१।३५
३६६ छन्दस्यपिदृश्यते ६।४।७३
३६८ छन्दस्यपिदृश्यते ७।१।७६
३५९ छन्दस्युभयथा ३।४।११७
३६५ छन्दस्युभयथा ६।४।५
३६६ छन्दस्युभयथा ६।४।८६
३७४ छन्दस्युदवग्रहात् ८।४।२६
१४१ छन्दोगाविकथया ४।३।२९
३४२ छन्दोनाम्निच ३।३।३४
३४२ छन्दोनाम्निच ८।३।९४
१२४ छन्दोब्राह्मणानिचत ३।२।६६
३९२ छात्र्यादय'शालायाम् ६।२।८६
३४८ छादेर्येऽद्गुपसर्गस्य ६।४।९६
८३ छायाबाहुल्ये २।४।२२

पृष्ठम् सूत्रम्

१२ छेच ६।१।७३
१५४ छेदादिभ्योऽनित्यम् ५।१।६४
२९ जश्शो सि ७।१।२०
४१ जक्षित्यादय षट् ६।१।१६
१३६ जङ्गलधेनुवलज्जान्त ७।३।२५
१३१ जनपदतद्वध्योश्च ४।२।२४
११७ जनपदशब्दात्क्ष ४।१।१६८
१३९ जनपदिनाजनपद ४।३।१००
१२६ जनपदेलुप ४।२।८१
३५७ जनसन्खनक्रमगमो ३।२।६७
२३२ जनसन्खनासञ्ज्ञलो ६।४।४२
६२ जनिकर्तुं प्रकृति १।४।३०
३६५ जनितामन्त्रे ६।४।५३
२३४ जनिवद्योश्च ७।३।३५
२६३ जपजभदहदशभञ्ज ७।४।८६
१४३ जम्बवावा ४।३।१६५
८८ जम्भासुहरिततृण ५।४।२५
३७८ जय करणम् ६।१।२०२
१९ जरायाजरसन्य ७।२।१०१
३१३ जल्पभिक्षुकुट्टलुण्ठ ३।२।१५५
१७ जस शी ७।१।१७
२१ जसिच ७।३।१०९
२३१ जहातेश्च ६।४।११६
३५० जहातेश्चकित्व ७।४।४३
३१३ जागरूक ३।२।१६५
२२९ जाग्रोविचिण्ण ७।३।८५
१४२ जातरूपेभ्यः प ४।३।१५३
४०० जातिकालसुखा ६।२।१७०
१७५ जातिनाम्न कन् ५।३।८१
९२ जातिरप्राणिनाम् २।४।६
२८७ जातुयदोल्ल ३।३।१४७
५४ जातेरस्त्रीविषयाद् ४।१।६३
८६ जातेश्च ६।३।४१
१७९ जात्यान्ताच्छबन्धुनि ५।४।९
८३ जात्याख्यायामेक १।२।५८
४०४ जात्वपर्वम् ८।१।४७
५२ जानपदकुण्ड ४।१।४७
३५० जान्तनशाविभाषा ६।४।३१
८९ जायायानिङ् ५।४।१३४

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३४८ जालमानाय ३।३।१२४	१४२ जितश्चतत्प्रत्ययात् ४।३।१५५	२०३ णौचड्युपधायाह्रस्व ७।४।१
६४ जासिनिप्रवहनाटो ७।३।५६	३१० जीत क्त ३।२।१८७	२५९ णौचसश्चडो २।४।५१
२५८ जिघ्रतेर्वा ७।४।६	३७८ जिन्यादिर्नितम् ६।१।१९७	२५७ णौचसश्चडो ६।१।३१
३१३ जिहक्षिष्यथ्री ३।२।१५७	१७८ ज्यादयस्त्राज्ञा ५।३।११९	२९४ व्यञ्जयक ७।३।६५
१३७ जिह्मामूलानुलेख ४।३।६२	१७ टाडसिडसामि ७।१।१२२	१२४ व्यञ्जयार्थजितो २।४।५८
३१० जीर्यतेरनु ३।२।१०४	४७ टावृचि ४।१।१९	३४७ व्यसथन्थो गुच् ३।३।१०७
१०९ जीवतितुवस्ये ४।१।१६३	४९ टिट्टाणञ्द्वयस ४।१।१५	२९७ प्युट् ३।१।१४७
१०६ जीविकाथेचापण्ये ५।३।१९९	१९० टित्तात्मनेपदाना ३।४।७९	२९५ प्युलुचौ ३।१।१३३
७९ जीविकोपनिषदावौ १।४।७९	२९ टे ६।४।१४३	१८६ तडानावात्मनेपदम् १।४।१००
३२२ जुचङ्गम्यदन्त्रम्य ३।२।१५०	१५८ टे ६।४।१५५	१३७ ततआगत ४।३।७४
३७८ जुष्टापितेचच्छ ६।१।२०९	३४५ द्वितोयुच् ३।३।८९	७० तत्पुरुष २।१।२२
२२९ जुसिच ७।३।८३	१२७ ठक्छौच ४।२।८४	७५ तत्पुरुष समानार्थि १।२।४२
२३० जुहोत्यादिभ्य ङ्ल २।४।७५	१३७ ठगायस्थानेभ्य ४।३।७५	७९ तत्पुरुषस्याङ्ले ०५।४।८६
३५० जुवृथ्यो क्त्व ७।२।५५	१२९ ठक्कचिनश्च ४।२।४१	९८ तत्पुरुषेकृतिव ६।३।१४
१९७ जुस्तम्भुचुल्लुच ३।१।५८	११६ ठस्येक ७।३।५०	३८५ तत्पुरुषेतुयार्थतृतीया ६।२।२
१३५ जेप्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८	१७५ ठाजादार्ध्वक्षिति ५।३।८३	३९५ तत्पुरुषेशालाया ६।२।२३
२३४ ज्ञाननोर्जा ७।३।७९	११ ट सिधुट् ८।३।२९	८३ तत्पुरुषोपनञ्कर्म ०२।४।१९
२७८ ज्ञाश्रुस्तद्वशासन १।३।५७	२२ टतिच १।१।२५	१७९ तत्पुरुषतवचनेमयट् ५।४।२१
६३ ज्ञोविदर्थस्यकरणे २।३।५१	४७ ङाबुभाभ्यामन्य ४।१।१३	१४५ तत्प्रत्यनुपूर्वमीप ४।४।२८
१७४ ज्यच ५।३।६१	३४५ द्वित कि ३।३।८८	११३ तत्प्रत्ययस्यच ७।३।२९
३५१ ज्यश्च ६।१।४२	११३ ङकिलोप ४।१।१३३	२५७ तत्प्रयोगोहोतुश्च १।४।५५
१७४ ज्यादादीयस ६।४।१६०	११२ ङक्चमण्डूकात् ४।१।११९	७३ तत्र २।१।४६
१०२ ज्योतिरायुष स्तोम ८।३।८३	३६० ङश्छन्दसि ४।४।१०६	१६४ तत्रकुशल पय ५।२।६३
१०२ ज्योतिर्जनपदरा ६।३।८५	११३ ङेलोपोकट्वा ६।४।१४७	१५६ तत्रचदीयतेकार्य ५।१।२६
१६८ ज्योत्स्नातमित्रा ५।२।११४	२०८ ङेलोप ८।३।१३	१३४ तत्रजात ४।३।२५
२६७ ज्वरत्वरस्त्रिव्यवि ६।४।२०	१५ ङूलोपेपूर्वस्य ६।३।१११	१५८ तत्रतस्येव ५।१।११६
२९६ ज्वलितिकसन्ते ३।१।१४०	३४३ णच स्त्रियामञ् ५।४।१४	८६ तत्रतेनेदमितिस २।२।२७
७० झय ५।४।१११	१९५ णलुत्तमोवा ७।१।९१	१४७ तत्रनियुक्त ४।४।६९
१६६ झय ८।२।१०	२७९ णिचश्च १।३।७४	१३६ तत्रभव ४।३।५३
१० झयोहोन्यतरस्याम् ८।४।६२	२३२ णिजात्रयाणागुण ७।४।७५	१५२ तत्रविदितदतिच ५।१।४३
६ झरोझरितवर्णे ८।४।६५	३९२ णिनि ६।२।७९	१४८ तत्रसाधु ४।४।९८
८ झलाजशान्ते ८।२।३९	२०३ णिश्रिष्टुलु ३।१।४८	११९ तत्रोद्गतममत्रेभ्यः ४।२।१४
५ झलाजद्वहसि ८।४।५३	२७८ णेरणौयत्कर्मणौ १।३।६७	७९ तत्रोपपदसप्तमीस्थम् ३।२।९२
१९५ झलोल्लि ८।२।२६	३०८ णेरस्थयनेवृत् ७।२।२६	१६१ तत्सर्वदेःपथ्यङ्गकर्म ५।२।७
३७७ झल्युपोत्तम ६।१।१८०	२०३ णेरनिटि ६।४।५१	५६ तथायुक्तचानी १।४।५०
१९५ झपस्तथोर्ध्वे ८।२।४०	२९० णोविभाषा ८।४।३०	१२३ तदधीतितद्वे ४।२।५९
१९२ झस्यरन् ३।४।१०५	३११ णेच्छन्दसि ३।२।१३७	१८२ तदधीनवचने ५।४।५४
१८९ झेर्गुस् ३।४।१०८	१९५ णोन ६।१।६५	१५० तदर्थविकृते प्रकृतो ५।१।१२
१८७ झोऽन्त ७।१।१३	२६० णौगमिरवोधने २।४।४६	१५४ तदहीति ५।१।६३

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१५८ तदहम् ५ । १ । ११७	३६७ तप्तनसन्तनाथश्च ७ । १ । ४५	१०८ तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२
१२६ तदज्ञिष्यसाक्षात् १ । २ । ५३	१५५ तमधीष्ठोभृतोभू ५ । १ । ८०	१४० तस्येदम् ४ । ३ । १२०
१६३ तदस्मिन्नधि कृमि ० ५ । २ । ४५	२९० तयोरेवकृत्यक्तखलौ ३ । ४ । ७०	१५२ तस्येश्वर ५ । १ । ४२
१६५ तदस्मिन्नन्नप्राये ० ५ । २ । ८२	३६३ तयोर्दोहिंलौचच्छ ० ५ । ३ । २०	३११ ताच्छील्यवयोवच ० ३ । १ । १२९
१२४ तदस्मिन्नस्तोतिदे ० ४ । २ । ६७	३७३ तयोर्वावचिसहि ० ८ । २ । १०८	३९० तादौचनितिकृ ० ६ । २ । ५०
१५३ तदस्मिन्नुद्धायाला ० ५ । १ । ४७	१४३ तरति ४ । ४ । ५	१८६ तान्येकवचनद्वित्व ० १ । ४ । १०२
१४७ तदस्मैदीयतेनि ० ४ । ४ । ६६	१७३ तरतमपौघ १ । १ । २२	३४० ताभ्यामन्यत्रोपादय ३ । ४ । ७५
१५० तदस्यतदस्मिन्स्या ० ५ । १ । ११६	१३२ तत्रकममाकवचने ४ । ३ । ३	१४२ तालादिभ्योऽण ४ । ३ । १५२
१४६ तदस्यपण्यम् ४ । ४ । ५१	३७ तवममौडसि ७ । २ । ९६	१६५ तावतिथ्यग्रहणमिति ० ५ । २ । ७७
१५३ तदस्यपरिमाण ५ । १ । ५७	३९० तवैचान्तश्रयुगपत् ६ । २ । ५१	१८८ तासस्त्योलोप ७ । ४ । ५०
१५६ तदस्यब्रह्मचर्यम् ५ । १ । ९४	२९० तव्यक्तव्यानीय ३ । १ । ९६	२११ तासिचक्षुप् ७ । २ । ६०
१६२ तदस्यसजाततार ० ५ । २ । ३६	८५ तसिलादिष्वाकृत्व ० ६ । ३ । ३५	३८४ तास्यनुदात्तेन्द्रि ० ६ । १ । ९८
१३६ तदस्यसोढम् ४ । ३ । ५२	१४० तसिश्च ४ । ३ । ११३	११४ तिक्रितवादिभ्यो ० २ । ४ । ६८
१२३ तदस्याग्रहरणमि ० ४ । २ । ५७	१७१ तसेश्च ५ । ३ । ८	११६ तिकादिभ्य फिञ् ४ । १ । १५४
१६६ तदस्यास्त्यस्मिन् ० ५ । २ । ९४	१६६ तसौमत्ये १ । ४ । १९	१७३ तिङश्च ५ । ३ । ५६
३६ तयो स'सावन ० ७ । २ । १०६	१८८ तस्यश्चमिपाता ० ३ । ४ । १०१	१८६ तिङ्छीतिग्रीणि ० १ । ४ । १०१
१७१ तदोदाच ५ । ३ । १९	१६ तस्माच्छसोन पुसि ६ । १ । १०३	४०६ तिङिचोदात्तवति ८ । १ । ७१
१३८ तद्वच्छतिपथिदृत्यो ४ । ३ । ८५	४ तस्मादित्युत्तरस्य १ । १ । ६७	४०२ तिङोत्रोत्रादीनिकृ ० ८ । १ । २७
१५३ तद्वरतदेवह्यावहति ० ५ । १ । ५०	७७ तस्मान्नुच्चि ६ । ३ । ७४	४०३ तिङ्ङितिङ ८ । १ । २८
४६ तद्वितश्चासर्वविभक्ति १ । १ । ३८	१५५ तस्मान्नुद्ग्रहित ७ । ४ । ७१	१८७ तिन्शित्साविधाधुत् ३ । ४ । ११३
३८३ तद्वितस्य ६ । १ । १६४	१३२ तस्मिन्नधिचय्युष्माका ० ४ । ३ । १२	३०६ तिच ७ । ४ । ८९
५६ तद्विताः ४ । १ । ७६	४ तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे १ । १ । ६६	३१४ तितुत्रतथिसुस्रक ० ७ । २ । ९
७४ तद्वितार्थोत्तरपद ० २ । १ । ५१	१५७ तस्मैप्रभवतिस ० ५ । २ । १०१	१३९ तित्तिरिवरतन्तु ४ । ३ । १०२
१०७ तद्वितेष्वाचमादे ७ । २ । ११७	१४९ तस्मैहित ५ । १ । ५	३८४ तित्त्वरितम् ६ । १ । १९५
१८० तद्युक्तात्कर्मणो ५ । ४ । ३६	३६७ तस्यतात् ७ । १ । ४४	१८६ तित्स्मिन्सिप्यथमि ३ । ४ । ७८
११७ तद्व्राजस्यह्रुपु ० २ । ४ । ६२	१५६ तस्यचदक्षिणायज्ञा ० ५ । १ । ९५	२३० तित्प्यनस्ते ८ । २ । ७३
१४७ तद्वहतिरित्ययुगप्रास ० ४ । ४ । ७६	१४६ तस्यधर्म ४ । ४ । ४७	४० तिरसत्तिर्यलोपे ६ । ३ । ९४
३६१ तद्वानासामुपधानो ० ४ । ४ । १२५	१५२ तस्यनिमित्तसंशयो ० ५ । १ । ३८	१३ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८ । ३ । ४२
२२८ तनादिक्कुम्भयः ३ । १ । ७९	१२४ तस्यनिवास ४ । २ । ६९	७८ तिरसोऽन्तर्धो १ । ४ । ७१
२४५ तनादिभ्यस्तथासो २ । ४ । ७९	८ तस्यपरमात्रेदितम् ८ । १ । २	३५४ तिर्यच्यपर्वे ३ । ४ । ६०
३६६ तनिपलोरुद्धदसि ६ । ४ । १९९	१६२ तस्यपाकमूलोपी ० ५ । २ । २४	८६ तिविशतेर्दिति ६ । ४ । १४२
२०८ तनुकरणेत्तश्च ३ । १ । ७६	१६३ तस्यपूरणेड् ५ । २ । ४८	२५८ तिष्ठतेरित् ७ । ४ । ५
२८२ तनोतेर्यथै ६ । ४ । ४४	१५८ तस्यभावस्त्वतलौ ५ । १ । ११९	६९ तिष्ठद्भुपभृतीनिच २ । १ । १७
२६१ तनोतेर्यभाषा ६ । ४ । १७	५ तस्यलोप १ । ३ । ९	८३ तिष्ठ्यपुनर्वसोर्नक्षत्र ० १ । २ । ६३
१६५ तन्त्रादिचिरापहते ५ । २ । ७०	१५२ तस्यवाप ५ । १ । ४५	३८३ तिष्ठभ्योजस ६ । १ । १६६
१६७ तप सहस्राभ्यावि ० ५ । २ । १०२	१४१ तस्यविकार ४ । ३ । १३४	१२९ तीरह्रुप्योत्तरपदा ० ४ । २ । १०६
३ तपरस्तत्कालस्य १ । १ । ७०	१३७ तस्यव्याख्यानइति ० ४ । ३ । ६६	१०२ तीर्थेये ६ । ३ । ८७
२८४ तपस्तप कर्मकस्यैव ३ । १ । ८८	१२१ तस्यसमूह ४ । २ । ३७	२०

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३६३ तुजादीनादीघो० ६।१।७	१५६ तेनपरिजय्यलभ्य० ५।१।९३	८८ दक्षिणमौलुब्धयोगे ५।४।१२६
२३९ तुदादिभ्य श ३।१।७७	१३९ तेनप्रोक्तम् ४।३।१०१	१७२ दक्षिणोत्तराभ्यामत० ५।३।२८
२९८ तुन्दशोकयो परिष्ट० ३।२।५	१५७ तेनयथाकथाचहस्ता ०५।१।९८	१७८ दण्डव्यवसर्गयोश्च ५।४।२
१६८ तुन्दादिभ्यङ्लच् ५।२।११७	११८ तेनरक्तरागात् ४।२।१	१५४ दण्डादिभ्योयत् ५।१।६६
१७० तुन्दिबलिवटेर्भ ५।२।१३९	१६२ तेनवित्तक्षुब्धचणपो ५।२।२६	२९६ ददातिदधाल्योवि० ३।१।१३९
४०३ तुपश्यपश्यताहै पू० ८।१।३९	८७ तेनसहेतितुल्य० २।२।२८	२३२ दधस्तयोश्च ८।२।३८
३७ तुभ्यमष्टौडयि ७।२।९५	१४० तेनैकदिकृ ४।३।११२	३०९ दधातेर्हि ७।४।४२
६१ तुमर्याच्चभाववचनात् २।३।१५	१९० तेषाकधातो १।४।८०	१२० दध्रष्टृक् ४।२।१८
३५९ तुमर्येसेनसेऽसे० ३।४।९	३८ तेमयावेकवचनस्य ८।१।२२	१६८ दन्तउन्नतउरच ५।२।१०६
३४० तुमुन्युल्लाक्रियाया० ३।३।१०	१० तोषि ८।४।४३	१६८ दन्तशिखात्सना ०५।२।११३
१७४ तुरिष्ठेभ्य सु ६।४।१५४	१० तोलि ८।४।६०	२६१ दम्भइच् ७।४।५६
२९५ तुरुस्तुशम्प्य सा० ७।३।९५	३११ तीसत् ३।२।१२७	२१९ दयतोर्दिगिलिटि ७।४।९
६५ तुल्याधेरतुलोपमा० २।३।७२	४१ त्यदादिषुटशोना० ३।२।६०	२०५ दयायासश्च ३।१।३७
२ तुल्यास्यप्रयत्नस० १।१।९	२२ त्यदादीनाम् ७।२।१०२	३२ दश्च ७।२।१०९
१७४ तुश्छन्दसि ५।३।५९	१३० त्यदादीनिच १।१।७४	२२८ दश्च ८।२।७५
१८८ तुष्टोस्तातङ्गुशि० ७।१।३५	९४ त्यदादीनिसर्वोर्भे० १।२।७२	३०९ दस्ति ६।३।१२४
१३९ तुदीशलातुरवर्मती० ४।३।९४	३७९ त्यागरागहासकुह० ६।१।२१६	२७८ दाणश्चसाचेच्चतु० १।३।५५
३५४ तूष्णीमिभुव ३।४।६३	१४१ त्रपुजतुनो णुक् ४।३।१३८	११४ दाष्टिदनायनहा० ६।४।१७४
७२ वज्रकाभ्याकर्तैरि २।२।१५	३१२ त्रसिष्टाधिष्ठपिक्षि० ३।२।१४०	३० दाधेशीतोर्ध्व ८।२।३२
२४ त्वज्वक्रोष्टु ७।१।९५	१५४ त्रिशक्तवारिशतो० ५।१।६२	३७० दाधार्तिदधे० ७।४।६५
२४४ त्वणह्रस्व ७।३।९२	८९ त्रिककुपवैते ५।४।१४७	२१७ दाधाम्बदाप १।१।२०
१०३ त्वणेचजातौ ६।३।१०३	२७ त्रिचतुरोर्ल्लिया० ७।२।९९	३१३ दाधेदुसिश्चदस० ३।२।१५९
३८९ त्वतीयार्कमणि ६।२।४८	५ त्रिप्रभृतिपुशाकटा० ८।४।५०	१७१ दानीच ५।३।१८
३५५ त्वतीयाचहोश्छदसि २।३।३	८१ त्वेल्य ६।३।४८	१७८ दामन्यादित्रि० ५।३।११६
७० त्वतीयातत्कृतार्थेन० २।१।३०	२२ त्वेल्य ७।१।५३	५० दामहायनान्ताच् ४।१।२७
३० त्वतीयादिपुभाषित० ७।१।७४	३७ त्वमावेकवचने ७।२।९७	३१४ दान्नीशसयुयुज० ३।२।१८२
७९ त्वतीयाप्रभृतीन्य० २।२।२१	३८ त्वामौद्वितीयाया ८।१।२३	३८५ दाय्याद्यदायादे ६।२।५
५८ त्वतीयाथै १।४।८५	३६ त्वार्हौसौ ७।२।९४	३४० दाशगोत्रोस० ३।४।७३
६७ त्वतीयासप्तम्योर्बहुल २।४।८४	१०० त्वेच ६।३।६४	३७३ दान्थान्साह्वान्मी० ६।१।१२
१९ त्वतीयासमासे १।१।३०	३६२ त्वच्च च्छन्दसि ५।२।५०	३९४ दिक्शब्दाग्रामज्ञ० ६।२।१०३
३११ त्वत् ३।२।१३५	१९३ त्वलिचसेटि ६।४।१२१	१७२ दिक्शब्देभ्य सप्तमी ०५।३।२७
३५० त्वष्टिष्टुषिक्रो ऋश्य० १।२।२५	३८५ त्वलिचसेटीढ० ६।१।१९६	१३३ दिक्पूर्वपदाग्र ४।३।६
२०१ त्वूलभजत्रपश्च ६।४।१२२	३९७ त्वथयञ्ज्ताजवित्र० ६।२।१४४	१२९ दिक्पूर्वपदादसङ्गा० ४।२।१०७
११७ त्वेतद्राजा ४।१।१७४	१९० त्वस से ३।४।८०	५४ दिक्पूर्वपदान्दीप् ४।१।६०
१५२ त्वेनक्रीतम् ५।१।३७	३६३ त्वार्हेतौचन्छन्दसि ५।३।२६	७४ दिक्सख्येमज्ञाया २।१।५०
१८८ तेनतुल्याक्रियाचे० ५।१।११५	३४ योन्थ ७।१।८७	१३६ दिगादिभ्योयत् ४।३।५४
१४३ तेनदीव्यतिखिति० ४।४।२	२२० दशसञ्जस्वज्ञाशपि ६।४।२५	८६ दिङ्नामान्यतराले २।२।२६
१२४ तेननिर्वृत्तम् ४।२।६८	१७२ दक्षिणादाच ५।३।३६	१०७ दिखदित्यादित्य० ४।१।८५
१५५ तेननिर्वृत्तम् ५।१।७९	१२८ दक्षिणापश्चात्पु० ४।२।९८	३१ दिवउत् ६।१।१३१

पृष्ठम् सूत्रम्

३१ दिवऔन ७।१।८४
 ५९ दिव कर्मच १।४।४३
 ९४ दिवतश्चप्रय्याग ६।३।३०
 ६४ दिवतादर्थम् २।३।५८
 २३२ दिवादिभ्य इग्न ३।१।६९
 २९९ दिवादिभानिशाप्रभा० ३।२।२१
 ३८४ दिवोन्नल ६।१।१८३
 ९४ दिवोद्यावा ६।३।२९
 ३०५ दिवाऽभिजिगीषा० ८।२।४९
 १३४ दिशोमद्राणाम् ७।३।१३
 ३८७ दिग्गित्तत्त्वो ६।२।३१
 २३३ दिष्टोयुर्विहित ६।४।६३
 १८८ दाधविवात्याम् १।१।६
 २०५ दापजगन्मृचपरि० ३।१।६१
 २२७ दीर्घिण किति ७।४।६९
 ३९२ दीर्घकाशतुपत्रा० ६।२।८२
 ३६० दीर्घाजिह्वाचच्छद० ४।१।५९
 ४ दीर्घच १।४।१२
 १२१ दीर्घाक्वरुणस ७।३।२३
 २० दीर्घोज्जसिच ६।१।१०५
 १२ दीर्घात् ६।१।७५
 ३७३ दीर्घादितिसमानपादे ८।३।९
 ५ दीर्घादाचार्याणाम् ८।४।५२
 २६३ दीर्घोऽकित ७।४।८३
 २०४ दीर्घोल्लो ७।४।९४
 १८३ दुःस्वाप्नातिलोभ्ये ५।४।६४
 २९७ दुर्गोरनुपसंगे ३।१।१४२
 ३६९ दुर्गयुर्द्विपरयुर्द्वि० ७।४।३६
 ११५ दुर्गुल्लङ्घ ४।१।१४२
 ३०२ दुह कचश्च ३।२।७०
 २८४ दुहश्च ३।१।६३
 ३६१ दूतस्यमागक० ४।४।२०
 ९ दूराद्वृत्ते ८।२।८४
 ६३ दूरान्तिर्कार्येभ्योद्वि० २।३।३५
 ६३ दूरान्तिकार्ये पृष्ठम् २।३।३४
 ३६८ दृक्त्व स्वतन्त्रता० ७।१।८३
 १०२ दृढशवतुपु ६।३।८९
 ३०८ दृढ स्थूलबलयो ७।२।२०
 १३६ दृढतुक्किंकलशिव० ४।३।५६

पृष्ठम् सूत्रम्

३०४ दृशे कनिप ३।२।९४
 ३५९ दृशेविष्येच ३।४।११
 ११९ दृष्टमा ४।२।७
 १३५ द्रव्यमृणे ४।३।४७
 १८२ द्रव्येनाच ५।४।५५
 ३९७ देवताद्वन्द्वेच ६।२।१४१
 ९३ देवताद्वन्द्वेच ६।३।२६
 १२१ देवताद्वन्द्वेच ७।३।२१
 १८० देवतान्तात्तादर्थ्ये० ५।४।२४
 १७७ देवपथादिभ्यश्च ५।३।१००
 ३७६ देवमन्त्राणोरनु० १।२।३८
 १८२ देवमनुष्यपुरुष० ५।४।५६
 ३६९ देवसुत्रयोयैर्नुपि० ७।४।३८
 १८० देवात्तल ५।४।२७
 १३६ देविकाशिशपा० ७।३।१
 ३१२ देविमुशोश्चोद० ३।२।१४७
 १६७ देशोल्लिलचाच ५।२।१०५
 ११८ देवयज्ञिशौचिह्न० ४।१।८१
 ३०९ दोदद्धो ७।४।४६
 २५९ दोषोणो ६।४।९०
 ३०८ द्युतिस्तितिमास्था० ७।४।४०
 १२० द्यावापृथिवीशुना० ४।२।३२
 २१० द्युतिस्त्वाप्यो स० ७।४।६७
 २१० द्युदधोल्लुटि १।३।९१
 १६८ द्युध्म्याम ५।२।१०८
 १२९ द्युप्रागपागुदकप्र० ४।२।१०१
 ३०५ द्रवमूर्तिस्पर्शयो० ६।१।२४
 १७७ द्रव्यचम्बव्ये ५।३।१०४
 ११० द्रोणपर्वतजीव० ४।१।१०३
 १४२ द्रोश्च ४।३।१६१
 १८५ द्वन्द्वरहस्यमर्यादाव० ८।१।१५
 १६० द्वन्द्वमनोव्यादिभ्य० ५।१।१३३
 ९२ द्वन्द्वश्चप्राणित्थ्ये० २।४।२
 ९४ द्वन्द्वश्चुदपहा० ५।४।१०६
 ११९ द्वन्द्वच्छ ४।२।६
 १४० द्वन्द्वह्रस्वैर्यै० ४।३।१२५
 ११ द्वन्द्वेधि २।२।३२
 १९ द्वन्द्वेच १।१।३१
 १६९ द्वन्द्वोपतापगर्भो० ५।२।१२८

पृष्ठम् सूत्रम्

१३३ द्वारादीनाच ७।३।४
 ७४ द्विगुरेकवचन २।४।१
 ७० द्विगुश्च २।१।०३
 ५० द्विगो ४।१।२१
 १५३ द्विगो छश्च ५।१।५४
 १५५ द्विगोर्यप् ५।१।८२
 १०७ द्विगोलुगनपत्ते ४।१।८८
 १५५ द्विगोर्वा ५।१।८६
 ३९३ द्विगो क्रतो ६।२।९७
 ३८६ द्विगोप्रमाणे ६।२।१२
 ७३ द्वितीयतुलीयच० २।२।३
 ३२ द्वितीयाटोस्वेन २।४।३४
 ३५५ द्वितीयात्रामृणे २।३।६०
 ३५३ द्वितीयायाच ३।४।५३
 ३७ द्वितीयायाच ७।२।८७
 ७० द्वितीयाश्रितातीत० २।१।२४
 १०१ द्वितीयेचानुपाख्ये० ६।३।८०
 १७९ द्वित्रिचतुर्थ्य सुच ५।४।१८
 १५२ द्वित्रिपूर्वादनच ५।१।३६
 १५१ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ५।१।३०
 ८७ द्वित्रिभ्याषमूर्ध् ५।४।११५
 १६३ द्वित्रिभ्यातयस्याय० ५।२।४३
 ८१ द्वित्रिभ्यामञ्जले ५।४।१०२
 ४०२ द्वित्रिभ्यापादन्म० ६।२।१९७
 १७३ द्वित्र्योश्चधमन् ५।३।४५
 ८८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८
 १९१ द्विवचनेच १।१।५९
 १७३ द्विवचनविभज्यो० ५।३।५७
 ३०० द्विषस्पयोस्तापि ३।२।३९
 २२४ द्विषश्च ३।४।११२
 ३११ द्विषोमित्रे ३।२।१३१
 ९७ द्विस्तावान्निस्तावा० ५।४।८४
 १३ द्वित्रिश्चतुरिति० ८।३।४३
 १३३ द्विपादनुमद्रयञ्च ४।३।१०
 १६४ द्वेस्तीय ५।२।५४
 ११९ द्वेपैवाप्रादश्च ४।२।१२
 ११२ द्वच ४।१।१२१
 ३६० द्वचच्छन्दसि ४।३।१५०
 ३६५ द्वचोऽतस्तित्ठ ६।३।१३५

पृष्ठम् सूत्रम्

- १३७ ब्रजुद्राहणकर्त्रयमा० ४।३।७
 ११७ ब्रजमगधकालि० ४।१।१७
 ९६ ब्रन्तरुपसर्गेभ्योऽप० ६।३।९
 ८१ ब्रष्टन सख्यायाम० ६।३।४
 १६ ब्रैकयोर्द्विवचनैक० १।४।२२
 ३१४ व कर्मणि घृन् ३।२।१८१
 १४८ धनगणलब्धा ४।४।८४
 १६४ धनहिरण्यात्कामे ५।२।६५
 ८९ धनुषश्च ५।४।१३२
 १३० धन्वयोपधाद्बु ४।२।१२१
 १४६ धर्मचरति ४।४।४१
 १४८ धर्मपथ्यर्थन्याया० ४।४।९२
 १७० धर्मशीलवर्णान्ता० ५।२।१३
 ८८ धर्मादिनिष्केवलात् ५।४।१२
 २८९ धातुसंबन्धप्रत्यया ३।४।१
 २९० धातो ३।१।९१
 ३७६ धातो ६।१।१६२
 २६० धातो कर्मण स० ३।१।७
 २६३ धातोर्काचोह्लात् ३।१।२२
 ६ धातोस्तन्निमि० ६।१।८०
 १९३ धावादे ष स ६।१।६४
 १६० धान्यानाभवनक्षे० ५।२।१
 ६० धारेरुत्तमर्ण १।४।३५
 १९१ धिच ८।२।२५
 २०७ धिन्विक्कृण्वोरच ३।१।८०
 १४७ धुरोयद्विकौ ४।४।७७
 १३१ धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७
 ३०७ दृषिशसिचैवात्ये ७।२।१९
 ६१ ध्रुवमपायेपादान १।४।२४
 ३६७ ध्वमोधात् ७।१।४२
 ७३ ध्वाक्षेणक्षेपे २।१।४२
 २६७ न क्ये १।४।१५
 ८५ न कपि ७।४।१४
 ३४३ नकर्मव्यतिहारे ७।४।६
 २६४ नकवतेर्यङि ७।४।६३
 ८६ नकोपधाया ६।३।३७
 ३४९ नत्तिचिदीविष ६।४।३९
 ३५० नक्त्वासेट० १।२।१८
 ५४ नक्रोडादिबह्वच. ४।१।५६

पृष्ठम् सूत्रम्

- २९३ नकादे ७।३।५९
 ३६२ नक्षत्राद्. ४।४।१४१
 १०२ नक्षत्राद्वा ८।३।१००
 ६६ नक्षत्रेचलुपि २।३।४५
 ११९ नक्षत्रेणयुक्त काल ४।२।३
 १३५ नक्षत्रेभ्योबहुल ४।३।३७
 ५४ नखमुखात्स० ४।१।५८
 २७४ नगतिर्हिंसायैभ्य १।३।१५
 १३१ नगरात्कुत्सनप्रावी० ४।२।१२
 ४०० नगुणादयोऽवयवा० ६।२।७६
 ११४ नमोपवनादिभ्य २।४।६७
 ७७ नमोप्राणिष्वन्य० ६।३।७७
 ३८४ नमोश्चन्ताववर्ण० ६।१।१८२
 ३२ नडिसमुच्चो ८।२।८
 ३८ नचवाहाह्वयुक्ते ८।१।२४
 ३६९ नच्छदस्यपुत्रस्य ७।४।३५
 ७७ नञ् २।२।६
 १३८ नञ् शुचीश्चरक्षेत्र० ७।३।३
 ९७ नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१
 ३९८ नमोऽगुणप्रतिषेधे० ६।२।१५
 ३९५ नमोजरमरमि० ६।२।११६
 ८८ नमदु सुभ्योहलि० ५।४।१२
 ४०० नमसुभ्याम् ६।२।१७२
 १२७ नडशादाड्डुलच् ४।२।८८
 ११० नडादिभ्य फल् ४।१।९९
 १२८ नडादीनाकुक्च ४।२।९१
 २७ नतिस्रचतस्र ६।४।४
 १६२ नतेनासिकाया स० ५।२।३१
 १०८ नतौल्वलिभ्य २।४।६१
 १४१ नदडमाणवाते ४।३।१३०
 ९३ नदधिपयआदीनि २।४।१४
 ७० नदीपौर्णमास्याम् ५।४।११०
 १९४ नदीबधुनि ६।२।१०९
 ६९ नदीभिश्च २।१।२०
 ८४ नदुहस्तुनमाय० ३।१।८९
 २१ नदश ३।१।४७
 ९९ नद्या शेषस्यान्त० ६।३।४४
 २८ नद्यादिभ्योऽह् ४।२।९७
 २७ नद्यामतुप् ४।२।८५

पृष्ठम् सूत्रम्

- ८५ ननृतत्थ ५।४।१५३
 १२९ नन्वच प्राच्य० ४।२।११३
 २६७ नधातुलोपार्था० १।१।४
 ३०६ नध्याख्यापूरुमूर्च्छि० ८।२।५७
 १५८ ननञ् पूर्वात्तत्पुरुष० ५।१।१२१
 ७१ ननिधोरणे २।२।१०
 ४०१ ननिविभ्याम् ६।२।१८१
 २८५ ननौपृष्ठप्रतिवचने ३।२।१२०
 २९५ नन्दिप्रहिपचादि० ३।१।१३४
 २२६ नन्दा सयोगादय ६।१।३
 ८०३ नन्वित्यनुज्ञैपणा० ८।१।४३
 २८५ नन्वोविभाषा ३।२।१२१
 ५ नपदान्तद्विवचन० १।१।५८
 १० नपदान्ताष्टोरनाम् ८।४।४२
 ११ नपरेन ८।३।२७
 २८० नपादभ्याड्यघमाड्य० १।३।८९
 ९४ नपसकमनपुसके १।२।६९
 २९ नपसकसंश्लच ७।१।७२
 २९ नपसकाच्च ७।१।९९
 ७० नपसकादन्यतरस्या ५।४।१०९
 ३१० नपुसकेभावेक्त ३।३।११४
 ९७ नपूजनात् ५।४।६९
 ११८ नप्राच्यभगादि० ४।१।१७८
 १९ नबहुनीहौ १।१।२९
 १४७ नभकुर्णाम् ८।२।७९
 २९० नभाभूपूरुमिगमि० ८।४।३४
 ३९३ नभूताधिकसजीव० ६।२।९१
 ३८६ नभूवाक्चिचदिधिपु ६।२।१९
 २३ नभसुधियो ६।४।८५
 ७७ नभ्राणनपात्रवेदाना० ६।३।७५
 १५ नमपूर्वोऽपत्येऽव० ६।४।१७०
 ६१ नम स्वतिस्त्वाहास्व० २।३।१६
 १३ नमस्तुपुस्तोर्गत्योः ८।३।४०
 ९० नमाड्योगे ६।४।७४
 १३ नमिःकम्पिस्म्यतस० ३।२।१६७
 ४३ नमुने ८।२।३
 ७० नमोवरिवश्चित्र० ३।१।१९९
 १२ नय ३।२।१५२
 ८५ नयदि ३।२।११३

पृष्ठम् सूत्रम्

३५१ नयथनाकाङ्क्षे ३ । ४ । २३
 ४८ नयास्यो ७ । ३ । ४५
 ११० नवभाषापदान्ता ७ । ३ । ३
 ३२२ नरपरस्परिजि ८ । ३ । १०
 २८४ नरुध ३ । १ । ६४
 १०४ नरेसज्ञायाम् ६ । ३ । १२९
 २४६ नलिङि ७ । २ । ३९
 ४०३ नलुट् ८ । १ । २९
 २२ नलुमताङ्गस्य १ । १ । ६३
 ६५ नलोकाव्ययनिष्ठा ० २ । ३ । ६९
 २० नलोप प्रातिपदि ० ८ । २ । ७
 ३३ नलोप सुप्स्वर ० ८ । २ । २
 ७७ नलोपोनञ् ६ । ३ । ७३
 ३५१ नल्यपि ६ । ४ । ६९
 २६४ नवश ६ । १ । २०
 ६६ नविभक्तोत्तुस्मा १ । ३ । ४
 २११ नवद्वयश्चतुर्भ्य ७ । २ । ५९
 ३ नवेतिविभाषा १ । १ । ४४
 २२३ नव्योलिटि ६ । १ । ४६
 २९९ नशदश्लोककलह ० ३ । २ । ३
 १९३ नशसददवादि ० ६ । ४ । २६
 २३६ नशो, षांतस्य ० ४ । ३ । ३६
 ४१ नशैर्वा ० २ । ६३
 ११ नश्च ० ३ । ३०
 ३७४ नश्चधातुस्थो ० ८ । ४ । २७
 ११ नश्चापदातस्यञ्च ० ८ । ३ । २४
 १२ नश्चव्यप्रशान् ० ८ । ३ । ७
 २९ नषट्स्वस्वादिभ्य ४ । १ । १०
 ३३ नसयोगाद्भ्रमतात् ६ । ४ । १३७
 ८० नसख्यादे' स ० ५ । ४ । ८९
 ९० नसज्ञायाम् ५ । ४ । १५५
 ३७१ नसत्तानिपत्तानु ० ८ । २ । ६१
 ३४ नसप्रसारणे ० ६ । १ । ३७
 १७८ नसामिवचने ५ । ४ । ५
 ३४८ नसुट्भ्यांकेव ० ७ । १ । ६८
 ३७६ नसुब्रह्मण्यायास्व ० १ । २ । ३७
 ७० नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४
 ४०३ नहप्रसास्रमे ८ । १ । ३१
 ३९४ नह्यस्तिनफलक ० ६ । २ । १०१

पृष्ठम् सूत्रम्

१०३ नह्वितितृषि ० ६ । ३ । ११६
 ४३ नहोष ८ । २ । ३४
 ३५४ नागलोपिशास्त्र ० ७ । ४ । २
 ३९६ नाचार्यराजांस्वि ० ६ । २ । ३३
 ३ नाज्झलौ १ । १ । १०
 ४० नाञ्चे पूजायाम् ६ । ४ । ३०
 ९० नाडीतन्त्र्यो स्वागे ५ । ४ । १५९
 ३०० नाटीमुष्टयोश्च ३ । २ । ३०
 १५१ नात परस्य ७ । ३ । २७
 १४ नादिचि ६ । १ । १०४
 ५ नादिन्याक्रोशे ० ८ । ४ । ४८
 ३७० नाद्वस्य ८ । २ । १७
 ३५४ नाधार्यप्रत्यये ३ । ४ । ६२
 २८६ नानद्यतनवत् ० ३ । ३ । १३५
 २७८ नानोर्ज्ञ १ । ३ । ५८
 १६३ नान्तादसख्यदेर्मट् ५ । २ । ४९
 २३२ नाभ्यस्तस्याचिपि ० ७ । ३ । ८७
 ४१ नाभ्यस्ताच्छतु ७ । १ । ७८
 ३९ नामत्रितेसमा ० ८ । १ । ७३
 ३८४ नामन्यतरस्याम् ६ । १ । १७७
 १७ नामि ६ । ४ । ३
 ३५४ नाक्यादिशिग्रहो ३ । ४ । ५८
 ७ नाञ्चेडितस्यान्य ० ६ । १ । ९९
 ८१ नावोद्विगो ५ । ४ । ९९
 ४०० नाव्ययदिकृशब्द ० ६ । २ । १६८
 ६७ नाव्ययीभावादतो ० २ । ४ । ८३
 ३०० नासिकास्तनयो ३ । २ । २९
 ५४ नासिकोदरोष्ठ ० ४ । १ । ५५
 १४७ निकटेवसति ४ । ४ । ७३
 २८० निगरणचलनार्थे ० १ । ३ । ८७
 ३७१ निगृह्यानुयोगेच ० ८ । २ । ९४
 ३४५ निघोनिमित्त ३ । ३ । ८७
 १४२ नित्यबुद्धशरा ० ४ । ३ । १४४
 १६४ नित्यशतादिभा ० ५ । २ । ५७
 ५० नित्यसज्ञाछदसो ४ । १ । २९
 ५१ नित्यसपत्न्यादिषु ४ । १ । ३५
 १३ नित्यसमासेनुत्तरप ० ८ । ३ । ४५
 २५९ नित्यस्मयते ६ । १ । ५७
 ७८ नित्यहस्तेपाणा ० १ । ४ । ७७

पृष्ठम् सूत्रम्

२४५ नित्यकरोते ६ । ४ । १०८
 २६३ नित्यकौटिल्यगतौ ३ । १ । २३
 ७२ नित्यक्रीडाजीविकयो २ । २ । ७
 १८८ नित्यडित ३ । ४ । ९९
 ३६० नित्यछदसि ४ । १ । ४६
 ३६९ नित्यछदसि ७ । ४ । ८
 ८८ नित्यमसिच्यजा ० ५ । ४ । १२२
 ३४४ नित्यपण परिमाणे ३ । ३ । ६६
 ३७८ नित्यमन्त्रे ६ । १ । २१०
 १८३ नित्यवीप्सयो ८ । १ । ४८
 ३०९ निनदीभ्यास्नाते ८ । ३ । ८९
 ३१२ निन्दहिंसहिंसा ० ३ । २ । ४६
 ९ निपातएराजनाह् १ । १ । ४४
 ३६५ निपातस्यच ६ । ३ । १६६
 ४०३ निपातैर्यथदिहन्तकु ० ८ । १ । ३०
 ३४४ निपानमाहाव ३ । ३ । ७४
 ३५२ निमूलसमल्यो कष ३ । ४ । ३४
 २४८ निर कुष ७ । २ । ४६
 ३४२ निरभ्यो पूर्वो ३ । ३ । २८
 ४०१ निरुदकादीनिच ६ । २ । १८४
 ३०६ निर्वोणोऽवाते ८ । २ । ५०
 १४४ निर्वृतेऽभ्युत्तादिभ्य ४ । ४ । १९
 ३८५ निवातेवातत्राणे ६ । २ । ८
 ३४२ निवासचितिशरी ० ३ । ३ । ४१
 ३७४ निव्यभिभ्योऽहव्य ० ८ । ३ । १९
 १३३ निशप्रदोषाभ्याच ४ । ३ । १४
 १८३ निष्कुलाभिष्कोषणे ५ । ४ । ६२
 ९१ निष्ठा २ । २ । ३६
 ३०४ निष्ठा ३ । २ । १०२
 ३७८ निष्ठाचद्भजनात् ६ । १ । २०५
 ३०७ निष्ठायासेति ६ । ४ । ५२
 ३०४ निष्ठायामप्यदर्थे ६ । ४ । ६०
 ३०७ निष्ठाशीङ्गिदि ० १ । २ । १९
 ४०० निष्ठोपमानादन्यत ० ६ । २ । ६९
 ३९४ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य ० ६ । २ । ११०
 ९० निष्पवाणिश्च ५ । ४ । १६०
 २७६ निस्समुपावभ्यो १ । ३ । ३०
 २२१ निस्सप्तपतावना ० ८ । ३ । १०२
 २६४ नीग्वक्षुससुध्वसु ० ७ । ४ । ८४

सिद्धान्तकौमुद्या ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१ नीचेरनुदात्त १।२।३०	५५ पङ्क्तौथ ४।१।६८	१५५ पन्योणनित्यम् ५।१।७६
१७५ नीतोचतयुक्तात् ५।३।७७	३०६ पचोव ८।२।५२	३ पर सन्निकर्षं सं १।४।१०९
२६४ नुगतोऽनुनासिका ७।४।८५	१५४ पचद्दशतौवर्गेवा ५।१।६०	८२ परवर्ध्वाद्द्वत्तरुपु २।४।२६
३०६ नुदविदोन्दत्राघ्रा ८।२।५६	७१ पचमीभयेन २।१।३७	१५ परश्च ३।१।२
४१ नुम्बिसर्जनतीयशब्द ८।३।५८	६६ पचमीविभक्तौ २।३।४२	१४६ परश्चधाट्टञ्च ४।४।५८
२५ नृच ६।४।६	६२ पचम्यपाट्परिभि २।३।१०	२८७ परस्मिन्विभापा ३।३।१३८
३८४ नृचान्यतरस्याम् ६।१।१८४	३७ पचम्याअत् ७।१।३१	१८७ परस्मैपदानाणल ३।४।८२
१२ नृन्ये ८।३।१०	३७३ पचम्या परावर्त्ये ८।३।५१	९८ परस्यच ६।३।८
१९४ नेटि ७।१।८	९७ पचम्यास्तोकादिभ्य ६।३।२	६१ पराजैरसौढ १।४।२६
२०५ नेव्यलिङिधे ७।१।६२	३०४ पचम्यामजातो ३।२।९८	४०२ परादिश्चन्द्रसि ६।२।१९९
३०२ नेवृशिकृति ७।२।८	१७१ पचम्यास्तसिल् ५।३।७	३४२ परावनुपात्ययङ् ३।३।३८
३६६ नेनराच्छन्दमि ७।१।२६	१५७ पणपादमापशतायत् ५।१।३४	३४९ परावरयोगेच ३।४।२०
३२ नेदमदसोरको ७।१।११	२२५ पत पुम् ७।४।९९	३२ परावराधमोत्तमपर्वाञ्च ४।३।५
१०१ नेद्रस्यपरस्य ७।३।२२	२२ पति समासएव १।४।८	६० परिक्रियणेसप्रदानम् १।४।४८
९८ नेन्सिद्धवध्रातिपुच ६।३।१९	१५९ पत्यन्तपुरोहितादि ५।१।२८	३५३ परिक्रियमाणेच ३।४।५५
२८ नेयडुवडुयानावल्ली १।४।४	३८६ पत्यवैश्वेयै ६।२।१८	१५० परिक्षायादञ् ५।१।१७
४०२ नेरानिधाने ६।२।१९२	५१ पत्युनोयज्ञसयोगे ४।१।३३	१९५ परिनिविभ्य सेव ८।३।७०
१९५ नेर्गदनदपतपद ८।४।१७	१४० पत्रपूर्वाद्ञ् ४।३।१२२	३४२ परिन्योर्नाणोर्भूता ३।३।३७
१६२ नेविजिबरीसचौ ५।२।३७	१४० पत्राध्वयुपगिषदश्च ४।३।२२३	१४५ परिपन्थचतिष्ठति ४।४।३६
२७४ नेविश १।३।१७	१३४ पथ पथच ४।३।२९	३८८ परिप्रत्युपापावर्ज्यं ६।२।३३
३८४ नोड्धात्वो ६।१।१७५	१५५ पथ घञ् ५।१।७५	३४१ परिमाणव्यायास ३।३।२०
३९७ नोर्गदपदेऽनुदात्ता ६।२।१४२	३६५ पथिचछन्दसि ६।३।१०८	१५० परिमाणान्तस्यास ७।३।१७
३६० नोर्वध्वर्ध्विल्लात् ४।३।१५१	३७८ पथिमयो सर्वना ६।१।१९९	३०० परिमाणेपच ३।२।३३
३७६ नोदात्तस्वरितोदह ८।४।६७	३४ पथिमथ्युमुक्षामात् ७।१।८५	१४५ परिमुखच ४।४।२९
२८३ नोदात्तोपदेशस्य ७।३।३४	९७ पयोविभापा ५।४।७२	११९ परित्वोरथ ४।२।१०
३५६ नोनयतिध्वनयत्ये ३।१।५१	१४९ पर्यातिथिवसति ४।४।१०४	२७४ परिब्यवभ्य क्रिय १।३।१८
३५० नोपधात्यफान्ताद्वा १।२।२३	१४८ पदमस्मिन्दृश्यम् ४।४।८७	१४६ परिषदोण्य ४।४।४४
३४ नोपधाया ६।४।७	३४० पदरुजविशसृशो ३।३।१६	१४८ परिषदोण्य ४।४।१०१
३४४ नोर्गदनदपठम्वन ३।३।६४	१०५ पदव्यवायेऽपि ८।४।३८	३०५ परिसृन्द प्राच्यम् ८।३।७५
३४३ नौणच ३।३।६०	३८ पदस्य ८।१।१६	४०९ परेरभितोभाविम ६।२।१८२
१४४ नौब्रचञ् ४।४।७	३८ पदात् ८।१।१७	२८० परैर्भुव १।३।८२
१४८ नौवयोधमविपमूल ४।४।९१	१६ पदान्तस्य ८।४।३७	१८३ परैर्वर्जने ८।१।५
३४३ नौब्रधान्ये ३।३।४८	१४४ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७।३।१९	२२१ परैश्च ८।३।७४
१४३ न्यमोधस्यचनेवलस्य ७।३।५	१२ पदान्ताद्वा ६।१।७६	३४५ परैश्चवाङ्मयो ८।२।२२
२९२ न्यङ्कादीनाच ७।३।५३	२९३ पदात्त्वैरिवाह्याप ३।१।१९	१८७ परोक्षेति ३।२।११५
३९० न्यधीच ६।२।५३	३८५ पदेऽपदेशे ६।२।७	१६१ परोवरपरपरपुत्रयो ५।२।१०
१६२ पक्षान्ति ५।२।२५	१४५ पदोत्तरपदगृह्णाति ४।४।३९	३४५ परौच ३।३।८४
१४५ पक्षिमत्स्यमृगान्ति ४।४।३५	१९ पद्विभोमासुहृन्निशस ६।१।६३	३४३ परौभुवोऽवज्ञाने ३।३।५५
१५४ पक्षिविशतिविशच ५।१।५९	१०० पद्यस्तदर्थे ६।३।५३	३४३ परौयज्ञे ३।३।४७

पृष्ठम् सूत्रम्

१४४ पर्यादिभ्य ण् ४।४।१०
 १७१ पर्यादिभ्यश्च ५।३।९
 ३४० पर्यादिभ्यश्चण्वलम् ३।४।६६
 ३४७ पर्यादिभ्योऽपसिपु ३।३।१११
 १३२ पर्वताच्च ४।२।१४३
 १७८ पश्चादियथाधेयादि ५।३।११७
 ३९६ पल्लसूपाशाकमिधे ६।२।१२८
 १४१ पलाशादिभ्योवा ४।३।१४१
 ३६३ पश्चाद्विभक्त्यन्तादि ५।३।३३
 १७२ पश्चात् ५।३।३०
 ३९ पश्चाद्विभक्त्यालोचने ८।१।२५
 ५५ पाकार्णवर्णपुष्पक ४।१।६४
 २११ पात्राभ्यामात्रादौ ७।३।१०८
 २९६ पात्राभ्यामात्रादौ २।१।१३७
 ३०२ पाणिपताद्विभक्ति ३।२।५५
 ११९ पाण्डुमलादिनि ४।२।११
 ३७३ पाताञ्चपदुलम् ८।३।५२
 १५३ पात्राच्छन् ५।१।४६
 १५४ पात्राद्धञ्च ५।१।६८
 ७४ पात्रेसमितादयश्च २।१।४८
 ३६० पाथोन्दीभ्याङ्गण ४।४।१११
 ३९ पाद पत ६।४।१३०
 १७८ पादशतस्यसङ्ख्यादे ५।४।१
 १०० पादस्यपादज्याति ५।३।१२
 ८९ पादस्यलोपोह ५।४।१३८
 १८० पादाध्याय ५।४।२५
 ४० पादोऽन्यतरस्याम् ४।१।८
 १०५ पानदेशे ८।४।९
 ३९१ पापचक्षिणिर्नि ६।२।६८
 ७४ पापाण केतुलिप्ते २।१।५४
 २९४ पायसान्नायनि ३।१।२९
 १०६ पायस्तरप्रभृतीनि ६।१।१५७
 १५४ पारायणनुरायणचा ५।१।७२
 १४० पाराशर्यशिलालि ४।३।११०
 ६९ पारमध्येषघ्रावा २।१।१८
 १६५ पार्श्वेनान्विच्छति ५।२।७५
 १२२ पाशादिभ्योय ४।२।४९
 ३६५ पितरामातराचच्छ ६।३।३३
 ९४ पितामात्रा १।२।७०

पृष्ठम् सूत्रम्

१३८ पितृव्यञ्च ४।३।७९
 १२१ पितृव्यमातुलमाता ४।२।३६
 ११३ पितृव्यसुखञ्च ४।१।१२२
 १४२ पिष्टाच्च ४।३।१४६
 ११२ पीलायावा ४।१।११८
 ५३ पुयोगादाख्यायाम् ४।१।४८
 ७५ पुनर्कर्मधारयजाती ६।३।४२
 ३४८ पुनिसंज्ञायाच ० ३।३।११८
 ४२ पुनोऽसु ७।१।८९
 १८८ पुनन्तल्लघुधस्यच ७।३।८६
 २७१ पुच्छमाण्डचीवरा ३।१।२०
 ३९६ पुत्र पुन्य ६।२।१३२
 १५२ पुत्राच्छन् ५।१।४०
 ११७ पुत्रान्तादन्यत ४।१।५९
 ९९ पुत्रेन्यतरस्याम् ६।३।२२
 १२ पुम स्वयम्परे ८।३।६
 ९४ गुमान्त्रिया १।२।६७
 ४०३ गुणचपरीक्षायाम् ८।१।४२
 १३९ गुणप्रोक्तप्राज्ञा ४।३।१०५
 २८५ गुरिलुट्वास्मे ३।२।१२२
 ४०१ गुरुपश्चान्वादि ६।२।१९०
 १६३ गुरुपहस्तिभ्यामण्व ५।२।३८
 ५० गुरुपात्प्रमाणेन्य ४।१।२४
 ३९३ गुरोप्राचाम् ६।२।९९
 २९९ गुरोऽप्रतोऽप्रेपुसं ३।२।१८
 ७८ गुरोऽव्ययम् १।४।६७
 ३१५ गुव सङ्गायाम् ३।२।१८५
 २०९ गुणादियुतागुलदित ० ३।१।५५
 १७० गुणरादिभ्योदेशे ५।२।१३५
 २९३ गुण्यसिद्धचौनक्षत्रे ३।१।११६
 ३०० पृ सर्वयोदीरितहो ३।२।६१
 १७७ पूयाङ्ग्योऽप्रा ५।३।११२
 ३८७ पूगेष्वात्यतरस्याम् ६।२।२८
 ३०७ पूङ् क्त्वाच १।२।२२
 ३०७ पूङ् ७।२।५१
 ३११ पूव्यजो शान्त ३।२।१२८
 ४०६ पूजनात्पूजितमनु ८।१।६७
 ४०३ पूजायानानन्तरम् ८।१।३७
 ५१ पूतकतोरच ४।१।३५

पृष्ठम् सूत्रम्

७१ पूरणगुणसुहितार्थ २।२।११
 १७३ पूरणागोतीयादन् ५।३।४८
 १५३ पूरणार्थादन् ५।१।४८
 ९० पूर्णाद्विभाषा ५।४।१४९
 ७४ पूर्वकालैकसर्वजरत्पु २।१।४९
 २ पवत्रासिद्धम् ८।२।१
 ३७२ पूर्वतुभाषायाम् ८।२।९८
 ३७४ पूर्वपदात् ८।३।१०६
 ८७ पूर्वपदात्सङ्गायाम् ८।४।३
 १८ पूर्वपदात्तदक्षिणो १।१।३४
 २७८ पर्ववत्तन १।३।६२
 ८२ पर्ववद्व्यवटवो २।४।२७
 ७० पूर्वसदृशसमोनाथ २।१।३१
 १६५ पूर्वोदिनि ५।२।८६
 १८ पूर्वोदिभ्योनवभ्योवा ७।१।१६
 १७२ पूर्वोद्वाराणामसि ५।३।३९
 ७५ पूर्वोपस्यमचरम् २।१।५८
 ७२ पूर्वोपराधरोत्तरमेक २।२।११
 १३४ पूर्वोद्वाराणामात्रा ४।३।२८
 २९९ पूर्वोत्तरि ३।२।१९
 ३८७ पूर्वोत्तरपूर्वे ६।२।२२
 ३६१ पूर्व कृतमिनयौ ४।४।३३
 १८७ पूर्वोऽयास ६।१।४
 ६३ पृथिविनानानामि २।३।३२
 १५८ पृथवादिभ्यदमनि ५।१।१२२
 १०३ पृथोदरादीनिययो ६।३।१०९
 १०० पृथवासवाहनधिपु ६।३।५८
 १०८ पृथवादिभ्यश्च २।४।९९
 ७५ पृथोद्व्यवत्स्तोक २।१।६५
 २९१ पृथोद्व्यवत् ३।१।९८
 १३७ पृथोद्व्यवत्पुलोद्व्यवत् ४।३।७०
 ३०८ पृथोद्व्यवत् ६।१।२८
 १७४ प्रकारवचनेजाती ५।३।६९
 १७२ प्रकारवचनेथाल् ५।३।२३
 १८४ प्रकारेणवचनस्य ८।१।१२
 २७५ प्रकारान्वयेयास्य १।३।२३
 ३६४ प्राकृत्यात् पादम ६।१।११५
 ३९६ प्राकृत्यामगालम् ६।२।१३७
 ८७ प्रकृत्याशिपि ६।३।८३

पृष्ठम् सूत्रम्

१७४ प्रकृत्यैकाच ६।४।१६३
 १५७ प्रकृष्टेठञ् ५।१।१०८
 २५९ प्रजनेवीयते ६।१।५५
 ३४४ प्रजनेसते ३।३।७१
 ३१३ प्रजोरिनि ३।२।१५६
 १८० प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८
 १६७ प्रज्ञाश्चार्वा ५।२।१०१
 ३७१ प्रणवष्टे ८।२।८९
 २५४ प्रणय्योसमतौ ३।१।१२८
 ६२ प्रति प्रतिनि १।४।९२
 १४५ प्रतिकण्ठार्थल्लाम ४।४।४०
 १८८ प्रतिजनादिभ्य ० ४।४।९९
 ६२ प्रतिनिधिप्रतिदानेच २।३।११
 १४६ प्रतिपथमेतिष्ठश्च ४।४।४२
 ३८५ प्रतिबन्धिचिरकृ ० ६।२।६
 १८१ प्रतियोगेपचम्या ० ५।४।४४
 ३७२ प्रतिश्रवणेच ८।२।९९
 १०६ प्रतिकशश्चकशे ६।१।१५२
 ३०५ प्रतिस्तब्धनिस्त ० ८।३।११४
 ४०२ प्रतेरश्वादयस्तत्पुरुषे ६।२।१९३
 ९७ प्रतेरुस्त सप्तमी ० ५।४।८२
 ३०५ प्रतेश्च ६।१।२५
 ३६३ प्रत्यपूर्वविश्वमात्था ० ५।३।१११
 २९३ प्रत्यपिभ्याग्रहे ३।१।११८
 ८ प्रत्यभिवादेश्च ८।२।८३
 १५ प्रत्यय ३।१।१
 २२ प्रत्ययलोपेप्रत्यय ० १।१।६२
 ४७ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व ० ७।३।४४
 २२ प्रत्ययस्यलुक्लुप १।१।६१
 १३२ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७।२।१७७
 २७८ प्रत्याङ्भ्याश्रुव १।३।५९
 ६० प्रत्याङ्भ्याश्रुव पू ० १।४।४०
 ३४२ प्रथनेवाशब्दे ३।३।३३
 १९ प्रथमचरमतयात्पा ० १।१।३३
 १४ प्रथमयौः पूर्वसवर्ण ६।१।१०२
 ६७ प्रथमानिर्विष्टसमा ० १।१।४३
 ३६ प्रथमायाश्चद्विवच ० ७।२।८८
 ३९० प्रथमोचिरोपसप्तौ ६।२।५६

पृष्ठम् सूत्रम्

१२७ प्रधानप्रत्ययार्थ ० १।२।५५
 १०४ प्रनिरत श्रेष्ठपूक्षा ० ८।४।५
 १३८ प्रभवति ४।३।८३
 ३०८ प्रभौपरिवृढ ७।२।२१
 ३४४ प्रमदसम्मदौहर्षे ३।३।६८
 ३५३ प्रमाणेच ३।४।५१
 १६३ प्रमाणेद्वयसज्जु ० ५।२।३७
 १४५ प्रयच्छतिगर्ह्यम् ४।४।३०
 २९४ प्रयाजानुयाजीय ० ७।३।६२
 ३५९ प्रयैरोहिण्यैअव्यधि ० ३।४।१०
 १५७ प्रयोजन ५।१।१०९
 २९४ प्रयोज्यमियोज्यौ ० ७।३।६८
 ११३ प्रवाहणस्य ७।३।६८
 ३९८ प्रवृद्धादीनाच ६।२।१४७
 १७४ प्रशसायारूप ५।५।६६
 ७६ प्रशसावचनैश्च २।१।६६
 १७४ प्रशस्यस्यश्च ५।३।६०
 २८५ प्रश्नेचासन्नकाले ३।२।११७
 २९८ प्रष्टोऽय्यगामिनि ८।३।९२
 ३७० प्रसमुपोट पादपूरणे ८।१।६
 ८८ प्रसभ्याजानुनो ५।४।१२९
 ६६ प्रसितोत्सुकाम्भा ० २।३।४४
 १०६ प्रस्कण्वहरिश्चद्रा ० ६।१।१५३
 ३०६ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ८।२।५४
 १३० प्रस्थपुरवहाताच ४।२।१२२
 ३९२ प्रस्थेऽवृद्धमककर्था ० ६।२।८७
 १२९ प्रस्थोत्तरपदपल ० ४।२।११०
 १४६ प्रहरणम् ४।४।५७
 १८६ प्रहासेचमन्योपप ० १।४।१०६
 ६७ प्राक्कटारात्समास २।१।३
 १४९ प्राक्कीताच्छ ५।१।११
 १९५ प्राक्सितादङ्गव्या ० ८।३।६३
 १७४ प्रागिवात्क ५।३।७०
 १७३ प्रागिकादशभ्योऽष्ट ० ५।३।४९
 १४७ प्राग्वितायत् ४।४।७५
 १७० प्राग्दिशोविभक्ति ५।३।११
 १०७ प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८३
 ३ प्राग्दीव्यतोऽण् १।४।५६

पृष्ठम् सूत्रम्

१५० प्राग्वतेष्टञ् ५।१।१८
 १४३ प्राग्वहतेष्टञ् ४।४।११
 ४९ प्राचाष्फतद्वित ८।१।१७
 १३२ प्राचाकटादे ४।२।१३९
 ३९१ प्राचाक्रीडायाम् ६।२।७४
 १३४ प्राचाग्रामनगराणाम् ७।३।१४
 १३६ प्राचानगरान्ते ७।३।२४
 ११७ प्राचामवृद्धातिगन् ० ४।१।१६०
 १७५ प्राचामुपादेरेड ० ५।३।८०
 १५९ प्राणभृज्जातिवयो ० ५।१।१२९
 १४२ प्राणिरजतादिभ्यो ० ४।३।१५४
 १६७ प्राणिस्थादातो लज ० ५।२।९६
 १०५ प्रातिपदिकान्तनुम् ० ८।४।११
 ५६ प्रातिपदिकार्थल्लगव ० २।३।४६
 ३ प्रादय १।४।५८
 ४०१ प्राद स्वागसन्ना ० ६।२।१८३
 २८० प्राद्वह १।३।८१
 ७९ प्राध्वबधने १।४।७८
 ७३ प्राप्तापन्नेचिद्वितीयया २।२।४
 १३५ प्रायभव ४।३।३९
 ९८ प्रावृद्धशरत्कालदि ० ६।३।१५
 १३३ प्रावृषण्य ४।३।१७
 १३४ प्रावृषण्य ४।३।२६
 ३०० प्रियवशेवद खच् ३।२।३८
 १७४ प्रियस्थिरास्किरो ० ६।४।१५७
 ३८६ प्रीतौच ६।२।१६
 २९७ मुखत्व तमभि ० ३।१।१४९
 २९८ प्रेदाज्ञ ३।२।६
 ३४२ प्रेदुस्तुलुव ३।३।२७
 ३४३ प्रेवणिजाम् ३।३।५२
 ३१२ प्रेलपसुद्रमथवदस ३।२।१४५
 ३४३ प्रेलप्तायाम् ३।३।४६
 ६४ प्रेष्यब्रुवोर्विषोदे ० २।३।६१
 ३४२ प्रेष्ठोऽय्य ३।३।३२
 २८८ प्रैपातिसर्गप्राप्तका ० ३।३।१६३
 १२४ प्रोक्ताल्लुक् ४।२।६४
 २७८ प्रोपाभ्यामुजेरयज्ञपा ० १।३।६४
 २७७ प्रोपाभ्यासमर्थभ्याम् १।३।४२
 १४२ प्लक्षादिभ्योण् ४।३।१६४

पृष्ठम् सूत्रम्

८ भुतप्रपञ्चाभिः ६।१।१२५
 ३७२ मृतावेचइदतो ८।२।१०६
 २४६ प्यादानाहस ७।३।८०
 १०८ फक्फिओरन्यतः ४।१।१९१
 २१४ फणाचसप्तानाम् ६।४।१२५
 २९९ फलेग्रहात्मभरिश्च ३।२।२६
 १४२ फलेलुक् ४।३।१६३
 ८३ फल्गुनीप्रोष्ठपदा १।२।६०
 ११६ फाण्टाहतिमिता ४।१।१५०
 १६७ फेनादिलक्ष ५।२।९९
 १११ फेरहच ४।१।१४९
 १४८ बन्धनेचोर् ४।४।९६
 १०१ बन्धुनिबहुव्रीहो ६।१।१४
 ९८ बन्धेचविभापा ६।३।११३
 २३८ बपुःपाततन्वजगृ ७।२।६४
 ३६१ बह्विधित्तम् ४।४।११९
 १७० बलादिभ्योमत्पु ५।२।१३६
 २२ बहुगणवृद्धातिसन्ध्या १।१।२३
 १६४ बहुप्रागणसधस्य ५।२।५२
 ३५३ बहुप्रजाश्छदसि ५।४।१२३
 ३५६ बहुलछन्दसि २।४।३९
 ३५६ बहुलछन्दसि २।४।७३
 ३५६ बहुलछन्दसि २।४।७६
 ३५७ बहुलछन्दसि ३।२।८८
 ३६२ बहुलछन्दसि ५।२।१२२
 ३६३ बहुलछन्दसि ६।१।३४
 ३६६ बहुलछन्दसि ७।१।८
 ३६६ बहुलछन्दसि ७।१।१०
 ३६८ बहुलछन्दसि ७।१।१०३
 ३६९ बहुलछन्दसि ७।३।९७
 ३७० बहुलछन्दसि ७।४।७८
 ३६६ बहुलछन्दस्यमा ६।४।७५
 ३०३ बहुलमाभीदण्ये ३।२।८१
 ३८ बहुवचनस्यवत्स ८।१।१२१
 १७ बहुवचनेश्लोत् ७।३।१०३
 ३९९ बहुव्रीहिविदमेत ६।२।१६२
 ५० बहुव्रीहेरुधनोडीप् ४।१।२५
 ५३ बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ४।१।५
 ३८५ बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ६।२।१

पृष्ठम् सूत्रम्

३९४ बहुव्रीहोविश्वस ६।२।१०६
 ८७ बहुव्रीहोसक्य ५।४।११३
 ८७ बहुव्रीहोसक्येये ५।४।७३
 १६ बहुवृत्तवचन १।४।२१
 ४०० बहोर्नञ्वदुत्तरपद ६।२।१७५
 १७४ बहोर्लोपोभूचबहो ६।४।१५८
 ११४ बह्वचञ्च प्राच्यभ २।४।६६
 २२४ बह्वच कृपे ४।२।७३
 १३७ बह्वचोन्तोदात्तात् ४।३।६७
 १७५ बह्वचोमनुष्यना ५।३।७८
 १४७ बह्वच्यपदाद्वञ् ४।४।६४
 ३८७ बह्वच्यतरस्याम् ६।२।३०
 १८१ बह्वलपार्थच्छिक्का ५।४।४२
 ५३ बह्वदिभ्यश्च ४।१।४५
 २७० बाणोष्मभ्यामुद्ध ३।१।१६
 ५५ बाह्वन्तात्सज्ञायाम् ४।१।६७
 १०९ बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६
 २५९ विभेतेहेतुभये ६।१।५६
 १२८ विल्वकादिभ्यश्च ६।४।१५३
 १४१ विल्वदिभ्योऽण् ४।३।१३६
 १५२ विस्ताच ५।१।३१
 १७९ वृहत्या आच्छादने ५।४।६
 २८० बुधयुधनशजनेङ् १।३।८६
 १६० ब्रह्मणस्त्व ५।१।१३६
 ८१ ब्रह्मणोजानपदा ५।४।१०४
 ३०४ ब्रह्मभृणवृत्रेपुकिप् ३।२।८७
 ९६ ब्रह्महस्तिभ्यावर्चम् ५।४।७८
 १६५ ब्राह्मणकोष्णिकेस ५।२।७१
 १२१ ब्राह्मणमाणववाङ्वा ४।२।४२
 ११५ ब्राह्मोत्रातो ६।४।१७१
 २२६ ब्रुवईङ् ७।३।९३
 २२६ ब्रुव पञ्चानामा ३।४।८४
 २२६ ब्रुवोवचि २।४।५३
 ३७१ ब्रह्मिष्यधोपद्धौष ८।२।९१
 ३९१ भक्ताल्यास्तदर्धेपु ६।२।७१
 १४८ भक्ताण ४।४।१००
 १४७ भक्तादण्यन्तरस्याम् ४।४।६८
 १३९ भक्ति ४।३।९५
 ७१ भक्ष्येणमिश्राकणम् २।१।३५

पृष्ठम् सूत्रम्

३०२ भजोषि ३।२।६२
 ३१३ भजभासमिदोनु ३।२।६१
 २८३ भञ्जेश्चणि ६।४।३३
 ३६४ भञ्जप्रत्ययेच्छ ६।१।८३
 ४।१।१११
 १३० भवतष्टकसौ ४।२।११५
 १८७ भवतेर ७।४।७३
 ३४० भविष्यति गम्यादय ३।३।३
 २८६ भविष्यतिमर्यादा ३।३।३६
 ३६० भवेच्छन्दसि ४।४।११०
 २९५ भव्येयप्रवचनीयो ३।४।६८
 १४४ भस्मादिभ्य छन् ४।४।१६
 ४८ भस्त्रेयाज्ञाद्वास्वाना ७।३।४७
 २० भस्य ६।४।१२९
 ३४ भस्यटेलोप ७।१।८८
 १५३ भगाद्यच्च ५।१।४९
 २७४ भावकर्मणो १।३।१३
 ३५९ भावलक्षणेस्थेष्ट ३।४।१६
 ३४० भाववचनाश्च ३।३।११
 ३४१ भावे ३।३।१८
 ३६२ भावेच ४।४।१४४
 ३४४ भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५
 ३१० भापायासदवस्युव ३।२।८८
 २७७ भासनोपसभापा १।३।४७
 १२१ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
 २९९ भिक्षारं पुच ३।२।१७
 ३०६ भित्तशकलम् ८।२।५९
 २९३ भियोद्धयानदे ३।१।११५
 ३१४ भिय कुट्टकनौ ३।२।१७४
 २३१ भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५
 २५९ भियोहेतुभयेपु ७।३।४०
 ६१ भोत्रार्थानाभयहेतु १।४।२५
 ३४० भोमादयोऽपादाने ३।४।७४
 १०२ भोगे रयानम् ८।३।८१
 २५९ भोस्म्योहेतुभये १।३।६८
 ३७७ भोहीभृदुमदजनध ६।१।०२
 २३१ भोहीभृदुवाश्लुच ३।१।३९
 २९३ पुत्रयुज्यापाण्युप ५।३।६१
 २७८ पुत्रोऽनवने १।३।६६

पृष्ठम् सूत्रम्

६२ भुव प्रभव १।४।३१
 ३१४ भुन सज्ञान्तरयो ३।२।१७९
 ३११ भुवश्च ३।२।१३८
 ३६० भुवश्च ४।१।४७
 ३७१ भुवश्च महाव्याहते ८।२।७१
 २९२ भुवो भावे ३।१।१०७
 १८७ भुवो वुरुडुल्लो ६।४।८८
 १७३ भुतपूर्वचरट् ५।३।५३
 ३०३ भूते ३।२।८४
 ९८७ भूतेच ३।३।१४०
 ३४० भूतेऽपिह्यन्ते ३।३।२
 ३ भूवादयोधातव १।३।१
 ७८ भूषणेऽलम् १।४।६४
 १९० भूषुवोस्तिडि ७।३।८८
 २३१ भृजामित् ७।४।७६
 २९२ भृजोऽसज्ञायाम् ३।१।११२
 २६९ भृजादिभ्योऽभ्युच्चै ३।१।१२२
 २९४ भोज्यभक्ष्ये ७।३।६९
 १४ भोमगोअधोअपूर्व ८।३।१७
 १२२ भौरिक्यादैषुकार्यो ४।२।५४
 ३७ न्यस्योऽभ्यम् ७।१।३०
 २३९ अस्जोरोपपयो ६।४।४७
 ३१४ आजभासपुविबु ३।२।१७७
 २४९ आजभासभाषदीप ७।४।३
 १०९ आतरिचज्यायसि ४।१।१६४
 ११५ आतुर्व्यञ्च ४।१।१८४
 ९४ आतुपुत्रैस्वसुदुहि १।२।६८
 ११३ अतुवोक्तुच ४।१।१२५
 ३३ मधवावहुलम् ६।४।१२८
 १४६ महुकक्षरैरादणन्यत ४।४।५६
 १४८ मतजनहलात्कारण ४।४।९७
 ३१० मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य ३।२।१८८
 ३७३ मतवतोऽस्तुबुद्धौ ८।३।१
 ३७९ मतो पूर्वमात्सज्ञा ६।१।२१९
 १२४ मतोश्चबह्वज्जात् ४।२।७२
 ३६२ मतौच ४।४।१३६
 १६४ मतौच सूक्तसात्रो ५।२।५९
 १०४ मतौबह्वचोऽनजि ६।३।११०
 ३६१ मत्वधेयामतन्वो ४।४।१२८

पृष्ठम् सूत्रम्

३४४ मद्रोऽनुपसर्गे ३।३।६७
 १८३ मद्रवृज्यो कन् ४।२।१३१
 १८३ मद्रात्परिवापणे ५।४।६७
 १२९ मद्रैभ्योऽञ् ४।२।१०८
 १११ मधुबन्धोव्राह्मण ४।१।१०६
 ३६२ मधो ४।४।१३९
 ३६१ मधोर्जच ४।४।१२९
 ९८ मव्याहुदौ ६।३।११
 १३३ मध्यान्म ४।३।८
 ७८ मव्येपदेनिवचनेच १।४।७६
 १२७ मव्यादिभ्यश्च ४।२।८६
 ३०३ मन ३।२।८२
 ४७ मन ४।१।१११
 ९७ मनस सज्ञायाम् ६।३।४
 १३१ मनुष्यतत्त्वयो ४।२।१३४
 ५१ मनोरौवा ४।१।३८
 ११७ मनोर्जातावक्य ४।१।१६१
 ३९८ मन्तिन्व्याख्या ६।२।१५१
 ३५६ मन्त्रेघसह्वरणश २।८।८०
 ३५७ मन्त्रेधेतवहोव्यश ३।२।७१
 ३६६ मन्त्रेष्वाडधादे ६।४।१४१
 ३६५ मन्त्रेसोमाधेन्द्रि ६।३।१३१
 १०० मन्थैर्दानसक्तुवि ६।३।६०
 ६१ मन्यकर्मण्यनादरेवि २।३।१७
 ३६ मपर्यन्तस्य ७।२।९१
 ९ मयउजोवोवा ८।३।३३
 १३८ मयट्च ४।३।८२
 १४१ मयडुतयोर्भापा ४।३।१४३
 ३४९ मयतेरिदन्यतर ६।४।७०
 ७६ मयूरव्यसकादयश्च २।१।७२
 ३६२ मयेच ४।४।१३८
 ६।१।१५४ मस्करमस्करिणौ
 २३६ मस्जिनशोडलि ७।१।६०
 ४।१।१४१ महाकुलादञ्चजौ
 ६।२।३८ महान्त्रीह्यपराह्वृ
 ४।२।३५ महाराजप्रोष्ठपदा
 ४।२।३५ महाराजड्वज् ४।३।९७
 ३०९ महैन्द्राद्वाणौच ४।२।२९

पृष्ठम् सूत्रम्

१८९ माडिलु ३।३।१७५
 १५० माणवचकाभ्याखञ् ५।१।११
 ९४ मातरपितरातुदीचाम् ६।३।३२
 ९९ मातु पितृभ्यामन्य ८।३।८५
 ११२ मातुरुत्सव्यासम ४।१।११५
 ९९ मातृपितृभ्यास्वसा ८।३।८४
 ११३ मातृष्वसुश्च ४।१।१३४
 ३८६ मात्रोपज्ञोपक्रम ६।२।१४
 १४५ माथोरारपद ४।४।३७
 १६६ मातृपथायाश्चम ८।२।९
 १७३ मानपथ्ययो क ५।३।५१
 १४२ मानेवय ४।३।१६२
 २२० मानवधदानशान् ३।१।६
 ३६१ मायायामण् ४।४।१२४
 ३९३ मालादीनाच ६।२।८८
 १५५ मासद्वयसिय ५।१।८१
 ३०० मितनखेच ३।२।३४
 २५० मिताहस्व ६।४।९२
 १०४ मित्रेचषो ६।३।१३०
 २७९ मिथ्योपपदात्क १।३।७१
 ४ मिदचोन्त्या १।१।४७
 २१० मिदेर्गुण ७।३।८२
 ३९८ मिथचातुपसर्ग ६।२।१५४
 २३३ मीनातामिनोतिदी ६।१।५०
 ३६९ मीनातेनिगमि ७।३।८१
 ४०० मुखस्वाग ६।२।१६७
 २ मुखनासिकावच १।१।८
 २६२ मुचोर्कर्मकस्य ७।४।५७
 २७१ मुदामिथश्च ३।१।२१
 १४५ मुद्रादण् ४।४।२५
 ३४४ मूर्तोघन ३।३।७७
 १४८ मलमस्याबहि ४।४।८८
 २९२ मृजेविभाषा ३।१।११३
 २२८ मृजेवृद्धि ७।२।११४
 ३५० मृदमृदगुध १।२।७
 १८० मृदस्तिक्त् ५।४।३९
 ३०७ मृषस्तिताक्ष्याय ८।२।१०
 ३०१ मेघतिमयेपुक्तु ३।२।४३
 १८८ मेनि ३।४।८९

सूची ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१० गोनृगार ८ । ३ । २३	२७५ यमोगधने १ । २ । १५	३७ युष्मदस्मद्भवाङ् ७ । १ । १२७
३२ मोनोधातो ८ । २ । ६४	३९९ ययतोश्चातदर्थे ६ । २ । १५६	१८६ युष्मद्व्युपदेशे ० । १ । १०५
११ मोराजिसम कौ ८ । ३ । २५	१० यगोनृनासिकेन ८ । ४ । ४५	१०९ यूनश्चकुत्साया ४ । १ । १६७
२४२ भ्रियतेलुटलि ० । १ । ३ । ६१	१६० ययवकषष्ठिका ० । ५ । २ । ३	५६ यूनस्ति ४ । १ । ७७
२०३ म्योश्च ८ । २ । ६५	३१४ यथ्यट ३ । २ । १७६	१०८ यूनिलुक् ४ । १ । १९०
४३ य सो ७ । २ । ११०	२३६ यसनोपसर्गात् ३ । १ । ७१	३६ यययौजसि ७ । २ । ९३
५६ यडश्चाप् ४ । १ । ७४	११४ यस्मादिभ्योगोत्रे २ । ४ । ६३	२३ यूष्वाख्यौनदी ० । १ । ४ । ३
२६३ यटिच ७ । ४ । ३०	१६ यस्मात्प्रत्ययविधि ० । १ । ४ । ३	२४५ येच ६ । ४ । १०९
२६४ यटोचिच २ । ४ । ७४	६७ यस्मादधिक्यस्यचे ० । २ । ३ । ९	१४९ येचतद्धिते ६ । १ । ६१
२६४ यटोपा ७ । ३ । ९४	६६ यस्यचभावेन ० । २ । ३ । ७	११५ येचाभावकर्म ० । ६ । ४ । १६८
७० यथिमम् १ । ४ । १८	६९ यस्यचायाम् २ । १ । १६	३ येनविधिस्तदस्य १ । १ । ७२
२८७ यच्चयत्रयो ३ । ३ । १४८	३०५ यस्याविभाषा ७ । २ । १५	५९ येनागविकार २ । ३ । २०
३१२ यजजपदशायट् ३ । २ । १६६	२६३ यस्महल ६ । ४ । ४९	३७१ येयज्ञकर्मणि ८ । २ । ८८
३६७ यजन्वनमितिच ७ । १ । ४३	२९ यसेतिच ६ । ४ । १४८	२०४ येविभाषा ६ । ४ । ४३
३४५ यजयाचयतावच्छ ० । ३ । १०	७१ याजकादिभिश्च २ । २ । ९	९२ येपाचविरोध शा ० । २ । ४ । ९
२९४ यजयाचरुचप्रवचर्च ० । ७ । ३ । ६६	३७१ याज्यान्तः ८ । २ । ९०	१२७ योगप्रमाणेच ० । १ । २ । ५५
३६४ यज्ञायुर ६ । १ । ११७	२६ याजापः ७ । ३ । ११३	१५७ योगाद्यच्च ५ । १ । १०२
३७४ यजुष्येकैषाम् ८ । ३ । १०४	१७३ याप्येपाशप् ५ । ३ । ४७	३७ योचि ७ । २ । ८९
३५६ यज्ञश्चक्रमे २ । ३ । ६३	३५२ यावतिविन्दजीवो ३ । ४ । ३०	१५५ योजनगच्छति ५ । १ । ७४
३७६ यज्ञकर्मण्यजप ० । १ । २ । ३४	२८६ यावत्युपानिपात ० । ३ । ३ । ४	१६० योपधाद्गुरुपोत्त ० । ५ । १ । ३२
१५४ यज्ञातिगम्याघस्य ० । ५ । १ । ७१	६८ यावद्वधारणे २ । १ । ८	१५८ रक्तोह्लादिले ० । ६ । ४ । १६१
३४२ यज्ञेसमिस्तुव ३ । ३ । ३१	४०३ यावद्यथाभ्या ८ । १ । ३६	१८० रक्ते ५ । ४ । ३२
१११ यज्ञनाश्च २ । ४ । ६४	१८० यावादिभ्य कन् ५ । ४ । १२९	१४५ रक्षति ४ । ४ । ३३
४९ यज्ञश्च ४ । १ । १६	१८९ यासुट्परस्मपदे ३ । ४ । १०३	३६१ रक्षोयातृनाह ० । ४ । ४ । १२१
११० यज्ञिजोश्च ४ । १ । १०१	२३० यीवर्णयोर्दीर्घावे ० । ७ । ४ । ५३	१२८ रकोरमन्ये ० । ४ । २ । १००
६६ यत्तन्निर्धारण २ । ३ । ४१	३९२ युक्तारोह्यादगश्च ६ । २ । ८१	१६८ रज कृष्यासु ० । ५ । २ । ११२
३७८ यतोनाय ६ । १ । २१३	१३१ युक्तेच ६ । २ । ६६	२२० रजेश्च ६ । ४ । २६
१६३ यत्तदेतेभ्य परिमाणे ० । ५ । २ । ३९	२९३ युग्यचपत्रे ३ । १ । १२१	१०३ रयवदयोश्च ६ । ३ । १०२
१५९ यथातययथापुर ० । ७ । ३ । ३१	३५ युजेरसमासे ७ । १ । ७१	१४० रवाद्यत्त ४ । ३ । १२१
३५२ यथातययोरसु ० । ३ । ४ । २८	३६५ युग्वोर्दीर्घि ० । ६ । ४ । ५८	३०५ रद्यान्निष्ठातो ८ । २ । ४२
१६० यथामुखसमु ० । ५ । २ । ६	७६ युवाखलतिप ० । २ । १ । ६७	२३५ रधादिभ्यश्च ७ । २ । ४५
२८९ यथाविध्यवपु ० । ३ । ४ । ४	१७४ युवाल्पयो कनन्य ० । ५ । ३ । ६४	२०२ रथिजभोरचि ७ । १ । ६१
११ ययासख्यमनु ० । १ । ३ । १०	३६ युवावोद्विज ० । ७ । २ । ९२	२५८ रमेरश्वलिटो ७ । १ । ६३
६८ ययासादृश्ये २ । १ । ७	१२१ युवोरनाकौ ७ । १ । ११	२६१ रलोव्युधाद्ध ० । १ । २ । २६
१८५ ययास्त्रेयथायथ ८ । १ । १४	३७४ युष्मत्तत्तत्तत्तु ० । ८ । ३ । १०३	३४३ रसमौच ३ । ३ । ५३
४०५ यक्षितुपरच्छन्दसि ८ । १ । ५६	३८ युष्मदस्मदो षष्ठी ० । ८ । १ । २०	२० रपाभ्यानोण स ० । ८ । ४ । १
४०६ यद्वृत्तान्तिसम् ८ । १ । ६६	३७ युष्मदस्मदोरनादे ० । ७ । २ । ८६	१६६ रसादिभ्यश्च ५ । २ । ९५
३४४ यम समुपानिविषु ० । ३ । ३ । ६३	१३२ युष्मदस्मदोरन्य ० । ४ । ३	९१ राजदन्तादिपु ० । २ । २ । ३१
२१७ यमरमनमातां ० । ७ । २ । ७३	३७८ युष्मदस्मदोहसि ६ । १ । १२१	३०४ राजनिपुधि ० । ३ । २ । ९५

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३८८ राजन्यबहुवचन० ६।२।३४	१८१ रोगाच्चापनयने ५।४।४९	२२३ लिङ्यन्यतरस्या २।४।४०
१२२ राजन्यादिभ्योवु० ४।२।५३	१२५ रोणी ४।२।७८	२२२ लिङ्यभ्यासस्यो० ६।१।१७
१६७ राजन्वान्तौराज्ये ८।२।१४	१३० रोपधेतो प्राचा ४।२।१२३	२०५ लिङ्यबोधश्च ६।१।२५
११५ राजश्चशुराद्यन्त ४।१।१३७	१५ रोपि ८।३।१४	३७७ लिति ६।१।१९३
२९२ राजस्यस्य० ३।१।११४	१५ रोसुपि ८।२।६९	२२३ लिपिसिचिङ्क्षश्च ३।१।५३
३९० राजाच ६।२।५९	४१ वारुपधाया० ८।२।७६	२८६ लिप्स्यमानसि० ३।३।७
३९१ राजाचप्रशसाया ६।२।६३	१८६ ल कर्मणिचभावो० ३।४।६९	२५९ लिय समानन० १।३।७०
८० राजाह सखि० ५।४।९१	१८६ ल परस्मैपद १।४।९९	२५८ लीलोनिमुल्काव० ७।३।३९
१३२ राज्ञ कच ४।२।१४०	३११ लक्षणहेत्वो० ३।२।१२६	१३४ लुक्तद्धितलुकि १।२।४९
८२ राज्ञाहाहा पु० २।४।२९	३०१ लक्षणेजायापत्योष्ट० ३।२।५२	१११ लुक्त्रिया ४।१।१०९
१०१ राज्ञे कृतिवि० ६।३।७२	५८ लक्षणेत्यभूताख्यान० १।४।९०	२१७ लुग्वद्द्विद्विह० ७।३।७३
३६० राज्ञेश्वाजसौ ४।१।३१	६९ लक्षणेनाभिप्रती० २।१।१४	१८९ लुङ् ३।२।११०
१५५ राज्यह सवस्त० ५।१।८७	२२७ लङ् शाकटायन० ३।४।१११	२२४ लुङिच २।४।४३
२४ रात्तस्य ८।२।२४	३१० लट् शतशानचा० ३।२।१२४	१८९ लुङ्लङ्लङ् ६।४।७१
६० राधीक्षयोर्वस्य० १।४।३९	२८५ लट्स्मे ३।२।११८	२२४ लुङ्सतोर्धस्य २।४।३७
२३८ राधोद्दिताया ६।४।१२३	२५८ लभेश्च ७।१।६४	१८८ लुट् प्रथमस्य० २।४।८५
२५ रायोहालि ७।२।८५	१४६ लवणाङ्गम् ४।४।५२	२११ लुटिचकृप १।३।९३
२६७ रात्रोप ६।४।२१	१४५ लवणाङ्गम् ४।४।२४	२६३ लुपसदचरजप० ३।१।२४
१२८ राष्ट्रावारपारा० ४।२।९३	१६ लशकृतद्धिते १।३।८	१२६ लुपियुक्तव्य० १।२।५१
३७८ रिक्तोविभाषा ६।१।२०८	३१३ लषपतपदस्या० ३।२।१५४	१४३ लुप् ४।३।१६६
२१७ रिड्शयगिल० ७।४।२८	१८६ लस्य ३।४।७७	११९ लुबविशेषे ४।२।४
१८८ रिच ७।४।५१	११८ लाक्षारोचनाङ्गम् ४।२।२	१२७ लुब्ध्यामाप्रव्या० १।२।५४
२६८ रीष्टदुपधस्य ७।४।९०	१८९ लिङ् सलोपोनन्त्य० ७।२।७९	३०६ लुभोविमोहने ७।२।५४
१२० रीडत् ७।४।२७	१९२ लिङ् सीमुट् ३।४।१०२	१७६ लुम्भनृष्ये ५।३।९८
२६६ रभिक्कौचलुकि ७।४।९१	३५८ लिङ्यैलेट् ३।४।७	३११ लट् सद्वा ३।३।१६
६० रुच्यर्थानाप्रियमाण १।४।३३	१८९ लिङ्गाशिपि ३।४।११६	१८८ लट्शेषेच ३।३।१३
६४ रुजायानाभावव० २।३।५४	२८८ लिङ्च ३।३।१५९	३५८ लेटोढाटौ ३।४।९८
२६० रुदाविदमुषग्रहि० १।२।८	२८६ लिङ्चोर्ध्वमौहू० ३।३।९	१५२ लोकसर्वलोको० ५।१।४४
२२९ रुदश्चक्षभ्य ७।३।९८	२८८ लिङ्चोर्ध्वमौहू० ३।३।१६४	१८८ लोटोलङ्घत् ३।४।८५
२२९ रुदादिभ्य सार्व० ७।२।७६	१९० लिङ्निमित्तेल० ३।३।१३९	१८८ लोट्च ३।३।१६२
२४३ रुदादिभ्य श्रम् ३।१।७८	२८८ लिङ्यदि ३।३।१६८	४०४ लोट्च ८।१।५२
३०८ रुष्यमत्वरसपु० ७।२।२८	३५९ लिङ्याशिष्यङ् ३।१।८६	२८६ लोट्चोर्ध्वलक्षणेच ३।३।८
२५९ रुह पोन्न्यतरसा ७।३।४३	२०१ लिङ्सिचावात्म० १।२।११	२५८ लोप पितवरी० ७।४।४
१६९ रुपादाहृतप० ५।२।१२०	२३८ लिङ्सिचारात्म० ७।२।४२	६ लोप शाकल्यस्य ८।३।१९
३६१ रेवतीजगती० ४।४।१२२	३१० लिट् कानज्वा ३।२।१०६	२०७ लोपश्चास्यान्यतर० ६।४।१०७
११५ रेवत्यादिभ्यष्टक् ४।१।१४६	१९१ लिट्स्तम्भयोरेशि० ३।४।८१	३६७ लोपस्तआत्मनेप० ७।१।४१
१४१ रैवतिकादिभ्यश्छ ४।३।१३१	१८७ लिटिधातोर्नभ्या० ६।१।८	४०४ लोपेविभाषा ८।१।४५
३१ रे सुपि ८।३।१६	२२२ लिटिवयोय ६।१।३८	२३१ लोपोयि ६।४।११८
३४७ रोगाख्यायाण्वु० ३।३।१०८	१८७ लिट्च ३।४।११५	८९ लोपोव्योर्वलि ६।१।६६

पृष्ठ सूचम्

१६७ लोभादधर्माभासाप० ५१-१२००
 २७० लोटितादि १०५० ३११३
 १८० लोटिताधर्मा ५१४३०
 ३५१ ल्यपि न ६११८८
 ३५१ ल्यपि न ११११६
 ३४७ ल्यपि न ११११८
 ३०५ ल्यादधर्मा ८११८८
 २२६ ल्यपि न ७१८०
 २२२ ल्यपि न ७१८०
 २९४ ल्यपि न ७१८०
 ३५० ल्यपि न ७१८०
 २९४ ल्यपि न ७१८०
 १११ ल्यपि न ७१८०
 १५१ ल्यपि न ७१८०
 १६४ ल्यपि न ७१८०
 ३६२ ल्यपि न ७१८०
 १३५ ल्यपि न ७१८०
 १६७ ल्यपि न ७१८०
 १७६ ल्यपि न ७१८०
 २९२ ल्यपि न ७१८०
 १९४ ल्यपि न ७१८०
 ४०१ ल्यपि न ७१८०
 १०४ ल्यपि न ७१८०
 १०४ ल्यपि न ७१८०
 ४७ ल्यपि न ७१८०
 ९३ ल्यपि न ७१८०
 २२४ ल्यपि न ७१८०
 २२८ ल्यपि न ७१८०
 ८९ ल्यपि न ७१८०
 १६९ ल्यपि न ७१८०
 ४९ ल्यपि न ७१८०
 ३६१ ल्यपि न ७१८०
 १२७ ल्यपि न ७१८०
 १३७ ल्यपि न ७१८०
 ३९६ ल्यपि न ७१८०
 १०६ ल्यपि न ७१८०
 १५८ ल्यपि न ७१८०
 ५१ ल्यपि न ७१८०
 १७० ल्यपि न ७१८०

पृष्ठ सूचम्

१८० वर्णचानिसे ५१४३१
 ७६ वर्णचानिसे २११६९
 ३८५ वर्णचानिसे ६१२३
 १९ वर्णचानिसे ४१२१०३
 ८६ वर्णचानिसे ३१३१३१
 १८६ वर्णचानिसे ३१३१३३
 ३५५ वर्णचानिसे ३१३१३३
 १५६ वर्णचानिसे ७१३१६
 १३३ वर्णचानिसे ४१३१८
 ५५ वर्णचानिसे ६१४१८४
 १५५ वर्णचानिसे ५११८८
 १०४ वर्णचानिसे ६१३१८
 १४८ वर्णचानिसे ४१४८६
 २२२ वर्णचानिसे ६१३१९
 ३०६ वर्णचानिसे ७१२५२
 ३६० वर्णचानिसे ४१३२०
 १२३ वर्णचानिसे ४१२६३
 ३१ वर्णचानिसे ८१२७२
 ३६२ वर्णचानिसे ४१४१४०
 ४५ वर्णचानिसे ६१४१३१
 १७५ वर्णचानिसे ५१३१०१
 १४४ वर्णचानिसे ४१४१३
 १५३ वर्णचानिसे ५११५१
 ३१० वर्णचानिसे ७१२६७
 ३५७ वर्णचानिसे ३१२६४
 ३०० वर्णचानिसे ३१२३२
 ५५१ वर्णचानिसे ३१२१०२
 ११७ वर्णचानिसे ४१२१५८
 ५७० वर्णचानिसे ११३१९०
 ८ वर्णचानिसे ८१२८२
 १८३ वर्णचानिसे ८११८
 ३०९ वर्णचानिसे ६१४६१
 ५७५ वर्णचानिसे १२१३
 १०० वर्णचानिसे ६१३१५६
 ३०० वर्णचानिसे ६१३६९
 ५९ वर्णचानिसे ६१४११
 ३०० वर्णचानिसे ३१२४०
 १६९ वर्णचानिसे ५१२१२४
 १८० वर्णचानिसे ५१४३५

पृष्ठ सूचम्

३६६ वाङ्मन्दसि ३१४८८
 ३६३ वाङ्मन्दसि ६१११०६
 ४०० वाङ्मन्दसि ६१२१७१
 २१५ वाङ्मन्दसि ६१४१२४
 १६९ वाङ्मन्दसि ५१२१२९
 ३०८ वाङ्मन्दसि ७१२१२७
 ३१ वाङ्मन्दसि ८१२३३
 ४५ वाङ्मन्दसि ७११७९
 २९० वाङ्मन्दसि ८१४३३
 ५ वाङ्मन्दसि ६११७९
 १०९ वाङ्मन्दसि ४११६५
 २१७ वाङ्मन्दसि ६१४६८
 ११ वाङ्मन्दसि ८१४५९
 १७६ वाङ्मन्दसि ५१३१३
 १०५ वाङ्मन्दसि ८१४१०
 ३८६ वाङ्मन्दसि ६१२२०
 २०४ वाङ्मन्दसि ३११७०
 ११९ वाङ्मन्दसि ४१२१९
 २८ वाङ्मन्दसि ११४५
 २७ वाङ्मन्दसि ६१४८०
 ३४७ वाङ्मन्दसि २१४५७
 १२० वाङ्मन्दसि ४१२३१
 ६२ वाङ्मन्दसि ११४२७
 २२४ वाङ्मन्दसि २१४५५
 ३५० वाङ्मन्दसि ६१४३८
 १७ वाङ्मन्दसि ८१४५६
 १३ वाङ्मन्दसि ८१३३६
 १०० वाङ्मन्दसि ८१३१५१
 ३६५ वाङ्मन्दसि ६१४१९
 ८९ वाङ्मन्दसि ५१४१३३
 २९० वाङ्मन्दसि ३११९४
 ३९ वाङ्मन्दसि ४१३१८
 ७ वाङ्मन्दसि ६११९२
 ३१ वाङ्मन्दसि ६१४३२
 ५४ वाङ्मन्दसि ४११६१
 १७१ वाङ्मन्दसि ५१३१३
 १०५ वाङ्मन्दसि ८१४८
 ९१ वाङ्मन्दसि २१२३७
 १३० वाङ्मन्दसि ४१२१७

सूची ।

प्रथम सूत्रम्	प्रथम सूत्रम्	प्रथम सूत्रम्
१२२ विपयोदेशे ४।२।५२	३५ वेगप्रकृत्य ६।१।६७	२८० शक्तिलिङ्ग ३।३।१७२
१०६ विपिण्ड-शक्ति ०६।१।१५०	३६० वेशन्तहिमवद्भया ०४।४।११२	२९१ शक्तिशब्दो ३।१।९९
३९ विपिण्डदेवयोश्चरे ०६।३।९२	३६१ वैशोयशब्दादेर्मणा ०४।४।१३१	१४६ शक्तिवधयोरीकृक् ०४।४।५९
११ विसर्जनोयस्य ८।३।३४	१९४ वैश्वस्वतोभोजने ८।३।६९	३०२ शक्तोद्दिष्टिकपाटयो ३।२।५४
१७९ विस्मरणोमरये ५।४।१६	३५८ वैतोऽन्यत्र ३।४।९६	१३० शण्डिकादिभ्योऽय ४।३।९२
३८७ विस्मयादीनिगुणय ०६।२।२४	९८ वेयाकरणाख्यायाच ६।३।७	१५१ शतमानविशक्तिस ५।१।२७
३९५ वीरवीर्योच ६।२।२०	४०६ वैवानेतिचच्छदसि ८।१।६४	१६९ शतसहस्रान्ताच्च ५।२।१९
१२५ वृत्तगुणार्थमल्लो ०४।२।८०	२८७ वोताप्यो ३।३।१४१	१५१ शताच्चान्यतावशते ५।१।२१
३६३ वृत्तगुणप्राम्याति ०५।४।४१	५२ वोतोगुणवचनात् ४।१।४४	३८४ शतुरनुमोनधजादी ६।१।१७३
१७७ वृत्तगुण्य ५।३।११५	८७ वोपसर्जनस्य ६।३।८२	१६३ शदन्ताविशितेश्च ५।२।४६
३४३ वृक्षागनयाविष्ट ८।३।९३	२५८ वोविधूननेजक् ७।३।३८	२७८ शदे शित. १।३।६०
३४३ वृणोतिराचन्द्रादने ३।३।५४	३१२ वोक्पलसकत्य ०३।२।४३	२५९ शदेरगतौ ७।३।४२
२७७ वृत्तिसर्गतायनेपुक्रम १।३।३८	३४१ वोभुधुच ३।३।२५	४५ शप्यनोनिताम् ७।१।८१
१७६ वृद्धरयच ५।३।६२	२७७ व्यक्तवाचासमुच्चारणे १।३।४८	१४५ शब्दद्वंद्वुरकरोति ४।४।३४
१०९ वृद्धशचप ०४।१।१६६	१४५ व्यजेनेरूपसिक्ते ४।४।२६	२७० शब्दवैकल्यभ्रं ३।१।१७
१३० वृद्धाच्छ ४।२।१४	३५८ व्यत्ययोबहुलम् ३।१।८५	२३६ शामामद्यानादीर्घ ०७।३।७४
११६ वृद्धाद्वक्तृसाविरेपु ०४।१।१४८	२११ व्यथोलिति ७।४।६८	३६५ शमितायने ६।४।५४
१३० वृद्धात्वाचाम् ४।२।१२०	३४३ व्यधजपोरनुपसर्गे ३।३।६१	३१२ शमित्यष्टाभ्योधिनुण् ३।२।१४१
१३० वृद्धाद्वक्तृकान्तस्थो ०४।२।१४१	११५ व्यन्सपले ४।१।१४५	२९८ शमिधातो सज्ञायाम् ३।२।१४
८६ वृद्धिनिमित्तस्यच ०६।३।३९	३५५ व्यवहिताश्च १।४।८२	१४१ शम्या च्छ ४।३।१४२
३ वृद्धिरादच् १।१।१	६४ व्यवहृणो समर्थयो २।३।५७	९८ शयवासवासिष्वाका ०६।३।१८
६ वृद्धिरिति ६।१।८८	४०० व्यवयिनोऽन्तरम् ६।२।१६६	११० शरद्वच्छुपकर्म ०४।१।१०२
१३० वृद्धिर्यसाचामादि १।१।७३	३५१ व्यश्च ६।१।४३	१०४ शरादीनाच ६।३।१२०
११७ वृद्धेल्लोसलाजादा ०४।१।१७१	२८० व्याट्परिभ्योरमः १।३।८३	१३६ शरीरावयवाच्च ४।३।५५
९४ वृद्धेयुनातल्लक्षण ०१।२।६५	१३५ व्याहरतिमुग ४।३।५१	१४९ शरीरावयवाद्यत् ५।१।६
२११ वृद्धश्च ससना १।३।९२	३४२ व्युपयो शेते पर्याये ३।३।३९	३२ शरोऽचि ८।४।४९
७५ वृद्धाकारनामक ०१।२।६२	१५६ व्युष्टादिभ्योऽण ५।१।९७	१७७ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७
५१ वृषाकप्यशिशुसि ०४।१।३७	१४ व्योल्लुपप्रत्यन्तर ०८।३।१८	१२७ शर्करायाच ४।२।८३
३७८ वृषादीनाच ६।१।२०३	३४६ व्रजयजोर्भावेक्य ३।३।९८	१२ शर्पेरितिसर्जनीय ८।३।३५
२०० वृतेता ७।२।३८	३०३ व्रते ३।२।८०	१९३ शरपूर्वा खय ७।४।६१
२७७ वृषाद्विहारे १।३।४१	२६ व्रश्चभ्रस्जसजमुज ०८।२।३६	२०८ शलङ्गपथादिति ०३।१।४५
२७६ वे शब्दकर्मण. १।३।३४	११० व्रातचक्रशोरस्त्रियाम् ५।३।११३	१४६ शलालुनोऽन्यतर ०४।४।५४
१६२ वे शालन्ध्रकृष्टार्था ५।२।२८	१६१ व्रातेनजीवति ५।२।२१	१० शल्लोऽति ८।४।६३
२२१ वे स्तन्द्रेनिष्ठायाम् ०८।३।७३	१६० व्रीहिशान्वोर्हक् ५।२।२	३७ शसोन ७।१।२९
२४६ वेस्काभ्रातोर्निलम् ८।३।७७	१४२ व्रीह पुरोडाशे ४।३।१४८	१४१ शाकलाद्वा ४।३।१२८
२२२ वेञ्च ६।१।४०	१६८ व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६	१७७ शाखादिभ्यो ५।२।१०३
२२२ वेञ्चोवायिः २।४।४१	१४७ शक्रदादण ४।४।८०	२५८ शच्छासाङ्गव्यावे ०७।३।७७
१४४ वेतनादिभ्योजीवति ४।४।१२	३४० शक्रधृपज्ञागलाघट ३।४।६५	३०९ शच्छोरन्यतरसाम् ०४।४।४१
२७६ वेत्तोर्विमापा ७।१।७	३५९ शक्तिगुल्कमुलो ३।४।१२	१५२ शाणाद्वा ५।१।२५

पृष्ठम् सूत्रम्

१० शात् ८।४।४४

३८६ शास्त्रेऽनर्तवे ६।२।९

५५ शार्ङ्गवाद्यकोडीन् ४।१।७३

१११ शालीनकौपीनेऽन् ५।१।२०

२३० शासद्दहलो ६।४।३४

२२२ शासिवसिधसीना ८।३।६०

२३० शाही ६।४।३५

१२७ शिखायावलच् ४।२।८९

११ शितुक् ८।३।३१

१६६ शितेनिसावङ्गञ्च ६।२।१३८

१७७ शिलायाद् ५।३।१०२

१४६ शिल्पम् ४।४।५५

३९२ शिल्पिनिचाकुञ्ज ६।२।७६

२९७ शिल्पिनिष्पुन् ३।१।१४५

३६२ शिवशमरिष्ठस्यक्रे ४।४।१४३

१११ शिवादिभ्योऽण् ४।१।१२२

१३८ शिशुकन्दयमसम् ४।३।८८

२९ शिसर्वनामस्थानम् १।१।४२

२२५ शीङ्ग सार्वधातुके ७।४।२१

२२५ शीङ्गोर्द ७।१।६

१६५ शीतोष्णभ्याकारिणि ५।२।७२

३६३ शीर्षच्छन्दसि ६।१।६०

१५४ शीर्षच्छेदाद्यच्च ५।१।६५

१४६ शीलम् ४।४।६१

१२० शुक्राद्वन् ४।२।२६

१३७ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६

११२ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३

३०६ शुभ्र क ८।२।५१

३५२ शुभ्रकर्णरूपेषुपिष ३।४।३५

३७८ शुभ्ररुष्टौ ६।१।२०६

९२ शुद्राणामनिरवसि २।४।१०

१५१ शुर्पादजन्यतरसाम् ५।१।२६

१८३ शुलात्पाके ५।४।६५

११९ शुलोखाद्यत् ४।२।१७

१६५ शुद्धलमसबन्ध ५।२।७९

३९४ शुद्धमवस्थायाच्च ६।२।१५

३०८ शूतपाके ६।१।२७

२३१ शूद्रप्राहस्वोवा ७।४।१२

३१४ शृङ्गयोगारु ३।२।१७३

पृष्ठम् सूत्रम्

९ शे १।१।१३

२४३ शेमुचादीनाम् ७।१।५९

१७६ शेवलसुपरिविशाल ५।३।८४

३६४ शेखन्दसिबहुलम् ६।१।७०

१८६ शेधात्कर्तरिपरस्मै १।३।७८

९० शेधाद्विभाषा ५।४।१५४

१२८ शेषे ४।२।९२

१८६ शेपेप्रथम १।४।१०८

२८७ शेपेखडयौ ३।३।१५१

३६ शेपेलोप ७।२।९०

४०३ शेपेविभाषा ८।१।४१

४०४ शेपेविभाषा ८।१।५०

१९० शेपेविभाषाकला ८।४।१८

२१ शेपोभ्यसि १।४।७

८४ शेपोबहुव्रीहि २।२।२३

५२ शेणाल्प्राचाम् ४।१।४३

१३९ शेनकादिभ्यश्च ४।३।१०६

२२८ शसोरलोप ६।४।१११

२४४ श्रान्तलोप ६।४।२३

२२९ श्राम्यस्तयोरात् ६।४।११२

२९६ श्रयाद्वधधासुसं ३।१।१४१

१२३ श्रयेनतिलस्यपाते ६।३।७१

३०५ श्रयोस्पर्शे ८।२।४७

३८७ श्रज्यावमकन्याप ६।२।२५

१३४ श्रविष्ठाफलान्यनु ४।३।३४

१४७ श्राणामासीदनाडिठन् ४।४।६७

१६५ श्राद्धमनेनमु ५।२।८५

१३३ श्राद्धेशरद ४।३।१२

३४१ श्रिणीभुवोनु ३।३।२८

३६८ श्रीग्रामण्योच्छं ७।१।५६

२१९ श्रुव श्रुच ३।१।७४

३६६ श्रुष्ट्युष्ट्रकृत् ६।४।१०२

७५ श्रेण्यादयः कृता २।१।५९

१६५ श्रोत्रियश्छदो ५।२।८४

२१८ श्रुक् किति ७।२।११

६० श्रावन्हुट्स्थाश १।४।३४

२३५ श्लिषभालिगने ३।१।४६

२३१ श्लौ ६।१।१०

१४४ श्वगणाद्व ४।४।११

पृष्ठम् सूत्रम्

२२३ श्वयतेर ७।४।१८

३४ श्वयमचोनामत ६।४।१३३

९४ श्वशुर श्वश्रवा १।२।७१

१३३ श्वसरतुट् ४।३।१५

९७ श्वसोवसीय श्रे ५।४।८०

१४४ श्वदेरिति ६।३।८

३०६ श्वीदितोनिष्ठाया ७।२।१४

४९ ष प्रत्ययस्य १।३।६

१६४ षट्कतकतिप ५।२।५१

३९६ षट्चकादादीनि ६।२।१३५

३१ षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५

३८४ षट्चिचतुर्भ्यो ६।१।१७९

२२ षट्भ्योलुक् ७।१।२२

२७ षटो क सि ८।२।४१

१५५ षण्मासाण्यच्च ५।१।८३

३५० षत्वतुकोरसि ६।१।८६

११५ षपूर्वहनुट ६।४।१३५

१५६ षष्ठिका षष्ठिरा ५।१।९०

१६४ षष्ठ्यादश्वासक्यादे ५।२।५८

१७३ षष्ठाभ्याजच ५।३।५०

७१ षष्ठी २।२।८

६६ षष्ठीचानादरे २।३।३८

३९० षष्ठीप्रत्येनसि ६।२।६०

३५५ षष्ठीयुक्ताश्छदसि १।४।९

६३ षष्ठीशेषे २।३।५०

४ षष्ठीस्यानेयोगा १।१।४९

६३ षष्ठाहेतुप्रयोगे २।३।२६

६३ षष्ठ्यतस्यप्र २।३।३०

९९ षष्ठ्याभान्तोशे ६।३।२१

३७३ षष्ठ्या पतिपुत्रघृ ८।३।५३

१७३ षष्ठ्यारूप्यच्च ५।३।५४

१८१ षष्ठ्याव्याश्रये ५।४।४८

३४९ षात्वदान्तात् ८।४।३५

५१ षिद्वौरादिभ्यश्च ४।१।४१

३४६ षिद्विदादिभ्योऽ ३।३।१०४

१० षुताहु ८।४।४१

२०४ षुष्टिर्लुचमांशि ७।३।७५

३४ षणाताषट् १।१।२४

१०१ ष्यङ् सप्रसारण ६।१।१३

सूची ।

प्रथम सूचम	प्रथम सूचम	प्रथम सूचम
१५८ सत्सत्तमम् ३ । ४ । ९८	१८१ सन्धिकवचना ५ । ४ । ४३	१७१ सद्य परस्परवैषम ०५ । ३ । २२
१६५ सत्प्राप्ताभ्या ५ । २ । ७८	१२२ सप्रमिप्रयोजन ० ४ । २ । ५६	३६५ सधमादस्थयोदृष्ट ६ । ३ । ९६
२०९ स भाषधानुक्त ७ । ४ । ७९	१८१ सध्याकलक्षणे ० ४ । ३ । १२७	३४९ सन चित्तिलो ० ६ । ४ । ४५
३६२ स रिदिर्वादिम ० ८ । ३ । ६२	३४२ सधेचानात्तरा ० ३ । ३ । ४२	८३ सनपुसक्रम २ । ४ । १७
३३७ सयसथ ३ । १ । ७८	३४५ सधोद्धोगणप्र ० ३ । ३ । ८६	२०२ सनायताधातव ३ । १ । ३२
११५ सयोगादिश्च ६ । ४ । १६६	८६ सज्ञाप्रणयोश्च ६ । ३ । ३८	३१३ सनाशसमिक्ष ३ । २ । १६८
३०५ सयोगादेराधो ० ८ । १ । ४३	७३ सज्ञायाम् २ । १ । ४४	३६९ सनिससनिवास ७ । २ ।
५ सयोगातमभ्या ० ८ । २ । २३	३४७ सज्ञायाम् ३ । ३ । १०९	२६० सनिग्रहगुहोश्च ७ । २ ।
४ सयोगोक्त १ । ४ । ११	३५२ सज्ञायाम् ३ । ४ । ४२	२६० सनिच २ । ४ । ४७
१३५ सवत्सराप्रदा ० ४ । ३ । ५०	५५ सज्ञायाम् ४ । १ । ७२	२६१ सनिमीमाधुरमल ० ७ । ४ ।
१५५ सशयमापन्न ५ । १ । ७३	१४० सज्ञायाम् ४ । ३ । ११७	२६१ सनीवन्तर्धर्षजद ० ७ । २ । ०
१४५ सस्ये ४ । ४ । २२	३९९ सज्ञायाम् ६ । २ । १५९	३७४ सनोतेरन ८ । ३ । १०८
१४३ सस्कृत ४ । ४ । ३	१६६ सज्ञायाम् ८ । २ । ११	१३३ सधिवेलागृतुनक्षत्रे ० ४ । ३ । १६
११९ ससकृतमक्षा ४ । २ । १६	१४६ सज्ञायालला ० ४ । ४ । ४६	७५ सन्महत्तरमोत्तमो ० २ । १ । ६१
५५ सहितशाफल ० ४ । १ । ७०	१३४ सज्ञायाशरदौ ० ४ । ३ । २७	२२० सन्यडो ६ । १ । ९
१२ सहितायां ६ । १ । ७२	११९ सज्ञायाश्रवणा ० ४ । २ । ५	२०४ सन्यत ० । ४ । ७९
१०३ सहिताया ५ । ३ । ११४	३४६ सज्ञायासमजनि ० ३ । ३ । ९९	२०६ सनिलोर्जे ७ । ३ । ५७
४०२ सस्यनाम्ना ० ६ । २ । १९८	१४२ सज्ञायाकन् ४ । ३ । १४७	२०३ सन्यवृत्तिचद्रे ० ७ । ४ । ९३
५४ सस्यश्रीश्रीनि ० ४ । १ । ६२	१७५ सज्ञायाकन् ५ । ३ । ७५	१८३ सपत्रनिष्पन्नक्षति ० ५ । ४ । ६५
२१ सस्युत्सुर्वा ७ । १ । ९२	१७६ सज्ञायाकन् ५ । ३ । ८७	१६५ सपूर्वोच्च ५ । १ । ८७
१५९ सस्युर्ध्व ५ । १ । १२२	८३ सज्ञायांरुन्योशीनरेपु ० २ । ४ । २०	३९ सपूर्वाया प्रथमाभा ० ८ । १ । २६
४०६ ससातरपिति ८ । १ । ६८	३९३ सज्ञायागिरिनि ० ६ । २ । ९४	३६२ सतनोऽच्छन्दसि ५ । १ । ६१
३६१ ससर्गस्युत्थ ० ४ । ४ । ११४	१७५ सज्ञायान् ५ । ३ । ९७	६६ सतमीपञ्चम्यौकार ० २ । ३ । ७
१२५ ससत्तादिभ्या ४ । २ । ७५	३९२ सज्ञायान् ६ । २ । ७७	९० सतमीविशेषणबहु ० ७ । २ । ३५
८६ सस्ययाग्यगामशा ० २ । २ । २५	१४८ सज्ञायाजन्या ४ । ४ । ८२	७३ सतमीशोण्टे २ । १ । ४०
३८८ सस्या ६ । २ । ३५	१४८ सज्ञायाधेनुष्या ४ । ४ । ८९	३८७ सतमीसिद्धशुक्लप ० ६ । १ । ३२
७४ सस्यायाद्विभु २ । १ । ५२	३९७ सस्यायामनाचिता ० ६ । २ । १४६	३९१ सतमाहारिणोध्यम्य ० ६ । २ । ५
१५१ सस्यायाभित ० ५ । १ । २२	३७८ सज्ञायागामान ६ । १ । २०४	६५ सतम्यधिकरणेच ० २ । ३ । ३६
१६३ सस्यायाभिवर्गो ० ५ । २ । ४२	३०१ सज्ञायाभृष्टजिधा ० ३ । २ । ४६	३९८ सतम्या पुण्यम् ६ । २ । १५८
१७९ सस्याया, क्रियाभ्या ० ५ । ४ । १७	७० सज्ञायागम्याभ्या ५ । २ । १३७	३५३ सतम्याचोपपटो ० ३ । ४ । ४९
१५५ सस्याया, संस्तर ० ७ । ३ । १५	४०० सज्ञायाभिज्ञानयो ० ६ । २ । १६५	३०४ सतम्याजनेर्ध ३ । २ । ९७
१५४ सस्याया, सज्ञामय ० ५ । १ । ५८	५९ सज्ञाऽन्यतरस्या ० २ । ३ । २२	१७१ सतम्याखल ५ । ३ । १०
४०० सस्याया, भानः ० ६ । २ । १६३	३९४ सज्ञाप्रम्ययोश्च ६ । २ । ११३	३९३ सभायानपुसके ० ६ । २ । ९८
१६३ सस्यायागुणस्य ० ५ । २ । ४७	४०३ सत्यप्रश्ने ८ । १ । ३२	१८९ सभायाय ४ । ४ । १०५
१७३ सस्यायानिधायि ० ५ । ३ । ४२	१८३ सत्यादशयथ ५ । ४ । ६५	८३ समाराजामनुष्यपूर्वा ० २ । ४ । २३
१८३ सस्यायाश्रयगणाना ० ५ । ४ । ५९	२४८ सत्यापपाशरूपवी ० ३ । १ । २५	२७८ सम क्षुब्ध १ । ३ । ६५
६९ सस्यायश्चेन २ । १ । १९	३०२ सत्यद्विप दुष्ट ० ३ । २ । ६१	२७८ सम प्रतिज्ञाने १ । ३ । ५२
२० सस्यायसामयपूर्व ० ६ । ३ । ११०	१९४ सतिरप्रते ८ । ३ । ६६	४० सम समि ६ । ३ । ९३
५० सस्यायव्यादेर्वा ० ४ । १ । २६	३८६ सत्यप्रतिरूपयो ० ६ । २ । ११	११ सम सुदि ८ । ३ । १५
८९ सस्यायमुपर्व ५ । ४ । १४०	२१५ सत्यपरस्परलिटि ८ । ३ । ११८	१५७ समस्तदस्य ० ५ । १ । १०४

सिद्धान्तकौमुद्या ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१८३ समयाच्चापना० ५।४।६०	१६२ समोदश्चकटच ५।२।२९	४० सहस्रसन्धि ६।३।९५
६७ समर्थ पदविधि २।१।१	२६ सबुद्धौच ७।३।१०६	३६१ सहदेणसमितोच ४।४।१३५
१०७ समर्थानाप्रथ० ४।१।८२	९ सबुद्धौशाक० १।१।१६	२१५ सहिवहोरोदवर्णस्य ६।३।११२
२७५ समवप्रविभ्य स्थ १।३।२२	५६ सबोधनेच २।३।४७	३७४ सहै प्रतनर्ताभ्याच ८।३।१०९
१४६ समवायान्समवैति ४।१।४३	३११ सबोधनेच ३।२।१२५	३१ सहै साह स ८।३।५६
२४५ समवायेच ६।१।१३८	१५३ सभवत्ववहर० ५।१।५२	३०४ सहैच० ३।२।९६
२७८ समस्तृतीयायुक्तात् १।३।५४	२८८ सभावनेलमिति० ३।३।१५४	७८ साक्षात्प्रभृतीनिच० १।४।७४
१६१ समासमाविजायते ५।२।१२	१३५ समूते ४।३।४१	१६६ साक्षाद्दृष्टरिसन्नाया ५।२।९१
३४९ समानकर्तृकयो पूर्व० ३।४।२	२७६ समाननोत्सजना० १।३।३६	३६५ साक्ष्यैसाद्वासाढे० ६।३।११३
३४० समानकर्तृकेषुतुमुत् ३।३।१५	१६ सरूपाणामेकशे० १।२।६४	१८२ सात्पदाद्यो ८।३।१११
१४९ समानतीर्थेवासी ४।४।१०७	२१८ सतिशास्त्यतिभ्य० ३।१।५६	५९ साधकतमकरणस्य १।४।४२
१०१ समानस्यच्छद० ६।३।८४	३०१ सर्वकूलात्रकरीपेपु० ३।२।४२	६६ साधनिपुणाभ्याम० २।३।४३
१४९ समानोददेश० ४।४।१०	३९३ सर्वगुणक्रास्त्वे ६।२।९३	२९ सान्तमहत सयोगस्य ६।४।१०
१५७ समापनात्सपूर्व० ५।१।११२	१६० सर्वचर्मण कृत० ५।२।५	१६२ सासपदीनसख्यस्य ५।२।२२
१५५ समाया ख ५।१।८५	४९ सर्वत्रलोहितादि० ४।१।१८	३७ सामआकम् ७।१।३३
३५३ समासत्तौ ३।४।५०	८ सर्वत्रविभाषागो० ६।१।१२२	३९ सामन्त्रितम् २।३।४८
३८५ समासस्य ६।१।२२३	५ सर्वत्रशाकल्यस्य ८।४।५१	७० सामि० २।१।२७
१७७ समासाच्चतद्धे० ५।३।१०६	१३३ सर्वत्राणुचत० ४।३।२२	१३३ सायचिरप्राह्मेप्रगे० ४।३।२३
६९ समासान्ता ५।४।६८	३६२ सर्वदेवात्तालिल् ४।४।१४२	१९० सार्वाधातुकमपित् १।२।४
१०२ समासेह्लै सग ८।३।८०	२१ सर्वनामस्यावेचास० ६।४।८	१८७ सार्वाधातुकार्वाधातु० ७।३।८४
३५० समासेर्गपूर्वे० ७।१।३७	१८ सर्वनाम्न स्मै ७।१।१४	२८१ सार्वाधातुनैयक ३।१।६७
१ समार्थ स्वरित १।२।३१	२६ सर्वनाम्न स्याड० ७।३।११४	११७ सार्ववायवप्रत्यय० ४।१।१७३
२९८ सखिख्य ३।२।७	६३ सर्वनाम्नस्तृतीया० २।३।२७	११७ सार्ववयगान्धार० ४।१।१६९
३४२ सभिमृष्टो ३।३।३६	१५० सर्वपुरुषाभ्याण्ड० ५।१।१०	३१ सावननुह० ७।१।८२
३४१ भिमियुद्धव ३।३।२३	१५२ सर्वभिमिपृथि० ५।१।४१	३८३ सार्वकाचस्तृतीया० ६।१।१६८
२८९ समुच्चयेन्यतरसौ ३।४।३	१८३ सर्वसद्वे ८।१।१	१२० सार्वमन्वीर्णमासीति ४।२।११
२८९ समुच्चयेतामान्यव० ३।४।५	३७८ सर्वस्यसुपि ६।१।१९१	१२० सार्वदेवता ४।२।२८
२७९ समुदाहृभ्यो० १।३।७५	१७१ सर्वस्यसोन्यत० ५।३।६	१६७ सिकताशकैराभ्याच ५।२।१०४
३४४ समुदोरज पञ्चपु ३।३।७९	१७ सर्वादीनिसर्वना० १।१।२७	२२० सिन्धिचपरस्मैपदेषु ७।२।४०
३६१ समुदाब्राह्म ४।४।११८	१७१ सर्वैकान्यक्रियत्तद० ५।३।१५	१९९ सिन्धिवृद्धि परस्मै० ७।२।१
३५२ समुदाकृतजीवे० ३।४।३६	१९२ सर्वाभ्यावामौ ३।४।९१	२६४ सिन्धोयटि ८।३।११२
१७९ समूहवचबहुपु ५।४।२२	१८७ सविधसनीहसमर्याद० ६।२।२३	१९० सिजभ्यस्तविदि० ३।४।१०९
२७५ समोगम्यृच्छिप्रच्छि० १।३।२९	१४ ससजुपोर ८।२।६६	१२२ सितिच १।४।१६
३६२ सपरिपूर्वात्त्वच ५।१।९२	७० ससुवेतिनिगमे ७।४।७४	७३ सिद्धशुक्लपक्वबन्धैश्च २।१।८१
२४५ सपरिभ्याकरोतीभू० ६।१।१३७	८० सलौप्रशसायाम् ५।४।४०	१६७ सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७
१५७ सपादिनि ५।१।९९	६५ सत्येनपरिजात ५।२।६८	२५९ सिन्धुतेरपारलौकिके ६।१।४९
३१२ सपृथानुबन्धा० ३।२।१४२	५४ सहनञ्चिवयमानपू० ४।१।५७	१३८ सिन्धुतक्षशिलादि० ४।३।९३
२७७ सप्रतिभ्यामना० १।३।४६	५९ सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९	१३४ सिन्धुपकाराभ्याकन् ४।३।३२
१०१ सप्रमारणस्य ६।३।१३९	६७ सहसुपा २।१।४	१२० सिन्धुधातोर्हवा ८।२।७४
३१ सप्रमारणाच्च ६।१।१०८	०१ सहसस्य सन्नाया ६।३।७८	१५८ सिन्धुहुललेटि ३।१।३४

सूची ।

प्रथम सूत्रम्

११५ सिवादीनावाभ्याम् ८।३।७१
 ५८ सुपुत्रायाम् १।४।१५
 ३४ सुसर्पपापमन्त्रपुण्येषु ३।२।८५
 ३६ सुखप्रियायोर्जन ६।२।१५
 १८३ सुखप्रियादानुलोभ्ये ५।४।६३
 १७० सुखादिभ्य तर्जि ३।१।१८
 १७० सुखादिभ्य ५।२।१३१
 ३७४ सुप्र ८।३।१०७
 ३११ सुप्रोयस्ययोगे ३।२।१३२
 १४५ सुप्रकात्पर्य ६।१।१३५
 १८९ सुप्रतिथो ३।४।१०७
 ३० सुहृन्पुत्रकम् १।१।४३
 १०९ सुधातुरकडन ४।१।९७
 ३६९ सुधितवसुधितनम ७।४।४५
 ३३८ सुनोते. स्यसन्तो ८।३।११७
 १६७ सुपआत्मनः श्यन् ३।१।८
 १६ सुपः १।४।१०३
 ३६६ सुपसुलभपूर्वसम् ७।१।३९
 १७ सुपिच ७।३।१०२
 १९७ सुपिस्थ. ३।२।४
 ६७ सुपोधातुप्रतिप २।४।७१
 ४ सुपिङ्गन्तपदम् १।४।१४
 ६८ सुप्प्रतिनामाप्रार्थ २।१।९
 ३०३ सुप्यजातोणिनिस्ता ३।३।७८
 ८८ सप्रातमश्वमुदिवशा ५।४।१२०
 ३७५ सुषामश्रितेपरग २।१।१३
 ३१० सुयजोर्नृनिप ३।२।१०३
 १२५ सुवात्सरादिभ्यो ४।२।७७
 २२९ सुविनिर्द्वयः सुपि ८।३।८८
 १०२ सुपामादिपुन ८।३।५८
 १३४ सुमर्याधोजनपदम् ७।३।१२
 ९० सुहृद्द्विभित्रा ५।४।१५०
 ३०९ सुप्रतिष्ठाताम् ८।३।९०
 १२४ सुत्राचकोपधातु ४।२।६५
 ३१२ सुददीपदीक्ष ३।२।१५३
 ३९७ सुपमानारकः ६।२।१४५
 ५२ सूर्यतिथ्यागस्त्यम् ६।४।१४९
 ३१३ सप्तस्यद. कमरच ३।२।१६०
 २२१ सगिहशोऽस्यमक्रिति ६।१।५८
 ३६० सपिददोः कसुन् ३।४।१७

प्रथम सूत्रम्

३८० मस्थिरे ३।३।१७
 १९५ मेधतेगतो ८।३।११३
 ११६ मेनान्तलक्षणका ४।१।१५२
 १४६ मेनायावा ४।४।४५
 १८८ मेन्मपिच ३।४।८७
 २३३ मेसिचिक्तृतचृतम् ७।२।५७
 १५ सोचिलोपचेत्या ४।१।१३४
 २१५ सोढ ८।३।११५
 २०९ सोदराय. ४।४।१०९
 १३ सोऽपदावी ८।३।३८
 ३६२ सोममर्हतियः ४।४।१३७
 १२० सोमादृषण ४।२।३०
 ३०४ सोमसुत्र ३।२।९०
 ३६८ सोमैकुरित ७।२।३३
 ४०२ सोरवक्षेपणे ६।२।१९५
 ३९५ सोमैनसिअलोमो ६।२।११७
 १३८ सोऽस्यनिवासः ४।३।८९
 १५३ सोऽस्याशवक्षस्तय ५।१।५६
 १२२ सोस्यादिरिति ४।२।५५
 ३३ सोच ६।४।१३
 ३६ स्कोसयोगाद्योरन्ते ८।२।२९
 २४६ स्तनुस्तुन्मुस्कम् ३।१।८२
 २९८ स्तम्भकर्णयोर्मिजपो ३।२।१३
 २९९ स्तम्भशक्तोरिन् ३।२।२६
 ३०५ स्तम्भकच ३।३।८३
 २५८ स्तम्भसिनुसर्हो ८।३।११६
 १९६ स्तम्भे ८।३।६७
 ३७६ स्तुतस्तोमयोच्छद ८।३।१०५
 २१९ स्तुतृभ्यः परस्मै ७।२।७२
 १५९ स्तेनाद्यश्लोषश्च ५।१।१२५
 १० स्तोत्रनाथ ८।४।४०
 ७१ स्तोत्रान्तिकद्वार्य २।१।३९
 २६२ स्तोत्रिण्योरिवषण्य ८।३।६१
 ३०६ स्यः प्रपूर्वस ६।१।२३
 २७ स्त्रिया. ६।४।७९
 ८४ स्त्रिया. पुषद्भाषित ६।३।३४
 ४६ स्त्रियाम् ४।१।३
 ८९ स्त्रियासहायो ५।४।१४३
 ३४५ स्त्रियाक्तिन ३।३।९४
 २८ स्त्रियांच ७।१।१९६

प्रथम सूत्रम्

११८ स्त्रियामवन्तिकु ४।१।१७६
 ९४ स्त्रीपुत्र १।२।६६
 १०७ स्त्रीपुत्राभ्यान्तज्ज ४।१।८७
 ११२ स्त्रीभ्योऽङ् ४।१।१२०
 १२५ स्त्रीपुसौवीरसात्व ४।२।७६
 ३०३ स्थ रुच ३।२।७७
 ११९ स्थण्डिलाच्छयि ४।२।१५
 ३४६ स्थामापापचोभावे ३।३।९५
 २१९ स्थाध्वोरिच १।२।१७
 १९५ स्थादिष्वभ्यासेन ८।३।६४
 १३५ स्थानान्तगोशाल ४।३।३५
 १७९ स्थानान्तादिभाषा ५।४।१०
 ४ स्थानिवदादेशो १।१।५६
 ४ स्थानेऽन्ततम १।१।५०
 १५४ स्थालीबिलित ५।१।७०
 १७४ स्थूलदूरयुवह्वस ६।४।१५६
 १७८ स्थूलदिभ्यः प्रकार ५।४।३
 ९९ स्थेचमाषायाम् ६।३।२०
 ३१४ स्थेशमासपिसक ३।२।१७७
 ३६७ स्वात्वादयश्च ७।१।४९
 २०४ स्वक्रमोरनास्तेपद ७।२।३६
 ३५२ स्वहेनेषि ३।४।३८
 २७६ स्वर्धायामाढ १।३।३१
 ४१ स्पृशोनुद्वेकिन् ३।२।५८
 ३१३ स्पृष्टिहृष्टिपतिद ३।२।१५८
 ६० स्पृष्टेरीप्सितः १।४।३६
 ३०६ स्फाय स्फोनिष्ठायाम् ६।१।२२
 २५९ स्फायोव ७।३।४१
 ४०१ स्फिगपुतवीणात्रो ६।२।१८०
 ३४१ स्फुरतिस्फुल्लोर्वणि ६।१।४७
 २४१ स्फुरतिस्फुल्लोर्वणि ८।३।७६
 २६२ स्मिपृङ्गवज्जवशा ७।२।७४
 २८८ स्मेलोद् ३।३।१६५
 १८९ स्मोत्तेरलङ् ३।३।१७६
 १८८ स्म्यतासील्लुटो ३।१।३३
 ३४१ स्म्यदोजवे ६।४।२८
 ३६४ स्म्यच्छन्दसिबहुलम् ६।१।१३३
 २८१ स्म्यसिचसीयुदासिपु ६।४।६२
 २५७ स्म्यवतिशुभोतिद्रवति ७।४।८१
 ३६० स्म्यवतिशुभोतिद्रवति ४।४।१३४

सिद्धातकौमुद्या ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३ स्वरूपशब्दशाश० १।१।६८	४०५ हन्तच ८।१।५४	३९० हिरण्यपरिमाणधने ६।२।५५
३८६ स्वस्वामिनि ६।२।१७	३३ हन्तेरपूर्वस्य ८।४।२२	५८ होने १।४।८६
५९ स्वतन्त्र कर्ता १।४।५४	२२४ हन्तेर्ज ६।४।३६	१८१ हीयमानपापयोगाच्च ५।४।८७
३७३ स्वतवान्पायौ ८।३।११	२९८ हस्तेरनुद्यमनेच् ३।२।९	२२३ हुञ्जलभ्योहेधि ६।४।१०१
३४४ स्वनहसोर्वा ३।३।६२	२९९ हस्तेर्दतिनाथयो ३।२।२५	२१९ हुञ्जो सार्वाधातुके ६।४।८७
३७६ स्वपादिहिसामध्यं ६।१।१८८	१४४ हस्त्युस्तङ्गादिभ्य ४।४।१५	५७ हम्नोरन्यतरस्याम् १।४।५३
३१३ स्वपठ्पोर्नजिङ् ३।२।१७२	११० हरितादिभ्योञ ८।१।१००	१४८ हृदयस्यमिष ४।४।९५
२६४ स्वपिप्सामिष्येञा० ६।१।१९	१४३ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७	९९ हृदयस्य हल्लेखयद० ६।३।५०
३४५ स्वपोनन् ३।३।९१	२४७ हल ६।४।२	११३ हृद्गुणसिन्ध्वन्तेपूर्वप० ७।३।१९९
४१८ स्वमञ्जातिधनाख्या० १।१।३५	२४६ हलश्च शानज्झौ ३।१।८३	३०८ हृषोर्लोमस ७।२।२९
३० स्वमोर्नपुसकात् ७।१।२३	९८ हलन्तात्ससम्भ्याः स० ६।३।९	४०५ हेतिस्रियायाम् ८।१।६०
७० स्वयक्तेन० २।१।२५	२६० हलन्ताच्च १।२।१०	२५७ हेतुमतिच ३।१।२६
१९५ स्वरतिसुतिसुयति० ७।२।४४	१ हलन्त्यम् १।३।३	१३८ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यत० ४।३।८१
४५ स्वरदिनिपातमव्यय १।१।३७	३४८ तलश्च ३।३।१२१	२८८ हेतुहेतुमतेलिङ् ३।३।१५६
१८६ स्वरतिमित कर्त्रे० १।३।७२	२९० हलश्चैजुपधात् ८।४।३१	५९ हेतौ २।३।२३
३७२ स्वरितमाग्नेहिते० ८।२।१०३	१४० हलसीराड्क् ४।३।१२४	३५६ हेमन्तशिशिराव० २।४।२८
३७६ स्वरितारसहितायाम् १।२।३९	१४८ हलसीराड्क् ४।४।८१	३६० हेमन्ताच्च ४।३।२१
४ स्वरितेनाधिकार १।३।११	३१४ हलसूकरयो पुव. ३।२।१८३	११ हेमपरेवा ८।३।२६
३७५ स्वरितोयानुदात्ते० ८।२।६	४९ हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०	२३८ हेरचडि ७।३।५६
११५ स्वरसुदृङ् ४।१।१४३	१८७ हलादि शेष ७।४।६०	१६२ हेयगवीनसङ्गाया ५।२।२३
१४३ स्वागातादीनाच० ७।३।७	३३ हलिच ८।२।७७	९ हैहेप्रयोगेहेहयो० ८।२।८५
८६ स्वाङ्गाच्चैत ६।३।४०	३२ हलिलोप ७।२।११३	३० होढ ८।२।३१
५३ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादस ४।१।५४	१४ हलिसर्वपा ८।३।२२	१६० होत्राभ्यश्च ५।१।१३५
३५४ स्वाङ्गाच्चतत्प्रत्ययेकभ्यो ३।४।६१	४ हलोऽनन्तरा सयोग. १।१।७	३३ होहन्तेऽङ्गिनेषु ७।३।५४
३५३ स्वाङ्गेऽनुवे ३।४।५४	५ हलोयमायमिलोप ८।४।६४	२०० हयन्तक्षणश्चसजा० ७।२।१५
१६४ स्वाङ्गेभ्य प्रसिते ५।२।६६	२१ हल्ङाभ्योदीर्घा० ६।१।६८	१८७ ँहस्व० ७।४।५९
२३८ स्वादिभ्य क्षु ३।१।७३	३५७ हव्येनन्त पादम् ३।२।६६	४ ँहस्वल्लु १।४।१०
२० स्वादिभ्यस्सर्वनाम० १।४।१७	२८५ हयश्चतोलङ् ३।२।११६	१७ ँहस्वनद्यापोनुट् ७।१।५४
३५१ स्वादुर्मिणमुल् ३।४।२६	१४ हशिच ६।१।११४	३८४ ँहस्वनद्भ्यामतुप् ६।१।१७६
२५८ स्वापेश्चडि ६।१।१८	२९७ हयत्रीहिकालयो ३।१।१४८	२१ ँहस्वस्य गुण. ७।३।१०८
१६९ स्वामिन्मैश्चैर् ५।२।२६	१७० हस्ताज्जातौ ५।२।१३३	२९२ ँहस्वस्य पितृकृति० ६।१।७१
६६ स्वामीश्चराधिपति० २।३।३९	३४२ हस्तादानेचरस्तेयो ३।३।४०	३६५ ँहस्वाच्चन्द्रोत्तर० ६।१।१५१
३५२ स्वेपु ३।४।४०	३५२ हस्तेर्वतिप्रहो ३।४।३९	१२९ ँहस्वात्तादातद्धिते ८।३।१०१
१९ स्वीजसमौदृष्टाभ्या० ४।१।२	१६० हायनान्तयुवा० ५।१।१३०	२१७ ँहस्वाद्ङात् ८।२।२७
१९२ ह्यति ७।४।५२	२४२ हिसायाप्रतेश्च ६।१।१४१	४०० ँहस्वात्तन्त्यात्पूर्व ६।२।१७४
२७५ हन सिच १।२।१४	३५३ हिसार्थानाचसमा० ३।४।४८	१७६ ँहस्वे ५।३।८६
३४४ हनश्चवध ३।३।७६	४०३ हिच ८।१।३४	३८ ँहस्वोऽनुपसके० १।२।४७
२९२ हनस्तच ३।१।१०८	१४७ हितमक्षाः ४।४।६५	३६८ ँहुंक्षोऽङ्गन्दासि ७।२।३१
२५६ हनस्तोऽचिण्णलो ७।३।३२	२३८ हितमीना ८।४।१५	३०८ ह्लादोनिष्ठाया ६।४।९५
२२४ हनोवधलिङि २।४।४२	१०० हिमकाषिहतपिषुच ६।३।५४	२५८ ह्र सप्रमाराणम् ६।१।३२
		३४४ ह्र सप्रसारणचान्य० ३।३।७२
		२५७ ह्रावामश्च ३।२।२

	र. आ. ट. आ.
सप्तशती. मुदी प्रत.	० १२ २
समयमातृका.	० ८ १
समासचक्र.	० ॥ ॥
सर्वगुणा.	० १ ॥
सप्तशती मध्यम टैपांनी रेशमी.	० ६ १
” ” ” गांधी... ..	० ४ १
” ” ” मुदी....	० ४ १
साम्प्रदायिका.	० ४ ॥
सिद्धांतकोमुदी. गायम टैपांनी.	२ ८ ४
सिद्धांतकोमुदी. नारीक टैपांनी.	२ ० ४
सुमद्राकरणम.	० ४ ॥
सुभाषितरत्नभाण्डासार.	३ ८ ५
सूर्यसहस्रनामावली. (रेशमी.)	० ३ ॥
सूर्यसहस्रनामावली. (सांधी.)	० १॥ ॥
सूर्यशतक. मयूरकविप्रणीत	० ६ १
हितोपदेश. नारायणपण्डितकृत	
अर्थप्रदर्शक.	० ८ १
व इंग्रजी टिप्पणीसहित.	१ ० १॥

मराठी पुस्तकें.

आनंदराय.	० ३ ॥
आर्यवृत्त.	० १ ॥
आख्या. — भाग पहिला.	० ॥ ॥
आलम्बेद धि अत ध्याने चरित्र.	० १० १
इंग्रजी मुरम रत्नमाला....	० ३ ॥
इंद्रियमहत्त्वविचार.	० ८ १
एकादशीमाहात्म्य.	० १॥ ॥
एकनाथचरित्र.	० १२ २
कहाण्या.	० ३ ॥
कहाण्या भाग दुसरा.	० ५ १
कादम्बरी कथासार.	० ३ ॥
कृष्णाकुमारी काव्य.	० ५ ॥
गरुडपुराण.	१ ४ २
गीतापद्यमुक्ताहार.	२ ० ०
गृहवैद्य	० १२ २
चमत्कारिक नाटक.	० १० १

	र. आ. ट. आ.
छत्रपति सभाजीमहाराज.	१ ४ २
जन्माष्टमी.	० २ ॥
तुकारामाष्टक.	० ॥ ॥
दारूची लावणी.	० १ ॥
दामाजीपताचे चरित्र.	० ॥ ॥
दिनार्बस.	० १४ १॥
दिवाळी.	० १ ॥
दुःखिताश्रमार्जन.	० ३ ॥
देवीमाहात्म्य. (सप्तशं. प्रा. ओ. टी. का) १	४ २
देहावर निराकारी पदे व अमग	० ११ ॥
द्रौपदीहरण.	० १ ॥
धर्मसिध्. (संस्कृत मूळ व मराठी	
भाषांतर.)....	६ ० — ६
धर्मराजद्रौपदीसवाद.	० १॥ ॥
ध्रुवाख्यान.	० ॥ ॥
नलदमयतीचरित्र.	० ४ ॥
नागानंदसार.	० २४
नाटकी गंगू.	० १२ ॥
निबडक बोधपर पदे व अमग.	० १॥ ॥
पथ्यापथ्यविचार.	० ३ ॥
पालणे.	० ॥ ॥
पांडवप्रताप. श्रीधरकृत	४ १ — १४
प्रपंच आणि परमार्थ.	० १ ॥
फुलांची परडी.	० ४ ॥
वाळमित्र.	० १ ॥
बालबोध पहिले पुस्तक.	० १ ॥
” दुसरे पुस्तक.	० २ ॥
बालबोध पहिला व्याख्यूस.	० ६ ॥
बालबोध दुसरा व्याख्यूस.	० ६ ॥
बालबोध तिसरा व्याख्यूस.	० ६ ॥
बालबोध चवथा व्याख्यूस.	० ८ १
बालबोध पाचवा व्याख्यूस.	० ८ १
बालबोध साहावा व्याख्यूस.	० १२ १॥
बालबोध सातवा व्याख्यूस.	० १२ १॥
बालबोध आठवा व्याख्यूस.	० १२ १॥
बालबोध नववा व्याख्यूस.	० १२ १॥

श्रीमत् पहिले बाजीराव बळाल पेशवे	
याचे चारित्र्य	० ८ २
भक्तवत्सल कलह उत्पन्न होऊन विभक्त	
होतात त्याची कारणे काय व ते न हो-	
ण्याचे उपाय	० ४ ॥
पूपाळ्या	० ॥ ॥
प्रेमवचन	० १ ॥
महामारी	० ६ ॥
मन्दाळाच्या सवधाने चार उद्गार	१ ४ २
उद्गारांसार	० ३ ॥
इलास उत्तम वक्षीस	० ८ १
मुलाचे कल्याण	० १॥ ॥
बुद्ध युनिव्हर्सिटीचे संस्कृत म्याट्रिक्युलेशन	
पेपर व त्याची उत्तरे सन १८६२-	
१८८२	१ ० १
म्यातिराजाची कथा	० १ ॥
श्रीदत्ता	० ॥ ॥
ब्रह्मसूक्त महाकाव्य कालिदासकर्णविरचित	
ह्याचे मराठी पद्यत्मक भाषांतर	२ ० ३
जगुरु दादोजी केंडदेव आणि छत्रपति	
शिवाजी महा राज	० ६ १
मनवमी	० १ ॥
ममविजयग्रंथ (ओवीबद्ध)	३ ० १०
विमणीस्वयंवर, रेशमी पुढ्याने	
बाधले	० ८ १
इहान मुगचे शिक्षण	० २ ॥
मास्मीरिमायणाच मराठी	
भाषांतर	२० ट.र. १ २
वासवदत्ता कथासार	० १ ॥
विचारसाधन	० ४ ॥
विष्णुबाबा ब्रह्मचारीकृत वेदोक्तध-	
र्मविचार	० ७ ॥
विदुरवचन	० २ ॥
शिद्यार्थी	० १॥ ॥
विद्याधरचा व्याकरणमित्र	० १॥ ॥
वेयुक्तद पतिप्रहसन	० ४ ॥

वेणीवधन	० ६ १
शकुंतलाचरित्र	० १ ॥
शनिमाहात्म्य. (ओवीबद्ध.)	० २ ॥
शिवलीलामृत मोठे	० १२ २
शिवलीलामृत. रेशमी	० ८ १॥
शुद्धकमलाकर	४ ० ४
श्रीशानेश्वरचरित्र	० १२ २
श्रीमद्भगवद्गीता, सुबोधचंद्रिका	० १० १
सदाचार	१ ४ २
सद्वर्तन	० १२ १॥
सवाईमाधवराव	० ३ ॥
साहा सुलभ सवाद	० १ ॥
साम्भुल ज्ञानसन	० ७ १
सावित्रीचरित्र	० १ ॥
सुगम प्रियदर्शिका	० २ ॥
सुलभ विक्रमोर्वशी	० ३ ॥
सुलभ शाकुंतल	० २॥ ॥
सुलभ शाकुंतल उत्तरभाग	० ३ ॥
सुशील यमुना अथवा वासुदेव बळवत	
फडक्याच्या बडाची धामधूम	० १२ १॥
सोपी गाणी	० १ ॥
सोळा सोमवार	० १ ॥
सौंदर्यलहरी व तिची समश्लोकी	
टीका	० ४ १
स्वर्गारोहणाचे अभंग	० ॥ ॥
स्वदेशाभिमान	० २ ॥
स्त्रीशिक्षणबोध	० २ ॥
स्त्रीगीत भाग पहिला	० ३ ॥
,, ,, दुसरा	० ५ १
,, ,, तिसरा	० ४ १
हरिविजय. (ओवीबद्ध.)	२ ० ८
हिंदुस्थानी पुस्तकें.	
आत्मबोध	० ४ ॥
तत्त्वबोध	० २॥ ॥
नीलकण्ठवैवसंबाद	० २ ॥
न्यायप्रकाश	७ ० १३

